

TURAN-2025

TURAN BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANSI

(Türk Dünyası Dünən,
Bugün və Sabah)

Elmi Redaktorlar (Editörler):

Prof. Dr. Hüsəmettin İNAÇ

t.e.d. Prof. Dr. İbrahim KAZIMBƏYLİ

Samir HÜMBƏTOV

Elnur PAŞA

TURAN-2025
TURAN BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANSI
(Türk Dünyası Dünən, Bugün və Sabah)

Elmi Redaktorlar (Editörler):

Prof. Dr. Hüsəmettin İNAÇ
t.e.d. Prof. Dr. İbrahim KAZIMBƏYLİ
Samir HÜMBƏTOV
Elnur PAŞA

Sivas - 2025

Turan Beynəlxalq Elmi Konfransı 2025 - Turan Uluslararası Bilim Konferansı 2025 - Turan International Science Conference 2025 - Туран Улусларарасы Билим Конференсы 2025 /// Full Text Proceedings Book

Editors: Hüsəmettin İNAC - İbrahim KAZIMBƏYLI - Samir HÜMBƏTOV - Elnur PAŞA

© Bu eserin bütün hakları saklıdır ve *Yönetimpark Eğitim Danışmanlık Ltd. Şti.*’ne (Yönetim Yayınları) aittir. Yayınevinden yazılı izin alınmadan eserden kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde fotokopi, film vd. elektronik ve mekanik yöntemlerle kopya edilemez, çoğaltılamaz, yayınlanamaz, aktarılamaz ve dağıtılamaz. Bilimsel usullere uygun olarak kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir. Kitap içeriğinin tüm sorumluluğu yazarlarına aittir.

Eser Adı : Turan Beynəlxalq Elmi Konfransı 2025 Tam Metin Tebliğlər Kitabı
ISBN : 978-625-95907-5-2
DOI : 10.58830/yp.pub-2025-10.0016
Baskı Sayısı : 1. Baskı
Baskı Yeri ve Zamanı : Sivas – Mayıs / 2025

Yayıncı Sertifika No : 74713
Yayıncı Vergi Dairesi : Site Vergi Dairesi Müdürlüğü /// V.D. No: 9830880766
Yayıncı Adı : Yönetimpark Eğitim Danışmanlık Ltd. Şti.
Yayıncı Adresi : Yenişehir Mah. Kardeşler Cad. No:7/2 – Z07 Merkez, SİVAS
Yayıncı İletişim : yonetimpark@gmail.com /// (+90) 533 510 11 17

Genel Yayın Yönetmeni : Mehmet MECEK
Dizgi ve Mizanpaj : Mehmet ÇAKIR
Kapak Tasarımı : Mehmet ÇAKIR
Son Okuma : Kürşad ÖZKAYNAR

Kitap Baskı Bilgisi : 683 sayfa + XXİ Jenerik, 16,5x21 cm, Kaynakça Var, Dizin Yok.
Anahtar Kelimeler : Turan, Sosyal Bilimler, Beşeri Bilimler, Kongre Bildirileri, Tam Metin Kitabı

Kongre Bilgisi :

Turan Beynəlxalq Elmi Konfransı 2025
26 January 2025 – Bakı, Azərbaycan

Tebliğ Dilleri :

Türkçe (Tüm Lehçeler), İngilizce, Rusça

TURAN BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANSI

(Türk Dünyası Dünən, Bugün və Sabah)

Kollektiv monoqrafiyadır. Bakı. 2025.

Bu monoqrafiyanın əsas məqsədi son zamanlar xüsusilə aktualıq qazanmış türk dövlətlərinin birlik və bərabərliyini özündə əks etdirən və xüsusilə konseptuallıq baxımından ciddi əhəmiyyət daşıyan fikirlərin elmi əsaslarla işlənilib hazırlanmasıdır. Əlbəttə ki, Turan Beynəlxalq Elmi konfransının ölkəmizin və digər türkdilli xalqların bir araya gəlməsində və koordinasiya addımların atılmasında vasitə olacağı ümidini artırır.

Bu monoqrafiyada toplanan məqalələr ölkəmizin və digər ölkələrin elm adamları tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır. Bu işə, gələcəkdə də bu fəaliyyətin genişlənməsinə zəmin yaradır.

© TURAN- 2025

© BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR VƏ DİPLOMATİYA ARAŞDIRMALARI
MƏRKƏZİ, 2025

Sivas - 2025

Symposium Information

Turan International Scientific Conference was held online in Baku (Azerbaijan) on January 26, 2025. Turan 2025 Conference was organized by “*International Relations and Diplomacy Research Center*”. Azerbaijan University (Azerbaijan), Azerbaijan University of Languages (Azerbaijan), Azerbaijan National Academy of Sciences (Azerbaijan), Baku Eurasia University (Azerbaijan), Baku State University (Azerbaijan), Nakhchivan State University (Azerbaijan), Abay Kazakh National Pedagogical University (Kazakhstan), Al-Farabi Kazakh State University (Kazakhstan), Kütahya Dumlupınar University (Turkey), Ibn Haldun University (Turkey) and various publishing organizations and educational institutions were partners in the organization of the scientific event. A total of 39 academicians from 7 countries took part in the Scientific and Referee Board of the scientific event. Participants from 9 countries, namely Azerbaijan, Turkey, Russia, Uzbekistan, Kazakhstan, Poland, Ukraine, Algeria and Afghanistan, attended the event. 49 papers were presented at the conference. 17 of these presentations (34,69%) were prepared and presented by scientists from Turkey, and 32 (65,31%) were prepared and presented by scientists from outside Turkey. In terms of the demographic distribution of participants (percentage of participants by country), the conference is considered an “*international scientific event*” within the scope of the “*Academic Incentive Regulation*” in Turkey. The conference languages were determined as English, Turkish and Russian.

Simpozium Məlumatı

Turan Beynəlxalq Elmi Konfransı 26 yanvar 2025-ci il tarixində Bakıda (Azərbaycan) onlayn rejimdə keçirilmişdir. “*Turan 2025*” konfransı “*Beynəlxalq Münasibətlər və Diplomatiya Araşdırmaları Mərkəzi*”nin təşkilatçılığı ilə keçirilib. Azərbaycan Universiteti (Azərbaycan), Azərbaycan Dillər Universiteti (Azərbaycan), Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (Azərbaycan), Bakı Avrasiya Universiteti (Azərbaycan), Bakı Dövlət Universiteti (Azərbaycan), Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan), Abay adına Qazax Milli Pedaqoji Universiteti (Qazaxıstan), Əl-Farabi adına Qazax Dövlət Universiteti (Qazaxıstan Dövlət Universiteti) (Kazakhstan), Elmi tədbirin təşkilində universitet (Türkiyə) və müxtəlif nəşriyyat təşkilatları, təhsil müəssisələri iştirak edib. Elmi tədbirin

Elmi və Hakimlər Komitəsində 7 ölkədən ümumilikdə 39 akademik iştirak edib. Tədbirdə Azərbaycan, Türkiyə, Rusiya, Özbəkistan, Qazaxıstan, Polşa, Ukrayna, Əlcəzair və Əfqanıstan da daxil olmaqla, ümumilikdə 9 ölkədən iştirakçılar iştirak edib. Konfrans çərçivəsində 49 məruzə dinlənilib. Bu təqdimatlardan 17-si (34,69%) Türkiyədən, 32-si (65,31%) isə Türkiyə xaricindəki elm adamları tərəfindən hazırlanıb təqdim olunub. İştirakçıların demoqrafik bölgüsü (ölkələr üzrə iştirakçıların faizi) baxımından Konfrans Türkiyədə “*Akademik Təşviq Qaydası*” çərçivəsində “*beynəlxalq elmi tədbir*” əhatəsinə daxil edilmişdir. Konfransın dilləri ingilis, türk və rus dilləridir.

Sempozyum Bilgisi

Turan Uluslararası Bilim Konferansı, 26 Ocak 2025 tarihinde Bakü'de (Azərbaycan) online olaraq düzenlenmiştir. Turan 2025 Konferansı “*Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Araştırmalar Merkezi*” tarafından organize edilmiştir. Bilimsel etkinliğin düzenlenmesinde Azərbaycan Üniversitesi (Azərbaycan), Azərbaycan Diller Üniversitesi (Azərbaycan), Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi (Azərbaycan), Bakü Avrasya Üniversitesi (Azərbaycan), Bakü Devlet Üniversitesi (Azərbaycan), Nahçıvan Devlet Üniversitesi (Azərbaycan), Abay Kazakh Milli Pedogoji Üniversitesi (Kazakistan), Al-Farabi Kazak Devlet Üniversitesi (Kazakistan), Kütahya Dumlupınar Üniversitesi (Türkiye), İbn Haldun Üniversitesi (Türkiye) ile muhtelif yayıncı kuruluşlar ve eğitim kurumları paydaşlık etmiştir. Bilimsel etkinliğin Bilim ve Hakem Kurulunda 7 ülkeden toplam 39 akademisyen yer almıştır. Etkinlikte Azərbaycan, Türkiye, Rusya, Özbekistan, Kazakistan, Polonya, Ukrayna, Cezayir ve Afganistan olmak üzere toplam 9 ülkelere katılımcılar yer almıştır. Konferans kapsamında 49 tebliğ sunumu yapılmıştır. Bu sunumların 17 adedi (%34,69) Türkiye'den katılan bilim insanları tarafından, 32 adedi (%65,31) ise Türkiye dışından katılım sağlayan bilim insanları tarafından hazırlanarak sunulmuştur. Katılımcıların demografik dağılımı (ülkelere göre katılımcı yüzdeliği) açısından Konferans, Türkiye'deki “*Akademik Teşvik Yönetmeliği*” kapsamında “*uluslararası bilimsel etkinlik*” kapsamında yer almaktadır. Konferans dili İngilizce, Türkçe ve Rusça olarak belirlenmiştir.

Информация о Симпозиуме

Международная научная конференция «Туран» прошла онлайн 26 января 2025 года в Баку (Азербайджан). Организатором конференции «*Туран 2025*» выступил «*Центр исследований международных отношений и дипломатии*». В организации научного мероприятия приняли участие Азербайджанский университет (Азербайджан), Азербайджанский университет языков (Азербайджан), Национальная академия наук Азербайджана (Азербайджан), Бакинский университет Евразия (Азербайджан), Бакинский государственный университет (Азербайджан), Нахчыванский государственный университет (Азербайджан), Казахский национальный педагогический университет имени Абая (Казахстан), Казахский государственный университет имени аль-Фараби (Казахстан), Университет Кютахья Думлупынар (Турция), Университет Ибн Халдуна (Турция) и различные издательские организации и учебные заведения. В работе Научно-судейского комитета научного мероприятия приняли участие 39 ученых из 7 стран. В мероприятии приняли участие представители 9 стран, включая Азербайджан, Турцию, Россию, Узбекистан, Казахстан, Польшу, Украину, Алжир и Афганистан. В рамках конференции было представлено 49 докладов. Из этих докладов 17 (34,69%) были подготовлены и представлены учеными из Турции, а 32 (65,31%) были подготовлены и представлены учеными из-за пределов Турции. С точки зрения демографического распределения участников (процент участников по странам) конференция входит в сферу «*международного научного мероприятия*» в рамках «*Положения об академическом стимулировании*» в Турции. Рабочие языки конференции: английский, турецкий и русский.

SEMPOZYUM KURULLARI / SİMPOZİUM ŞURALARI / SYMPOSIUM BOARDS / ДОСКА СИМПОЗИУМА

SEMPOZYUM DÜZENLEME KURULU / SİMPOZİUMUN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ / SYMPOSIUM ORGANIZING COMMITTEE / ОРГАНИЗАЦИОННЫЙ КОМИТЕТ СИМПОЗИУМА

Dr. Samir Hübətov - Beynəlxalq Münasibətlər və Diplomatıya Araştırmaları Merkezi (Azerbaijan)

Prof. Dr. Hüsəmettin İnaç - Dumlupınar University (Türkiye)

Prof. Dr. İbrahim Kazımbəyli Azərbaycan Diller University (Azerbaijan)

Prof. Dr. Vəfa Əliyev - Azərbaycan University (Azerbaijan)

Doç. Dr. Rəsul Mehdişanov - Azərbaycan Üniversitesi (Azerbaijan)

Asst. Prof. Dr. Kürşad Özkaynar – Sivas Cumhuriyet University (Türkiye)

Lecturer. Mehmet Mecek – Afyon Kocatepe University (Türkiye)

SEMPOZYUM BİLİM VE HAKEMKURULU / SİMPOZİUM ELMİ VƏ HAKİM ŞURASI / SYMPOSIUM SCIENTIFIC AND REFEREES BOARD / НАУЧНЫЙ И РЕФЕРЕЙНЫЙ КОЛЛЕГИИ СИМПОЗИУМА

Prof. Dr. Barış Adıbelli - Dumlupınar University (Türkiye)

Prof. Dr. Gülzar İbrahimova – Bakü Avrasya University (Azerbaijan)

Prof. Dr. Hikmət Məmmədov - Millet Vekili (Azerbaijan)

Prof. Dr. Hüsəmettin İnaç - Dumlupınar University (Türkiye)

Prof. Dr. Hüseyin Şeyhanlıoğlu - Dumlupınar University (Türkiye)

Prof. Dr. İbrahim Kazımbəyli Azərbaycan Diller University (Azerbaijan)

Prof. Dr. Mehmet Yüce - Bursa Uludağ University (Türkiye)

Prof. Dr. Nurat İlyas - Al-Farabi Kazak Devlet University (Kazakhstan)

Prof. Dr. Qabil Əliyev – Bakü Devlet University (Azerbaijan)

Prof. Dr. Üzeyir Şəfiyev – Bakü Devlet University (Azerbaijan)

Prof. Dr. Vəfa Əliyev - Azərbaycan University (Azerbaijan)

Prof. Dr. Yaşar Sarı - İbn Haldun University (Türkiye)

Assoc. Prof. Dr. Abbas Qurbanov – Gençlişe Yardım Fonu (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Dr. Akif Abdullah – Afyon Kocatepe University (Türkiye)

Assoc. Prof. Dr. Attiq Ur Rahman - Milli Müasir Diller University (Pakistan)

Assoc. Prof. Dr. Elburus İsayev - Naxçıvan Devlet University (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Dr. Eldar Şahgəldiyev - Azərbaycan University (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Dr. Elvin Talışinski - Azərbaycan University (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Dr. Emin Qəribli - Azərbaycan Devlet İktisat University (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Dr. Ferit Murat Özkaleli – Azərbaycan Diller University (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Dr. Günay Hüseyn - Bakü Avrasya University (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Dr. Namiq Kərimov - Azərbaycan Diller University (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Dr. Nargiza Umarova - Beynəlxalq Qabaqcıl Tetkikatlar Enstitüsü (Uzbekistan)

Assoc. Prof. Dr. Obidjan Şofiyev - Termez University (Uzbekistan)

Assoc. Prof. Dr. Özge Kocakula – Aydın Adnan Menderes University (Türkiye)

Assoc. Prof. Dr. Rəsul Mehdixanov - Azərbaycan University (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Dr. Səidə Quliyeva - Bakü Devlet University (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Dr. Ulvi Yılmaz - Bilecik Şeyh Edebali University (Türkiye)

Assoc. Prof. Dr. Yıldız Atmaca – Van Yüzüncü Yıl University (Türkiye)

Assoc. Prof. Dr. Zaur Əliyev - Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi (Azerbaijan)

Asst. Prof. Dr. Elnur Paşa - Milli Savunma University (Türkiye)

Asst. Prof. Dr. Kürşad Özkaynar – Sivas Cumhuriyet University (Türkiye)

Dr. Anwar Sekiou – İbn Khaldoun University (Algeria)

Dr. Ceyhun Məmmədov - Millet Vekili (Azerbaijan)

Dr. Gülnaz Özkaynar - TÜRASAŞ (Türkiye)

Dr. Nataliya Plaksiyenko Butrskaya - New Europe Center (Ukrainian)

Dr. Samir Hübətov - Beynəlxalq Münasibətlər və Diplomatiya Araştırmaları Merkezi (Azerbaijan)

Dr. Tanat Nurgaziyev - Abay Kazakh Milli Pedogoji University (Kazakhstan)

Dr. Zahid Oruc – Millet Vekili (Azerbaijan)

SEMPOZYUM AFİŞLERİ / SİMPOZİUM POSTERLARI / SYMPOSIUM POSTERS / ПЛАКАТЫ СІМПОЗІУМА

TURAN 2025 		TURAN 2025 	
INTERNATIONAL TURAN CONFERENCE	26.01.2025	BEYNÖLXALQ TURAN KONFRANSI	26.01.2025
			
THE TURKISH WORLD IS YESTERDAY, TODAY AND TOMORROW. Time: 11:00 Baku Time zoom ONLINE		TÜRK DÜNYASI, DÜNEN, BUGÜN VE SABAH. Saat 11:00 Bakı vaxtı ilə zoom ONLINE	
DIRECTION: politics, history, philosophy, economics and other economic and humanitarian fields. LANGUAGE: Azerbaijani, Turkish, Russian and English.		İSTİQAMƏT: siyasət, tarix, fəlsəfə, iqtisadiyyat və digər iqtisadi və humanitar sahələr DİLLƏR: Azərbaycan, Türk, Rus və İngilis	
 INFO@NEDS-CENTER.COM		 +994 (0)20 867 61 70	
 NEDS-CENTER.COM		 NEDS-CENTER.COM	

TURAN 2025 		ТУРАН 2025 	
ULUSLARARASI TURAN KONFERANSI	26.01.2025	МЕЖДУНАРОДНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ ТУРАН	26.01.2025
			
TÜRK DÜNYASI DÜNDÜR, BUGÜNDÜR, YARINDIR. Saat: 11:00 Bakü zamanı zoom ONLINE		ТЮРКСКИЙ МИР ВЧЕРА, СЕГОДНЯ И ЗАВТРА. Время: 11:00 Бакинское время zoom ONLINE	
YÖN: siyasət, tarix, fəlsəfə, ekonomi və digər ekonomik və insani alanlar. DİLLER: Türkçe, Rusça ve İngilizce.		НАПРАВЛЕНИЕ: политика, история, философия, экономика и другие экономические и гуманитарные области. ЯЗЫКИ: Азербайджанский, Турецкий, Русский и Английский.	
 INFO@NEDS-CENTER.COM		 +994 (0)20 867 61 70	
 NEDS-CENTER.COM		 NEDS-CENTER.COM	

SEMPOZYUM PROGRAMI / SİMPOZİUM PROQRAMI / SYMPOSIUM PROGRAM / ПРОГРАММА СИМПОЗИУМА

International Turan Congress Program	
International Sosial and Humanities Academy Congress	
Scientific and Sosial Activity Program	
Time: 10:00 - 11:30	
Opening Panel	
Moderator: Samir Humbatov	Türk Dövlətlər Təşkilatlarının qloballaşmada görünən və görünməyən təsir imkanları
Inaugural Speech: Prof. Dr. Hüsəmettin İnaç	Türk Devletler Təşkilatının uluslararası siyasət bakımından önemi
Inaugural Speech: Prof. Dr. Vəfa Əliyev	Mədəniyyətdə mədəni irs və ona kulturoloji yanaşma
Inaugural Speech: Prof. Dr. İbrahim Kazımbəyli	Yeni regional dinamika: Müharibə Azərbaycanın və onun Naxçıvan eksklavı arasında əsas nəqliyyat yolu Zəngəzur dəhlizinin açılması istiqamətində atılan addımlar
Inaugural Speech: Prof. Dr. Bəriş Adıbelli	Yükselen Asya ve Türk Dünyası
Inaugural Speech: Millət Vəkili Ceyhun Bayramov	Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin digər türk dövlətləri üçün nümunə olması
Inaugural Speech: Doç. Dr. Esma Özbaşlı	Türkiye ve Azerbaycan ilişkilerinin Türk Dünyasına katkıları hangi ölçekte
Inaugural Speech: Az.Uni. Asif Bayramov	Qlobal integrasiya və differensiasiya tendensiyaları fonunda identiklik problemi
Inaugural Speech: Prof. Dr. Qabil Əliyev	Postmünaqişə dövründə Rusiyanın Qafqaz siyasəti (Ermənistan nümunəsində)
Inaugural Speech: Prof. Dr. Mehmet Yüce	Türk Devletler Təşkilatında yeşil finansman için atılan somut bir adım: türk yeşil finans konseyi
Inaugural Speech: Doç. Dr. Səidə Quliyeva	Türk dünyasının mədəni irsinin təbliği
Time: 12:00 - 14:00	
1st day-1st Session	
Moderator: Prof. Dr. Hüsəmettin İnaç	
T.f.d. İsmayılöv Şahismayıl	Azərbaycan – Türkiyə mədəni əlaqələrinin milli-tarixi köklərinin xüsusiyyətləri
Gülər Sultanzadə	Qərbi Azərbaycandan olan soydaşlarımız öz tarixi yurduvalarına mütləq qayıdacaqlar

S.e.f.d. Elnur Paşa	Azərbaycan və Orta Asiya türk dövlətləri arasında münasibətlər tarixi, mədəni və strateji əhəmiyyəti 2020-2024-cü illərdə
Rasul Nazarov	The Green Energy potential of Karabakh and East Zangezur: alternatives to traditional energy sources
Quliyev Səbuhi	Müasir diplomatiya sistemində Türkiyə-Azərbaycan nümunəsi (1992-2024-cü illər)
Hüseyn Hüseynli	XXI əsrin əvvəllərində Türkiyənin xarici siyasətində Cənubi Qafqaz ölkələrinin yeri və rolu
Mohammed Rafiq SADA	Genişləmə və dış politika perspektifinden Avrupa güvenlik mimarisinin sosyopolitik analizi
Angila HAMDARD	Afganistan'da sivil toplum ve demokrasi
Səbinə Həsənova	Polşa-Azərbaycan: Siyasi münasibətlər
Нургазиев Танат Есенбаевич	«Красное Яблоко» как феномен идеологического воссоединения тюркских государств (Туран) в литературном контексте
Багирова Ульвия Ибрагим	Изменения в политической ситуации в Грузии после Российско-Грузинской войны 2008 года
Рамила Агаларова Рамиз	Формирование и реализация государственной политики социальной защиты ветеранов Первой Карабахской войны в Азербайджане
Günay Salmanova	İnnovativ turizm kompleksinin formalaşmasına texnoloji yanaşma
t.ü.f.d. Məmmədli Səbinə	Azərbaycanın ordu quruculuğunda Türkiyə Cümhuriyyətinin dəstəyi
Beyzanur Kına	'Kırgızistan'ın Türk Devletleri Teşkilatındaki rolü: Bölgesel güvenlik ve iş birliği perspektifi' tebliği
Sevim Nur Aydın	İki bölgesel iş birliği modeli: Türk Devletleri Teşkilatı ve Avrupa Birliği
Mərdan Əliyev	İsrail-Fələstin münasibətləri: Tarixi, münaqişələr və sülh səyləri
Time: 14:30 - 16:30	
1st day-2nd Session	
Moderator: Asif Bayramov	
Huseynova Pari Asif	The Important role of technoparks in the development of chemistry
Coşqun İsmayılı	Aqrar sektorun hüquqi infrastrukturunda dövlət dəstəyinin rolu və təkmilləşdirilməsi

Asif Mammadzada	The Role of digital financial services in enhancing financial inclusion in Azerbaijan: Challenges and opportunities
T.f.d. Hüseyn Günay	II Dünya Müharibəsi illərində Bakı limanının hərbi-strateji əhəmiyyəti
T.f.d. Əsgərli Kənan	XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində dövrü mətbuat etnoqrafik mənbə kimi
Muhammaddumarov Sarvar	The Necessity of maintaining a balance of power in international relations for Central Asia is crucial
Rabbi Garibov	The Impact of oil price volatility on financial market stability in Azerbaijan: An empirical analysis
Ughur Ibrahimov	The Effect of tax reforms on corporate financial performance in Azerbaijan: A Sectoral analysis
Aidə Həsənlı	Sənaye inqilablarının takamülü
Günəl İsayeva	Zəngəzur Dəhlizi: Turan regionunda yeni nəqliyyat-logistika xətti kimi
Vəliyev Şahnur	Maliyyə bazarlarının qlobalaşması prosesinə beynəlxalq tranzaksiyaların təsiri
Murad Rüstəmov	Böyük Data və Siyasi Analitika: Seçki Strategiyalarında İnnovativ Yanaşmalar
Təbrizə Bağirova	Türk Dövlətləri Təşkilatının geosiyasi perspektivləri
Bayram Əliyev	Realizmə qayıdış: Rusiya və yeni reallıqlar
Talat Alizada	Harnessing renewable energy for economic growth: A comprehensive literature analysis
Time: 17:00 - 19:00	
1st day-3rd Session	
Moderator: Lect. Mehmet Mecek	
Assoc. Prof. Dr. Akif Abdullah	Rusya Federasyonu'nda Dezavantajlı Graplardan Çocukların Bilgi Güvenliği
Assoc. Prof. Dr. Özge Kocakula – Lect. Mehmet Mecek	Kamu ve Özel Sektörde Kurumsal Sessizlik: Yönetimsel Yaklaşımlar ve Çalışan Davranışları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz
Dr. Gülnaz Kılıç Özkaynar – Asst. Prof. Dr. Ömer Nabi Baykal	Değişim Yönetiminde Başarının Anahtarı: Psikolojik Güvenlik ve Liderlik
Assoc. Prof. Dr. Yıldız Atmaca - PhD. Davut Sular	Vakıf ve Loncaların Şehircilikteki Önemi
Prof. Dr. Ferit İzci – PhD. Davut Sular	İlk Türk İslam Devletlerinde Bürokratik Yapılanma
Lect. Mehmet Mecek – Assoc. Prof. Dr. Özge Kocakula	Kamu ve Özel Sektör Girişimciliğinin Geliştirilmesinde Üst Yapılanma Modeli Olarak İşletmeler Bakanlığı

Asst. Prof. Dr. Mevlüt Uyar - Lect. Hilmiye Kısa -	Yerel Yönetimlerde Turizm Stratejileri: Alanya Belediyesi Örneği
Res. Asst. Aytaç DURAN	Çocuk Hakları Sözleşmesi Perspektifinde Afetlerde İncinebilir Gruplardan Olan Çocukların Rehabilitasyonu
Assoc. Prof. Dr. Yıldız Atmaca – PhD Zeynep Karhan	Akıllı Kent ve Dijitalleşme
Prof. Dr. Ferit İzci – PhD. Hülya Berişbilal	Eski Türk Devlet Geleneğinde Kurumlar
Asst. Prof. Dr. Kürşad Özkaynar	Siyasal Pazarlama ve Diaspora: Web 3.0 İle Türk Markasının İnşasında Yenilikçi Yaklaşımlar
Lect. İrem Çafa	Tabak Sunumunda Kompozisyon Öğelerinin Rolü ve Önemi
Dr. Fatma Kızılelmas	Küreselleşme ve Göç Bağlamında Çok Kültürlülük
PhD. Vəsilə Möhsüмова	Postkolonial Dövlətlərdə İnzibati Sistemlərin Formalaşması və Modernləşməsi
Məleykə Mahmudova	Erməni Diasporu və Ermənilərin Xaricdən Ssri-Ə Köçürülməsi
Günay Əliyeva	İngilis Dilli Media Diskursunda Türk Dünyasının Reprezentasiyası (Xarici Media Resursları Əsasında)
Mirəli SEYİDOV	Azərbaycanın Müasir Dünyada Geosiyasi Mövqeyi və Əhəmiyyəti
Şəbnəm Zeynalova	Rəqəmsal Diplomatiyada Blokçeyn Texnologiyalarının Tətbiqi
Alivardiyeva Tarana Alivardi	Реформы Гейдара Алиева В Азербайджане (1993-1995): Создание Основ Независимого Государства И Правовой Системы
Доцент Гусейнова Айнур Гардаш ГЫЗЫ	Грузия В Условиях Геополитического Новопорядка На Кавказе

Şahismayıl İSMAYILOV
Gülər SULTANZADƏ
Samir HÜMBƏTOV
Elnur PAŞA
Rasul NAZAROV
Səbuhi QULİYEV
Hüseyn HÜSEYNLİ
Mehmet YÜCE
Hüsamettin İNAÇ
Mohammed Rafq SADA
Prof. Dr. Hüsamettin İNAÇ
Angila HAMDARD
Səbinə HƏSƏNOVA
Səidə QULİYEVA
İbrahim KAZIMBƏYLİ
Танат НУРГАЗИЕВ
Qabil ƏLİYEV
УЛЬВИЯ БАГИРОВА
Рамила АГАЛАРОВА
Günay SALMANOVA
t.ü.f.d. Səbinə MƏMMƏDLİ
Hüsamettin İNAÇ
Beyzanur KINA
Hüsamettin İNAÇ
Sevim Nur AYDIN
Mərdan ƏLİYEV
Pari HUSEYNOVA
Coşqun İSMAYILLI
Vəfa ƏLİYEV
Asif MAMMADZADA
Günay HÜSEYN
Kənan ƏSGƏRLİ
Sarvar MUHAMMADUMAROV
Rabbi GARİBOV
Ughur İBRAHİMOV

Aidə HƏSƏNLİ
Günəl İSAYEVA
Şahnur VƏLİYEV
Murad RÜSTƏMOV
Təbrizə BAĞIROVA
Bayram ƏLİYEV
Talat ALIZADA
İrem ÇAFA
Akif ABDULLAH
Fatma KIZILELMAS
Kürşad ÖZKAYNAR
Gülnaz Kılıç ÖZKAYNAR
Ömer Nabi BAYKAL
Yıldız ATMACA
Davut SULAR
Yıldız ATMACA
Zeynep KARHAN
Ferit İZCİ
Davut SULAR
Ferit İZCİ
Hülya BERİŞBİLAL
Aytaç DURAN
Mevlüt UYAR
Hilmiye KISA
Mehmet MECEK
Özge KOCAKULA
Özge KOCAKULA
Mehmet MECEK
Vəsilə MÖHSÜMOVA
Məleykə MAHMUDOVA
Günay ƏLİYEVA
Mirəli SEYİDOV
Tarana ALIVARDIYEVA
Айнур ГҮСЕЙНОВА
Şəbnəm ZEYNALOVA

İÇİNDEKİLER / MÜNDƏRİCAT / CONTENTS / СОДЕРЖАНИЕ

AZƏRBAYCAN – TÜRKİYƏ MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİNİN MİLLİ-TARİXİ KÖKLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	1

İsmayilov Şahismayıl Namaz oğlu

QƏRBİ AZƏRBAYCANDAN OLAN SOYDAŞLARIMIZ ÖZ TARİXİ YURD-YUVALARINA MÜTLƏQ QAYIDACAQLAR.....	8

Gülər Sultanzadə

AZƏRBAYCAN VƏ ORTA ASIYA TÜRK DÖVLƏTLƏRİ ARASINDA MÜNASİBƏTLƏR TARİXİ, MƏDƏNİ VƏ STRATEJİ ƏHƏMİYYƏTİ 2020-2024-CÜ İLLƏRDƏ.....	16

Samir Hümбатov

Elnur PAŞA

BEYOND FOSSIL FUELS: GREEN ENERGY ALTERNATIVES FOR KARABAKH AND EAST ZANGAZUR	39

Rasul Nazarov

MÜASİR DIPLOMATIYA SISTEMİNDƏ TÜRKİYƏ-AZƏRBAYCAN NÜMUNƏSİ (1992-2024-CÜ İLLƏR).....	49

Quliyev Səbuhi

XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ TÜRKİYƏNİN XARİCİ SİYASƏTİNDƏ CƏNUBİ QAFQAZ ÖLKƏLƏRİNİN YERİ VƏ ROLU	56

Hüseyn Hüseynli

TÜRK DEVLETLER TEŞKİLATINDA YEŞİL FİNANSMAN İÇİN ATILAN SOMUT BİR ADIM: TÜRK YEŞİL FİNANS KONSEYİ	62

Mehmet Yüce

**GENİŞLEME VE DIŞ POLİTİKA PERSPEKTİFİNDEN AVRUPA GÜVENLİK
MİMARISİNİN SOSYOPOLİTİK ANALİZİ 78**

Hüsamettin İNAÇ

Mohammed Rafiq SADA

AFGANİSTAN'DA SİVİL TOPLUM VE DEMOKRASİ 94

Prof. Dr. Hüsamettin İNAÇ

Angila HAMDARD

POLŞA-AZƏRBAYCAN: SİYASİ MÜNASİBƏTLƏR 111

Səbinə Rasim Qızı Həsənova

TÜRK DÜNYASININ MƏDƏNİ İRSİNİN TƏBLİĞİ 120

Səidə Quliyeva

**YENİ REGIONAL DİNAMİKA: MÜHARİBƏ AZƏRBAYCANIN VƏ ONUN
NAXÇIVAN EKSKLAVI ARASINDA ƏSAS NƏQLİYYAT YOLU ZƏNGƏZUR
DƏHLİZİNİN AÇILMASI İSTİQAMƏTİNDƏ ATILAN ADDIMLAR..... 138**

İbrahim Kazımbəyli

**«КРАСНОЕ ЯБЛОКО» КАК ФЕНОМЕН ИДЕОЛОГИЧЕСКОГО
ВОССОЕДИНЕНИЯ ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ (ТУРАН) В
ЛИТЕРАТУРНОМ КОНТЕКСТЕ 146**

Нургазиев Танат Есенбаевич

**POSTMÜNAQİŞƏ DÖVRÜNDƏ RUSİYANIN QAFQAZ SİYASƏTİ
(ERMƏNİSTAN NÜMUNƏSİNDƏ)..... 156**

Qabil Əli oğlu Əliyev

**ИЗМЕНЕНИЯ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ В ГРУЗИИ ПОСЛЕ
РОССИЙСКО-ГРУЗИНСКОЙ ВОЙНЫ 2008 ГОДА..... 168**

Багирова Ульвия Ибрагим

**ФОРМИРОВАНИЕ И РЕАЛИЗАЦИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ
СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ ВЕТЕРАНОВ ПЕРВОЙ КАРАБАХСКОЙ
ВОЙНЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ 178**

Рамила Агаларова Рамиз

**İNNOVATİV TURİZM KOMPLEKSİNİN FORMALAŞMASINA TEXNOLOJİ
YANAŞMA..... 189**

Günay Salmanova

AZƏRBAYCANIN ORDU QURUCULUĞUNDA TÜRKİYƏ CÜMHURİYYƏTİNİN DƏSTƏYİ	199
<i>t.ü.f.d.Məmmədli Səbinə Rafiq qızı</i>	
KIRGIZİSTAN'IN TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATINDAKİ ROLÜ: BÖLGESEL GÜVENLİK VE İŞ BİRLİĞİ PERSPEKTİFİ TEBLİĞİ	210
<i>Hüsaməttin İnaç</i>	
<i>Beyzanur Kına</i>	
İKİ BÖLGESEL İŞ BİRLİĞİ MODELİ: TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI VE AVRUPA BİRLİĞİ.....	220
<i>Hüsaməttin İNAÇ</i>	
<i>Sevim Nur AYDIN</i>	
İSRAİL - FƏLƏSTİN MÜNASİBƏTLƏRİ: TARİXİ, MÜNAQİŞƏLƏR VƏ SÜLH SƏYLƏRİ.....	234
<i>Mərdan Əliyev</i>	
THE IMPORTANT ROLE OF TECHNOPARKS IN THE DEVELOPMENT OF CHEMISTRY	242
<i>Hüseynova Pəri Asif</i>	
AQRAR SEKTÖRÜN HÜQUQİ İNFRASTRUKTURUNDA DÖVLƏT DƏSTƏYİNİN ROLU VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ	251
<i>Coşqun İsmayıl</i>	
MƏDƏNİYYƏTDƏ MƏDƏNİ IRS VƏ ONA KULTUROLOJİ YANAŞMA	261
<i>Vəfa Əliyev</i>	
THE ROLE OF DIGITAL FINANCIAL SERVICES IN ENHANCING FINANCIAL INCLUSION IN AZERBAIJAN: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES.....	271
<i>Asif Məmmədşad</i>	
II DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ BAKI LİMANININ HƏRBİ-STRATEJİ ƏHƏMİYYƏTİ.....	286
<i>Hüseyn Günay Pənah qızı</i>	
XIX ƏSRİN SONU XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ DÖVRÜ MƏTBUAT ETNOQRAFİK MƏNBƏ KİMİ.....	300
<i>Əsgərli Kənan Zaman oğlu</i>	

THE NECESSITY OF MAINTAINING A BALANCE OF POWER IN INTERNATIONAL RELATIONS FOR CENTRAL ASIA IS CRUCIAL	308

Muhammadumarov Sarvar

THE IMPACT OF OIL PRICE VOLATILITY ON FINANCIAL MARKET STABILITY IN AZERBAIJAN: AN EMPIRICAL ANALYSIS	316

Rabbi Garibov

THE EFFECT OF TAX REFORMS ON CORPORATE FINANCIAL PERFORMANCE IN AZERBAIJAN: A SECTORAL ANALYSIS.....	328

Ughur Ibrahimov

SƏNAYE İNQILABLARININ TƏKAMÜLÜ	345

Aidə Həsənlı

ZƏNGƏZUR DƏHLİZİ: TURAN REGIONUNDA YENİ NƏQLİYYAT-LOGİSTİKA XƏTTİ KİMİ	350

Günəl İsayeva

MALİYYƏ BAZARLARININ QLOBALLAŞMASI PROSESİNƏ BEYNƏLXALQ TRANZAKSİYALARIN TƏSİRİ	357

Vəliyev Şahnur

BÖYÜK DATA VƏ SİYASİ ANALİTİKA: SEÇKİ STRATEGİYALARINDA İNNOVATİV YANAŞMALAR.....	368

Murad Rüstəmov

TÜRK DÖVLƏTLƏRİ TƏŞKİLATININ GEOSİYASİ PERSPEKTİVLƏRİ...379	

Təbrizə Bağırova

REALİZMƏ QAYIDIŞ: RUSİYA VƏ YENİ REALLIQLAR	392

Bayram Əliyev

HARNESSING RENEWABLE ENERGY FOR ECONOMIC GROWTH: A COMPREHENSIVE LITERATURE ANALYSIS	399

Talat ALIZADA

TABAK SUNUMUNDA KOMPOZİSYON ÖĞELERİNİN ROLÜ VE ÖNEMİ ..410	

İrem ÇAFA

RUSYA FEDERASYONU'NDA DEZAVANTAJLI GRUPLARDAN ÇOCUKLARIN BİLGİ GÜVENLİĞİ.....	427

Akif ABDULLAH

KÜRESELLEŞME VE GÖÇ BAĞLAMINDA ÇOK KÜLTÜRLÜLÜK.....	448

Fatma Kızılelmas

SİYASAL PAZARLAMA VE DİASPORA: WEB 3.0 İLE TÜRK MARKASININ İNŞASINDA YENİLİKÇİ YAKLAŞIMLAR	462

Kürşad Özkaynar

DEĞİŞİM YÖNETİMİNDE BAŞARININ ANAHTARI: PSİKOLOJİK GÜVENLİK VE LİDERLİK	477

Gülnaz Kılıç Özkaynar

Ömer Nabi Baykal

VAKIF VE LONCALARIN ŞEHİRCİLİKTEKİ ÖNEMİ	493

Yıldız Atmaca

Davut Sular

AKILLI KENT VE DİJİTALLEŞME	514

Yıldız Atmaca

Zeynep Karhan

İLK TÜRK İSLAM DEVLETLERİNDE BÜROKRATİK YAPILANMA	527

Ferit İzci

Davut Sular

ESKİ TÜRK DEVLET GELENEĞİNDE KURUMLAR	544

Ferit İzci

Hülya Berişbilal

ÇOCUK HAKLARI SÖZLEŞMESİ PERSPEKTİFİNDE AFETLERDE İNCİNEBİLİR GRUPLARDAN OLAN ÇOCUKLARIN REHABİLİTASYONU.....	555

Aytaç Duran

YEREL YÖNETİMLERDE TURİZM STRATEJİLERİ: ALANYA BELEDİYESİ ÖRNEĞİ	569

Mevlüt Uyar

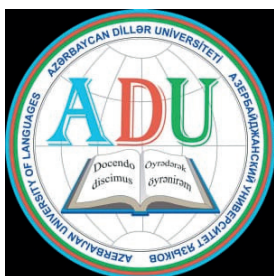
Hilmiye Kısa

KAMU VE ÖZEL SEKTÖR GİRİŞİMCİLİĞİNİN GELİŞTİRİLMESİNDE ÜST YAPILANMA MODELİ OLARAK İŞLETMELER BAKANLIĞI	584

Mehmet MECEK

Özge KOCAKULA

KAMU VE ÖZEL SEKTÖRDE KURUMSAL SESSİZLİK: YÖNETİMSEL YAKLAŞIMLAR VE ÇALIŞAN DAVRANIŞLARI ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ.....	616
<i>Özge KOCAKULA</i>	
<i>Mehmet MECEK</i>	
POSTKOLONİAL DÖVLƏTLƏRDƏ İNZİBATİ SİSTEMLƏRİN FORMALAŞMASI VƏ MODERNLƏŞMƏSİ.....	644
<i>Vəsilə Möhsümova</i>	
ERMƏNİ DIASPORU VƏ ERMƏNİLƏRİN XARİCDƏN SSRİ-Ə KÖÇÜRÜLMƏSİ.....	658
<i>Məleykə Mahmudova</i>	
İNGİLİS DİLLİ MEDIA DİSKURSUNDA TÜRK DÜNYASININ REPREZENTASIYASI (XARİCİ MEDIA RESURSLARI ƏSASINDA)	667
<i>Günay Əliyeva Dünyamalı qızı</i>	
AZƏRBAYCANIN MÜASİR DÜNYADA GEOSİYASİ MÖVQEYİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ	678
<i>Mirəli Seyidov Mirabdulla</i>	
RƏQƏMSAL DIPLOMATIYADA BLOKÇEYN TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ	684
<i>Şəbnəm Zeynalova</i>	
РЕФОРМЫ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ (1993-1995): СОЗДАНИЕ ОСНОВ НЕЗАВИСИМОГО ГОСУДАРСТВА И ПРАВОВОЙ СИСТЕМЫ.....	692
<i>Alivardiyeva Tarana Alivardi</i>	
ГРУЗИЯ В УСЛОВИЯХ ГЕОПОЛИТИЧЕСКОГО НОВОПОРЯДКА НА КАВКАЗЕ.....	702
<i>Доцент Гусейнова Айнур Гардаш гызы</i>	

AZƏRBAYCAN – TÜRKİYƏ MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİNİN MİLLİ-TARIXI KÖKLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İsmayilov Şahismayıl Namaz oğlu¹

Xülasə

Bu məqalə Azərbaycan-Türkiyə mədəni əlaqələrinin milli-tarixi köklərini araşdırır. Etnik, tarixi və milli-mənəvi amillərə əsaslanan bu münasibətlər dərin tarixi köklərə malikdir və qardaş xalqlar arasında sarsılmaz bağları əks etdirir. XX əsrdə siyasi dəyişikliklər nəticəsində Azərbaycanın müstəqillik qazanması ilə iki ölkə arasında əlaqələr yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Xüsusilə, Heydər Əliyevin diplomatik siyasəti Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin möhkəmlənməsində mühüm rol oynamışdır. Məqalədə həmçinin SSRİ-nin dağılmasından sonra elmi-mədəni əməkdaşlıq, diaspor fəaliyyəti və ictimai təşkilatların bu münasibətlərin inkişafındakı rolu təhlil edilir.

Açar Sözlər: Azərbaycan, Türkiyə, Milli, Münasibətlər, Mədəni.

Abstract

This article examines the national-historical roots of Azerbaijani-Turkish cultural relations. These relations, based on ethnic, historical and national-spiritual factors, have deep historical roots and reflect the unbreakable bonds between the fraternal peoples. With the independence of Azerbaijan as a result of political changes

1 Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Dosent, Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan Universiteti, ismayilovshahismayil@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7441-3575>

in the 20th century, relations between the two countries entered a new stage of development. In particular, Heydar Aliyev's diplomatic policy played an important role in strengthening Azerbaijani-Turkish relations. The article also analyzes the role of scientific and cultural cooperation, diaspora activities and public organizations in the development of these relations after the collapse of the USSR.

Keywords: Azerbaijan, Turkey, National, Relations, Cultural.

1. ƏSAS HİSSƏ

Azərbaycan - Türkiyə mədəni əlaqələrinin tarixi və milli- mənəvi kökləri bir-biri ilə qırılmaz surətdə bağlı olan bir sıra amillərlə şərtlənir. Etnik, tarixi, milli-mənəvi və ictimai-siyasa təməllərə söykənən bu qardaşlıq bağlarını çox qədim və zəngin ənənə üzərində qurulmuşdur. Türk xalqı dünyanın bilavasitə tarixi yaradan, ona istiqamət verən böyük millətlərindəndir. Sınaqlardan çıxmış qardaşlığı sarsılmaz və əbədi olan Türkiyə və Azərbaycan xalqları dili, adət-ənənəsi eyni olan böyük türk millətinin övladları, “müxtəlif isimlər daşıyan böyük Türk ağacının bir dalıdır”. Həm türkiyəlilər, həm də “azərbaycanlılar milliyyət etibarını ilə türk, din etibarını islam, mədəniyyəti-əsasını etibarilə şərtlidirlər” (148, s. 24). Azərbaycan və Anadolu türkləri əsrlər boyu “bir- biri ilə sıx əlaqədə olmuş, bir-birinə kömək etmiş, arxa durmuşlar Məhz buna görə də heç təsadüf deyil ki, Azərbaycanın bir çox görkəmli şəxsiyyətləri tarixin ayrı-ayrı mərhələlərində Türkiyədə fəaliyyət göstərmiş, orada öz istedadlarını tamamilə biruzə verə bilmişlər, həm Türkiyə xalqı qarşısında, həm də Azərbaycan xalqı qarşısında böyük xidmətlər göstərmişlər. Onların hamısı bizim dostluğumuzun, qardaşlığımızın böyük tarixidir, rəmzidir. Biz onlarla fəxr edə bilərik”. XX əsrin əvvəllərində mühacirət həyatı keçirməyə məcbur edilən bir çox ziyalılarımız da Türkiyənin məfkurə həyatında çox mühüm rol oynadılar. Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məhəmmədzadə, A.V.Yurdsevər, Ə.Cəfəroğlu kimi azərbaycanlı şəxsiyyətlər Türkiyənin ictimai-siyasi, mədəni həyatına müsbət təsir göstərməklə yanaşı, həm də Türkiyə ictimaiyyətində Azərbaycan haqqında obyektiv fikir yaradılmasında əvəzsiz xidmət göstərmişlər (148, s. 24).

Azərbaycanın müstəqilliyinə qovuşmasından sonrakı əlaqələrin keyfiyyət dəyişikliklərindən bəhs edərkən isə, təbii ki, mövzumuzun təhlili baxımından ilk növbədə tarixi və istimaj siyasi şəraitin doğurduğu hadisələrin ümumi mənzərəsi bir çox mətləblərə aydınlıq gətirməkdədir. Belə ki, Sovet İttifaqının dağılması,

beynəlxalq səhnədə siyasi vəziyyətin və qüvvələr nisbətinin köklü şəkildə dəyişməsi, bütün postsovet məkanında yeni müstəqil dövlətlərin yaranması ilə nəticələndi. Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra ölkəmizin qarşısında milli dövlət maraqlarına maksimum cavab verən çoxşaxəli, mürəkkəb xarici siyasət doktrinası formalaşdırmaq vəzifəsi meydana çıxdı. Bu doktrinada Yaxın və Orta Şərqi Azərbaycanla bu və ya digər dərəcədə tarixi bağlılığı, etnik, dini və mədəni ümumiliyi olan ölkələrinə xüsusi yer verilməsi zəruri idi. “Gələcək Azərbaycan dövlətçiliyi üçün çox mühüm olan bu missiyanın əsas ağırlığı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin çiyinə düşdü. Onun rəhbərliyi və birbaşa iştirakı ilə Azərbaycan Respublikası yalnız özünün qərbyönlü siyasət doktrinasını yaratmadı, həm də siyasi komplimentarizm prinsiplərinə əsaslanaraq tarixi, dini, mədəni baxımdan yaxın olduğu Şərq ölkələri, ilk növbədə isə Müsəlman Şərqi ilə sıx münasibətlər qurdu” (55, s. 4). Müasir dünya siyasətçilərindən tutmuş, elm və mədəniyyət xadimlərinin birmənalı şəkildə etiraf etdikləri kimi çağdaş Azərbaycan tarixinin və siyasətinin bayraqdarı olan ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycan Türkiyə mədəni əlaqələrinin son mərhələsinin inkişafında danılmaz və əvəzedilməz xidmətləri vardır. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət quruculuğunun bütün sahələrində olduğu kimi, beynəlxalq diplomatik əlaqələrin mütəbər təməli və dinamik təkamülü də möhtərəm Prezidentimiz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Daha doğrusu, “Dünyanın ikiqütblü siyasi sisteminin dağıldığı və yenisinin hələ tam şəkildə öz təşəkkülünü tapa bilmədiyi gərgin və qarışıq bir zamanda, qüdrətli dövlətlərin mənafeələrinin çarpazlaşdığı və toqquşduğu məqamlarda geostrateji mövqeyinə görə qərb, şərq, şimal və cənub sərvətlərində ideal körpü yaradanına görə ox kəsməkeşli, mürəkkəb və məsuliyyətli bir xadiminin rəhbərlik yeraltı, kasulik Azərbaycanımızı, zəngin kiməsi taleyin və Tanrının bizə bəxş etdiyi ən böyük ərmənlə Aardır” (55, s. 16). Azərbaycan Respublikasının Şərq siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmiş Heydər Əliyev birmənalı şəkildə bəyan edirdi ki, “Türkiyə ilə Azərbaycan arasında olan əlaqədə qazanc, para üzərində qurulmamalıdır. Bizim ölkələrimizdələr yük mənəvi kökləri var, bunları bir-birinə bağlayan milli köklər var. Bu mulli, mənəvi mənafeyi ayrı-ayrı şəxslərin qazancına qurban vermək olmaz. Ona görə də mən bu barədə öz fikrimizi və etirazımızı Türkiyənin bütün Dövlət və Hökumət başçılarına bildirmişəm. Biz bildirmişik ki, buna yol vermək olmaz” (55, s.44). O, xalqlarımız arasındakı əlaqələrlə bağlı, demək olar ki, bütün çıxışlarında qətiyyətli mövqeyini ortaya qoyurdu: “Bir də

deyirəm ki, Türkiyə - Azərbaycan, Azərbaycan - Türkiyə əlaqələrinin mənəvi, milli kökləri var, bunları heç bir paraya, heç bir dollara, heç birlirəyə dəyişmək olmaz. Mən xahiş edirəm, bunu biləsiniz” (55, s.45).

SSRİ-nin dağılmasından sonrakı dövrdə Azərbaycan - Türkiyə elmi-mədəni əlaqələrindən bəhs edərkən qeyd etməliyə ki, bu əməkdaşlığın hüquqi əsasları diplomatik əlaqələrin qurulmasından sonra daha da inkişaf tapmışdır. Belə ki, Türkiyə və Azərbaycan arasında diplomatik əlaqələr 14 yanvar 1992-ci ildə qurulmuşdur və bu gün Azərbaycan ilə Türkiyə arasında olan dostluq və qardaşlıq əlaqələri günü-gündən möhkəmlənir, genişlənir və bu dostluq əlaqələri gələcəkdə də inkişaf edəcəkdir. Heydər Əliyevin də dönə-dönə vurğuladığı kimi, “heç bir qüvvə, heç bir kəs, heç bir ölkə Türkiyə - Azərbaycan dostluğuna mane ola bilməz. Bizim dostluğumuz sarsılmazdır, əbədidir və əbədi olacaqdır... Biz çalışacağıq ki, bu dostluğu, qardaşlığı günü-gündən möhkəmlədək və yüksəklərə qaldıraq” (55, s.45).

Araşdırmalar və statistik məlumatlar göstərir ki, hal-hazırda Türkiyədə təxminən 3 milyon soydaşlarımız yaşayır. Ölkədə Azərbaycan icmasını təmsil edən təşkilat və dərnəklərdən ən nüfuzlusu Türkiyənin tanınmış ictimai xadimi İ.Doğramacı tərəfindən yaradılmış “Türkiyə - Azərbaycan dostluq, əməkdaşlıq və həmrəylik Fondu”dur (1996-cı il). Uzun illər Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin və Türkiyə Prezidenti S.Dəmirəlin bu ictimai təşkilatın fəxri sədrləri olmaları diqqətəlayiqdir. Bu təşkilatın tərkibində “Azərbaycan Evi” fəaliyyət göstərir. Burada əsasən mədəniyyət tədbirləri və bədii gecələr keçirilir. Bu dərnəkdən başqa “İqdir Mədəniyyət Dərnəyi” (sədri T.Atasevər), “Qars-Ardahan-İqdir Dərnəyi” (sədri B.İşgür), “Türkiyə Azərbaycan Dostluq Dərnəyi” (sədri M.Özdağ) və “İzmir Mədəniyyət Dərnəyi” (sədri Y.Bozer), “Qars kalkındırma kultür vakvı” (sədri A.Elçin) kimi ictimai təşkilatlar fəaliyyət göstərir. Bunlardan bəzilərinin mətbuat orqanları da var (İ.Doğramacının fondu tərəfindən “Azərbaycan” adlı aylıq jurnal nəşr olunur). Bundan başqa, Türkiyədə “Azərbaycan Türkiyə Dostluq Klubu” (sədri istefaya çıxmış general M.Özdağ) fəaliyyət göstərir. Klub Azərbaycanın indiki hökumətinin yeritdiyi siyasi kursu dəstəkləyir, lakin onun əsas məqsədi Azərbaycan xalqı ilə dostluqdur.

Türkiyədəki Azərbaycan diasporu əsasən, iki mühacirət dalgasına əsaslanır. Onlardan birincisinə aid olanlar 1920-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası işğal olunduqdan sonra, Türkiyəyə köçüb getmiş insanlardır. İkincisi isə, ikinci

dünya müharibəsi zamanı və müharibədən sonrakı dövrlərdə (Almaniyada əsir olduqları zaman), Stalinin həbs düşərgələrindəki represiyalardan qorxaraq başqa ölkələrdən Türkiyəyə köçən və ya Türkiyədə qalan insanlardır. Onlar mühacirətin böyük hissəsini təşkil etmişdilər (56, s. 339-340). Türkiyədə təhsil alan Azərbaycan tələbələri “Böyük gələcək” mədəni-maarifçilik (jurnalın redaktoru E.Zeynalovdur və bu nəşriyyat “Azərbaycan - Türkiyə dostluq Klubu” tərəfindən maliyyələşdirilir, klubun sədri istefaya çıxmış general M.Öz- dəkdir) və “Azərbaycanın səsi” (jurnalın redaktoru S.Verdizadədir, jurnal Azərbaycanla iqtisadi-ticarət əlaqələrinə malik olan “Gül-Bayram” ticarət kompaniyası tərəfindən maliyyələş- dirilir, kompaniyanın sədri Gül Bayramdır) adlı jurnal nəşr etdirirlər.

Atatürk Mədəniyyət, Dil və Tarix Qurumu ilə əlaqədar olan Türk Tarix Qurumu öz işində Azərbaycana, Qafqaza xüsusi diqqət verir. XII Türk Tarix Konqresinin işində Azərbaycan alimləri də iştirak etmiş, bu konqresin işinə aid kitablarda ölkəmiz haqqında geniş məlumatlar getmişdir. Türk Dil Qurumunun Türk dünyası ilə əlaqədar hazırladığı 37 kitabın hazır- lanmasında Azərbaycan da iştirak etmişdir. Ayrıca TDQ və TİKA həmrəyliyi obyektı olan “Müqayisəli türk ləhcələri lüğəti və türk ləhcələrinin müqayisəli qrammatikalarını hazırlama layihəsi”ndə Azərbaycanın elm adamları yaxından iştirak etmişlər və bu layihə Azərbaycan türkcəsini də əhatə edir.

Atatürk Mədəniyyət Mərkəzinin qurduğu Araşdırma Mər- kəzləri arasında Naxçıvan Atatürk Araşdırma Mərkəzi də var- dır. Türkiyə Cümhuriyyətinin yaradıcısı olan böyük Atatürkün adına verilən “Beynəlxalq Atatürk sülh mükafatı”nın 1999- cu ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab Heydər Əli- yevə verilməsi və 9 mart 2001-ci ildə Azərbaycanın Prezidenti cənab Heydər Əliyevin, Türk Dünyasının böyük öndərinin adını daşıyan Azərbaycan Atatürk Mərkəzinin açılması barədə fərman verməsi, bu mərkəzin fəxri başqanının özü olduğunu bildirməsi və lazımı çalışmaların qısa müddətdə tamamlanması tapşırığını verməsi əlaqələrimizin inkişafının canlı təəcəssü- müdür (56, s. 342).

2. NƏTİCƏ

Araşdırma göstərir ki, Azərbaycan və Türkiyə arasındakı mədəni əlaqələr tarixi və milli-mənəvi dəyərlərə əsaslanır. Tarixin müxtəlif mərhələlərində bu əlaqələr həm siyasi, həm də elmi-mədəni sahədə inkişaf etmişdir. SSRİ-nin dağılmasından

sonra Azərbaycanın müstəqillik qazanması ilə bu münasibətlər daha da güclənmiş, strateji tərəfdaşlıq və qardaşlıq prinsipləri üzərində qurulmuşdur. Heydər Əliyevin siyasəti bu əlaqələrin möhkəmlənməsində mühüm rol oynamış və müasir dövrdə də bu münasibətlər davamlı olaraq inkişaf etməkdədir. Gələcək perspektivlər baxımından, elmi və mədəni əməkdaşlığın genişləndirilməsi, diaspor təşkilatlarının fəaliyyətinin gücləndirilməsi və ortaq dəyərlər əsasında yeni təşəbbüslərin həyata keçirilməsi vacibdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Süleymanlı M.A. Azərbaycan-Türkiyə kültür ilişkilerinde M.Emin Resulzadenin rolu. “Çizgi” kültür, sanat, elm ve düşünce dergisi, Türkiye (Erzurum), 2003, sayı: 8, s. 24-26
2. Süleymanlı M.A. Azərbaycan-Türkiyə kültür ilişkilerinde M.Emin Resulzadenin rolu. “Çizgi” kültür, sanat, elm ve düşünce dergisi, Türkiye (Erzurum), 2003, sayı: 8, s. 24-26
3. Heydər Əliyev və Şərq, 6 cildə, I kitab (Müəllif-tərtibçilər: Q.Aİ- ləhverdiyev, V.Sultanzadə). Bakı, “Tural-Ə” NPM, 2002, 384 s.
4. . Heydər Əliyev və Şərq, 6 cildə, III kitab: Türkiyə Cümhuriyyəti (Müəllif-tərtibçilər: Qaley Allahverdiyev, Vəhdət Sultanzadə). Bakı, “Çaşıoğlu”, 2003, 472 s.
5. Bayramov Q., Hüseynova İ.M. Heydər Əliyev və Azərbaycan tarix elmi. Bakı, “Təhsil”, 2004, 264 s.
6. Beynəlxalq TÜRKSOY təşkilatının XV toplantısında Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Naziri Polad Bülbüloğlunun çıxışı. “Mədəni-maarif” jurnalı, 2001, № 1-2, s.8-10.
7. 33. Bəbiraslanov O., Sadıqzadə M. Azərbaycan dövlətinin memarı Heydər Əliyev - 80. Bakı, “Azərneşr”, 2004, 25 s.
8. 34. Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultay - 75. (Birinci beynəlxalq türkoloji qurultayın 75-ci ildönümünə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. 6-7 mart 2001-ci il). Bakı, 2001, 256s.
9. 35. Cahangirli C.X. Müasir dövrdə Azərbaycan Türkiyə münasibətləri. Bakı, “Araz”, 2006, 214
10. Mahmudov Y., Həsənov Ə. Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti. Bakı, “Təhsil”, 2002, 328 s.
11. Mehdiyev R. Heydər Əliyev və müasir Azərbaycan. I Ümumrespub- lika əliyevşünaslıq konfransı (6 may 2003-cü il). Bakı, “Azərbaycan Universiteti”, 2003, 362 s.

QƏRBİ AZƏRBAYCANDAN OLAN SOYDAŞLARIMIZ ÖZ TARİXİ YURD- YUVALARINA MÜTLƏQ QAYIDACAQLAR

Gülər Sultanzadə²

XÜLASƏ

Ermənistanın bu gün dünyada çox nadir hallarda rast gəlinən monoetnik dövlətlərdən birinə çevrilməsi bu ölkənin hazırda mövcud olduğu ərazidən, tarixi Azərbaycan torpaqlarından yerli sakinlərin, yəni azərbaycanlıların XIX-XX əsrlər ərzində kütləvi şəkildə deportasiyası nəticəsində mümkün olmuşdur. Həmçinin keçən əsrin sonlarında ermənilər Qarabağ və Şərqi Zəngəzuru işğal etməklə burada ikinci erməni dövləti yaratmağa cəhd göstərmişdilər. Lakin 2020-ci ildə Azərbaycan müharibə yolu ilə öz torpaqlarını azad etdi. Artıq bundan sonra Qərbi Azərbaycandan qovulmuş soydaşlarımızın da öz dədə-baba yurdlarına qayıtmaq məsələsi gündəmə gətirildi. Təqdim olunan məqalədə, müəllif bu hadisələrin tarixi aspektlərini araşdırmış, tarixi tədqiqatlara əsaslanaraq erməni yalanlarının mahiyyət və məqsədini oxucu auditoriyasının diqqətinə çatdırmışdır.

Açar Sözlər: Qərbi Azərbaycan, Türkmənçay Sülh Müqaviləsi, Deportasiya Prosesi, Muxtar Status, Tarixi Xəritələr.

2 Azərbaycan Texniki Universitetinin tələbəsi, YAP Yasamal rayon təşkilatının üzvü, sultanzadegg@gmail.com

ABSTRACT

Armenia's transformation into one of the rare monoethnic states in the world today was made possible by the mass deportation of local residents, that is, Azerbaijanis, from the territory where this country currently exists, the historical lands of Azerbaijan, during the 19th-20th centuries. Also, at the end of the last century, Armenians attempted to create a second Armenian state here by occupying Karabakh and Eastern Zangezur. However, in 2020, Azerbaijan liberated its lands through war. After that, the issue of returning our compatriots expelled from Western Azerbaijan to their ancestral lands was raised. In the presented article, the author examined the historical aspects of these events and, based on historical research, brought to the attention of the reader's audience the essence and purpose of Armenian lies.

Keywords: Western Azerbaijan, Turkmenchay Peace Treaty, Deportation Process, Autonomous Status, Historical Maps.

1. ƏSAS HISSƏ

Bu günə qədər aparılmış bütün ciddi tarixi tədqiqatlar birmənalı olaraq təsdiq edir ki, müasir Ermənistanın ərazisi qədim türk torpaqlarıdır. İki əsr bundan əvvəl İrəvan xanlığı işğal edildikdən sonra Çar Rusiyası ilə İran arasında 1828-ci ildə imzalanan "Türkmənçay sülh müqaviləsi"nə əsasən İran və Osmanlı ərazisindən minlərlə erməni ailəsi İrəvan, Qarabağ, Naxçıvan, Borçalı ərazilərində güzəştli şərtlərlə məskunlaşdırıldı. Çar Rusiyasının bu köçürmə siyasətinin məqsədi Osmanlı ilə Azərbaycan arasında ilkin olaraq bufer zonası yaratmaq və sonradan bu zonanın ərazisini daha da genişləndirmək idi. Gülüstən və Türkmənçay sülh müqavilələrinin davamı kimi Qafqazda azərbaycanlılara qarşı aparılan məqsədyönlü soyqırımı siyasəti xalqımızın tarixində silinməz ağır izlər qoydu. Lakin bu, Qərbi Azərbaycan torpaqlarının bütöv Azərbaycanın bir parçası olması faktını heç cür dəyişə bilmədi.

Azərbaycan türklərinə qarşı törədilmiş 1905-1907-ci illər soyqırımı, 1918-ci il Bakı soyqırımı, 1930-cu illərdə ermənilərin xalqımıza qarşı repressiyalarda fəal iştirakı bu etnosun türk millətinə qarşı açıq şəkildə qəzəbini və nifrətini əks etdirir. Bütün bu soyqırımı aktlarının gedişində erməni vəhşiləri mülki insanlara, günahsız qadın, qoca və uşaqlara olmanın divan tuturdular. 1948-1953-cü illərdə Qərbi Azərbaycan torpaqlarından 150 mindən artıq soydaşımız deportasiya edildi. Bununla erməni şovinistləri monoetnik Ermənistan ideyasını gerçəkləşdirməyə başladılar.

1987-ci ildə Ulu Öndər Heydər Əliyevin Moskvada öz vəzifəsindən istefa verməsindən sonra ermənilər daha da fəallaşaraq 1987-1991-ci illərdə SSRİ hökumətinin və kommunist partiyasının himayəsi altında Qərbi Azərbaycandan soydaşlarımızın kütləvi deportasiyasını və Azərbaycan ərazilərinin işğalını həyata keçirdilər. İlk növbədə eyd olunmalıdır ki, həmin dövrdə Ermənistanın Azərbaycanın tarixi torpaqlarına açıq formada ərazi iddiaları və etnik zəmində təxribatları, terror əməlləri ilə başlamış bu münaqişə Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzlə nəticələndi. Sovet İttifaqı rəhbərliyində təmsil olunan ermənilər, Ermənistan SSR-in rəhbərliyi və xaricdəki erməni diasporu 1980-ci illərin sonlarında SSRİ-nin mərkəzi hakimiyyətinin zəifləməsindən istifadə edərək Azərbaycan SSR-in tərkibində 1923-cü ildə tamamilə əsassız olaraq yaradılmış qondarma “Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti”nin ayrılaraq Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi üçün məqsədyönlü fəaliyyətə başladılar. 1987-ci ilin sonlarında Ermənistan SSR-in Qafan rayonunda azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından qəddarlıqla deportasiya prosesi başlandı. 1988-1989-cu illərdə Ermənistanın müxtəlif şəhər və rayonlarında yaşayan azərbaycanlılar da eyni aqibətlə üzləşdilər. Ermənistanda yaşayan 250 mindən çox azərbaycanlı öz tarixi torpaqlarından zorla qovuldu, onlardan 216 nəfər vəhşicəsinə qətlə yetirildi, 1154 nəfər isə yaralandı. Onlar erməni zorakılığından öz həyatlarını xilas etmək üçün Azərbaycana sığınmaq məcburiyyətində qaldılar. Soydaşlarımıza qarşı törədilən daha bir böyük haqsızlıq da bundan ibarət idi ki, azərbaycanlılar 1988-ci ilə qədər Ermənistan ərazisində kompakt şəkildə yaşasalar da, sovet hakimiyyəti keçmiş “Dağlıq Qarabağ” ərazisində yaşayan ermənilərdən fərqli olaraq, onlara Ermənistan SSR daxilində muxtar status verməmişdi.

1990-cı ilin may ayında Ermənistanda keçirilən parlament seçkilərində müharibəni təbliğ edən ifrat millətçi və şovinst qüvvələr hakimiyyətə yiyələndilər. Bu isə onların təcavüzkar müharibəyə başlamasını daha da sürətləndirdi. Yerevan bütün səylərini qeyri-rəsmi hərbi birləşmələrin yaradılmasına və onların silahlandırılmasına yönəldərək problemi öz məqsədlərinə uyğun, güc yolu ilə həll etməyə çalışırdı. Məhz bu səbəbdən Ermənistan danışıqlar prosesinə heç vaxt ciddi yanaşmayıb və bundan yalnız beynəlxalq ictimai rəydə görüntü yaratmaq məqsədi ilə yararlanmağa çalışıb. İstər müharibə ərəfəsində, istərsə də sonrakı dövrdə Azərbaycanın mövqeyi SSRİ Konstitusiyası və beynəlxalq hüquq normaları baxımından tam haqlı olub. Lakin o dövrdə Azərbaycan siyasi elitasının fəaliyyətsizliyi, respublikada siyasi liderin olmaması vəziyyəti daha da çətinləşdirirdi. Proseslərin gedişini hərtərəfli təhlil

etməyi bacaran, məsələlərin həlli üçün xalqın iradəsini, prinsipial mövqeyini görən, əhalini vahid məqsəd uğrunda səfərbər edə bilən uzaqgörən şəxsiyyət, görkəmli dövlət xadimi, Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev həmin dövrdə məcburi istifadə idi. Ulu Öndər Heydər Əliyevin siyasətdən uzaqlaşdırılması münafiqşənin ermənilərin istəyinə uyğun olaraq daha da dərinləşməsinə bilavasitə təsir göstərdi və torpaqlarımızın işğalına zəmin yaratdı.

Bu növbəti tarixi ədalətsizlik SSRİ dönməində Azərbaycan xalqına qarşı yeridilən düşmənçilik siyasətinin son akkordu oldu. Lakin sonrakı tarixi dövrlərdə də bu ədalətsizliyə hüquqi qiymət verilmədi. Yalnız Ulu Öndər Heydər Əliyev bu tarixi ədalətsizliyə siyasi qiymət vermişdir. Bu hadisələrlə bağlı Ümummilli Liderimiz 1997-ci il dekabrın 18-də “1948–1953-cü illərdə azərbaycanlıların kütləvi şəkildə Ermənistan ərazilərindəki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası haqqında”, 1998-ci ilin mart ayının 26-da “Azərbaycanlıların soyqırımı” və 2001-ci il avqust ayının 22-də “Erməni millətçilərinin apardığı etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində Ermənistan ərazisindəki öz tarixi torpaqlarından didərgin salınmış azərbaycanlıların məskunlaşması problemlərinin həlli haqqında” Fərmanlar imzalamışdır.

Qarabağın erməni işğalçılarından azad edilməsi, Qərbi azərbaycanlıların öz ata-baba yurdlarına qaytarılması Ulu Öndər Heydər Əliyevin fəaliyyətinin əsas istiqamətini təşkil edirdi. Bununla bağlı Ümummilli Lider öz çıxışlarının birində demişdi: *“İnanıram ki, mənim axıra çatdırı bilmədiyim tələyüklü məsələləri, planları, işləri İlham Əliyev başa çatdırı biləcəkdir. Mən ona özüm qədər inanıram və gələcəyə böyük ümidlər bəsləyirəm”*. Ata nəsihətini yerinə yetirən Müzəffər Ali Baş Komandan, Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə 2020-ci ilin sentyabr-noyabr ayları ərzində Azərbaycan Ordusu şəhidlərimizin canı, qazilərimizin qanı, hərbiçilərimizin şücaəti hesabına 30 illik erməni işğalına son qoydu. Artıq Azərbaycan xalqı öz əzəli-əbədi torpaqlarına sahibdir. 44 günlük Vətən müharibəsi Ermənistanın kapitulyasiyası, təxminən 30 il davam edən işğala son qoyulması və ərazi bütövlüyümüzün bərpası ilə nəticələndi. Qarabağın azad edilməsi ilə Azərbaycanın xarici və daxili siyasətində yeni prioritetlər meydana çıxdı. Azərbaycan Ordusu Qarabağı və Şərqi Zəngəzuru azad etməklə, artıq soydaşlarımızın bütün tarixi ata-baba torpaqlarına qayıdışını təmin etmək üçün yol açdı. Bu vacib məsələdə Qərbi Azərbaycan İcması birbaşa Ermənistan ərazilərindən kütləvi şəkildə deportasiya olunmuş azərbaycanlıların və onların varislərinin ictimai-mədəni birliyini təmin etməkdə çox fəallıq göstərən mərkəzə çevrilmişdir.

Qeyd edək ki, İcma 1989-cu ildən fəaliyyət göstərən “Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyəti” İctimai Birliyinin hüquqi varisidir. Belə ki, 2022-ci il 3 avqust tarixində “Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyəti” İctimai Birliyinin ümumi yığıncağında bu təşkilatın “Qərbi Azərbaycan İcması” adlandırılmasına dair qərar qəbul edilmişdir.

2022-ci il dekabrın 24-də Qərbi Azərbaycan İcmasının inzibati binasına açılışında əslən Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşündə cənab Prezident İlham Əliyev demişdir: *“Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpaqlarımızdır, bunu bir çox tarixi sənədlər, tarixi faktlar, tarixi xəritələr və tariximizin özü təsdiqləyir”*. Dövlət başçımız qeyd etdi ki, bunu deməyə əsas verən bir çox amillər var, xalqımız əsrlər boyu öz hüquqlarını qorumaq üçün, öz tarixi torpaqlarında yaşamaq üçün böyük fədakarlıq göstərmişdir. Heç kim şübhə etməsin ki, Azərbaycan dövləti qərbi azərbaycanlıların öz doğma yurdlarına qayıdışını gec-tez təmin edəcəkdir.

Qərbi Azərbaycan İcması möhkəmliyin və sarsılmaz ruhun göstəricisidir. Bu İcma azərbaycanlıların etnik təmizlənməyə məruz qoyulmalarına, Ermənistandan ərazisində olan dədə-baba torpaqlarından sistemli şəkildə qovulmalarına cavab olaraq yaradılıb. Zorakılıq, ayrı-seçkilik ilə müşahidə olunan bu müsibətlər nəticəsində bu gün Ermənistanda azərbaycanlıların mədəni irsi tamamilə silinib. Zaman-zaman ermənilər və onlara ağalıq edənlərin fəaliyyəti indiki Ermənistan ərazisində yaşamış türklərin kütləvi deportasiyası ilə nəticələnmişdir. Yüzlərlə kənd, məscid, mədəni abidələr erməni faşistləri tərəfindən darmadağın edilmiş, yerli türk toponimləri tamamilə dəyişdirilərək erməniləşdirilmişdir.

Etnik təmizləmə qeyri-maddi mədəni irsimizə də ciddi mənfi təsir göstərmişdir. Bizim adət-ənənələrimiz, həyat tərzimiz və sosial bağlarımız xeyli zərər görmüşdür. Ermənistan hökuməti Azərbaycan mədəni irsinin vəziyyətini qiymətləndirmək məqsədi ilə UNESCO-nun missiyasının Ermənistana göndərilməsinə imkan vermir. Avropa İttifaqı bizim dini və mədəni abidələrin dağıdılması və ziyarət hüququmuz məsələsinə tam etinasızlıq nümayiş etdirib. Bütün bu olanlar öz yurd-yuvasından didərgin düşmüş yüz minlərlə soydaşımızın həyatına təsiri təsvir edilməsi mümkün olmayan hadisələr fonunda baş vermişdir.

Qərbi Azərbaycan İcması həm də Ermənistan ərazisindən kütləvi şəkildə deportasiya olunmuş azərbaycanlıların və onların varislərinin ictimai-mədəni birliyinə nail olmaq üçün yaradılan birlikdir. İcmanın məqsədi müxtəlif vaxtlarda etnik mənsubiyyətinə görə Ermənistan ərazisindən kütləvi şəkildə deportasiya

olunmuş azərbaycanlıların və onların varislərinin ictimai-mədəni birliyinə nail olmaqla onların hüquqlarının beynəlxalq müstəvidə bərpası, Ermənistan ərazisində Azərbaycan xalqının yaratdığı zəngin tarixi-mədəni irsin öyrənilməsi, təbliğ olunması və tam məhv olunmasının qarşısının alınması, həmin insanların öz ata-baba yurdlarına qayıtmaq hüququnun təmin edilməsi və birgəyaşayışa nail olunmasından ibarətdir. Bu məqsədlə İcmanın vəzifələri və hüquqları müəyyən edilib.

İcma 1989-cu ildən Qərbi Azərbaycan qaçqınlarının problemləri ilə məşğul olan və 1988-1991-ci illərdə qaçqın düşən azərbaycanlılar barədə faktların və sənədlərin toplandığı və saxlandığı yeganə ictimai qurumdur. 1988-1991-ci illərdə Qərbi Azərbaycandan qovulmuş 50 mindən çox ailənin 20 minə qədərində dəymiş ziyan hesablanıb və hazırda bu işlər davam etdirilir. Həmin illərdə Qərbi Azərbaycanda 300-ə yaxın yaşayış məntəqəsindən qovulan qaçqınların hər bir ailə üzvrə (ad, soyad, ata adı) dəqiq statistikasını aparılıb, bütün kəndlər üzvrə siyahılar tamamlanıb. Təşkilat Qərbi Azərbaycanda tarixi və mədəni irsimizin bütün nümunələrinin dəqiq siyahısının hazırlanmasını davam etdirir. Bununla yanaşı, yer-yurd adları, toponimlər, oykonimlərə dair müxtəlif məqalələr, kitablar işıq üzvrə görmüş, gənc nəslin, qaçqın soydaşlarımızın varisləri üçün qiymətli mənbələrə çevrilmişdir.

İndiyə qədər yazılan kitabların geniş yayılması, təqdim edilməsi də təqdirəlayiqdir. İcma mövcud faktları cəmiyyətə tanıtmək və təqdim etməklə insanların o torpaqlar, tarixi, mədəniyyəti, abidələri haqqında geniş, dolğun məlumat ala bilməsi kimi müqəddəs missiyanı da həyata keçirir. Görkəmli alimlərin, tanınmış ziyalıların icmada fəaliyyət göstərməsi, təşkilatçılıq işinin yaxşı qurulması nəticəsində bütün kənd icmaları təşkilatlanmışdır. Bu da icmanın fəaliyyətinə ciddi təsir göstərir.

Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, cənab Prezident İlham Əliyevin Qərbi Azərbaycan İcmasının fəaliyyətinə önəm və dəstək verməsi bu İcmanın məqsədyönlü fəaliyyət göstərməsinə geniş imkanlar yaradır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2022-ci il dekabrın 24-də Qərbi Azərbaycan İcmasının inzibati binasının açılış mərasimindəki çıxışında belə demişdir: *“Hesab edirəm ki, Qərbi Azərbaycan İcmasının bundan sonra daha mütəşəkkil formada fəaliyyət göstərməsi hamımız üçün çox önəmlidir - həm Qərbi Azərbaycandan olan insanlar üçün, həm də bütün Azərbaycan xalqı üçün. Hesab edirəm ki, biz bu işi bundan sonra daha məqsədyönlü şəkildə aparmalıyıq. Yəni, təşkilat qurulub, icma qurulub, dövlət orqanları öz dəstəyini göstərir və göstərəcək.*

Əlavə göstərişlər mənim tərəfimdən veriləcəkdir. Ona görə hesab edirəm ki, icma bir neçə istiqamət üzrə öz işini davam etdirməlidir. Əlbəttə ki, ölkə daxilində bu icmanın fəaliyyəti daha da gözəgörünən olmalıdır. Hər halda Azərbaycan çərçivəsində bu icmanın fəallığı çox önəmli ola bilər.”

2. NƏTİCƏ

Son olaraq qeyd etmək yerinə düşər ki, bu gün Qərbi Azərbaycan İcmasının fəaliyyəti həqiqətən də geniş ictimai dəstək qazanıb. İcma regionda gedən bütün siyasi hadisələrə verdiyi reaksiya ilə daim diqqət mərkəzində olur. Bu da onu deməyə əsas verir ki, zaman gələcək bu güncü siyasi iradə və qətiyyət Qərbi Azərbaycandan didərgin salınmış soydaşlarımızın öz dədə-baba torpaqlarına ləyaqətli qayıdışını təmin edəcəkdir.

İSTİFADƏ EDILMIŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Nazim MUSTAFA, Azərbaycan MEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun elmi işçisi – Xalq qəzeti.- 2009.- 31 mart.- S. 4.
2. Vəqif BAYRAMOV – Xalq qəzeti.- 2009.- 9 may.- S. 12.
3. President.az

AZƏRBAYCAN VƏ ORTA ASIYA TÜRK DÖVLƏTLƏRİ ARASINDA MÜNASİBƏTLƏR TARİXİ, MƏDƏNİ VƏ STRATEJİ ƏHƏMİYYƏTİ 2020-2024-CÜ İLLƏRDƏ

Samir Hümbətov³

Elnur PAŞA⁴

XÜLASƏ

Orta Asiya və Azərbaycan coğrafi yaxınlıq və eyni etnik-mədəni mənsubiyyətlərlə zəngindir. Türk dünyasının bir hissəsi olaraq, bu dövlətlər arasında dil, mədəniyyət və tarix baxımından dərin əlaqələr mövcuddur. Orta əsrlərdə Səfəvilər və digər türk dövlətləri bölgədə mühüm rol oynamış, bu da müasir dövrdə əlaqələrin əsasını qoymuşdur. Azərbaycan və Orta Asiya türk dövlətləri arasında siyasi münasibətlər müstəqillik dövründən bəri güclənmişdir. Müstəqillik əldə etdikdən sonra bu dövlətlər bir-birilə sıx əməkdaşlıq qurmuş, regionda sabitlik və təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün ortaq maraqlar üzərində birləşmişlər. BMT, Şanxai Əməkdaşlıq Təşkilatı (ŞƏT), Türk Dövlətlər Birliyi kimi regional təşkilatlarda da bu ölkələrin birgə fəaliyyəti mühüm rol oynayır. İqtisadi sahədə Azərbaycan və Orta Asiya dövlətləri arasında

3 Beynəlxalq Münasibətlər və Diplomatiya Araşdırmaları Mərkəzinin rəhbəri, Azərbaycan Universitetinin müəllimi, Azərbaycan Dövlət Televiziyasının siyasi eksperti, Dövlət Universitetinin siyasi elmlər və beynəlxalq münasibətlər ixtisası üzrə doktorantı, samir.gumbatov.1987@mail.ru, 0000-0001-6840-5600

4 Milli Savunma Universiteti, Kara Harp Okulu, Uluslararası İlişkiler Bölümü, epasa@kho.msu.edu.tr, 0000-0001-6723-7617

ticarət, investisiya və enerji sahəsində geniş əməkdaşlıq mövcuddur. Azərbaycan, Xəzər dənizinin zəngin enerji resurslarına sahib olması səbəbindən regionda enerji layihələrinin mərkəzi rolunu oynayır. Azərbaycan-Xəzər Dəmir Yolu (AXD) kimi layihələr nəqliyyat və logistika sahəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir və Orta Asiya ölkələrinin Avropa və digər bazarlara çıxışını asanlaşdırır. Energetika sahəsində Azərbaycan, Neft və Qaz sektorunda Orta Asiya ölkələrinə texniki və texnoloji dəstək göstərir. Cənubi Qafqaz Neft Boru Kəməri (CENADK) kimi layihələr enerji daşımacılığında strateji əhəmiyyətə malikdir. Nəqliyyat sahəsində isə AXD layihəsi regionda ticarət və iqtisadi əlaqələrin gücləndirilməsinə böyük töhfə verir. Mədəni sahədə Azərbaycan və Orta Asiya türk dövlətləri arasında dil və mədəniyyət mübadiləsi geniş yayılmışdır. Universitetlərarası əməkdaşlıq, tələbə mübadiləsi proqramları və mədəni tədbirlər bu əlaqələrin güclənməsində mühüm rol oynayır. Azərbaycan, Türk Dünyası Universitetlər Birliyi daxilində Orta Asiya dövlətləri ilə birgə layihələr həyata keçirir.

Açar Sözlər: Azərbaycan, Orta Asiya Türk Dövlətləri, Münasibətlər Tarixi, Münasibətlər, Mədəni.

ABSTRACT

Central Asia and Azerbaijan are rich in geographical proximity and the same ethnic and cultural affiliations. As part of the Turkic world, these states have deep ties in terms of language, culture and history. In the Middle Ages, the Safavids and other Turkic states played an important role in the region, which laid the foundation for relations in the modern era. Political relations between Azerbaijan and the Turkic states of Central Asia have strengthened since the period of independence. After gaining independence, these states established close cooperation with each other and united on common interests to ensure stability and security in the region. The joint activities of these countries also play an important role in regional organizations such as the UN, the Shanghai Cooperation Organization (SCO), and the Union of Turkic States. In the economic sphere, there is extensive cooperation between Azerbaijan and the Central Asian states in the fields of trade, investment and energy. Azerbaijan, due to its rich energy resources of the Caspian Sea, plays a central role in energy projects in the region. Projects such as the Azerbaijan-Caspian Railway (ACR) are of great importance in the field of transport and logistics and facilitate the access of Central Asian countries to European and other markets. In the energy sector, Azerbaijan provides technical and technological support to Central Asian countries in the Oil and Gas sector. Projects such as the South Caucasus Oil Pipeline (SCAP) are of strategic importance in energy transportation. In the transport sector, the AXD project makes

a great contribution to strengthening trade and economic relations in the region. In the cultural sector, language and cultural exchange is widespread between Azerbaijan and the Central Asian Turkic states. Inter-university cooperation, student exchange programs and cultural events play an important role in strengthening these relations. Azerbaijan implements joint projects with Central Asian states within the Union of Turkic World Universities.

Keywords: Azerbaijan, Central Asian Turkic States, History of Relations, Relations, Cultural.

1. GİRİŞ

Azərbaycan və Orta Asiya türk dövlətləri arasında münasibətlər uzun tarixi, mədəni və strateji əhəmiyyətə malikdir. Bu əlaqələr həm tarixi köklərə, həm də müasir geopolitik və iqtisadi faktorlara əsaslanaraq inkişaf edir. Aşağıda Azərbaycan və Orta Asiya türk dövlətləri—Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Qırğızıstan—arasında münasibətlərin müxtəlif aspektləri ətrafı şəkildə təqdim olunur.

Türk Dövlətlər Birliyi, Şanxai Əməkdaşlıq Təşkilatı (ŞƏT), Avrasiya İqtisadi Birliyi (AİB) kimi regional təşkilatlarda Azərbaycan və Orta Asiya dövlətləri birgə fəaliyyət göstərir. Bu platformalar vasitəsilə siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə koordinasiya və əməkdaşlıq artırılır. Orta Asiya türk dövlətləri, enerji resursları və strateji mövqeləri ilə regionda mühüm rol oynayır. Azərbaycan bu dövlətlərlə əlaqələrini gücləndirərək öz regiondakı nüfuzunu artırmağa çalışır. Rusiya, Çin və digər böyük güclərin təsirinə qarşı öz regional strategiyasını inkişaf etdirir. Son illərdə Azərbaycan və Orta Asiya türk dövlətləri arasında münasibətlər daha da intensivləşmiş, yeni iqtisadi və sosial layihələr həyata keçirilmişdir. Texnologiya, kənd təsərrüfatı, turizm və digər sahələrdə əməkdaşlıq genişlənilir. Gələcəkdə bu ölkələr arasında əlaqələrin daha da güclənməsi, regional integrasiyanın dərinləşməsi və ortaq layihələrin artırılması gözlənilir.

2. ƏSAS HISSƏ VƏ METODOLOGIYA AZƏRBAYCAN - QAZAXISTAN ƏLAQƏLƏRİ TARIXI VƏ MƏDƏNİ BAĞLAR

Azərbaycan və Qazaxıstan arasında əlaqələr həm tarixi, həm də müasir dövrdə xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Hər iki ölkə ortaq tarixi, mədəni irs və türk mənsubiyyəti ilə sıx bağlıdır. Müstəqilliklərini əldə etdikdən sonra Azərbaycan və Qazaxıstan bir-

birilə dostluq və strateji tərəfdaşlıq münasibətləri qurmuş və bu əlaqələri müxtəlif sahələrdə inkişaf etdirmişdir. Azərbaycan və Qazaxıstan türk dünyasının iki qədim xalqıdır və eyni dil qrupu, adət-ənənələr, dini dəyərlər və tarixi əlaqələrlə bir-birinə bağlıdır. Hər iki xalq Orta Asiya və Qafqaz regionunun tarixi proseslərində ortaq mədəniyyət yaratmışdır. Xəzər dənizi vasitəsilə bu iki ölkə arasında əlaqələr tarixi dövrlərdə də mövcud olmuşdur.

2.1. Siyasi və İqtisadi Əlaqələr

Siyasi sahədə Azərbaycan və Qazaxıstan arasında münasibətlər yüksək səviyyədədir. 1992-ci ildə diplomatik əlaqələrin qurulmasından sonra iki ölkə arasında bir çox qarşılıqlı səfərlər həyata keçirilmiş və əməkdaşlıq müqavilələri imzalanmışdır. Hər iki ölkə Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT), BMT, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və digər beynəlxalq və regional təşkilatlarda birgə fəaliyyət göstərir. Əsas siyasi sənədlərdən biri 2005-ci ildə imzalanmış “Strateji Tərəfdaşlıq haqqında Müqavilə”dir. Bu müqavilə iki ölkə arasında strateji tərəfdaşlıq əlaqələrini daha da gücləndirmişdir.

Azərbaycan və Qazaxıstan arasında iqtisadi əməkdaşlıq geniş perspektivlərə malikdir. Əsas əməkdaşlıq sahələri aşağıdakılardır;

- Energetika, Nəqliyyat və Logistika sahələrində əməkdaşlığa diqqət yetirərkən nəzərə almaq lazımdır ki, hər iki ölkə zəngin neft və qaz resurslarına malikdir. Azərbaycan, Qazaxıstanın enerji resurslarının Xəzər dənizi vasitəsilə Avropa bazarlarına çıxışında mühüm rol oynayır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) neft kəməri ilə Qazaxıstan neftinin dünya bazarına nəql edilməsi strateji əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan və Qazaxıstan Xəzər regionunda nəqliyyat və ticarət əlaqələrinin inkişafında mühüm rol oynayır. Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu (Orta Dəhliz) çərçivəsində hər iki ölkə logistika və ticarət əlaqələrini genişləndirir. Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı və Aktau limanı bu sahədə strateji əhəmiyyət daşıyır⁵.

2.2. 2020-2024-cü illərdə Azərbaycan və Qazaxıstan Arasında Ticarət Dövriyyəsi

Azərbaycan və Qazaxıstan, Cənubi Qafqazın və Mərkəzi Asiyanın strateji əhəmiyyətə malik iki ölkəsidir. Hər iki ölkə iqtisadi əlaqələrini genişləndirmək, ticarət və iqtisadi əməkdaşlığı inkişaf etdirmək istiqamətində bir sıra mühüm addımlar atmışdır. 2020-2024 illər arasındakı dövrdə isə Azərbaycan və Qazaxıstan arasında ticarət dövriyyəsi, iki ölkə arasında mövcud olan iqtisadi əlaqələrin dərinləşməsi və yeni layihələrin həyata keçirilməsi baxımından önəmli olub. 2020-2024 illər arasında, Azərbaycan və Qazaxıstan arasındakı ticarət dövriyyəsi davamlı olaraq artmışdır. 2020-ci ilin əvvəlində COVID-19 pandemiyasının təsiri ilə ticarət əlaqələrində qısa müddətli azalma müşahidə olunaraq 300 milyon dollar olsa da, pandemiya sonrası dövrdə ticarət artım tendensiyası göstərərək 400 milyon dollara qədər artmışdır ki, bu da 2021-ci ildə qeydə alınan artım idi. Tərəflər arasında ticarət dövriyyəsində 2022-ci ildən etibarən yüksək artım tempi müşahidə olunmuşdur ki, bu da 500 milyon dollardan artıq olduğuna dəlalat edir. 2023-cü ildə bu rəqəm 529,4 milyon dollar olduğu halda, 2024-cü ildə bu rəqəm yanvar-oktyabr ayları üçün 394 milyon dollara yaxın olub. Rəqəmlərdən də görüldüyü kimi, tərəflər arasında digər sahələrdə olduğu kimi, ticarət-iqtisadi sahədə artım tempi mütəmadi olaraq artmaqdadır⁶.

2.3. Əsas İxrac və İdxal Məhsulları

Azərbaycanın Qazaxıstana ixracı daha çox enerji məhsulları, yəni neft və qaz məhsulları, o cümlədən neft məhsullarının daşınması, eləcə də kənd təsərrüfatı məhsulları, yəni meyvə, tərəvəz, taxıl və digər məhsullar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycandan Qazaxıstana maşınqayırma məhsulları olaraq, müəyyən sayda maşın və avadanlıq ixrac edilir. Qazaxıstandan isə Azərbaycana ixrac edilən məhsullar sırasında metallar və minerallar, yəni alüminium, dəmir və digər metal məhsulları, həmçinin, kimya sənayesi məhsulları var ki, bunların içində plastik məhsullar, kimyəvi maddələr və s. xüsusi yer alır. Eyni zamanda kənd təsərrüfatı məhsulları da ixrac edilir ki, burada da Qazaxıstanın əsas ixrac məhsulları arasında taxıl, pambıq və digər kənd təsərrüfatı məhsulları xüsusi yer alır. Ticarət

6 Qazaxıstan Azərbaycanın strateji tərəfdaşı və müttəfiqidir- <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/qazaxistan-azerbaycanin-strateji-terefdasi-ve-muttefiqidir-1729803444/341989>

əlaqələrində inkişafı dəstəkləyən sektorlar qeyd edərkən, aşağıdakı sahələrə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır;

1. Nəqliyyat və Loqistika sektoru Azərbaycan və Qazaxıstan arasında nəqliyyat əlaqələri də mühüm yer tutur. Hər iki ölkə arasında Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu (TMTM) üzrə logistika əməkdaşlığı inkişaf edir. Bu marşrut, Şərq və Qərb arasında ticarətin sürətləndirilməsi üçün vacib bir vasitədir. Azərbaycanın Bakı limanı və Qazaxıstanın Aktau limanı arasında müntəzəm daşımlar həyata keçirilir.

2. Enerji sektorunda xüsusi paya sahib olan Azərbaycan və Qazaxıstan enerji sahəsində əməkdaşlığı güclənib. Xüsusilə, qaz və neft daşıma və satışında qarşılıqlı maraqlar vardır. Azərbaycanın enerji sahəsindəki təcrübəsi, Qazaxıstan üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

3. İnfrastruktur və investisiya sektorunu inkişaf etdirməklə, hər iki ölkədəki infrastruktur layihələrinə investisiyalar qoymağı hədəfləyiblər. Xüsusilə, logistika mərkəzləri, sənaye zonaları və enerji layihələrində əməkdaşlıq genişlənib.

4. Sənaye və istehsal sektoruna diqqət yetirdikdə, sənaye məhsulları, o cümlədən avtomobil və maşınqayırma, həmçinin elektrik avadanlıqları və başqa məhsullar, iki ölkə arasında ticarətin genişlənməsinə səbəb olduğunu görə bilirik⁷.

2.4. 2020-2024-Cü illər Ərzindəki Dövrə İki Ölkə Arasında Bir Sıra Sazişlər və Razılaşmalar

Azərbaycan və Qazaxıstan arasında ticarət əlaqələrini gücləndirmək üçün bir sıra mühüm sazişlər və razılaşmalar imzalanmışdır. Tərəflər arasında ticarət sazişlərinə nəzər salarkən qeyd etmək lazımdır ki, hər iki ölkə arasında ticarətə mane olan bürokratik əngəlləri aradan qaldırmaq üçün ticarət sazişləri və müvafiq protokollar imzalanmışdır. 2020-ci ildə imzalanmış “İqtisadi Əməkdaşlıq və Ticarət” protokolu, 2021-ci ildə imzalanmış “Ticarət və İqtisadi Əməkdaşlıq” haqqında anlaşma, 2022-ci ildə imzalanmış “Nəqliyyat və Logistika Sektorunda Əməkdaşlıq” protokolu, 2023-cü ildə imzalanmış “İnvestisiya Əməkdaşlığı” protokolu və nəhayət 2024-cü

7 Murat Nurtleu: Son 5 ildə Azərbaycan ilə Qazaxıstan arasında ticarət döviyyəsi təxminən beş dəfə artıb https://azertag.az/xeber/murat_nurtleu_son_5_ilde_azerbaycan_ile_qazaxistan_arasinda_ticaret_dovriyyesi_texminen_bes_defe_artib-3455855

ildə imzalanmış “Kənd Təsərrüfatı Əməkdaşlığına” dair memorandum bu sənədlərə nümunə ola bilər.

Nəqliyyat sahəsində əməkdaşlıq sazişlərinə gəlincə isə qeyd etmək olar ki, bu sazişlər, iki ölkə arasında yük daşımalarının asanlaşdırılması və ticarət əlaqələrinin inkişafı üçün vacibdir. Həmin sazişlər sırasında son dörd ildə imzalananlar xüsusilə əhəmiyyət daşımaqdadır. Buna misal olaraq 2020-ci ildə imzalanmış “Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu (TBNM) üzrə Əməkdaşlıq” protokolu, 2021-ci ildə imzalanmış “Qazaxıstan-Azərbaycan Nəqliyyat və Logistika Əməkdaşlığı” memorandumu, 2022-ci ildə imzalanmış “Türk Şurası çərçivəsində Nəqliyyat Əməkdaşlığı” sazişi, 2023-cü ildə imzalanmış “Azərbaycan və Qazaxıstan arasında Dəmiryolu Daşımaları üzrə” razılaşma, 2024-cü ildə imzalanmış “Logistika və Ticarət Mərkəzlərinin İnkişafına dair Əməkdaşlıq” anlaşması bu sənədlərə nümunə ola bilərlər. Tərəflər arasında investisiya yatırımları da xüsusi əhəmiyyətə malik hesab edilən sahələrdəndir. Məhz bu sahədə Azərbaycan və Qazaxıstan arasında qarşılıqlı investisiya təşviq sazişləri də imzalanmışdır⁸.

2.5. Əlaqələrin Gələcək Perspektivləri

Azərbaycan və Qazaxıstan arasında ticarət dövriyyəsinin artacağı gözlənilir. İki ölkənin mövcud strateji əhəmiyyəti və iqtisadi maraqları, xüsusilə enerji, nəqliyyat və kənd təsərrüfatı sahələrində yeni layihələrə başlamaq üçün geniş imkanlar yaradır. Eyni zamanda, Avrasiya regionunda daha geniş ticarət imkanları açılacaq və ticarət həcmi müsbət istiqamətdə inkişaf edəcəkdir.

Gələcəkdə Qazaxıstanın enerji resurslarının və kənd təsərrüfatı məhsullarının Azərbaycana ixracının artması, həmçinin Azərbaycanın kənd təsərrüfatı və texnologiya sahələrindəki təcrübəsindən faydalanması mümkündür. Bu, hər iki ölkənin iqtisadiyyatı üçün faydalı olacaq və daha güclü ticarət əlaqələri qurulacaqdır.

2.6. Mədəni və Humanitar Əlaqələr

Mədəni sahədə Azərbaycan və Qazaxıstan arasında münasibətlər sıx əməkdaşlıqla müşayiət olunur. İki ölkə ortaq mədəni tədbirlər, festivallar, konfranslar keçirir. Dil və təhsil məsələləri də hər iki ölkə üçün prioritet təşkil edən məsələlər sırasında

8 Azərbaycan-Qazaxıstan sənədlərinin imzalanması mərasimi olub- <https://president.az/az/articles/view/65301>

qeyd oluna bilər. Qazaxıstan universitetlərində Azərbaycan tarixi və dilinin tədris olunması, eyni zamanda, Azərbaycan universitetlərində qazax dili və ədəbiyyatına marağın artması ondan xəbər verir ki, ikili münasibətlərdə bu sahəyə xüsusi diqqət verilir. Burada diqqət ediləsi digər məqam mədəniyyət mübadiləsi sahəsində tərəflər arasında əməkdaşlığın dərinləşdirilməsidir. Azərbaycan və Qazaxıstan mütəmadi olaraq qarşılıqlı şəkildə mədəniyyət günləri təşkil edir ki, bu tədbirlər də öz növbəsində xalqlar arasında yaxınlaşmanı gücləndirir.

2.7. Beynəlxalq və Regional Təşkilatlarda Əməkdaşlıq, Həmçinin Geosiyasi Əhəmiyyət və Gələcək Perspektivlər

Hər iki ölkə Türk Dövlətləri Təşkilatında (TDT) fəal iştirak edir. Bu təşkilat çərçivəsində iqtisadi, mədəni və siyasi əməkdaşlıq dərinləşdirilir. Eyni zamanda, Azərbaycan və Qazaxıstan Xəzər dənizinin hüquqi statusunun müəyyən edilməsi ilə bağlı əməkdaşlıq etmiş və bu məsələdə ortaq maraqları qorumuşdur.

Azərbaycan və Qazaxıstan həm Xəzər regionunda, həm də Avrasiya məkanında strateji mövqeyə malikdir. İki ölkə arasında mövcud olan Xəzər dənizi üzərindən nəqliyyat və enerji layihələri regionun sabitliyi və iqtisadi inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Gələcəkdə aşağıdakı sahələrdə əməkdaşlıq genişləndirilə bilər;

- Yaşıl enerji layihələri,
- Kənd təsərrüfatı sahəsində müştərək layihələr,
- Rəqəmsal iqtisadiyyat və innovasiya sahəsində əməkdaşlıq və s.

3. AZƏRBAYCAN - ÖZBƏKİSTAN ƏLAQƏLƏRİ TARIXI VƏ MƏDƏNİ BAĞLAR

Azərbaycan və Özbəkistan arasında münasibətlər tarixən möhkəm təmələ malikdir və hər iki ölkənin ortaq mədəni, tarixi və etnik köklərinə əsaslanır. Müstəqillik dövründən sonra bu əlaqələr siyasi, iqtisadi, mədəni və digər sahələrdə inkişaf etmişdir. Hər iki ölkə Türk dünyasının bir hissəsi olaraq, sıx əməkdaşlıq edir və regional, beynəlxalq arenada bir-birini dəstəkləyir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan və Özbəkistan xalqları eyni türk etnik-mədəni irsinə mənsubdur. Hər iki ölkə tarixən İpək Yolunun vacib hissələri olmuşdur və bu, xalqlar arasında

iqtisadi və mədəni mübadiləni gücləndirmişdir. Şərq ədəbiyyatının klassikləri, o cümlədən Nizami Gəncəvi və Əlişir Nəvai, hər iki xalqın ortaq mədəni irsində mühüm yer tutur.

3.1. Siyasi və İqtisadi Əlaqələr

Azərbaycan və Özbəkistan arasında siyasi əlaqələr yüksək səviyyədədir. 1995-ci ildə diplomatik əlaqələrin qurulmasından sonra iki ölkə arasında qarşılıqlı səfərlər və əməkdaşlıq müqavilələri münasibətlərin inkişafına töhfə vermişdir. Əsas siyasi əməkdaşlıq sahələri;

- Beynəlxalq təşkilatlarda qarşılıqlı dəstək, xüsusilə Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində fəaliyyət.
- Regional sabitlik və təhlükəsizlik məsələlərində koordinasiya.
- Qarabağ münaqişəsində Özbəkistan Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləmişdir və bu mövqeyi beynəlxalq arenada nümayiş etdirmişdir.
- Özbəkistan prezidenti Şavkat Mirziyoyevin Azərbaycana, Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin isə Özbəkistana səfərləri iki ölkə arasındakı əlaqələrin inkişafına mühüm təkan vermişdir⁹.

3.2. 2020-2024-Cü illərdə Azərbaycan və Özbəkistan Arasında Ticarət Dövriyyəsi

Azərbaycan və Özbəkistan arasında ticarət dövriyyəsi 2020-2024-cü illər ərzində müəyyən artım göstərmişdir. Aşağıda, bu dövr ərzindəki ticarət dövriyyəsi barədə mövcud rəqəmlərlə daha detallı məlumat əldə etmək mümkündür. 2020-2024-cü illər üzrə ticarət dövriyyəsinə gəlinə, Azərbaycan və Özbəkistan arasında ticarət dövriyyəsi qeyd edilən illər ərzində müsbət bir artım göstərmişdir. Aşağıda qeyd edilən rəqəmlər bu dövr ərzindəki ticarət həcmi göstərir.

2020-ci ildə pandemiya səbəbindən tərəflər arasında ümumi ticarət dövriyyəsi azalmışdır ki, bu da, təxminən 124 milyon təşkil etmişdir. Lakin, hər iki tərəf arasında əsas məhsul mübadiləsi davam etmişdir. 2021-ci ildə tərəflər arasında ticarət dövriyyəsi bərpa olunmağa başlamış və artım müşahidə edilmişdir. Həmin

9 Azərbaycan - Özbəkistan əlaqələri. https://yeniazərbaycan.az/Iqtisadiyyat_e87632_az.html

il ümumi ticarət həcmi təxminən 150 milyon olmuşdur. 2022-ci ildə tərəflərin ticarət dövriyyəsində daha böyük artım baş vermiş, ilin sonunda ümumi ticarət dövriyyəsi 200 milyon həddini keçmişdir. Hətta onu da qeyd etmək olar ki, ixrac və idxal arasındakı balans da yaxşılaşmışdır. Tərəflər arasında 2023-cü ildə ticarət dövriyyəsi daha da artaraq ümumi ticarət həcmi 250 milyona çatmışdır. Burada qeyd etmək lazımdır ki, Özbəkistandan Azərbaycana ixrac olunan məhsulların həcmi artmış, xüsusilə məişət texnikası və pambıq məhsulları artıb. 2024-cü ildə isə tərəflər arasında ticarət dövriyyəsinin həci 252 milyon dollardan artıq olmuşdur¹⁰.

3.2.1. 2020-2024-Cü illər Üzrə Azərbaycanın Özbəkistana İxrac Etdiyi Əsas Məhsulları Aşağıdakı Rəqəmlər Üzrə Belə Təsnifatlandırmaq Mümkündür

Azərbaycanın Özbəkistana ixrac etdiyi əsas məhsullar 2020-ci ildə təxminən 45 milyon, 2021-ci ildə həcm artmış və 60 milyona çatmış, 2022-ci ildə ixrac həcmi bir az daha artaraq 80 milyona, 2023-cü ildə bir az daha artaraq 100 milyon səviyyəsinə, 2024-cü ildə ixracın həcmi artaraq 120 milyona qədər artmışdır. Azərbaycandan Özbəkistana ən çox ixrac olunan məhsullar arasında neft və neft məhsulları, kənd təsərrüfatı məhsulları (pomidor, meyvə), kimya məhsulları və bütün məhsulları yer alır.

3.2.2. 2020-2024-Cü illər Üzrə Özbəkistanın Azərbaycana İxrac Etdiyi Əsas Məhsulları Aşağıdakı Rəqəmlər Üzrə Belə Təsnifatlandırmaq Mümkündür

Özbəkistanın Azərbaycana ixrac etdiyi əsas məhsullar 2020-ci ildə təxminən 79 milyon, 2021-ci ildə ixrac həcmi 90 milyona, 2022-ci ildə: ixrac həcmi 110 milyona, 2023-cü ildə ixrac həcmi 130 milyon, 2024-cü ildə ixracın həcmi artaraq 150 milyona qədər yüksəlmişdir. Özbəkistanın Azərbaycana ən çox ixrac olunan məhsullar arasında məişət texnikası, pambıq məhsulları, qida məhsulları (şirinlər, meyvələr), kimya məhsulları və avtomobillər yer alır. İki ölkə arasındakı ticarət dövriyyəsinin artmasında bugünə kimi aşağıdakı üç amil xüsusi rol oynamışdır;

10 Azərbaycan və Özbəkistan arasında ticarət dövriyyəsi ötən il 41 % artıb- <https://report.az/biznes-xeberleri/2024-cu-ilde-azerbaycan-ve-ozbekistan-arasinda-ticaret-dovriyyesi-41-artib/>

1. Nəqliyyat və logistika sahəsində əməkdaşlıq Azərbaycan və Özbəkistan arasında Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu dəhlizi və digər nəqliyyat marşrutları ticarətin artırılmasına kömək edir.
2. Sərbəst ticarət zonasının yaradılması ilə Azərbaycan və Özbəkistan arasında ikili ticarət mübadiləsi asanlaşdırılmış və tariflər azaldılmışdır ki, bu da öz növbəsində iqtisadi dayanıqlılığa zəmin yaradır.
3. İnvestisiya əlaqələrinə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, hər iki tərəf bugünə kimi qarşılıqlı sərmayə qoyuluşları həyata keçirmişdir ki, bunun da böyük hissəsi xüsusilə energetika, kənd təsərrüfatı və sənaye sahələrinin payına düşür.

Nəticə olaraq qeyd etmək mümkündür ki, 2020-2024-cü illər ərzində Azərbaycan və Özbəkistan arasında ticarət dövriyyəsi artmış, iqtisadi əməkdaşlıq daha da güclənmişdir. Bu artımın davam edəcəyi və iki ölkə arasında ticarət əlaqələrinin gələcəkdə daha da inkişaf edəcəyi gözlənilir. Ticarət həcmnin 2024-cü ildə 300 milyona çatması ticarət sahəsindəki müsbət inkişaf, iki ölkə arasında mövcud olan iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə və qarşılıqlı investisiya axınına mühüm təsir göstərmişdir.

3.3. Mədəni və Humanitar Əlaqələr

Azərbaycan və Özbəkistan arasında mədəni sahədə də çox sıx əlaqələrin mövcudluğu heçkim üçün sirr deyil. Əminliklə qeyd etmək olar ki, hər iki ölkənin xalqları mədəniyyət, incəsənət və ədəbiyyat sahələrində ortaq layihələr həyata keçirir. Əlbəttə ki, mədəni sahədə əlaqələr sırasında təhsil və gəncliyə yönəlmiş proqramları xüsusilə qeyd etmək mümkündür. Xüsusilə qeyd etmək olar ki, hər iki ölkədə universitetlərarası əməkdaşlıq hərgün bir az daha artır. Bu əməkdaşlıq nəticəsində Azərbaycan və Özbəkistan tələbələri arasında təhsil mübadiləsi proqramları daha uğurla həyata keçirilir.

Mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığın dərinləşdirilməsində digər önəmli addımlardan biri də, mədəni tədbirlərlərin təşkili və keçirilməsidir. Özbəkistanda Azərbaycan mədəniyyət günləri, Azərbaycanda isə Özbəkistan mədəniyyət günləri təşkil edilir və keçirilir ki, bu da xalqlar arasında dostluğun möhkəmləndirilməsində töhfə verir. Mədəni sahədə əməkdaşlığın digər önəmli nümunəsindən biri də, Azərbaycanın Nizami və Özbəkistanın Nəvai Mərkəzləri arasında mövcud olan

əməkdaşlığın daha da möhkəmləndirilməsidir. Hər iki ölkə Nizami Gəncəvi və Əlişir Nəvai irsinin tanınması üçün birgə layihələr həyata keçirir¹¹.

3.4. Beynəlxalq və Regional Təşkilatlarda Əməkdaşlıq, Həmçinin Geosiyasi Əhəmiyyət və Gələcək Perspektivlər

Azərbaycan və Özbəkistan bir çox beynəlxalq və regional təşkilatlarda fəal əməkdaşlıq edir. Xüsusilə Türk Dövlətləri Təşkilatı, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, və BMT çərçivəsində ortaq mövqelər nümayiş etdirilir. Türk Dövlətləri Təşkilatında hər iki ölkə birgə layihələr həyata keçirir, iqtisadi, siyasi və mədəni sahələrdə inteqrasiyanın dərinləşməsi üçün birgə çalışırlar ki, bu da öz növbəsində, Cənubi Qafqaz və Orta Asiyada mühüm geosiyasi mövqeyi qoruyub saxlamağa imkan yaradır. Hər iki ölkə həm öz, həm də digər ölkələrin enerji resurslarını dünya bazarlarına çıxarılmasında mühüm strateji rola sahibdirlər. Bundan əlavə, qeyd etmək mümkündür ki, Xəzər dənizi vasitəsilə yaradılan nəqliyyat dəhlizləri iki ölkənin əməkdaşlığını daha da gücləndirməsinə xidmət edir.

Hesab etmək olar ki, aparılacaq düzgün və məqsədyönlü siyasət nəticəsində gələcəkdə Azərbaycan və Özbəkistan aşağıdakı sahələrdə əməkdaşlığı daha da inkişaf etdirə bilər;

1. Texnologiya və rəqəmsal iqtisadiyyat sahəsinə ciddi sərmayə qoyulması mümkündür ki, bu da hər iki ölkənin texnologiya sahəsində ortaq layihələr həyata keçirə bilməsinə şərait yarada bilər.
2. Kənd təsərrüfatı və su resursları sahəsində əməkdaşlığı genişləndirmək mümkündür ki, bu da öz növbəsində mövcud sahələrdə təcrübə mübadiləsi və müştərək investisiyaların qoyuluşunu mümkün hala gətirə bilər.
3. Nəhayət, yaşıl enerji və ekoloji layihələrə qoyulan sərmayələrin davamlı və artan xətt üzrə genişləndirilməsidir ki, bu da hər iki ölkənin ekoloji problemlərin həllində birgə əməkdaşlığı dərinləşdirməyə imkan verə bilər.

11 Azərbaycan-Özbəkistan münasibətləri yüksələn xətlə inkişaf edir- <https://respublika-news.az/az/news/1693272169-azerbaycan-ozbekistan-munasibetleri-yukselen-xetle-inkisaf-edir>

4. AZƏRBAYCAN - QIRĞIZISTAN ƏLAQƏLƏRİ TARIXI VƏ MƏDƏNİ BAĞLAR

Azərbaycan və Qırğızıstan arasındakı münasibətlər tarixi, mədəni və müasir əməkdaşlıq aspektləri ilə əhəmiyyətlidir. Hər iki ölkə türk dünyasının bir hissəsi olaraq, ortaq etnik-mədəni köklərə malikdir və müstəqillik dövründən sonra müxtəlif sahələrdə əlaqələrini inkişaf etdirmişdir. Azərbaycan və Qırğızıstan xalqları ümumi türk etnik-mədəni irsinə mənsubdur. Ortaq türk dilləri və adət-ənənələri bu ölkələr arasındakı mədəni yaxınlığı möhkəmləndirir. Tarixi İpək Yolu üzərində yerləşən hər iki ölkə əsrlər boyu ticarət və mədəni mübadilə ilə bağlı olmuşdur. Müasir dövrdə bu tarixi əlaqələr Türk Dövlətləri Təşkilatı və digər platformalar vasitəsilə daha da gücləndirilir.

4.1. Siyasi və İqtisadi Əlaqələr

Azərbaycan və Qırğızıstan arasında diplomatik münasibətlər 1993-cü ildə qurulmuşdur. Bu dövrdən etibarən ikitərəfli əlaqələr dostluq və əməkdaşlıq prinsiplərinə əsaslanır. Hər iki ölkə mütəmadi olaraq yüksək səviyyəli qarşılıqlı səfərlər təşkil edir və müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq sənədləri imzalayır. Əsas siyasi əməkdaşlıq istiqamətləri;

- Beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində qarşılıqlı dəstək, xüsusilə Türk Dövlətləri Təşkilatı, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT) və BMT çərçivəsində.
- Azərbaycanın ərazi bütövlüyü məsələsində Qırğızıstanın dəstəyi. Qırğızıstan Qarabağ münaqişəsində Azərbaycanın mövqeyini dəstəkləyərək, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıyıb.

İki ölkə arasında iqtisadi əməkdaşlıq inkişaf etməkdədir. Azərbaycan və Qırğızıstan arasında iqtisadi əlaqələr kənd təsərrüfatı, ticarət, energetika və nəqliyyat sahələrini əhatə edir. İqtisadi əməkdaşlıq üzrə hökumətlərarası komissiya fəaliyyət göstərir və əlaqələrin genişləndirilməsinə töhfə verir.

Azərbaycan və Qırğızıstan arasında 2020-2024-cü illərdə ticarət dövrüyyəsi, hər iki ölkənin iqtisadi əlaqələrini gücləndirmək və regional integrasiyanı dəstəkləmək baxımından əhəmiyyətli bir mövzu olmuşdur. Qırğızıstan və Azərbaycan arasında ticarət əlaqələrinin inkişafı, hər iki ölkənin strateji maraqları, iqtisadi resursları və

beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarda (məsələn, TÜRK Şurası) əməkdaşlıq çərçivəsində daha da artmışdır¹².

4.2. 2020-2024-Cü illərdə Azərbaycan və Qırğızıstan Arasında Ticarət Döviyyəsi

2020-ci ildən etibarən, Azərbaycan və Qırğızıstan arasında ticarət döviyyəsində müsbət artım müşahidə edilmişdir. Bu dövr ərzində, iki ölkə arasında ticarət döviyyəsinin artması üçün müxtəlif tədbirlər görülmüş, xüsusilə ticarət əlaqələrinin inkişafı üçün iqtisadi diplomatiya və ticarət sərgiləri təşkil olunmuşdur. Bütün bu qeyd edilənlərlə yanaşı onu da vurğulamaq lazımdır ki, hər iki ölkə arasında ticarət döviyyəsi o qədər də inkişaf etməmişdir. Statistik rəqəmlərə diqqət yetirdikdə görünür ki, 2020-ci ildə Azərbaycan və Qırğızıstan arasındakı ticarət döviyyəsi 20 milyon ABŞ dolları ətrafında olmuşdur. 2021-ci ildə bu rəqəm təxminən 25 milyon ABŞ dolları səviyyəsində olmuşdur. Bu, isə 2020-ci illə müqayisədə təxminən 20% artım deməkdir. 2021-ci ildə ticarət döviyyəsinin əsasını Azərbaycanın Qırğızıstana ixrac etdiyi əsas məhsullar olaraq neft və neft məhsulları, kənd təsərrüfatı məhsulları və bəzi sənaye malları, Qırğızıstanın Azərbaycana ixrac etdiyi əsas məhsullar olaraq minerallar, kənd təsərrüfatı məhsulları və tekstil məhsulları təşkil etmişdir. 2022-ci ildə Azərbaycan ilə Qırğızıstan arasındakı ticarət döviyyəsi bir qədər daha artmışdır, çünki iqtisadi əlaqələrin daha da genişlənməsi və iki ölkə arasında əməkdaşlıq üçün bir sıra təşəbbüslər həyata keçirilmişdir. Məhz buna görə də, tərəflər arasında ümumi ticarət döviyyəsi 2022-ci ildə təxminən 30 milyon ABŞ dolları səviyyəsinə yüksəlmişdir. Bu da 2021-ci il ilə müqayisədə təxminən 20% artım deməkdir. Qeyd edilən ticarət döviyyəsinin əsas hissəsini Azərbaycanın, Qırğızıstana daha çox kənd təsərrüfatı məhsulları (məsələn, meyvələr, tərəvəzlər) və neft məhsulları ixrac etməsi, eyni zamanda, Qırğızıstanın da Azərbaycana minerallar, qızıl və digər mədən məhsulları ilə yanaşı, tekstil və kənd təsərrüfatı məhsulları ixrac etməsi təşkil etmişdir. Tərəflər arasında ticarət döviyyəsi ilbəil artaraq 2023-cü ildə təxminən 35 milyon ABŞ dollarına, 2024-cü ildə isə ticarət döviyyəsinin 40 milyon dollar həddinə qədər yüksəlmişdir¹³.

12 Azərbaycan-Qırğızıstan münasibətləri: Keçmişdən gələcəyə uzanan dostluq və strateji əməkdaşlıq- https://azertag.az/xeber/azerbaycan_qirgizistan_munasibetleri_kechmisden_geleceye_uzanan_dostluq_ve_strateji_emekdasliq-3260984

13 İlham Əliyev: Azərbaycanla Qırğızıstan arasında ticarət döviyyəsinin artması tendensiyası mövcuddur-

2020-2024-cü illərdə Azərbaycanın Qırğızıstanı ixracının əsasını neft və neft məhsulları təşkil etmişdir. Azərbaycan, təbii resurslar baxımından zəngin bir ölkə olması və neft məhsullarını Qırğızıstan bazarına çıxarması əhəmiyyətli hal kimi dəyərləndirilə bilər. Həmçinin, kənd təsərrüfatı məhsulları sahəsi də önəm daşımaqdadır. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsulları, xüsusən meyvə, tərəvəz və taxıl məhsulları da Qırğızıstanı ixrac edilən mallar arasında yer almışdır. Burada kimya sənayesi məhsulları sahəsi də xüsusi paya sahibdir. Kimyəvi maddələr və onların yarımfabrikatları da Azərbaycan tərəfindən Qırğızıstanı ixrac edilən məhsullar arasındadır.

2020-2024-cü illərdə Qırğızıstanın Azərbaycana ixracı nəzərə cəpəcaq dərəcədə artım göstərmişdir. Məhz buna görə də, Qırğızıstandan Azərbaycana aşağıdakı məhsullar ixrac edilmişdir ki, onların başında mineral və təbii ehtiyatlar ön sırada dayanır. Qırğızıstanın mədəncilik sahəsi inkişaf etmişdir və bu məhsullar, xüsusilə metallar və minerallar, Azərbaycanın idxal etdiyi əsas mallardan biridir. Həmçinin, taxıl və kənd təsərrüfatı məhsulları da ixrac sırasında yer alır. Qırğızıstanın kənd təsərrüfatı məhsulları, xüsusən buğda, çay və bəzi meyvələr Azərbaycana ixrac olunur. Eyni zamanda, təhlükəsizlik və müdafiə avadanlıqlarının ixracı da ciddi artım göstərmişdir. Onu da qeyd etmək olar ki, iki ölkə arasında müdafiə sahəsində əməkdaşlıq çərçivəsində müəyyən məhsulların mübadiləsi də mövcuddur¹⁴. Azərbaycan və Qırğızıstan arasında əsas iqtisadi əməkdaşlıq sahələrini aşağıdakı kimi qeyd etmək mümkündür;

1. Ticarət dövriyyəsidir ki, bunun da əsasını iki ölkə arasında ticarət əlaqələri təşkil edir. Tərəflərin ticarət dövriyyəsi əsasən kənd təsərrüfatı məhsulları, sənaye malları və istehlak məhsulları üzərində qurulub.
2. Energetika sahəsində əməkdaşlıq mühüm əhəmiyyət daşımaqdadır. Azərbaycan enerji sahəsində təcrübəsini Qırğızıstanla bölüşür. Bu, Qırğızıstanın enerji ehtiyaclarının təmin edilməsi və regionda enerji təhlükəsizliyinin gücləndirilməsinə kömək edir.

https://musavat.com/news/ilham-eliyev-azerbaycanla-qirgizistan-arasinda-ticaret-dovriyyesinin-artmasi-tendensiyasi-movcuddur_1063676.html?d=1

14 Azərbaycan-Qırğızıstan İnkişaf Fondu hər iki ölkənin biznes qurumlarının birgə fəaliyyətinə dəstək göstərəcək- <https://economy.gov.az/az/post/1861/azerbaycan-qirgizistan-inkisaf-fondu-her-iki-olkenin-biznes-qurumlarinin-birge-fealiyyetine-destek-gosterecek>

3. Nəqliyyat və logistika sahəsində əməkdaşlığın təşkil edilməsi də, Azərbaycan və Qırğızıstan üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, Avropa və Xəzər dənizi üzərindən keçən ticarət marşrutlarında əsas tranzit ölkələrindən birinə çevrilməsinə imkan yaratmış olur. Orta Dəhliz vasitəsilə hər iki ölkənin Avrasiya iqtisadiyyatına inteqrasiyası artır.

4.3. Mədəni və Təhsil Əlaqələri

Azərbaycan və Qırğızıstan arasında mədəniyyət və təhsil sahəsində sıx əməkdaşlıq mövcuddur. İki ölkə mədəni irsi qorumaq və tanıtmmaq üçün ortaq layihələr həyata keçirir. Nəzərə alsaq ki, hər iki ölkə arasında bir neçə istiqamət üzrə mədəni və humanitar əməkdaşlıq istiqamətləri mövcuddur, o zaman onları bir sıra istiqamətlər üzrə təsnifatlandırmaq mümkündür.

Azərbaycan və Qırğızıstan mütəmadi olaraq bir-birinin ölkələrində mədəniyyət günlərinin təşkili və keçirilməsini həyata keçirir ki, bu da əlaqələrə müsbət təsir edən amillərdəndir. Eyni zamanda tərəflər arasında təhsil və elmi istiqamətdə də əlaqələr mövcuddur. Burada universitetlərarası əməkdaşlıq və tələbə mübadiləsi proqramları bu sahədə əlaqələrin möhkəmlənməsinə kömək edir. Qırğız tələbələr Azərbaycanda təhsil alır, Azərbaycanlı tələbələr isə Qırğız universitetlərində oxuyur. Həmçinin, ortaq türk irsinin qorunub saxlanması da əlaqələrdə mühüm yer tutmaqdadır. Məhz buna görə də, hər iki ölkə Nizami Gəncəvi və Manas dastanı kimi türk mədəni irsini tanıtmmaq üçün birgə layihələr həyata keçirir¹⁵.

4.4. Beynəlxalq və Regional Təşkilatlarda Əməkdaşlıq, Həmçinin Geosiyasi Əhəmiyyət və Gələcək Perspektivlər

Azərbaycan və Qırğızıstan beynəlxalq təşkilatlarda sıx əməkdaşlıq edir. Xüsusilə, Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində əlaqələr genişlənir. Bu təşkilat üzv ölkələr arasında iqtisadi, siyasi və mədəni inteqrasiyanın gücləndirilməsi üçün mühüm platformadır. Regional əməkdaşlığın əsas istiqamətləri;

- Xəzər regionunda nəqliyyat və ticarət marşrutlarının genişləndirilməsi.
- Türk dünyası daxilində mədəni və elmi inteqrasiyanın təşviqi.

15 Azərbaycan-Qırğızıstan münasibətləri: Keçmişdən gələcəyə uzanan dostluq və strateji əməkdaşlıq- https://azertag.az/xeber/azerbaycan_qirgizistan_munasibetleri_kechmisden_geleceye_uzanan_dostluq_ve_strateji_emekdasliq-3260984

Azərbaycan və Qırğızıstan arasında əməkdaşlıq Cənubi Qafqaz və Orta Asiyanın strateji mövqeyindən irəli gəlir. Hər iki ölkə Xəzər dənizi vasitəsilə iqtisadi və logistika əlaqələrini gücləndirir və bu, Türk dünyasının iqtisadi integrasiyasına töhfə verir. Azərbaycan və Qırğızıstan arasında münasibətlərdə gələcəkdə aşağıdakı sahələrdə əməkdaşlıq daha da inkişaf etdirilə bilər;

- Texnologiya və innovasiya sahəsinə diqqət yetirdikdə, qeyd etmək lazımdır ki, hər iki ölkə rəqəmsal iqtisadiyyat və texnologiya sahəsində təcrübə mübadiləsi həyata keçirə bilər. Bununla yanaşı, kənd təsərrüfatı sahəsində də əməkdaşlıq üçün imkanlar mövcuddur. Bu sahədə ortaq layihələr, xüsusilə Qırğızıstanın təbii resurslarından istifadə etməklə ixracın artırılması mümkün ola bilər. Həmçinin, yaşıl enerji sahəsində əməkdaşlıq da mümkündür. Yəni, hər iki ölkə bərpa olunan enerji layihələrində əməkdaşlıq edə bilər.

5. Azərbaycan - Türkmənistan Əlaqələri Tarixi və Mədəni Bağlar

Azərbaycan və Türkmənistan arasındakı münasibətlər tarixi, mədəni və strateji baxımdan böyük əhəmiyyət daşıyır. Hər iki ölkə Xəzər dənizi sahilində yerləşən, ortaq türk mədəni irsinə malik olan dövlətlərdir. Azərbaycan və Türkmənistanın müstəqillikdən sonra müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığı daha da dərinləşmiş və dostluq prinsiplərinə əsaslanan əlaqələr qurulmuşdur.

Azərbaycan və Türkmənistan xalqları eyni etnik-mədəni köklərə, ortaq dil və adət-ənənələrə malikdir. Türkmənistanın Aşqabad şəhərində Nizami Gəncəvi və Azərbaycanın digər mədəni dəyərlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Oxşar şəkildə, Azərbaycanda Mahtumqulu Fəraqinin irsi yüksək qiymətləndirilir. Bu ortaq mədəni bağlar iki xalq arasında əlaqələrin möhkəmlənməsində mühüm rol oynayır.

5.1. Siyasi və İqtisadi Əlaqələr

Azərbaycan və Türkmənistan arasında diplomatik münasibətlər 1992-ci ildə qurulmuşdur. Hər iki ölkə yüksək səviyyəli qarşılıqlı səfərlər və əməkdaşlıq müqavilələri vasitəsilə siyasi əlaqələri inkişaf etdirir. Əsas siyasi istiqamətlər;

- Beynəlxalq və regional təşkilatlar, xüsusilə Türk Dövlətləri Təşkilatı və BMT çərçivəsində sıx əməkdaşlıq.
- Qarşılıqlı səfərlər və strateji tərəfdaşlıq əlaqələrinin gücləndirilməsi.

- Qarabağ münaqişəsində Türkmənistan Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləmiş və beynəlxalq arenada bu mövqeyi nümayiş etdirmişdir.

Azərbaycan və Türkmənistan arasında iqtisadi əməkdaşlıq geniş potensiala malikdir. Hər iki ölkə zəngin enerji resurslarına malik olmaqla yanaşı, Xəzər dənizi vasitəsilə ticarət və logistika əlaqələrini gücləndirir¹⁶.

5.2. 2020-2024-Cü illərdə Azərbaycan və Türkmənistan Arasında Ticarət Dövriyyəsi

2020-2024-cü illərdə Azərbaycan və Türkmənistan arasında ticarət dövriyyəsi müəyyən inkişaf göstərmişdir. Bu dövrdə iki ölkə arasında ticarət əlaqələrinin güclənməsi, iqtisadi diplomatiya tədbirləri və regional əməkdaşlıq çərçivəsindəki təşəbbüslərlə nəticələnmişdir. Tərəflər arasında ümumi ticarət dövriyyəsi 2020-ci ildə təxminən 50 milyon ABŞ dolları səviyyəsində olmuşdur. Bu dövr, COVID-19 pandemiyasının iqtisadiyyat üzərindəki mənfi təsirini nəzərə alaraq, müqayisədə əvvəlki illərlə bərabər bir artım göstərmişdir. Həmin dövrdə Azərbaycan Türkmənistana kənd təsərrüfatı məhsulları (xüsusilə meyvə və tərəvəz) və neft məhsulları ixrac etmiş, Türkmənistan isə Azərbaycana əsasən təbii qaz, mədən məhsulları və kənd təsərrüfatı məhsulları ixrac etmişdir. 2021-ci ildə isə, Azərbaycan və Türkmənistan arasında ticarət dövriyyəsi artaraq, 65 milyon ABŞ dollarına çatmışdır. Bu da, 2020-ci illə müqayisədə 30% artım deməkdir ki, burada da ixrac və idxal əməliyyatları xüsusi yer tutur. Statistik məlumatlara əsasən, Azərbaycan Türkmənistana əsasən kimyəvi məhsullar, kənd təsərrüfatı məhsulları, neft və neft məhsulları ixrac etmiş, Türkmənistan isə Azərbaycana enerji resursları, xüsusən təbii qaz və digər mədən məhsulları ixrac etmişdir. 2020 və 2021-ci illərdə olduğu kimi, 2022-ci ildə də, hər iki ölkə arasında ticarət dövriyyəsinin daha da artdığı müşahidə edilmiş və dövriyyə 75 milyon ABŞ dollarına yüksəlmişdir. Əlbəttə, burada da, ixrac və idxalın mühüm rolu olmuşdur. Həmin il Azərbaycanın Türkmənistana ixrac etdiyi məhsullar daha da müxtəlifləşmiş və tekstil məhsulları, neft məhsulları, mədən məhsulları artmış, Türkmənistan da öz növbəsində Azərbaycana daha çox kənd təsərrüfatı məhsulları, kimyəvi maddələr və enerji məhsulları ixrac etmişdir. 2020, 2021 və 2022-ci illərin statistik rəqəmləri ilə müqayisədə 2023-cü ildə

16 Azərbaycan - Türkmənistan Münasibətləri- <https://ashgabat.mfa.gov.az/az/content/3/azerbaycan-turkmenistan-munasibetleri>

ticarət dövriyyəsinin artaraq 85 milyon ABŞ dolları həddinə çatması xüsusilə önəm daşımaqdadır. Bu da onu göstərir ki, iki ölkə arasında iqtisadi əlaqələr güclənməyə davam etmiş, kənd təsərrüfatı, enerji və təhlükəsizlik sahələrində əməkdaşlıq daha da artmışdır. Azərbaycan Türkmənistana daha çox təbii qaz, mədən məhsulları və enerji avadanlıqları ixrac etmişdir. Eyni zamanda, Türkmənistanın da Azərbaycana ixrac etdiyi kənd təsərrüfatı məhsulları artmışdır. 2024-cü ildə ticarət dövriyyəsinin 100 milyon ABŞ dollarını keçməsi ikili ticarət əlaqələrində ciddi inkişafın göstəricisi hesab edilə bilər. Bu da son illərdəki artım trendinə uyğun olaraq təxminən 15-20% artım deməkdir¹⁷.

Qeyd edilən dövrdə Azərbaycanın Türkmənistana əsasən neft və neft məhsulları, enerji resursları və kənd təsərrüfatı məhsulları ixracı artmışdır. Eyni zamanda, Türkmənistan da Azərbaycana daha çox mədən məhsulları, enerji avadanlıqları və tekstil məhsulları ixrac etməyə davam etmişdir. 2020-2024-cü illərdə Azərbaycan və Türkmənistan arasında ticarət dövriyyəsi müsbət artım göstərmişdir. Bu dövr ərzində ümumi ticarət dövriyyəsi, 50 milyon ABŞ dollarından 100 milyon ABŞ dollarına qədər yüksəlmişdir. İki ölkə arasında başlıca ticarət sahələri kənd təsərrüfatı, enerji və mədən məhsulları olmuşdur. Gelecekte, bu əlaqələrin daha da inkişaf etməsi və iqtisadi əməkdaşlığın daha da genişlənməsi gözlənilir¹⁸.

Əsas iqtisadi əməkdaşlıq sahələri sırasında diqqət çəkənlərdən bir də, energetika sahəsidir. Nəzərə alsaq ki, Türkmənistan qaz ehtiyatları ilə zəngindir və bu sahədə Azərbaycan ilə əməkdaşlıq edir. Həmçinin, 21 Yanvar 2021-ci ildə Dostluq yatağı adlanan Xəzər dənizindəki neft-qaz yatağında iki ölkə birgə işləmək barədə razılıq əldə etmişdir. Bu, hər iki ölkə üçün strateji əhəmiyyətə malikdir. Burada nəqliyyat və logistika sahəsində də əməkdaşlıq mühüm əhəmiyyət daşımaqdadır. Azərbaycan və Türkmənistan Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu çərçivəsində əməkdaşlıq edir. Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı və Türkmənbaşı limanı arasındakı əlaqələr ticarət dövriyyəsini artırır. Eyni zamanda ticarət sahəsində də əməkdaşlıq

17 Azərbaycan və Türkmənistan arasında ticarət dövriyyəsi 3,6 dəfə artıb- <https://www.xalqcehbhesi.az/news/economy/143907.html>

18 Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri həm də regional və global təhlükəsizliyə töhfə verir – ANALİZ- <https://report.az/analitika/azerbaycan-turkiye-elaeqeleri-hem-de-regional-ve-qlobal-tehlukesizliye-tohfe-verir-analiz/>

hər gün artan xətt üzrə inkişaf etməkdədir. İki ölkə arasında ticarət dövriyyəsi kənd təsərrüfatı, neft məhsulları və sənaye malları üzərində qurulmuşdur¹⁹.

5.3. Mədəni və Humanitar Əlaqələr

Azərbaycan və Türkmənistan arasında mədəni əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi xalqların yaxınlaşmasına böyük töhfə verir. Bu sahədə əsas diqqət edilən məsələ mədəni və humanitar əməkdaşlıq istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsidir.

Hər iki ölkədə qarşılıqlı şəkildə mədəniyyət günləri təşkil edilməsi mədəniyyətimizə verilən dəyərən nömünəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Bununla yanaşı təhsil və elm sahəsində də əməkdaşlıq mühüm əhəmiyyət daşımaqdadır. Universitetlərarası əlaqələr və tələbə mübadiləsi proqramların mövcudluğu bu sahədə mühüm əhəmiyyət daşımaqdadır. Həmçinin, ortaq mədəni irsin qorunması və təbliği də mühüm əhəmiyyət daşımaqdadır. Məhz buna görə də, Mahtumqulu Fəraqinin və Nizami Gəncəvinin irsi iki ölkənin mədəni yaxınlığını gücləndirir. Hər iki ölkə üçün dil və ədəbiyyat məsələsi də önəm daşımaqdadır. Türk dillərinin ortaq irsi əsasında birgə elmi və ədəbi tədbirlər keçirilir ki, bu da dilimizin və mədəniyyətimizin inkişafına təkan vermiş olur²⁰.

5.4. Beynəlxalq və Regional Təşkilatlarda Əməkdaşlıq, Həmçinin Geosiyasi Əhəmiyyət və Gələcək Perspektivlər

Azərbaycan və Türkmənistan bir çox beynəlxalq təşkilatlarda sıx əməkdaşlıq edir. Xüsusilə Türk Dövlətləri Təşkilatı, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı və BMT çərçivəsində iki ölkə ortaq mövqelər nümayiş etdirir. Regional əməkdaşlıq sahələri;

- Xəzər dənizinin hüquqi statusunun müəyyən edilməsi ilə bağlı məsələlərdə əməkdaşlıq.
- Türk dünyası daxilində iqtisadi və mədəni inteqrasiyanın təşviqi.
- Enerji layihələrinin inkişaf etdirilməsi.

19 Azərbaycan-Türkmənistan sənədləri imzalanıb- <https://mincom.gov.az/az/media/xeberler/azerbaycan-turkmenistan-senedleri-imzalanib447>

20 Azərbaycan – Türkmənistan mədəni əlaqələri yeni mərhələdə- https://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2020_14517.pdf

Azərbaycan və Türkmənistanın Xəzər dənizinə çıxışı onların geosiyasi mövqeyini daha da gücləndirir. Xəzər regionunda neft-qaz yataqlarının istismarı və nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafı iki ölkənin əməkdaşlıq potensialını artırır. Bundan əlavə, Orta Dəhliz və Şərq-Qərb nəqliyyat marşrutları çərçivəsində hər iki ölkə Avropa və Asiya bazarları arasında körpü rolunu oynayır.

Azərbaycan və Türkmənistan arasındakı əlaqələrdə gələcəkdə müxtəlif sahələrdə inkişaf gözlənilir. Bərpa olunan enerji yaxud yaşıl enerji layihələrində birgə əməkdaşlıq mümkündür ki, bu da gələcəyə böyük perspektivlər vəd edir. Eyni zamanda kənd təsərrüfatı sahəsi də inkişaf etdirilə bilər. Türkmənistanın zəngin kənd təsərrüfatı potensialından istifadə edərək, ixrac həcmnin artırılması mümkündür. Nəhayət, rəqəmsal iqtisadiyyat sahəsində əməkdaşlıq gələcəyə ümidlə baxmağa imkan verir. Xüsusilə, rəqəmsal texnologiyalar sahəsində təcrübə mübadiləsi daha cəlbedici görünə bilər.

6. NƏTİCƏ

Azərbaycan və Orta Asiya türk dövlətləri arasında münasibətlər tarixi, mədəni və iqtisadi əsaslara söykənir və bu əlaqələr müasir geopolitik və iqtisadi şərtlər çərçivəsində inkişaf edir. Regional sabitliyin və inkişafın təmin edilməsi üçün bu ölkələrin birgə əməkdaşlığı əhəmiyyətlidir. Energetika, nəqliyyat, mədəniyyət və təhsil sahələrində davam edən əməkdaşlıq gələcəkdə bu münasibətlərin daha da möhkəmlənməsinə zəmin yaradır.

Azərbaycan və Qazaxıstan arasında münasibətlər strateji tərəfdaşlıq səviyyəsindədir və hər iki ölkə bu əlaqələri daha da inkişaf etdirmək üçün səylərini davam etdirir. Ortaq tarixi və mədəni irs, strateji maraqlar və qarşılıqlı hörmət bu münasibətlərin əsasını təşkil edir. İqtisadi, nəqliyyat, enerji və mədəni sahələrdə davam edən əməkdaşlıq gələcəkdə daha böyük uğurlara yol açacaqdır.

Azərbaycan və Özbəkistan arasında münasibətlər tarixi dostluq, orta q mədəniyyət və strateji maraqlar üzərində qurulmuşdur. İki ölkə arasında siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr yüksək səviyyədədir və bu münasibətlər gələcəkdə daha da möhkəmlənəcəkdir. Ortaq layihələr və əməkdaşlıq səyləri hər iki xalqın rifahına və Türk dünyasının birliyinə xidmət edir.

Azərbaycan və Qırğızıstan arasındakı əlaqələr dostluq və əməkdaşlıq prinsiplərinə əsaslanır. İki ölkə arasında mövcud siyasi, iqtisadi və mədəni əməkdaşlıq davamlı

şəkildə genişlənir. Ortaq türk mədəniyyəti və regional maraqlar bu münasibətlərin inkişafını dəstəkləyir. Gələcəkdə strateji layihələr və ortaqların təşəbbüsləri vasitəsilə bu əlaqələrin daha da dərinləşməsi gözlənilir.

Azərbaycan və Türkmənistan arasındakı əlaqələr ortaq tarixi, mədəni və strateji maraqlara əsaslanır. Hər iki ölkə Xəzər dənizi vasitəsilə enerji, nəqliyyat və ticarət sahələrində sıx əməkdaşlıq edir. İqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrin davamlı inkişafı hər iki xalqın rifahına və regionun sabitliyinə xidmət edir. Gələcəkdə strateji layihələr və ortaqların təşəbbüsləri əlaqələrin daha da dərinləşməsinə imkan yaradacaqdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

- <https://ashgabat.mfa.gov.az/az/content/3/azerbaycan-turkmenistan-munasibetleri>
- <https://azerbaijan.az/news/13205>
- https://azertag.az/xeber/azerbaycan_qirgizistan_munasibetleri_kechmisden_geleceye_uzanan_dostluq_ve_strateji_emekdasliq-3260984
- https://azertag.az/xeber/murat_nurtleu_son_5_ilde_azerbaycan_ile_qazaxistan_arasin_da_ticaret_dovriyyesi_texminen_bes_defe_artib-3455855
- <https://economy.gov.az/az/post/1861/azerbaycan-qirgizistan-inkisaf-fondu-her-iki-olkenin-biznes-qurumlarinin-birge-fealiyyetine-destek-gosterecek>
- <https://mincom.gov.az/az/media/xeberler/azerbaycan-turkmenistan-senedleri-imzalanib447>
- https://musavat.com/news/ilham-eliyev-azerbaycanla-qirgizistan-arasinda-ticaret-dovriyyesinin-artmasi-tendensiyasi-movcuddur_1063676.html?d=1
- <https://president.az/az/articles/view/65301>
- <https://report.az/analitika/azerbaycan-turkiye-elqeleri-hem-de-regional-ve-qlobal-tehlukesizliye-tohfe-verir-analiz/>
- <https://report.az/biznes-xeberleri/2024-cu-ilde-azerbaycan-ve-ozbekistan-arasinda-ticaret-dovriyyesi-41-artib/>
- <https://respublika-news.az/az/news/1693272169-azerbaycan-ozbekistan-munasibetleri-yukselen-xetle-inkisaf-edir> https://azertag.az/xeber/azerbaycan_qirgizistan_munasibetleri_kechmisden_geleceye_uzanan_dostluq_ve_strateji_emekdasliq-3260984
- <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/qazaxistan-azerbaycanin-strateji-teref-dasi-ve-muttefiqidir-1729803444/341989>
- https://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2020_14517.pdf
- <https://www.xalqcebhəsi.az/news/economy/143907.html>
- https://yeniazərbaycan.az/Iqtisadiyyat_e87632_az.html

BEYOND FOSSIL FUELS: GREEN ENERGY ALTERNATIVES FOR KARABAKH AND EAST ZANGAZUR

Rasul Nazarov²¹

ABSTRACT

The term “green economy” has gained traction in Azerbaijan, particularly in recent years, leading to an expansion of its application areas. However, the heavy reliance of a significant portion of the Azerbaijani economy on oil and gas has delayed the broader implementation of these trends. Following the conclusion of the Second Karabakh War in 2020, the territories that had been under Armenian occupation were subsequently retaken by the Azerbaijani military in the ensuing years. This reclamation of land holds significant importance, particularly in the context of the ongoing depletion of water resources across the South Caucasus region. Presently, the Karabakh area is believed to possess around 2.1 billion cubic meters of water resources. Analyzing the potential for the efficient use of renewable energy sources is a pressing issue, especially in light of the decree aimed at transforming the Karabakh region into a “green” energy zone. This article primarily evaluates the economic prospects of the Karabakh and East Zangezur regions, illustrating how they can be aligned with renewable energy sources through various examples based on the current situation. The proposed research methodology can be applied in any region of Azerbaijan.

Key Words: Karabakh, East Zangezur, Green Energy, Solar Energy, Wind Energy, Bioenergy

21 Azerbaijan State University of Economics (UNEC), rasul.nazarov05@mail.ru, 0009-0006-0147-1690

1. INTRODUCTION

“The stable and balanced dynamics of Azerbaijan’s socio-economic development is achievable through the effective utilization of the country’s natural, human, and geographical resources, alongside market opportunities, based on alternative projects. The development concept of the republic aims to maximize the lifespan and ensure a secure life by leveraging its resources.” (Taghiyev A.H., 2010: p. 47).

Azerbaijan is a significant energy exporter, primarily dealing in crude oil, natural gas, and electricity. The country meets its energy needs largely through domestic production, which currently relies heavily on the exploitation of hydrocarbon reserves. Azerbaijan boasts a complete electrification rate of 100% (International Renewable Energy Agency [IRENA], 2019). Following the inauguration of the Serbia-Bulgaria gas interconnector in Niš, Serbia, on December 10, 2023, the number of countries receiving gas from Azerbaijan has increased (President of the Republic of Azerbaijan [PoA], 2023). Azerbaijan has been exporting gas from the Caspian Sea to eight countries, six of which are in Europe, with Serbia becoming the ninth addition to this list. However, Azerbaijan’s primary focus lies in the renewable energy sector; the country plans to export green energy generated from its abundant wind resources in the Caspian Sea to Europe in the near future (IRENA, 2019).

The Republic of Azerbaijan must take into account the global issue of climate change while utilizing these resources. One of the regions significantly affected by these changes is Karabakh. The assessment of Karabakh’s development potential will be discussed in the following sections.

2. ASPECTS OF AZERBAIJAN’S GREEN ENERGY

There is a formal international consensus on the necessity of transitioning from a brown economy to a green economy, a trend that has gained significant momentum worldwide. This is evidenced by the ratification conditions signed by 186 countries and the member states of the European Union. However, the crucial strategies developed and implemented regarding the green economy have not been able to adequately address the climate crises and ecological challenges that are occurring globally. This indicates a worsening situation concerning climate change, which has become a global issue. One of the primary reasons for this is the insufficient acceptance of the importance of the international agreement on “Joint Action

Against Climate Change,” which has been agreed upon and identified by many countries (Gurbanov S., 2024: p. 237).

Additionally, the necessary steps outlined in the agreement are not being effectively implemented within the processes of national economies. One of the most prominent examples of this situation is Armenia, a country in the South Caucasus. Currently, one of the critical challenges facing Armenia is its inability to meet its energy demands. Following the 44-day Second Nagorno-Karabakh War, the energy resources in the territories that were liberated have fallen outside Armenia’s control, which previously played a significant role in fulfilling the country’s energy needs. The loss of most of these resources has led to an increase in energy demand, resulting in higher energy imports and rising domestic energy prices. Consequently, since February 1, 2021, the prices for household electricity have increased. This rise in costs further exacerbates Armenia’s economic and social conditions. Additionally, Armenia’s inability to pursue an independent energy policy heightens the sector’s vulnerability to external influences, further complicating the energy landscape. On December 5, 2019, a decree numbered 1673 was signed in Azerbaijan regarding the implementation of pilot projects for the use of renewable energy sources. This marks the beginning of a new, large-scale campaign in the renewable energy sector in Azerbaijan since 2019 (Hajiyeva N., 2021: p. 71).

In addition to these agreements, measures related to the establishment of a “green energy” zone in the territories of the Republic of Azerbaijan that have been liberated from occupation involve the engagement of international consulting firms, as outlined in the Presidential Decree No. 2620 dated May 3, 2021. As part of the implementation of this decree, collaboration has commenced with Japan’s TEPSCO company, leading to the development of a relevant Concept Document. The primary objective of this concept is to harness the significant renewable energy potential in the liberated areas to provide environmentally friendly green energy. Furthermore, the exploration of prospects for the application of eco-friendly and energy-efficient green technologies, along with the formulation of appropriate proposals, is also a priority. To achieve this, energy demand models for the regions have been developed using various scenarios (State Agency of Renewable Energy Sources under the Ministry of Energy of the Republic of Azerbaijan, 2021).

It is particularly relevant to discuss the significant work being undertaken in the field of green energy and renewable energy sources in Azerbaijan, especially in the modern and strategically important projects in the previously occupied and now liberated territories. The reintegration of these areas into the national economy is a serious process initiated by the Republic of Azerbaijan, and observing the future demands of these regions can lead to potential research opportunities. To date, four hydropower plants (with a capacity of 20 megawatts) have been constructed in the liberated territories. Currently, the Araz Valley Economic Zone and the Agdam Industrial Park are under development in the Karabakh and Eastern Zangezur economic zones (Gurbanov S., 2023: p. 202).

3. SOLAR ENERGY

Solar energy is one of the most significant and promising sectors among renewable energy sources. It has a direct relationship with other energy sources such as wind, water, and bioenergy. Despite some oil and natural gas-rich countries, including Azerbaijan, making serious efforts in renewable energy sources, solar energy is less frequently implemented in practice due to its lower cost and the relatively differentiated expenses associated with it (Shankleman J., 2024). Some studies suggest arguments against the complete or partial utilization of solar energy based on the following reasons (Imamverdiyev N., 2021);

- (1) The sustainability of solar energy - While modern technologies enable the utilization of solar energy, ensuring its sustainability requires significant investment. As we know, solar energy cannot be harnessed at night and is only available for use during specific hours of the day.
- (2) Rising costs - Although solar energy is presented as an alternative to traditional energy sources, utilizing conventional energy remains more cost-effective compared to solar energy. This economic factor hinders the potential and adoption of solar energy.
- (3) Solar energy does not contribute to environmental pollution; however, the production of solar cells emits harmful gases into the atmosphere, posing significant risks to global climate.
- (4) Achieving a level of electricity suitable for solar energy use involves considerable costs associated with purification processes.

Despite all the aforementioned characteristics, the extensive use of solar energy is planned in the liberated Karabakh region. On June 3, 2021, the Ministry of Energy of the Republic of Azerbaijan and bp signed an Implementation Agreement regarding the assessment and execution of a project to construct a 240 MW solar power station in the Zangilan/Jabrayil region. This agreement aims to establish a “green energy” zone in the territories liberated from occupation, aligning with Azerbaijan’s strategic decision to develop its renewable energy sector and its commitment to reduce carbon emissions by up to 35% by 2030. Additionally, it supports bp’s strategy to become a company with “net zero emissions” by 2050 (Ministry of Energy of the Republic of Azerbaijan, 2021).

According to an analysis by the Center for Analysis of Economic Reforms and Communication, the liberated territories of Karabakh and East Zangazur possess a solar energy potential exceeding 10,000 megawatts. Efforts are being made in the region to properly harness this potential. It is important to recognize that the concept of green development is not limited to specific areas or lands; rather, it represents a global paradigm, and international collaborations can significantly impact the revitalization of the Karabakh region. (Hajiyeva A., 2024: p. 226).

4. WIND ENERGY

Before the reintegration of the occupied territories in Azerbaijan, significant efforts were made regarding wind energy in the Absheron Peninsula (Aliyeva G., Aliyev U., 2024). Initial estimates indicate that the station will generate 1 billion kWh of electricity annually, which will allow for the conservation of 220 million cubic meters of natural gas each year, prevent the release of over 400,000 tons of carbon emissions into the atmosphere, and supply electricity to 300,000 homes. The total project cost is approximately 300 million USD, and it is planned to be fully funded by foreign investment. On January 13, 2022, a groundbreaking ceremony for the “Khizi-Absheron” Wind Power Station, with a capacity of 240 MW, was held with the participation of the President of the Republic of Azerbaijan, Mr. Ilham Aliyev, and the Minister of Energy of the Kingdom of Saudi Arabia, Prince Abdulaziz bin Salman Al Saud, conducted by ACWA Power (Civillini M., 2024).

Initial calculations suggest that the station will produce 1 billion kWh of electricity annually, enabling the conservation of 220 million cubic meters of natural

gas, the prevention of over 400,000 tons of carbon emissions, and the provision of electricity to 300,000 homes. On January 13, 2022, a groundbreaking ceremony was held for the “Khizi-Absheron” Wind Power Station, which will be constructed by ACWA Power in Azerbaijan. The event was attended by the President of the Republic of Azerbaijan, Mr. Ilham Aliyev, and the Minister of Energy of the Kingdom of Saudi Arabia, Prince Abdulaziz bin Salman Al Saud. The potential demonstrated by Azerbaijan, in addition to its neighboring regions, is a result of the ongoing efforts in the liberated territories (www.president.az., 2022).

These initiatives reflect the depth of serious analyses and studies conducted in the region. The revitalization of the Karabakh region and the strengthening of the economy are among the country’s top priorities. The Karabakh region consists of the Upper Karabakh and Kelbajar-Lachin economic zones, covering areas of 7,330 square kilometers and 6,400 square kilometers, respectively. In Upper Karabakh, wind resources are characterized by a low potential, with average annual wind speeds ranging from 1 to 2.5 m/s. The number of days with wind speeds exceeding 1.5 m/s varies between 5 to 25 days across different areas. For instance, in the city of Khankendi, this figure averages around 8 days per year (Azerbaijan Geographic Atlas, 2018).

In the Qarabağ region, the average annual wind speed varies between 1.5 and 3.6 m/s across different elevation zones. Areas where the average annual wind speed ranges from 1.0 to 2.5 m/s cover a total area of 4,100 square kilometers, accounting for 64% of the economic region (Global Wind Atlas, 2020). Consequently, the Qarabağ region appears to be less favorable for the installation of wind power plants compared to the Absheron economic region. An analysis of wind speed and annual windy days statistics was conducted across 23 locations in Qarabağ from 1981 to 2019. The average wind speed at a height of 10 meters was recorded at 2.47 m/s, while at 50 meters, it reached 3.28 m/s. Notably, the average annual wind speed exceeded 3.5 m/s only in 1987; during other periods, it remained around 3 m/s. (azertag.az., 2024) Since 2006, a decreasing trend has been observed, with the exception of 2016. For efficient energy production from turbines, it is essential to measure wind speed, power, and the duration of windy days at various heights throughout the year. In the economic evaluation of energy projects, careful calculations of the return on investment, profit value, and duration are crucial. Such projects are typically suitable for areas with consistent winds, particularly coastal

regions. When the number of annual windy days in areas where power stations are installed is less than half of the year, the efficiency of the station tends to be low, resulting in higher electricity costs compared to natural gas.

The analysis conducted suggests that the installation, operation, and distribution of wind power plants in the Karabakh region, as well as the Karabakh economic zone, are activities that require significant financial investment and resources. Utilizing wind energy is considered more advantageous and cost-effective when taking into account the geographical and topographical characteristics of the area.

5. BIOENERGY

Bioenergy is the largest source of renewable energy today and can provide heat, electricity, as well as transport fuels. The Technology Roadmaps Bioenergy for Heat and Power, and Biofuels for Transport highlight the importance of bioenergy in providing renewable electricity, heat in buildings and in industry, as well as low-carbon biofuels in the transport sector. (www.britannica.com., 2024) The roadmaps envisage world total primary bioenergy supply increasing from 50 EJ today to 160 EJ in 2050, with 100 EJ of this for generation of heat and power. By 2050 bioenergy could provide 3 000 TWh of electricity, i.e. 7.5% of world electricity generation. In addition heat from bioenergy could provide 22 EJ (15% of total) of final energy consumption in industry and 24 EJ (20% of total) in the buildings sector in 2050. Biofuels could provide 32 EJ of low-carbon fuels, meeting 27% of world transport fuels demand in 2050. In total this could provide 3.6 Gt CO₂-equivalent (CO₂-eq.) emission savings per year in 2050 compared to a business-as-usual scenario, if the feedstock can be produced sustainably and used efficiently, with very low life-cycle GHG emissions (Berndes G., 2013).

The roadmap identifies key actions by different stakeholders in the bioenergy sector, and sets out milestones for technology development in order to achieve a doubling of global bioenergy supply by 2050. It addresses the need for further research and development (R&D) efforts, highlights measures to ensure sustainability of biomass production, and underlines the need for international collaboration to enhance the production and use of sustainable, modern bioenergy in different regions, especially Karabakh. The biomass energy potential of Karabakh is quite high. Although a certain part of this potential disappeared as a result of Armenian

vandalism, immediately after the liberation of the occupied lands, conditions are created for the serious study of the biomass massifs of Karabakh and also the East-Zangezur zones and their reintegration into the economy of Azerbaijan.

6. CONCLUSIONS

The potential for green energy in the Karabakh and East Zangezur regions offers Azerbaijan a valuable opportunity to shift towards a more sustainable and environmentally friendly energy sector. Key alternatives to conventional energy sources in these areas encompass solar, wind, and bioenergy. Advancing green energy initiatives in Karabakh not only serves as a strategic advantage for the region but also aligns with global movements towards renewable energy utilization. Azerbaijan's proactive measures, including international partnerships and infrastructure investments, reflect a strong commitment to fostering a green economy. Despite existing challenges, such as the high costs associated with solar energy infrastructure and the unpredictability of wind energy, Azerbaijan's long-term strategy positions Karabakh and East Zangezur as vital contributors to the country's sustainable future.

The examples of green economy initiatives implemented by Azerbaijan may serve as significant support for several countries facing similar challenges in Southeast Africa, the Middle East, and Ukraine, enabling them to continue their development. Once conflicts in these regions cease, and investment is attracted for the recovery of war-affected areas, these nations will likely turn to green economic growth as a foundation for their revitalization. As demonstrated by Azerbaijan's experience, which has endured over 30 years of occupation and destruction, it is beneficial to leverage this knowledge effectively. Furthermore, the application of green economy tools in various industrial sectors within Azerbaijan could generate innovative approaches to improve regions worldwide that have not yet industrialized or are no longer habitable for people. Based on all of this, by capitalizing on its natural resources and investing in cutting-edge technologies, Azerbaijan can ensure that these reclaimed territories play a significant role in creating a greener and more resilient energy framework.

REFERENCES

1. Green Economy and Sustainable Development (2024). VI International Scientific Conference of Economics and Management Researchers (ISCEMR 2024). p. 19-30, 93-104. <https://iscemr.com/uploads/file/cdce4-dayaniqli-inkisaf-v-yasil-iqtisadiyyat-compressed.pdf>
2. Hajiyeva N., Karimli A. (2021). Economic Evaluation of “Green Energy” Potential in Nagorno-Karabakh and Neighboring Regions. Volume 15. p. 71. <https://doi.org/10.5539/mas.v15n3p71>
3. Mammadov N., Akbarova S., Rustamov V. (2022). Evaluation of Thermal Energy Production by Solar Panels for Karabakh “Green” Energy Zone. Special Issue. Vol. 17. <https://cyberleninka.ru/article/n/evaluation-of-thermal-energy-production-by-solar-panels-for-karabakh-green-energy-zone>
4. Guliyeva K. (2024). Cop 29. Climate-Human Problem in the Context of the Philosophy of Life. Best Journal of Innovation in Science, Research and Development. Volume: 3. Issue: 9. <http://eprints.umsida.ac.id/14205/1/103-107%2BCop%2B29.%2BClimate-Human%2BProblem%2Bin%2Bthe%2BContext%2Bof%2Bthe%2BPhilosophy%2Bof%2BLife.pdf>
5. Gurbanov S. (2023). Priority Directions of Environmental Policy and Green Economy in the Context of Sustainable Development. (page 202-204, 218-220)
6. Mammadov Z., Gurbanov S. (2024). Green Economy: Anti-Crisis Management Model Against Ecological and Economic Crises. Hajiyeva A.-5.1. Green Energy and Renewable Energy. p. 226.
7. Mustafayev F., Kulawczuk P., Orobello C. (2022). Renewable Energy Status in Azerbaijan: Solar and Wind Potentials for Future Development. <https://www.mdpi.com/1996-1073/15/2/401>
8. Mammadov Z., Veysov E. (2022). Green Energy: Global Trends and Azerbaijani Realities. 10th International Conference on Leadership Technology, Innovation and Business Management. ICLTIBM 2022. p. 201-203. <https://isma.info/icltibm2022/doc/10th-icltibm-proceeding.pdf>
9. Hajiyeva A., Azizova G. (2022). Perspectives of Green Economy in Azerbaijan. 10th International Conference on Leadership Technology, Innovation and Business Management. ICLTIBM 2022. p. 393-396. <https://isma.info/icltibm2022/doc/10th-icltibm-proceeding.pdf>
10. Shahbazov P. (2024). The Green Era in Azerbaijan’s Energy Sector. <https://mine-energy.gov.az/>

11. <https://area.gov.az/az/page/yasil-texnologiyalar/>
12. <https://science.gov.az/en/news/open/16285>
13. https://azertag.az/en/xeber/president_creation_of_green_energy_sources_in_karabakh_east_zangezur_and_nakhchivan_will_benefit_the_entire_region_video-3010770
14. <https://www.azernews.az/analysis/225875.html>
15. Kirgiz A.C. (2016). Green Marketing: A Case Study of the Sub-Industry in Turkey. p. 65. <http://ndl.ethernet.edu.et/bitstream/123456789/70357/1/163%202016.pdf>
16. Amemba C.S., Nyaboke P.G., Osoro A., Mburu N. (2013). Elements of Green Supply Chain Management. European Journal of Business and Management. Vol. 5, No. 12. <https://core.ac.uk/download/pdf/234624776.pdf>
17. Berndes G. (2013). Bioenergy & water, Challenges & opportunities. JRC Technical Reports. p. 49-53. https://www.academia.edu/22431809/Bioenergy_and_water?source=swp_share
18. Alizade N. (2022). Karabakh's Green Energy Potential/Yeşil Enerji Bağlamında Karabağ'ın Enerji Potansiyeli. Journal of Eurasian Inquiries. Vol. 11. <https://iupress.istanbul.edu.tr/en/journal/avid/article/yesil-enerji-baglaminda-karabagin-enerji-potansiyeli>
19. <https://www.britannica.com/place/Nagorno-Karabakh>
20. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/azerbaijan/>

MÜASIR DIPLOMATIYA SISTEMINDƏ TÜRKİYƏ-AZƏRBAYCAN NÜMUNƏSİ (1992- 2024-CÜ İLLƏR)

Quliyev Səbuhi²²

XÜLASƏ

Türkiyə-Azərbaycan əlaqələri çoxəsrlik uzun bir tarixə malikdir. Vaxtilə Ulu öndər Heydər Əliyev iki ölkə arasındakı əlaqələri yüksək qiymətləndirərək onu belə ifadə etmişdir: “Dəfələrlə dediyimiz Biz bir millət, iki dövlətlik” sözləri hər bir azərbaycanlının qulağında səslənməlidir. Bu ifadə bizim gələcəyimizin proqramıdır”. Məhz, bu proqramın əsaslarının, təməlinin yüksək səviyyədə tərtibinin nəticəsidir ki, bu gün ölkələrarası əlaqələrin inkişafı yüksək səviyyədədir. 1992-ci il 14 yanvar tarixindən Türkiyə ilə Azərbaycan arasında diplomatik münasibətlər yaradılmış, Bakı şəhərində Türkiyə səfirliyi, bir müddət sonra isə Türkiyədə Azərbaycan Respublikasının səfirliyi fəaliyyətə başlamışdır. 1991-ci il 18 oktyabr tarixində dövlət müstəqilliyini elan edən Azərbaycanı, məhz ilk tanıyan ölkələrdən biri Türkiyə olmuşdur.

Açar Sözlər: Türkiyə, Azərbaycan, Qarabağ, Əliyev, Ərdoğan.

ABSTRACT

Turkey-Azerbaijan relations have a long history spanning centuries. Once, the great leader Heydar Aliyev highly appreciated the relations between the two countries and

22 Bakı Dövlət Universiteti, Avropa və Amerika Ölkələrinin Yeni və Müasir Tarixi Kafedrasının Doktorantı, quluyevsebuhi67@gmail.com, 0009-0003-4300-9662

expressed it as follows: "The words we have repeatedly said, We are one nation, two states," should ring in the ears of every Azerbaijani. This statement is the program of our future." It is precisely as a result of the high-level formulation of the foundations and foundations of this program that the development of inter-country relations is at a high level today. Diplomatic relations were established between Turkey and Azerbaijan on January 14, 1992, and the Turkish Embassy in Baku, and after a while the Embassy of the Republic of Azerbaijan in Turkey, began operating. Turkey was one of the first countries to recognize Azerbaijan, which declared its independence on October 18, 1991.

Keywords: Türkiyə, Azərbaycan, Karabax, Aliyev, Erdoğan.

1. ƏSAS HISSƏ

İnkişaf dinamikasına görə bu iki ölkə arasındakı siyasi, iqtisadi, mədəni və digər sahələrdəki əlaqələr günbəgün yüksələn xəttlə öz tempini qoruyub saxlamaqdadır. Hələ XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində ölkənin ağır və gərgin iqtisadi-siyasi vəziyyətinin olduğu bir vaxtda Türkiyə Cümhuriyyəti Azərbaycanın yanında olmuş, Muxtar Respublika olan Naxçıvanın blokada şəraitində olduğu bir vaxtda əlindən gələn köməyi əsirgəməmişdir. Bununla yanaşı ermənilərin Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinə olan ərazi iddialarının kəskinləşdiyi bir vaxtda, azərbaycanlılara qarşı onların öz əzəli torpaqlarında soyqırım törədildiyi bir dövrdə Türkiyə Respublikası Azərbaycanın haqlı mübarizəsini dəstəkləmiş, işğala son qoyulmasını, cinayətkar erməni hərbi birləşmələrinin Azərbaycan torpaqlarından çıxarılmasını qətiyyətlə tələb etmişdir. Türkiyə bu hadisələrdən sonra Ermənistanla diplomatik əlaqələrini kəsmiş, işğal faktına son qoyulmayınca bu əlaqələrin bərpa edilməyəcəyini bildirmişdir.

Heydər Əliyev 10 oktyabr 1993-cü il tarixində Prezident seçilməsi ilə əlaqədar keçirilən rəsmi andıçmə mərasimində çıxışı zamanı müstəqil Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət konsepsiyasını açıqlayaraq, respublikanın müstəqilliyinin tarixi bir hadisə olduğunu qeyd etmiş və əsas məqsəd və amalın respublikanın mənafeyini dünya miqyasında layiqincə müdafiə edən xarici siyasətin yeridilməsi olduğunu dilə gətirmişdir. Açıq formada qeyd edə bilərik ki, Ümumilli lider Heydər Əliyev xarici siyasət sahəsində Türkiyə ilə əlaqələrə önəmli yer vermiş, çətin vaxtlarda dost-qardaş ölkədən dəstək almışdır. Naxçıvanda blokada şəraiti olduğu vaxtda Türkiyənin bölgəyə yardım əlini uzatmasını, Azərbaycanla-

Türkiyəni bir-birinə bağlayan körpünün - Araz çayı üzərində körpünün tikintisinə başlandığını qeyd edən Ulu öndər sonrakı vaxtlarda həmin hadisələri xatırlamışdır. 1994-cü il 4-8 fevral tarixlərində Prezident Heydər Əliyev Türkiyədə ilk rəsmi səfərdə olmuş, ölkələr arasında müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığa dair 16 mühüm sənəd imzalanmışdır. Sonrakı illərdə ölkə rəhbərlərinin bir neçə görüşləri olmuş, səfərlər əsnasında ölkələrarası əməkdaşlığın inkişafı, ticari, iqtisadi, qaz və enerji sahəsində ölkələrin gələcəyinə böyük təsir göstərəcək çox mühüm sənədlər imzalanmışdır. Azərbaycan və Türkiyə arasında neft sahəsində əməkdaşlığa dair sazişin imzalanması prosesində Prezident Heydər Əliyev çıxış etmiş, Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti ilə “Türkiyə petrolları anonim ortaqlığı” şirkəti arasında Xəzər dənizin azərbaycan sektorundakı yataqların istifadəsi, neftin çıxarılması və daşınması istiqamətində əhəmiyyətli sazişin imzalanmasını böyük tarixi hadisə adlandırmışdır (1, 22-24).

Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinin yüksək səviyyəni xarakterizə edən digər hadisə isə Prezident Heydər Əliyevə Türkiyənin “Nərgiz-TV” televiziyasının 1997-ci il üçün 2dünyada ilin adamı” mükafatı təqdim edilməsi zaman olmuşdur. Ümumilli lider çıxışında qeyd etmişdir: “Bizim dostluğumuza mane olan bütün qüvvələr bilsinlər ki, heç bir qüvvə, heç bir kəs, heç bir ölkə türkiyə-Azərbaycan dostluğuna mane ola bilməz. Bizim dostluğumuz sarsılmazdır, əbədidir və əbədi qalacaqdır”.

Ulu öndər siyasətini ölkə həyatının bütün istiqamətlərində uğurla və layiqincə davam etdirən İlham Əliyev 2003-cü ildən, Azərbaycan Respublikasına Prezident seçilməsindən sonra digər sahələrlə yanaşı, xarici siyasət sahəsində də xeyli uğurlara imza atmış, Türkiyə Respublikası ilə hərtərəfli əlaqələrin inkişafı sürətlə inkişaf etmiş və hazırda bu sürət öz axarı ilə davam etməkdədir. 2004-cü ilin 13-15 aprel tarixlərində Prezident İlham Əliyev türkiyə Respublikasında ilk rəsmi səfərdə olmuş, geniş tərkibdə baş tutan görüş əsnasında iki ölkə arasında mədəniyyət və mülki aviasiya sahəsində əməkdaşlığa dair protokol və digər vacib sənədlər imzalanmışdır. Xüsusən neftin və qazın dünya bazarlarına nəqli fənskiyasını yerinə yetirilməsi üçün boru kəmərlərinin, nəqliyyat dəhlizlərinin yaradılması prosesində, bu məqsədlə həyata keçirilən layihələrdə Türkiyə də Azərbaycanla birgə iştirak etmiş, həyata keçirilən həmrəy tərəfdaşlıq sahəsində çox böyük uğurlara imza atılmışdır. Hələ 1999-cu il 18 noyabr tarixində İstanbulda keçirilən Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT) konfransında Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə prezidentləri arasında mühüm əhəmiyyətli Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft

boru kəmərinin çəkilməsi barədə razılıq əldə edilmiş, 2006-cı il iyun ayından isə boru kəmərinin istismarına başlanılmışdır. 2007-ci ildə Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin tikintisinin, 2017-ci ildə isə Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolunun tikintisinin başa çatması Azərbaycan və Türkiyənin birgə səylərinin nəticəsində ərsəyə gəlmişdir. Eyni zamanda 2018-ci ildə istismara verilən Trans-Anadolu Qaz Boru Kəməri (TANAP) və 2020-ci ildə istifadəyə verilən Trans-Adriatik Boru Xətti (TAP) iki ölkə arasında tərəfdaşlığın uğurlu nəticələrindəndir (4).

Ölkələrarası əməkdaşlıq, qarşılıqlı münasibətlərin inkişafı trayektoriyalarından biri də məhz müdafiə sahəsindədir. Qardaş Türkiyə Respublikası ilə birgə həyata keçirilən hərbi təlimlər; döyüş atışlı taktiki və taktiki uçuş təlimləri hər iki ölkəyə həm beynəlxalq əhəmiyyətli iqtisadi layihələri gerçəkləşdirmək, həm də özlərinin bütün milli maraq və mənafeələrini qorumaq strategiyasını əzmlə davam etdirməyə imkan verir. Türkiyə və Azərbaycan arasında hərbi əməkdaşlıq haqqında sazişə uyğun olaraq hər iki ölkənin quru qoşunları və hərbi hava qüvvələrinin iştirakı ilə baş tutan təlimlər bütün Qafqaz ərazisinə sülh və əmin-amanlıq vədə edərək, dövlətlərarası əlaqələrin daha da güclənməsinə kömək edir (8).

Türkiyə Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə tanınan ərazi bütövlüyünü hər zaman müdafiə etmiş və qəsbkar erməni silahlıların Azərbaycanın əzəli torpaqlarından çıxarılmasını tələb etmiş, yaranmış münaqişədə Azərbaycanın ədalətli mövqeyini müdafiə etmişdir. Məlumdur ki, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində qanunsuz yerləşmiş erməni silahlı birləşmələri 2016-cı il aprel ayında, 2018-ci il yanvar-oktyabr aylarında və 2020-ci il yay aylarından başlayaraq cəbhə boyu bütün istiqamətlərdə irimiqyaslı təxribatlara əl atmış, iriçaplı siahlardan, müxtəlif artileriya qurğularından istifadə edərək atəşkəs rejimini kobud sürətdə pozaraq dinc yerli əhalini belə hədəfə almışdır. Nəhayət, 2020-ci il 27 sentyabr tarixində erməni silahlıların növbəti təxribatına cavab olaraq Azərbaycan Respublikası silahlı qüvvələri bütün cəbhə boyu əks hücum əməliyyatlarına başlamış, düşmənin layiqli cavabın vermişdir. Hərbi əməliyyatların ilk günündən etibarən qardaş Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan, eyni zamanda bütün Türkiyə xalqı Azərbaycanın haqlı mübarizəsinə dəstək ifadə etmişlər. Cəbhə boyu döyüşlərin davam etdiyi vaxtda Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyev “CNN International” televiziya kanalına verdiyi müsahibəsində qardaş Türkiyə Respublikasının Azərbaycanın haqlı mübarizəsinə siyasi və diplomatik dəstək verdiyini, Azərbaycanın yanında olduğunu qeyd etmişdir. 2020-ci il 8 noyabr

tarixində çoxəsrlik qədim tarixə malik, əzəli Azərbaycan torpağı Şuşa şəhərinin düşmən işğalından azad edilməsi müharibənin gələcək taleyini həll etmiş, 10 noyabr tarixində Ermənistanı kapitulyasiya aktına qol çəkməyə məcbur etmişdir. Qələbə münasibəti ilə 2020-ci il dekabr ayının 10-da Bakıda Azadlıq Meydanında Qələbə Paradı keçirilmişdir. Paradda fəxri qonaq qismində dost və qardaş türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan iştirak etmişdir.

Bundan əlavə 2021-ci il iyun ayının 15-də işğaldan azad edilmiş tarixi Şuşa şəhərində Prezident İlham Əliyev və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan “Türkiyə Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasındakı mütəfəqlik münasibətləri haqqında” Bəyannamə imzalanmışdır. Bəyannamənin Şuşa şəhərində, qədim və əzəli azərbaycan torpağında imzalanmasının isə böyük tarixi əhəmiyyəti vardır. “Şuşa Bəyannaməsi” iki dost və qardaş respublikaların müstəqillik, suverenlik, ərazi bütövlüyü, beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərin toxunulmazlığı prinsiplərini rəhbər tutduqlarını təsbit edir. Həmçinin Bəyannamədə tərəflərdən hansısa birinin digər dövlət və ya dövlətlər tərəfindən təcavüzə məruz qaldığı, ərazi bütövlüyünə, beynəlxalq səviyyədə tanınan sərhədlərin toxunulmazlığına qəsd olduğu təqdirdə bir-birilərinə BMT Nizamnaməsinə uyğun şəkildə zəruri yardım göstərəcəkləri qeyd olunur (7, s. 11-18).

İşğaldan azad olunan ərazilərdə aparılan yenidənqurma işləri çərçivəsində 30 ildən artıq düşmən işğalı altında qalan, böyük dağıntılara məruz qalan şəhər və rayonlarda əsaslı təmir-bərpa işləri aparılmış, yeni nəqliyyat yolları çəkilmiş və bərpa edilmişdir. Hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə təmir-bərpa işləri yüksək səviyyədə öz sürəti ilə davam etməkdədir. 2021-ci il oktyabr ayının 26-da növbəti dəfə Azərbaycanda səfərdə olan Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevlə birgə Horadiz-Cəbrayıl-Zəngilan-Ağbənd avtomobil yolunun təməlqoyma mərasimində iştirak edib. Böyük geosiyasi və iqtisadi əhəmiyyət kəsb edən Zəngəzur dəhlizi Türkiyə ilə türk dünyasının süni formada qırılmış bağları yenidən bərpa olacaqdır.

2022-ci il 22 may tarixində ölkə rəhbəri İlham Əliyev “TEKNOFEST-Azərbaycan” festivalında çıxış edərək Azərbaycan-Türkiyə dövlətlərarası əlaqələrin əbədiyyən sarsılmaz olduğunu və dostluq və qardaşlıq münasibətlərinin dünyaya bir nümunə olduğunu qeyd etmişdir. 2023-cü il 6 fevralda Türkiyədə baş vermiş güclü zəlzələ nəticəsində minlərlə insanın həlak olması, bir xeyli insanın xəsarət

alması Azərbaycan xalqını dərinədən kədərləndirdi. Zəlzələnin fəsadlarının aradan qaldırılması, dağıntılar altından insanların çıxarılması məqsədi ilə cənab Prezident İlham Əliyevin göstərişi və tapşırığı ilə bir neçə yardım əhəmiyyətli təyyarələr, 16 ədəd xüsusi təyinatlı nəqliyyat vasitəsi Kahramanmaraş şəhərinə yola düşdü. Azərbaycan xalqı da könüllü olaraq dağıntıların fəsadlarının aradan qalxmasında iştirak etmək üçün Kahramanmaraş şəhərinə getmiş, sonrakı günlərdə də yardımlar etmişlər. 2024-cü il 10 iyun tarixində Prezident İlham Əliyev Türkiyə prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın dəvəti ilə Ankaraya səfərə getmiş, görüş zamanı ikitərəfli münasibətlərin gələcək inkişaf perspektivləri; dostluq, qardaşlıq və müttəfiqlik münasibətlərinin daha da inkişaf etdirilməsi barədə müzakirələr aparmışlar (5, s. 2-4).

2. NƏTİCƏ

Möhkəm əlaqə və tellərlə bağlanan, dünyaya bir nümunə aşılان Türkiye-Azərbaycan dostluğunun qədim tarixi əsası vardır. Ümumilli lider Heydər Əliyevin Respublikada prezident seçildiyi gündən başlayaraq müstəqil Azərbaycan Respublikası fəal xarici siyasət kursunu rəhbər tutmuş və bu günə kimi bu ənənə isə Heydər Əliyev irsinin layiqli davamşısı cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Müasir dövrdə Azərbaycanın etibarlı strateji tərəfdaşı olan Türkiyə ilə münasibətlərin daha da inkişaf etdirilməsi, qarşılıqlı əlaqələrin gələcək strategiyalarının yüksək səviyyədə təmin olunması Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir. Tarixən Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri qədim köklərə və qardaşlığa söykənən, siyasi, iqtisadi-ticari, humanitar, hərbi və digər sahələrdə uğurla davam etdirilməkdədir. İki ölkə rəhbərlərinin mütəmadi xarakter alan görüşləri, ayrı-ayrı sənədlərin imzalanması dövlətlərarası əlaqələrin daha da möhkəmləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Türkiyə ilə Azərbaycan əlaqələri yalnız bu ölkələrin mənafələrinə xidmət etməklə məhdudlaşmır, eyni zamanda regional və beynəlxalq sülhə və rifahə xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Allahverdiyev Q., Sultanzadə V. Heydər Əliyev və Şərq / Bakı-“Tural-Ə” Nəşriyyat Poliqrafiya Mərkəzi, 2002, - 384 s.
2. Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri və Heydər Əliyev, 1-ci kitab / Bakı-Qafqaz Universiteti Nəşri, 2002, - 180 s.
3. Aslanov A. Azərbaycan Respublikası prezidenti Heydər Əliyevin Türkiyəyə səfəri: Türk dövlətləri başçılarının ikinci zirvə toplantısı / Azərbaycan, 1994, 3 s.
4. Aras B. Turkish-Azerbaijani Energy Relations. Global Turkey in Europe. Policy Brief 15, 2014.
5. Haydar Aliyev'in Nahçıvan dönmündeki siyasi faaliyetləri və Türkiyə ilə ilişkilerin kurulması / III.Uluslararası Aras Havzası Sempozyumu. Kars-Türkiye: -18 mart, -19 mart, - 2021.
6. Salmanov B. Dünyaya örnək qardaşlıq / Respublika.- 2024. -15 iyun, № 126, 4s.
7. 44 günlük Qarabağ müharibəsi: mülahizələr, nəticələr / Bakı - Beynəlxalq Münasibətlərin Təhlili Mərkəzi, -18 s.
8. <https://lib.aliyevheritage.org/az/5874742.html> (15 noyabr 2024-cü il)

XXI ƏSRİN ƏNVƏLLƏRİNDƏ TÜRKIYƏNİN XARİCİ SİYASƏTİNDƏ CƏNUBİ QAFQAZ ÖLKƏLƏRİNİN YERİ VƏ ROLU

Hüseyn Hüseynli²³

XÜLASƏ

2001-2003-cü illərdə Türkiyədə mövcud olan siyasi qeyri-sabitlik iqtidar dəyişikliyi ilə nəticələndi. 2002-ci ilin noyabrında keçirilən seçkilərdə Ədalət və İnkişaf Partiyası (ƏİP) 34,4% səsle Türkiyə Böyük Millət Məclisində 550 mandatdan 365-ni qazanaraq təkbəşinə hakimiyyətə gəldi [1, s.180]. Yeni hökumət xarici siyasətində əvvəlki rejimlərdən fərqli siyasət yürütməyi əsas prioritet hesab edirdi. Xüsusilə qonşu ölkələrə olan münasibətdə yeni strategiya müəyyənləşdirdi. Bu baxımdan Cənubi Qafqaz ölkələri ilə münasibətlər ön plana keçdi. XXI əsrin əvvəllərində Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasəti regionda sabitliyin təmin edilməsi, iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi və enerji təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi məqsədlərinə xidmət edirdi. Türkiyənin bu siyasəti Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanla münasibətlər üzərində qurulmuşdu və hər bir ölkə ilə əlaqələr fərqli çərçivədə formalaşmışdı.

Açar Sözlər: Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Ədalət və İnkişaf Partiyası.

23 Bakı Dövlət Universiteti, Avropa və Amerika ölkələrinin yeni və müasir tarixi kafedrasının dosenti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, huseyn.huseynli@bsu.edu.az, 0000-0001-7954-0381

ABSTRACT

The political instability in Turkey in 2001-2003 resulted in a change of government. In the elections held in November 2002, the Justice and Development Party (AKP) won 365 out of 550 seats in the Turkish Grand National Assembly with 34.4% of the vote and came to power alone [1, p.180]. The new government considered pursuing a different policy from the previous regimes as its main priority in its foreign policy. It defined a new strategy, especially in relation to neighboring countries. In this regard, relations with the countries of the South Caucasus came to the fore. At the beginning of the 21st century, Turkey's South Caucasus policy served the goals of ensuring stability in the region, developing economic relations and strengthening energy security. This policy of Turkey was based on relations with Azerbaijan, Georgia and Armenia, and relations with each country were formed in a different framework.

Keywords: Türkiyə, Azərbaycan, Gərgin, Ermənistan, Justice and Development Party.

1. ƏSAS HISSƏ

Azərbaycan Türkiyə üçün strateji tərəfdaş olaraq xüsusi önəm daşıyırdı. Hər iki ölkə “bir millət, iki dövlət” prinsipinə əsaslanaraq, siyasi, iqtisadi və hərbi sahələrdə yaxın əməkdaşlıq edirdi. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri kimi irimiqyaslı enerji layihələri bu münasibətlərin əhəmiyyətini artırırdı. Türkiyə, həmçinin, Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləyirdi və Ermənistanla sərhədlərini bağlı saxlayaraq bu mövqeyini gücləndirmişdir.

Gürcüstanla əlaqələr də yüksək səviyyədə idi. Türkiyə Gürcüstanın əsas ticarət tərəfdaşlarından birinə çevrilmiş və iki ölkə arasında nəqliyyat layihələri ilə sıx inteqrasiya təmin edilmişdir. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihəsi regional nəqliyyat infrastrukturunun inkişafına töhfə verərək Türkiyənin regiondakı mövqeyini gücləndirdi. Bundan əlavə, NATO-nun “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramı çərçivəsində Türkiyə Gürcüstanla hərbi və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq edirdi.

Ermənistana gəldikdə isə münasibətlər mürəkkəb və gərgin olaraq qalırdı. Tarixi ziddiyyətlər və 1915-ci il hadisələrinə dair fikir ayrılıqları bu əlaqələrin inkişafını əngəlləyirdi. Bundan başqa, Ermənistanın Dağlıq Qarabağ münaqişəsindəki mövqeyi də Türkiyənin bu ölkə ilə münasibətlərini məhdudlaşdırırdı.

2. TÜRKİYƏDƏ ƏİP HÖKUMƏTİNİN MÖVQEYİNİ GÜCLƏNDİRMƏSİ VƏ YENİ REGIONAL SIYASƏT KONSEPSİYASI

Türkiyə, Misir, Pakistan kimi ordu ənənəsi olan respublikalara aid sosial-siyasi təhlillərdə adətən bir düstur önə çıxır: sekulyar sistemi qoruyan hərbiçilərlə, dindar sistem istəyən və geniş kütlələrdən dəstək ala bilən siyasi qrupların mübarizəsi. Məhz iqtidara gəldikdən sonra ƏİP hökuməti bu istiqamətdə ciddi addımlar ataraq yeni bir cığır açdı. 90-cı illərdə ordunun xarici siyasətə təsirinin artması ilə öz nüfuzunu itirən nazirlik, parlament və cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri ƏİP-in platformasına əvvəlki mövqelərini bərpa etmək üçün fürsət kimi baxdılar. Bu məqamda yeni qurulan hökumətin qərarların qəbulunda ordunun çəkisini aşağı salacağı labüd idi. Məhz belə bir şəraitdə Quru Qoşunları Komandanı Yaşar Büyükanıt İraqın yenidən qurulması zamanı hökuməti düzgün siyasət aparmamaqda ittiham etdi. Ona cavab olaraq xarici işlər naziri Abdullah Gül Quru Qoşunları komandanı Büyükanıtın mətbuata açıqlama vermə səlahiyyətinin olmadığını qeyd etdi. Əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq yeni sistemə keçid edən ƏİP hökuməti sekulyar sistemin qoruyucusu və geniş kütlədən dəstək alan iqtidara çevrildi. [2, s. 180-181].

ƏİP-in xarici siyasət doktrinasının əsasını qonşularla “sıfır problem” konsepsiyası təşkil edirdi [3, s. 635]. Bu yanaşma, qonşu ölkələrlə olan problemləri minimuma endirmək və əməkdaşlığı artırmaq məqsədini güdürdü. Bu istiqamətdə Türkiyə üçün mühüm geostrateji mövqeyə sahib C.Qafqaz regionu xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Avropa və Asiya arasında keçid bölgəsi olan Cənubi Qafqaz Avrasiyada qurulan enerji və nəqliyyat dəhlizlərinin kəsişdiyi nöqtədə yeləşir. Bu baxımdan strateji dəyəri daha da artan bölgə, bütün Avrasiyada sabitlik və rifahın təsisi nöqtəyindən də əhəmiyyətə malikdir. Helford Makkinderin “Hartlənd” və Nikolas Spaykmenin “Rimlənd” nəzəriyyələrində qeyd etdikləri kimi *“bu bölgəni əlində tutan Asiyani, Asiyaya sahib olan isə dünyaya hökmranlıq edir”* [4, s.22]. ABŞ-ın Milli Təhlükəsizlik Məsələləri üzrə keçmiş müşaviri Zbiqnev Bjezinski “Böyük Şahmat Taxtası” kitabında XXI əsrdə ən böyük mübarizənin məhz Asiya qitəsində olacağını qeyd edirdi: *“Avrasiya dünya hökmranlığı uğrunda mübarizənin aparıldığı şahmat taxtasıdır. Avropanı Asiya ilə birləşdirən və mühüm tranzit məntəqəsi olan Qafqaz regionu bu şahmat taxtasında önəmli yer tutur”* [5, s.31].

Beləliklə, XXI əsrin əvvəllərində Türkiyənin Cənubi Qafqaz regionunda balanslaşdırılmış siyasət yürütdüyünü demək olar. Bu çərçivədə Azərbaycan və

Gürcüstanla əməkdaşlıq əlaqələrini gücləndirmiş, Ermənistanla isə normallaşma cəhdlərinə baxmayaraq, arzu olunan nəticələr əldə edilməmişdir. Türkiyənin Cənubi Qafqaz regionundakı fəaliyyəti onun regional və beynəlxalq platformalarda mövqeyini daha da möhkəmləndirmək məqsədinə xidmət etmişdir.

3. TÜRKİYƏNİN XARICI SİYASƏTİNDƏ CƏNUBİ QAFQAZ ÖLKƏLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Cənubi Qafqaz global və regional və ya bu iddada olan güclər üçün 3 səbəbdən ötrü əhəmiyyətlidir;

1. Geostrateji baxımdan Mərkəzi Asiyaya giriş qapısıdır;

2. Mərkəzi Asiya tərəfdən Qərbə açılan ən mühüm yoldur;

3. Mərkəzi Asiya ilə birlikdə baxıldığında bölgə əhəmiyyətli dərəcədə neft və təbii qaz ehtiyatlarına malikdir [6, s.133].

Tarixən böyük güclərin maraq dairəsində olan Cənubi Qafqaz regionu 11 sentyabr 2001-ci ildə baş vermiş terror hadisələrindən sonra ABŞ-ın global yayılma siyasətində özünəməxsus yer tutmuşdur. Bu çərçivədə ABŞ hökuməti dolayı yolla bölgədəki fəallığını artıraraq Rusiyanın “ağalığına” da son qoymağı hədəfləyirdi. NATO çərçivəsində Cənubi Qafqazın hər üç respublikası ilə əməkdaşlığı artıran ABŞ hökuməti, eyni zamanda bölgəyə yaxından bələd olan Türkiyənin də siyasi nüfuzundan istifadə etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyə dünyanın xüsusi əhəmiyyətli üç münafişə bölgəsinin mərkəzində yerləşir: Cənubi Qafqaz, Yaxın Şərq və Balkanlar. Bu regionlar arasında xüsusilə Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərq enerji ehtiyatları ilə böyük güclərin, eləcə də, Türkiyənin maraq dairəsindədir. Türkiyə üçün Cənubi Qafqaz regionunun əhəmiyyətini aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar;

1. Türkiyənin milli maraqlarına və milli təhlükəsizliyinə təsir edən mühüm geosiyasi və geostrateji əhəmiyyətli bölgədir;

2. Şərqi Anadolunun təhlükəsizliyini təmin edir;

3. Orta Asiya və Ural bölgəsindəki türk və müsəlman ölkələri və icmaları ilə əlaqələrin qurulması və möhkəmləndirilməsini təmin edir;

4. Strateji yeraltı sərvətləri və neft yataqları sayəsində əlverişli xammal və bazar imkanı yaradır;

5. Rusiya Federasiyasının cənuba, isti dənizlərə (Boğazlardan Aralıq dənizinə, eləcə də, Cənubi Avropadan Şimali Afrikaya qədər geniş ərazi-**red.-H.H**) çıxmasının qarşısını alır və Türkiyəyə təhlükəsizlik cəhətdən üstünlük təmin edir;
6. Bölgədə yaşayanların 50 faizi türklərdir. Cənubi Qafqaz Türkiyə ilə Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətləri arasında körpü rolunu oynayır. Bu körpünün zərər görməsi Türkiyənin türk dünyası ilə əlaqəsini kəsər;
7. Regionun zəngin yeraltı sərvətlərinin Türkiyə vasitəsilə dünya bazarlarına çatdırılması Türkiyənin üçün regionun strateji əhəmiyyətini artırır;
8. Türkiyə iqtisadiyyatının güclənməsi üçün qarşılıqlı maraqların qorunub saxlanması şərti ilə bölgənin iqtisadi potensialından yararlanmaq imkanı yaradır [7].

4. NƏTİCƏ

Göründüyü kimi, Türkiyə üçün Cənubi Qafqaz regionu strateji əhəmiyyət daşıyır və bu, yalnız coğrafi mövqe ilə deyil, eyni zamanda tarixi, mədəni və iqtisadi bağlar ilə əlaqəlidir. Türkiyə üçün region nə qədər əhəmiyyət kəsb etsə də, Cənubi Qafqaz ölkələrinin öz aralarında mövcud siyasi qeyri-sabitlik Türkiyənin Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanla münasibətlərini fərqli dinamika aparmağa məcbur edir. Azərbaycanla qardaşlıq və strateji müttəfiqlik, xüsusən də enerji və nəqliyyat sahəsindəki əməkdaşlıq, Gürcüstanla daha çox iqtisadi və texniki sahələrdə tərəfdaşlıq və Ermənistanla mürəkkəb əlaqələr Türkiyənin bölgədəki siyasətini ehtiyatla formalaşdırmağa sövq edir.

Nəticədə, Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasəti hər üç ölkə ilə fərqli dinamikalar üzərində qurulsun da, regional sabitliyə və sülhə töhfə verməklə yanaşı, Türkiyənin strateji maraqlarını qorumaq məqsədini də güdür. Regionda münaqişələrin həlli və əməkdaşlıq mühiti yaradılması Türkiyənin strateji hədəflərinin reallaşmasında əsas amil olaraq qalır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Yurteri, H. AK Parti Dönemi Türk Dış Politikasında Cumhurbaşkanlarının Rolü // Şikaqo: Ortadoğu Etütleri, – 2019. 11-ci cild, № 1, – s. 170-201.
2. AK Parti Dönemi Türk Dış Politikasında Cumhurbaşkanlarının Rolü s. 180-181
3. Türk Dış Politikası Yıllığı 2010 / SETA Yayınları XIV, Ankara, 2010, 664 s.
4. Meltem K.K. Türkiye'nin Güney Kafkasya ülkeleri ile finansal bağları ve bölgedeki ticari varlığı // Mersin: Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi, – 2017. 4-cü cild, № 7, – s. 20-32.
5. Zbigniew B. The Grand Chessboard: American Primacy And Its Geostrategic Imperatives. / – New-York, 1997. – 223 s.
6. Bülent A., Kübra Y. Kafkasya'nın ekonomik potansiyeli ve dönüşümü için politika ve stratejiler // Manisa: Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, – 2013. 20-ci cild, № 2, – s. 131-149.
7. <https://www.sde.org.tr/mithat-isik/genel/kafkasyanın-gelecegi-icin-stratejik-du-sunce-kose-yazisi-7374> (Müraciət tarixi: 14.11.2024)

TÜRK DEVLETLER TEŞKİLATINDA YEŞİL FİNANSMAN İÇİN ATILAN SOMUT BİR ADIM: TÜRK YEŞİL FİNANS KONSEYİ

Mehmet Yüce²⁴

ÖZET

Yeşil ekonominin kavramı, ilk olarak 1989’da Birleşik Krallık hükümeti için bir grup çevre ekonomisti tarafından hazırlanan bir raporda ortaya atılmıştır. Yeşil ekonomi kavramı, “sürdürülebilir kalkınma” kavramıyla ilişkili olarak kullanılmıştır. Başlangıçta ekonomik politikalar ve uygulamalarla ilişkilendirilen bu kavram ilerleyen zamanda farklı alan ve sektörlerle ilişkilendirilerek kapsamı genişletilmiştir. Özellikle enerji, gıda ve finansal küresel krizlerin üstesinden gelmek için alternatif yollar arandığı bir dönemde, yeşil ekonomi kavramı hükümetlere yeni bir fırsat sunmuştur. Ekonominin kapsamı sadece geleneksel ekonomi yapı ile sınırlı olmadığı ekonomik yapı aynı zamanda ülkenin çevre politikalarını, iklim değişikliği, tarım ve orman, orman yangınları, ozon tükenmesi gibi küresel sorunları da içerecek şekilde geniş tutulması gerektiği kanaatine varıldı. Yeşil ekonominin kapsamını bu şekilde genişletilerek, ülkeler arasında uluslararası iş birliğini teşvik edilmesi ve BM’nin 2030 Sürdürülebilir Kalkınma gündemini benimsenmesi zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Yeşil ekonominin alt bileşenlerinden biri de yeşil finansmandır. Yeşil finans, çevresel sürdürülebilirliği teşvik eden projelerin, yatırımların ve girişimlerin finansmanı içeren bir kavramdır. Bu finansman türü, iklim değişikliğiyle mücadele, doğal kaynakların korunması, karbon emisyonlarının azaltılması, yenilenebilir enerjiye

24 Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, myuce@uludag.edu.tr, 0000-0001-6398-5589

geçiş ve diğer çevresel hedeflere ulaşmayı desteklemektedir. Yeşil finans, çevre dostu projelere fon sağlarken, ekonomik büyümeyi sürdürülebilir bir şekilde desteklemeyi amaçlar. Türk Devletleri Teşkilatının yol haritası niteliğinde olan Türk Dünyası 2040 Vizyonu Belgesi ve bu Belgenin yıllık faaliyet planı olan Zirve Bildirilerinde yeşil ekonomiye geçiş Teşkilatının ana politikaları arasında yer almaktadır. Söz konusu belgelerde yeşil ekonomi ve sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin önemli düzenlemeler yer almaktadır. Yeşil finans konusunda önemli bir adım teşkil edecek somut bir uygulama olarak TDT'ye üye ülkeler Yeşil Finans Konseyi'nin kurulması konusunda anlaşma sağlamaları olmuştur. 6 Kasım 2024 tarihinde Bışkek'te gerçekleşen Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) Devlet Başkanları 11. Zirvesi öncesinde teşkilata üye ülkelerin temsilcileri tarafından Türk Yeşil Finans Konseyinin kurulmasına ilişkin Mutabakat Zaptı imzalandı. Bu husus Zirve Bildirisinde "Yeşil ekonomi alanında Türk sermaye piyasasını genişletmeyi amaçlayan Türk Yeşil Finans Konseyi'nin (TYFK) kurulmasına ilişkin Mutabakat Zaptı'nın imzalanmasını memnuniyetle karşıladıklarını" ifadesiyle yer almıştır. Bilindiği üzere Kazakistan Cumhurbaşkanı Sayın Kassym-Jomart Tokayev, 12 Kasım 2021 tarihinde İstanbul'da düzenlenen "Dijital çağda yeşil teknolojiler ve akıllı şehirler" temalı TDT Devlet Başkanları Konseyi toplantısında, yeşil teknolojilerle ilgili ortak projelerin uygulanması için yeşil sermaye piyasasının geliştirilmesinin önemini vurgulamıştır. Bu fikir doğrultusunda, Semerkant'taki TDT Zirvesi'nde Başkan Tokayev, yeşil ekonomide sermaye piyasasının geliştirilmesi için Türk Yeşil Finans Konseyi'nin (TYFK) kurulmasına önayak olmuştur. Böylece faaliyete gösterecek olan Konsey; Türk Dünyasında yeşil ve sürdürülebilir finansın sağlanmasının yanı sıra Çevresel, Sosyal ve Yönetişim (ÇSY) faktörlerine yönelik yatırımların geliştirilmesi konularında da faaliyet gösterecektir. Konsey ile yeşil ve sürdürülebilir finans için stratejiler geliştirilecek, sürdürülebilir finansman teşvik edilecektir.

Anahtar Kelime: Yeşil Ekonomi, Yeşil Finans, Türk Yeşil Finans Konseyi, Türk Dünyası.

ABSTRACT

The concept of the green economy was first introduced in 1989 in a report prepared by a group of environmental economists for the UK government. The green economy concept has been used in relation to "sustainable development." Initially associated with economic policies and practices, this concept has expanded over time to encompass various fields and sectors. During a period when alternative solutions were sought to address global crises in energy, food, and finance, the green economy provided governments with a new opportunity. It was realized that the scope of the

economy should not be limited to traditional economic structures; it should also incorporate environmental policies, climate change, agriculture and forestry, forest fires, and global issues like ozone depletion. By broadening the scope of the green economy, the necessity of promoting international cooperation among countries and adopting the UN's 2030 Sustainable Development Agenda has emerged. One of the subcomponents of the green economy is green finance. Green finance refers to the financing of projects, investments, and initiatives that promote environmental sustainability. This type of financing supports efforts to combat climate change, conserve natural resources, reduce carbon emissions, transition to renewable energy, and achieve other environmental objectives. Green finance aims to sustain economic growth while funding environmentally friendly projects. The "Vision Document for the Turkic World 2040," which serves as the roadmap for the Organization of Turkic States (OTS), and the annual activity plans, known as Summit Declarations, place the transition to a green economy among the organization's primary policies. These documents include significant provisions regarding the green economy and sustainable development. A concrete step in green finance was taken when OTS member states agreed on the establishment of the Green Finance Council. On November 6, 2024, before the 11th Summit of Heads of State of the Organization of Turkic States in Bishkek, the representatives of member states signed the Memorandum of Understanding (MoU) on the establishment of the Turkish Green Finance Council (TYFK). This was noted in the Summit Declaration with the statement: "We welcome the signing of the Memorandum of Understanding regarding the establishment of the Turkish Green Finance Council (TYFK), which aims to expand the Turkic capital market in the field of green economy." As known, the President of Kazakhstan, Kassym-Jomart Tokayev, emphasized the importance of developing a green capital market for implementing joint projects on green technologies at the OTS Heads of State Council meeting held in Istanbul on November 12, 2021, under the theme "Green Technologies and Smart Cities in the Digital Age." In line with this vision, at the OTS Summit in Samarkand, President Tokayev spearheaded the initiative to establish the Turkish Green Finance Council (TYFK) to advance the capital market in the green economy. The Council, which will soon become operational, aims to promote green and sustainable finance across the Turkic World and will also focus on developing investments aligned with Environmental, Social, and Governance (ESG) factors. The Council will develop strategies for green and sustainable finance and encourage sustainable financing practices.

Keywords: Green Economy, Green Finance, Turkish Green Finance Council, Turkic World.

1. GİRİŞ

İktisat biliminin temel varsayımından biri de insan ihtiyacının sonsuz olduğu ve buna karşın kaynakların kıt ve sınırlı olduğu “kıtlık kanunu” olarak ifade edilebilen temel ilkedir. İktisat ilminin temel amacı da kıt kaynakların sonsuz ihtiyaçları gidermek üzere etkin ve verimli kullanmaktır. Özellikle sanayileşmenin beraberinde getirdiği kitle üretim anlayışına söz konusu üretim kaynaklarında ciddi israfı beraberinde getirmekle kalmamış, aynı zamanda beraberinde getirdiği yoğun atık doğayı kirletmiş ve ekolojik sistemi tahrip etmiştir. Bu tahribatın doğayı ciddi tehdit etmesi karşısında önlem almak zorunda kalan insanoğlunun “vahşi üretim” diye adlandırabileceğimiz üretim yapısından vazgeçerek ekolojik dengeye daha az zarar verecek yeni bir üretim tarzına geçmek zorunluluğu doğmuştur. Burada sürdürülebilir ekonomi kavramı gündeme gelmiştir.

Sürdürülebilir ekonomi, doğal kaynakları israf etmeden, başka bir ifadeyle kıt kaynakları ölçülü ve verimli kullanmakla birlikte çevrenin korunması ve sosyal eşitliğin gerçekleştirilmesi de gözetlenerek ekonomik büyümeyi sağlamayı amaçlayan bir ekonomik yaklaşımdır. Bu yaklaşım kaynak kullanımında dengeyi amaçlar. Yani hem bugünkü nesillerin ihtiyaçlarını karşılamak hem de gelecek nesillerin ihtiyaçları karşılayacak kaynaklarını riske atmayan bir üretim ve tüketim anlayışı esas alır. Böylece bir taraftan kaynak israfının ve ekolojik tahribatın önüne geçilmiş olunacak diğer taraftan da kaynak kullanımda nesiller arası denge ve sosyal adalet sağlanmış olacaktır. Bu bakış açısıyla insanoğlu evrenle savaşmayı bırakıp uyum içinde yaşamayı tercih etmiş olacaktır. Yani insanlar evrenin ruhuna uygun hareket ederek aynı zamanda evrenle de barış içinde yaşamayı öğrenecektir.

Sürdürülebilir ekonomi, bütüncül bir yaklaşımı içermektedir. Yani sadece devletlerin değil, işletmelerin, finans kuruluşlarının ve bireylerin de sorumluluk aldığı bir yaklaşımdır. Başka bir ifadeyle bu ekonomik yaklaşım, mevcut üretim ve tüketim kalıplarından vazgeçmek ile birlikte zihinsel bir transformasyonu, dönüşümü de zorunlu kılar. O nedenle eğitim, bilgi ve bilişim bu süreçte bir üretim faktörü olarak ön plana çıkar. Sürdürebilir ekonominin istenen sonucu vermesi için sadece bir devlet ya da bölgesel bir çaba yeterli olmayıp, küresel işbirliğine ihtiyaç bulunmaktadır. Özellikle Avrupa Yeşil Mutabakatı, Paris Anlaşması ve Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları (SKA) gibi küresel inisiyatifler,

sürdürülebilir ekonomik modellerin benimsenmesi ve hayata geçmesi açısından büyük önem arz etmektedir.

Bilindiği üzere Avrupa Birliği'nin iklim değişikliği ve çevresel bozulma ile mücadele etmek amacıyla ortaya koyduğu kapsamlı bir politika ve eylem planı olan ve 11 Aralık 2019'da imzalanan Avrupa Yeşil Mutabakatı (The European Green Deal), 2050 yılına kadar Avrupa'yı iklim açısından nötr ilk kıta haline getirmeyi, ekonomiyi canlandırmayı, insanların sağlığını ve yaşam kalitesini iyileştirmeyi, doğayı önemsemeyi ve etnik köken, ekonomik statü, cinsiyet ve yaş ayrımı olmadan iklim krizinden etkilenen herkes için iklim krizinin etkilerini azaltmayı amaçlıyor. Ayrıca ilgili tüm politika alanlarının iklimle ilgili nihai hedefe katkıda bulunduğu, bütünsel ve sektörler arası bir yaklaşıma duyulan ihtiyacın altını çiziyor. Avrupa Yeşil Mutabakatı'nın ekonomik büyüme, yeni iş modelleri, yeni pazarlar ve teknolojik gelişme gibi önemli fırsatları da beraberinde getirmesi beklenmektedir. Avrasya kıtasında giderek yükselen bir güç haline gelen Türk Devletler Teşkilatı için de bu mutabakatı referans olarak Türk Dünyası Yeşil Mutabakat Metninin hazırlanması yerinde olacaktır. Hali hazırda TDT bu konuda imzalanmış bir mutabakat zaptının söz konusu olmamakla birlikte Türk Dünyası 2040 Vizyonu Belgesi ve farklı başkentlerde yapılan Zirvelerde kabul edilen bildirilerde yeşil ekonomi ve yeşil finans konusunda önemli kararlar alınmıştır. Nitekim 6 Kasım 2024 tarihinde Bışkek'te gerçekleşen Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) Devlet Başkanları 11. Zirvesi öncesinde teşkilata üye ülkelerin temsilcileri tarafından Türk Yeşil Finans Konseyinin kurulmasına ilişkin Mutabakat Zaptı imzalanmıştır.

Literatür araştırmasına dayanan bu çalışmada öncelikle yeşil ekonomi ve yeşil finans kavramları üzerinde durulacak, akabinde Türk Devletleri Teşkilatının (TDT) bu konudaki politikası ele alınacaktır.

2. YEŞİL EKONOMİ VE YEŞİL FİNANSMAN KAVRAMLARI

2.1. Yeşil Ekonomi

Çevresel duyarlılıklarla ekonomik amaçlar arasında uyumlaştırmayı öngören ve sürdürülebilir kalkınmayı hedefleyen yeşil ekonomiyi, bir taraftan kaynakları verimli bir şekilde kullanarak çevresel etkileri en aza indirmeyi ve doğal kaynakları korumayı hedeflerken, diğer taraftan da ekonomik büyümeyi teşvik eden iktisadi bir yaklaşım (Yüce, 2024:4) şeklinde tanımlamak mümkündür. UNEP'e

göre yeşil ekonomi, küresel anlamda tüm insanları ve ülkeleri kapsamına alan hem günümüz hem de gelecek nesilleri için, çevreyi korumayı hedefleyen, sürdürülebilir bir ekonomi ve toplumu ifade eden bir yaklaşımdır (UNEP, 2008:1). UNEP, yeşil ekonomiyi, insan refahı ve sosyal adaletle sonuçlanan, çevresel riskleri ve ekoloji kısıtlıklarını önemli ölçüde azaltan mal ve hizmetlerin üretimi, dağıtımı ve tüketimi ile ilgili ekonomik faaliyetlerin sistemi olarak tanımlamaktadır. Basit bir ifadeyle, yeşil ekonomi aynı zamanda “düşük karbonlu ve verimli kaynak kullanımı ekonomisi ve sosyal olarak kapsayıcı” olarak tanımlanabilir (Rangel, Licon, 2015: 92).

Yeşil ekonomiyi “çevresel riskleri ve ekolojik kısıtlıkları önemli ölçüde azaltırken, insan refahını ve sosyal eşitliği artıran bir ekonomi” olarak tanımlayan Birleşmiş Milletler Avrupa Ekonomik Komisyonu (UNECE) ve Birleşmiş Milletler Çevre Programında (UNEP), yeşil ekonomi, gezegenin ekolojik sınırları dâhilindeki herkes için daha iyi bir yaşam kalitesi sağlayan esnek bir ekonomiye ulaşma çabası olarak yorumlar. Dolayısıyla yeşil ekonomi, sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik, çevresel ve sosyal düşüncelerini, çevre dostu ve sosyal açıdan eşit çözümlere yatırım yaparak uzun vadeli ekonomik kalkınmanın sağlanacağı düşüncesine zemin oluşturmaktadır (UNECE, 2008).

Yeşil ekonomi kavramının temelinde sürdürülebilir kalkınma kavramı yatmaktadır. Dolayısıyla, yeşil ekonomiyi tanımlayabilmek için öncelikle sürdürülebilir kalkınmayı anlamak gerekmektedir. Bilindiği kadarıyla ilk kez, 1980 yılında Uluslararası Doğayı Koruma Birliği tarafından hazırlanan “Dünya Koruma Stratejisi” adlı raporda kullanılan sürdürülebilir kalkınma kavramı, yaşam kaynakların korunması olarak tanımlanmış ve böylelikle ekolojik bir bakış açısı ortaya konulmuştur. Bu çerçevede, temel ekolojik süreçlerin ve genetik çeşitliliğin korunması ve ekosistemin sürdürülebilir kullanımı kalkınmanın başlıca amaçları olarak ortaya çıkmıştır (Al, 2019: 114).

1992 yılında Rio’da gerçekleştirilen Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı’nda, sürdürülebilir kalkınma tüm insanlığın ortak hedefi olarak benimsenmiştir. Konferansta, insanoğlunun sürdürülebilir kalkınma kaygılarının merkezinde bulunduğu, doğayla uyum içinde sağlıklı ve üretken bir yaşamın tüm insanlığın hakkı olduğu ifade edilmiştir. Bugünkü kalkınma, mevcut ve gelecek nesillerin çevre ve kalkınma ihtiyaçlarını karşılayacak eşitlikçi bir anlayışla sağlanmalıdır. Dolayısıyla, sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak için çevrenin

korunmasını kalkınma kavramından ayrı düşünmemek gerekir (United Nations, 1992; Al, 2019:115).

Yukarıda da ifade edildiği üzere sürdürülebilir ekonomi, kaynakların kullanımı konusunda bugünkü nesil ile gelecek nesiller arasında adil bir dengeyi gözetler. Ayrıca mevcut kaynak kullanımında ise ekolojik sisteminin zarar görmemesi için azami önlem alır. Böylece iktisat ilminin sonsuz olarak varsaydığı ihtiyaçları karşılarken üretim-tüketim süreci ile ekolojik yapı arasında bir uyum çabasını sergiler. Sürdürülebilir ekonominin dört temel bileşiminin bulunduğunu söylemek mümkündür. Bunlar;

Tablo 1. Sürdürülebilir Ekonominin Temel Bileşenleri

<i>Döngüsel Ekonomi:</i> - Üretimden tüketime kadar kaynakların verimli kullanılması - Atıkların geri dönüştürülerek yeniden ekonomiye kazandırılması	<i>Yeşil Finans ve Yatırımlar:</i> - Çevre dostu projelere finansman sağlanması - ESG (Çevresel, Sosyal ve Yönetişim) kriterlerine uygun yatırımlar
<i>Sosyal Adalet ve Kapsayıcı Ekonomi:</i> - Fırsat eşitliği ve adil gelir dağılımı - İnsan hakları ve işçi haklarının korunması. - Kaynak kullanımda nesiller arası dengenin gözetilmesi.	<i>Temiz Enerji ve Karbonsuz Ekonomi:</i> - Fosil yakıt tüketiminin azaltılması - Güneş, rüzgâr, hidroelektrik gibi yenilenebilir enerji kaynaklarına yatırım.

Kaynak: Tarafımızca tasarlanmıştır.

2.2. Yeşil Sermaye

Küresel iklim kriziyle mücadele ve düşük karbonlu ekonomiye geçişte sürdürülebilir finansman ihraçlarının stratejik önemi gittikçe artmaktadır. Finansal sistemin ana görevi finansmanı en verimli kullanıma tahsis etmektir. Geleneksel finans, finansal getiriye odaklanmakta ve finans sektörünün parçası olduğu toplumdan, içinde bulunduğu çevreden ayrı tutulmaktadır. Sürdürülebilir finans ise finansal, sosyal ve çevresel getirileri bir arada değerlendirmekte; kısa vadede kar elde etme düşüncesinden uzun vadeli değer yaratma düşüncesine doğru evrilerek dar hissedar modelinden tüm kesimlere yayılmış geniş hissedar modeline odaklanmaktadır. Sürdürülebilir şirketlere ve projelere yatırım tahsisinde öncü bir rol oynaması gereken sürdürülebilir finans olgusu bu sayede düşük karbonlu,

döngüsel bir ekonomiye geçişi hızlandırabilir. Sürdürülebilir finans yatırım ve borç verme ilişkilerinin ekonomik, çevresel ve sosyal konularla nasıl etkileşime girdiğini ele almakta, böylece sürdürülebilir hedefler arasındaki dengeler konusunda stratejik kararlar alınmasını sağlamaktadır. Örneğin uzun vadeli yatırımcıların yatırım yaptıkları şirketleri sürdürülebilir iş uygulamalarına yönelmesi ile karbon emisyonlarının iklim değişikliği üzerindeki etkisi gibi çevresel konulardaki doğal belirsizliklerin üstesinden gelmeye yardımcı olunabilecektir (Schoenmaker, 2017: 8; Şimşek, Tunalı, 2022: 22).

Yeşil finansı, çevresel sürdürülebilirliği destekleyen projelerin ve yatırımların finansmanını sağlamak için kullanılan finansal araçlar ve stratejiler bütünü şeklinde tanımlamak mümkündür. İklim değişikliğiyle mücadele, doğal kaynakların korunması, enerji verimliliği ve yenilenebilir enerji gibi çevre dostu projelere finansal kaynak sağlamayı amaçlar. Yeşil finans, yeşil tahviller (green bonds), yeşil krediler (green loans), sürdürülebilir yatırımlar (esg investments), karbon piyasaları, yeşil sigortacılık gibi çeşitli finansal araçlar ve yatırım modellerini içermektedirler. Yeşil finansman yeni bir finansal araç olarak piyasaya sürülmesiyle birlikte aynı zamanda da finans kurumları için kurumsal anlamda sosyal sorumluluk faaliyeti olarak görülmektedir. Böylece bu finansal model bir taraftan sürdürülebilir ekonomi için finans kaynağı sağlarken diğer taraftan dengeli yeşil ekonomik büyümeyi gerçekleştirmek için oluşturulan modelin bir bileşeni oluşturur. Böylece yeşil finans, çevresel sürdürülebilirliği desteklerken aynı zamanda ekonomik büyüme üzerinde de olumlu etkiler yaratmaktadır. Birbirini destekleyen bu yapıda yeşil yatırımlar arttıkça iklim krizinin etkileri ve çevre sorunları ile daha etkili mücadele edebilir, olumlu sonuçlar aldıkça toplumların ekonomik ve sosyal açıdan çok daha dayanıklı olmalarını sağlar.

Şimşek ve Tunalı'nın yaptıkları çalışmaya göre, yeşil finansman araçları doğru bir şekilde yapılandırılması halinde yüksek sermaye harcaması gerektiren yatırımlar, yatırımcılarına uzun bir süre boyunca istikrarlı getiriler sağlayabilecektir. Tahvil finansmanı, yüksek sermayeli, uzun geri ödemeli altyapı projeleri (yenilenebilir enerji veya ulaşım altyapısı gibi) için ideal bir araçtır; ayrıca tahviller tarih boyunca demiryolu, kanalizasyon ve otoyollar gibi geniş altyapı projelerinin finansmanında başarılı olmuştur. Yeşil tahvil piyasasının harekete geçirilmesi iklim finansmanı hedeflerine ulaşmanın anahtarıdır. Enerji geçişinin aciliyeti ve ölçeği, hem kamu hem de özel sektörden yeşil varlıklara ve altyapıya doğru artan bir sermaye akışını

gerektirmektedir. Bu fonların verimli bir şekilde aktarılması için yeşil finansman araçlarının önemli bir rol oynaması beklenmektedir (Şimşek, Tunalı, 2022: 40).

3. TÜRK DÜNYASI 2040 VİZYONU BELGESİNDE YEŞİL EKONOMİYE İLİŞKİN HEDEFLER

3.1. Türk Devletlerinde Yeşil Ekonominin İlişkin Gelişmeler

Türk Konseyi'nin ismi "Türk Devletleri Teşkilatı" olarak değiştirildiği 12 Kasım 2021 tarihinde İstanbul'da gerçekleşen Türk Devleti Teşkilatı (TDT) Sekizinci Zirvesinde Teşkilatın yol haritası niteliğinde "Türk Dünyası 2040 Vizyonu Belgesi" de kabul edilmiştir. TDT'ye üye ülkeler arasında yapılması planlanan işbirliği alanlarının ayrıntılı bir şekilde ele alındığı Türk Dünyası 2040 Vizyonu Belgesinde "Çevre konusu, Yeşil Teknolojiler ve Akıllı Şehirler" ilişkin işbirliği alanı somut bir şekilde belirlenmiştir. Ayrıca bu konularda üye devletlerin yapabilecekleri somut işbirliğine ilişkin faaliyetler zirve sonunda yayınlanan sonuç bildirisinde de yer almıştır.

Türk Dünyası 2040 Vizyonu Belgesinde "Çevre" alt başlığında üye ülkelerin çevre konusunda izleyecekleri politikaları ana başlıklar halinde şöyle sıralanmıştır(TDT, 2021: 13);

- Ulusal ve ortak politikalarında çevrenin korunmasına öncelik verilmesi,
- Küresel ısınma karşısında toplumsal farkındalığı artırmak için gerekli önlemlerin alınması,
- Türk Konseyi Sivil Koruma Mekanizması kurularak doğal afetlere karşı her türlü önlemin alınması,
- Enerji sektöründen, ısınma, atıkların yakılmasından ve diğer toksik maddelerden kaynaklanan kontrolsüz kirliliği önleyerek bioçeşitliliği koruması,
- Çevre yararına yeşil dijital teknolojilerin kullanımını hızlandırması,
- Düşük emisyonlu enerji ağlarını hızlandıran, hassas tarımı sağlayan, kirliliği azaltan, biyolojik çeşitlilik kaybıyla mücadele eden ve kaynak verimliliğini optimize eden yeşil dijital çözümlerin kullanımını artırılması,

- Toplumsal, iklim ve çevre ile ilgili sınamaların üstesinden gelmede ve sürdürülebilir bir şekilde daha sağlıklı, daha zengin toplumlara katkıda bulunmakta verilerin gücünü kullanılması,
- Kaynak ve enerji tüketimini azaltan, kirliliği ve emisyonları en aza indiren ve şehirlerin daha yeşil, kapsayıcı, güvenli ve mukavim olmasına yardım eden kentsel politikaların teşvik edilmesi,
- Yüksek teknoloji altyapısına ve akıllı teknolojiye yaygın erişime dayalı kentsel gelişmenin teşvik edilmesi,
- Üye Devletlerin iklim gündeminin uygulanmasında çevre dostu finansman araçlarının kullanılması, yeşil teknolojilerin aktarılması,
- Özellikle sanayi, tarım, enerji, ulaşım ve yenilenebilir enerji kaynakları olmak üzere, düşük karbonlu kalkınma uygulamaları alanında yaygın uluslararası paylaşım ve çeşitli en iyi teknolojileri geliştirme,

Türk Dünyası 2040 Vizyonu Belgesinde “Tarım” alt başlığında ise üye ülkelerin yeşil ekonomi çerçevesinde hayata geçirilmesi planlanan önlemler şu şekilde sıralanmıştır (TDT, 2021: 13-14);

- Sürdürülebilir tarımsal kalkınmayı sağlamak için kamu ve özel kurumları, akademisyenleri, sivil toplum kuruluşlarını, araştırma kurumlarını, çiftçi derneklerini harekete geçirmek,
- Doğal içerikli işlenmiş ürünler kullanarak gıda üretmek için tarımsal bir yöntem olarak organik tarımın geliştirmek ve sıkı bir kontrol ve güçlendirme sistemini sürdürmek,
- Sürdürülebilir kırsal kalkınma programlarını ve politikalarını uyumlu hale getirmek, modern uygulamaları ve yenilikçi teknolojileri teşvik etmek ve tarımsal kümelenmeler, çiftçiler ve tarımsal işletmeler arasında ortaklıklar kurarak tarım sektöründeki üretken bağlantıları teşvik etme,
- FAO (BM Gıda ve Tarım Örgütü), IFAD (Uluslararası Tarımsal Kalkınma Fonu) ve IOFS (İslam Gıda Güvenliği Teşkilatı) ve UNDP (BM Kalkınma Programı) gibi ilgili uluslararası kuruluşlarla etkin işbirliği kurmak.

Türk Dünyası 2040 Vizyonu Belgesinde “Ekonomik İşbirliği” alt başlığında ise üye ülkeler için yeşil ekonomi konusunda ortaya konulan hedef şunlardır (TDT, 2021: 9-10);

- Makroekonomik ve finansal istikrarı korurken sürdürülebilir, yeşil, yenilikçi, akıllı ve kapsayıcı ekonomik büyüme politikaları geliştirmek,
- Küresel arenada rekabet gücünü korurken, daha yeşil ve dijital çözümlere yatırım yaparak geleneksel ve yeni endüstrileri dönüştürmek,

Türk Dünyası 2040 Vizyonu Belgesinde “Enerji İşbirliği” alt başlığında ise (TDT, 2021: 11-12);

- Özellikle güneş, biyoenerji, rüzgar, nükleer gibi yenilenebilir enerji alanlarında ortak yatırımlar, bilgi, tecrübe ve uzmanlık alışverişi yoluyla enerji çeşitlendirmesi ve temiz/yeşil enerji için Üye Devletler arasında işbirliğini sağlaması,
- Kentsel ve kırsal bölgelerdeki hane halkı ve topluluklar için uygun fiyatlı temiz/yeşil enerji taşıyıcılarına ve son kullanım hizmetlerine evrensel düzeyde erişim sağlaması,
- Uluslararası Enerji Ajansı (IEA) ve Uluslararası Yenilenebilir Enerji Ajansı (IRENA) ve Enerji Şartı dâhil, ancak bunlarla sınırlı olmamak üzere uluslararası kuruluşlarla yakın işbirliği kurulması,

Söz konusu belgede önümüzdeki yirmi yılda Türk Devletleri Teşkilatı’nın öncelikleri arasında “Dijital, yeşil ve akıllı ekonomilere ve akıllı şehirlere dönüşümü desteklemek için dijital teknolojilerin ve yapay zekanın çeşitli alanlarda kullanılması” hususuna da yer verilmiştir (TDT, 2021: 11-12).

Türk Dünyası 2040 Vizyonu Belgesinin yıllık uygulama planları ya da faaliyet raporu olarak adlandırılabilceğimiz Zirve Bildirilerinde de yeşil ekonomik ile ilgili kararlar yer aldığı görülmektedir. Türk Devletleri Teşkilatı Sekizinci Zirve İstanbul Bildirisinde; Üye Devletlerin ilgili Bakanlıklarını, yeşil teknolojiler ve akıllı şehirler konusunda işbirliğini çok taraflı bir biçimde başlatmaları yönünde talimatlandırıldıklarını (paragraf 33); Mevcut ve gelecek nesillerin sağlığı ve esenliği için çevrenin korunmasının önemini vurguladıklarını, yeşil teknolojilerin uygulanması, biyolojik çeşitliliğin korunması, iklim değişikliğine adaptasyon

gibi yollarla bu alanda gerekli acil ortak eylemde bulunmayı kabul ettiklerini ve uluslararası çevre güvenliğinin korunmasına ortak katkıda bulunmaya hazır olduklarını teyit ettikleri (p. 50) hususları hususları vurgulanmıştır.

11 Kasım 2022 tarihinde Özbekistan'ın Semerkant kentinde, “Türk Medeniyeti için Yeni Dönem: Ortak Kalkınma ve Refaha Doğru” temasıyla gerçekleşen Türk Devletleri Teşkilatı Dokuzuncu Zirvesi Semerkant Bildirisinde, TDT Sekretaryası tarafından 23 Kasım 2021 tarihinde “InnoWeek Uz-2021” ve 17-21 Ekim 2022 tarihlerinde “InnoWeek Uz-2022” çerçevesinde Taşkent’te “Sürdürülebilir Kalkınma için Yeşil Yenilikler” temasıyla “Türk Bölgesinde İnovasyon ve Teknolojik Gelişmenin Rolü” konulu özel Forumun düzenlenmesini takdir ettiklerini ve Üye Ülkelerin ilgili Bakanlık ve kurumlarını benzer program, proje ve faaliyetleri uygulamaya teşvik edildiği (p. 45); “TDT Üye Devletlerinde Bilişim alanının geliştirilmesine ilişkin Mutabakat Zaptı”nın imzalanmasını ve “Akıllı Şehirler İnşa Etmede Deneyim Alışverişinde Bulunmak ve Yenilikleri Aktarmaya Yönelik Sürekli Bir Uzman ve Bilişim Uzmanları Platformu Oluşturma Kavramının” kabul edilmesini memnuniyetle karşıladıklarını (p. 47) ifade edilmiştir.

3 Kasım 2023 tarihinde Kazakistan'ın Astana kentinde “TÜRK DEVRİ” temasıyla gerçekleşen Türk Devletleri Teşkilatı 10. Zirvesi Astana Bildirisinde ise “TDT Sekretaryasının, TDT bölgesinde kapsayıcı ve sürdürülebilir endüstriyel kalkınma alanında, özellikle temiz/yeşil enerji, tarımsal endüstri, yatırımlar, dijital endüstriyel teknolojiler, bilgi ve deneyim paylaşımı alanlarında karşılıklı fayda sağlayacak ortak hedeflerin gerçekleştirilmesinde TDT ile Birleşmiş Milletler Sınai Kalkınma Teşkilatı (UNIDO) arasında yakın işbirliği kurulmasına yönelik çabalarını memnuniyetle karşıladıklarını” dile getirilmiştir.

Görüldüğü üzere gerek Türk Dünyası 2040 Vizyonu Belgesinde gerekse Zirve Bildirilerinde yeşil ekonomi ve sürdürülebilir kalkınma konusunda hedefler belirlenmiştir. Belirlenen bu hedefler AB Yeşil Mutabakatı, BM Çevre Programı, Rio+20 Sürdürülebilir Kalkınma Deklarasyonu gibi uluslararası politikalar ve düzenlemelerle uyum içindedir. TDT'nin ilgili belgelerinde bu hedeflerin yer alması Türk Dünyasında yeşil ekonomi ve sürdürülebilir kalkınma için farkındalık yaratmak açısından büyük önem taşımakla birlikte bu hedeflere ulaşılabilmesi için ayrıntılı bir eylem planına ihtiyaç bulunmaktadır. Bu çerçevede Azerbaycan'ın

2024 yılı Yeşil Dünya için İçin Dayanışma Yılı ilan etmesi ve COP29'e ev sahipliği yapması söz konusu eylem planının yapılması için ciddi bir katkı sağlayacaktır.

3.2. Türk Yeşil Finans Konseyi

6 Kasım 2024 tarihinde Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te "Türk Dünyasının Güçlendirilmesi: Ekonomik Entegrasyon, Sürdürülebilir Kalkınma, Dijital Gelecek ve Herkes için Güvenlik" temasıyla toplanan Türk Devletleri Teşkilatı Devlet Başkanları Konseyi'nde Yeşil ekonomi alanında Türk sermaye piyasasını genişletmeyi amaçlayan Türk Yeşil Finans Konseyi'nin (TYFK) kurulmasına ilişkin Mutabakat Zaptı imzalanmıştır. Bilindiği üzere Kazakistan Cumhurbaşkanı Sayın Kassym-Jomart Tokayev, 12 Kasım 2021 tarihinde İstanbul'da düzenlenen "Dijital çağda yeşil teknolojiler ve akıllı şehirler" temalı TDT Devlet Başkanları Konseyi toplantısında, yeşil teknolojilerle ilgili ortak projelerin uygulanması için yeşil sermaye piyasasının geliştirilmesinin önemini dile getirmiş ve bu fikir doğrultusunda, Semerkant'taki TDT Zirvesi'nde Başkan Tokayev, yeşil ekonomide sermaye piyasasının geliştirilmesi için Türk Yeşil Finans Konseyi'nin (TYFK) kurulmasına önayak olmuştur. Bu Konsey; Türk Dünyasında yeşil ve sürdürülebilir finansın sağlanmasının yanı sıra Çevresel, Sosyal ve Yönetişim (ÇSY) faktörlerine yönelik yatırımların geliştirilmesi konularında da faaliyet gösterecektir. Konsey ile yeşil ve sürdürülebilir finans için stratejiler geliştirilecek, sürdürülebilir finansman teşvik edilecektir. Türk Yeşil Finans Konseyi'nin kurulmasıyla, TDT'ye üye ülkeleri arasında sürdürülebilir ekonomik büyüme ve çevresel koruma konularında önemli ilerlemeler kaydedilmesi hedeflenmektedir.

Türk Yeşil Finans Konseyi'nin, Avrupa Çevre Ajansı (EEA - European Environment Agency) gibi kurumları örnek alması faydalı bir yaklaşım olabilir. Avrupa'daki çevresel sürdürülebilirlik politikalarının oluşturulmasında önemli bir rol oynayan EEA'yı model alacak TYFK, bir taraftan Türk Dünyası için çevre politikası oluştururken diğer taraftan da bu politikaların işlerliği için finansal model oluşturacaktır. Özetle TYFK, EEA'nın tecrübelerinden yararlanarak, benzer bir politika oluşturabilirler. Bu çerçevede TYFK, aşağıda belirlenen alanlarda EEA'ya benzer politikalar oluşturabilir;

Tablo 2. TYFK'nın EEA'dan Esinleyebileceği Alanlar**Politika ve Veri Paylaşımı:**

- EEA, çevresel sürdürülebilirlikle ilgili veri toplar, analiz eder ve Avrupa Komisyonu'na raporlar sunar.
- Türk Yeşil Finans Konseyi, TDT'ye üye ülkeleri için yeşil finans verilerini toplayabilir ve bu ülkeler arasında standart bir sürdürülebilir finans çerçevesi oluşturabilir.

Yeşil Finansman Mekanizmaları:

- EEA, Avrupa Yeşil Mutabakatı çerçevesinde yeşil yatırımları teşvik eden politikalar geliştiriyor.
- Türk Yeşil Finans Konseyi de yeşil tahviller, sürdürülebilir krediler ve karbon piyasaları gibi finansal mekanizmaları teşvik edebilir.

Karbon Piyasaları ve İklim Politikaları:

- EEA, Avrupa Birliği Emisyon Ticaret Sistemi'ni (ETS) destekleyen analizler sunuyor.
- Türk Yeşil Finans Konseyi, Türk Devletleri arasında ortak bir karbon ticaret sistemi geliştirebilir.

Sürdürülebilirlik Raporlaması ve ESG**Standartları:**

- EEA, Avrupa'da sürdürülebilirlik raporlaması için belirli çerçeveler sunuyor.
- Türk Yeşil Finans Konseyi, üye ülkeler için ortak ESG (Çevresel, Sosyal, Yönetişim) standartları oluşturabilir.

Kaynak: Tarafımızca tasarlanmıştır.

Türk Yeşil Finans Konseyi, Avrupa Çevre Ajansı'nın modelini esas alarak veri toplama, politika üretme, yeşil finansman teşvikleri ve karbon piyasaları gibi konularda benzer bir yapı oluşturabilir. Ancak bu model, Türk Devletleri'nin ekonomik ve çevresel önceliklerine göre uyarlanmalıdır. Diğer taraftan Türk Yeşil Finans Konseyi'nin bünyesinde iki temel kurum oluşturulmalıdır. Bunlar Türk Yeşil Finans Kurumu ve Türk Çevre Ajansı.

4. SONUÇ

Ekonomik büyümeyi sağlarken doğal kaynakları koruyan, çevresel riskleri azaltan ve toplumsal refahı artıran bir ekonomik yaklaşım olarak tanımlanabilecek yeşil ekonomi, fosil yakıtlara dayalı büyüme yerine, yenilenebilir enerji, döngüsel ekonomi ve sürdürülebilir üretim gibi çevre dostu yaklaşımları benimsemektedir. Yeşil ekonomi kavramı, “sürdürülebilir kalkınma” kavramıyla sıkı sıkıya bağlantılı kavram olup, ülkenin çevre politikalarını, iklim değişikliği, tarım ve orman, orman yangınları, ozon tükenmesi gibi küresel sorunları da içerecek şekilde geniş kapsama sahiptir. Bu bakış doğrultusunda, Birleşmiş Milletler, yeşil ekonomiyi “düşük karbonlu, kaynak verimli ve sosyal olarak kapsayıcı” bakışa sahip ekonomik yöntem olarak tanımlanmıştır. Bu için de ekonomide istihdam ve

gelir artışı sağlamak, karbon emisyonları ve çevre kirliliği azaltmak, enerji ve kaynak verimliliğini artırmak, biyoçeşitliliği ve ekosistem hizmetlerinin kaybının önüne geçmeyi hedefleyen bir ekonomik yapı ve işleyiş gerektirir. Yeşil ekonomi, makroekonomik düzeyde faaliyet göstererek kaynak yönetimi ve yatırımlar, istihdam oranları ve enflasyon gibi alanlara odaklanarak sürdürülebilir ekonomik büyümeyi hedeflemektedir. Farklı ekonomik sektörleri yeşil bir ekonomiye dönüştürmek için, ulusal ve bölgesel düzeyde araçlar ve politikalar geliştirmek, düzenlemeleri teşvik etmek ve bilgiyi yaymak gerekmektedir. Böylece yeşil ekonomiye hayat kazandırılması, bir taraftan insan refahını ve sosyal adaleti iyileştirirken diğer taraftan da çevresel riskleri ve ekolojik sorunları yönetebilir hale getirerek başta doğal kaynaklar olmak üzere tüketimi önemli ölçüde azaltacaktır.

Türk Devletleri Teşkilatının yol haritası niteliğinde olan Türk Dünyası 2040 Vizyonu Belgesi ve bu Belgenin yıllık faaliyet planı olan Zirve Bildirilerinde yeşil ekonomiye geçiş Teşkilatının ana politikaları arasında yer almaktadır. Söz konusu belgelerde yeşil ekonomi ve sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin önemli düzenlemeler yer almaktadır. Nihayet Bışkek'te "Türk Dünyasının Güçlendirilmesi: Ekonomik Entegrasyon, Sürdürülebilir Kalkınma, Dijital Gelecek ve Herkes için Güvenlik" temasıyla toplanan Türk Devletleri Teşkilatı Devlet Başkanları Konseyi'nde Yeşil ekonomi alanında Türk sermaye piyasasını genişletmeyi amaçlayan Türk Yeşil Finans Konseyi'nin (TYFK) kurulmasına ilişkin Mutabakat Zaptı imzalanmıştır. Böylece hayat bulan Türk Yeşil Finans Konseyi, TDT'ye üye ülkeleri arasında sürdürülebilir ekonomik büyüme ve çevresel koruma konularında önemli ilerlemeler kaydedilmesi hedeflemektedir. Türk Yeşil Finans Konseyi'nin bünyesinde iki temel kurum oluşturulmasını önermekteyiz. Bunlar Türk Yeşil Finans Kurumu ve Türk Çevre Ajansı.

KAYNAKÇA

- Al, İbrahim (2019), “Sürdürülebilir kalkınma ve yeşil ekonomi: Türkiye için bir endeks önerisi”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(1), 112-124.
- Rangel, Ernesto and Licona, Aigel (2015) Pacific Alliance and the Challenge of the Green Economy. *Modern Economy*, 6, 90-95. <http://dx.doi.org/10.4236/me.2015.61008>, E:03.03.2025.
- Schoenmaker, Dirk (2017). From risk to opportunity: A framework for sustainable finance (Erasmus University: Rotterdam School of Managment, RSM Series on Positive Change, Volume 2). Retrieved from https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3066210, E. 03.03.2025.
- Şimşek, Onur, Tunalı, Halil (2022), Yeşil Finansman Uygulamalarının Sürdürülebilir Kalkınma Üzerindeki Rolü: Türkiye Projeksiyonu, *Journal of Economics and Financial Researches*, 4(1): 16-45.
- Türk Devletleri Teşkilatı (2021), Türk Dünyası 2040 Vizyonu, <https://turkicstates.org/assets/pdf/haberler/turk-dunyasi-2040-vizyonu-2396-98.pdf>, E. 03.03.2025
- UNECE (2008), “What does green economy mean?” <http://www.unece.org/green-economy/welcome/what-does-green-economy-mean.html>, E: 03.03.2025.
- UNEP (2008), Annual Report 2008, Annual Report is also available online at www.unep.org. E:03.03.2025.
- United Nations (1992), “Rio Declaration On Environment And Development”, *United Nations Conference On Environment And Development A/CONF.151/26*, 14 June 1992.
- Yüce, Mehmet (2024), Yeşil Ekonomi ve Yeşil Vergiler Ekseninde Türk Dünyası 2040 Vizyon Belgesi Üzerine Bir İnceleme, *Türk Dünyasında Yeşil ve Dönüşüm Ekonomisi: Geçiş İçin Yol Haritası*, Bakü: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

GENİŞLEME VE DIŞ POLİTİKA PERSPEKTİFİNDEN AVRUPA GÜVENLİK MİMARİSİNİN SOSYOPOLİTİK ANALİZİ

Hüsamettin İNAÇ²⁵

Mohammed Rafiq SADA²⁶

1. GİRİŞ

Bireyler ve toplumlar insanlık tarihi boyunca varlığını kabul ettirmek ve devam ettirebilmek için türlü türlü zorluklara mücadele ederek ayakta kalmayı başarmıştır. Toplum içindeki istikrarlı güvenlik, sürdürülebilir barış ve huzuru sağlamak için iç ve dış tehditlerini bertaraf etme yoluna gitmişler. Burada başarıyı yakalamak ve sonuç elde etmek için zamanın şartlarına ve ruhuna uygun bir biçimde birçok farklı araç ve yöntemleri devreye sokmuşlardır. Nitekim bir entegrasyon modeli olarak tarihte örneğine pek rastlanmayan Avrupa Birliği de birlik içindeki anlaşmazlıkları barışçıl yollarla çözmek (peaceful settlement of disputes) ve kolektif refahı ve barışı sağlamak için Jean Monnet tasarısından ilham alarak Avrupa Kömür Çelik Topluluğu (ECSC) bağlamında bir araya gelmiş ve ulus üstü bir yapıya (supra-national) kavuşmuştur. İlk başta ekonomik temelde bir araya gelen altı kurucu

25 Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, husamettin.inac@dpu.edu.tr

26 Doktora Öğrencisi, Uludağ Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, duhanfaruk7@gmail.com

devlet, daha sonra hem kurumsal hem de jeopolitik anlamda belli bir mesafe kat ederek siyasi birliğe doğru evrilmiştir.

Hatalardan ders çıkararak tedrici olarak oluşan ve kendini sosyopolitik konjonktüre göre yenilemesini bilen Birlik, ulusal egemenlik konusunda yetki paylaşımında (sovereignty sharing) bulunarak ulusal çıkarlarını kolektif bir ruhla arama kültürünü içselleştirmiştir. Belli sektörlerde çıkarlar temelinde bir araya gelen üye devletler, zamanla entegrasyon seviyesini derinleştirerek farklı alanlara teşmil etmişlerdir. Öyle ki ortak politikalarda (common policy) söz konusu derinleşme (deepening), zamanla genişleme (widening) girdabıyla sığlaşma tehdidiyle karşı karşıya kalsa da üye devletlerin karşılıklı bağımlılığı (inter-dependence) kaçınılmaz hale gelmiştir. Üye devletlerarasına meydan gelen bu karşılıklı bağımlılık zamanla ortak dış politika ve güvenlik politikalarının (CFSP) ve Avrupa'ya özgü bir güvenlik ve mimarisine yönelik bir kimliğin (ESDI) de ihdas edilmesine imkân sağlamıştır. Tehditlerin, ihtiyaçların ve önceliklerin değişmesi zamanla Birliğin nihai hedefe ulaşması için kullanması gereken yöntem ve araçları da ister istemez değiştirmiştir. İşte tüm bu olan biten Avrupa Birliğini (AB) klasik ve geleneksel uluslararası örgütlerden farklı olarak ulusüstü (supranational) bir siyasal ve toplumsal değer dağıtım sistemine dönüştürmüştür. Bu dönüşüm AB'yi yeni bir kimlik etrafında bütünleşmeye zorlamıştır.

Bu bağlamda Avrupa kimliğiyle Birliğin uygulamaya koyduğu dış politika ve güvenlik politikası arasında çok sıkı bir korelasyon mevcuttur. Öyle ki AB kendisine üye olan devletlerin ulusal, etnik ve dini kimliklerinin üstünde ve ötesinde bir kimlik inşa etmiş ve bu süreçle birlikte AB'nin tehdit algıları da bu inşaya paralel bir biçimde tebellür etmiştir. Buna bağlı olarak dost ve düşman tanımları netlik kazanan AB, kimliğini ötekilik üzerinden inşa etmeyi tercih etmiştir. Bu bakımdan ortak dış politika ve güvenlik politikalarının şekillendirilmesiyle kimlik arasında mevcut irtibatı anlamak için öncelikle kimliğin ne olduğu hususuna bakmakta yarar vardır. Birbirinden farklı pek çok parametrenin bileşiminden oluşan ve toplumların gelişim sürecinde değişim ve dönüşüme tabi olan kimliğin, bireyin ve toplumun maddi ve manevi olarak güvende hissetmesini sağlamak için özdeşleştirilmesi gereken özgün bir gruba veya özneye dayanması gerekmektedir. Değerler manzumesi neticesinde ortaya çıkan kimlik olgusu sürdürülebilir olması açısından daima ötekinin farklılıklarının konusunda farkındalığı sağlaması ve inşacı öteki üzerine tanımlamasına ihtiyaç duymaktadır. Nitekim kimlik kendini ve ötekini tanımlama

sürecidir. Zira birey ve topluluklar kendini tanımlarken kimliğiyle örtüşen değerleri bir kümeye ve farklılıklar arz eden değerleri farklı bir kümeye yerleştirmeye özen göstermektedir.

Burada ifade edilmesi elzem olan bir başka husus Avrupa kimliğiyle Avrupa Birliği kimliği aynı şey değildir. Avrupa Birliğinin karar vericileri, AB kimliğini jeopolitikle özdeşleştirerek Türkleri ötekileştirmektedir. SSCB'nin dağılmasından sonra Polonya'nın Avrupa'ya geri döndüğünü ileri sürenlerin zihnin arka planında AB kimliğin jeopolitik özdeşleme hususu yatmaktadır. Türk -Yunan rekabetine süreklilikten öte bir şey kazandırmayan ve irredentist bir görüş olan Megali İdeası da aynı şeye hizmet etmektedir (İnaç 2021: 91-93). Avrupa Birliği yöneticiler AB kimliğinin etnik ve din parametreleri güçlendirmek için persler ve Türkler öteki olarak konumlandırırken din olarak İslam'ı seçmiştir. Avrupa Birliği Değerler dağıtım sistemi olarak ele alındığında sosyalizm karşısında batının liberal değerleri ön plana çıkarmaktadırlar. Komünizmin çökmesinden sonra AB kimliği ideolojik tehdit yerine İslam'ı birincil tehdit olarak görmesi hem ortak dış politikanın amaçlarına hem de ortak güvenlik politikasına elverişli bir seçim olmuştur. 1071'de Malazgirt zaferi ve 1187'de Kudüs'ün geri alınmasından itibaren İslam tehdidi ile aşına olan Avrupa, 21. yüzyılda ortak dış politikası ve güvenlik konusunda başarılı bir hikâye yazmak ve ihtiyaç olan dinamizm ve enerjiye ulaşmak için kimliğin inşacı öğeler olarak ortak dış politika ve güvenlik parametreleri devreye koymuştur. AB ortak dış politikası ve güvenlik politikası ile bir yandan birliğin değerleri ve çıkarları korumaya alırken diğer yandan kimliğin korunmasını da amaçlamıştır. Başka bir deyişle uluslar üstü bir yapı olan Avrupa Birliği kimliğin ulusal kimliklerinden farklı bir kimlik olduğunu ortaya koymak için bu kolektif değerlerle bezenmiş kendine has bir kimliğe ihtiyacı vardı. Nitekim birliğin bütünleşmesine ve kolektif çıkarlarına hizmet kimliğin kolektif araçlarla desteklenmesi ihtiyacı vardı. Özetle AB Türkiye'nin üyelik sürecini bu kadar uzatmasının asıl sebebi, Türkiye'nin AB kimliği bakımından "oluşturucu öteki" olarak görmesinden kaynaklanmaktadır (İnaç 2014: 50). Nitekim AB'nin bu tutumu son yıllarda Türkiye'yi yeniden kimlik arayışına ve politik ekseninin batıdan doğuyu doğru kaymasına da sebebiyet vermiştir.

2. AVRUPA KAVRAMIN TARİHSEL ARKA PLANI

Fenike dilinde “güneşin battığı yer” ve “akşam ülkesi” anlamına gelen “Avrupa” kelimesi mitolojik ve coğrafi olarak Yunan menşelidir. Başka bir deyişle beyaz boğa kılığına bürünmüş Zeus tarafından kaçırılan Fenike Kralı Phoeiniks’in kızı prenses Europa aslında Asyalı bir kadındır. Ancak Prenses Europa’nın Zeus’tan olma çocuklarının dünyaya geldiği kıtanın kıyıları zamanla Europa olarak isimlendirilmiştir. Etimolojik olarak Avrupa kelimesini güneşin batışıyla ilişkilendirmek Avrupa’nın coğrafi genişlemeyi adeta meşrulaştırmasına zemin hazırlarken mitolojik olarak da kavramın aile birliğiyle bağdaştırılması Avrupa birleşme ve bütünleşme fikrinin ve bu fikri somutlaştıracak projelerin eski Yunan’a ve Roma’ya kadar uzandığının zihni kurgusunu oluşturmaktadır (Haviland 2002: 78-81).

Öte yandan bir prensin değil aksine bir prenses isminden iham alan bir ‘Avrupa’nın icadı’, Batıyı Doğudan farklı bir biçimde konumlandırmanın ve doğunun ataerkil toplum yapısına bilinçli bir meydan okumanın yansımasıdır (Delanty 2013: 45). Prenses Europa’nın Zeus tarafından kaçırılışı ise Avrupa’nın güvenlik endişesinin bir ifadesidir. Birleşik Avrupa fikrinin temelleri Orta Çağın Rönesans, Reform ve Aydınlanma gibi dinamikleriyle atılmıştır. Bu dinamiklerin yanı sıra fikrin harlanıp canlanmasında 395’te Roma İmparatorluğunun Doğu ve Batı olarak ayrılması, 7’nci yüzyılda İslam’ın zuhuruyla Akdeniz Havzasının Avrupa için merkezi işlevini yitirmiş olması ve Avrupa’nın Babası (Rex Pater Europa) olarak tanımlanan Şarلمان’ın Kutsal Roma Germen İmparatorluğu döneminde (9’ncü yüzyılda) Avrupa siyasi bütünleşme uğruna Hristiyanlığı ideolojik zemin hazırlamak için kullanmış olması yatmaktadır. 1071’de Alparslan’ın Malazgirt Zaferiyle Türklerin medeniyet kurabilecek bir kimlik kabiliyetine ulaşmış olması, Avrupa’yı hem tehdit etmiş hem de bütünleşme fikrine daha tutkuyla sarılmasına katkı sağlamıştır (Erhan 2011: 2-4).

Diğer yandan Salahattin Eyyubi’nin Hittin muharebesinden sonra 1187’de Kudüs’ü tekrar eline geçirmiş olması, Endülüs İslam medeniyetinin ortaya çıkışından Viyana kapısına kadar dayanan 624 yıl hüküm süren Osmanlı İmparatorluğu, birleşik Avrupa kimliğinin inşasında “kurucu öteki” rolü oynamıştır (İnaç 2007: 28). Özetleyecek olursak 14 yüzyıla kadar hiç kullanılmamış Avrupa kelimesi bir bakıma Hristiyan Birliği ayakta tutmak isteyenler rasyonel mantaldan

ilham alarak ilahi kaynakları ve tanrıyı Avrupa periferisine göndererek onun yerine insanı merkez alan bir düzeni inşa etmeye yönelmişlerdir. Avrupa'daki Din Savaşları olarak tarif edilen başta Almanya ve İsviçre coğrafyasında (1529-1555) Katolikler ile Luther yanlıların ve ardından (1560-1609) Hollanda ve Fransa'daki Calvinistler ile Katolikler savaşmıştır. Son olarak tüm Avrupa'nın savaşa katıldığı (1618-1648) Otuz Yıl Savaşları dikkate alındığında Birleşik Avrupa tahayyülü pek kolay olmamıştır. Avrupa'yı derinden sarsan savaşlar ister istemez Avrupa ulusları sorunları barışçıl yollarla çözmek için "Hoşgörü Fermanı" olan (Nantes Fermanı) ile başlayan süreç itmiştir (İnaç 2005: 79-85).

Sürecin sonunda 1648'de Westpahalia Barış antlaşmalarının birbiri ardınca akdedilmesinin akabinde Avrupa'nın ilk büyük konferansı toplanarak modern ulus devlet temeli olan Westpahalia Sistemi olarak nitelendiren sistemi inşa etmişlerdir. Kurulan düzen her ne kadar İspanya ve Hollanda arasındaki Seksen Yıl savaşlarını sonlandırırsa da Veraset Savaşlarına, 1789 Fransız Devrimine mâni olamamıştır (Özdağ ve Karaca 2018: 285-307). Kendilerini tanrı krallığı olarak ve Osmanlı'yı Şeytan krallığı olarak tanımlayan Avrupalı idareciler 1815 'te Viyana Kongresiyle Avrupa'da ulus devletlerin aşırı güçlenmesi ve kıtada güçler dengesinin bozulmamasına engellemeye çalışırken aynı zamanda Avrupa Uyumu sürecini de başlatmıştır. Ancak artan milliyetçilik, sömürgecilik yarışı, Osmanlının zayıflaması, Sanayi Devrimleriyle beraber artan ham madde ihtiyacı, Birinci ve İkinci Dünya savaşlarına da kapı aralamıştır. Birleşik Avrupa için harcanan tüm çabalara rağmen eski düzenin yıkılışına ve sosyo-ekonomik bunalımlara şahit olan Avrupalı güçler, yeni bir siyasal sistemin inşası arayışına girmişlerdir. Ezcümle Birleşik Avrupa fikri dönem dönem farklı şekillerde gündeme gelmiş bir vizyon arayışıdır.

3. AVRUPA BİRLİĞİ SİYASAL SİSTEMİNİN OLUŞUMU

Avrupa Birliğinin siyasal sistemine (Uluslar üstü değerler dağıtım sistemine) ilişkin fikirler Birinci Dünya Savaşından sonra ortaya atılırken İkinci Dünya Savaşından sonra daha da netlik kazanmıştır. Nitekim 1'nci ve 2'nci Dünya Harbi Avrupa'yı sosyo- ekonomik ve siyasal anlamda derinden sarsmıştır. Savaş sonrası Avrupalı devlet adamları ve siyasetçiler daha önce filozofların, Hukukçuların ve düşünürlerin zihin dünyasını işgal eden Birleşik Avrupa tasavvurunu siyasal sisteme dönüştürmenin zamanı geldiği fikrine varmışlar (Budak 2019: 67). Avrupalı devlet adamları bu düşünceye iten unsur artan yoksulluk ortamından, siyasi istikrarsızlıktan

kurtulmak ve güvenliği tesis etmek için Avrupalı devletler bir daha birbiriyle savaşımadan barış ve huzur içerisinde birlikte yaşama arzusu olmuştur (Metin, 2020). Ancak İkinci Dünya Savaşı biter bitmez Soğuk Savaşı Avrupa kapısına dayanmış ve dünyayı Doğu ve Batı Blok diye ikiye ayırdı.

Bu ayırım hem güvenlik hem de ideolojik anlamda iki farklı siyasal sistemi ifade ediyordu. Avrupa savaştan sonra kendi içlerinde iki sorunla karşı karşıya kalmıştır. Bunlardan birincisi konumuzla da yakından alakası olan güvenlik sorunu idi ikincisi egemenlik sorunu idi bu iki sorun haddizatında da birbiriyle bağlantılı sorunlardır. Avrupalı devletler Avrupa Birlik ülküsünü hayata geçirmek için bu sorunları aşmak zorundaydılar. Nitekim güvenlik sorunu aşmak için 4 Nisan 1949'de NATO kurulmuştur (Delanty 2013: 101). Ekonomik olarak ayağa kalkması için 1971'de sona ermiş olan "Bretton Woods" ekonomik sistemin çerçevesinde SSCB'nin baskısında kurtulmak için 11 Eylül 1947 tarihli Marshall planının ön gördüğü yardımlarından yararlanmıştır. Siyasal sistemin inşası hususunda da anlaşmazlıklar mevcuttu Nazi işgaline uğramış olanlar bir Avrupa Federasyonuna evet derken Kuzeydekiler hayır demişlerdir.

Realistler siyasal birlikten daha çok güvenlik konusunda endişeleri vardı ve egemenliğin ancak salt askeri güçle sağlanacağını kanısındaydılar. Ancak yaşanan tüm fikri ve maddi anlaşmazlıklarına rağmen Avrupa'nın yeniden yapılanması veya bütünleşmesi hayati bir zorunluluk olarak Avrupalı devletlerin karşında durmaktaydı. Dolayısıyla Fransa Dışişleri Bakanı Aristide'nin federasyon önerisi kabul etmeyen Avrupalı liderler Mayıs 1948'de La Haye'de gerçekleştirilmiş olan Avrupa Kongresinde bir araya gelerek Avrupa'nın sosyo-ekonomik ve güvenlik gelişimin sağlanması siyasi ve ekonomik birliğinin inşası amacıyla ulusal egemenliklerin birleşmesi gerektiği fikrine varmışlardır (Mengiler, 2013: 1-2). Özetleyecek olursak Türkiyenin de üye olduğu ve 1949 kurulan Avrupa Konseyi Avrupa değerlerin oluşması hususunda önemli rol oynamış olsa da 1950 Kore Savaşı dikkate alındığında bir güvenlik zaafı ortaya çıkmıştır (İnaç 2004: 43).

Buradan hareketle AB hatalardan ders alarak oluşan ve günümüz itibariyle benzeri olmayan ulus üstü bir yapıdır. Avrupa bütünleşme süreci hem dışarıya karşı bir araya gelişi hem de içerdeki çatışmaları önlemek aslında bir güvenlik sorununa çare arayan bir süreçtir. AB inşa süreci bakacak olursak uzun soluklu bir uğraşın neticesi olduğunu görmekteyiz. Nitekim 1950'de Fransa Dışişleri Bakanı Robert

Schuman Milletler Cemiyetinin eski genel sekreteri Jean Monnet 'in tasarısını temel alan ve adıyla müsemma olan Schuman Planı ortaya atarak Avrupa Bütünleşmesi için Fransa ve Alman dostluğunun kaçınılmaz bir şart olduğunu ileri sürmüştür (İnaç ve Yacan 2018: 328). Fransa ve Almanya arasında yıllardan bire devam eden husumetini sonlandırmak için iki ülkenin yüksek bir otoritenin altına girmesi şarttır. Diğer bir deyişle Avrupa'nın istikrara kavuşması için beyaz bir sayfa açması gerekir. Bu beyaz sayfanın açılması için iki simsiyah ham madde olan kömür ve çeliğin çatışmanın vesilesi olmaktan çıkartarak uzlaşmanın ve bütünleşmenin aracı haline getirmek hayati önem taşıdığını ileri sürmüştür. Nitekim Avrupa'da sürekli barışı ve güvenliği tesis etmek için kömür ve çeliğin o ana kadar gördüğü sert işlevi aklın ocağında eriterek 1951'de Almanya- Fransa, İtalya, Hollanda Belçika ve Lüksemburg Paris antlaşmasıyla ulusal egemenlik yetkilerinin bir kısmını Kurduğu Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğuna (AKÇA) devir ederek ilk adımı ekonomik alanında atmış oldular. Her ne kadar topluluğun kuruluşundan sonra siyasal ve savunma alanında girişimler meydana gelmiş olsa da üye ülkeler tüm çabalarını ekonomik alana yoğunlaştırmıştır. 1952'de üye ülkelerin Avrupa Savunma Topluluğu (AST) antlaşması Birliğin bütünleşmesine yeni bir boyut kazandırmakla birlikte kurucu üyelerin ekonomik alana ilgisinin artmasına da vesile olmuştur (A.g.e: 15-22).

1957'de Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ve Avrupa Atom Enerji Topluluğuna (AAET) ilişkin antlaşmaların imzalanması üye ülkelerin mevcut olan kömür ve çelikte iktifa etmediğini ve yeni hammaddenin arayışları Pazar ve ürün üzerindeki hakimiyetin eli geçirme isteğinin açık bir ifadesidir. Diğer yandan Self Determinasyon ilkesi bağlamında ortaya çıkan yeni ulus devletlerin sahip olduğu zenginliklerinden faydalanmak için 1960'te BM'nin 1514 sayılı karar ile kaldırdığı eski sömürgecilik anlayışıyla değil BM çerçevesinde Avrupa denetiminde olması gerektiğinin de bir beyanıdır. Üye ülkeler içteki sorunları en az indirmek, güvenlik ve sosyal refahını artırmak içerdeki çekirdek birliğini genişletmesi ve dışardaki birliklerini parçalanıp yönetmesi bir zorunluluk gibi görmüştür. Başka bir ifadeyle üye ülkeler Avrupalıların huzur Avrupalı olmayanların huzursuzluğunda aramışlardır. Bunun için 1965'te AKÇT, AET'yi EURATOM şemsiyesi altında bir araya getiren Füzyon Antlaşmasıyla kurumsal bir bütünleşmeye doğru gitmişleridir. Başta siyasi süreçleri bir kenarda bırakarak devletlerin ulusal çıkarları ve belirli sektörlerdeki grupların çıkarları karşılıklı bağımlık yaratacağına inanarak işbirliği

yoluna gitmişler. Yayılma etkisi (Spill Over effect) dikkate alınmıştır (Özkan ve Özer 2023: 187). Örneğin milletler kazandıkça fazlasını isteyecektir bu durumda devletleri birbirine yakınlaştıracaktır çıkar maksimizasyon mantığı işlenmiştir.

ABD-SSCB arsında Küba füze krizi Kıbrıs savaşı ve petrol krizi yumuşama dönemi ortadan kaldırdığı dibi ekonomiyi de zora duruma düşürerek Realist teori eleştirildi ve liberalizm kurtarıcı bir teori olarak ortaya çıktı. Buradan Hareketle Jean Monnet ‘in tasarısı işlevselciliğin öngördüğü bir yapı değil Federasyon ve işlevselciliğin bir karışımı olarak ulus üstü bir yapılanmayı öngörmüştür. Diğer Avrupa ülkeler İngiltere’nin önderliğinde 1960’de Avrupa Serbest Ticaret Alanı (EFTA) ilişkin anlaşması imzalarken AB kurucu ülkeler 1968’de Avrupa ekonomik Alanı (AEA) antlaşmasıyla gümrük birliğini inşa etmişlerdir (İKV, t.y). 1972’de İngiltere- Danimarka ve İrlanda 1981’de Yunanistan 1986’da İspanya ve Portekiz’in Topluluğa üye olmasıyla AB sadece genişleme yaşamamış aynı zamanda alternatif güvenlik ve dış politikasının geliştirmeye de yönelmiştir. Bunun ardında yatan nedenlere baktığımızı da küçük devletler Fransa- Almanya egemenliği altına girmek istemediği gibi başta Fransa olmak üzere ulusal duyarlılık arttı bu durum hem işlevselciliğin önemi azaltıyordu hem de bütünleşmeye zarar veriyordu. Diğer bir deyişle hükümetlerarasıcılık (İntergovernmentalizm) ulus devletlerin iradesi ön plana çıktı.

Neo Fonksiyonalizm küresel Konjonktür veya dış ortam ulus devleti yarattığını ifade ederek yüksek politikada (high politics) birleşmek yerine içsel dinamiklerde birleşmek gerekir (Özkan 2022b: 242). Nitekim ulus devletlerde çıkarlar esastır bütünleşmede gördüğü fayda dan ötürü ortak kurumları inşa ederler savını ileri sürmüştür. Aynı şekilde bütünleşmelerde yüksek fayda gören ulus devletler çıkarlar uğruna ulus etkiden feragat edeceğini de ifade etmiştir. İstikrarlı kurallar ve tekrar eden davranışlar bütünleşmeye ivme kazandırdığı için yeni kurumsallaşmaya devam etmiştir. Bütünleşmede ki ısrarı Almanya’nın sürekli bir biçimde sisteme dahil olmasından söz ediyoruz.

4. AVRUPA BİRLİĞİ GÜVENLİK VE DIŞ POLİTİKASI

Öncelikle güvenlik ne olduğuna bakmakta yarar vardır. Etimolojik olarak Arapça dilindeki iman kelimesinden hareket edecek olursak dünyevi ve uhrevi işlerde kulun Rabbine Rabbin kuluna olan inancını ifade etmektedir. Dolayısıyla güvenlik ikili ilişkilerin istikrarlı bir biçimde devam etmesine imkân sağlayan bir faktördür.

Prof. Dr. İbrahim Serhat Canbolat'a göre güvenlik hem varlığı kabul ettirmek hem de varlığını hissedip sürekli kılmaktır. Avrupa Birliğinin inşasını kamu maliyesini düzenli bir biçimde idare edilmesi, rekabet ilkesine dayanan serbest piyasa ekonomisi, ikame etme ilkesi esasları üzerine sosyo- ekonomik ve siyasal birliğin sağlanması amaçlayan 1992 tarihli Maastricht antlaşması Avrupa Tek Senedi'nin birinci maddesinde öngördüğü siyasal işbirliğin ayrı çerçevede değerlendirilmesine son verilmesini önemsemiştir. Ayrıca Avrupa Toplulukların hedef ve politikaları Avrupa Birliği çatısı altında tedrici olarak Parasal Birlik, Ortak Güvenlik ve Dış Politikası ile Avrupa Vatandaşlığı bir bütün haline dönüştürmüştür (Kıraç 2010: 79). Dolayısıyla Avrupa Birliği alternatif güvenlik ve dış politikası üye devletlerin ulusal etkilerin AB kurumlarına devir etmesi ile gelişmiş bir konudur. Diğer bir deyişle AB'nin alternatif güvenlik politikası üye devletlerin izlediği ulusal politikasıyla ve birliğin kolektif bir biçimde birliğin dışında olan ülkelere yönelik izlediği ortak dış ve güvenlik politikasından farklı bir politikadır.

Zira AB alternatif güvenlik ve dış politikası birliğin üye devletlerine yönelik izlediği politikasıdır. Başka bir ifade ile AB alternatif güvenlik ve dış politikası üye devletlerin ulusal politikalarının alternatifidir ortak güvenlik ve dış politikanın alternatifi değildir. Amacı üye devletlerin ortak değerlerin yaşatılması, sosyal, ekonomik ve siyasal alandaki dengenin sağlanması ve ortak çıkarlarından adil bir biçimde yararlanması için sınırların kurallarla tek sınıra indirilmesi ve ulusal etki devrindeki zorlulukları ortadan kaldırmasıdır. Para birliği, Avrupa vatandaşlığı, tek tip vize kullanılması bu politikanın hem araçlarından hem amaçlarından sayılmaktadır (Tutar, İnaç ve Güner 2006: 291).

Avrupa'nın NATO ve ABD'nin güvenlik mimarisine bir itiraz olarak Avrupa'ya stratejik özerklik getirecek ve kıtanın kendi güvenlik sorunlarına odaklanacak alternatif bir güvenlik ve dış politika oluşturma ihtiyacı ve motivasyonu mevcuttur (Özkan 2022a: 176). Zira AB, NATO'nun sadece ABD çıkarlarına hizmet eden, ABD'nin hegemonyasını sürdürmek için AB'nin kullandığı ve Soğuk Savaş mantığıyla malul bir güvenlik şemsiyesine şiddetle karşı çıkmaktadır. Bu mantığın bir uzantısı olarak ilk kez temel hak ve özgürlüklerden söz eden 1987 tarihli Avrupa Tek Senedi bağlamında ele aldığımızda bu belgenin birlik içerisinde temel hak ve özgürlüklerin kısmını düzenleyen iç politik bir güvenlik mimarisini esas aldığını söyleyebiliriz. AB Temel Haklar Şartı bu konuda bireysel hakları katalog olarak

kabul edilmişse de, kurumsal alandaki düzenlemeler 2000 tarihli Nice antlaşmasıyla mümkün olmuştur (Keskin Ata, 2013: 11-14).

Üye devletlere yönelik önlem prosedürü olarak yaptırım uygulamayı öngören antlaşmaya Temel Haklar Şartının dâhil edildiği AB Anayasa taslağının 2003'te reddedilmesinden sonra 2007 Lizbon antlaşması Şartı bir Ek Protokol haline getirip bağlayıcılığı kazandırmıştır. AB Ortak Dış ve Güvenlik Politikası (ODGP) AB'nin alternatif güvenlik ve dış politikanın aksine Avrupa Birliğin genişlemesi, öncelikleri, ihtiyaçları, kimliği ve bu konularla ilgili stratejileri ve yöntemleri fiiliyata geçiren bir politikadır. AB'nin ortak dış ve güvenlik politikası, ağırlıklı olarak oluşturucu ve tehdit edici ötekilere yönelik izlediği bir politika türüdür. Bu politikaya göre, Türkiye din ve etnik bakımından tehdit edici ötekiye jeopolitik bakımından güvenlik konusunda 'oluşturucu öteki' olarak görülmektedir (İnaç ve Sada 2021a: 99).

Çin ve Rusya hem siyasi hem jeostratejik hem de ekonomik bakımından AB için tehdit edici ötekiler olarak tarihte yerini almıştır (İnaç 2005a: 78). AB ortak güvenlik ve dış politika hayata geçirme hususunda iki temel stratejileri izlemektedir. Birincisi AB elinde tuttuğu ekonomik gücü diplomatik nüfuzu artırmak için kendine biçtiği liderlik rolünün de gereği olarak ülkeleri ıslah ederek veya komşu yaparak hem güvenliğini teminat altına almaya çalışır hem de içerde yakaladığı sosyo-ekonomik refahını devam etmeye amaçlamaktadır. AB, Afrika, Karaibler ve Pasifik ülkelerle yürütmek istediği ekonomik ilişkilerde bir yandan temel insan hakları ve demokratik değerlerine özümsemeyi adeta bir şart olarak ileri sürerek bu devletlerin sosyal ve siyasal yapısını batılı değerler doğrultusunda inşa etme çalışmaktadır (Yiğit, İnaç ve Güner 2007: 91-92). Diğer yandan 1960 yılında 1514 sayılı BM kararıyla kaldırılmış olan sömürgecilik düzeni, çağımızın koşullarına uygun bir biçimde yeniden güncellenerek devam ettirilmektedir.

AKP ülkelerin çoğunun Avrupa devletler tarafından sömürgeleştirildiğini ve çok sayıda deniz-aşırı ülkelerin AB'ye üye olan devletlerine hala bağlı olduğunu dikkate alındığında AB'nin söylem ve yelem arasındaki tutarsızlığı açık bir biçimde gözümüzün önüne sermektedir (İnaç ve Yaman 2015: 31). AB siyasal sistemi değerler dağıtım sistemi olarak ele adlığımızda AB ortak güvenlik ve dış politika başarıya ulaştırma noktasında özümsemediği değerleri araç olarak kullanarak kültürel bir sömürgecilik anlayışını da geliştirmiştir. Özetleyecek olursak AB ortak dış

ve güvenlik politikası sistem içi ve sistem dışı kaynaklarına bağlı pragmatik bir politikadır. Diğer bir deyişle AB ortak dış ve güvenlik politikası dünya güvenliği ve barışı birliğin barışı ve güvenliği ile eş tutmaktadır.

5. AVRUPA BİRLİĞİ GENİŞLEMESİ: YENİ KATILIM STRATEJİSİ VE YENİ KOMŞULUK POLİTİKASI

Avrupa Birliği genişleme mevzusu birliğin üst siyasi otorite veya genişleme ekseninde hedefe yönelik seçme ve seçilme yetkisine ilişkin üst kararları alabilen Avrupa Siyasi Topluluğunu yakından ilgilendiren bir konudur. AB genişlemesi başlamış ve bitmiş bir sürecin aksine birliğin ihtiyaçlarına ve amaçlarına göre devamlı bir biçimde dizayn edilen birden fazla boyutları olan bir süreçtir (İnaç 2003: 345). İngiltere'nin ikinci kez birliğe üye olma başvurusuyla başlatılmış olan süreç 1972 yılında İngiltere, Danimarka ve İrlanda'nın birliğe üye olarak kabul edilmesi ile birince everesini tamamlamış bir süreçtir. AB genişlemesi hem coğrafi alan hem de içine barındırdığı çeşitli başlıklar açısından geniş kapsamlı bir süreç olduğunu söylemek mümkündür. AB'nin genişlemesi sadece üye sayısını artırmakla sınırlı bir olgu değildir.

Berlin Duvarı ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin (SSCB) mevcudiyeti, AB'nin kuzeye doğru genişlemesinin önünde tabiri caizse kalın bir set oluşturmuştur. Nitekim 1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılması, 1990'da Doğu Avrupa'da sosyalizme karşı liberal halk hareketlerinin başlaması ve en nihayetinde 1991'de SSCB'nin yıkılmasıyla birlikte AB, Mackinder'in Kara Hâkimiyet Teorisinde Heartland (Kalpgâh) olarak tanımlanan bölgeye doğru yayılmıştır (İnaç ve Sada 2021: 91). Nitekim son olarak 2013 yılında Hırvatistan'ın AB'ye üyeliğiyle birlikte AB genişlemenin beşinci evresi de başarıyla tamamlanmıştır. AB genişleme konusunda güven verici ve imaj tazeleyici iki tür strateji uygulamıştır. Bunlardan birincisi Avrupa'ya tarihi, kültürel açıdan yakınlığı olan veya eski Avrupa kimlik değerlerini bünyesinde barındıran devletleri ıslah ederek Birliğe dâhil etmektir. İkincisi ise tarihi ve kültürel olarak Avrupa'ya uzak düşen ancak AB güvenliği ve pazarı açısından önemli sayılabilecek olan tüm ülkeleri komşuluk stratejisiyle ve serbest piyasa ekonomi politikasıyla Birliğe eklelemektir. Başka bir deyişle AB siyasi stratejisi, kendine özgü olarak kabul ettiği demokratik değerleri çevreye ihraç etmek suretiyle meşruiyet zemini oluşturarak genişlemeye dayanmaktadır. Ne var ki farklı kültürlerin farklılıklarını yitirmeden bir arada, yan yana ve iç içe yaşama

pratiği demek olan çokkültürlülük prensibine dayandığını iddia eden AB, bugün faşizmin, ırkçılığın, ırk ayrımcılığının ve yabancı ve göçmen düşmanlığının kuluçka merkezi haline gelmiştir (Özkan 2019: 1748).

AB'nin Roma Anlaşmasıyla vaz ettiği prensip ve değerlere ne ölçüde sahip çıktığı hususu pek çok bakımdan tartışma konusudur. Gelecek ve muhtemel tehditlerin önüne geçmeye çalıştığı dikkate alındığında AB'nin genişleme sürecinin güvenlik kaygılarıyla malul olduğu da apaçık ortadır (İnaç ve Ünal 2013: 227-229). AB gibi ulus üstü bir yapı için güvenlik kavramı çok geniş bir yelpazede ele alınabilir. Uzay, gıda, siber güvenlik dâhil olmak üzere güvenlik, yalnızca varlığın sürekliliğine hizmet eden bir mevzu değildir. Çünkü böyle bir var olmanın işlevselliğinden söz etmek mümkün olmadığı gibi, bu kabil bir güvenlikten mahrumiyet, varlığının meşruiyetini sorgulanabilir hale getirebilir ve nihayetinde bir aktör olarak AB'nin varlığını sona erdirilmeye de sebebiyet verebilir. Dolayısıyla güvenlik hem güvende hissetme hem de güven verici mahiyette değildir. Diğer bir deyişle güvenlik hem varlığını kabul ettirmek, hem de varlığını sürekli kılmaktır (İnaç ve Erdoğan 2006: 14). Özetleyecek olursak AB'nin genişleme perspektifinin güvenlik boyutu kapsadığı coğrafi alanı dikkate alındığında Ukrayna'dan Afganistan'a kadar alanı güvenlik çemberinin içine aldığı görülmektedir.

6. SONUÇ

En başta da ifade ettiğimiz üzere dış politikayı şekillendiren iki önemli mevcuttur: Birincisi ulusal kaynakların objektif bir biçimde harekete geçirilmesi ve ikinci ise uluslararası kaynakların ulusal çıkarlara tahvil edilmesidir. Bu iki parametrenin hesaplaması yapılmadan dış politika oluşturmak kabil değildir. Dolayısıyla AB de dış politikadaki tercih ve önceliklerini tespit ederken hem sistem içi kaynakların hem de uluslararası kaynakların planlamasını yaparak Birliğin öncelik ve ihtiyaçlarına uyumlu bir dış politika inşa etmeye çalışmaktadır. Diğer bir ifadeyle AB dış politikasını belirleyen denge, Birlik dışında kalan devletlerin kapasitelerini AB'yi oluşturan üyelerin ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde yeniden üretmek üzerinden sağlanmaktadır. AB'nin dış ilişkilerdeki tercih ve öncelikleri, şüphesiz AB genişleme, derinleşme, kimlik inşası ve ortak dış politika ve güvenlik politikası arasında kurduğu irtibatla şekillenir. Burada önemli olan bir diğer husus ise Birlik dışı devletlerin kahir ekseriyetinin endüstri devrimlerini ya tamamen ıskalamış veya batı tarafından sömürgeleştirme yoluyla bu süreçten bilinçli bir biçimde mahrum

bırakılmış olmalarıdır. Dolayısıyla AB'nin dış ilişkilerdeki izlediği stratejiler, bu tarihsel tecrübe ve ekonomik gelişmiş seviyesi dikkate alınarak belirlenir.

Bu konuda hayati rol oynayan faktörler olarak karşımıza AB'nin ihtiyaç duyduğu enerji ve tarım ürünleri bakımından oldukça zengin ancak ekonomik, endüstriyel ve siyasi gelişmişlik açısından geri kalmış olan üçüncü dünya ülkelerine yönelik politikası çıkmaktadır. Örneğin Türkiye, Brezilya ve Meksika gibi sektörel anlamda kısmi endüstri gelişmelere ulaşmış ülkelere yönelik AB politikası belirgin bir biçimde farklılık arz etmektedir. Avrupa Birliği siyasi anlamda olduğu gibi ekonomik olarak da dünyanın büyük güçlerinden biridir. AB bu ekonomik gücü diplomatik nüfuzunu artırma konusunda etkin bir biçimde kullandığı gibi, üçüncü dünya ülkeleriyle ekonomik temelli kurduğu ilişkilerde de avantajlar sağlamaktadır. Buna ilaveten AB elinde bulundurduğu ekonomik ve siyasi güç sayesinde dünyanın geri kalanında demokratikleşme, insan hakları, sosyo-ekonomik refah, dünya barışı ve güvenliğin tesisi gibi konularda kendisine lider rolü biçmektedir. AB bu liderlik sürecini pekiştirmek ve bu ülkelerle olan ilişkilerini sürdürülebilir kılmak için eski sömürgeci anlayışının aksine, baskı ve zorbalığın yerine antlaşmalara dayanan işbirliği yöntemini izlemektedir. Kendisini Batı medeniyetinin yegâne temsilcisi ve taşıyıcısı olarak gören AB'nin, geri kalmış ülkelerle ilişki kurmada izlediği ikinci yöntem, proje temelli ilişkileri yürütmektir. Tüm bu ilişkiler bütününe, 19. yüzyılda başlayan ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında etkisini adım adım kaybeden sömürgecilik anlayışının 21 yüzyılın ruhuna uygun formatlanmış yeni bir sömürgeciliğin versiyonu olduğu söylenebilir. Dolayısıyla AB eski İspanyol, Portekiz, Fransız ve İngiliz sömürgesi Afrika, Asya ve Latin Amerika devletlerini Birinci Dünya Savaşı sonrası Milletler Cemiyeti ile başlayan ve Birleşmiş Milletlerin inşasıyla kurumsallaşan uluslararası sistemin aracılığıyla hala denetlemeye devam etmektedir.

BM her ne kadar 1960'te 1514 sayılı kararıyla sömürgeciliği kaldırılmış olsa da Afrika, Karayipler ve Pasifik (AKP) olarak nitelendirilen birçok ülkenin günümüzde ya hukuksal ya ekonomik olarak Avrupa devletlerine bağlılığı söz konusudur. Zira 1979 yılında SSCB'nin Afganistan işgali ve ABD liderliğindeki NATO'nun 7 Ekim 2001 Afganistan'ı ve 2003'te Irak işgalini hatırlayacak olursak, Wilson İlkelerinin bir aldatmacadan ibaret olduğu kolayca anlaşılabacaktır. Özetleyecek olursak AB'nin dış ilişkilerdeki tercih ve önceliklerine hizmet eden gelişmekte olan ve geri kalmış ülkeler her ne kadar mevcut düzenin değişmesi talebinde bulunsa da bu talebin pek

de karşılık göreceği beklenmemektedir. Karşılık bulan talepler neticesinde yapılan değişiklikler bu ülkelerin siyasi, kültürel ve ekonomik bağımsızlığına değil AB başta olmak üzere tüm batı devletlerin amaca ilişkin tercihlerine ve önceliklerine hizmet etmektedir. Dolayısıyla AB'nin söylem ve eylem arasındaki tutarsızlığını somutlaştıracak en temel referans, Roma Antlaşmasında deniz aşırı ülkelere ilişkin düzenlemelerin içermesidir. Böylelikle Avrupa'nın sömürgeci ve patolojik zihniyetinin gümünüzde de aynen devam ettiği açıkça belgelenmiş durumdadır.

KAYNAKÇA

- Berting, J. (2011). Avrupa Miras, Meydan Okuma Vaat (Çeviren İnaç,). Bursa: MKM Yayınları.
- Budak, A. (2019). *Osmanlı Modernleşmesi Gazetecilik ve Edebiyat*. İstanbul: Bilge Kültür Yayınları.
- Canbolat, S.İ. (2000). Yeni Dünya ve Türkiye Aşkın Olma Zamanı. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Canbolat, S.İ. (2013). Gelişmekte Olan Ülkeler, Küresel Politik Bursa: Aktüel Yayınları.
- Delanty, G. (2013). *Avrupa'nın İcadı*. (Çev H. İnaç). Ankara: Adres Yayınları.
- Erhan, Ç.& Kızılırmak, B. (2011). Avrupa Birliği Temel Konular. Ankara İmaj Yayınevi.
- Haviland, WA (2002) Kültürel Antropoloji (Çev. Hüsamettin İnaç, Seda Çiftçi) İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- İnaç, H. (2003). Makro Toplumsal Kuramlar Açısından Postmodernizm. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8, 341-351.
- İnaç, H. (2004). Identity Problems of Turkey during the European Union Integration Process. *Journal of Economic and Social Research*, 6(2), 33-62.
- İnaç, H. (2005a). *Faşizmin ve sosyalizmin sosyo-politik kökenleri: Marx- Pareto mukayesesi*. Ekin Yayınları.
- İnaç, H. (2005b) Türkiye'nin Kimlik Problemleri: Avrupa Birliği'ne Entegrasyon Sürecinde. Ankara: Adres Yayınları.
- İnaç, H. (2007). Rethinking Democracy and Governance in the EU. *Journal of Academic Studies*, 9(32), 1-31.
- İnaç, H., (2014) “Çağımızın Toplumsal Algısını Temsil eden Parametrelerden Kimlik, Kültür ve Uygarlık Kavramlarının Sosyo-politik Analizi”, *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 35-57.
- İnaç, H. (2021). Uluslararası Güvenlik, Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- İnaç, H. & S. Erdoğan, (2006). “Postmodern Dönemde Kamu Yönetimi Algısı ve Kamusal Alan Tartışmaları,” *Akademik Bakış: Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi Celalabad*, 9(1), 1-16.
- İnaç H. & F. Ünal (2013). The Construction of National Identity in Modern Times: Theoretical Perspective. *International Journal of Humanities and Social Science*, 3(11), 223-232.

- İnaç H. ve Yaman, M. (2015). Ulus İnşa Stratejileri Bağlamında Avrupa Milli Marşlarının Sosyo-Politik Mukayesesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(3), 17-34.
- İnaç H. ve İ. Yacan (2018) Ülkelerin Markalaşma Süreci ve Marka Kavramı. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 1(3), 317-331.
- İnaç, H. ve Rafiq Sada, M. (2021). Taliban'ın Afganistan'ı Devlet, Toplum, Siyaset. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- İnaç, H. ve Rafiq Sada, M. (2021a). Ulus İnşası ve Uluslaşma. *Uluslararası Eşitlik Dergisi*, 1(1), 95-111.
- Keskin Ata, F. (2013). Avrupa Birliği ve İnsan Hakları. Ankara: Siyasal Kitabevi Yayınları.
- Mengiler, Ö. (2013). Paris Antlaşması'ndan Lizbon Antlaşmasına Avrupa Birliği. Ankara: İmaj Yayınları.
- Özkan, A. (2019). Burjuvazi ve Muhafazakâr Kimliğin Son Dönem Türkiye'sine Yansımaları. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 10 (17), 1735-1751.
- Özkan, A. (2022a). Dış Politika ve Güvenlik Ekseninde Erdoğan Türkiye'si ve Putin Rusya'sı Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Özkan, A. (2022b). Siyasi Parti Kapatmalarına Ulusal Güvenlik ve Demokrasi Açısından Tarihsel Bir Bakış. Türkiye İçin yeni Anayasa Vizyonu ve Yol Haritası Savaş Yayınevi, 231-251.
- Özkan A. ve B. Özer (2023). Politik Psikoloji Bağlamında Siyasal Bir Aktör Olarak Alparslan Türkeş'in Milliyetçilik Anlayışı, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 24, Sayı: 1, ss. 179-193.
- Özdal, B. Karaca, K. (2018). Diplomasi Tarihi 1. Bursa: Dora Yayınları.
- Tutar, A. E., İnaç, H. & Güner, Ü. (2006). Dış Kaynak Kullanımının (Outsourcing) Makroekonomik Etkileri. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(2), 279-296.
- Yiğit, M. İnaç, H. & Güner, Ü. (2007). Genişleme, Mali Yardım ve Ekonomik Büyüme Perspektiflerinden AB'nin İlk Dört Genişlemesinin Analizi. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8(2), 81-96.

AFGANİSTAN’DA SİVİL TOPLUM VE DEMOKRASİ

Prof. Dr. Hüsametdin İNAÇ²⁷

Angila HAMDARD²⁸

ÖZET

Bu makale demokrasi Sivil toplum kavramı, siyasi felsefenin en tartışmalı konularından biri oldukları ve Afganistan’da başarısızlığı uğradığını ve özellikle Batı dünyasında henüz bu olguya yönelik net ve birleşik bir tanım bulunmamasını açıklar. Bilim insanları ve teorisyenler, sivil toplum hakkında farklı tanımlar sunmuşlardır. Farsça’ da sivil toplum, “Came A Madani” (civakî cemiyet) olarak adlandırılmaktadır. Ayrıca sivil toplum, toplum ve sivil kavramlarının birleşimin ve toplum, anlamlı etkileşim ve karşılıklı eylemin olduğu bir grup insanı ifade ederken, “sivil” Arapça kökenli bir kelime olup, kent yaşamını ifade eder. Genel olarak, şehirde yaşamaya da sivil toplum denir. Muhsin Hadi “Ma’refet” tarafından “Din ve Sivil Toplum İlişkisi” başlıklı makalesinde sivil toplumu şu şekilde tanımlamıştır: “Sivil toplum, aktif kurumlar ve sosyal, siyasi ve bağımsız olan örgütlerin toplamıdır. Bu kurumlar, toplumdaki insanların siyasi düzene yönelik görüşleri yansıtır ve hükümet ile halk arasında demokrasi ve özgürlük için bir araçtır. Bu sistemler, insanların özgürlüğünün ve halk katılımının kökleşmesini sağlayarak, kendi güçlerini kontrol etme konusunda temel bir rol oynar.”

27 Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, husametdin.inac@dpu.edu.tr

28 Yüksek Lisans Öğrencisi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitimi Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Bölümü, paranamuradi8@gmail.com

Anahtar Kalemler: Sivil Toplum, Demokrasi, Afganistan, Sosyal Kurumlar.

ABSTRACT

This article explains why the concept of civil society is one of the most controversial topics in political philosophy and why it has failed in Afghanistan and why there is still no clear and unified definition of this phenomenon, especially in the Western world. Scholars and theorists have offered different definitions of civil society. In Persian, civil society is called “Came A Madani” (civic community). In addition, civil society is a combination of the concepts of society and civil, and society refers to a group of people with meaningful interaction and mutual action, while “civil” is a word of Arabic origin and refers to urban life. In general, living in the city is also called civil society. Muhsin Hadi “Ma’refet” in his article “The Relationship between Religion and Civil Society” defined civil society as follows: “Civil society is the sum of active institutions and organizations that are social, political and independent. These institutions reflect the views of the people in society towards the political order and are an intermediary between the government and the people for democracy and freedom. These systems are fundamental in enabling people to control their power, enabling freedom and popular participation to take root.”

Keywords: Civil Society, Democracy, Afghanistan, Social Institutions.

1. GİRİŞ

21. yüzyıl da batı ve doğu ülkelerinin her ikisinde de sivil toplumun şekillendirdiği bir toplum yapısı mevcuttur. Sivil toplum ile devlet arasındaki fark, mutlak devletlerin çöküşü ve liberal devletlerin yükselişiyle, serbest (açık pazar) ekonominin gelişimiyle daha da açık bir hâle gelmiştir. Sivil toplum terimi, kökenini 18. yüzyıl felsefesinden almaktadır; ancak, toplumun bir siyasi-sosyal hareket olarak, vatandaş haklarını savunan bir rolü olduğundan, sistemin içinde özel bir konuma sahip olup özel rolleri yerine getirebilmektedir.”

Eugen Barthold Friedrich Brecht’in sivil toplum tanımı, sivil toplum kurumlarının devlet ile halk arasındaki bir köprü işlevi gördüğü ve özel sektördeki sorunları ve eksiklikleri devletin dikkatine sunduğu bir mekanizma olarak nitelendirilebilir. Sivil toplum, kendi olanaklarıyla halkın taleplerini ve sorunlarını daha açık ve etkili bir biçimde ifade eder, bu da devletin bu hususları politika oluşturma sürecinde göz önünde bulundurmasını sağlamaktadır. Sivil bireylere dayalı bu yapı, toplumun katılımcılığını ve demokratik süreçlerin işleyişini güçlendirmiştir.

Sivil toplum, hükümetten bağımsız bir yapı oluşturur ve üçüncü dünya ülkelerinde olduğu gibi vatandaşlar demokratik unsurları deneyimlemeye çabalarlar. Afganistan’da, sivil toplum ve unsurları anayasal bir metinde belirtilmiştir. Afganistan anayasası, kendisini sivil toplumun oluşumuna atıfta bulunur ve birçok maddede bu unsurları ve bileşenleri açıkça belirtilmiştir.

Afganistan’daki sivil toplumun tarihsel seyrine bakıldığında, ilk adımda Afganistan’daki sivil toplumun geçmişi incelenmelidir. Bu incelemeler sırasında, modern (günümüz) sivil toplum ile geleneksel sivil toplum olmak üzere iki tür değerlendirilmelidir. Geleneksel sivil toplum, ülkede oldukça uzun bir geçmişe sahiptir ve ülkenin kültürü ve toplum yapısı ile ilgili derin ilişkilere sahiptir. Tarihsel olarak farklı toplumsal yapılar içinde gözlemlenmiştir.

Ancak, Afganistan’da modern sivil toplum, 20. yüzyıldan itibaren geleneksel anlayışa dayanarak meşruiyet hareketi oluşturarak şekillenmiştir. Bu meşruiyet bağlamında, barış ve anlayışı tüm etnik gruplar arasında ulusal birlik oluşturmak, bilgi yayma, halkın eğitimi ve güçlendirilmesi, medya, serbest seçimlerle ulusal konsey’in kurulması, ülkenin siyasi bağımsızlığının sağlanması, özgürlük ve uluslararası toplumla ilişkilerin genişletilmesi, eşitlik ve sosyal adalet ilkelerinin sağlanması gibi konular hedefler arasında yer almıştır. Bu hedefler, sivil toplumun sosyal, kültürel ve refah amaçlarıyla uyumludur.

Ayrıca, meşruiyetin ikinci yönü olarak, mutlak monarşinin anayasal bir monarşiye dönüştürülmesi önemli olmuştur. Afganistan’da medeniyet ve kültürün yayılması da meşruiyetin ikinci yönünün bir parçası olmuştur. Özetlemek gerekirse, ülkenin sivil kurumlarındaki meşruiyet hareketi yeni bir dönemi başlatmıştır.

Afganistan’da çoğu sivil toplum kuruluşu Taliban’ın düşmesinden sonra (2001) ve devlet kurma, demokrasi, ifade özgürlüğü, medya ve insan hakları alanlarında temellerin atılmasıyla oluşmuştur. Sivil toplumun demokrasinin bir bileşeni olduğunu ve halkın çoğunluğunun özgür katılımı ve bilinçli iradesiyle şekillendiği bilinmektedir. Sivil toplum, yalnızca siyasi olarak bağımsız olduğunda ve yönetim kurumları üzerinde etkisi olabileceğinde meşruiyet kazanabilir.

Afganistan’daki temel sorunumuz yasaya bağlılığın eksikliğidir, bu da Afgan sivil toplumuna en büyük zararı vermiştir. Bununla birlikte, günümüzdeki Afgan sivil toplumu, Talibin rejiminin düşmesinden sonra yasal temeliyle faaliyetlerine

başlamıştır. Son 12 yıl içinde ülkenin çeşitli vilayetlerinde sivil toplumun çatısı altında çeşitli kuruluşlar oluşturulmuştur. Bu kuruluşlar genellikle bağışçı ülkelerle yapılan ikili anlaşmalar aracılığıyla finanse edilmiştir. Afganistan’da, sivil toplum örgütlerinin (STK’lar) çabaları genellikle halk için farkındalık programlarının genişletilmesi ve insan hakları değerlerinin yaygınlaştırılmasına odaklanmıştır. Esasen, sivil toplumun seçimlerde, serbest piyasada ve genel olarak siyasi, ekonomik, kültürel ve sosyal kalkınmada (aralıklı) programları vardır ve bunlar göz ardı edilmemektedir.

2. AFGANISTAN’DA SIVIL TOPLUM KURUMLARI NASIL OLUŞTURULUR?

Afganistan sivil toplumunun tarihsel seyrini yorumlamak için ilk olarak Afganistan’da sivil toplumun arka planını incelemek gerekmektedir. Sivil toplumu incelerken, iki farklı toplum tipinden bahsedebilir. Birincisi; modern (güncel) sivil toplum. İkincisi uzun bir geçmişe sahip olan Afganistan, tarih boyunca çeşitli sosyal yapılarda görünmekte. Halkı kültürüne ve toplumuna bağlı olan geleneksel bir sivil toplumdur. Burada her iki sivil toplum tipini ele alarak Afganistan’daki sivil toplumun kurumu, gelişimini ve değişimini akademik bir perspektiften değerlendirilmektedir (Harpviken, Strand ve Ask, 2002 s.12-23).

Afganistan’da bazı kişiler Şir Ali Han’ı sivil toplumun veya medeniyetin ilk kurucusu olarak kabul edilmektedir. Şir Ali Han döneminde ülkede çeşitli tıp okulları faaliyete geçmiştir. Bunlar arasında Şems Nahar yayın evine sayabilir. 1868-1879 yıllarında Afganistan’da medeniyetin ilk adımını atmıştır. Ancak Afganistan’daki modern sivil toplum, geleneksel anlamda, 20. yüzyılda hareketin başlamasıyla meşrulaştırılmıştır (Rippenburg, 2005. S. 31-51).

Ayrıca modern döneminde uzlaşma, iyi anlayış Afganistan’daki tüm etnik gruplar ve sivil toplumlar arasında ulusal birliğini pekiştirilmesi, eğitim okullarında ve halkı bilinçlendirme, basının yaygınlaştırılması, serbest seçimlerle Ulusal Meclis’in kurulması gibi konular, sivil toplumun hedefleriyle uyumlu olarak sosyal, kültürel ve sosyal refah hedeflerinin yanı sıra eşitlik ve sosyal adalet ilkelerinin sağlanmasıyla meşruiyet kazanmaya başlamıştı. Ayrıca, siyasi bağımsızlığın sağlanması, özgürlük ve dünya toplumuyla ilişkilerini genişletilmesi de bu hedefler arasında yer almaktadır. Meşruiyetin önemli amaçlarından biri ise mutlak hükümetin anayasal

kraliyet sistemine dönüştürülmesidir. Ayrıca, Afganistan'da medeniyet ve kültürün yayılması da ikinci meşruiyetin amaçlarından biri olmuştur. Afganistan'daki sivil toplum kurumlarının çoğu, Taliban'ın devrilmesinden ve Afganistan'da yeni devlet sistemi inşası, demokrasi, ifade özgürlüğü, medya ve insan hakları için zemin yaratılmıştır. Bildiğimiz üzere sivil toplum, demokrasinin bileşenleri arasında yer alır ve özgür katılım ve arzuya dayalı olarak, halkın çoğunluğunu bilinçli bir şekilde kapsamaktadır. Sivil toplum, tutarlılık kazanabilmesi için siyasal alanda bağımsız olduğu zaman devlet kurumları üzerinde etki sahibi olabilmektedir (Roy, 2004. S. 167-179).

Afganistan'da sivil toplum, anayasanın giriş bölümünde yazılı ilkeler olarak kabul edilmektedir. Anayasa, sivil toplumu tanımlamamıştır. Ancak çeşitli durumlarda onun bileşenleri ve unsurlarını belirtmiştir; “Yasallık, sosyal adalet ve onurun korunmasına dayalı, baskıdan, tiranlıktan, ayrımcılıktan ve şiddetten arınmış bir sivil toplumun yaratılması” ve “insan hakları, insanların özgürlüğünü ve temel haklarını güvence altına almak.” Bu bağlamda Afganistan'da sivil toplumun gelişimi, anayasal ilkeler ve demokratik ve insan hakları değerleri dayanarak şekillenmiştir (Jalali, 2006, S. 23).

Ülke anayasasının ikinci bölümünde, 35. maddede, Afganistan vatandaşlarına maddi ve manevi amaçlarını gerçekleştirmek amacıyla cemaatler hukuku hükümlerine uygun olarak örgütlenme hakkı verilmiştir. Bu yasa kabul edilmiş ve tanınmıştır. Bu madde dikkate alınarak, sivil toplum kurumları, kuruluşları, konseyleri ve birlikleri, Afganistan halkının maddi ve manevi hedeflerini sağlayacak şekilde hukuki destekle oluşturulmuştur (Afganistan Anayasası, 2004: 35)

Bir ülkede Demokrasi değerlerinin, ifade özgürlüğünün, hukukun üstünlüğünün ve Birleşmiş Milletler tarafından kabul edilen anlaşmaların geçerli olduğu demokratik, meşru ve seçilmiş hükümetlerde sivil toplum gelişebilir; ancak, otoriter ve mutlakiyetçi sistemlerde bu mümkün değildir. 2001'den sonraki dönemde Afganistan'da sivil toplum kavramı, genellikle sivil toplum kuruluşları (STK'lar) için kullanılmıştır. Ayrıca diğer toplumsal değerlerle karşılaştırıldığında yeni bir kavramdır. STK'lar, uluslararası toplum tarafından destek aldıkları için yabancılara bağımlı kurumlar olarak anılmaktadır. Afgan sivil toplumu, mali kaynak eksikliği nedeniyle kendi kendine yeterli olmadıkları için faaliyetlerini yürütmek için düzgün ve bağımsız bir plana sahiptir olmamışlar. Yabancılar tarafından sunulan projeler ve

planların uygulanmasına dayalı olarak henüz gerçek anlamını bulamamışlar (Ali, 2009. S. 77-94).

Belirtildiğimiz üzere, Afganistan'ın sivil kurumları olan bağımlılık nedeniyle Afgan hükümeti, dış baskılar nedeniyle ülkenin sivil toplumunu desteklemektedir. Ancak, uygulamada bu kurumlar programlarında etkili bileşenler olarak tanınmamaktadır. Afganistan'daki sivil toplum kurumları, değerli bir özü olmasına rağmen, gerekli desteği almamış ve faaliyetlerini yürütmek için yukarıda belirttiğim gibi gerekli kaynaklara sahip değildir. Yeni oluşan bu kurumlar ve geleneksel sivil kurumlar, Afganistan sivil toplumunun yüzünü karanlık bir boyutta göstermiş ve bazen Afganistan'da sivil toplumun oluşması arzu edilir hale gelmiş veya idealize edilmiştir. Bu bağlamda, Afganistan'da sivil toplumun gelişimi, anayasal ilkeler ve demokratik değerler çerçevesinde şekillense de pratikte karşılaşılan zorluklar ve bağımlılıklar nedeniyle tam anlamıyla gerçekleşmemiştir (Borchgrevink ve Harpviken, 2008, S.1-30).

2.1. Sivil Toplumun Temel Görevleri

Günümüz dünyasında sivil toplumun aşağıda belirtilen üç temel görevi bulunmaktadır;

- Sosyal sermaye üretmek
- Vatandaşların çıkarlarını ve isteklerini temsil etmek
- Vatandaşlara hizmet sunmak

Kalkınma yardımları ve demokrasinin yaygınlaştırılması yoluyla sivil toplumdan beklenen bir diğer rol, sivil toplum kuruluşlarının oluşturulması, özgür medyanın kurulması, yurttaşlık eğitime yönelik programların başlatılması ve sivil toplum kuruluşlarının kalkınma faaliyetlerine katılımıdır. Ayrıca, etkili ve güçlü birlik ve derneklerin kurulması ve seçimlerin izlenmesi de bu role dâhil olmuştur. Gelişmiş ülkelerde sivil toplum kuruluşları, bahsedilen her üç alanda da faaliyet göstermekte olup, aralarındaki farklılıklara rağmen faaliyetlerinin sonuçları genellikle olumlu bir hal almıştır. Ancak, Afganistan gibi gelişmekte olan ülkelerde durum farklı hale gelmiştir (Rahmato, 2002. S. 103-119).

2.2. Afganistan’da Hükümet ile Sivil Toplum Arasındaki İlişki

Sivil toplumun demokrasi sürecindeki rolünü anlamak için öncelikle hükümet ile sivil toplum arasındaki ilişkinin sınırlarını belirlemek gerekir. Temel olarak bu ilişki aşağıdaki dört şekilde ifade edilir;

- Sivil toplum kurumları iktidardan ve onun kontrolünden uzak durmaya çalışıyor.
- İktidara karşı çıkıyorlar ve sistemi değiştirmek istiyorlar.
- Hükümet politikalarını etkilemeye ve etkilemeye çalışırlar.
- Hükümetle iş birliği yaparlar.

Hükümetlerin uzmanlaşmış sivil toplum kuruluşlarıyla yakın ve önemli bir ilişkisi vardır ve bu ilişki genellikle demokratik hükümetlerde bu durum mümkündür. Mutlakiyetçi yönetimlerde ise sivil toplumun herhangi bir etkisi yoktur. Çünkü bu tür örgütlerin, kurumların ve birliklerin iktidar otoritesine meydan okumasına izin verilmemektedir. Ayrıca, toplumun durumu bu tür toplumsal oluşumların ortaya çıkmasını talep etmemektedir. Sivil toplum-iktidar ilişkisi, devletin en önemli aracının güç olduğu gerçeğini vurgulayarak bizi daha derin bir anlayışa yönlendirilmektedir. Hak ve adaletten yana olan sivil toplum kurumları, kendini hukuki olarak meşrulaştıran ve hak ve adaletten yana olan bireyleri cezalandıran bir hükümetin karşısında toplumun gücünü temsil eder ve hükümetin komisyonlarını kontrol etmek için bir araç sağlamaktadır (Hadif, 2013, S.7).

Bireyler devletin faaliyetlerini yasal yollarla takip ederken, demokratik bir sistemde sivil toplum da bu önemli görevi yerine getirilmiştir. Hükümet-sivil toplum ilişkisini incelediğimizde, sivil toplumdaki faaliyetlerin güvenlik sağlama, toplumun ve ülkenin savunması, kanun taslağı hazırlama gibi bazı durumlarda bağımsız bir şekilde gerçekleştiği görülmektedir. Ancak, toplum üyelerinin faaliyetleri belirli durumları gerektirir ve devlet müdahalesi bazen gerekli değildir. Ancak, iktidarın temel dayanağı olan tahakküm, güç ve egemenlik doğal olarak bu hâkimiyeti genişletme çabası içindedir. Ancak, sivil toplumda egemen güçler, iktidarın bu arzusuna direnerek hükümetin özel alandaki nüfuzunun genişlemesini engellemiştir. Ayrıca, sivil toplumdaki bu güçler, bazı durumlarda özelleştirmeyi teşvik etmeye çalışmaktadır. Kolektif özgünlük ile bireysel özgünlük arasında bir ayrım vardır ve bu ilke, toplumsal güçler tarafından uzun mücadeleler sonucunda

kabul edilmiştir. Bu ilke, toplumun gücünü temsil eder ve iktidarın meşruiyetinde etkili bir hal almaktadır. Günümüzde hükümetler, otoritelerini bu prensibe dayandırarak hareket etmektedirler, çünkü bu prensip dikkate alınmadan hükümetin dayanıklılığı tehlikeye girmiştir. Dolayısıyla, bu prensip, hükümetin faaliyetlerini yasal yollarla denetlemek için etkili bir araç haline gelmiştir. (Shekib, 2011, S. 50-53).

2.3. Afganistan’da Sivil Toplumun Olumlu Rolü

Demokrasiye geçiş yapan veya demokrasiyi yeni deneyimleyen ülkelerde sivil toplumun olumlu rolü şu şekilde değerlendirilmiştir.

- Demokratik reformlar, kamu özgürlüklerinin savunulması ve siyasi sürece katılım gibi yurttaşlık bilincinin sağlanması.
- Özgür medyanın kurulması.
- İnsanları insan hakları konusunda bilgilendirmek.
- Kadın hakları ve kadınların siyasi sürece katılımı için mücadele etmek.
- Hukuk ve yargı reformları için mücadele.
- İnsanların çevre sorunları konusunda bilinçlendirilmesi.
- Vatandaşın çıkarlarını gerçekleştirmek için hükümete baskı yapmak ve halkın çıkarlarına aykırı olan hükümet politikalarına karşı çıkmak, kitle iletişim araçlarında özgür tartışmalar başlatarak hükümetin politikalarını ve vaatlerini izlemek.
- Ulusal birim içerisinde ve uluslararası düzeyde halkın çıkarlarını temsil etmek.
- Gönüllü ve kâr amacı gütmeyen çalışmalara başlamak.
- Kalkınma ve ekonomik programlara katılmak
- Bu kurumların olumsuz rolleri şunlardır:
- Afganistan’daki bu kurumlar genel olarak insanlardan ve toplumdan uzak ve izole durumdadır.
- Bu kurumların üyeleri çok sınırlıdır veya hiç üyeleri yoktur.

- Çoğunlukla şehirlerde bulunur.
- Genel olarak Kürtler eylemlerinde tarafsız değiller, partiler tarafından kurulmuş veya bu tür siyasi örgütlere veya siyasi şahsiyetlere bağlılar.
- Bağış yapan ülke ve kuruluşlardan yardım almak için fırsatçı davrandılar. Dış yardım almak için sivil toplum kuruluşlarının oluşturulması bu kurumların yetkilileri arasında yaygın bir uygulama haline geldi.
- İç sistemden sorumlu olmadıkları için bu kurumlar arasında yolsuzluk yaygınlaşmıştır.
- Bu kurumlar çoğunlukla ülkeler veya donör kuruluşlar tarafından belirli bir misyonu gerçekleştirmek veya herhangi bir sebep göstermeksizin yardım almak amacıyla seçilmektedir.
- Çalışmak ve hizmet sunmaktan ziyade tüketmede başarılı olmuşlar ve bunun için dış yardıma daha çok bağımlı olmuşlardır.
- Bu kurumlarda bürokrasi çok fazla olup, pratik çalışmalardan çok zamanın çoğu planlama ve proje hazırlamaya harcanmaktadır.

İdari sistemlerini hükümete paralel kurarak idari çalışanlara yüksek maaşlar ödüyorlar. Bu çalışma, hükümetin profesyonel ve bilgili temsilcilerinin devlet işlerini bırakıp bu kurumlara katılmasına neden olmuştur. Bu, hükümeti zayıflatmada sağlıklı bir rekabetin göstergesidir (Kaldor ,2003, S. 5-27).

3. AFGANİSTAN'DA DEMOKRASİNİN ARKA PLANI

Afganistan'ın modernleşmesine yönelik girişimleri özellikle Amanullah Han dönemlerinde başlamış olsa da Afganistan'daki gerçek demokrasi deneyimi Zahir Şah Krallığı'ndaki ilk "demokrasi on yılına" ve 2001'de Bonn sonrası dönemde Hamid Karzai başkanlığındaki ikinci "demokrasi dönemine" olarak bilinmektedir. Tarihsel olarak, Abdul Raman Han'ın ölümünden sonra oğlu Habibullah Han iktidarı ele geçirmiştir. Onun krallığında siyasi baskı ve zulüm azalmış, Eğitim de Habibia Okulu ve Seraju Ahbar dergisinin kurulması onun dönemindeki en önemli sosyo-kültürel faaliyetler olmuştur. Ancak ilk kez meşrutiyet çağrısı hükümet tarafından kapatıldı. 1911'de Seraj-u- Akhbar'ın editörü olan Mahhmod Tarzi ülkede iç baskıya, İngiliz emperyalizmine, yeni Avrupa edebiyatına ve özellikle

de meşrutiyete karşı konular yayınlamaya başladı. Amanullah Han'ın çöküşüyle birlikte modernleşme de geriledi (Younus ve Shahzad, 2020).

Afganistan'da yeni demokratikleşme dalgası “demokrasinin on yılı” olarak bilinen Zahir Şah döneminde başlamıştır. Kuşkusuz, anayasacılık düşüncesi önemli bir etkiye sahipti ve Afganistan'daki demokrasinin gerçek arka planını oluşturuyordu. Siyasi partilerin ortaya çıkışı, anayasanın onaylanması, gazete ve dergilerin gelişimi, entelektüellerin ve laik eğitimlilerin büyümesi, gösteri ve toplanma özgürlüğü “demokrasinin on yılında” tecrübe edilen en önemli demokratik değerler ve kurumlar arasındaydı (Ruasa-i Cumhuri Afganistan Az Dawood Khan Ta Hamid Karzai, 2014. S. 55).

Afganistan'ın demokratikleşmesinin ikinci dönemi yirmi birinci yüzyılın başından itibaren Hamid Karzai'nin cumhurbaşkanlığı ile başlamıştır. Amerika Birleşik Devletleri, uluslararası birliklerle birlikte Afganistan'da demokratik kurumların, değerlerin ve ilkelerin destekçisi olmuştur. 11 Eylül 2001'den sonra Afganistan'da yirmi yıllık demokrasi deneyiminin ardından, başta bireysel ve toplumsal haklar olmak üzere birçok alanda büyük başarılar ve kazanımlar elde edilmişti. Ancak Taliban yönetimi ele aldığında yirmi yıllık çabaları Toplumsal özgürlüğü, İnsan hakları hiçe sayarak zulüm etmekte (Erkin, 2024).

Toplumsal özgürlükler. Modern demokratik kurumların ve seçilmiş temsilcilerden oluşan organların ve bunları seçmek için yapılan seçimlerin Afganistan'da ilk kez 2001 sonrasında kurulduğunu düşünen bazı insanların inançlarının aksine, siyaseti demokratik ilkelere göre “modernize etme” girişimlerinin önemli bir geçmişi vardır (Mbaze, Ezechi ve Nnamani, 2024.s. 513-525).

1920'lerin sonlarında Amanullah Han döneminde bir parlamento kurulmuş, 1965-1969 ve 1969-1971 yıllarında arka arkaya yapılan parlamento seçimleri mevcut parlamentonun işleyişine çok benzer bir şekilde işlemiş, Taliban sonrası Bonn Süreci sırasında oluşturulan Afganistan Anayasası, Zahir Şah'ın “demokrasi dönemi”nin 1964 Anayasası üzerine inşa edilmiştir. “ve 1980'lerde Sovyet destekli Afganistan Demokratik Halk Partisi altında bir lider seçimleri yapıldı. Dolayısıyla, Bonn Süreci olarak adlandırılan sürecin Afganistan'a demokrasi getirdiğini varsaymak yanlış olacaktır. Demokratların büyük bir kısmı Bonn sonrası yeni siyasi sistemin oluşumu sırasında ortaya çıkan kurumlar ve düşünceler aslında çok daha önceki versiyonların devamı veya geliştirilmesiydi (Larson, 2011. S. 34).

3.1. Afganistan'da Demokrasi Vizyonu

Görünüşe göre, son 40 yılda hiçbir Afgan rejiminin on yıldan fazla hayatta kalamamasıyla, demokrasi Afganistan'da yirmi yıl hayatta kalma kabiliyetini göstermiştir, ancak halk onu kurmak için mücadele etmediğinden, hala çoğu insan geçmiş rejimin kukla bir hükümet olduğunu düşünmüştür. Ülkede demokrasi adı altında kendi değer ve inançlarını kurumsallaştırmak için işgalciler tarafından yönetilmiştir (Khurami, Safi ve Payman, 2023. S.19-38).

Halkın siyasi katılımında dramatik bir düşüş gösteren 2019'daki son cumhurbaşkanlığı seçimlerinde seçmen sayısının azlığı bu iddianın bir kanıtı olabilir. Oysaki Bonn konferansı sonrası yapılan önceki seçimler, ülke genelinde neredeyse yüzde 80'e ulaşan katılım oranıyla o dönemde büyük bir başarı olarak değerlendirilmişti. Ancak 28 Eylül 2019'da yapılan cumhurbaşkanlığı seçiminde katılım oranı tarihi bir düşüklük göstermiştir. Kayıtlı 9,7 milyon kişiden sadece 1,6 milyonu seçime katılmıştır. Her ne kadar bir önceki seçimdeki düşük katılım oranı güvenlik tehditlerinden kaynaklanmış gibi görünse de önceki seçimlerde yaşanan yüksek orandaki seçim hileleri nedeniyle Afganistan halkının demokratik süreçlere olan inançsızlığının ve güvensizliğinin arttığını görmezden gelemeyiz (Younus ve Shahzad, 2020).

David Beetham'a göre demokrasi için en az iki önkoşul daha önemlidir; bir devletin ülke topraklarının tamamını etkileme yeteneği ve ulus olma konusunda asgari düzeyde bir anlaşma. Ancak, Afganistan'da 2001'den sonra yaklaşık yirmi yıllık modern demokrasinin ardından, sadece hükümet egemenliğini ülke genelinde uygulamakla kalmamış, aynı zamanda toplumsal uçurumlar etnik olarak daha da derinleşmişti. Dahası, halk, iktidar sahiplerinin seçimler yoluyla elde ettikleri mevkiler sayesinde daha zengin göründüklerini görürken, doğal olarak bu durum demokrasiyi halkın gözünde önemsiz ve etkisiz hale getirmişti (Beetham, 2009.s 13).

Öte yandan, Afganistan'da demokrasi dış güçler ve parayla, özellikle de ABD'nin askeri alandaki desteğiyle ayağa kalktı ve gelişmişti. Bu durum Afganistan'ı bir ikilemeyi sokmuştu, tüm dış güçlerin iş birliğiyle birlikte geri çekilmesi sistemin çökme tehdidini arttırmıştı. Nihayet Ağustos 2021'de gerçekleşmiştir. Bu durum aynı zamanda demokratikleşme süreçlerinin güvenlik getirebileceğini öne süren mantığa da meydan okumuştur. Afganistan'da demokrasi güvenlik veya istikrarla

ilişkilendirilmemiştir çünkü 2001'den sonra temel niteliklerde çok az iyileşme sağlamıştı. Demokratikleşme bağlamında, serbestleşmesinin sorumsuz medyanın yaratılmasına yol açma riski bulunsa da Afgan medyasının çoğu dilsel ve etnik temeller üzerine kurulmuştur ve bu da ulus olma yolunda büyük bir engeldi. Aynı zamanda demokrasinin son yirmi yılda insanlara kazandırdığı temel hak ve özgürlükleri de göz ardı etmemeliyiz. Bu nedenle, insanlar siyasi sistemin değişmesine izin verebilir, ancak demokrasi döneminde tanıdıkları özgürlüklerden ve haklardan asla vazgeçemezlerdi (Larson, 2021. S. 13).

3.2. Afganistan'da Demokrasinin Başarısızlığı

11 Eylül 2001 saldırıları sonrasında Taliban'ı iktidardan uzaklaştırmaya yönelik ABD'nin desteğiyle Batı dünyası Müdahalesinin ardından Bonn Konferansı Birleşmiş Milletler himayesinde toplandı. Konferansa Afganistan'daki çatışmanın Taliban karşısındaki taraflarının temsilcileri katıldı. Her ne kadar eleştirmenler Bonn katılımcılarının kompozisyonunu dengesiz olarak değerlendirse de katılımcılar tarafından sunulan yol haritası yirmi yıl devam etti. Ayrıca çatışmaya umut verici bir alternatif sundular. Bonn konferansındaki taraflar demokratik, geniş tabanlı, çok etnikli ve tam temsiliyete sahip bir hükümetin kurulmasına yönelik ilk adım olarak geçici bir hükümet kurdular. Ancak öneren bu hükümetin belirli bir sürenin ötesinde görevde kalması öngörülememişti. Dolayısıyla Afganistan'da demokratikleşmenin bir hedef olarak önemi o dönemde bir kez daha vurgulanmıştır (Deledda, 2006. S. 155,171).

Ancak Bonn sonrası anlaşma, güçlü bir başkanlık sistemini savunarak, siyasi otoritenin merkezileşme ve bölgesel güç sahipleriyle ilgili özellikle Taliban'a yakın Pakistan ve ABD'ye karşı bölgesel olarak İran ve Çin dış politikasını gözde kaçınarak sorunlarla yüzleşmek için kusurlu bir strateji izlemiş olduğu için devletin ve halkın beklentilerini karşılama konusundaki edimsel meşruiyetini zayıflatmıştır. Ayrıca siyasi çerçeve, özellikle yerel yönetim düzeyinde özellikle halka yakında devlet temsilcileri farklı etniklerden katılımcı siyasi kurumların geliştirilmesine yönelik hassas ve karmaşık sürecin pek çok kritik unsurunu tanımsız bırakılmıştır. Örneğin otoritenin, ulusal kurumların bölgelerden tüm gücü ve katılımı gasp etmeyeceği ve bu bölgelerde güç kullanarak veya devletin parçalanması yoluyla alternatif siyasi düzenlemeler aramasına neden olmayacağı bir şekilde merkezileştirilmesinin zorluğunu tespit etmiştir. Ancak Bonn konferansında devlet merkezli yaklaşımı,

yerel yönetim pahasına merkezin otoritesini güçlendirmiş, bu da en azından kısa vadede merkezi hükümetin yabancı destek ve yardımları yerel hakim güçleriyle ikame edebilmesi sayesinde mümkün olmuştur (Coburn ve Larson, 2013. S. 16).

Afganistan’da devlet inşası sürecindeki gerilim ve çelişkiler, sadece siyasi merkezileşmede olmadığından değil, aynı zamanda yeni Afgan yönetiminin demokrasi, sivil toplum ve insan hakları konusunda, hizmet sunumu ve meşruiyetine ciddi şekilde meydan okuyan yerel yönetim düzeyinde de önemli zorluklar yaratılmıştır. Başka bir deyişle, devlet inşası çabaları, devletin sadece güvenlik ve hizmet sağlama kapasitesinden değil, aynı zamanda meşruiyetten de yoksun olmaması için halk tarafından desteklemesi her koşullar altında kazanmasıdır. Örneğin, siyasi geçiş dikkatleri hem yeni ulusal kurumların konsolidasyonuna hem de etkili, katılımcı yönetişimin yayılmasına çevirirken, bu başarısızlıklar devlet inşası ve demokratikleşme süreçlerini neoliberal kurumsalcılığın açıklamakta başarısız olacağını etkilemeye devam etmiştir (Khurami, Safi ve Payman, 2023. S. 19-38).

ABD ve Batı’nın Afganistan’a müdahalesinin demokrasiyi uygulamakla değil, 11 Eylül 2001’den yirmi yıl sonrasında Afganistan’da kendi güvenliğini korumakla ilgili Afganistan’da bulunduklarını iddia edilmiştir. Böyle bir görüşe iyi niyetle kabul etsek de Kabil’de istikrarlı tüm etnik kökenli ve tarafların katılımıyla ve birleşik bir rejimin kurulması gerektiriyordu ve uluslararası toplum da bunu kabul etmeliydi. Ancak, yirmi yıl sonrası görürüz ki ABD ve Batı dünyası Afganistan’da gececi olarak demokrasiyi ve yeni devletin istikrarı kavuşturulması için iç ve dış meşruiyetinin sağlanmasında önemli bir rol oynamış ve Afgan vatandaşlarının taleplerinin karşılanması için yukarıda bahsedilen hedeflerin kilit bir bileşeni olmuştur. Batı müdahalesinin demokratikleşmeye odaklanmasını görmezden gelmek hata olur her ne kadar müdahalenin amaçları demokratikleşme hedefini baltalayacak şekilde kendi çıkarlarına hizmet etmiş olsa da Yukarıda kısacası bahsettiğim üzere, Afganistan’daki uluslararası müdahalenin temelde iki ana nedeni vardı; bunlardan birisi, ABD’nin Taliban ve El-Kaide’yi askeri güçle yenilgiye uğratma girişimi, ikincisi ise konumuz açısından daha önemlisi ise Bonn Konferansı doğrultusunda Afganistan’da istikrarlı bir hükümet kurmaktır. Bu nedenle Bush yönetimi 2003 yılında ‘Başarıyı Hızlandırma’ adı altında ABD’nin Afganistan’ın yeniden inşası ve kalkınması için harcayacağı kaynakları arttıran yeni bir politika izlemiş ve Afganistan devleti ve kendi ortaklarıyla anlaşmıştır (Murid Partaw, 2023. S. 1-120).

Sonuç olarak, 11 Eylül 2001 sonrası Afganistan'da merkezi hükümet siyasi gücünü özellikle başkentte ve şehirlerin merkezine yoğunlaştırarak ülke genelinde kötü yönetişime ve devletin hesap verebilirlikten yoksun olmasına yol açtı. Örneğin merkezi devlet, özellikle kırsal alanlarda normal vatandaşın beklentilerini karşılamak için temel hizmetleri sunamadı ya da ırkçılıktan temel hizmetleri sunmak istemedi (Najafzadeh ve Sarhaddi, 2024. S. 14).

Aslında gereken temel göreve ise, Siyasi merkezileşmeyi ve Kabil merkezli bir yaklaşımı vurgulamak yerine, geçiş süreci, hizmetlerin sunulması ve halkın taleplerinin karşılanması için devlet inşasının merkezden kademeli olarak yeniden yönlendirilmesini ve halkın özgür olduğunu özellikle yerel düzeyde demokratik yaklaşımlarıyla siyasi süreçleri gerektirmeliydi Yirmi yıl geçtikten sonra devletin üst düzeydeki yetkililer halktan uzaklaşarak beton ve taştan yapılmış çelik kapıların arkasında kaldılar (Warnock, 2024. S. 7).

4. SONUÇ

Afganistan, 11 Eylül 2001'deki terörist saldırılarla beraber, öncelikle farklılığıyla dikkatleri üzerine çıkmıştır. Bu dönemde dünyanın ilgi odağı haline gelen Afganistan. Yirmi yıl boyunca hem iyi hem de kötü anlamda modern toplum için bir karşıt modeli temsil etmiştir. Aynı zamanda bölgedeki Pakistan ve İran gibi iki yüzlü ülkeler için bir tehdit ve şeytanlaştırmaya yönelik yol acımıştır. Afganistan küreselleşmenin karanlık yüzü ve sivilleşmiş modern dünyaya karşı yirmi yıl yolunu iyi ya da kötü olarak ilerlemiştir.

2001- 2021 arasındaki dönemde Batı açıdan medeniyet kazanımları olarak kabul edilmiş demokrasi ve özgürlük Afganistan'da eksik kalmıştır. Modern devletler tarafından sivil toplum projeler hor görülen her şey orada görünmekte ve 2021'den sonra Taliban'ın iktidarında özellikle bu olumsuz etkiler çoğalmıştır. Ancak bütün bunlara rağmen Afganistan'ın modern toplum özellikle Batı tarafından tüm değer ve normlarını yadsıyan bir ülke olarak algılanmasından yeni sıra aynı zamanda büyüğü özlem ve hayranlık da uyandırmıştır. Özellikle Batıdan gelen ziyaretçiler açıdan bakıldığında; Afganları, otantik ve bozulmamış değer ve normlara sahip, modern dünyanın çöküşüne henüz yenik düşmemiş asil vahşiler ayrıca misafirperver ve efsanevi olarak kabul edilerek görünmekte. Batı'dan etkilenen siyasetçiler Afganistan'ın siyasi düzeni ve sisteminin inşa edildiği ve uluslararası kalkınma iş

birliğı için alışılagelmiş referans çerçeveleri temsil eden önemli siyasi kurumlar bunca yıl bu nedenle Afganistan’da eksik kalmıştır.

Demokrasi açıdan bakıldığında bu dönemde ülke anayasası sivil toplumun ve demokratik kurulmasını onaylamıştır. Böylece ülkenin birçok önemli ve büyük sivil kurumlar, yardım edici ülkelerin mali desteğiyle sivil faaliyetlerine ve demokratik yapıları başlanmıştır. Demokrasinin hayata geçirilmesi ve insan hakları değerlerinin desteklenmesi doğrultusunda programlar benimsemiştir. Bu sayede Afgan sivil toplum kurumları, insanların sivil toplum ve insan hakları konusundaki farkındalığının geliştirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bir uyum kurumu olarak ağ ve Afgan sivil toplum kurumlarının ortağı 2004 yılında kurulmuş ve insan hakları, Afganistan’ın demokratikleşmesi, hukukun üstünlüğünün sağlanması doğrultusunda faaliyetler yürütmüştür.

Geçtiğimiz yirmi yıl boyunca Afganistan sivil toplumu, Afganistan’daki hem başkanlık hem de ulusal konsey seçimlerinde denetleyici bir role sahip oldu. Batı tarafından desteklenen kuruluşlar Afganistan’da demokratik özellikle insan hakları ve seçimlerde tarafsız bir rol oynamaması demokrasi ve özgürlüğe başarısızlığa sürüklemiştir. Bu nedenle ülkemizde sivil toplumun denetleyici rolü zayıflamıştır.

Afgan sivil toplum kurumlarının faaliyetlerini yürütmekte sorunları ve yetersizlikleri olsa da bu kurumların ülkede ve hükümette varlığını göz ardı edemeyiz. Sivil toplumun halk şeklinde oluşması gerekiyor. Sivil toplumun oluşturulması, desteklenmesi ve güçlendirilmesi, toplumun bilincinde olan her insanın sorumluluğunda olup, sivil toplumun kriterlerinin hayata geçirilmesi ve hayata geçirilmesinin zemini İslami esasların gerçekleşmesi temelinde sağlanmalıdır.

KAYNAKÇA

Afganistan Cumhuriyeti Anayasası

Ali, M. (2009). Civil society in Afghanistan: Issues and prospects. *Pakistan Horizon*, 62(2/3), 77-94.

Beetham, David, (2009). Zor yoluyla demokratikleşmenin çelişkisi: Irak örneği. (2009, 16. Mayıs). Retrieved From: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13510340902914338>.

Borchgrevink, K., & Harpviken, K. B. (2008, March). Afghan Civil Society: Caught in Conflicting Agendas. In *International Studies Association Annual Convention, San Francisco* (Vol. 27, pp. 1-30).

Coburn, N. ve Larson, A. (2013). *Afganistan'da demokrasiyi raydan çıkarmak: Kararsız bir siyasi manzarada seçimler*. Columbia Üniversitesi Yayınları.

Deledda, A. (2006). Afghanistan—the end of the Bonn process. *Transition Studies Review*, 13(1), 155-171.

Erkin, N. (2024). *Afganistan'da 2001 Sonrası Kadınların Sosyal Durumu ve Siyasal Katılımı* (Doctoral dissertation).

Hadif, A.A. (2013). Taher Nuhzet Madani dr Afganistan Sivil (1.Baskı). Kabul: Said Yayınları.

Harpviken, K. B., Strand, A., & Ask, K. (2002). Afghanistan and civil society. *Bergen: Chr. Michelsen Institute*.

Jalali, A. A. (2006). The future of Afghanistan. *The US Army War College Quarterly: Parameters*, 36(1), 9.

Kaldor, M. (2003). Civil society and accountability. *Journal of human development*, 4(1), 5-27.

Khurami, H., Safi, S. R., & Payman, M. (2023). Afganistan'da 2001'den 2021'e kadar demokrasinin çöküşünün nedenlerini araştırmak. *Technium İşletme ve Yönetim*, 4, 19-38.

Larson, A. (2021). *Afganistan'da Demokrasi: Çatışmanın ortasında ve ötesinde*. Amerika Birleşik Devletleri Barış Enstitüsü.

Larson, A., (2011). Deconstructing democracy in Afghanistan, Afghanistan Research and Evaluation Unit Synthesis Paper Series. Research Publications (areu.org.af).

Mbaeze, N. C., Ezechi, K. C., & Nnamani, F. V. (2024). The Role of International Law and Diplomacy in Inter-State Relations: Implications for Afghanistan and Ameri-

- can War Relations. *European Journal of Theoretical and Applied Sciences*, 2(1), 513-525.
- Murid Partaw, A. (2023). Afganistan'da demokrasiinin başarsızlığı. *İngiliz Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 1-20.
- Najafzadeh, M., & Sarhaddi, R. (2024). Absent Leviathan and the Fall of the Republic: An Examination of Democratization Failures in Afghanistan.
- Riphenburg, C. J. (2005). Ethnicity and civil society in contemporary Afghanistan. *The Middle East Journal*, 59(1), 31-51.
- Roy, O. (2004). Development and political legitimacy: the cases of Iraq and Afghanistan. *Conflict, Security & Development*, 4(2), 167-179.
- Ruasa-i Cumhuri Afganistan Az Dawood Khan Ta Hamid Karzai. (2014, 31. Mayıs). Retrieved From: https://www.bbc.com/persian/afghanistan/2014/05/140520_k05_karzai_legacy_afghan_president.
- Warnock, J. W. (2024). *Crushing Democracy in Afghanistan*—Kabul Press.†
- Younus, M., & Shahzad, A. (2020). Afganistan'da Demokrasi ve Dış Aktörler. *Sanat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1).

POLŞA-AZƏRBAYCAN: SİYASİ MÜNASİBƏTLƏR

Səbinə Rəsim Qızı Həsənova²⁹

ABSTRACT

Poland was one of the first countries to recognize the independence of the Republic of Azerbaijan. However, the political co-operation between the two countries was established only at the end of the last decade of the 20th century, during the presidency of Aleksander Kwaśniewski. The next Polish president – Lech Kaczyński – intending to diversify the energy sources, maintained political relations between Poland and the Republic of Azerbaijan on very friendly terms. Despite its lesser political engagement in the issues of the Southern Caucasus region, Poland confirmed its co-operation with the Republic of Azerbaijan in the energy sector.

Keywords: Poland, Azerbaijan, International Relations, Policy.

XÜLASƏ

Polşa Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini tanıyan ilk dövlətlərdən biridir. Lakin iki ölkə arasında siyasi əməkdaşlıq yalnız 20-ci əsrin son onilliyinin sonunda, Aleksandr Kvaşnevskinin prezidentliyi dövründə quruldu. Polşanın növbəti prezidenti – Lech Kaçinski enerji mənbələrini şaxələndirmək niyyətində olmaqla, Polşa ilə Azərbaycan Respublikası arasında siyasi münasibətləri çox məhrəban şəraitdə davam etdirdi. Polşanın Cənubi Qafqaz regionu məsələlərində siyasi iştirakının az olmasına baxmayaraq, enerji sektorunda Azərbaycan Respublikası ilə əməkdaşlığı təsdiq etmişdir.

Açar Sözlər: Polşa, Azərbaycan, Beynəlxalq Əlaqələr, Siyasət.

29 Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı, sabinhasanova08@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0005-8979-1498>

1. GİRİŞ

Polşa Cənubi Qafqaz dövlətlərinin müstəqilliyini tanıyan və onlarla diplomatik əlaqələr quran ilk ölkələrdən biri olmuşdur. Həmin dövlətlərdən birincisi Azərbaycan Respublikası idi ki, Polşa artıq 1992-ci il fevralın 21-də belə əlaqələr qurmuşdur. Polşa və Azərbaycan arasında siyasi münasibətlər ümumiyyətlə dostluq və əməkdaşlıq üzərində qurulub. Hər iki ölkə müxtəlif sahələrdə – xüsusilə enerji, ticarət, təhlükəsizlik, mədəniyyət və beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlıq edir. İki dövlət arasında ilkin təmaslar bir qədər aralıq olub və əsasən iqtisadi əməkdaşlıqla bağlı olub. [1] Görüşlər 20-ci əsrin son onilliyində və 1996-cı ildə Aİ tərəfindən Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişlərinin icrasından sonra artmışdır. Qarşılıqlı səfərlər bir neçə səviyyədə həyata keçirilmişdir: prezident, nazirlik və parlament səviyyəsində. Səfərlər Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin təşəbbüsü ilə həyata keçirilib və Heydər Əliyev prezident Kvaşnevskinin dövləti ilə 1997-ci il avqustun 26-dan 28-dək Polşada rəsmi səfərdə olmuşdur. Səfər zamanı tərəflər 8 dövlətlərarası saziş imzalamışlar, o cümlədən iki dövlət arasında dostluq münasibətlərinin inkişafı haqqında bəyannamə, iqtisadi əməkdaşlıq və ticarət, iqtisadi vergitutmanın aradan qaldırılması haqqında bəyannamə, investisiyaların qarşılıqlı təşviqi və qorunması, mülki hava nəqliyyatı, turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında sazişlər daxildir. Sənədlər iki dövlət arasında gələcək əməkdaşlıq üçün zəmin yaratmış və İlham Əliyev Baltıqyanı ölkələr, Qara dəniz ölkələri və Cənubi Qafqaz dövlətləri arasında regional əməkdaşlıq ideyasının nəzərdən keçirilməsinin zəruriliyini də qeyd etmişdir. O, bu ideyanın avtomobil və dəmir yolu nəqliyyatının inkişafı sahəsində reallaşma biləcəyini vurğulayıb. [1]

İstənilən fəaliyyətin uğurlu olması üçün Azərbaycanda Polşa səfirliyinin (23 avqust 2001-ci il) və Azərbaycanın Polşada (30 avqust 2004-cü il) səfirliyinin açılması tələb olunurdu. Aleksandr Kvaşnevskinin 1999-cu il oktyabrın 27-28-də Azərbaycan Respublikasına ilk səfəri zamanı ikitərəfli danışıqlar davam etdirilmişdir. Daha sonra aparılan danışıqlar nəticəsində Polşa ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti arasında və Polşanın Neft və Qaz Şirkəti arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq haqqında niyyət məktubu və həmçinin Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti ilə neftin kəşfiyyatı, çıxarılması və onun Polşaya nəqli sahəsində sazişlər imzalanmışdır. Tərəfdaşlar münaqişələrin BMT Nizamnaməsinə və ATƏT-in müvafiq sənədlərinə uyğun olaraq sülh yolu ilə həllini, həmçinin ikitərəfli münasibətlərdə və beynəlxalq təşkilatlar arasında siyasi dialoqun aparılmasını müdafiə ediblər. Hesab olunur ki,

ikiterəfli münasibətlərin mühüm elementi Avropa ilə Asiyanı birləşdirən XXI əsrin İpək Yolu adlanan TRASEKA nəqliyyat sistemi layihəsidir. 1998-ci ildə Bakıda keçirilən və TRASEKA marşrutu üzrə sənədlərin hazırlandığı iki konfransda Polşadan olan ekspertlər iştirak etmişlər.[15]

Bundan əlavə, Polşa Azərbaycan neftinin hasilatı və nəqli proqramının həyata keçirilməsində və Ukrayna Respublikası ilə əməkdaşlıqda Odessa-Brodı-Qdansk boru kəmərinin tikintisinə geniş maraq göstərmişdir. Bu ideya 2000-ci ilin mayında Varşavada Azərbaycanın xarici işlər naziri Vilayət Quliyevlə müzakirələr zamanı irəli sürülüb. 2005-ci ilin yanvarında Azərbaycan Milli Məclisinin sədri Murtuz Ələsgərov Polşaya səfər edib. Varşavada Azərbaycan səfirliyinin açılışından sonra baş tutan səfər Polşa biznesinin Azərbaycan iqtisadiyyatında payını artırmaqla iqtisadi əlaqələrin intensivləşdirilməsinə səbəb olmuşdur. [1]

Polşa və Azərbaycan arasındakı enerji sahəsində əməkdaşlıq, yalnız iki ölkə üçün deyil, həm də Avropa və Qafqaz regionu üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın zəngin enerji resursları, xüsusilə neft və qaz ehtiyatları, həm Avropanın, həm də global bazarların ehtiyaclarını qarşılamaqda mühüm rol oynayır. Polşa, öz növbəsində, Avropada enerji təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə müxtəlif alternativ enerji mənbələrinə yönəlmiş siyasətini həyata keçirir. Bu səbəbdən, iki ölkə arasında enerji sahəsində əməkdaşlıq getdikcə artmaqda və genişlənməkdədir.

Azərbaycan, Xəzər regionunda yerləşən və dünyanın ən böyük enerji ehtiyatlarına malik olan ölkələrdən biridir. Neft və qaz sənayesi Azərbaycanın iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir və bu resurslar ölkənin dünya bazarına ixracını təmin edir. Polşa, enerji təchizatını diversifikasiya etməyə çalışaraq, xüsusilə qaz təchizatı sahəsindəki asılılığını azaltmaq məqsədilə Azərbaycanın təbii qaz ehtiyatlarına böyük maraq göstərir. [4]

Azərbaycanın enerji sahəsindəki əsas üstünlüyü, “Şahdəniz” yatağından çıxarılan təbii qazın və digər qaz yataqlarının Avropaya ixrac edilməsi potensialıdır. Bu, xüsusilə Polşa və digər Avropa ölkələri üçün əhəmiyyətlidir, çünki onlar enerji təhlükəsizliyini təmin etmək və Rusiya qazına olan asılılıqlarını azaltmaq istəyirlər.

Azərbaycan öz neft və qazını Xəzər dənizi vasitəsilə müxtəlif beynəlxalq bazarlara ixrac edir. Polşa, Azərbaycanın enerji resurslarının Avropaya ixracını dəstəkləyən strateji tərəfdaşlardan biridir. 2010-cu illərdə başlanan “Şahdəniz”

layihəsi və onun Avropaya təbii qazın çatdırılması üçün nəzərdə tutulan “Cənub Qaz Dəhlizi” layihəsi, Polşanın da enerji təhlükəsizliyini artırmaq məqsədilə iştirak etdiyi mühüm layihələrdəndir. [15]

Avropa İttifaqı daxilində Polşa Azərbaycanın qazının ixracını dəstəkləyən əsas ölkələrdən biridir. Azərbaycan qazı, “Trans-adriatik Qaz Boru Kəməri” (TAP) vasitəsilə Avropaya çatdırılır və bu kəmərin inşası Polşanın da maraq dairəsinə daxildir. TAP layihəsi Cənub Qaz Dəhlizinin tərkib hissəsidir və Azərbaycanın Şahdəniz yatağından çıxarılan qazı Avropaya təchiz edir.

Polşa həmçinin “Qara Dəniz – Xəzər Dəhlizi” adlı layihəyə dəstək verir. Bu layihə Azərbaycanın enerji resurslarının, həmçinin digər qaz və neft resurslarının, Avropanın şərq hissələrinə və daha geniş coğrafiyaya təchiz edilməsini nəzərdə tutur. Polşa, bu layihəyə tərəfdaşlıq edərək, Azərbaycanın enerji məhsullarının Avropaya ixracını daha da asanlaşdırır. [12]

Polşa və Azərbaycan arasında enerji sahəsində əməkdaşlığın inkişafında infrastruktur layihələrinin böyük əhəmiyyəti var. Xəzər dənizinin mərkəzi rolunu oynadığı enerji marşrutları, Azərbaycanın enerji resurslarının Avropaya daşınmasında mühüm yer tutur. Bu baxımdan, Polşa Azərbaycanla birgə enerji infrastrukturunu layihələrini dəstəkləyir və bu layihələrin həyata keçirilməsi məqsədilə müxtəlif beynəlxalq maliyyə institutları ilə əməkdaşlıq edir.

Azərbaycanın enerji sektorunda həyata keçirilən infrastruktur yenilikləri, Polşa üçün əhəmiyyətli bir tərəfdaşlıq sahəsi yaradır. Polşada neft və qazın saxlanması, emalı və daşınması sahəsində qabaqcıl texnologiyalar tətbiq olunur. Bu texnologiyalar və layihələr, Azərbaycanın enerji istehsalını daha da inkişaf etdirməyə kömək edir. [10]

Enerji sahəsində əməkdaşlıq, yalnız enerji tədarükünün təmin edilməsi ilə bağlı deyil, həm də enerji təhlükəsizliyinin artırılması ilə bağlıdır. Polşa, enerji təchizatının şaxələndirilməsi və mənbələrin diversifikasiyası məqsədini güdür. Bu, ölkənin enerji sahəsində əsas prioritetlərindən biridir. Polşa, Rusiya qazına olan asılılığı azaltmaq və qeyri-Rusiya mənbələrindən enerji təchizatını artırmaq məqsədilə Azərbaycanla əlaqələrini gücləndirir. [14]

Bu məqsədlə, Polşa və Azərbaycan arasında qarşılıqlı maraqlar nəzərə alınaraq, xüsusilə qaz və neft tədarükü sahəsində yeni sazişlər bağlanır. Polşa, Azərbaycanın

enerji təhlükəsizliyini artırmaq üçün Avropa bazarlarına ixrac etdiyi qazın təhlükəsiz və dayanıqlı şəkildə nəqlini təmin etmək məqsədilə müxtəlif layihələrdə iştirak edir.

İnfrastruktur layihələri, xüsusilə qaz boru kəmərləri və enerji təchizatının diversifikasiyası sahəsində yeni təşəbbüslər Polşa və Azərbaycan arasında əlaqələrin gələcək inkişafında mühüm rol oynayacaqdır. Azərbaycanın enerji sektoru, gələcəkdə daha geniş beynəlxalq bazarlara açılmaq üçün mühüm potensiala sahibdir və bu, Polşa ilə əməkdaşlığın daha da genişlənməsinə imkan verəcəkdir. [15]

Polşa siyasətinin strateji məqsədi Polşanın enerji təhlükəsizliyini artırmaq və enerji mənbələrini müxtəlifləşdirmək idi. Ona görə də Azərbaycanla əlaqələr Polşa üçün çox vacib oldu. 2008-ci ilin fevralında Prezident İlham Əliyev Polşaya növbəti dəfə səfər etdi. İki ölkə arasında əməkdaşlığın inkişafına verdiyi töhfəyə görə Azərbaycan prezidenti Polşa Respublikasının “Xidmətlərə görə Cəngavər Xaç” ordeni ilə təltif edilib. Prezident Lex Kaçinski Polşanın ölkəni Avropa və Avro-Atlantik strukturlara yaxınlaşdırmaq cəhdlərində Azərbaycana dəstəyini bir daha vurğuladı.

Energetika sahəsində ikitərəfli əməkdaşlığın praktiki ölçüsünü yanacaq sektoru şirkətləri olan Lotos və Socar arasında Polşa şirkətinin genişlənməsinə yardım haqqında sazişin icrası gətirdi. 2007-ci il mayın 22-də Krakovda keçirilən və Ukrayna, Litva, Azərbaycan, Gürcüstan prezidentlərinin və Qazaxıstan Prezidenti Nursultan Nazarbayevin şəxsi nümayəndəsinin iştirakı ilə keçirilən Enerji Konqresi birgə bəyannamə hazırlayıb və orada beynəlxalq işçi konqresin yaradılması, enerji məsələləri üzrə qrup yaratmaq və Odessadan Plosk və Qdanska (Sarmatiya) neft kəmərinin uzadılması ilə məşğul olacaq şirkət yaratmaq qərara alınıb. [8]

2007-ci il oktyabrın 10-da Vilnüsə Azərbaycan, Gürcüstan, Polşa, Ukrayna və Litva prezidentlərinin görüşündə imzalanmış sazişin nəticəsi Sarmatiya konsorsiumunun yaradılması olub. 2008-ci ildə Kiyevdə keçirilən III Enerji Sammiti aşağıdakı sənədlərin hazırlanması ilə nəticələndi: Avro-Asiya Neft Nəqliyyatı Dəhlizinə dair Birgə Bəyanat; Xəzər-Qara dəniz-Baltik enerji tranziti sahəsinə dair Birgə Bəyanat; Xəzər-Qara dəniz-Baltik enerji tranziti zonasının (Sarmatiya) Plan layihəsi. Lakin sənədlər problemlərin həllinə kömək etməyib. Sammit enerji təhlükəsizliyinin yaradılması və Rusiya Federasiyasından neft tədarükündən müstəqilliyin təmin edilməsi cəhdi idi. [14]

Polşa və Azərbaycan arasında ticarət dövriyyəsi artır. Polşa, Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsullarını (məsələn, meyvə, tərəvəz və pambıq) idxal edir. Eyni zamanda, Polşa Azərbaycana texnoloji məhsullar, maşın və avadanlıqlar, dərmanlar və başqa məhsullar ixrac edir. Polşa, Azərbaycanın iş dünyasında mühüm investorlarından biridir. Azərbaycan, Polşada müxtəlif infrastruktur layihələrinə investisiya qoyur. Polşanın özəl sektoru isə Azərbaycana yeni texnologiyalar və innovasiyalar gətirməkdə maraqlıdır.

Prezident İlham Əliyev və Komorovski ilə müzakirələr zamanı Polşanın və digər Aİ dövlətlərinin enerji problemlərini həll edə biləcək boru kəmərinin tikintisinə, ötürücü sistem və xətlərin tikintisinə marağı təsdiqləndi. Prezident Komorovski vurğuladı ki, boru kəmərlərinin tikintisi üçün maliyyə vəsaitinin ayrılması yalnız investisiya planları daha konkret və təfərrüatlı tərtib edildikdən sonra mümkün olacaq.[11] Azərbaycan-Polşa iqtisadi forumu zamanı Prezident Komorovski iqtisadi əməkdaşlığın enerji sektorundan kənarda da genişləndirilməsini təklif etdi və Azərbaycan prezidentini 2011-ci ildə Varşavada keçiriləcək Şərq Tərəfdaşlığı Sammitində iştirak etməyə dəvət etdi. Prezident İlham Əliyev 29-30 sentyabr 2011-ci il tarixlərində keçirilmiş Varşava Sammitində iştirak etdi və sammiti müşayiət edən tədbir “Şərq Tərəfdaşlığı” konfransı olmuşdur. Konfrans: “Demokratiya, firavanlıq və daha güclü vətəndaş cəmiyyətinin Avropa Birliyinə doğru” mövzusunda Polşa Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutu tərəfindən təşkil olunmuşdu. Varşavada keçirilən “Şərq Tərəfdaşlığı” sammiti zamanı təşəbbüsün əhatə etdiyi ölkələrdə idarəetmənin gücləndirilməsi istiqamətində müəyyən işlər görülmüş və beləliklə, 2011-ci ilin sentyabrında Şərq Tərəfdaşlığı Dövlət İdarəçilik Akademiyasının yaradılması elan edilmişdir. Onun vəzifəsi Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan, Belarus, Ukrayna və Moldova administrasiyasının zabitlərini öyrətmək idi. [10]

2011-ci ildən sonra Polşa ilə Cənubi Qafqaz ölkələri arasında ikitərəfli təmasların tezliyi prezidentlər səviyyəsində azaldı. Ağırılıq parlamentlərarası münasibətlərə keçdi. Mayın 24-də 14 nəfərdən ibarət Polşa-Azərbaycan Parlament Qrupu fəaliyyətə başlamışdır. Qrup Azərbaycandakı həmkarı ilə əməkdaşlığı öz üzərinə götürüb. Cənubi Qafqaz dövlətləri ilə ikitərəfli əməkdaşlıqda qeyri-hökumət təşkilatları mühüm rol oynamışdır. Kooperasiyanın rəhbərləri əsrin əvvəllərində yaranmış təşkilatlarla yanaşı, 21-ci əsrin ikinci onilliyinin əvvəllərində yaradılmış təşkilatlar idi. Şərq Tərəfdaşlığı təşəbbüsü onun həyata keçirilməsində qeyri-hökumət təşkilatlarının iştirakını artırdı. “Liderlər Məktəbi” assosiasiyası “Şərq

Tərəfdaşlığının Siyasi Liderlər Məktəbi” adlı proqram həyata keçirdi, onun məqsədi dövlətlərdə vətəndaş cəmiyyətlərinin inkişafına dəstək olmaq idi. Seminarlar, öyrənmə səfərləri və yaxşı təcrübə mübadiləsini əhatə edən proqramın benefisiarları həmin ölkələrin ictimai həyatının hazırkı və gələcək liderləri idi. [9]

Polşa və Azərbaycan həm də global terrorizmə qarşı mübarizədə birgə fəaliyyət göstərirlər. Terrorizm, hər iki ölkə üçün təhdid yaradır və bu sahədə birgə mübarizənin əhəmiyyəti gündəmdə qalır. Polşa və Azərbaycan, həm ikitərəfli, həm də beynəlxalq təşkilatlar vasitəsilə terrorizmə qarşı birgə tədbirlər görürlər.[13]

Polşa Azərbaycanın terrorizmə qarşı mübarizəyə dair təcrübəsini və təklif etdiyi strategiyaları yüksək qiymətləndirir və bu sahədə əməkdaşlığın genişləndirilməsini dəstəkləyir. Həmçinin, terrorizmin maliyyələşdirilməsi və digər əlaqədar məsələlər üzrə birgə fəaliyyətlərin artırılması məqsədilə müxtəlif forumlar və seminarlar təşkil olunur. [11]

Azərbaycan və Polşa arasında müdafiə sənayesi və hərbi texnologiyalar sahəsində əməkdaşlıq da mövcuddur. Hər iki ölkə, öz hərbi gücünü gücləndirmək və müasir dövrün təhlükəsizlik tələblərinə uyğunlaşmaq məqsədilə yeni texnologiyalarla maraqlanır.

Polşa, müasir hərbi texnologiyalar sahəsində böyük təcrübəyə sahibdir və bu təcrübəni Azərbaycanla bölüşməkdə maraqlıdır. Hər iki ölkə arasında, xüsusilə, hava qüvvələri, təlim və təhsil sahəsində əməkdaşlıq mövcuddur. Azərbaycan Polşadan müdafiə texnologiyalarının alışı və hərbi təlimlər üzrə mütəxəssis göndərilməsi sahəsində əməkdaşlıq edir. [13]

Bundan əlavə, Polşa və Azərbaycan öz müdafiə sənayelərində təcrübə mübadiləsi aparır, müasir hərbi avadanlıq və silah sistemləri üzrə birgə araşdırmalar və inkişaf layihələri həyata keçirirlər. Hər iki ölkənin müdafiə sənayesi sahəsində birgə istehsal layihələri də gələcəkdə nəzərdən keçirilir.

Azərbaycan və Polşa müxtəlif beynəlxalq sülh əməliyyatlarında və humanitar yardım sahəsində də birgə fəaliyyət göstərir. Azərbaycan, müharibə və münaqişə bölgələrində humanitar yardımların təmin edilməsi sahəsində Polşa ilə əməkdaşlıq edir. Həmçinin, sülh əməliyyatlarında iştirak edərək, münaqişə bölgələrində təhlükəsizliyi təmin etməyə yönəlmiş fəaliyyətlərdə Polşa ilə əməkdaşlıq edilir.[8]

Polşa və Azərbaycan, həmçinin BMT-nin sülh əməliyyatlarında da birgə fəaliyyət göstərir və münasibətlərə qarşı sülh proseslərinin təşviqinə çalışırlar.

2. NƏTİCƏ

İki ölkə arasında siyasi əlaqələr 20-ci əsrin son onilliyinin sonunda başlamışdır və bu vaxta qədər Polşa Azərbaycanla yalnız ticarət əlaqələri qurmuşdu, 1996-cı ilin aprelində Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistanın Aİ arasında tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq sazişləri imzalaması bu perspektivi dəyişdi. Polşa Aİ-nin assosiativ ölkəsi olmaqla xarici tərəfdaşla daha sıx əlaqələr qurmağa çalışmış, prezidentlər səviyyəsində keçirilən görüşlərdə sazişlərin icrası prosesi daha da sürətlənmişdir. İkitərəfli əməkdaşlığın qurulması əsas diqqəti Azərbaycanla əməkdaşlıq edən Aleksandr Kvaşnevskinin prezidentliyi dövründə baş tutdu və bu dövr Azərbaycan Respublikası ilə münasibətlər çox mehriban olmuşdur.

Bronislav Komorovskinin Polşa prezidenti seçilməsindən sonra Cənubi Qafqaz dövlətləri ilə bağlı siyasətdə dəyişiklik baş verdi. Onun prezidentliyi Azərbaycanla münasibətlərə daha realist yanaşması ilə seçildi. Polşa diplomatiyası anladı ki, iki ölkə arasında münasibətlər regionun siyasi vəziyyətində heç bir əsaslı dəyişikliyə səbəb olmayacaqdı və Polşanın bu ərazidə olması yalnız Aİ-nin marağının göstəricisi idi. Bununla belə, Polşa enerji sektorunda əməkdaşlıqda maraqlı olduğunu təsdiqlədi. Polşa və Azərbaycan arasında gələcəkdə ikitərəfli münasibətlərin daha da inkişaf etməsi gözlənilir. Hər iki ölkə qarşılıqlı iqtisadi maraqlarını artırmağı, yeni ticarət kanalları açmağı və regional təhlükəsizlik məsələlərində daha fəal birgə fəaliyyət göstərməyi planlaşdırır.

Gələcəkdə, həmçinin, Polşa ilə Azərbaycan arasında mədəni və humanitar əlaqələrin inkişafı, qarşılıqlı tələbə mübadiləsinin artırılması və turizm sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsi gözlənilir. Ümumiyyətlə, Polşa ilə Azərbaycan arasındakı ikitərəfli münasibətlər qarşılıqlı hörmət və qarşılıqlı maraq əsasında inkişaf etməyə davam edir. Hər iki ölkənin siyasi iradəsi, əməkdaşlıq sahələrinin müxtəlifliyi və ümumi maraqları bu münasibətlərin gələcəkdə daha da güclənəcəyini göstərir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Baxşəliyev T., Slavyan ölkələri tarixi: 1917-2015, Bakı, 2016, 372 s.
2. Məmmədov H., Slavyan ölkələri tarixi: uzaq keçmişdən XX əsrin 20-ci illərinədək, Bakı, Elm və Təhsil, 2020, 676 s.
3. Qasımlı M., Azərbaycan Respublikasının tarixi: 1991-2021, Bakı, BDU nəşriyyatı, 2021, 520 s.
4. Valiyev A., Azerbaijan's Geopolitical Landscape: Contemporary Issues, 1991–2018, Baku, 2020.
5. Gomółka K., Borucińska-Dereszkiewicz I., Wschodnie sąsiedztwo w priorytetach polskiej prezydencji, Prezydencja Polski w Radzie Unii Europejskiej, ISP PAN, Warszawa, 2012, p. 298-326.
6. Kozłowski K., Rola Kaukazu w międzynarodowej polityce energetycznej, “Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, Kaukaz, Kultura Społeczeństwo-Polityka, 2012, p. 39-58.
7. Stępniewski T., Partnerstwo Wschodnie Unii Europejskiej między realizmem a rozczarowaniem, “Rocznik Instytutu Europy Środkowo – Wschodniej”, 2012, p. 11- 28.
8. Karkoszka, Andrzej, Poland's Security Policy: An Analysis, Warsaw: Polish Institute of International Affairs, 2015.
9. Harding, Rebecca, The South Caucasus: A Challenge for the EU, London: Routledge, 2011.
10. Hargreaves, Adam S. P., Energy Diplomacy: The Energy Security of Eastern Europe, London: Palgrave Macmillan, 2017.
11. Spector, George B., Energy and Security in the Caspian Region, Washington, D.C.: Brookings Institution Press, 2012.
12. “The Role of Azerbaijan in Energy Security of Europe”, European Journal of International Relations, vol. 19, no. 4, 2013, pp. 563-589.
13. “Poland's Security Policy and Its Role in NATO and the EU”, Journal of International Security, vol. 33, no. 2, 2017, pp. 21-45.
14. Azerbaijan's Foreign Policy: Strategic Choices and Energy Diplomacy, International Politics and Security Journal, vol. 29, no. 1, 2016, pp. 1-23.
15. “Central Asia, the Caspian Sea, and the Trans-Caspian Gas Pipeline”, Energy Policy Journal, vol. 41, no. 8, 2018, pp. 98-114.

TÜRK DÜNYASININ MƏDƏNİ İRSİNİN TƏBLİĞİ

Səidə Quliyeva³⁰

Xülasə

Tədqiqatda türk xalqlarının qədim və zəngin mədəniyyətinin təbliği istiqamətləri araşdırılmışdır. Mövzu müasir dövrdə xalqların maddi və mənəvi dəyərlərinin qorunması vəziyyətini aydınlaşdırmaq baxımından aktualıq kəsb edir. Bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlıq mühüm olduğu üçün türk dövlətlərinin UNESCO və İCESCO ilə əlaqələri maraq doğurur. Ümumdünya maddi və mənəvi mədəni irs siyahısına daxil edilmiş abidələri barədə məlumatlar, türk xalqlarının mədəniyyətinin təbliği məsələləri bu təşkilatların rəsmi sənədləri əsasında araşdırılmışdır. Eyni zamanda, TÜRKSOY səviyyəsində görülən işlərə də nəzər salınmışdır. Yekunda belə qərara gəlinir ki, türk dövlətləri mədəni dəyərlərin təbliği üçün müasir platformalarda siyasətlərini düzgün təşkil etmişlər. Türk dünyasının mədəni irsinin beynəlxalq səviyyədə təbliğ edilməsi üçün həm tədqiqatlar, həm də fəaliyyətlər davam etdirilməlidir.

Açar Sözlər: Türk Xalqlarının Mədəniyyəti, UNESCO, ICESCO, TÜRKSOY, Ümumdünya Mədəni İrs Siyahısı, Mədəniyyət Paytaxtı.

SUMMARY

The research examined aspects of the promotion of the ancient and rich culture of the Turkic peoples. The issue is important in terms of clarifying the status of the protection of the material and spiritual values of the peoples in the modern age. Since

30 Dosent, Azərbaycan Universiteti, saida.guliyeva@au.edu.az, 0000-0003-4320-3425

international cooperation is important in this area, the relations of the Turkic states with UNESCO and ICESCO are interesting. Information on the monuments included in the World Tangible and Intangible Cultural Heritage List, and the promotion of the culture of the Turkic peoples were examined on the basis of official documents of these organizations. At the same time, studies carried out at the TÜRKSOY level were also examined. As a result, it was concluded that the Turkic states correctly organize their policies on modern platforms for the promotion of cultural values. Both research and activities should be continued to promote the cultural heritage of the Turkic world at the international level.

Keywords: Culture of the Turkic Peoples, UNESCO, ICESCO, TÜRKSOY, World Cultural Heritage List, Cultural Capital.

1. GİRİŞ

Türk Dövlətləri Birliyinin (2021) yaranması türk xalqlarının tarixində siyasi, iqtisadi və mədəni baxımdan mühüm hadisədir. Türk xalqlarının ortaq tarixi keçmişini onların müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıqlarını bir platformada təşkil etmək üçün geniş imkanlar yaradır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Şuşa bəyannaməsinə (2021) əsasən Azərbaycan və Türkiyə bütün dünyada türk dünyasının davamlı inkişafına yönəlmiş qarşılıqlı fəaliyyətlərin regional və beynəlxalq müstəvilərdə irəli aparılmasında səylərini birləşdirəcəklərini, türk dünyasının birlik və rifahına xidmət edəcək milli və beynəlxalq səylərin artırılmasına diqqət yetirəcəklərini, türk mədəni irsinin beynəlxalq səviyyədə təbliğ və təşviq edilməsi sahəsində birgə əməkdaşlığı gücləndirəcəklərini, türk həmrəyliyi daha da möhkəmləndirilməsi məqsədilə Türk Akademiyası, Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu və TÜRKSOY çərçivəsində həyata keçirilən fəaliyyətlərə təkan verəcəklərini bəyan ediblər³¹. Bu bəyanat türk dünyasının əsas təkan verən dövlətlərinin Türkiyə və Azərbaycan olduğunu göstərir. Eyni zamanda hər iki ölkənin vətəndaşlarından bu proseslərdə aktiv iştirak etmək öhdəliyi yaradır.

Türk xalqlarının qədim və zəngin mədəniyyətinin beynəlxalq səviyyədə təbliği maddi-mədəni dəyərlərini, qan yaddaşını gələcək nəsillər üçün qorumaq, tarixi həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq və təbliğ etmək üçün mühüm əhəmiyyət

31 Şuşa bəyannaməsi. 16.06.2021 <https://report.az/xarici-siyaset/susa-beyannamesinin-tam-metni/>

kəsb edir. Müasir dövrdə dövlətlər türk dünyasının irsə sahib çıxmaq, tarixlərini təbliğ etmək və dünya tarixini qorumaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edirlər. Bu sahədə tədqiqatların aparılması həm mövzunun təbliği, həm də dəyərlərin üzə çıxarılması baxımından aktualıq kəsb edir.

Bu prosesdə tarix elminin nailiyyətlərindən istifadə etmək, həmçinin türk xalqlarının dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən, ilk sivilizasiya məkanlarından biri olması üçün elmi biliklər vacibdir. Qədim və orta əsr şəhərlərinin, həmçinin abidələrinin qorunması onların təbliği və tədqiqi qədər vacib məsələlərdən biridir. Müasir dünyada şəhərlərin irsinin qorunması üçün onlar dövlət qeydiyyatına alınır, qoruqlar yaradılır, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı (UNESCO), İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı (ICESCO) mədəni irs siyahısına daxil edilir, həmçinin TÜRKSOY ilə əməkdaşlıq edilir. Bu tədbirlər sırasında qədim və orta əsr şəhərlərinin tarix-diyarşünaslıq muzeylərinin yaradılmasının da mühüm əhəmiyyəti vardır.

Məqalədə türk xalqlarının mədəniyyətinin dünyada təbliği və qorunması siyasəti araşdırılır. Bu məqsədlə türk dövlətlərinin UNESCO, ICESCO ilə əməkdaşlıq; təhlil edilir, eyni zamanda TÜRKSOY tərkibindəki fəaliyyət araşdırılır. Həmçinin Mədəniyyət paytaxtı layihələri barədə məlumat verilir, bu layihələrdə iştirak edən şəhərlərin siyahı tərtib edilir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bu tədqiqata hazırda türk dövlətlərinin ərazisində olan maddi mədəniyyət abidələri cəlb edilmişdir. Digər dövlətlərinin ərazisində olan abidələr də (Orxon çayı vadisində daş kitabələr, Səlcuqlu və Səfəvi dövrünə aid abidələr, Rusiya Federasiyası tərkibində olan türk xalqlarının mədəni abidələri v.d.) tədqiqatlara cəlb edilməli, bu mövzular kompleks olaraq araşdırılmalıdır.

2. UNESCO-NUN ÜMUMDÜNYA MƏDƏNİ İRS SİYAHISINDA TÜRK XALQLARINA AID TARİXİ ABİDƏLƏR

UNESCO-nun Ümumdünya Mədəniyyət İrs Siyahısı dünya mədəniyyətinin ən dəyərli və qorunmağa layiq abidələrini əhatə edir. UNESCO-nun 1972-ci il noyabrın 16-da Parisdə keçirilən konfransında bütün dünya üçün əhəmiyyətli dəyər hesab edilən, mədəni və təbii varlıqları dünyaya tanıtmmaq, həmçinin onların mühafizəsini təşkil etmək məqsədilə “Dünya mədəni və təbi mirasının qorunmasına

dair razılaşma” qəbul edilir. Bu sənəd 1983-cü il təsdiq edilir və həmin tarixdən qüvvədir³². UNESCO-nun xüsusi komissiyaları tərəfindən (İCOMOS və İUCN) beynəlxalq əhəmiyyətli belə dəyərlərə “Dünya mirası” (Ümumdünya irsi) statusu verilir. 2025-ci ilə qədər dünyanın 1223 maddi və təbii dəyərləri bu siyahıya daxil edilib. Bu abidələr beynəlxalq mühafizə edilməklə yanaşı, onların tədqiqinə dünya alimləri cəlb edilir, bütün dünya turizm agentliklərinin əsas səfərlər təşkil etdikləri məkanlar sırasına daxil edilir.

Abidələr əvvəl ilkin siyahıya daxil edilir. Dünya mirası əsasən 3 kateqoriyada qeydə alınır:

- a) Ümumdünya maddi mədəni irs siyahısı, təbii landşaftlar, köç yolları.
- b) Ümumtürk dünyasına aid qeyri-maddi mədəniyyət nümunələri

Türk dövlətləri də bu imkanlardan maksimum istifadə edir. Bu siyahıya daxil olan türk xalqlarına aid tarixi abidələr, regionun zəngin mədəni irsini və tarixi keçmişini əks etdirir. Türk xalqlarının həm də Böyük İpək Yolu üzərində yerləşməsi bu əraziləri müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsir məkanına çevirmişdir.

2.1. Ümumdünya Maddi Mədəni İrs Siyahısında Türk Dünyasının Mədəniyyət Nümunələri

Hər bir türk dövləti tarixin müxtəlif dövrlərinə aid mədəni fəaliyyəti əks etdirən abidələrin beynəlxalq mədəni irs siyahısına daxil olunması üçün UNESCO ilə əməkdaşlıq edir. Biz tədqiqatımızda türk xalqlarına aid bu məlumatları sistemli halda ümumiləşdiririk.

Türkiyə (1983-cü ildən UNESCO-nun üzvüdür): Türkiyə UNESCO ilə əməkdaşlıq edən ilk türk dövlətidir. Dövlətin ərazisində ilk insan yaşayış məskənlərindən başlamış müasir dövrün abidələri zəngin tarixi və qədim dövlətçilik ənənələrini nümayiş etdirən tarixi abidələrin ümumdünya irsi olaraq tanınması Türkiyənin müasir xarici siyasətində əhəmiyyətli istiqamətlərdən biri olan mədəniyyətlərarası dialoq siyasətinə tam uyğundur. O, bu məqsədlə, UNESCO ilə əməkdaşlıq edir.

32 World Heritage. <https://whc.unesco.org/en/about>

1985-ci ildən başlayaraq Türkiyənin ərazisində yerləşən 19 mədəni varlıq irs siyahısına daimi daxil edilmişdir: İstanbulun tarixi əraziləri (1985), Divriği Ulu Camii və Darüşşifası (Sivas, 1985), Hattuşa (Boğazköy, Hett dövlətinin paytaxtı, Çorum, 1986), Nemrut dağı (Adıyaman – Kahta, 1987), Xanthos-Letoon (Antalya-Muğla, 1988), Safranbolu şəhəri (Karabük, 1994), Troya antik şəhəri (Çanakkale, 1998), Ədirnə Səlimiyə məscidi və külliyyəsi (2011), Çatalhöyük neolit qəsəbəsi (Konya, 2012), Bergama çoxtərəfli mədəniyyət landşaftı (İzmir, 2014), Bursa və Cumalıkızık: Osmanlı imperatorluğunun doğuşu (Bursa, 2014), Diyarbakır səddi və Hevsel Bahçələri (2015), Efes (2015), Ani Arkeoloji Alanı (Qars, 2016)³³.

UNESCO ümumdünya irsinin ilkin siyahısında 79-dan çox abidə³⁴, qeyri-maddi mədəni irs siyahısında 31 mədəniyyət nümunəsi daxilidir³⁵.

Azərbaycan (1993-cü ildən UNESCO-nun üzvüdür): Azərbaycandan UNESCO-nun siyahısına 3 tarixi abidə, 1 təbii landşaft və 1 köç yolu daxil edilmişdir³⁶: Bakı

33 Türkiyə. <https://whc.unesco.org/en/statesparties/tr>; World Heritage Sites – Türkiyə. https://www.unesco.org/en/world-heritage/list?f%5B0%5D=countries%3Adcfdcb5-41e7-519e-948a-fcf793b86467&f%5B1%5D=dataset_filters%3A6b092825-9770-47e0-92c6-084caebeca46&hub=68246#toggle-facets; Dünya Miras Listesi'nde Türkiyə. T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları Ve Müzeler Genel Müdürlüğü // <http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,44423/dunya-miras-listesi.html>

34 Türkiyə. <https://whc.unesco.org/en/statesparties/tr>

35 Türkiyə. Intangible Cultural Heritage. <https://ich.unesco.org/en/state/turkiye-TR>

36 Azərbaycan. <https://whc.unesco.org/en/statesparties/az>; Maddi mədəni irs nümunələri. https://unesco.org/index.php/az/categories/material_cultural_heritage

şəhərinin qədim tarixi mərkəzi olan İçərişəhər, Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi və Qız Qalası (2000)³⁷, Şəki şəhərinin tarixi hissəsi (Xan sarayı ilə birgə) (2019)³⁸, Qobustan Qayaüstü təsvirləri - Mədəni Landşaftı (2007)³⁹.

UNESCO-nun Ümumdünya İrsinin ilkin siyahısına 12 abidə daxildir. Naxçıvan mavzoleyi; Antik Qəbələ şəhəri, Ordubad Tarix və Memarlıq Qoruğu, Şuşa Tarix və Memarlıq Qoruğu, Binəqədi dördüncü dövr fauna və flora ehtiyatı, Lök-Batan palçıq vulkanı, Suraxanı, Atəşgah v.d.⁴⁰. 24 mədəniyyət nümunəsi isə qeyri-maddi mədəni irs siyahısında daxildir⁴¹.

Qeyd edək ki, Azərbaycanın UNESCO Mədəni irs siyahısına daxil edilmiş abidələri ICESCO-nun İslam Dünyasının İrs Siyahısına daxil edilmişdir.

Özbəkistan (1993-cü ildən UNESCO-nun üzvüdür): Özbəkistanın 4 tarixi abidəsi, 2 təbii landşaft və 1 köç yolu UNESCO-nun ümumdünya mədəni irs siyahısına daxil edilmişdir: Xivənin İçən qalası (1990)⁴², Buxara şəhərinin tarixi yerləri (1993)⁴³, Şahrısıyabs şəhərinin tarixi yerləri (2000)⁴⁴, Səmərqənd – mədəniyyətlərin qovuşduğu şəhər (2001)⁴⁵.

Bundan əlavə, UNESCO-nun Ümumdünya İrsinin ilkin siyahısına 34 abidə, qeyri-maddi mədəni irs siyahısına isə 16 nümunə⁴⁶ daxildir.

37 Walled City of Baku with the Shirvanshah's Palace and Maiden Tower. <https://whc.unesco.org/en/list/958/documents/>

38 Historic Centre of Sheki with the Khan's Palace. <https://whc.unesco.org/en/list/1549>

39 Gobustan Rock Art Cultural Landscape. <https://whc.unesco.org/en/list/1076>

40 Azerbaijan. <https://whc.unesco.org/en/statesparties/az>

41 Azerbaijan. Intangible Cultural Heritage. <https://ich.unesco.org/en/state/azerbaijan-AZ>

42 Itchan Kala. <https://whc.unesco.org/en/list/543>

43 Historic Centre of Bukhara. <https://whc.unesco.org/en/list/602>

44 Historic Centre of Shakhriyabz. <https://whc.unesco.org/en/list/885>

45 Samarkand – Crossroad of Cultures. <https://whc.unesco.org/en/list/603>

46 Uzbekistan. Intangible Cultural Heritage. <https://ich.unesco.org/en/state/uzbekistan-UZ>

Şəkil 1. Sherdar Medressa, Lions Gate, Registan, Samarkand, Uzbekistan

Mənbə: World Heritage Site. <https://whc.unesco.org/en/list/603/gallery/>

Mərkəzi Asiyada UNESCO-nun diqqət çəkən abidələri sırasında Özbəkistanın tarixi şəhərləri xüsusilə fərqlənir. Özbəkistanın abidələrinin ümumdünya irsi siyahısına daxil edilməsinə hələ sovet dövründə başlanmışdır. Səmərqəndin Registan Meydanı, Şah-i-Zində məqbərə kompleksi və Uluqbəy Rəsədxanası, Şahrısyabz türk-İslam memarlığının ən yüksək nümunələrindən biridir. Buxara şəhəri isə İslam elminin və mədəniyyətinin mühüm mərkəzi kimi tanınır. Burada yerləşən Po-i-Kalyan Minarəsi və Labi-Hauz Kompleksi şəhərin zəngin tarixini əks etdirir.

Qazaxıstan (1994-cü ildən UNESCO-nun üzvüdür): Qazaxıstandan 2 abidə, 1 köç yolu, 3 təbii landşaf UNESCO-nun Ümumdünya Mədəniyyət İrs Siyahısına daxil edilmişdir⁴⁷; Tambəli qayaüstü təsvirləri (2004)⁴⁸, Xoca Əhməd Yasəvinin mavzoleyi (2003)⁴⁹. 14 mədəniyyət nümunəsi qeyri-maddi mədəni irs siyahısına, 13 abidə isə ilkin siyahıya daxildir⁵⁰.

47 Kazakhstan. <https://whc.unesco.org/en/statesparties/kz>

48 Petroglyphs of the Archaeological Landscape of Tanbaly. <https://whc.unesco.org/en/list/1145>

49 Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi. <https://whc.unesco.org/en/list/1103>

50 Kazakhstan. Intangible Cultural Heritage. <https://ich.unesco.org/en/state/kazakhstan-KZ>; Kazakhstan. <https://whc.unesco.org/en/statesparties/kz>

Türkmenistan (1994-cü ildən UNESCO-nun üzvüdür): Türkmənistandan UNESCO-nun siyahısına 3 tarixi abidə, 1 təbii landşaft və 1 köç yolu daxil edilmişdir: Antik Mərv şəhəri (1999)⁵¹, Kunya-Ürgənc şəhəri (2005)⁵², Nisa şəhərindəki Parfiya qalaları (2007)⁵³. UNESCO-nun Ümumdünya İrsinin ilkin siyahısına 8, qeyri-maddi mədəni irs siyahısına 9⁵⁴ abidə daxildir.

Qırğızıstan (1995-ci ildən UNESCO-nun üzvüdür): Qırğızıstanın UNESCO irsinə daxil olan yeganə mədəniyyət abidəsi Müqəddəs Süleyman dağıdır (2009)⁵⁵. Bu yer, minilliklər boyu mədəni və dini mərkəz olmuşdur. Dağın ərazisində qədim mağara rəsmləri, ibadət yerləri və arxeoloji tapıntılar aşkar edilmişdir. Bununla yanaşı 1 köç yolu və 1 təbii landşaft maddi irs siyahısı, 15 mədəniyyət nümunəsi qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxildir⁵⁶.

2.2. Təbii Landşaftlar və Köç Yolları

Tarixi abidələrlə yanaşı aşağıda göstərilən təbii landşaftlar və köç yolları da ümumdünya mədəni irs siyahısına daxil edilmişdir⁵⁷:

Göreme Milli Parkı və Kapadokiya (Nevşehir) (1985, Türkiyə)

Pamukkale-Hierapolis (Denizli) (1988, Türkiyə)

Sarı arka çölü və gölü (2008, Qazaxstan)⁵⁸

İpək Yolu: Çanqan-Tyanşan Dəhlizinin Marşrutlar Şəbəkəsi (2014, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Çin)⁵⁹

Qərbi Tyan Şan (2016, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan)

Hirkan qoruğu (2019, Azərbaycan, İran)

51 State Historical and Cultural Park “Ancient Merv”. <https://whc.unesco.org/en/list/886>

52 Kunya-Urgench. <https://whc.unesco.org/en/list/1199>

53 Parthian Fortresses of Nisa. <https://whc.unesco.org/en/list/1242/>

54 Turkmenistan. Intangible Cultural Heritage. <https://ich.unesco.org/en/state/turkmenistan-TM>

55 Sulaiman-Too Sacred Mountain. <https://whc.unesco.org/en/list/1230>; Kyrgyzstan. <https://whc.unesco.org/en/statesparties/kg>

56 Kyrgyzstan. Intangible Cultural Heritage. <https://ich.unesco.org/en/state/kyrgyzstan-KG>

57 World Heritage List// <https://whc.unesco.org/en/list/>

58 Saryarka – Steppe and Lakes of Northern Kazakhstan. <https://whc.unesco.org/en/list/1102>

59 Silk Roads: the Routes Network of Chang'an-Tianshan Corridor. <https://whc.unesco.org/en/list/1442>

Xınalıqlıların Mədəni Landşaftı və “Köç Yolu” Yaylası Marşrutu (2023, Azərbaycan)

Turanın soyuq qış səhraları (2023, Qazaxıstan, Türkmənistan, Özbəkistan)⁶⁰

İpək Yolu: Zərəfşan-Qaraqum köç yolu (2023, Özbəkistan, Türkmənistan, Tacikistan)⁶¹.

Tarixi İpək Yolunun bəzi hissələri hazırda da istifadə edilir. Həmin marşrutların, köç yollarının, eyni zamanda təbii landşaftların dünya irsi siyahısına daxil edilməsi, bu məkanların turizm marşrutlarına daxil edilməsi onların qorunması və türk dünyasının irsinin təbliğində mühüm məsələlərdən biridir.

2.3. Ümumdünya Qeyri Maddi Mədəni İrs Siyahısında Türk Dünyasının Mədəniyyət Nümunələri.

Hər xalqın öz mədəni dəyərlərindən əlavə ümumtürk və dünyasına türk-islam aid mədəniyyət xüsusiyyətləri, beynəlxalq əhəmiyyəti və ümumdünya mədəniyyətinin bir hissəsi olması səbəbindən aşağıda göstərilən qeyri-maddi mədəniyyət nümunələri UNESCO-nun Ümumdünya mədəniyyət irsi siyahısına daxil edilmişdir⁶²:

Novruz bayramı (2009, Azərbaycan, Qazaxstan, Türkiyə, Türkmənistan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Tacikistan, İran, Əfqanıstan, Pakistan, Hindistan, İraq, Monqolustan), Dədə Qorqud dastanı (2018, Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxstan), Lavaş (2016, Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxstan, Qırğızıstan, İran), ənənəvi zəka və strategiya oyunu: Toqyzqumalaq, Toguz Korgool, Mangala/Göçürme (2020, Türkiyə, Qazaxstan, Qırğızıstan), Molla Nəsrəddin (2022, Azərbaycan, Qazaxstan, Türkiyə, Türkmənistan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Tacikistan), İpəkçilik və toxuculuq üçün ənənəvi ipək istehsalı (2022, Azərbaycan, Türkiyə, Özbəkistan, Türkmənistan, İran, Əfqanıstan, Tacikistan), iftar və onun sosial-mədəni ənənələri (2023, Azərbaycan, Türkiyə, Özbəkistan, İran), Təzhib/Tazhib/Zarhalkori/Tezhip/Naqqoshlik sənəti (2023, Özbəkistan, Azərbaycan, Türkiyə, İran, Tacikistan), miniatur sənəti (2020, Azərbaycan, Türkiyə, Özbəkistan, İran), çay mədəniyyəti - şəxsiyyətin, qonaqpərvərliyin və sosial qarşılıqlı əlaqənin simvolu kimi (2022,

60 Cold Winter Deserts of Turan. <https://whc.unesco.org/en/list/1693>

61 Silk Roads: Zarafshan-Karakum Corridor. <https://whc.unesco.org/en/list/1675/>

62 Intangible Cultural Heritage. // <https://ich.unesco.org/en/>

Azərbaycan, Türkiyə), balaban (ney, 2023, Azərbaycan, Türkiyə), sədəf sənətkarlığı (2023, Azərbaycan, Türkiyə), qırğız və qazax yurtlarının hazırlanması (2014, Qazaxstan, Qırğızıstan), Ayış/Aytış, improvizasiya sənəti (2015, Qazaxstan, Qırğızıstan), şahinlə ov (2021, Qazaxstan, Qırğızıstan, Pakistan və daha 21 dövlət).

Bundan əlavə hər bir xalq üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən, mədəniyyətin və identikliyin cəhətlərini göstərən nümunələr də ümumdünya qeyri-maddi mədəniyyət nümunələri siyahısına daxil edilmişdir:

Türkiyə: qissəxanlıq (məttah sənəti, xalq hekayəçiləri, 2008, Türkiyə), Mövləvi Səma mərasimi (2008, Türkiyə), Aşıqlıq ənənəsi (2009, Türkiyə), Qaragöz (Türkiyə, 2009), Semah, Ələvi-Bektaşî ritualı (2010, Türkiyə), ənənəvi söhbət yığıncaqları (2010, Türkiyə), Qırxpınar yağlı güləş festivalı (2010, Türkiyə), Keşkek mərasimi ənənəsi (2011, Türkiyə), Mesir məcunu festivalı (2012, Türkiyə), Türk qəhvə mədəniyyəti və ənənəsi (2013, Türkiyə), əbru sənəti (2014, Türkiyə), Kuş dili (fit çalmaq, 2014, Türkiyə), çini istehsalının ənənəvi sənətkarlığı (2016, Türkiyə), Bahar şənliyi, Hıdırelləz (2017, Türkiyə), ənənəvi türk oxçuluğu (2019, Türkiyə), Hüsn-i Hat, Türkiyədə İslam sənətində ənənəvi xəttatlıq (2021, Türkiyə), Ənənəvi Əhlət daş işlənmə sənəti (2022, Türkiyə), zeytun yetişdirilməsi ilə bağlı ənənəvi biliklər, üsullar və təcrübələr (2023, Türkiyə), ənənəvi tulumba (Gayda/Tulum) hazırlanması və ifası (2024, Türkiyə, Şimali Makedoniya).

Azərbaycan: Azərbaycan muğamı (2008, Azərbaycan), Azərbaycan aşiq sənəti (2009, Azərbaycan), kəlağayı (2014, Azərbaycan), tarda ifa və hazırlanması (2012, Azərbaycan), mədəni kimliyin göstəricisi dolmanın bişirilməsi və paylaşılması ənənəsi (2017, Azərbaycan), Yallı rəqsi (2018, Azərbaycan), Təndir (2024, Azərbaycan).

Özbəkistan: Şaşmaqom musiqisi (2008, Özbəkistan), Askiya (ağıl sənəti, 2014, Özbəkistan), plov mədəniyyəti (2016, Özbəkistan), Xorəzm rəqsi, Ləzgi (2019, Özbəkistan), Özbəkistanda keramika sənəti (2023, Özbəkistan).

Qazaxstan: qazax dombra mədəniyyəti (2014, Qazaxstan), Qazaxstanda kuresi (2015, Qazaxstan), Qazax atçılarının ənənəvi yaz bayramı ayinləri (2018, Qazaxstan), Orteke (Qazaxistanda ənənəvi ifaçılıq sənəti: rəqs, oyuncaq və musiqi, 2022, Qazaxstan), betaşar toy adəti (2024, Qazaxstan).

Türkmənistan: Koroğlu dastanı (2015, Türkmənistan), Kushtdepdi mahnı və rəqs ayini (2017, Türkmənistan), ənənəvi türkmən xalçaçılıq sənəti (2019, Türkmənistan), Türkmən tikiş sənəti (2022, Türkmənistan), Axal-Təkə atçılıq sənəti və at bəzək ənənələri (2023, Türkmənistan).

Qırğızistan: Akınların sənəti (qırğız dastançıları, 2008, Qırğızistan), Ala-kiyiz və Şırdak (qırğızların ənənəvi keçə xalçaları sənəti, 2012, Qırğızistan), Manas, Semetey, Seytek dastanı (2013, Qırğızistan), kok börü (ənənəvi at oyunları, 2017, Qırğızistan), Ak-qalpaq sənətkarlığı (qırğız kişi baş geyimlərinin hazırlanması və geyinilməsi üzrə ənənəvi bilik və bacarıqlar, 2019, Qırğızistan), Köçəri oyunları, irsi yenidən kəşf etmək, müxtəlifliyi qeyd etmək (2021, Qırğızistan), Eleçək, qırğız qadın baş geyimləri: ənənəvi biliklər və rituallar (2023, Qırğızistan),

UNESCO-nun Ümumdünya mədəni irs siyahısında yer alan abidələr yalnız bir ölkənin deyil, bütün bəşəriyyətin ortaq mirası hesab olunur. Şəhərlər orta əsr memarlığının inkişafını, dövlətçilik ənənəsini, türk xalqlarının mədəniyyətini əks etdirir, milli və dini dəyərlərin sintezini, türk-islam mədəniyyətinin ənənələrini göstərir.

Bu abidələrin qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılması məqsədilə UNESCO bir sıra layihələr həyata keçirir. Təmir və bərpa işləri, yerli icmaların maarifləndirilməsi və beynəlxalq əməkdaşlıq bu məqsədlərdən bəzilərindədir. Türk xalqlarının mədəni irsi, tarixin müxtəlif mərhələlərində formalaşmış və dünya mədəniyyətinə böyük töhfə vermişdir. UNESCO-nun bu irsi tanınması yalnız tarixi abidələrin qorunmasını deyil, həm də regionun zəngin mədəniyyətinin beynəlxalq səviyyədə tanınmasını təmin edir.

3. TÜRK XALQLARININ MƏDƏNİYYƏTİNİN “MƏDƏNİYYƏT PAYTAXTI” PROQRAMLARINDA TƏBLİĞİ

“Mədəniyyət paytaxtı” anlayışı XX əsrin 80-ci illərindən sosial konsepsiya kimi yaranmışdır və əsasən, müəyyən mədəniyyət tarixi olan, mədəni prosesləri, elm və incəsənət varisliyini, dövlətçilik ənənəsini qoruyan şəhərlərə aid edilir. Belə şəhərlər tarixin müxtəlif dövrlərində inzibati, elmi və mədəni, həmçinin dini mərkəz olmuşlar. Onların müasir görünüşləri zəngin tarixi keçmişlərini əks etdirən abidələrlə vəhdət təşkil edir.

Müasir dövrdə dünya xalqlarının hər biri öz tarixinin və mədəniyyətinin daha zəngin və qədim olduğunu dünyaya nümayiş etdirməyə çalışır, ölkəsinin nüfuzunu qaldırmaq üçün hər bir imkandan istifadə edir. Beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyi edən ölkənin bu fürsətdən istifadəsi üçün geniş imkanları yaranır. Hazırda bu məqsədlə keçirilən tədbirləri daha sistemli təşkil etmək və xalqlar arasında əlaqələri mədəniyyət vasitəsilə inkişaf etdirmək məqsədilə regional təşkilatlar tərəfindən İslam, Ərəb, Avropa, Amerika, Türk dünyasının Mədəniyyətinin Paytaxtı layihələri həyata keçirilir. Bu layihələr UNESCO tərəfindən müdafiə edilir, hətta mədəniyyət paytaxtı statusu alan şəhərlərin abidələri və ya şəhərin bir hissəsi (xüsusilə qədim hissəsi) UNESCO tərəfindən dünyanın mədəni irsi siyahısına daxil edilir. Mədəniyyət ilində bir sıra tədbirlər (rəsmi dövlət tədbirləri, elmi konfranslar, yarışlar, sərgilər v.s.) həmin şəhərdə keçirilir. Mədəniyyət Paytaxtlarına aid saytlarda mədəniyyət paytaxtı elan edilmiş şəhərlərin tarixi və mədəni irsini təbliğ edilir, keçirilən tədbirlər barədə məlumatlar verilir.

Türk dünyasının şəhərləri “İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı” və “Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı” layihələrində iştirak edir.

3.1. İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı

“İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı” proqramı İCESCO tərəfindən həyata keçirilir. Proqram Mədəniyyət Nazirlərinin IV İslam Konfransında (2004, Əlcəzair) təsdiqlənmişdir. Sivilizasiyalararası dialoqun qurulması, İslam dünyasının maddi və mənəvi mədəniyyətinin qorunması, həmçinin İslam sivilizasiyasının formalaşmasında və inkişafında, o cümlədən İslamın intibah dövründə elm və mədəniyyət mərkəzi olmuş şəhərlərin irsinin qorunması, onların təbliği üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirən bu proqramda Ərəb, Asiya və Afrika regionlarından hər il bir şəhər İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı elan olunur, həmin şəhərin İslam sivilizasiyasındakı rolu hərtərəfli təbliğ edilir. İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı statusunu alan şəhərin zəngin tarixi keçmişi, İslam və dünya mədəniyyətində elm, incəsənət, ədəbiyyat sahəsindəki töhfələrinə görə xüsusi yeri, arxeoloji təhsil və elmi-tədqiqat mərkəzləri, zəngin və qədim əlyazmaları qorunan kitabxanaları, həmçinin beynəlxalq mədəni tədbirlərin keçirilməsi üçün mədəniyyət qurumlarına malik olmalıdır. Mədəniyyət nazirlərinin həmin il üçün İslam konfransı üç İslam Mədəniyyətinin Paytaxtından birində keçirilir. Bu layihə və tədbirlər həm də ölkələrin bir-birinin mədəniyyəti ilə tanışlığı üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı statusu verilmiş şəhərlərin bu mövzuya həsr olunmuş fərdi saytları fəaliyyət göstərir⁶³.

Layihənin həyata keçirildiyi dövrdə türk dünyasından Daşkənd (2007), Bakı (2009), Bışkek (2014), Almatı (2015), Naxçıvan (2018), Buxara (2020), Şuşa (2024), Səmərqənd (2025) şəhərləri mədəniyyət paytaxtı elan edilmişdi. Bu şəhərlər layihə dövründə türk-islam mədəniyyətinin təbliğində fəal iştirak etmiş, mədəni dəyərlərin mübadiləsinə töhfə vermişlər.

Əlavə edək ki, 8-9 oktyabr tarixlərində 2024-cü ildə “İslam dünyasının mədəniyyət paytaxtı” missiyasını daşıyan Şuşa şəhərində ICESCO-nun İslam Dünyası İrs Komitəsinin 12-ci sessiyası keçirilmişdir. İclasda “Şuşa Tarix-Memarlıq Qoruğu” və “Ağdam İmarət Kompleksi və Cümə məscidi” adlı iki nominasiyanın ICESCO-nun İslam Dünyası İrsinin İlk Siyahısına daxil edilməsi barədə qərar qəbul edilmişdir. Bununla da adıçəkilən nominasiyaların növbəti illərdə İslam Dünyasının İrs Siyahısına daxil edilməsi üçün zəmin yaranıb. Eyni zamanda, mədəni irsin bərpa edilməsində Azərbaycan təcrübəsinin bütün dünyada

63 Capitals Cultural in Islamique World // <https://www.icescocreative.com/capitalsofculture>

postmünaqişə zonalarında mədəni irsin canlandırılması üçün unikal model olduğu vurğulanmışdır. Çünki işğaldan azad edilmiş şəhəri görən qonaqlar dağıntıları və bərpa prosesini canlı izləyə bilmiş, onlara dağıntılardan əvvəl şəhərin memarlığının foto-video materialları və dağıntıları təqdim edilmişdir.

3.2. Türk Dünyasının Mədəniyyət Paytaxtı

“Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı” layihəsinin əsası 2010-cu ildə Türk dövlət başçılarının İstanbul şəhərində keçirilən 10-cu sammitində qoyulmuş və 2012-ci ildən TÜRKSOY tərəfindən həyata keçirilir. Proqramın məqsədi türk dünyasının mədəni irsinin təbliği, şəhərlər arasında mədəni-bədii əlaqənin gücləndirilməsi, Türk Dünyasının mədəni zənginliklərini və ortaq dəyərlərini dünyaya tanıtmadır. Hər il türk dünyasının fərqli bir şəhəri bu ada layiq görülür və mədəniyyət və incəsənət sahəsində beynəlxalq tədbirlər təşkil olunur. İndiyədək 12 şəhər Türk Dünyasının Mədəniyyət Paytaxtı seçilmiş və bu proqram mədəniyyət mübadiləsini təşviq edən, xalqlar arasında anlaşmanı gücləndirən və ortaq dəyərləri tərənnüm edən mühüm platformaya çevrilmişdir. İndiyə qədər Astana (2012), Eskişehir (2013), Kazan (2014), Mərv (2015), Şəki (2016), Türküstan (2017), Kastamonu (2018), Oş (2019), Xivə (2020), Bursa (2022), Şuşa (2023), Anev (2024), Aktau (2025) şəhərləri Türk Dünyasının Mədəniyyət Paytaxtı seçilmişdir⁶⁴.

Əlavə edək ki, türk xalqlarının mədəniyyətində ən mühüm fəaliyyət TÜRKSOY və Türk Akademikə aiddir. Bu qurumlar UNESCO və İCESCO ilə əməkdaşlığı sayəsində bütün mədəni platformalarda və müxtəlif istiqamətlərdə türk dünyasının mədəniyyətini təqdim edir. Biz bu siyahıda mədəniyyət günlərinin təşkili, türk dünyasının görkəmli şəxsiyyətlərinə aid əlamətdar günlərin, onların irsinin qorunması və təbliği ilə əlaqədar tədbirlər, mədəniyyətin müxtəlif sahələrinə dair müsabiqələr, hər təqvim ilinin türk dünyasının bir əlamətdar dəyərinə həsr edilməsi kimi istiqamətləri görürük. Mövzu geniş olduğu üçün bu mövzulara ayrıca tədqiqatların həsr edilməsi münasibdir. Biz məlumatları ümumiləşdirmək üçün aşağıdakı cədvəli tərtib etdik.

64 TÜRKSOY, Ənənəvi tədbirlər, 2023, <https://www.turksoy.org/geleneksel-etkinlikler>

Cədvəl 1. Mədəniyyət Paytaxtı Seçilmiş Şəhərlər

	Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı	İslam dünyasının Mədəniyyət paytaxtı
Aktau	2025	
Almatı		2015
Anev	2024	
Astana	2012	
Bakı		2009
Bişkek		2014
Buxara		2020
Bursa	2022	
Daşkənd		2007
Eskişehir	2013	
Xivə	2020	
Kastamonu	2018	
Kazan	2014	
Mərv	2015	
Naxçıvan		2018
Oş	2019	
Səmərqənd		2025
Şəki	2016	
Şuşa	2023	2024
Türküstan	2017	

Cədvəlin təhlilindən məlum olur ki, layihələrə 21 şəhər təqdim edilmişdir. Azərbaycan və Özbəkistan İslam mədəniyyət paytaxtları proqramlarında digər türk dövlətlərindən daha aktiv iştirak edirlər. Belə ki, Azərbaycanın və Özbəkistanın 3 şəhəri İslam mədəniyyəti paytaxtı layihəsində iştirak etmişdir. Hər iki proqramda iştirak edən yeganə şəhər Azərbaycanın Şuşa şəhəridir. 2020-ci ildə isə Özbəkistanın Xivə şəhəri Türk dünyasının, Buxara şəhəri isə İslam dünyasının mədəniyyət paytaxtı elan edilmişdir. Bu hadisənin özbək xalqı və ictimaiyyəti, Özbəkistan dövləti və mədəniyyəti üçün böyük imkanlar yaratması ilə bərabər, təşkilatçılıq baxımdan böyük zəhmət tələb etdiyini göstərir. Maraqlı xüsusiyyətlərdən biri Türkiyənin şəhərlərinin İslam Mədəniyyəti Paytaxtı layihəsində iştirak etməməsidir.

Yekun. Tədqiqatın nəticəsi göstərir ki, müasir dövrdə türk dövlətləri qədim və zəngin mədəniyyətlərini təbliğ etmək üçün beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edir, mövcud platformaların imkanlarından maksimum faydalanırlar. Türk xalqlarının bir sıra mühüm maddi və mədəniyyət nümunələri beynəlxalq mədəni irs siyahısında daxil edilmişdir. Ümumdünya mirasına daxil olan abidələr və türk-islam dünyası mədəniyyətini əks etdirən şəhərlər geniş bir regionda türk xalqlarının yaratdıqları mədəniyyətə təmsil edir.

Ümumdünya mədəni irs siyahısına daxil olan nümunələrin təhlilində türk xalqlarının yaratdığı maddi mədəniyyət nümunələrini və mənəvi dəyərlərini görə bilirik. Bura ədəbiyyat nümunələri, musiqi alətləri, yeməklər, bayramlar və digər nümunələr daxildir. Ümumilikdə, Türkiyənin 131, Azərbaycanın 42, Özbəkistanın 57, Qazaxstanın 33, Qırğızıstanın 20, Türkmənistanın 22 mədəniyyət nümunəsi dünya mirası siyahılarına daxil edilmişdir. Onlardan, 47-si maddi mədəniyyət nümunəsi, 109-u isə qeyri-maddi mədəniyyət nümunəsidir. Siyahıya daxil edilmiş abidələri təhlil etdikdə Avrasiya materikinin geniş arealını əhatə edən türk xalqlarının mədəniyyətinin oxşar xüsusiyyətləri bir daha bu xalqların eyni kökünü, eyni tarixi-mədəni prosesləri keçdiyini sübut edir.

Mədəniyyət paytaxtları proqramlarının təhlilində məlum olur ki, proqramda iştirak edən 21 şəhər əsasən müxtəlif dövrlərdə türk dünyasının siyasi, inzibati, mədəniyyət, ticarət və sənətkarlıq mərkəzləri olmuşlar. Həmin şəhərlər bu gün də həm beynəlxalq, həm də regional proseslərdə fəal iştirak edirlər.

Türk xalqlarının tarixən yaratdıqları dövlətlər və mədəniyyət dəyərləri imkan verir ki, hər 3 beynəlxalq mədəniyyət platforması ilə əməkdaşlıq davam etdirilsin. Çünki ümumdünya mədəni irs siyahısına daxil edilmək üçün diqqət gözləyən mədəniyyət nümunələri vardır. Bunun üçün isə tədqiqatlara ehtiyac vardır. Bu proseslər türk dünyasının integrasiyası, ümumi dəyərlərinin üzə çıxarılması və təbliği baxımından davam etdirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- Azerbaijan. <https://whc.unesco.org/en/statesparties/az>
- Azerbaijan. Intangible Cultural Heritage. <https://ich.unesco.org/en/state/azerbaijan-AZ>
- Buyar C, Ünal U. Contribution of Organization of Turkic States Members to World Heritage at a Time of Cultural Convergence from the Past to the Future. *Bilig*. 2022; s.1–35. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2261454>
- Cold Winter Deserts of Turan. <https://whc.unesco.org/en/list/1693>
- Dünya Miras Listesi'nde Türkiye. T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları Ve Müzeler Genel Müdürlüğü // <http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,44423/dunya-miras-listesi.html>
- Gobustan Rock Art Cultural Landscape. <https://whc.unesco.org/en/list/1076>
- Historic Centre of Bukhara. <https://whc.unesco.org/en/list/602>
- Historic Centre of Shakhrisayabz. <https://whc.unesco.org/en/list/885>
- Historic Centre of Sheki with the Khan's Palace. <https://whc.unesco.org/en/list/1549>
- Intangible Cultural Heritage. // <https://ich.unesco.org/en/>
- Itchan Kala. <https://whc.unesco.org/en/list/543>
- Kazakhstan. <https://whc.unesco.org/en/statesparties/kz>
- Kazakhstan. Intangible Cultural Heritage. <https://ich.unesco.org/en/state/kazakhstan-KZ>
- Kunya-Urgench. <https://whc.unesco.org/en/list/1199>
- Kyrgyzstan. <https://whc.unesco.org/en/statesparties/kg>
- Kyrgyzstan. Intangible Cultural Heritage. <https://ich.unesco.org/en/state/kyrgyzstan-KG>
- Maddi mədəni irs nümunələri. https://unesco.az/index.php/az/categories/material_cultural_heritage
- Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi. <https://whc.unesco.org/en/list/1103>
- Mədəni İrsin Qorunması, İnkişafı və Bərpası üzrə Dövlət Xidməti // <http://irs.gov.az/category/qoruqlar>
- Parthian Fortresses of Nisa. <https://whc.unesco.org/en/list/1242/>
- Petroglyphs of the Archaeological Landscape of Tanbaly. <https://whc.unesco.org/en/list/1145>
- Samarkand – Crossroad of Cultures. <https://whc.unesco.org/en/list/603>
- Saryarka – Steppe and Lakes of Northern Kazakhstan. <https://whc.unesco.org/en/list/1102>

Silk Roads: the Routes Network of Chang'an-Tianshan Corridor. <https://whc.unesco.org/en/list/1442>

Silk Roads: Zarafshan-Karakum Corridor. <https://whc.unesco.org/en/list/1675/>

State Historical and Cultural Park "Ancient Merv". <https://whc.unesco.org/en/list/886>

Sulaiman-Too Sacred Mountain. <https://whc.unesco.org/en/list/1230>

Şuşa bəyannaməsi. 16.06.2021 <https://report.az/xarici-siyaset/susa-beyannamesinin-tam-metni/>

Turkmenistan. Intangible Cultural Heritage. <https://ich.unesco.org/en/state/turkmenistan-TM>

Türkiye. <https://whc.unesco.org/en/statesparties/tr>

Türkiye. Intangible Cultural Heritage. <https://ich.unesco.org/en/state/turkiye-TR>

TÜRKSOY, Ənənəvi tədbirlər, 2023, <https://www.turksoy.org/geleneksel-etkinlikler>

UNESCO World Heritage Site. <https://whc.unesco.org/en/list/603/gallery/>

Uzbekistan. Intangible Cultural Heritage. <https://ich.unesco.org/en/state/uzbekistan-UZ>

World Heritage List. <https://whc.unesco.org/en/list/>

World Heritage Sites – Türkiye. <https://www.unesco.org/en/world-heritage/list?f%5B0%5D=countries%3A6b092825-9770-47e0-92c6-084caebeca46&hub=68246#toggle-facets>

YENİ REGIONAL DİNAMİKA: MÜHARİBƏ AZƏRBAYCANIN VƏ ONUN NAXÇIVAN EKSKLAVI ARASINDA ƏSAS NƏQLİYYAT YOLU ZƏNGƏZUR DƏHLİZİNİN AÇILMASI İSTİQAMƏTİNDƏ ATILAN ADDIMLAR

İbrahim Kazımbəyli⁶⁵

XÜLASƏ

İkinci Qarabağ müharibəsi 44 gün ərzində başa çatdıqdan sonra Regionun siyasi mənzərəsi yenidən formalaşmağa başladı. Ermənistan kaputilyasiya sənədini imzaladıqdan sonra üzərinə bir sıra öhdəliklər götürdü. Azərbaycanla Naxçıvan arasında açılacaq yeni nəqliyyat əlaqəsi də üçtərəfli Bəyanatın ən mühüm maddələrindən biri idi. Ermənistan əvvəlcə üçtərəfli Bəyanatın 9-cu bəndi olan bölgədəki bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələrinin bərpa edilməsi məsələsini dəstəkləsə də, hazırda geri addım atır və prosesi ləngidir. Tarixi nəqliyyat marşrutlarının bərpası və yenidən formalaşması müasir dövrdə bir çox dövlətlərin strateji məqsədləri və prioritetləri arasındadır. Həmin dövlətlərdən biri də Azərbaycandır. Ölkəmizin zəngin neft və qaz ehtiyatları Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə Beynəlxalq enerji layihələrinə inteqrasiya oluna bilər ki, bu da regionun enerji təhlükəsizliyini təmin edir. Həmçinin, Zəngəzur dəhlizi regionda strateji tranzit marşrutudur və regionun siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik dinamikasında mühüm rol oynamaq potensialına malikdir. Zəngəzur

65 t.e.d. Prof. Dr., Azərbaycan Dillər Universiteti, ibrahimkazimbeyli@gmail.com, 0000-0002-8761-9927

dəhlizi həm də böyük Avrasiyanı, Türkiyə, Rusiya, Mərkəzi Asiya, İran, Ermənistan ərazilərini və Avropanı Asiya ilə birləşdirir.

Açar Sözlər: Regional, Dinamika, Dəhliz, Müharibə, Eksklav.

SUMMARY

After the second Karabakh war ended in 44 days, the political landscape of the region began to be reshaped. After signing the capitulation document, Armenia assumed a number of obligations. The new transport connection to be opened between Azerbaijan and Nakhchivan was one of the most important items of the tripartite Declaration. Although Armenia initially supported the restoration of all economic and transport relations in the region, which is paragraph 9 of the Tripartite Declaration, it is currently taking a step back and slowing down the process. Restoration and reconstruction of historical transport routes are among the strategic goals and priorities of many states in the modern era. One of those states is Azerbaijan. Our country's rich oil and gas resources can be integrated into international energy projects through the Zangezur corridor, which ensures the region's energy security. Also, the Zangezur corridor is a strategic transit route in the region and has the potential to play an important role in the political, economic and security dynamics of the region. The Zangezur Corridor also connects Greater Eurasia, Turkey, Russia, Central Asia, Iran, Armenia, and Europe with Asia.

Key Words: Regional, Dynamics, Corridor, War, Exclav.

1. ƏSAS HISSƏ

Tarixi Azərbaycan ərazisi olan Zəngəzur indiki Ermənistanın (tarixi İrəvan İ.K. Azərbaycan ərazisi) cənub hissəsini və Azərbaycan ərazilərinin kiçik bir hissəsini əhatə edən tarixi bir mahal olmuşdur. Zəngəzur mahalının Qafan, Gorus, Qarakilsə (Sisian), Mehri, Zəngilan, Qubadlı və Laçının bir hissəsini əhatə edirdi. XIX əsrdə ermənilərin Çar Rusiyası tərəfindən məqsədyönlü Cənubi Qafqaza, əsasən Azərbaycan hissəsinə köçürməsi nəticəsində bu ərazidə əhalinin etnik nisbətində dəyişiklik baş verdi. Köçürməyə məruz qalan ərazilərdən biri də tarixi azərbaycanlıların elliklə yaşadığı Zəngəzur mahalı idi. Qeyd edirəm ki, mənim də babalarım XX əsrin əvvəlində Zəngəzurdə erməni zülmünə məruz qalıb, Naxçıvana pənah gətirmişlər. Demografik nisbət Zəngəzur mahalında dəyişdi, ancaq əhalinin say dinamikası yenə də Azərbaycan türklərinin xeyrinə idi. Məhz bu dövrdə Zəngəzur mahalında 149 azərbaycanlı, 91 kürd və 81 erməni kəndi var idi [7.səh.42-43].

Tarixin bütün dövrlərində Zəngəzur Azərbaycanda mövcud olan dövlətlərin tərkibində olub. Əhalisinin mütləq əksəriyyətini azərbaycanlı əhali təşkil edib. Rus çarizminin işğalı dövründə Yelizavetpol quberniyasının tərkibində olub. Azərbaycanlı əhaliyə qarşı 1905-1907, 1914-1920-ci illərdə quldur erməni daşnak bolşevik birləşmələrinin ağılasığmaz qırğın siyasəti nəticəsində təxminən yarım milyona yaxın əhali qırğına məruz qaldı. Həmin illərdə 115 türk-müsəlman kəndi tamamilə dağıdılmışdır [2.]. Azərbaycan bolşeviklər tərəfindən işğal olunandan (1920-ci il 28 aprel) sonrada bəzi ərazilərimizdə erməni qüvvələrinin faktik nəzarəti davam edirdi. Qarabağın Dağlıq hissəsində yenə də erməni hücumları davam edirdi. Azərbaycan İnqilab Komitəsi 1920-ci il 30 aprel tarixli notasında Ermənistan Zəngəzur və Qarabağı öz qoşunlarından təmizlənməsini tələb etmişdi. Azərbaycan ərazilərinin heç bir hüquqi-siyasi əsas (ərazi verilsə xalqın rəyi-Referendum) olmadan çar Rusiyasından da sonra Sovet Rusiyası hərraca qoymuşdur. 1920-ci il avqust ayının 10-da Rusiya K (B) p-nın Qafqaz bürosu Azərbaycanın o zamanki bolşevik rəhbərliyinin də razılığı olmadan Naxçıvanın Şərur-Dərələyəz bölgəsini (Dərələyəz hissəsi- İ.K.) Ermənistana vermək barədə qeyri qanuni bir qərar çıxartdı. Qarabağ və Zəngəzur isə Azərbaycan və Ermənistanla “mübahisəli” ərazilər elan olundu [1.].

Azərbaycan K(b) PMK siyasi və Təşkilat bürolarının birgə iclasının qəbul etdiyi əsasız, düşünülməmiş, diqtə (qərar qəbul etmə) prinsipi ilə 1920-ci il noyabırın 30-da Zəngəzurun Qərb hissəsi Ermənistana verildi [6.]. Nəticədə Zəngəzur qəzasının 6. 742 kv.verstlik ərazisindən 3.105 kv.verstlik Azərbaycan SSR tərkibində qalmış, 3.637 kv.verstlik hissəsi isə Ermənistana verilmişdir [9.].

1988-ci ildən başlayaraq ermənilər yenidən baş qaldıraraq Azərbaycana qarşı əsasız torpaq iddaları irəli sürdülər. Azərbaycanlılar min illərlə yaşadıkları Zəngəzurdan, Göyçədən, Dərələyəzdən, İrəvandan, Vedidən və.s dədə-baba torpaqlarından zorla çıxarıldılar.Əhali kütləvi terror, qırğın, təhdidə məruz qaldı. Tarixi ərazilərimizdə olan abidələrimiz dağıdıldı. Bu Ərazilər bizim tarixi torpaqlarımızdır. Ancaq biz Ermənistana qarşı torpaq iddası irəli sürmürük.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, bizim ata-baba torpağımız olan İrəvan xanlığı, Zəngəzur mahalı və digər torpaqlar indi Ermənistan dövləti üçün torpaq olubdur. Bunlar bizim tarixi torpağımızdır, ancaq biz Ermənistana

qarışı torpaq iddası irəli sürmürük, halbuki sürə bilərik. Çünki, indiki Ermənistanın yerləşdiyi ərazi qədim türk, Azərbaycan torpaqlarıdır [3.].

Sovetlər dönməində bu ərazilərdə Azərbaycanlıların bir neçə dəfə qovulması həyata keçirilib. Hazırda Ermənistanın hərbi nəzarətində olan Zəngəzurun qərb hissəsi (bütövlükdə Ermənistan adlanan ancaq tarixi-coğrafi məfhum olaraq Qərbi Azərbaycan – İ. K.) ən qədim dövrlərdən Azərbaycan ərazilərində təşəkkül tapmış dövlətlərin tərkibində mövcud olmuşdur. Erməni, rus, fars mənbələrində bu barədə birmənalı, təkzib olunmaz faktlar, məlumatlar mövcuddur ki, Zəngəzur Azərbaycan torpağıdır. Bu məsələ ilə bağlı çox sayda faktlar misal göstərmək mümkündür. Bir erməni tarixçinin fikri ilə qeydlərimizi möhkəmləndirmək kifayət edər. Erməni tarixçi Gevorq Aslan yazır: “Ermənilərdə heç vaxt dövlətçilik olmamışdır, onlarda vətən hissi və vətənə bağlılıq olmamışdır, nə də siyasi bağlarla vətənə bağlı deyilər. Erməni vətənpərvərliyi yalnız yaşadıkları yerlə bağlı olmuşdur” [8.səh.43.].

Bu sadaladığımız faktlar tədqiqatımız üçün bir istiqamət, giriş, tarixi keçmişə qısa ekskurs kimi də qəbul oluna bilər. Ermənistan adlanan ölkə öz himayədarlarının açıq dəstəyi ilə XX əsrin sonlarından başlayaraq ölkəmizə qarşı əsasız ərazi iddaları irəli sürməyə başladı. Azərbaycanın o, zamankı siyasi rəhbərliyinin hadisələri düzgün qiymətləndirə bilməməsi, seyrçi mövqeyi, mərkəzdən leqal asılılıq, cəsarətsizlik və.s səbəblər də daxil erməni idalarına tutarlı cavablar verilmədi. Nəticədə ərazilərimiz işğal olundu, yurd – yerlərimiz vandalcasına dağıdıldı, əhalimiz məcburi köçkünə çevrildi. Bu gün Azərbaycana insan haqları “dərsi” keçməyə çalışan bəzi Avropa dövlətləri, Beynəlxalq qurumlar 30 il bu ədaltsizliyə göz yumdular, susdular. Yalnız bəzi yerinə yetirilməyən kağız üzərində qalan qərarlar istisna olunmaqla.

Azərbaycanın siyasi mənzərəsi müəyyənlanmış düzgün daxili və xarici siyasəti ümummilli Lider Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə ikinci dəfə qayıdışından sonra müəyyənləşdirildi. Azərbaycan dövləti tənəzzüldən-tərəqqiyə, böyük inkişaf yoluna qədəm qoydu. Bu haqda müasir Azərbaycan tarixşünaslığında kifayət qədər faktlar mövcuddur. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin strateji inkişaf xətti, yol xəritəsi elə zərgər dəqiqliyi ilə işlənib hazırlandı ki, son 30 ilin işğalına, ədalətsiz Beynəlxalq qurumların ikili yanaşmasına son qoyuldu.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi, cəsarəti, rəşadəti, dəyanəti saymaqla bitməyən müsbət keyfiyyətləri xalqa, orduya, güc, ruh verdi. Dövlət, Ordu, Xalq birliyi 44 günlük Vətən

Müharibəsində öz sözünü dedi. İşğal altında olan torpaqlarımız düşmən tapdağından azad olundu. Ermənistan kaputilyasiya bəyanatını imzalamaq məcburiyyətində qaldı. Üzərinə bir sıra öhdəliklər, o cümlədən kommunikasiyaların da açılmasını götürdü. Lakin, hələ bu günə qədər bu məsələnin tam həlli istiqamətində qəti qərar qəbul edə bilmir. Bunun səbəbləri də bizə aydındır. Ancaq, heç şübhə etmirik ki, Zəngəzur dəhlizi açılacaqdır.

Zəngəzur dəhlizi Mərkəzi Asiya, Xəzər regionu, Azərbaycan və Ermənistanı Türkiyə ilə birləşdirən sosial-iqtisadi, geosiyasi və geostrateji xüsusiyyətlərə malikdir. Məhz bu da onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan, Türkiyə, Rusiya və Ermənistan arasında nəqliyyat-logistika şəbəkəsini genişləndirəcək dəhliz regional ticarətə müsbət təsir göstərəcək və Cənubi Qafqazda iqtisadi əməkdaşlığın qurulmasında mühüm rol oynayacaq.

Zəngəzur dəhlizi regional dövlətlər (Azərbaycan, Türkiyə, Rusiya, Ermənistan, İran-İ.K) arasında dəmir yol şəbəkəsini genişləndirməyə imkan verəcək. Uzaqgörən dövlət xadimi cənab İlham Əliyev Zəngəzur dəhlizinin strateji əhəmiyyətini müxtəlif regional və beynəlxalq formalarda, o cümlədən BMT-nin Asiya və Sakit okean üzrə İqtisadi və Sosial komissiyasının 77-ci islasındakı çıxışlarında açıq şəkildə qeyd edir ki, dəhliz Türkiyə, Azərbaycan, bütövlükdə region, o cümlədən Ermənistan üçün yeni imkanlar yaradacaq. “Ermənistanla İran arasında dəmir yolunun tikintisi yəqin ki, 20 ildir müzakirə olunur, amma reallıqda hələ heç nə yoxdur. Çünki, bu layihə minimum 3 milyard dollar pul tələb edir. Amma Naxçıvanla İran arasında dəmir yolu xətti var, ondan istifadə edə bilirlər” [5.].

İkinci Qarabağ müharibəsinin əsas diqqətçəkən nəticələrindən biri Zəngəzur dəhlizinin üç müstəvidə önəm kəsb etdiyini qeyd edə bilərik: Lokal, regional və interkontintal. Dəhlizin lokal müstəvidəki əhəmiyyəti yeni nəqliyyat yolunun keçdiyi hər bir ölkədə yerli inkişafı stimullaşdıracaqdır. Diqqətçəkən budur ki, yeni dəhliz hər üç ölkənin ən zəif inkişaf etmiş bölgələrindən keçir. Dəhlizin 30 ilə yaxın işğal altında olan və talançılığa məruz qalan Azərbaycanın Cənub-Qərb regionları, Ermənistanın ən zəif inkişaf etmiş Sünik bölgəsi və uzun müddət terrorizm səbəbilə zəif inkişaf etmiş Türkiyənin Şərq vilayətlərini bir-birinə bağlanması planlaşdırılır ki, bu da hər 3 bölgədəki yerli, iqtisadi, yüksəliş ciddi töhfə verəcək.

Dəhlizin region müstəvidəki yeri və rolu bir sıra fərqli istiqamətləri ilə seçilir. Siyasi istiqaməti və ən əhəmiyyətli Türkiyə və Mərkəzi Asiya arasında yeni

marşrutun yaranmasıdır. Xüsusilə, Türkiyə bu istiqamət üzrə regional rəqibi olan İrandan asılılığın azaldılması və Mərkəzi Asiya ilə bağlantısının daha məqbul ölkələrdən keçməindən maraqlıdır. Həmçinin mərkəzi Asiya dövlətlərinin, o cümlədən digər dövlətlərin Türkiyəyə marağının, əlaqələrin və strateji tərəfdaşın istiqamətlərinin genişləndirir. Zəngəzur dəhlizinin gerçəkləşməsi regional siyasi konfigurasiya çərçivəsində böyük önəm kəsb edən Azərbaycanın əsas ərazisi və Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə alternativ keçid yaradacaq ki, bu da İranın Azərbaycan üzərindəki ən vacib uçaqlarından olan “Naxçıvan tranziti” məsələsinin təsirini azaldacaq. Bununla bağlı kifayət qədər müqayisələr, paralelliklər aparmaq olar.

Zəngəzur dəhlizinin interkontinental, yəni qitələrarası əhəmiyyəti isə Çinin son illərdə artan iqtisadi nəqliyyat şəbəkəsinə yeni bir alternativlik təşkil etməsidir. Bu alternativlik Çindən gələn malların Türkiyənin Şərq vilayətlərinə, oradan isə Aralıq Dənizi və ya İstanbul boğazları vasitəsi ilə Avropaya daşınmasını təklif edir. Bu yanaşma və yenilik həm Türkiyənin, həm də Çinin nəqliyyat yolunun diversifikasiya edilməsi strategiyasına da uyğundur. Yaxın gələcəkdə heç şübhə etmirik ki, Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizinə integrasiya edilməsi fonunda Zəngəzur dəhlizi Avropa və Asiya qitələri arasında önəmli ticarət marşrutu kimi görsənə bilər.

2022-ci il 15 iyun tarixində Azərbaycanla-Türkiyə arasında imzalanan Şuşa Bəyannaməsinin hər iki ölkə üçün çox böyük siyasi əhəmiyyəti var [4.]. Şuşa Bəyannaməsi Zəngəzur dəhlizinə bir rəsmiyyət qazandırmış oldu. Bu dəhliz Azərbaycanın Avrasiyanın nəqliyyat və logistika mərkəzi kimi mövqeyini möhkəmləndirməsinə imkan verəcəkdir. Bu məsələdə Azərbaycan dövlət başçısı Asiya Sakit okean bölgələrindəki tərəfdaş ölkələri bu regional layihəni nəzərdən keçirmələrini tövsiyyə edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Naxçıvana sonuncu səfərində Zəngəzurla bağlı Azərbaycanın qətiyyətli mövqeyini bir daha açıqlamışdır. Çıxışında dövlət başçısı qeyd edir ki, Ordubad dəmir yolu stansiyası ilə tanış olmaq təsadüfən deyildi. Çünki, bunun da böyük simvolik əhəmiyyəti var. Bu yaxınlarda buradan təqribən 50-60 kilometr aralıda yerləşən Mincivan kəndində ermənilər tərəfindən dağıdılmış dəmir yolu stansiyasında vəziyyətlə tanış olub. Ermənilər bütün dəmir yolu infrastrukturlarını məhv etdiyi fakt olaraq göz qabağındadır. Bərpa

edildikdən sonra Zəngilan, Naxçıvandan yalnız açılacaq 40 kilometrlik Zəngilan dəhlizi ilə birləşəcəkdir.

Azərbaycan siyasi rəhbərliyi bu dəhliz üzərindən dəmir yolu xətti ilə bağlı əsas tərəfdaş kimi Rusiyanı görür, çünki Ermənistan ərazisində olan Dəmir yolları xəttinin sahibi Rusiyadır. Zəngəzur dəhlizi ya könüllü olaraq heç bir əsas şərt irəli sürülmədən açılacaq, ya da Ermənistan buna məcbur olacaq. Bölgənin gələcəyi çoxtərəfli əməkdaşlıqla əlaqəlidir və Zəngəzur dəhlizinin açılması bu mənada əsas məqamdır. Zəngəzur dəhlizinin açılmasına qarşı çıxan bəzi dövlətlər (bəziləri özlərinin qırmızı xətti hesab edir.İ.K.) Ermənistanın daxilində olan bəzi dairələr sadə, gerçək reallığı təəssüf ki, dərk edə bilmirlər. Müharibə və münafişə bu gün heç kimə lazım deyil. Bizim dövlətin mövqeyi Cənubi Qafqazda sabitlik, sülh-əminəmanlıq, düzgün-dürüst qonşuluq münasibətlərində birgə yaşamaqdır. Ermənistan dövləti siyasi prosesləri düzgün dəyərləndirə bilməsə ağır demoqrafik problemlərlə üzləşəcək. İqtisadiyyatı tənəzzül edəcəkdir. Ermənistan inkişaf istəyirsə, revanşizmi unutmalı və Azərbaycanın təklif etdiyi əməkdaşlıq formulunu qəbul etməlidir.

Fikrimizi daha da tutarlı yanaşmalarla davam etdirək. Zəngəzur dəhlizində bir sıra dövlətlərin fərqli maraqları olduğundan bu reallaşmır. Bu toqquşan maraqlar da regionda gərginliyi artırır. Zəngəzur bir çox ölkələrin maraq dairəsində olan coğrafiyada yerləşir. Əslində ən böyük qısqanclıq burada Türk dünyasının bu dəhliz vasitəsilə əlaqələri daha da yaxınlaşmış olur. Burada Türk dünyasını ticari, logistik və siyasi əlaqələri güclənəcək. Dəhliz Bakıdan Türkiyənin Şərqindən Qarsa uzanan və ölkənin İranla sərhəddi yaxınlığından keçən strateji nəqliyyat marşrutunun bir hissəsidir. Nəticə etibarilə Ermənistan-Azərbaycan arasında sülh müqaviləsinin imzalanması dəhlizin açılmasına təkan verə bilər. Bunun əsas diqqətçəkən tərəfi odur ki, müqavilə imzalanacağı təqdirdə beynəlxalq nəqliyyat dəhlizininin fəaliyyəti xarici aktorlarda narahatlıq yaratmayacaq. Lakin, bu gün mövcud Ermənistan hakimiyyətinə qarşı revanşist qüvvələr baş qaldırıb, istefa və.s. tələb edirlər. Bunların məqsədi regionda sabitliyi pozmaqdır. Biz isə, yenə də hadisələrin gedişinə səbr və təmkin göstərərək gözləyirik. Biz tarixi reallığı qorumağa çalışacağıq.

ƏDƏBİYYAT

1. ARDA,fond 897, siyahı 1, iş 38
2. ARDA, fond 1061, siyahı 1, iş 49.
3. Azerbaijan President message to Armenia. Bakı 2022.
4. Xalq qəzeti, 16 iyun 2022.
5. İlham Əliyevin çıxışları,nitqləri,bəyanatları (Dövrü mətbuatlar).
6. İtirmidiyimiz tarixi yerlər: Zəngəzur (tarixi icmal)- Bakı 2007.
7. Кавказский календары на 1900 г. III отдел. Статист.свед.с.42-43.
8. Геворг Аслан-Армения и армяне,1914 год.
9. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər) Bakı 1998.

«КРАСНОЕ ЯБЛОКО» КАК ФЕНОМЕН ИДЕОЛОГИЧЕСКОГО ВОССОЕДИНЕНИЯ ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ (ТУРАН) В ЛИТЕРАТУРНОМ КОНТЕКСТЕ

Нургазиев Танат Есенбаевич⁶⁶

РЕЗЮМЕ

Символ Красного Яблока в древнетюркской мифологии имеет важное культурное и идеологическое значение. В тюркской традиции Красное Яблоко, или «Кызыл Алма», символизировало идеал и направляющее видение, к которому должны стремиться тюркские страны. В рамках этой мифологической структуры Красное Яблоко представляло собой не только географическое направление, но и воплощение конечных целей и стремлений тюркских народов. Этот символ был глубоко укоренен в легендах и фольклоре, выступая метафорой завоевания, единства и исполнения божественного предназначения. Повторяющийся мотив Красного Яблока в этих повествованиях отражает древнюю тюркскую веру в предназначенную родину и законное место в мире, что делает его мощным символом идентичности и цели. Влияние Красного Яблока на туранские культурные повествования глубоко и многогранно. Как символ, он выходит за рамки простой мифологии и входит в сферу идеологического выражения, особенно через работы таких влиятельных деятелей, как Зия Гёкальп. Гёкальп,

66 Доктор PhD. Главный научный сотрудник научно-практической лаборатории «Латын-Инновация» при Казахском Национальном педагогическом университете имени Абая, Казахстан, tanat.nurgaziev@gmail.com

ключевой идеолог движения туркизма начала 20-го века, переосмыслил мотив Красного яблока, чтобы он соответствовал идеалам туранизма, придав ему новое значение. Он представлял себе Красное яблоко как символ культурного и политического объединения, помещая его в более широкий контекст национальной идентичности и единства. Эта переосмысленность символа сыграла решающую роль в формировании эмоциональной эмблемы, вокруг которой могли объединиться культурные и политические устремления. Таким образом, Красное яблоко стало центральным мотивом в культурном дискурсе туранизма, воплощая стремление к единому и суверенному Турану.

Ключевые Слова: Туран, Красное Яблоко, Литература, Символ, Идеология.

ABSTRACT

The symbol of the Red Apple in ancient Turkic mythology has important cultural and ideological significance. In Turkic tradition, the Red Apple, or “Kyzyl Alma,” symbolized the ideal and guiding vision toward which the Turkic countries should strive. Within this mythological framework, the Red Apple represented not only a geographic direction, but also the embodiment of the ultimate goals and aspirations of the Turkic peoples. This symbol was deeply rooted in legends and folklore, serving as a metaphor for conquest, unity, and the fulfillment of divine destiny. The recurring motif of the Red Apple in these narratives reflects the ancient Turkic belief in a destined homeland and rightful place in the world, making it a powerful symbol of identity and purpose. The influence of the Red Apple on Turanian cultural narratives is profound and multifaceted. As a symbol, it goes beyond mere mythology and enters the realm of ideological expression, especially through the works of influential figures such as Ziya Gökalp. Gökalp, a key ideologist of the early 20th century Turkism movement, reinterpreted the Red Apple motif to fit the ideals of Turanism, giving it new meaning. He conceived of the Red Apple as a symbol of cultural and political unification, placing it within a larger context of national identity and unity. This reinterpretation of the symbol played a crucial role in the formation of an emotional emblem around which cultural and political aspirations could coalesce. The Red Apple thus became a central motif in the cultural discourse of Turanism, embodying the aspiration for a unified and sovereign Turan.

Keywords: Turan, Red Apple, Literature, Symbol, Ideology.

1. ВВЕДЕНИЕ. СИМВОЛИЧЕСКИЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ И ЗНАЧЕНИЯ

В западной мифологии красное яблоко часто появляется как символ искушения и знания, отражая глубоко укоренившиеся культурные повествования. Возможно, наиболее известно, что библейская история об Адаме и Еве представляет яблоко как плод Древа познания, олицетворяющий искушение, которое приводит к падению человека. Это повествование наделяет яблоко двойным значением: это и соблазн, который ведет к падению, и сосуд просвещения, учащий человечество греху и последствиям. Аналогичным образом, в греческой мифологии яблоко появляется в истории Троянской войны, где «Яблоко раздора», предложенное Эридой, богиней раздора, провоцирует конфликт между богинями, который в конечном итоге приводит к войне. Эта история подчеркивает роль яблока как катализатора значительных, часто бурных событий, усиливая его символическую связь с искушением и глубоким знанием, которое может возникнуть из конфликта и выбора. В восточных традициях символика красного яблока смещается в сторону тем бессмертия и здоровья, демонстрируя его положительные коннотации. В китайском фольклоре яблоки часто рассматриваются как предвестники здоровья и жизненной силы, часть более широкого культурного акцента на долголетьи и благополучии. Ассоциация яблока с Древом Жизни, концепция, распространенная в различных восточных мифах, еще больше усиливает его роль как символа вечной жизни и омоложения. Этот образ позиционирует яблоко не только как источник физической пищи, но и как духовный символ бессмертия, отражающий гармонию между природой и человеческим существованием. Акцент на здоровье и вечной молодости в этих традициях подчеркивает роль яблока в продвижении целостного взгляда на жизнь, где физическое благополучие и духовное просветление переплетены.

Символика красного яблока также проявляется по-разному в мифах и фольклоре, подчеркивая культурные различия и уникальные интерпретации. Во многих историях коренных американцев яблоко часто связывают с темами любви и общности, выступая символом единства и общих ценностей. Эти повествования часто изображают яблоко как дар мира или знак дружбы, подчеркивая роль плода в укреплении связи и гармонии между людьми. Кроме того, в некоторых культурах коренных народов яблоко включено в ритуалы и

церемонии как представление циклической природы жизни, переключаясь с темами возрождения и непрерывности, обнаруженными в их мировоззрении. Эти вариации символики иллюстрируют, как красное яблоко выходит за рамки своей буквальной формы, становясь универсальной эмблемой (символом), которая адаптируется к культурным и духовным потребностям различных обществ.

Красное яблоко служит мощным символом единства и стремления среди тюркских народов, олицетворяя общие цели и культурную солидарность. Эта эмблема, глубоко укорененная в тюркской мифологии, представляет собой идеал коллективной гармонии и амбиций, побуждая различные тюркские сообщества стремиться к общим целям и единой идентичности. Она воплощает стремление к сотрудничеству и взаимной поддержке, выступая в качестве путеводного маяка, вдохновляющего единство в многообразии. Символизм Красного яблока выходит за рамки простого представления, поскольку он воплощает ощутимые цели культурной и политической сплоченности в обширном тюркском мире. Означая эти общие стремления, Красное яблоко продолжает быть объединяющей силой, укрепляя чувство принадлежности и общей цели среди тюркских народов.

Интерпретации Красного яблока значительно различаются в разных тюркских регионах, отражая разнообразные культурные ландшафты этих сообществ. Так, например «Орхан Шаик Гёкьяй и Неджати Гюльтепе попытались раскрыть суть красного яблока, сравнивая ее с различными цивилизациями и обществами прошлого и настоящего. Зия Гёкальп и Нихал Атсыз, выразили красное яблоко как политическую идею тюркских стран» [1, с.132]. В некоторых областях он рассматривается как символ власти и господства, где Красное Яблоко означает идею взятия других народов и государств, напротив, другие интерпретации подчеркивают темы счастья, любви и стремления к светлому будущему, где Красное Яблоко становится метафорой личных и коллективных мечтаний. Ученные запада «Видели в нем фантазию, выражающую мечту об одном из идеальных принципов Запада, или недостающее звено в решении важной исторической проблемы. Великий немецкий мыслитель Август Фишер видел в Красном Яблоке символ абсолютного мирового господства» [2, с.15]. Эти вариации подчеркивают адаптивность Красного Яблока как символа, позволяя ему резонировать с

различными культурными повествованиями, сохраняя при этом свое основное значение во всем тюркском мире.

Красное Яблоко играет решающую роль в содействии тюркской идентичности, выступая в качестве культурного критерия, который связывает различные традиции и истории тюркоязычных народов. Оно действует как символ потерянного дома, идеала, который кочевые предки тюрков стремились вернуть, тем самым укрепляя чувство исторической преемственности и общего наследия. Благодаря этому общему символу Красное яблоко укрепляет идею коллективной тюркской идентичности, преодолевая региональные разделения и исторические различия. Оно становится эмблемой единства, которая не только прославляет общность тюркских народов, но и вдохновляет их на представление будущего, основанного на общих ценностях и стремлениях.

2. МЕТОДЫ. КРАСНОЕ ЯБЛОКО В СОВРЕМЕННОМ ТУРАНЕ

В современной туранистической мысли Красное яблоко продолжает оставаться мощным символом, представляющим стремление к единству и власти среди тюркских народов. Современные адаптации идеологии Красного яблока привели к тому, что она эволюционировала, чтобы резонировать с текущими политическими и культурными чувствами. Концепция была пересмотрена, чтобы соответствовать рамкам современных политических движений, часто опираясь на исторические интерпретации, чтобы укрепить чувство общей идентичности и цели. Эта адаптация не просто символична, но и служит точкой сплочения для различных туранских движений, которые стремятся способствовать развитию чувства общности и коллективной силы среди тюркских народов. Сопоставляя исторические символы с современными целями, эти движения стремятся создать единое видение будущего, которое укоренено в богатом культурном прошлом, но также может быть адаптировано к вызовам настоящего.

Красное яблоко также нашло свое место в политическом дискурсе, где оно служит метафорой сотрудничества и единства среди тюркских государств. Этот символизм сыграл важную роль в дипломатических дискуссиях и инициативах, направленных на укрепление сотрудничества на политических, экономических и культурных фронтах. Он действует как мост, соединяющий

разрозненные тюркские регионы, поощряя сплоченный подход к общим интересам. Влияние этого символизма очевидно на различных политических платформах, где Красное Яблоко используется для подчеркивания общего наследия и общих целей. Это не только укрепляет двусторонние отношения, но и способствует тюркской идентичности, которая выходит за рамки национальных границ. Используя этот мощный символ, политические лидеры могут внушить чувство солидарности и коллективных амбиций своим избирателям.

3. ОБСУЖДЕНИЯ И РЕЗУЛЬТАТЫ. «КРАСНОЕ ЯБЛОКО» В ЛИТЕРАТУРЕ ТЮРКСКИХ СТРАН

Эпические повествования и героические сказания в тюркской литературе часто используют красное яблоко как мощный символ, переплетенный с темами судьбы и стремления. Эти истории часто изображают красное яблоко как мистический объект, который ищут герои, представляющий их конечные цели или испытания, которые они должны преодолеть. Например, во многих эпических сказаниях путешествие главного героя отмечено погоней за красным яблоком, что означает стремление героя достичь величия и выполнить свое предназначение. Этот мотив не только подчеркивает непоколебимую решимость героя, но и служит повествовательным приемом, который продвигает историю вперед, создавая ощущение приключения и напряжения. Благодаря этим эпическим повествованиям красное яблоко появляется как символ личных и коллективных амбиций, отражая более широкие культурные ценности и стремления тюркских народов. Основоположник современной идеологии Туран, поэт Зия Гокальп в своем стихотворении «Alageyik» пишет;

Оригинал (на турецком языке)	Перевод на русский язык (авторский)
«Geyik beni görünce, Düştü büyük sevince. Verdi bana bir elma, Dedi, dinlenme, durma» [3, с.11]	Когда тот олень увидел меня, Он счастливым стал, радость не тая. И яблоко дав сказал тогда мне, Ты не отдыхай, беги в те края...

В стихотворении З.Гокальп данное яблоко приводит главного героя – мальчика в неизведанные края.

В тюркских сказках и мифологиях красное яблоко часто появляется как символ процветания и изобилия. В этих историях красное яблоко часто изображается как зачарованный фрукт, который дарует богатство, здоровье или мудрость тем, кто им владеет. Магические свойства красного яблока могут преобразовать жизнь персонажей, предлагая им возможности улучшить свои обстоятельства или достичь своих желаний. Благодаря этим историям красное яблоко становится мощным символом надежды и потенциала позитивных изменений. Кроме того, повторяющееся присутствие красного яблока в этих повествованиях подчеркивает его культурное значение как символа удачи, усиливая идею о том, что процветание достижимо с помощью настойчивости и правильных действий. Такие темы глубоко укоренились в фольклоре, отражая ценности и верования тюркских общин.

Например, писатель С. Муратбеков в своей повести «Жабайы алма» (Дикая яблоня) переплетает дерево данного фрукта с судьбами людей:

«В аул мы возвращались вечером, когда пастухи пригоняли с пастбищ скотину. За нашими спинами висели переметные сумы — коржуны и торбы, полные яблок.

На окраине аула нас встречала одинокая и тоже дикая яблоня. Но ее яблоки были крупнее лесных и не такие кислые. Они дразняще покачивались на ветвях, а самые спелые, упавшие, манили с земли, поблескивая литыми боками, но мы обходили дерево стороной, старались держаться от него подальше. Потому что в норе, между его корнями, обитало страшное и загадочное существо...» [4, с. 7].

Исследование любви и романтики в тюркской литературе часто представляет красное яблоко как пронзительный символ привязанности и эмоциональной связи. Во многих романтических историях красное яблоко представлено как знак любви, представляющий глубокие связи между персонажами и сложность их отношений. Например, влюбленные могут обмениваться красным яблоком как символом своей преданности и страсти. Однако эти рассказы также исследуют потенциальную хрупкость любви, поскольку недопонимание и безразличие могут привести к разбитому сердцу, символизируемому отвержением или потерей красного яблока. Включая красное яблоко в романтические темы, эти истории передают тонкие эмоции,

связанные с любовью, подчеркивая как ее красоту, так и ее трудности. Таким образом, красное яблоко служит универсальным символом, воплощающим переплетенные темы любви, желания и эмоционального роста в тюркской литературе. В трактовке красного яблока и любви Ч.Айтматов прекрасно описывает главного героя Исабекова при помощи его диалога с девушкой, которую он не знает но безответно влюблен;

— Я принес вам... яблоко, - выдал из себя Исабеков.

— Яблоко? Какая невидаль! Неужели вы думаете, что я никогда не ела яблок?

— Нет, понимаете, я его нашел...

— Ну и что? Не понимаю, что вам от меня надо, - раздраженно проговорила она и, не оглядываясь, быстро зашагала прочь. Она уходила от своего красного яблока [5, с. 46].

Согласно данной трактовке, яблоко, выступая в роли символа разлуки, перемещается в роль символа мира, когда главный герой повести Исабеков возвращается к мысли о сохранении семьи и возвращения к своей жене.

4. ВЫВОДЫ

Красное Яблоко – очень распространенный символ с разными траекториями толкования. Данный символ можно встретить в художественной литературе, в высказываниях политиков, диалогах, в изобразительном искусстве, и т.д. Несмотря на свою значимость, символизм Красного Яблока не лишен критики и проблем. Некоторые рассматривают его как пережиток националистических идеологий, который может потенциально оттолкнуть или маргинализировать различные группы в более широком тюркском сообществе. Хотя, данный символ и считается религиозным, «Оригинальный текст Библии упоминает только «плоды». Поэтому в ранней средневековой живописи, где каждый предмет является символом с огромным значением, – яблока на полотнах нельзя было увидеть. Но европейская традиция считает именно яблоко плодом с Древа познания добра и зла» [6, с.193]. Критики утверждают, что чрезмерный акцент на таких символах может отвлечь внимание от более насущных социально-политических проблем, что приведет к чрезмерному упрощению

сложных идентичностей и историй. Кроме того, ассоциация Красного Яблока с властью и доминированием может быть спорной, поскольку она может противоречить современным ценностям инклюзивности и равенства. Эти проблемы подчеркивают необходимость детального понимания роли символа в современной идеи Туран, которое признает его исторические корни, но в то же время учитывает разнообразные реалии сегодняшнего мира.

В литературном контексте, идея Туран напрямую связана с символом «Красное яблоко». Изначально, понятие «Красного яблока» согласно «Каталогу мотивов Томсона» включает такие мотивы, как рождение первого человека из яблока (A1253.1), зачатие через поедание яблока (T511.1), возвращение человека к яблоне (D215), волшебное яблоко, создающее плодородие (1347.1), яблоко, создающее любовь (1355,7), и подобные мотивы (10, 10) довольно распространены в фольклорных примерах» [7, с.2].

Позже, в начале XX столетия данный символ был преобразован в идею власти и справедливости, что нашло свое отражение практически во всех литературных произведениях тюркских стран.

ЛИТЕРАТУРА

1. Şentürk, Oğuz. Hâkimiyetin Sembolü: Kızilelma. Türk Dünyası Araştırmaları 123, sy. 242 (Ekim 2019).
2. Necati, Gültepe. Kızilelma'nın İzinde. Ötüken Neşriyat, 2016, İstanbul.
3. Ziya, Gökalp. Kızıl Elma Şiirler. Ötüken Neşriyat, 2016, İstanbul.
4. Муратбеков С. Дикая яблоня. Повести, рассказы – Алма-Ата: Жазушы, 1990.- 672 с.
5. Айтматов Ч. Собрание сочинений: В 3-х т.,Т. 3. Рассказы. Очерки. Публицистика. - М.: Мол. гвардия, 1984. -575 с.
6. Светлана, Горева. Символ яблока в культуре и искусстве через религиозную мифологию. Історія релігій в Україні: актуальні питання. 2021. Вип. 3.
7. Safarova, Aynure. (2023).Cümhuriyyət dönəmi şeirində «Qızıl alma» AMEA Folklor İnstitutu.

POSTMÜNAQİŞƏ DÖVRÜNDƏ RUSİYANIN QAFQAZ SİYASƏTİ (ERMƏNİSTAN NÜMUNƏSİNDƏ)

Qabil Əli oğlu Əliyev⁶⁷

XÜLASƏ

2020-ci ildə 44 günlük müharibədə Azərbaycanın öz torpaqlarını azad etməsindən sonra Qafqaz regionunda yeni geosiyasi vəziyyət formalaşmağa başlamışdır. Həm region ölkələri arasında, həm də regionda ciddi maraqları olan böyük dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətlərdə yeni çalarlar üzə çıxmışdır. Təqdim olunan məqalədə Cənubi Qafqazda öz təsir imkanlarını qoruyub saxlamağa çalışan Rusiyanın postmünaqişə dövründə Ermənistanla hərbi və iqtisadi sahələrdə qarşılıqlı münasibətləri araşdırılmışdır.

Açar Sözlər: Rusiya, Ermənistan, Forpost, Hərbi Yardımlar, Sanksiyalar.

ABSTRACT

In 2020, a new geopolitical situation began to form in the Caucasus region after Azerbaijan liberated its lands during a 44-day war. New shades appeared in relations both between the countries of the region and with large states with serious interests in the region. The article examines the relationship between Russia, which is trying to maintain its influence in the South Caucasus, and Armenia in the military and economic spheres in the post-conflict period.

Keywords: Russia, Armenia, Outpost, Military Aid, Sanctions.

67 Tarix Elmləri Doktoru, Professor, Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Universiteti, qabilalioglu1956@gmail.com, 0000-0002-2372-5907

1. ƏSAS HISSƏ

Rusiya Federasiyası (RF) II Qarabağ müharibəsi zamanı zahiri neytrallıq nümayiş etdirsə də, dövlət səviyyəsində İran üzərindən, erməniəilli Rusiya işadamları da mülki aviasiya ilə Gürcüstan hava məkanından istifadə etməklə Ermənistan Respublikası (ER) üçün böyük həcmdə hərbi texnika, silah-sursat göndərməklə bu dövləti məğlubiyyətdən xilas etməyə çalışmışdılar. Bu mümkün olmadıqda isə, Rusiya prezidenti V.Putinin təkidi və bilavasitə iştirakı ilə Qarabağda hərbi əməliyyatların dayandırılması haqqında üçtərəfli bəyannamə imzalanmış və dərhal münaqişə zonasına Rusiya sülhməramlı qüvvələri yerləşdirilmişdi.

Ermənistan cəmiyyətində bu ağır məğlubiyyətdən, xüsusən də 2023-cü il sentyabrın 19-20-də Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin 1 günlük antiterror əməliyyatı nəticəsində Qarabağdakı erməni hərbi qüvvələrinin tamamilə məhv edilməsindən sonra Rusiyadan narazılıq çıxışları artmışdır. Erməni siyasi dairələrində Rusiyanın bu respublikaya açıq şəkildə hərbi qüvvə ilə yardım göstərməməsi həmin narazılığın əsas səbəbi kimi açıqlanmışdır. 2018-ci ilin yazında Ermənistan əhalisinin hakimiyyətdə olan Qarabağ klanına qarşı kütləvi etiraz çıxışları nəticəsində hakimiyyət gələn Nikol Paşinyan və komandası da bu əhval-ruhiyyəni nəzərə alaraq, Fransa və Hindistanla hərbi əməkdaşlığı genişləndirmək, ABŞ və Avropa Birliyi (AB) ilə, NATO strukturları ilə əlaqələri möhkəmləndirmək xətti götürdüyünü bəyan etmişdir. Ermənistan hakimiyyətinin ritorikasında da Rusiyanın ünvanına tənqidi fikirlər səsləndirmək, Rusiyanın təşəbbüsü ilə və bilavasitə rəhbərliyi altında yaradılmış Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatında (KTMT) fəaliyyəti dondurmaq haqqında bəyanatlar verilməsi xeyli çoxalmışdır.

Rusiya-Ermənistan münasibətlərində günümüzdə nə dəyişmişdir? – sualına doğru-düzgün cavab verilməsi üçün, söylənilənlərə deyil, iki respublika arasında hərbi və iqtisadi sahədə əməkdaşlığın dərinliyini əks etdirən real faktlara əsaslanmaq lazımdır. **Hərbi-siyasi sahədə** müqavilələr tam şəkildə qüvvədə qalmaqdadır: 1995-ci il martın 14-də bağlanmış dövlətlərarası müqaviləyə əsasən Gümriddə Rusiyanın 102-ci hərbi bazası fəaliyyətini davam etdirir. Həmin bazanın təxminən 5 min nəfərdən ibarət şəxsi heyəti KTMT-nin Hava Hücumundan Birgə Müdafiə Sistemi çərçivəsində döyüş növbətçiliyində qalmaqdadır [1, 14]. 2010-cu ildə bağlanmış yeni müqaviləyə əsasən Rusiya hərbi bazasının Ermənistan ərazisində yerləşdirilməsi müddəti 2044-cü ilə qədər uzadılmışdır. Bundan əlavə, “Zvartnots”

aeroportu yaxınlığındakı hərbi aerodromda Rusiya aviabazası yerləşir və orada rusların 18 hərbi təyyarəsi və onlarla vertolyotu vardır [2].

RF Federal Təhlükəsizlik Xidməti (FTX) Sərhəd qoşunlarının hərbciləri ER-in Türkiyə Respublikası və İran İslam Respublikası ilə dövlət sərhədini qorumaqda davam edirlər. Bu, Ermənistan və Rusiya arasında 1992-ci ildə imzalanmış müqaviləyə əsasən həyata keçirilir. Ermənistanın Türkiyə və İranla bütün sərhədi boyunca, 44 günlük müharibədən sonra isə Azərbaycanla cənub istiqamətində şərti sərhədin 4 məntəqəsində rus hərbciləri, bütövlükdə 4 mindən çox rus sərhədçisi xidmət göstərməkdədir [3]. Bundan başqa, RF FTX Sərhəd İdarəsi ER Milli Təhlükəsizlik Xidməti Sərhəd Qoşunları ilə birlikdə Ermənistanın İranla sərhədindən keçən avtomobil yolu üzərindəki “Aqarak” buraxılış məntəqəsində nəzarəti həyata keçirməkdə davam edirlər [3].

Ermənistanın “Zvartnots” beynəlxalq hava limanında da 2024-cü il avqustun 1-nə kimi rus sərhədçiləri xidmət etməkdə idilər. Yalnız 2024-cü il mayın 8-də Ermənistan Baş naziri N.Paşinyanın Moskvaya səfəri zamanı Rusiya prezidenti V.Putinlə görüşündə Rusiya sərhədçilərinin Azərbaycanla sərhəd bölgələrindən və “Zvartnots” beynəlxalq hava limanından çıxarılması haqqında razılıq əldə edilmişdir. Lakin Rusiya tərəfi həmin görüşdən dərhal sonra bəyan etmişdir ki, Ermənistan tərəfinin xahişi ilə Rusiya sərhədçiləri Ermənistanın Türkiyə və İranla sərhədini qorumaqda davam edəcəklər [4].

Bundan əlavə, Rusiya Ermənistanla daha öncə imzaladığı razılaşmaya uyğun olaraq bu ölkəyə silah və hərbi texnika tədarükünü davam etdirməkdədir. 2024-cü ilin senyabr ayında qonşu ölkəyə yeni “Smerç” tipli raketlər göndərilməsi [5] bunun sübutudur. Ermənistan parlamentinin Müdafiə və təhlükəsizlik məsələləri komitəsinin sədri Andranik Köçəryan açıq şəkildə bəyan etmişdir ki, indiyədək edilmiş bütün hərbi sifarişlər RF tərəfindən sabit şəkildə reallaşdırılmışdır. Silah satışına dair bu cür xəbərlər fonunda hər iki tərəfin süni şəkildə gərginlik görüntüsü yaratması, diqqəti gündən-günə güclənən hərbi-texniki əməkdaşlıqdan yayındırmaq məqsədi daşıyır.

Digər tərəfdən, RF-nın Ermənistanı silahlandırması təkcə birbaşa silah və hərbi texnika tədarükü ilə məhdudlaşmır. Ermənistan həm də Rusiya ilə ticarətdən gələn böyük maliyyə vəsaiti hesabına digər ölkələrdən, ilk növbədə Fransadan və Hindistandan uzaqmənzilli öldürücü silahlar əldə edir. Yəni, Moskva hər iki halda

Ermənistanın silahlandırılmasının başlıca iştirakçılarından, İrəvanda revanşist meyllərin güclənməsinin əsas səbəbkarlarından biridir.

Göründüyü kimi, Ermənistan postmüharibə dövründə də Cənubi Qafqazda Rusiyanın forpostu, başlıca hərbi-strateji tərəfdaşı olaraq qalmaqdadır. Rusiya da Ukrayana ilə apardığı təcavüzkar müharibədə ciddi çətinliklərlə üzləşməsinə baxmayaraq, Ermənistanla bağlanmış hərbi-texniki müqavilələr üzrə bütün öhdəliklərini tam şəkildə icra etməkdədir.

2. İQTISADI SAHƏ

Ermənistanın atom energetikası, qaz və elektrik paylayıcı sistemləri, dəmir yolu nəqliyyatı Rusiyanın mülkiyyətindədir. Ermənistanda ölkə iqtisadiyyatının başlıca sahələrində səhmlərinin 100 faizi və ya əksər hissəsi Rusiya kapitalına məxsus olan 40-dan çox iri müəssisə fəaliyyət göstərir. Ermənistanın enerji sektorunda fəaliyyət göstərən rus şirkətləri arasında ən əhəmiyyətli respublikada təbii qazın nəqli və paylanması sistemlərinin hamısına sahib olan “Gazprom Armenia” şirkətidir. 1997-ci ilin dekabrında yaradılmış bu şirkət o zamandan etibarən Ermənistanın daxili bazarı üçün qaz tədarükünü, həmçinin bu yanacağın daşınması, saxlanması, bölüşdürülməsi və satışını təşkil edir, respublika ərazisində qaz nəqli sisteminin və yeraltı qaz anbarlarının yenidən qurulması və genişləndirilməsi ilə məşğul olur. Ermənistan və Rusiya hökumətləri arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən, Ermənistana ildə 2,5 milyard kub metr qaz nəql edilməkdədir [1] və dünya bazarında formalaşan qiymətlərdən asılı olmayaraq Rusiya qazının hər 1000 kub metri üçün Ermənistan 165 ABŞ dolları ödəyir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 2024-cü ilin avqust ayında Qərbi Avropada 1 min kub metr təbii qazın qiyməti 444 dollar olmuşdur [6]. Qaz idxalında dünya bazarı qiymətləri ilə fərqi ödəmək üçün təkcə 2023-cü ildə Rusiya Ermənistana 1 milyard dollar həcmində subsidiya ayırmışdır [5].

Postmünaqişə dövründə Ermənistanla Rusiya arasında ticarət dövriyyəsinin genişlənməsi 2022-ci ildən sonra daha da sürətlənmişdir. Belə ki, 2022-ci ilə nisbətən 2023-cü ildə iki ölkə arasında ticarət dövriyyəsinin həcmi 3 dəfədən çox artaraq 7,3 milyard dollara çatmışdır. Bu artım Rusiyanın 2022-ci ilin fevralında Ukraynaya qarşı işğalçı müharibəyə başlaması ilə bilavasitə əlaqədardır. Məsələ burasındadır ki, təcavüzkar davranışına görə Rusiya Qərbin çoxsaylı sanksiyalarına məruz

qalmışdır. RF Xarici işlər naziri Sergey Lavrovun etirafına görə, son 10 il ərzində (Kırımın ilhaq edilməsindən sonra – Q.Ə.) Rusiyaya qarşı 21 mindən çox sanksiya tətbiq edilmişdir [7]. Rusiya iqtisadiyyatı, xüsusən də hərbi texnika və döyüş sursatı istehsal edən müəssisələri daha öncə Qərbdən tədarük etdiyi məhsulları birbaşa almaq imkanından məhrum olmuşdur. Həmin məhsulların Qərbin sanksiyalarından yayındırılaraq Rusiyaya çatdırılmasında Ermənistan müstəsna rol oynamaqdadır.

Ermənistan və Rusiya arasında ticarət dövryyəsinin yuxarıda qeyd edildiyi kimi, anormal şişməsinin başlıca səbəbi də budur. Rusiyanın Ukrayna ilə müharibədə istifadə etdiyi ən müasir silah və hərbi texnikanın hazırlanmasında yararlandığı məhsulların əhəmiyyətli hissəsi Ermənistan vasitəsilə idxal edilir. **Qərbin Rusiyaya qarşı sanksiyalarına baxmayaraq, Ermənistan bu məsələdə Kremlin əsas yardımçısı rolunda çıxış edir. Sanksiyaya məruz qalmış məhsullar məhz erməni tərəfinin iştirakı ilə Moskvaya çatdırılır.**

Rusiyanın tanınmış ictimai xadimi, siyasi ekspert Maksim Şevçenko bununla bağlı maraqlı mülahizə irəli sürmüşdür: “Paşinyan Moskvaya sərf edir. İndi baş verənlər bunu təsdiq edir. Problem ondadır ki, Rusiyanın Ermənistanla yox, erməniliklə yaxşı münasibətləri var. Hansı ki, bu ermənilər hər zaman “stavka”ların artmasına və azalmasına oynayırlar. Azərbaycan Prezidenti Ermənistanla Rusiya arasında ticarət dövryyəsinin həcmnin dəfələrlə artmasına boşu-boşuna diqqət çəkmədi. Burada söhbət Ermənistanın istehsal etdiyi məhsullardan getmir, söhbət Ermənistan ərazisində qeydiyyatda düşən və daha sonra Rusiya ərazisinə gətirilən mallardan gedir. Bunun üzərində məhz erməni lobbisi durur. Ermənistan bankları böyük pullar qazanır. Məhz iqtisadiyyat siyasəti formalaşdırır. Qarabağ klanının yerinə gələn yeni erməni lobbisi “boz sxem”ləri ilə Rusiyaya öz xidmətlərini təklif edir. Ermənilik məhz bunun üzərində qurulub” [8].

Rusiyanın sanksiyalara məruz qalmış məhsullarının da böyük bir qismi dünya bazarına, eləcə də Qərbə Ermənistan vasitəsi ilə göndərilir. Ona görə də, günümüzdə Ermənistan özünü təcrid edilmiş ölkə kimi qələmə versə də, Qərbdən ona iqtisadi, maliyyə dəstəyi artmaqda davam edir. Yeni-yeni mənbələrdən İrəvana böyük həcmdə müxtəlif yardımlar göndərilir. Əslində bu yardımlar Qərbin Rusiya ilə Ermənistan vasitəsi ilə həyata keçirilən və çox böyük gəlir gətirən ticarətinə görə mükafatlandırılması sayılmalıdır. Bu səbəbdən də, Qərbdə heç kəs sanksiyaları pozduğuna görə, Ermənistanı ittiham etmir. Bu, Qərb dövlətlərinin ikiüzlü

siyasətinin göstəricisidir və Qərbin, beynəlxalq təşkilatların ikili standartlarına bariz nümunədir.

Bütövlükdə postmünaqişə dövründə – 2020-ci ildən 2024-cü ilin ortalarına kimi Ermənistanla Rusiya arasında ticarət dövriyyəsi 6 dəfəyə qədər artmışdır və Ermənistan Respublikası müstəqillik tarixində ilk dəfə Rusiya ilə ticarət dövriyyəsində müsbət saldoya malik olmuşdur. RF Baş nazirinin müavini A.Overçuk 2024-cü il sentyabrın 13-14-də Ermənistana işgüzar səfəri zamanı qeyd etmişdir ki, 2023-cü ildə Rusiya ilə Ermənistan arasında qarşılıqlı ticarət 55,8 faiz artaraq 7,4 milyard dollara çatmışdır. A.Overçuk məmnunluqla bildirmişdir ki, 2024-cü ildə bu artım daha böyük olacaqdır. Çünki, bu ilin birinci yarısında iki ölkə arasında ticarət dövriyyəsi artıq 8,4 milyard dolları ötüb keçmişdir [6].

Belə kəskin artımın başlıca səbəbi ABŞ və AB-dən Ermənistana idxal edilən maşın və digər məhsulların daha sonra Rusiyaya ixrac edilməsidir. Ticarət dövriyyəsinin mühüm hissəsi - mikroçiplərdən və Rusiyada çatışmazlığı olan digər texniki hissələrdən tutmuş Bentley avtomobilləri kimi dəbdəbəli mallara qədər - müxtəlif sahələrdə Rusiyaya qarşı sanksiyalardan yan keçən paralel idxaldır. Məsələn, ABŞ-dən avtomobillər Ermənistana gətirilir, daha sonra Rusiyaya reeksport edilir. Digər tərəfdən isə, Rusiya qızılı, brilyantı Ermənistan vasitəsilə AB-yə, ABŞ-a, eləcə də ərəb ölkələrinə ixrac edilməkdədir [9].

Rəsmi statistik məlumatlara görə, Rusiyadan Ermənistana ixrac idxalı üstələyir. Ermənistana RF-dən əsasən qızıl və almaz ixrac edilir. Rusiyadan Ermənistana qızıl və almaz ixracı, həmin məhsulların Ermənistandan Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinə (BƏƏ) və Honq-Konqa ixracının artması ilə paralel şəkildə çoxalmaqlıdır. Yəni, Ermənistan Rusiyadan zinət əşyalarının təkrar ixracından, heç bir əlavə xərc çəkmədən, sadəcə olaraq böyük həcmdə maliyyə vəsaiti əldə edir.

Məsələ burasındadır ki, Rusiya-Ukrayna müharibəsindən əvvəl Rusiyada hasil edilən qızılın böyük hissəsi ilk növbədə London Külçə Bazarı Assosiasiyası (LKBA) vasitəsilə birbaşa Qərbə satılırdı. Məsələn, 2021-ci ildə Rusiya 17,4 milyard dollar dəyərində 302 ton qızıl ixrac etmişdi ki, bunun da 15,4 milyard dollar dəyərində olan 266,1 tonu Londonda, qalanı da əsasən AB ölkələrində satılmışdı [6].

2022-ci il martın 7-də Rusiya ilə Ukrayna arasında müharibənin başlanması ilə LKBA Rusiya qızıl tədarükçüləri üçün Good Delivery (etibarlı tərəfdaş)

statusunu ləğv etdi. Ardınca AB ölkələri və İsveçrə də Rusiyadan qızıl tədarükünə məhdudiyyətlər tətbiq etdi. Buna baxmayaraq, Rusiya qızılının dünya bazarına çıxarılması sonrakı illərdə də böyük həcmdə davam etmişdir. Rusiya qızılının satışı üçün əsas kanallar BƏƏ və Honq Konq olmuşdur. Lakin 2023-cü ildən etibarən, sanksiyalara görə, Rusiya qızıl və almazları onlara birbaşa deyil, daha çox Ermənistan vasitəsilə göndərilmişdir.

2023-cü ilin sonuna aid rəsmi statistik məlumatlara görə, həmin il Ermənistan 1,8 milyard dollar dəyərində qızıl və 589 milyon dollar dəyərində brilyant ixrac etmişdir. Həm də bütün bu qızıl və brilyantlar RF-dən gətirilmişdir. 2024-cü ilin yanvar-iyun aylarında isə Rusiyadan alınan qızıl və almazın təkrar ixracı sayəsində Ermənistandan ixracın həcmi rekord həddə – 7,9 milyard dollara çatmışdır ki, bu da 2023-cü ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2,3 dəfə çoxdur. İxrac strukturunda 4,1 milyard dollar emal olunmamış və ya yarım emal olunmuş qızılın payına düşmüşdür və onun həcmi 2023-cü ilin birinci yarısı ilə müqayisədə 14,7 dəfə artmışdır [6].

2024-cü ilin birinci yarısında Ermənistan Respublikasından BƏƏ-yə ixracın həcmi, qızıl və almaz hesabına, əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 7,8 dəfə artaraq 3,7 milyard dollara çatmışdır. Honq-Konqa ixrac isə bəhs edilən dövrdə daha çox – 17,7 dəfə artaraq 1,32 milyard dollara çatmışdır ki, bu da Rusiya qızılı və almazının reeksportu sayəsində mümkün olmuşdur [6].

Ermənistan faktiki olaraq Rusiya almaz və qızılının dünya bazarlarına, xüsusən də BƏƏ və Honq-Konqa çatdırılması üçün tranzit kanala çevrilmişdir. Rusiya bu təkrar ixracdan böyük həcmdə gəlir əldə etməklə yanaşı, Ermənistanda zərgərlik və almaz emalı müəssisələrinin işini genişləndirməklə də yaxşıca qazanır. Məsələn, Abovyan şəhərindəki “ADM Diamonds” zərgərlik məhsulları istehsalı zavodu son vaxtlar tam gücü ilə işləyir.

Qərbdəki erməni lobbisinin bir sıra görkəmli nümayəndələri də Rusiya qızılı və zərgərlik məhsullarının ticarəti ilə, o cümlədən brilyant biznesi ilə geniş miqyasda məşğul olurlar. Onların arasında AB-dəki əsas erməni lobbirəhbərlərindən biri, qondarma “Ədalət və Demokratiya Uğrunda Avropa-Erməni Federasiyası”na başçılıq edən Kaspar Karampetyan xüsusi fəallığı ilə seçilir. K.Karampetyan Belçikada zərgərlik mağazaları şəbəkəsinin sahibidir və daha öncə Afrika ölkələrindən Avropaya qeyri-leqal yollarla almaz ixracından böyük sərvət qazanmışdır.

Əlbəttə, Rusiya öz qızıl və almazının dünya bazarına tədarükü üçün əsas “tranzit kanalı” kimi başqa ölkələri də seçə bilərdi, lakin bu yolla Ermənistana pul qazanmaq imkanı verməyi vacib saymışdır. Bu, Rusiya tərəfinin Ermənistana dünya bazarındakı qiymətlərlə müqayisədə çox aşağı şərtlərlə təbii qaz verməsi ilə yanaşı, Ermənistan iqtisadiyyatına faktiki subsidiya verilməsi deməkdir.

Başqa sözlə, əvvəlki onilliklərdə olduğu kimi, günümüzdə də Ermənistanın başlıca ticarət tərəfdaşı Rusiya olaraq qalır. 2023-cü ildə Ermənistandan Rusiyaya 3418,6 milyon ABŞ dolları həcmində məhsul ixrac edilmişdir ki, bu da 2022-ci ilə nisbətən 38,8 faiz çoxdur [10]. Rusiyanın ardınca ikinci yerdə Çin, üçüncü yerdə BƏƏ, dördüncü yerdə İran və yalnız beşinci yerdə ABŞ qərarlaşmışdır [11].

Ermənistan Rusiyanın aparıcı rol oynadığı Avrasiya İqtisadi Birliyi (AİB) ölkələri ilə də iqtisadi əlaqələri genişləndirməkdədir. 2015-ci ildən 2024-cü ilə kimi Ermənistanın AİB ölkələri ilə ticarət dövriyyəsi 14 dəfə artmışdır. AİB-in üzvü olan digər ölkələr arasında qarşılıqlı ticarətin həcmi isə bu illər ərzində cəmi 2 dəfə artmışdır. Təkcə 2023-cü ildə Ermənistanın AİB ölkələri ilə ticarət dövriyyəsi 42,7 faiz artaraq 20 milyard dollara çatmışdır. O cümlədən ixrac 40,8 faiz artaraq 7,6 milyard dollara yüksəlmişdir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 2023-cü ildə Ermənistanın AB ilə ticarət dövriyyəsi bu göstəricidən 3 dəfə az – 2,5 milyard dollar (13 faiz) həcmində olmuşdur [11]. Həm də Ermənistan AB ilə ticarət dövriyyəsində mənfəətdədir. Maraqlıdır ki, Ermənistanın AB ilə ticarətində əsas yer Almaniyaya tutur. 2023-cü ildə Ermənistanın bu ölkə ilə ticarət dövriyyəsi 586 milyon dollar olmuşdur. İkinci yeri İtaliya tutur – 381 milyon dollar, Niderland üçüncü yerdədir – 288 milyon dollar. Böyük bacı Fransa isə bu sıralamada dördüncü yeri tutur – 165 milyon dollar və Almaniya 3 dəfə geridədir [11].

Ermənistanın keçmiş baş naziri Qrant Baqratyan 2024-cü il aprel 5-də Ermənistan, AB və ABŞ rəsmiləri arasında keçirilən görüş zamanı elan edilən yardımların miqdarının Rusiya ilə ticarətdən qazanılanlarla müqayisədə çox az olduğunu bildirmişdir: “Görüş zamanı elan edildi ki, 2024-cü ildə Avropa Birliyi Ermənistanı 67,5 milyon, yəni ümumilikdə növbəti 4 il üçün ayrılan 270 milyon avronun dördü bir hissəsini verəcək. Həmçinin bu il ABŞ-dən Ermənistanı iqtisadi inkişaf üçün 65 milyon dollar, Qarabağdan köçən ermənilər üçün isə 7 milyon dollar ayrılacağı açıqlanmışdır. Yəni Qərbi 2024-cü il üçün ümumilikdə 140 milyon dollar həcmində maliyyə yardımı göstərəcəkdir” [12].

Qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistana və buraya köçmüş Qarabağ ermənilərinə böyük həcmdə yardımlar ayrılsa da, Ermənistan siyasi elitasının korrupsiyaya qurşanmasının cəmiyyət həyatına dərin nüfuz etməsi nəticəsində, sadə vətəndaşlara bu yardımların yalnız cüzi hissəsi çatır. Ermənistan hakimiyyətinə yaxın olan “Joqovurd” qəzetinin məlumatına görə, hələ antiterror əməliyyatından öncə Ermənistan hökuməti hər il Dağlıq Qarabağa dövlət büdcəsindən müəyyən qədər vəsaiti yardım məqsədi ilə ayırmaqda idi. Qarabağ ermənilərinin kütləvi köçməsiindən sonra isə bir çox ölkələrdən yüksək miqdarda yardımlar ayrılmasına başlanmışdı. Məsələn, 2023-cü ilin sonuna kimi bu məqsəd üçün ABŞ 11 milyon, Kanada 2,5 milyon, Yaponiya 2 milyon dollar, Avropa Komissiyası 10,4 milyon, Latviya 350 min avro maliyyə yardımı göndərmişdi [13].

2024-cü ilin fevral və mart aylarında İrəvana yeni transferlər həyata keçirilmişdi. Lakin erməni qaçqınlar bu maliyyə yardımlarının real nəticəsini görməmişlər. Elə ona görə də, Qarabağdan köçən 16 min erməni hökumətin biganəliyini, onlara kömək edilməməsini əsas göstərərək Ermənistanı birdəfəlik tərk etmişdir [13].

Ermənistanda Rusiya meyilli qüvvələrin yeni lideri olmağa can atan erməni kilsəsinin yepiskopu Qrant Baqratyanın iddiasına görə, Rusiya və Qərbin Ermənistana iqtisadi yardımları ölçüyəgəlməz dərəcədə fərqlidir. 2024-cü ildə Rusiyadan Ermənistana nağd pul dövriyyəsi 14 milyard dollar təşkil edəcəkdir: yanacaq subsidiyalarından 1 milyard, ixracdan 8 milyard və köçürmələrdən 5 milyard dollar qazanılacaqdır [12]. Yəni Qərbin Ermənistana verdiyi vəsait Rusiyadan gələnlərin sadəcə 1 faizi həcmində olacaqdır.

Postmüharibə dövründə Rusiyada yaşayan ermənilərin Ermənistana pul köçürmələrinin həcmi 4 dəfədən çox artmış və 2023-cü ildə 4 milyard dollara çatmışdır [14]. Əmək miqrasiyası üzrə erməni eksperti Tatevik Becanyana görə 2023-cü ilin birinci yarısında ER-in 138 min vətəndaşı işləmək üçün RF-ə getmiş əmək miqrantı kimi qeydiyyatla alınmışdır. Bu, bir il öncəki göstəricidən – 300 min nəfərdən [15] iki dəfədən çox azalsa da, yenə RF ermənilərin əmək miqrasiyasında başlıca yer tutur. Deməli, RF-dən ER-ə pul köçürmələri böyük həcmdə davam edəcəkdir. 2024-cü ilin birinci yarısında Rusiyada yaşayan ermənilərin Ermənistana 1,64 milyard məbləğində pul köçürmələri [6] bunu təsdiq edir.

Fitch beynəlxalq reyting agentliyi də 2024-cü il martın əvvəlində elan etmişdir ki, Ermənistan iqtisadiyyatı yaxın gələcəkdə də Rusiyadan ağır şəkildə asılı qalacaq.

Beləliklə, sərhədlərini rus sərhədçiləri qoruyan, zabitlərinin əksəriyyəti rus hərbi məktəblərinin məzunu olan, ərazisində Rusiya hərbi bazaları yerləşən, bütün strateji infrastruktur - elektrik şəbəkələri, qaz kəmərləri, telefon və mobil rabitə, dəmir yolları, atom elektrik stansiyası Rusiya şirkətlərinin idarəçiliyində olan, əhalisinin və büdcəsinin gəlirləri böyük ölçüdə Rusiyayadan pul köçürmələrindən formalaşan Ermənistan hələ uzun müddət Rusiya ilə sıx bağlı qalacaqdır.

İSTİFADƏ EDILMIŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Ermənistan Rusiyadan nə qədər asılıdır? // <https://www.bbc.com/azeri/articles/c3g4lgqryl8o?sfnsmo> - 04.03.2024
2. Paşinyan yenə də öz bildiyini, daha doğrusu, Putinin ona dediyini edir... // <https://moderator.az/az/ekskluziv/763667-26.04.2024>
3. Ermənistan Rusiyadan qopur, yoxsa oyun gedir?...// <https://axar.az/news/gundem/849820.html-06.04.2024>
4. Расставлены ли все точки над “i” на встрече Путина с Пашиняном? // <https://moderator.az/ru/cemiyyet/768545/rasstavleny-li-vse-tochki-nad-i-na-vstreche-putina-s-pashinyanom> - 11.05.2024
5. Ermənistan Rusiyanı Qərbə satır, Moskva da İrəvana silah satır - Məqsəd nədir? // https://publika.az/news/nida_tehlil/534464.html?utm_source=informers&utm_medium=monthly&utm_campaign=axar – 21.09.2024
6. Драгоценностям – да, Зангезурскому коридору нет? // https://caliber.az/post/dragocennostyam-da-zangezurskomu-koridoru-net?fbclid=IwZXh0bGhZZW0BMAABHV07QOgFbd5-pFsHq4O14efRS0VM3ZjAR2Fph-CvBDDbSfGCd71Ljg7GpZw_aem_SNqw5U0JvJKZSv1u3KTYqQ&sfnsmo – 16.09.2024
7. Qərb Rusiyaya ümumilikdə 21 mindən çox sanksiya tətbiq edir // <https://telegraf.com/news/dunya/433632.html> - 26.09.2024
8. Bu halda heç bir sülh müqaviləsi olmayacaq - Şevçenko // <https://axar.az/news/gundem/900916.html> – 24.09.2024
9. İrəvan ABŞ-dan alıb, Rusiyaya satır – Parsyan ifşa etdi // https://axar.az/news/siyaset/850019.html?utm_source=informers&utm_medium=monthly&utm_campaign=publikaaz-07.04.2024
10. Еревану придется держать ответ перед Москвой // <https://caliber.az/post/235174/> - 22.04.2024
11. Армения-Запад: обещать - не значит жениться // <https://caliber.az/post/-19.03.2024>
12. Paşinyanın sələfi gülünc faktı üzə çıxardı – İrəvana nə verilib? // <https://globalinfo.az/rusiyadan-ermenistana-14-milyard/-06.04.2024>
13. İrəvan Qarabağ ermənilərini aldatdı // <https://globalinfo.az/ermenistana-kocurulen-milyonlar/> - 06.04.2024

14. Какое отношение к Азербайджану имеет противостояние между Россией и Арменией? Взгляд из Баку // <https://jam-news.net/ru-19.03.2024>
15. Трудовая миграция из Армении в Россию продолжается: о причинах и последствиях // <https://jam-news.net/ru-04.04.2024>

ИЗМЕНЕНИЯ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ В ГРУЗИИ ПОСЛЕ РОССИЙСКО-ГРУЗИНСКОЙ ВОЙНЫ 2008 ГОДА

Багирова Ульвия Ибрагим⁶⁸

РЕЗЮМЕ

Российско-грузинская война 2008 года стала важным и переломным моментом в истории Грузии, оставив значительный след в её политической, экономической и внешнеполитической жизни. Конфликт, продолжавшийся всего несколько дней, имел долгосрочные последствия, став причиной ухудшения отношений Грузии с Россией и усугубив геополитическую ситуацию в регионе. После войны Грузия столкнулась с рядом проблем, включая потерю контроля над Абхазией и Южной Осетией, что существенно изменило её внутреннюю и внешнюю политику. В первую очередь, война привела к изменению политической ориентации страны. Грузия начала более активно стремиться к интеграции в НАТО и Европейский Союз, что стало основой её внешней политики в последующие годы. Вместе с тем, Грузия продолжала сталкиваться с вызовами в отношениях с Россией, которая признала независимость сепаратистских регионов, что привело к международной изоляции страны и экономическим трудностям. Внутри Грузии политическая ситуация также претерпела изменения. В 2012 году произошла смена власти в результате

68 Докторант кафедры История славянских стран, Бакинский Государственный Университет, bagirova-ulviya@mail.ru, 0009-0008-4843-5448

парламентских выборов, что продемонстрировало развитие демократических процессов в стране. Однако политическая конкуренция и социальные проблемы оставались важными вызовами для стабильности. Тем не менее, Грузия предприняла шаги по укреплению демократических институтов и проведению реформ, направленных на улучшение экономической ситуации и повышение качества жизни граждан. На сегодняшний день Грузия продолжает двигаться в сторону евроатлантической интеграции, несмотря на сложности, связанные с территориальными и политическими противоречиями, в том числе с Россией. Внешние вызовы и внутренние реформы остаются важными факторами, определяющими дальнейшее развитие страны.

Ключевые Слова: Россия, Грузия, Война 2008 Года, Абхазия И Южная Осетия, Последствия.

ABSTRACT

The 2008 Russian-Georgian war was an important turning point in the history of Georgia, leaving a significant mark on its political, economic and foreign policy life. The conflict, which lasted only a few days, had long-term consequences, causing a deterioration in Georgia's relations with Russia and worsening the geopolitical situation in the region. After the war, Georgia faced a number of problems, including the loss of control over Abkhazia and South Ossetia, which significantly changed its domestic and foreign policies. First of all, the war led to a change in the country's political orientation. Georgia began to more actively seek integration into NATO and the European Union, which became the basis of its foreign policy in the following years. At the same time, Georgia continued to face challenges in relations with Russia, which recognized the independence of the separatist regions, which led to the country's international isolation and economic difficulties. The political situation inside Georgia also changed. In 2012, a change of power took place as a result of parliamentary elections, which demonstrated the development of democratic processes in the country. However, political competition and social problems remained important challenges to stability. Nevertheless, Georgia took steps to strengthen democratic institutions and implement reforms aimed at improving the economic situation and raising the quality of life of citizens. Today, Georgia continues to move towards Euro-Atlantic integration, despite the difficulties associated with territorial and political contradictions, including with Russia. External challenges and internal reforms remain important factors determining the further development of the country.

Keywords: Russia, Georgia, War of 2008, Abkhazia and South Ossetia, Consequences.

1. ИЗМЕНЕНИЯ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ В ГРУЗИИ ПОСЛЕ РОССИЙСКО-ГРУЗИНСКОЙ ВОЙНЫ 2008 ГОДА

В 2023 году исполнилось 15 лет с момента российско-грузинской войны (пятидневная война с 8 по 12 августа 2008 года). Конфликт до сих пор не решен, и он привел к серьезным проблемам в политическом и экономическом развитии региона. В начале августа 2008 года в двух сепаратистских регионах Грузии — Абхазии и Южной Осетии — наблюдалась повышенная напряженность. В это время вблизи Тбилиси проходили совместные военные учения Грузии и США, а в Северном Кавказе — масштабные учения России. Эта ситуация вскоре привела к обвинениям между Москвой и Тбилиси, каждая сторона обвиняла другую в подготовке военных действий. Несмотря на краткосрочность конфликта, он существенно изменил политическую картину региона, оказав длительное влияние на политическую и экономическую ситуацию в Грузии и Южном Кавказе в целом. Война оставила глубокий след в истории Грузии и сыграла ключевую роль в изменении её политического курса. Влияние войны распространилось не только на внешнюю политику страны, но и на внутренние политические процессы, а также на отношения с соседними государствами. В этом контексте важнейшими стали вопросы, связанные с укреплением власти, изменением ориентиров внешней политики и преобразованиями в общественно-политической жизни. Однако стоит отметить, что это была не столько война в привычном для нас понимании, а это была в первую очередь информационная война. Можно сказать, что впервые общественность столкнулась с подобной войной в таком масштабе. В результате образовались два диаметрально противоположных мнения в оценке данного конфликта: Россия и «Запад» — два неких полюса, доказывающих, кто прав.[1]

Война 2008 года была результатом многолетнего конфликта вокруг Южной Осетии и Абхазии, два региона, которые после распада Советского Союза стали эпицентром этнополитических конфликтов. Россия и Грузия в течение десятилетий не могли договориться о будущем этих территорий. В 2008 году обострение ситуации в Южной Осетии привело к военному вмешательству России, что, в свою очередь, вызвало широкий международный резонанс и поставило Грузию в крайне трудное положение. Война завершилась

признанием Россией независимости Южной Осетии и Абхазии, что вызвало жесткую реакцию Тбилиси и значительно ухудшило отношения с Москвой.

С самого начала войны в 2008 году стало очевидно, что её последствия будут далеко идущими. Резкое ухудшение отношений с Россией, а также признание Россией независимости Южной Осетии и Абхазии стали катализаторами значительных изменений в политической жизни Грузии. Война стала не просто военным конфликтом, но и серьёзным испытанием для грузинского государства, повлияв на восприятие власти, общественные настроения и принятие ключевых решений в области внешней политики. После войны внутривнутриполитическая ситуация в Грузии претерпела значительные изменения. На короткий срок, во времена кризиса, поддержка президента Михаила Саакашвили укрепились, поскольку он олицетворял сопротивление агрессии и борьбу за территориальную целостность страны. В этот период он был в центре политической жизни и получил поддержку от значительной части населения, воспринявшего его как лидера, готового бороться с внешним врагом.

Тем не менее, в долгосрочной перспективе влияние войны на внутреннюю политику Грузии было неоднозначным. Одним из главных последствий стала усиленная критика со стороны оппозиции, которая обвинила Саакашвили в недостаточной подготовленности страны к войне, а также в том, что многие действия правительства не были должным образом координированы, что привело к жертвам и потерям. Уже в 2009 году начались массовые протесты, и в обществе усилилось недовольство действиями правительства, что привело к политической нестабильности. Кроме того, война показала серьезные проблемы в управлении армией и отсутствием должного уровня подготовленности к конфликту. Это стало важным фактором в изменении политической ситуации в стране, поскольку многие граждане начали задумываться о необходимости реформ в армии и более гибком подходе к вопросам безопасности.

После российско-грузинской войны 2008 года внешняя политика Грузии претерпела значительные изменения, с акцентом на ориентацию на запад, в первую очередь — на стремление к евроатлантической интеграции. Вступление в НАТО стало одним из приоритетных направлений внешней политики страны. Этот курс был не только стремлением к улучшению экономических и политических связей с Западом, но и острой необходимостью обеспечения

национальной безопасности в условиях продолжающегося противостояния с Россией. В условиях конфликта с соседним государством и после потери контроля над Южной Осетией и Абхазией, Грузия искала стратегических союзников, готовых поддержать её независимость и территориальную целостность.

После войны Грузия предприняла ряд шагов, направленных на активизацию своего сотрудничества с США, Европейским Союзом и другими западными странами. Одним из первых шагов было усиление военной и оборонной кооперации с НАТО, что включало реформы в армии, модернизацию вооружений и проведение совместных учений. Грузия активно участвовала в миссиях НАТО, включая операции в Афганистане, что позволило стране укрепить свои связи с альянсом и продемонстрировать свою приверженность западным стандартам безопасности. Внешняя политика Грузии также приобрела более активный дипломатический характер, с целью укрепления позиций на международной арене. Грузия стремилась получить поддержку международного сообщества в своей борьбе за признание своей территориальной целостности, активно работала через международные организации, такие как ООН, и использовала дипломатические каналы для противодействия признанию независимости Южной Осетии и Абхазии. Основной проблемой в отношениях с Россией оставалось признание независимости этих двух регионов, что Грузия расценивала как нарушение международного права и территориальной целостности.

Однако, несмотря на активное сотрудничество с западными партнерами, отношения с Россией оставались крайне напряженными. После войны Грузия отказалась от прямых дипломатических контактов с Россией, и российская политика в отношении Грузии оставалась жесткой. Россия продолжала поддерживать сепаратистские режимы в Абхазии и Южной Осетии, предоставляя им военную, экономическую и политическую помощь. В ответ Грузия усилила свою риторику в поддержку евроатлантической интеграции, неустанно подчеркивая свою приверженность демократическим ценностям и ориентиру на запад.

Война 2008 года оказала глубокое и многогранное влияние на экономику Грузии, как в краткосрочной, так и в долгосрочной перспективе. Несмотря на

значительную поддержку со стороны Запада, выражавшуюся в финансовой помощи, гуманитарных проектах и инвестициях, страна понесла существенные убытки. Военные действия и их последствия оставили серьезные следы в инфраструктуре, экономике и социальной сфере, затруднив восстановление и развитие страны в последующие годы.

Одним из наиболее очевидных последствий войны стал масштабный ущерб инфраструктуре. Результаты боевых действий, разрушение жилых и промышленных объектов, а также повреждения транспортных и энергетических сетей привели к значительным экономическим потерям. [2] Например, разрушение мостов, дорог, энергетических объектов в зонах конфликта ухудшило условия жизни и затруднило нормальную хозяйственную деятельность. На восстановление этих объектов потребовались огромные средства, которые частично были предоставлены международной помощью, но это всё равно не компенсировало потери и задержало восстановление.

Кроме того, война вынудила значительное количество граждан покинуть свои дома. В результате конфликта около 300 тысяч человек стали внутренними беженцами, что создало дополнительную нагрузку на социальные и экономические системы страны. [3] Большинство из них вернулось в родные районы только спустя несколько лет, а для их реинтеграции в общество и восстановление жилья потребовались значительные ресурсы. Множество семей остались без работы, а экономика Грузии столкнулась с необходимостью решать проблемы социальной адаптации переселенцев. Экономическая изоляция, наложенная Россией после войны, стала одним из ключевых факторов, замедливших восстановление Грузии. В ответ на конфликт Россия ввела ряд санкций, включая торговое эмбарго, которое касалось важнейших экспортных товаров Грузии, таких как вино, минеральные воды и сельскохозяйственная продукция. Это нанесло удар по экономике, так как российский рынок был одним из крупнейших для грузинских товаров. Санкции, а также закрытие российских рынков для грузинской продукции, резко сократили экспорт, что усугубило экономические проблемы.

Кроме того, Грузия столкнулась с трудностями в привлечении иностранных инвестиций, так как политическая нестабильность и продолжающееся противостояние с Россией вызывали сомнения у потенциальных инвесторов.

Однако международная поддержка, включая помощь от США и Европейского Союза, в некоторой степени компенсировала утраты. Западные страны активно поддерживали Грузию через программы реконструкции и стабилизации экономики, а также через расширение торговли и инвестиций в ключевые отрасли.

Социальные последствия войны также оказались весьма серьезными. Высокая безработица, бедность, массовое разрушение жилья и необходимость возвращения беженцев в свои дома усугубили и без того непростую экономическую ситуацию. После войны уровень безработицы в Грузии значительно возрос, особенно в пострадавших районах, что создавал дополнительное социальное напряжение. Правительство Грузии было вынуждено вкладывать значительные ресурсы в социальную сферу, чтобы справиться с последствиями войны, включая выплаты компенсаций переселенцам и восстановление разрушенной инфраструктуры.

Эти экономические и социальные трудности стали одним из факторов, повлиявших на общественное мнение и политическую нестабильность в стране. Военные потери, экономический кризис и растущие проблемы социальной адаптации привели к тому, что общество начало подвергать сомнению эффективность действия властей. Неспособность правительства быстро справиться с последствиями войны и обеспечить восстановление экономики способствовала росту недовольства в рядах населения, что, в свою очередь, сказалось на политической ситуации в Грузии.

На парламентских выборах, состоявшихся 1 октября 2012 года, победу одержала оппозиционная коалиция «Грузинская мечта» во главе с предпринимателем Бидзиной Иванишвили. Коалиция набрала около 55% голосов избирателей по пропорциональной системе, почти на 15 процентных пунктов превзойдя результат партии «Единое национальное движение», и победила в большинстве мажоритарных округов. Этот политический переход стал символом укрепления демократических институтов, несмотря на некоторое напряжение и критику со стороны прежней власти.[4]

После победы «Грузинской мечты» новая власть начала выстраивать свою внешнюю политику, одним из ключевых элементов которой стала попытка нормализовать отношения с Россией. Это стало частью более прагматичного

подхода нового правительства, стремящегося снизить геополитическое напряжение в регионе, одновременно сохраняя стратегическую ориентацию на Запад. Грузия продолжала поддерживать курс на евроатлантическую интеграцию, в частности, стремление к членству в НАТО и ЕС, но при этом новая власть искала способы смягчить отношения с Москвой, не отказываясь от своих западных ориентиров. Такой баланс между усиливающимися связями с Западом и попытками улучшить отношения с Россией стал отличительной чертой внешней политики Грузии в этот период.[5]

На сегодняшний день Грузия продолжает двигаться в сторону евроатлантической интеграции, несмотря на сложности, вызванные внешним давлением, особенно со стороны России. Внутренне политическая ситуация остаётся конкурентной, с активным участием различных партий, но страна стабилизировалась в плане демократических процессов и экономического развития. Экономика постепенно восстанавливается, хотя проблемы с территориальной целостностью и социальным неравенством продолжают оставаться актуальными.

2. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, можно отметить, что изменения в политической ситуации в Грузии после российско-грузинской войны 2008 года оказали глубокое и многослойное влияние на страну, существенно изменив её внутреннюю и внешнюю политику. Война стала поворотным моментом в истории Грузии, не только ухудшив отношения с Россией, но и усилив политическую поляризацию внутри страны. Конфликт не только затронул территориальную целостность Грузии, но и кардинально повлиял на её внешнеэкономическую и внешнеполитическую ориентацию.

После войны Грузия оказалась в сложной международной ситуации, в условиях геополитической изоляции и территориальных потерь. Признание Россией независимости Южной Осетии и Абхазии привело к формированию новых геополитических реалий, в которых Грузия попыталась укрепить свою позицию на международной арене, активно продвигаясь в сторону евроатлантической интеграции, ориентируясь на НАТО и Европейский Союз. Внешняя политика Грузии стала ориентироваться на стратегическое

партнерство с западными государствами, что привело к её активному участию в международных форумах и подписанию соглашений с ЕС.

Внутри страны также произошли значительные политические изменения. После войны усилилась борьба за власть между различными политическими силами, что выразилось в смене власти в 2012 году, когда партия «Грузинская мечта» пришла к власти мирным путём. Этот политический переход стал важным шагом на пути к укреплению демократических институтов, хотя и не без трудностей. Политическая конкуренция, борьба с коррупцией и улучшение состояния правосудия стали важными вопросами для нового правительства.

Тем не менее, несмотря на внешние и внутренние вызовы, Грузия продолжала проводить реформы, направленные на улучшение социальной и экономической ситуации, восстановление разрушенной в ходе войны инфраструктуры, привлечение иностранных инвестиций и укрепление гражданских прав и свобод. Основной задачей оставалась интеграция в западные структуры, что, с одной стороны, принесло Грузии поддержку, а с другой — привело к дальнейшему обострению отношений с Россией.

На сегодняшний день политическая ситуация в Грузии остаётся динамичной. Страна продолжает сталкиваться с вызовами, связанными с внутренней политической конкуренцией, социальными проблемами и территориальной целостностью. Однако, несмотря на эти сложности, Грузия продолжает движение в сторону более стабильного демократического общества и развития экономических отношений с Европой. Внешне Грузия остаётся приверженной своей евроатлантической ориентации, несмотря на сохраняющееся напряжение с Россией.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Шпицер С. Д. Грузино-осетинский конфликт 2008 года // Электронный вестник Ростовского социально-экономического института. 2014. №3.
2. UNOSAT. (2008). Village damage summary: Tskhinvali (August 19, 2008) [PDF] Retrieved from https://web.archive.org/web/20080916022725/http://unosat.web.cern.ch/unosat/freeproducts/Georgia/Russia_ConflictAug08/UNOSAT_GEO_Village_Damage_Summary_Tskhinvali_19aug08_Highres.pdf
3. Силаев Н.Ю. Итоги августовской войны для Кавказа // Центральная Азия и Кавказ. - 2009. - № 3 (63).
4. Грузия после выборов и перспективы российско-грузинских отношений. Н. Силаев, А.Сушенцов. Московский Государственный Институт международных отношений (университет) МИД России. Москва, 2012.
5. Внешняя политика Грузии после парламентских выборов 1 октября 2012 года. // «Центральная Азия и Кавказ».-2014.-№17.-с.78-88.

ФОРМИРОВАНИЕ И РЕАЛИЗАЦИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ ВЕТЕРАНОВ ПЕРВОЙ КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Рамила Агаларова Рамиз⁶⁹

Резюме

Первая Карабахская война (1988–1994) стала одной из самых трагичных страниц в истории Азербайджана, оказав значительное влияние на политическую и социальную ситуацию в стране. В результате войны Азербайджан утратил контроль над значительной частью своих территорий, она сопровождалась колоссальными социальными потерями. Около 30 тысяч погибших, десятки тысяч раненых, более миллиона беженцев и вынужденных переселенцев — таковы были её итоги. В таких условиях государство стремилось обеспечить хотя бы минимальную поддержку тем, кто сражался за независимость страны. Социальная защита ветеранов войн явилась важной частью постконфликтного восстановления общества и поддержания социальной справедливости. Однако хронический экономический кризис и политическая нестабильность, характерные для начала 1990-х годов, ограничивали масштабы этих усилий.

69 Докторант кафедры История Азербайджана, Бакинский Государственный Университет, Atr. aghalarova@gmail.com, 0009-0005-6916-282X

Ветераны часто оставались без помощи, сталкиваясь с бедностью, проблемами реабилитации и социальной изоляцией.

Закон Азербайджанской Республики «О ветеранах» от 28 июня 1994 года стал важным этапом в формировании социальной политики в отношении участников боевых действий, труда и других категорий, имеющих статус ветеранов. Его принятие следует рассматривать в историческом контексте начала 1990-х годов, когда молодое независимое государство сталкивалось с множеством политических, экономических и социальных вызовов.

Ключевые слова: ветераны, Карабахская война, социальная защита, Гейдар Алиев.

1. Социальные последствия войны и необходимость государственной поддержки. В 1994 году Азербайджан находился в условиях поствоенного кризиса, вызванного Первой Карабахской войной. После подписания Бишкекского протокола (май 1994 года), установившего режим прекращения огня, остро встал вопрос о социальной поддержке участников боевых действий. Политическая нестабильность начала 1990-х годов (смена руководства страны, угроза территориальной целостности) требовала создания законодательной базы для социальной защиты. Разрушенная экономика Азербайджана испытывала серьёзные трудности, усугублённые оккупацией части территории и необходимостью восстановления разрушенной инфраструктуры. Несмотря на ограниченные ресурсы, государство осознавало важность поддержки ветеранов как символа национального единства и патриотизма. Возвращение десятков тысяч участников боевых действий к мирной жизни сопровождалось проблемами адаптации, безработицы и нехватки медицинской помощи. Общество ожидало от государства конкретных шагов по поддержке тех, кто защищал страну. Таким образом, Первая Карабахская война, проходившая на фоне распада СССР, экономического кризиса и политической нестабильности, оказалась серьёзным вызовом для молодой независимой республики. В этот период система социальной защиты ветеранов была лишь на начальной стадии формирования. Основные меры поддержки включали:

- разовые выплаты семьям погибших и инвалидов;
- минимальную медицинскую помощь;

- поддержку со стороны общественных организаций и частных инициатив.

Однако из-за экономических трудностей и слабости государственных структур реализация социальных программ была крайне ограниченной.

2. Закон «О ветеранах» 1994 года: Юридическая база государственной политики. Ситуация начала меняться с возвращением Гейдара Алиев к управлению республикой в результате президентских выборов 1993 года. Гейдар Алиев, обладая значительным политическим опытом, понимал важность социальной защиты ветеранов как важного элемента поствоенного восстановления.

Одним из первых и наиболее значимых шагов в области социальной защиты ветеранов первой Карабахской войны стало принятие Закона Азербайджанской Республики о ветеранах Карабахской войны номер №841 от 28 июня 1994 года. Данный закон, подписанный мудрым государственным деятелем Гейдаром Алиевым, заложил юридические основы для оказания заботы и внимания данной категории граждан [1]. Он лично инициировал разработку законопроекта и стремился включить в него положения, которые укрепляли бы статус ветеранов войны.

Этот Закон, в соответствии с принципами, принятыми на 46-й сессии Генеральной Ассамблеи Организации Объединенных Наций 3 декабря 1992 года, установил статус ветеранов войны, труда, вооруженных сил, внутренних дел, пограничной службы и органов национальной безопасности, а также основы государственной политики Азербайджанской Республики в отношении ветеранов. Согласно 1 статье закона, государственная политика в отношении ветеранов основывалось на следующих принципах: обеспечение социальной и юридической защиты; гарантии дохода не ниже минимального уровня; создание условий для здоровья и долгожительства; обеспечение жильем и необходимыми социальными услугами; поддержка трудовых прав и участие в общественно полезной деятельности; помощь в деятельности ветеранских организаций и вовлечение ветеранов в разработку соответствующих программ [2].

Статус ветеранов, их пенсионное обеспечение, трудовая деятельность, условия проживания, обеспечение медикаментами и средствами лечения, предусмотренные для них льготы, социальная и медицинская защита, а также другие необходимые и важные вопросы впервые были юридически полностью урегулированы. В статье 21 закона указывалось, что социальную защиту ветеранов планируют соответствующие органы исполнительной власти, а программы социальной защиты ветеранов финансируются за счет государственного бюджета, средств Социального фонда Азербайджанской Республики [2]. Закон о ветеранах 1994 года сыграл важную роль в укреплении социальной защиты ветеранов войны в Азербайджане, обеспечив их правовые и социальные гарантии. Таким образом, в Азербайджане была заложена основа последовательно реализуемой государственной политики в отношении ветеранов.

Государственная политика в отношении ветеранов первой Карабахской войны стала представлять собой важный элемент социальной и правовой структуры страны, отражающий ее приверженность принципам социальной справедливости и поддержке граждан, сыгравших ключевую роль в защите национальных интересов. Ветераны, принимавшие участие в вооруженном конфликте за территорию Нагорного Карабаха, были признаны основными защитниками суверенитета и территориальной целостности Азербайджана. В связи с этим государство инициировало комплекс мероприятий, направленных на обеспечение прав и социального благополучия данной категории граждан. Эти меры нашли свое отражение в законодательных актах, социальных и экономических программах, а также в признании заслуг ветеранов на культурном и национальном уровне.

3. Реализация закона на практике: меры 1995–2000 годов. Важную роль в практическом воплощении положений закона «О ветеранах» сыграло Решение Кабинета Министров Азербайджана от 16 февраля 1995 года, создав механизмы для предоставления финансовой помощи, медицинской поддержки и жилищных программ ветеранам Карабахской войны [3]. Решение закрепило финансирование социальных программ за Министерством финансов, а контроль за выполнением поручался местным органам власти.

Были созданы специальные комиссии для оценки состояния ветеранов и определения их потребностей. В 1995 году в Баку и других крупных городах началась регистрация ветеранов Карабахской войны. Реестр включал не только участников боевых действий, но и инвалидов войны. К примеру, в Гяндже в первые месяцы работы программы было зарегистрировано около 5 000 ветеранов. В 1995 году на основе данного решения началась программа по обеспечению ветеранов жильём. Ветераны получили право на первоочередное получение жилья, а также льготы на оплату коммунальных услуг (например, скидки на электроэнергию, газ и воду). В регионах, таких городах как Гянджа, Сумгаит и Баку, началась выдача социальных квартир. В сфере медицинской помощи также можно отметить значительные достижения. Были утверждены квоты на бесплатное лечение ветеранов в государственных медицинских учреждениях. Особое внимание уделялось инвалидам войны, которым предоставлялись лекарства и протезирование за счёт государства. В 1996 году был открыт первый реабилитационный центр для инвалидов войны в Баку, предоставляющий бесплатные медицинские услуги. К 2008 году функционировали Республиканский центр реабилитации инвалидов, Лечебный пансионат для инвалидов войны, Протезно-ортопедический реабилитационный центр, его филиал в г. Гяндже и мастерская в городе Нахичевань, а также Региональные реабилитационные центры для инвалидов в городах Ширван, Шеки, Ленкорань, Сумгаит и Нахичевань, приближалось к завершению строительство Регионального реабилитационного центра для инвалидов в г. Нафталане [4].

4. Развитие ветеранского движения и общественных организаций.

Принятие закона «О ветеранах» в 1994 году также стало важнейшим этапом в укреплении и консолидации ветеранского движения. Еще в сентябре 1987 года в большинстве районов Азербайджана были созданы организации ветеранов, что привело к основанию Республиканской организации ветеранов 21 сентября того же года. [5]. Однако в конце 1980-х — начале 1990-х годов, на фоне политического хаоса и беспорядков в стране, деятельность этой организации оказалась под негативным воздействием. Безосновательные утверждения, такие как недооценка важности празднования Дня Победы 9 мая, а также другие подобные мнения, нанесли значительный удар по движению. Несмотря

на то, что 10 марта 1992 года Республиканская организация ветеранов была официально зарегистрирована в Министерстве юстиции Азербайджанской Республики, отношение к ветеранам и ветеранскому движению не претерпело существенных изменений. С возвращением общенационального лидера Гейдара Алиева к руководству страны в 1993 году отношение к ветеранам претерпело значительные изменения, и в этом направлении были предприняты последовательные и целенаправленные меры. Основанная в 1996 году Ассоциация ветеранов Карабахской войны стала первой крупной структурой, представляющей интересы ветеранов. Организация занялась вопросами социальной поддержки, юридической защиты и общественного признания участников войны. Ветеранское движение в Азербайджане стало важной частью национальной истории и общественной жизни. За годы независимости оно прошло путь от небольших инициативных групп до мощных общественных организаций, способных отстаивать интересы тысяч участников войны. Несмотря на существующие трудности, ветеранское движение остаётся символом сплочённости народа и его стремления поддерживать тех, кто внёс вклад в защиту независимости и территориальной целостности Азербайджана.

Таким образом, благодаря дальновидной политике Гейдара Алиева была полностью восстановлена государственная забота о ветеранах, а отношение к ним поднято на высокий уровень. Новый политический курс и стремление к стабилизации страны привели к тому, что внимание к ветеранам, их правам и нуждам стало одним из приоритетов государственной политики. Гейдар Алиев, понимая важность социальной поддержки для укрепления национального единства, внедрил целый ряд реформ, направленных на улучшение условий жизни ветеранов войны. При его президентстве были значительно расширены социальные гарантии для ветеранов, включая увеличение пенсий, предоставление льгот, улучшение медицинского обслуживания и реабилитации. Также было принято ряд законов и постановлений, направленных на сохранение памяти о героях войны и поддержание морального духа ветеранов. Эти меры позволили не только улучшить материальное положение ветеранов, но и повысить их социальный статус, обеспечив их уважение и признание в обществе.

5. Продолжение курса: Ильхам Алиев и модернизация поддержки ветеранов. Стабилизация экономики Азербайджана в начале 2000-х годов позволила улучшить реализацию положений закона. Ильхам Алиев, возглавив Азербайджанскую Республику в 2003 году, уделил значительное внимание вопросам социальной защиты ветеранов Карабахской войны. Одним из важнейших шагов стало увеличение финансирования социальной сферы [6]. Бюджет, выделяемый на поддержку ветеранов, значительно возрос, что позволило улучшить качество оказываемых услуг. Благодаря этой политике ветераны получили более высокий уровень пенсий, ежемесячных пособий и других выплат.

В настоящее время государственная политика в отношении ветеранов войны направлена на обеспечение их социальной защиты и улучшение качества жизни. Ветераны Первой Карабахской войны получают различные виды поддержки, включая пенсии и пособия, которые зависят от их статуса (инвалид, участник боевых действий, вдова или родственник погибшего). Кроме того, ветеранам предоставляются льготы по налогообложению, скидки на оплату жилищно-коммунальных услуг, а также право на получение жилья. Важным аспектом государственной поддержки является помощь в трудоустройстве и адаптации на рынке труда, включая программы профессиональной переподготовки и курсы повышения квалификации. Стоит отметить то, что в 2021 была назначена единовременная выплата лицам, получившим ранения в Первой Карабахской войне, что стало важным шагом в продолжении политики государственной поддержки ветеранов [7]. Согласно информации, предоставленной председателем Государственного фонда социальной защиты Азербайджана Гималая Мамишова, единовременная выплата была назначена 17 367 лицам упомянутой категории. В соответствии с последующим утвержденным постановлением Кабинета министров Азербайджана, Министерством труда и социальной защиты населения с 2023 года было начато предоставление единовременных выплат инвалидам Первой Карабахской войны. Программа охватывает военнослужащих и сотрудников органов внутренних дел, которым установлена инвалидность в результате травм, полученных во время прохождения военной службы, а также наследников умерших от ранений лиц до второго августа 1997 года, когда

вступил в силу закон «О государственном обязательном личном страховании военнослужащих» [8].

Государственная политика также направлена на сохранение памяти о героях войны и укрепление социальной идентичности ветеранов. В Азербайджане активно проводится работа по увековечиванию памяти погибших в Первой Карабахской войне. Строительство памятников, проведение памятных мероприятий, а также создание образовательных и культурных программ о событиях войны играют важную роль в поддержке ветеранов. Особое внимание уделяется ветеранам, которые приняли участие в боях за освобождение территории, путем организации различных общественных и культурных мероприятий. Это помогает не только укрепить национальное единство, но и повышает моральный дух ветеранов, демонстрируя уважение и благодарность за их подвиг.

Таким образом, продолжая курс Гейдара Алиева, политический преемник, продолжатель его государственной и идеологической линии, Президент страны, Верховный главнокомандующий победоносной армии Ильхам Алиев, значительно усилил государственную политику в отношении ветеранов Первой Карабахской войны, сделав их поддержку неотъемлемой частью своей социальной и национальной стратегии. Ильхам Алиев, крайне высоко оценивая роль ветеранов, отметил следующее: «Вы — гордость нашего народа, самые ценные люди в обществе... Каждый должностной лицо должно оказывать вам большое внимание и заботу. Я поручил всем чиновникам заниматься вашими проблемами, чтобы вы могли жить спокойно. Вы заслуживаете этого... Ведь вы защищали Родину, проявили героизм... Мы гордимся вами. Молодое поколение тоже должно гордиться вами. В воспитании нашего молодежного поколения в духе патриотизма ваша роль очень велика» [9].

Заключение.

Принятие закона «О ветеранах» от 28 июня 1994 года произошло в контексте укрепления политической власти Гейдара Алиева, который возглавил Азербайджан в условиях глубокого кризиса. Этот закон стал частью его общей стратегии стабилизации государства, восстановления национального единства и укрепления легитимности власти. Его президенство

ознаменовалось комплексными мерами, направленными на улучшение жизни ветеранов, включая закон «О ветеранах», предоставление льгот, повышение пенсий, а также улучшение медицинского обслуживания и реабилитации. Важным аспектом стало признание героизма участников войны и забота о ветеранах как важной социальной группе.

Дальнейшее внимание к ветеранам привело к созданию эффективной системы социальной поддержки, включающей программы, направленные на улучшение условий жизни и материальное обеспечение ветеранов, инвалиды которых получали специальные выплаты и помощь. Это также выразилось в создании достойных условий для работы организаций, защищающих интересы ветеранов. Например, благодаря инициативам Гейдара Алиева, Организация ветеранов Азербайджана была обеспечена современными офисами, инвентарем и транспортом, что способствовало улучшению работы с ветеранами и повышению их социальной защищенности. С приходом Ильхама Алиева к власти в 2003 году, государственная политика в отношении ветеранов продолжила развиваться. Были приняты новые программы поддержки, в том числе единовременные выплаты инвалидам войны и наследникам погибших. Кроме того, активно сохраняется память о героях войны через памятники и памятные мероприятия. Таким образом, политика Азербайджана в отношении ветеранов Первой Карабахской войны продолжает укрепляться, улучшая условия жизни и обеспечивая ветеранов достойной поддержкой.

Эволюция социальной защиты ветеранов Карабахских войн демонстрирует, как политико-экономическая ситуация влияет на государственные инициативы. Если после Первой войны помощь носила точечный и ограниченный характер, то современные программы показывают качественное развитие социальной политики, направленной на интеграцию ветеранов в общественную и экономическую жизнь.

Однако несмотря на значительный прогресс, остаются вопросы, требующие решения:

- нехватка специализированной психологической помощи;
- необходимость индивидуального подхода к реабилитации ветеранов;

- развитие долгосрочных стратегий по поддержке их семей.

Азербайджанский опыт социальной защиты ветеранов Карабахских войн уникален своей исторической динамикой. Он наглядно демонстрирует, как государство, преодолевая внутренние и внешние вызовы, развивает систему поддержки для тех, кто внёс вклад в обеспечение его суверенитета. Изучение этого опыта важно не только для исторической науки, но и для совершенствования социальной политики, как в Азербайджане, так и за его пределами.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- Respublika Veteranlar Təşkilatının 30 illik yubileyi qeyd olunub // Azərbaycan ordusu, Bakı 2018, s.6
- “Veteranlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu // Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Məlumatı (Dərc olunma tarixi: 31-08-1994, Nəşr nömrəsi: 16, Maddə nömrəsi: 213)
- «Veteranlar haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun icra edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin Qərarı // URL: <https://e-qanun.az/framework/12398>
- Национальный доклад, представленный в соответствии с пунктом 15 А) Приложения к Резолюции 5/1 Совета по правам человека*Азербайджан // URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g08/166/82/pdf/g0816682.pdf>
- Müharibə, Əmək və Silahlı Qüvvələr Veteranları Təşkilatının tarixi URL: <https://veteran.gov.az/az/about>
- Azərbaycan Respublikasında müharibə veteranlarına dövlət qayğısının artırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı // Azərbaycan Qəzeti, 2016, 11 may, № 66
- Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün, müstəqilliyinin və konstitusiyə quruluşunun müdafiəsi ilə əlaqədar hərbi xidmət vəzifələrini (xidməti vəzifələrini) yerinə yetirərkən və ya həqiqi hərbi xidmət dövründə xəsarət (yaralanma, travma, kontuziya) alması və ya xəstələnməsi nəticəsində əlilliyi müəyyən edilmiş hərbi qulluqçuların və daxili işlər orqanları əməkdaşlarının, habelə onların ailə üzvlərinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanı // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, Bakı, 2021, №12, maddə №i: 1378
- Стало известно, скольким ветеранам I Карабахской войны назначена единовременная выплата в 2023 году. URL: <https://media.az/society/stalo-izvestno-chislo-veteranov-i-karabahskoy-voyny-kotorym-naznachena-edinovremennaya-vyplata-v-2023-godu>
- Heydər Əliyev: “Veteranlar bizim qızıl fondumuzdur” B. Zahidov // Xalq qəzeti. - 2021.- 2 aprel. - № 66. - S. 4.

İNNOVATİV TURİZM KOMPLEKSİNİN FORMALAŞMASINA TEXNOLOJİ YANAŞMA

Günay Salmanova⁷⁰

XÜLASƏ

İnnovasiyaların idarə edilməsi problemlərinin öyrənilməsinə texnoloji yanaşma çoxmərhləli və ardıcılıdır. Məqalədə innovasiyaların idarə edilməsində texnoloji yanaşmadan istifadə prinsipləri və növləri vurğulanır. Məqalədə müəllif dövlət siyasətinin turizmin innovativ komponentinə təsir modelini təqdim edir və dövlət siyasətinin innovasiyaların idarə edilməsinə texnoloji yanaşma ilə bağlı olan sahələrini vurğulayır. Məqalədə Rusiya bazarında hazırda yenilikləri tətbiq edən və ya həyata keçirmək niyyətində olan fərdi, uğurla inkişaf edən firmalar baxımından innovasiyaların siyahısı, habelə turizm təşkilatlarının innovativ kompleksinin formalaşdırılması prosesinin təhlilinin nəticələri verilmişdir.

Açar Sözlər: İnnovasiya, İnnovasiya Fəaliyyəti, İnnovasiya Kompleksi, İnnovasiyaların İdarə Edilməsi, İnnovasiyalar Portfeli, İnkişaf.

ABSTRACT

The technological approach to the study of innovation management problems is multi-stage and sequential. The article emphasizes the principles and types of using the technological approach in innovation management. In the article, the author presents a model of the influence of state policy on the innovative component of tourism and highlights the areas of state policy related to the technological approach to innovation management. The article provides a list of innovations from the point

of view of individual, successfully developing firms that are currently implementing or intend to implement innovations in the Russian market, as well as the results of the analysis of the process of forming an innovative complex of tourism organizations.

Keywords: Innovation, Innovation Activity, Innovation Complex, Innovation Management, Portfolio of Innovations, Development.

1. GİRİŞ

Turizmin innovasiya kompleksi (və ya innovasiyalar portfeli) məqsədlərinə çatmaq və fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq üçün turizm sisteminə tətbiqi üçün zəruri olan yeniliklər məcmusudur.

Geniş mənada innovasiya kompleksinin formalaşması rəqabət mühitindəki dəyişikliklərə turizm təşkilatlarının rəqabət qabiliyyətinin artırılması sahələrini tez və dəqiq müəyyən etmək üçün idarəetmə sisteminin uyğunlaşdırılması vəzifəsinə çevrilir. Məqsədli və daimi iş olmadıqda, bazarda innovasiyada bir dəfə əldə edilmiş uğurlar bir müddət sonra rəqiblərin cavab tədbirləri ilə ləğv ediləcək. Buna görə də, innovasiyaların idarə edilməsini elə formalaşdırmaq lazımdır ki, uyğunlaşma prosesi təmin edilsin və davamlı olaraq turizm sisteminin səmərəli inkişafı üçün şərait yaradılsın. Müasir Azərbaycanda innovativ layihələri seçərkən rəsmi nəşr statusuna malik olan “İnvestisiya layihələrinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi üçün metodiki tövsiyələr”ə etibar edirlər. Amma turizm praktikasında bu sənəd bir sıra məhdudiyyətləri üzə çıxardı. Turizm iqtisadiyyatın prioritet sahələrindən biri olduğundan, Azərbaycan Hökuməti yanında turizm sahəsində innovative məsələlərin işlənməsi üçün bu sahədə dövlət siyasətinin uğurla keçirilməsinə töhfə verəcək bir mərkəzin yaradılması təklif olunur.

2. İNNOVASIYALARIN İDARƏ EDİLMƏSİ

İnnovasiyaların idarə edilməsinin uğuru bilavasitə müvafiq problemlərin həlli üçün metodologiyanın inkişafı ilə bağlıdır. İnnovasiyaların idarə edilməsində otuz elmi yanaşmadan istifadə olunur [1, S. 109]. Bütün iştirakçıların intellektini aktivləşdirməklə innovasiyaların idarə edilməsinin real müsbət nəticələri əldə edilir, baxmayaraq ki, elmi yanaşmalar heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Buna görə də turizm innovasiyasının idarə olunmasında texnoloji yanaşmanın həyata keçirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Dəyişikliklərin miqyası və nəticələri, informasiya və insan resurslarının cəlb edilməsi getdikcə gözlənilməz və müxtəlif xarakter alır. Əvvəllər işlənmiş bir və ya bir neçə yanaşmanın (normativ, funksional və s.) həyata keçirilməsi menecerlərin enerji və resurslarının həddən artıq itkisinə və qarşıya qoyulan məqsədlərə natamam nail olunmasına gətirib çıxarır. Buna görə də innovasiyaların idarə edilməsinin inkişaf perspektivləri onun tədqiqatı üçün texnologiyaların təkmilləşdirilməsi ilə əlaqələndirilməlidir. İnnovasiyaların idarə edilməsi prosesinin texnologiləşdirilməsinə aşağıdakılar daxildir;

- İştirakçıların innovasiya məqsədinə nail olmağa yönəlmiş hərəkətlərinin mərhələli əlaqələndirilməsi
- Komponent əməliyyatları və prosedurlarının birmənalı başa düşülməsi və icrası; prosesin daxili məntiqə əlaqəli addımlara və prosedurlara bölünməsi
- Konkret innovativ problemlərin həlli üçün müəyyən texnika və metodlar kompleksinin işlənilib hazırlanması və istifadəsi

İnnovasiya kompleksinin formalaşması prosesi innovasiyaların idarə edilməsi mexanizminin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilir. İnnovasiyaların idarə edilməsi problemlərinin öyrənilməsinə texnoloji yanaşma çoxmərhələli və ardıcılıdır.

- Birinci mərhələdə innovasiya sisteminin real vəziyyəti araşdırılır.
- İkinci mərhələdə innovasiya sisteminin real vəziyyətinin tənqidi aparılır. İdarəetmə sisteminin inkişafında “çətin yerlərin” tapılması, fəaliyyətin konkret təsvirinin onun aradan qaldırılması yollarının istiqamətini formalaşdıran ümumiləşdirilmiş (müərrəd) təsvirə tərcüməsi ilə asanlaşdırılır. -Üçüncü mərhələdə idarəetmə sisteminin normalarında dəyişiklik baş verir ki, “çətin yerləri” aşaraq idarəetmə sisteminə müəyyən düzəlişlər hazırlanır.

Mürəkkəb idarəetmə qərarı şəxsiyyətlərarası peşəkar ünsiyyətin bir növü olan texnoloji yanaşmanın həyata keçirilməsinin nəticəsidir, eyni zamanda iştirakçıların intellektual potensialını aktivləşdirərək qarşıya qoyulan vəzifələrin həllinə kömək edir.

3. INNOVASİYALARIN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ PRİNSİPLƏR

İnnovasiyaların idarə edilməsində texnoloji yanaşmadan istifadə prinsipləri bunlardır;

- Yanaşmanın çox funksiyalılığı və işi əlaqələndirmək ehtiyacı səbəbindən həyata keçirilməsi üçün kompleks təşkilati dəstək
- Innovasiya prosesinin elementlərinin dinamikliyinə görə həyata keçirilməsinin sistemliliyi
- Sosioloji biliyə xüsusi dəyər verilməsi
- Innovasiya sistemlərinin adaptiv və transformativ imkanlarından istifadə
- Tədqiqatçıların divergent və konvergent düşüncəsindən maksimum istifadə
- Çox sayda qeyri-rəsmi prosedurların olması və yerinə yetirilən hərəkətlərə düzəlişlər etmək zərurəti ilə izah edilən interaktivlik
- Statistik məlumatlar, xüsusi tədqiqatların nəticələri və zəif siqnallar şəklində müxtəlif məlumat dəstəyi
- Innovasiyaların idarə edilməsində iştirakçıların yüksək məsuliyyəti
- Müxtəlif yanaşmalardan istifadə etməklə idarəetmə proseslərinin öyrənilməsinin çoxölçülü xarakteri
- Hazırlanmış qərarın nəticələrinin təzahüründə ətalət və nəticədə arzuolunmaz nəticələrin dərhal aradan qaldırılmasının çətinliyi.

Turizm bazarının vəziyyətini və inkişaf tendensiyyalarını, onun iştirakçıların fəaliyyətini öyrənən analitik iş innovasiyalar portfelini formalaşdıran əsasdır. Bu zaman “subyekt-subyekt” münasibətinə əsaslanan texnoloji yanaşma xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Transformasiyalar yalnız hər bir işçinin innovativ texnoloq olduğu, dəyişikliklərə töhfə verdiyi (və ya töhfə vermədiyi), bütün komandanın məqsəd və vasitələrini dəstəklədiyi (və ya dəstəkləmədiyi) bütün innovasiya prosesinin iştirakçılarının köməyi ilə mümkündür.

4. DƏYİŞİKLƏRƏ TEXNOLOJİ YANAŞMA

Xarici tədqiqatçılar iqtisadi sistemlərdə baş verən dəyişikliklərin təhlilinə yeddi növ texnoloji yanaşma təklif etmişlər [2; 3], tətbiqi dəyişikliyin təsirinin təzahür xüsusiyyətlərindən, problemlərin xarakterindən, eləcə də kadrların dəyişiklik prosesində iştirak dərəcəsindən asılıdır.

“Strateji sistemlərə müdaxilə” adlanan yanaşma ciddi vaxt çərçivələri ilə məhdudlaşdırılmayan diaqnostika və dizaynı əhatə edir. Tədqiqat prosesində maraqlı tərəflərin iştirakı məhduddur. Planlaşdırılan dəyişikliklərin iqtisadi təsirini ətraflı öyrənmək üçün xüsusi diqqət tələb olunur. Sistemli müdaxilə strategiyası bir qədər texnoloji “təşkilatın inkişafı” yanaşmasına bənzəyir, bu yanaşma yalnız dəyişikliyin sosial aspekti və idarəetmədə heyətin maksimum iştirakından istifadə etmək istəyi ilə fərqlənir ki, bu da dəyişikliklərə müqavimət ehtimalını azaldır. “Etik” texnoloji yanaşma kompüter texnologiyalarının istifadəsi ilə bağlıdır və daha çox kollegial qərar qəbul etmə dərəcəsinə malikdir.

Texnoloji yanaşmadan istifadə edərək, yeniliklər paketini formalaşdırarkən sistemli müdaxilə strategiyasını nəzərə almaq lazımdır. Bu mövqe aşağıdakı argumentlərlə dəstəklənir;

- a) Turizm sistemi həm sosial, həm də iqtisadi inkişafa təsir göstərir;
- b) Turizm sektorunun problemləri “orta ağır” (“çox ağır deyil”);
- c) İnnovasiyaların idarə edilməsində heyətin orta iştirak dərəcəsinə diqqət yetirmək məqsədəuyğundur.

Bir sıra tədqiqatçılar investisiyaların iqtisadi əsaslandırılmasına aşağıdakı bir-biri ilə əlaqəli göstəricilərə əsaslanaraq böyük əhəmiyyət verirlər: geri qaytarılma müddəti və daxili gəlir dərəcəsi, rentabellik indeksi, xalis cari dəyər. Səyahət şirkəti yalnız xalis mənfəət və amortizasiya xərclərinin (və ya diskont mənfəətinin) cəmi müsbət olduqda investisiya edə bilər [4, s. 53]

İnnovativ problemləri həll etmək üçün mütəxəssislər qrupu seçilməli və onların hərəkətlərinin ardıcılığı müəyyən edilməlidir. Ağıllı texnologiyaların köməyi ilə sistemə müdaxilə strategiyaları digər zəruri yanaşmaları birləşdirə bilər. Komanda işi dəyişiklik proqramının həyata keçirilməsinə qarşı müqaviməti azaldır və heyətin təcrübəsindən və peşəkarlığından maksimum istifadə olunur.

Turizm sahəsində dövlətin innovasiya siyasəti innovasiya fəaliyyətini canlandırmaq, turizmin inkişafının səmərəliliyini artırmaq və əhalinin turizm ehtiyaclarını daha yaxşı ödəmək məqsədi ilə sahibkarlıq subyektlərinə əlverişli şəraitin yaradılması məqsədilə dövlət tərəfindən həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər kompleksi hesab olunur. Əhali. Bazar iqtisadiyyatı innovativ fəaliyyətləri avtomatik tənzimləmək iqtidarında olmadığından, turizm təşkilatlarının innovativ fəaliyyətinə dövlətin fərdi təsir üsullarından istifadə etmək mümkündür. Texnoloji yanaşmanın birləşdirdiyi və aktivləşdirdiyi belə üsullar aşağıdakılar ola bilər;

- İnnovasiyaları tətbiq edən turizm təşkilatları üçün vergi güzəştləri
- Turizm sənayesinə investisiyaların cəlb edilməsi üçün şəraitin yaradılması
- Xüsusi elmi, texniki, kredit, maliyyə və vergi siyasətinin həyata keçirilməsi
- Amortizasiya siyasətinin təkmilləşdirilməsi, elmin prioritet sahələrinin inkişafı

5. DÖVLƏT SIYASƏTİNİN TƏSİR MODELİ

Dövlət siyasətinin turizmin innovativ komponentinə təsiri modeldən istifadə etməklə təqdim oluna bilər. Vergi siyasətini dəyişdirməklə və turizm infrastrukturunun inkişafını tənzimləməklə turizm xidmətləri istehsalçılarına dolayısi ilə təsir göstərmək olar. Vergi sistemində dəyişikliklər, regional siyasət, subsidiyalar və s. vasitəsilə turizm xidmətləri istehsalçılarına birbaşa təsir etmək mümkündür. İqtisadiyyatın innovativ sektorlarının yaradılması üçün maliyyə idarəetmə mexanizmi dövlətə tabe olmalıdır. Eyni zamanda, valyuta və pasport məhdudiyyətləri və maarifləndirmə ilə bağlı tədbirlər diqqətlə hazırlanmalıdır.

Daxili turizmdə innovasiya fəaliyyətinin canlandırılması innovasiya siyasətinin son məqsədi hesab oluna bilər ki, onun da bir neçə məqsədi var: innovativ proqramların təşviqi, turizm sahəsində kiçik biznesin dəstəklənməsi, daxili və xarici turizmin rəqabət qabiliyyətinin artırılması, həmçinin konkret turizm mərkəzlərinin dəstəklənməsi. İnvestisiyalar innovasiya siyasətinin tərkib hissəsi olmalıdır.

İnnovasiya siyasətinin həyata keçirilməsinə cavabdeh olan orqanın seçimi, innovasiya siyasətinin icra müddəti - bütün bunlar innovasiya siyasətinin həyata keçirilməsi mexanizminin yaradılması zamanı nəzərə alınır. İnnovasiya siyasətinin həyata keçirilməsi mexanizminə vaxtın müəyyən edilməsi və innovasiya siyasətinin

həyata keçirilməsinə cavabdeh olan orqanların seçilməsi daxildir. İnnovasiya bazarının fəaliyyət göstərməsi üçün infrastruktur bazası (o cümlədən tənzimləyici baza) qlobal proseslər çərçivəsində, innovativ cəmiyyət ruhunda olmalıdır.

Dövlət, ilk növbədə, innovasiyalar üzrə qərarlar qəbul edən müxtəlif dövlət orqanlarının fəaliyyəti arasında əlaqələndirmə vəzifələrini həyata keçirməyə qadirdir; iqtisadiyyatın dövlət və özəl sektorları arasında; müxtəlif regionlar və idarəetmə səviyyələri arasında. Ona görə də dövlətin sosial-iqtisadi siyasəti (o cümlədən xarici siyasət), əmək bazarı siyasəti çərçivəsində həyata keçirilən fəaliyyətlər turizm innovasiya sistemində böyük təsir göstərir. Turizmin inkişafının sosial effekti dövlət səviyyəsində ən dolğun qiymətləndirilir. Dövlət sektoral innovasiya siyasəti aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmalıdır;

- Innovasiyaların əhəmiyyətinə və prioritetliyinə görə həyata keçirilmə ardıcılığına görə təsnifatı
- Innovasiya üçün əsaslandırma
- Etibarlı mənbələrin və maliyyələşdirmə üsullarının seçilməsi
- Siyasətin turizm təşkilatlarının strateji məqsədlərinə nail olunmasına yönəldilməsi
- İnflyasiya prosesləri və risk faktorları nəzərə alınmaqla
- Texnoloji yanaşma nəzərə alınmaqla real və portfel innovasiyalarının optimal strukturunun formalaşdırılması

İnnovasiya siyasətinə əsasən, effektiv artım siyasətinin üç aspektini xüsusi olaraq müəyyən etmək olar [5, s. 21-22];

- Gözləntilərin sabitləşməsi
- Potensial
- Struktur dinamikası

İnnovasiya prosesinin üç hərəkətverici qüvvəsini (innovator, təşkilat, ətraf mühit) nəzərə alaraq dövlət innovasiya siyasətinin doqquz istiqaməti mümkündür (Cədvəl 1). Hökumət siyasəti istiqamətlərinin bu şəkildə müəyyənləşdirilməsi innovasiyaların idarə edilməsinə texnoloji yanaşma ilə bağlıdır.

Cədvəl 1. Dövlət Innovasiya Siyasətinin Prioritet İstiqamətləri [5, S. 21]

İnnovasiya prosesinin hərəkətverici qüvvələri	Siyasət Sütunları		
	Struktur dinamika	Potensial dinamika	Perspektivlər haqqında gözləntilərin və fikirlərin sabitləşməsi
İnnovator	Araşdırma	Bilik	Dialog
Təşkilat	İnnovasiya və texnologiya	İnsan kapitalı	Maliyyələşdirmə
Ətraf Mühit	Rəqabəti	İnfrastruktur	Sabitləşdirilmə

Turizm iqtisadiyyatın prioritet sahələrindən biri olduğundan, Azərbaycan Hökuməti yanında turizm sahəsində innovativ məsələlərin işlənməsi mərkəzinin yaradılması bu sahədə dövlət siyasətinin uğurla həyata keçirilməsinə kömək edəcəkdir. Belə bir mərkəzin işi metodoloji əsaslandırmaya malik olan innovasiyaların inkişafının idarə edilməsinə (innovasiyalar portfelinin yaradılması və s.) elmi yanaşmaların bütün spektrini birləşdirə bilər. Eyni zamanda, təkamül yönümlü və texnoloji yanaşmaların rolu integrativ olacaqdır.

Həmçinin turizm təşkilatları səviyyəsində sənayenin prioritet innovativ inkişafı istiqamətlərinin müəyyən edilməsində texnoloji yanaşmadan istifadə oluna bilər.

6. NƏTİCƏ

Texnoloji yanaşmada müəyyən ardıcılığa əməl edilmişdir. Birinci mərhələdə innovasiyaların tətbiqi üzrə qabaqcıl təcrübələrin ümumiləşdirilməsi üzrə iş aparılıb, bunun üçün əvvəllər turizm təşkilatlarının innovativ kompleksi təsvir edilib. Turizm təşkilatlarında mürəkkəb çoxölçülü proseslər şəklində baş verən dəyişiklikləri başa düşməyə kömək edən açıq peşəkar məlumatlardan istifadə edilmişdir. Yeniliklər sistemləşdirildikdən sonra onların həyata keçirilməsinin nəticələri müəyyən edilib. Mövcud məhdudiyyətlərlə dəyişikliyin məqsədlərinə xüsusi diqqət yetirildi.

İkinci mərhələdə, iterativ xarakter daşıyan və tək “məhdud evristika” metodu ilə təyin edilə bilən Zwicky metodu ilə Delfi metodunun birləşməsindən istifadə etməklə həyata keçirilən turizm təşkilatının innovativ kompleksi modelləşdirildi. Metod aşağıdakılardan ibarət idi;

- a) Birinci mərhələdə müəyyən edilmiş turizm firmalarının innovasiya fəaliyyəti sahələrinə əsasən hər bir ekspert tərəfindən innovasiya ağacının müstəqil formalaşdırılmasından;
- b) İnnovasiya üçün variantların toplanmasından və təklif olunan variantları özündə əks etdirən inteqral sənədin tərtib edilməsindən;
- c) Hər bir ekspertin ayrılmaz sənədlə və əvvəllər tərtib edilmiş mövqeyi ilə fərdi tanışlığından, habelə bu vəzifənin təsdiqindən və ya dəyişdirilməsindən;
- d) Vahid həllin əldə edilməsi üçün tələb olunan sayda təkrarlanan ekspertlərin mövqelərini əks etdirən inteqral sənədin yaradılmasından.

Zwicky metodu müəyyən məhdudiyyətlər təqdim etdi: ekspertlərdən bütün modelləşdirmə obyektlərinə bərabər maraq göstərmələri tələb olunur; hər bir yenilikçi ideya hazır varianta gətirilməlidir. Üçüncü mərhələ nisbi əhəmiyyət əmsallarının hesablanması yolu ilə innovasiyanın yekun variantının qiymətləndirilməsi olmuşdur.

Texnoloji yanaşmadan istifadə edən turizm təşkilatlarının innovativ fəaliyyətinin bu sahələri idarəetmə sisteminin bazar rəqabətinin təbiətinə uyğunluq dərəcəsinin artırılmasının elmi əsasıdır. Bu, biznes nəticələrinin proqnozlaşdırıla bilənliyini artırmaqla turizm təşkilatına proaktiv rejimdə fəaliyyət göstərməyə imkan verəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Фатхутдинов Р.А. Инновационный менеджмент. — М.: Бизнес-школа «Интел-Синтез», 2000. — 624 с.
2. Робсон М., Уллах Ф. Практическое руководство по реинжинирингу бизнес-процессов. М.: Аудит, ЮНИТИ, 1997. — 224 с.
3. Уотсон Д., Мейон-Уайт У. Управление изменением. Кн. 3. Системные концепции и стратегия вмешательства. Жуковский: Изд-во международн. центра дистанционного обучения «Линк», 1994. — 95с.
4. Ковалев В.В. Методы оценки инвестиционных проектов. М.: Финансы и статистика, 2000. — 144 с.
5. Оппенлендер К.Х. Необходимость и предпосылки новой инновационной политики // Вопросы экономики, 1996. — № 1. — С. 21-25.
6. https://www.researchgate.net/publication/343022438_Practices_of_Tourism_Innovation_in_Tourism_Industry_The_Case_Study_of_Egypt_

AZƏRBAYCANIN ORDU QURUCULUĞUNDA TÜRKİYƏ CÜMHURİYYƏTİNİN DƏSTƏYİ

t.ü.f.d.Məmmədli Səbinə Rafiq qızı⁷¹

ÖZET

Azərbaycan ilk müstəqilliyini 28 may 1918-ci ildə əldə etmiş və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətin yaranmışdır. 1920-ci il 28 aprel Sovet Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən və uzunmüddətli müstəmləkəçilikdən sonra 1991-ci il 18 oktyabrda öz müstəqilliyini bərpa etmişdir. Təbii ki həm müstəqilliyimizi qazandığımız, həm də müstəqilliyimizi bərpa etdiyimiz dövrdə dövlətimizin istər daxili, istərsə də xarici təhlükəsizliyini təmin etmək üçün ordu çox böyük rol oynayıb. 1918-ci ildə Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında 1918-cil 4 iyunda Batumi sazişi imzalandı. Müqavilə Osmanlı dövləti tərəfdən ədliyyə naziri Xəlil bəy və Qafqaz cəbhələrində baş komandan Vahib paşa, Azərbaycan Cümhuriyyəti tərəfdən xarici işlər naziri Məmməd Həsən Hacınski və milli şuranın sədri Məmməd Əmin Rəsulzadə imzalamışdı. Bu sazişən Osmanlı dövləti həm müstəqilliyimizi tanıyan ilk dövlət oldu, həm də sazişin 4-cü bəndinə əsasən aşağıda göstəriləyi kimi təhlükəsizlik baxımından lazım olardısı hərbi yardım göstərə bilərdi və həmin maddə müqavilədə aşağıda kimi əks olunmuşdur: Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən tələb hasil olduğu təqdirdə, Osmanlı hökuməti, daxili intizam və asayişin təmini üçün, gərəkli silahlı qüvvəylə yardım edəcəkdir.

Açar Sözlər: Azərbaycan, Türkiyə, Ordu Quruculuğu, Əməkdaşlıq, Müqavilə.

71 t.ü.f.d., Azərbaycan Universitetinin Baş Müəllimi, Sabina.Mammadly@au.edu.az, <https://orcid.org/0009-0007-9252-0693>

ABSTRACT

Azerbaijan gained its first independence on May 28, 1918 and the Azerbaijan Democratic Republic was established. After being occupied by Soviet Russia on April 28, 1920 and undergoing long-term colonialism, it regained its independence on October 18, 1991. Of course, the army played a very important role in ensuring the internal and external security of our state during the period when we gained our independence and restored our independence. In 1918, the Batumi Agreement was signed between the Ottoman Empire and the Azerbaijan Democratic Republic on June 4, 1918. The agreement was signed by the Minister of Justice Khalil Bey and the Commander-in-Chief on the Caucasus Fronts Vahib Pasha on the side of the Ottoman Empire, and by the Minister of Foreign Affairs Mammad Hasan Hajinski and the Chairman of the National Council Mammad Emin Rasulzade on the side of the Republic of Azerbaijan. With this agreement, the Ottoman state became the first state to recognize our independence, and according to the 4th paragraph of the agreement, it could provide military assistance if necessary in terms of security, as indicated below, and that article is reflected in the agreement as follows: If requested by the government of the Republic of Azerbaijan, the Ottoman government will provide assistance with the necessary armed force to ensure internal discipline and peace.

Keywords: Azerbaijan, Turkey, Army Building, Cooperation, Agreement.

1. ƏSAS

1991-ci il 18 oktyabrda müstəqilliyimizi bərpa etdikdən sonra əsas diqqət yetirilən məsələlərdən biri də ordu quruculuğu olmuşdur. Bu məqsədlə Azərbaycan və Türkiyə arasında 11 avqust 1992-ci ildə “Qarşılıqlı Hərbi Təlim-Təhsil haqqında Müqavilə” imzalanmışdır.[1] Bu müqavilədə ordunun yeni standartlara uyğun qurulması, hərbi təhsil, əməkdaşlıq və maddi-texniki təminat dəstəyi göstərilməsi, həmçinin təhsil almaq üçün Türkiyə Respublikasının hərbi məktəblərinə tələbələr və müdavimlər göndərilməsi burada öz əksini tapmışdır[1,1].

Türkiyənin baş naziri olduğu dövrlərdə Süleyman Dəmirəldən Orta Asiya Türk Respublikaları Türkiyədən hərbi ekspert istəmişdir. Türkiyə Baş Qərargah rəhbərliyi Bakıya general Xəlil Kalaycı ilə bir quru qoşunları attaşesi və bir xidməti attaşə təyin etmiş, 1992-ci ilin mayında isə Bakıda TSQ attaşəliyi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır[2,2].

Xüsusilə Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində Azərbaycan-Türkiyə dövlətləri arasında hərbi əməkdaşlıq yüksək səviyyədə olmuşdur. Ordu quruculuğuna dəstək vermək üçün 1995-ci ildə TSQ tərəfindən Naxçıvanda Hərbi Təlim Heyəti yaradılmışdır. İki dövlət arasında 1996-cı ildən hərbi sahədə əməkdaşlıq üçün çoxsaylı müqavilələr imzalanmışdır. 10 iyun 1996-cı ildə “Hərbi Təlim, Texniki və Elmi Sahədə Əməkdaşlıq haqqında Saziş” və 31 oktyabr 1996-cı ildə “Silahlı Qüvvələrə yardım heyəti üzvlərinin fəaliyyət və əməkdaşlığı əsaslarına aid Protokol” ilə “Silahlı Qüvvələrin tibb heyətinin təliminə aid əməkdaşlıq haqqında Protokol” imzalanmışdır[2,4].

Azərbaycan ilə həyata keçirilən hərbi əməkdaşlıq fəaliyyətlərinə 31 oktyabr 1997-ci il tarixində imzalanan “Daxili İşlər Nazirliyinin Daxili Qoşunlar Komandanlığı heyətinə Türkiyə jandarması tərəfindən veriləcək Təhsil-Tədris və Maddi-Texniki Təminat Dəstəyi haqqında Protokol” ilə Daxili Qoşunlar Komandanlığı da daxil olmuşdur.

1997-ci ildən iki il davamlı zabit və müddətdən artıq həqiqi hərbi xidmət kursları açılmış, bundan başqa Daxili Qoşunların Hərbi məktəbi qurulmuş və mərhələli şəkildə dörd illik təhsilə keçməsi təmin edilmiş və peşəkar kadrlar hazırlanmışdır.

12 may 1998-ci ildə tikintisi başa çatan “Qala Təhsil Mərkəzi” 2014-ci il də daxil olmaqla cəmi 1559 nəfər təhsil almış, 406 nəfər azərbaycanlı müdavimlər isə Türkiyədə təhsil almışdır[2,6].

Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin dəstəyi ilə Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası yaradılmış və 1998-ci ilin iyun ayında ilk məzunların buraxılışı olmuşdur. 2001-ci ildə isə iki illik tədris proqramına keçirilmişdir. Həmçinin Hərbi Dənizçilik Məktəbi yenidən qurulmaqla təhsilə başlamış və 2003-ci ildən etibarən məzunlarını buraxmağa başlamışdır[2,7].

2000-ci il 17 iyununda Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev və Müdafiə naziri Səfər Əbiyevlə Türkiyə Quru qüvvələri komandanı general Atilla Atəş bir araya gələrək Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin inkişafına lazım olan layihələr üzərində danışıqlar aparmışdır[2,8].

Türkiyənin dəstəyi ilə Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi NATO standartlarına keçmişdir. 2001-ci ildən isə artıq NATO standartlarında təhsil almış ilk tələbələr məzun olmuşdur. Ulu Öndər Heydər Əliyev məzuniyyət mərasimində mərasimində

iştirak etmək üçün Azərbaycana səfərə gələn Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin Baş Qərargah rəisi Hüseyn Kıvrıkoğlu ilə görüşmüşdür. Heydər Əliyev çıxışında həm Türkiyə ilə əməkdaşlıq və qardaşlıq münasibətlərin yüksək qiymətləndirmiş, həm də Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin Azərbaycan ordusunun yaradılması, öyrədilməsi və müasir standartlara çatdırılmasında Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin rolunu böyük qiymətləndirmişdir.

Heydər Əliyevin 24-28 iyun 2002-ci il tarixləri arasında Türkiyədə səfərdə olmuş, görüş zamanı qardaş ölkəyə hərbi sahənin inkişafında göstərdikləri dəstəyə görə təşəkkürünü bildirmiş və Türkiyə Baş Qərargah rəisi general Hüseyn Kıvrıkoğluna Azərbaycanın ən yüksək dövlət mükafatı olan “Şərəf” ordenini təqdim etmişdir[2,10].

1994-cü ildə Azərbaycan-NATO arasında, “Sülh Naminə Tərəfdaşlıq Müqaviləsi” imzalanmışdır və 1994-cü ildən 2009-cu ilə qədər Türkiyə Respublikası “Təmas Nöqtəsi Səfirliyi” vəzifəsini yerinə yetirmişdir.

Azərbaycan Silahlı Qüvvələri NATO-da ən güclü ordulardan biri olan Türkiyə ilə, həm ikitərəfli hərbi münasibətlər həm də NATO vasitəsilə ordunun hərbi gücünü inkişaf etdirməkdədir. 1997-ci ilin yanvarından Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin tərkibində Sülhməramlı qüvvələr bölüyü yaradılmışdır[2,11].

29 iyun 1998-ci ildə Ankarada SNT Təhsil Mərkəzi açılmışdır. Bu mərkəz Azərbaycanın SNT fəaliyyətlərində iştirakına dəstək vermişdir. Azərbaycan 1998-ci ildən bu günə həmin kurslara iştirak etmişdir. 1999-cü ildə imzalanan “Təmənnasız hərbi yardım” və “Maliyyə yardımı” protokoluyla Azərbaycanın SNT fəaliyyətlərinə qoşulması üçün maddi qaynaq yaradılmışdır. Türkiyə Azərbaycan Müdafiə Nazirliyinə həm Türkiyədəki kurslarda, həm də digər NATO ölkələrində keçirilən NATO təlimlərində də iştirakına maddi dəstək vermişdir[2,14].

NATO 2001-ci ildə Azərbaycanda “Cooperative Determination 2001” təlimin həyata keçirmişdir. NATO Cənub-Şərqi Avropa Birləşmiş Qüvvələri Komandanı general Oktar Ataman bu cür təlimlərin əsl məqsədinin NATO ilə SNT proqramına üzv ölkələrin orduları arasında ortaq iş və əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi olduğunu bildirmişdir[2,15].

Türkiyənin Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinə 1990-cı illərdə etdiyi bütün yardımlar Azərbaycan Ordusunun ehtiyaclarını tam şəkildə ödəməyə yetmirdi. Elə

bu səbəbdən iki dövlət arasında 20 sentyabr 2000-ci ildə “Müdafiə Sənayesində Əməkdaşlıq haqqında Müqavilə” imzalanır. Həmçinin Azərbaycanın hərbi sənaye müəssisələrini təşkil edən “Xüsusi Maşınqayırma və Konversiya Komitəsi” (HMKK) ilə Türkiyənin Mexanika Kimya Endüstrisi Kurumu (MKEK) arasında “Müdafiə Sənayesi sahəsində əməkdaşlıq” haqqında müqavilə imzalanır və bu müqavilələrdə hüquqi zəmində hər cür kömək göstərilməsi nəzərdə tutulurdu.

1999-cu ildən Türkiyənin Azərbaycana arasında qarşılıqsız yardımla bağlı çoxsaylı müqavilə və protokol imzalanmışdır. 2000-ci ildə Türkiyə Azərbaycana TCG AB-34 (P-134) tipli iki hərbi hücum katerin vermiş və bununla bağlı da protokol imzalanmışdır.

Təmənnasız yardım ilə bağlı 1 mart 2001-ci ildə “Təmənnasız hərbi yardım” və “Maliyyə yardımı” protokolu imzalanmışdır. Bu protokollara əsasən Türkiyə tərəfindən Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinə 3 milyon ABŞ dolları məbləğində yardım edilmişdi[2,17]. İki ölkə arasında 22 mart 2001-ci ildə Naxçıvan 5-ci Ordu Korpusunun inkişafına dair Protokol imzalanmışdır. 14 sentyabr 2001-ci ildə Naxçıvanda təhsil məqsədli sinif otaqları açılmışdır. Eyni Saziş əsasən 15 sentyabr 2001-ci il tarixində isə TSQ tərəfindən Naxçıvan 5-ci Ordu Korpusu Komandanlığına hədiyyə edilən 80 hərbi nəqliyyat vasitəsi ilə 4 iş aləti mərasimlə təqdim edilmişdir. Türkiyə Azərbaycan Silahlı Qüvvələrində islahatların reallaşdırılması üçün isə təxminən 170 milyon ABŞ dolları məbləğində hərbi yardım etmişdir[2,18].

Azərbaycan Müdafiə Naziri Zakir Həsənov bildirmişdir ki, 2013-cü ildən başlayaraq Türkiyə ilə birgə təlimlərə başlamışdıq. Təlimləri sayını hər il artırırıq. 2018-ci ildə 7 təlim həyata keçirmişiksə, 2019-cu ildə təlimlərin sayını 13-ə çatdırmışdıq. Təlimlərdə bütün qoşun növləri iştirak edir, komandirlər qarşılıqlı əlaqədə müasir döyüşün təşkilini öyrənirlər. Bu təlimlərin gələcəkdə ordumuzun fəaliyyətinə müsbət təsir göstərəcəyinə inandığını bildirmişdir[3].

Türkiyə Respublikasının Prezidenti R.T.Ərdoğan 2018-ci ilin iyun ayında Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin və sentyabrın 15-də Bakı şəhərinin erməni-bolşevik işğalından azad edilməsinin 100 illiyinə həsr edilmiş hərbi paradlarda iştirak etmişdir. Azərbaycan və Türkiyə Hərbi Hava Qüvvələrinə məxsus döyüş təyyarələri Bakı səmasında uçuş etmiş, iki ölkə əsgərlərinin birgə yürüşü həyata keçirilmişdir.

Yüksək Səviyyəli Əməkdaşlıq Şurasının 2017-ci ilin oktyabr ayında keçirilən 6- cı iclasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycan ilə Türkiyə arasındakı hərbitexniki sahədə əməkdaşlıq əlaqələri haqqında demişdir: “... hərbitexniki sahədə birgə fəaliyyətimiz davam edir. Türkiyənin gündən-günə inkişaf edən hərbi sənaye kompleksi bizim üçün böyük maraq kəsb edir. Biz Türkiyədən hərbi təyinatlı məhsulları alırıq və bundan sonra da alacağımız”. Elə həmin iclasda Azərbaycan ilə Türkiyə arasında müdafiə sənayesi sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş imzalanmışdır.

Azərbaycanın Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin (MSN) əməkdaşlıq etdiyi xarici ölkə şirkətləri içərisində Türkiyə şirkətləri əsas yeri tutur. MSN “Öztek”, “ASELSAN”, “Koza Teknik”, “MKEK”, “TİSAŞ”, “Otokar”, “HAVEL-SAN” şirkətlərini nümunə olaraq deyə bilərik. “Öztek” şirkəti ilə hərbi texnikaların termal və gecə görüş sistemlərinə görünməsinə əngəlləyən multispektral örtüklər, “Koza Teknik” şirkəti ilə təlim avadanlıqlar, ASELSAN ilə müştərək modernizasiya işləri, termal görüş sistemləri və durbinlər istehsalı edilir.

ASELSAN-Azərbaycanın birgə fəaliyyəti 1993-cü ildə rabitə sistemlərinə aid ilk müqavilənin imzalanması ilə başladı, 1998-ci ildə ilk müştərək “ASELSAN-Bakı” şirkətinin yaranması ilə davam etdi . Ordumuzun müasir texnika və avadanlıqlar ilə təmin edilməsi sahəsində bu şirkətin rolu çox böyükdür. “ASELSAN” 1975-ci ildə Türkiyədə fəaliyyətə başlamış və elə xaricdəki ilk şirkətini Azərbaycanda açmışdır. Uzun illərdir də bu şirkətin hərbi vasitələrindən istifadə olunur.

Türkiyənin “TİSAŞ” şirkəti ilə tapança istehsalı üzrə Azərbaycan Müdafiə Sənayesi Nazirliyi arasında razılaşma ələdə olunmuş və “Zigana K” və “Zigana F” modellərinin ölkəmizdə istehsalına icazə verilmişdir. “Zəfər”, “Zəfər-K” və “İnam” adı ilə istehsal olunan bu tapançalar Azərbaycan Müdafiə Nazirliyinin heyət silahı olaraq seçilib. Həmçinin “ADEX-2018” sərəgisində “TİSAŞ” şirkətinin İdarə heyətinin nümayəndəsi Murat Aləmdaroğlu testlərin keçirilməsi üçün yeni model tapançaların Azərbaycana göndərildiyini bildirmişdir[4].

Qardaş Türkiyə II Qarabağ müharibəsində siyasi arenada Azərbaycanı açıq şəkildə dəstəkləmişdir. İkinci Qarabağ müharibəsində həm Türkiyənin, həm də türk xalqının böyük mənəvi dəstəyini hər zaman hiss etdik. Bu dəstək türkün türkə, iki qardaş ölkənin, iki ayrılmaz canın dəstəyidir. Hətta II Qarabağ müharibəsindən

əvvəl Türkiyənin milli müdafiə naziri Hulusi Akar Türkiyənin Azərbaycanın yanında olduğunu qeyd etmişdir.

8 noyabrda Şuşa işğaldan azad edildi və İkinci Qarabağ müharibəsi Zəfərlə başa çatdı. 2020-ci il noyabrın 10-da qazanılan tarixi Zəfər Azərbaycandan sonra ən çox Türkiyəni sevindirdi.

Türkiyə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa etmək üçün həyata keçirdiyi II Qarabağ müharibəsindən sonra işğaldan azad olunmuş ərazilərdə təhlükəsizliyin təmin olunmasına dəstək vermişdir. 44 günlük Vətən müharibəsi bitdikdən sonra burda müvəqqəti olaraq Ağdam rayonunun Mərzili kəndi yaxınlığında Rusiya–Türkiyə Monitorinq Mərkəzi yaradılmışdı. Təbii bu Monitorinq Mərkəzini bölgədəki təhlükəsizlik, sabitlik yaratmaq üçün mühüm rol oynamışdır. Həmçinin pilotsuz uçuş aparatlarından da istifadə edərək monitorinqlər aparılmışdır. “Baykar” şirkətinin istehsal etdiyi pilotsuz uçuş aparatlarından (PUA) istifadə bunun bariz nümunəsidir. Bu şirkətə məxsus PUA-lardan Vətən müharibəsində düşmənin həm çox sayda canlı qüvvəsinin, həm də döyüş texnikasının məhv edilməsində istifadə edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev “Baykar” şirkətinin texniki direktoru Selçuk Bayraktar və “ASELSAN” şirkətinin idarə heyətinin rəhbəri və baş direktoru Haluk Görgün ilə görüş keçirmişdir. “Baykar” şirkətinin istehsalı olan məhsulların torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi zamanı əhəmiyyətli rol oynadığını bildirmişdir.

Bakıda “TEKNOFEST Azərbaycan” Aerokosmik və Texnologiya Festivalı Türkiyənin Sənaye və Texnologiya Nazirliyinin, eləcə də Selçuk Bayraktarın rəhbərlik etdiyi “Türkiye Teknoloji Takımı” (T3) Vəqfinin təşkilatçılığı ilə həyata keçirilmişdir. Hətta festivaldan bir gün əvvəl “Baykar Texnologiya”nın rəhbəri Səlcuk Bayraktarın Azərbaycan Hərbi Hava Qüvvələrinə məxsus MiG-29 qırıcı təyyarəsi ilə uçuşu da ordumuzun gücləndirilməsinə göstərilən dəstəyin ən böyük nümunəsidir”[5].

Azərbaycan və Türkiyə arasında hərbi əməkdaşlıq haqqında sazişə əsasən 2020-ci il iyulun 29-dan avqustun 10-dək ölkəmizdə hər iki ölkənin quru qoşunları və hərbi hava qüvvələrinin iştirakı ilə təlimlər həyata keçirilib. İki ölkənin hərbi təlimlərinə orduların şəxsi heyəti, zirehli texnikası, artilleriya qurğuları və minaatanları, həmçinin hərbi aviasiya və hava hücumundan müdafiə vasitələri cəlb edilmişdir. Təlimlər avqustun 1-dən 5-dək quru qoşunlarının da cəlb edilməsi ilə Bakıda və

Naxçıvanda, hərbi aviasiya vasitələrinin iştirakı ilə isə iyulun 29-dan avqustun 10-dək Bakı, Naxçıvan, Gəncə, Kürdəmir və Yevlax şəhərlərində həyata keçirilmişdir. 10 dekabr 2020-ci ildə Bakının Azadlıq meydanında Vətən müharibəsində Qələbəyə həsr olunmuş, Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın da iştirak etdiyi Zəfər paradında Prezident İlham Əliyev demişdir: “Vətən müharibəsinin ilk günlərindən, daha doğrusu, ilk saatlarından biz Türkiyənin dəstəyini hiss edirdik. Türkiyənin Cümhurbaşqanı Rəcəb Tayyib Ərdoğan ilk saatlardan Azərbaycanın haqq işinə öz dəstəyini verdi. Onun açıq, birmənalı və sərt açıqlamaları Azərbaycan xalqını çox sevindirdi. Mənim qardaşım demişdir ki, bu müharibədə Azərbaycan haqlıdır, demişdir ki, Azərbaycan tək deyil və Türkiyə hər zaman Azərbaycanın yanındadır. Bu, birliyimizin, qardaşlığımızın təzahürüdür. Türkiyənin Azərbaycana verdiyi siyasi və mənəvi dəstək hər bir Azərbaycan vətəndaşını qürurlandırır, sevindirir. Bu gün biz birlikdə Zəfər paradında iştirak edərkən, bir daha bizim birliyimizi həm xalqlarımıza, eyni zamanda bütün dünyaya göstəririk. İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı Ermənistanın Azərbaycana qarşı 30 illik təcavüzünə son qoyulmasında, işğal olunmuş torpaqların azad olunmasında, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsində Türkiyə Respublikasının siyasi və mənəvi dəstəyi mühüm rol oynadı”[7].

Azərbaycanla Türkiyə arasında Şuşada 2021-ci il iyunun 15-də Bəyannamə imzalandı. Qars müqaviləsinin 100-cü ildönümündə imzalanan bu sənədin böyük tarixi əhəmiyyəti var. Azərbaycanla Türkiyə arasında Şuşa şəhərində imzalanan Bəyannamə iki dövlət arasında həm siyasi, həm də iqtisadi maraqları, birgə əməkdaşlığı əks etdirir[6].

Bu Bəyannamə ilə iki dövlət arasında münasibətlər inkişaf daha da yüksək həddə çatmışdır. Bəyannamədə yazılır: “Tərəflərdən hər hansı birinin fikrincə onun müstəqilliyinə, suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə, beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığına və ya təhlükəsizliyinə qarşı üçüncü dövlət və ya dövlətlər tərəfindən təhdid və ya təcavüz edildiyi təqdirdə, Tərəflər birgə məsləhətləşmələr aparacaq və bu təhdid və ya təcavüzün aradan qaldırılması məqsədilə BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə müvafiq təşəbbüs həyata keçirəcək, bir-birinə BMT Nizamnaməsinə uyğun zəruri yardım göstərəcəklər. Bu yardımın həcmi və forması təxirə salınmadan keçirilən müzakirələr yolu ilə müəyyən edilərək birgə tədbirlər görülməsi üçün müdafiə ehtiyaclarının ödənilməsinə qərar

veriləcək və Silahlı Qüvvələrin güc və idarəetmə strukturlarının əlaqələndirilmiş fəaliyyəti təşkil olunacaqdır”[7].

2. NƏTİCƏ

Müstəqilliyimizi bərpa etdikdən sonra Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinə məxsus minlərlə zabıt və gizir Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin təhsil mərkəzlərində təhsil almışlar. Seçilən zabıtlar isə Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyalarında təhsillərini davam etdilər. Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin böyük dəstəyi ilə Azərbaycan Quru Qoşunları, Hərbi Hava və Hərbi Dənizçilik Məktəbləri yenidən qurulub inkişaf etdirilərək NATO standartları səviyyəsinə çatdırıldı.

Bakıdakı hərbi məktəb və Akademiyanın Türkiyənin dəstəyi ilə inkişaf etdi. Bu məktəblərdə Türkiyə zabıtları tərəfindən verilən təhsilin Azərbaycan ordusuna rəsmi olaraq Azərbaycan rəhbərliyinin Türkiyə Respublikasından Azərbaycan Ordusunun qurulması və inkişaf etdirilməsinə kömək istəməsilə başlayan ikitərəfli hərbi münasibətlər, Heydər Əliyev dövründə imzalanan sazişlər və həyata keçirilən fəaliyyətlərlə sistemli bir şəkildə inkişafa başlamış, planlı və proqramlı addımlar atılmış, Türkiyə SQ-nin tərkibində sülhməramlı missiyalarda iştirakla əməkdaşlıqdakı tərəfdaşlıq beynəlxalq müstəviyə daşınmışdır. Heydər Əliyev dövründə ümumi sazişlər, “Təmənnas ız Hərbi Yardım”, “Maliyyə Yardımı” və “Maddi-Texniki Təchizatın Həyata Keçirilməsi Protokolları” və bəzi anlaşmalardan başqa Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi ilə Türkiyə Silahlı Qüvvələri, Müdafiə Sənayesi Nazirliyi arasında 11 əsas sahədə müqavilə, protokol imzalanmış, bu razılaşmalar istiqamətində Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinə NATO standartlarında şəxsi heyət hazırlanması və təhsil verilməsində, NATO üsul və prinsiplərinin tətbiq edilməsində yardımçı olmuş, Azərbaycanın müdafiə sənayesini qurma və inkişaf etdirməsini dəstəkləmişdir.

Heydər Əliyev dövründə həyata keçirilən işlər və əldə edilən uğurlar, bu gün iki ölkə arasında yaradılan strateji ortaqlığa gedən yolda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin siyasi fəaliyyətinə istiqamət verdi. Hər sahədə olduğu kimi ordu quruculuğu sahəsində də qardaşlıq, dostluq münasibətinin gətirdiyi birlik özünü bu gün biruzə verir. Son dövrlərdə də Türkiyə və Azərbaycan həm siyasi, həm də hərbi cəhətdən əməkdaşlığı ən yüksək həddə çatdırıb. Bu da Azərbaycan

Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin qardaş ölkənin Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanla birgə apardığı düzgün siyasətinin nəticəsidir.

3. XÜLASƏ

İki qardaş dövlət olan Azərbaycan və Türkiyə tarix boyu bir-birinə dəstək olmuşdur. İstər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Osmanlı, istərsə də müstəqilliyimizi bərpa etdikdən sonra Türkiyə bütün sahələrdə, o cümlədən hərbi sahədə lazımi dəstəyi yüksək səviyyədə göstərmişdir. Ordumuzun günü-gündən inkişafı həm dövlətimizin ordumuza göstərdiyi diqqətin, həm də Türkiyənin dəstəyinin bariz nümunəsidir.

ƏDƏBİYYAT

Həsənov Z.: Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Silahlı Qüvvələrində əsaslı islahatlar aparılır. 18.06.2019 - <https://mod.gov.az/az/news/zakir-hesenov-prezident-ilham-eliyevin-rehberliyi-ile-azerbaycan-silahli-quvvelerinde-e-sasli-islahatlar-aparilir-27324.html>

Yüce Ahmet. “Heydər Əliyev dövrü Azərbaycan-Türkiyə hərbi əməkdaşlığı (1993-2003). [https://az.wikisource.org/wiki/Batum_m%C3%BCqavil%C9%99si_\(AXC-Osmanl%C4%B1\)](https://az.wikisource.org/wiki/Batum_m%C3%BCqavil%C9%99si_(AXC-Osmanl%C4%B1))

<https://geostrategiya.az/news.php?id=12>

<https://mod.gov.az/az/pre/48762.html>

https://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2022_2435.pdf

https://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2024_5770.pdf

KIRGIZİSTAN’IN TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATINDAKİ ROLÜ: BÖLGESEL GÜVENLİK VE İŞ BİRLİĞİ PERSPEKTİFİ TEBLİĞİ

Hüsamettin İnaç⁷²

Beyzanur Kına⁷³

ÖZET

Kırgızistan, aktif rolü ile Türk Devletleri Teşkilatı’nda stratejik bir konumda yer almaktadır. Bu tebliğ, Kırgızistan’ın teşkilattaki konumunu derinlemesine analiz ederek bu rolün Orta Asya’nın güvenlik politikalarına ve iş birliği mekanizmalarına olan etkilerini kapsamlı bir şekilde incelemektedir. Bu çalışma, nitel araştırma yöntemleri ve kapsamlı literatür taraması ile desteklenen bir çalışmadır. Kırgızistan’ın teşkilat içerisindeki stratejik karar alma süreçlerine olan katkılarını ve bu katkılarının bölgesel güvenlik dinamiklerine yansımalarını detaylı bir biçimde ortaya koymaktadır. Çalışma, Kırgızistan’ın mevcut iş birliği fırsatlarını nasıl değerlendirdiğini, bu fırsatları gelecekte genişletme kapasitesine ne ölçüde sahip olduğunu ve bu çerçevede diğer üye devletlerle olan ilişkilerini incelemektedir. Araştırma, Kırgızistan’ın teşkilat içindeki stratejik rolünün Orta Asya’nın güvenlik politikalarına olan etkilerini, iş birliği fırsatlarını değerlendirme yetkinliğini ve

72 Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, husamettin.inac@dpu.edu.tr

73 Yüksek Lisans Öğrencisi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitimi Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Bölümü, beyzanur_kiina@hotmail.com

bölgesel istikrar ile barışa olan katkılarını kapsamlı bir şekilde ele almaktadır. Türk Devletleri Teşkilatı çerçevesinde Kırgızistan'ın rolünün, bölgesel istikrar ve barışın sağlanmasında kritik öneme sahip olduğunu vurgulamakta ve bu bağlamda uluslararası ilişkilerdeki etkisinin artırılması yönünde stratejik öneriler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk Devletleri Teşkilatı, Kırgızistan, İş Birliği, Güvenlik Politikaları.

ABSTRACT

Kyrgyzstan, with its active role in the Organization of Turkic States, holds a strategic position in regional security and cooperation. This paper conducts an in-depth analysis of Kyrgyzstan's position within the organization, examining the impact of this role on Central Asia's security policies and cooperation mechanisms. Supported by qualitative research methods and comprehensive literature review, this study highlights Kyrgyzstan's contributions to strategic decision-making processes within the organization and the reflections of these contributions on regional security dynamics. The research explores how Kyrgyzstan leverages current cooperation opportunities, its capacity to expand these opportunities in the future, and its relations with other member states within this framework. The study comprehensively addresses the impact of Kyrgyzstan's strategic role within the organization on Central Asia's security policies, its competence in evaluating cooperation opportunities, and its contributions to regional stability and peace. It emphasizes that Kyrgyzstan's role within the framework of the Organization of Turkic States is critically important for ensuring regional stability and peace, and it offers strategic recommendations for enhancing its influence in international relations.

Keywords: Organization of Turkic States, Kyrgyzstan, Cooperation, Security Policies.

1. GİRİŞ

Türk Devletleri Teşkilatı, 2009 yılında Nahçıvan Anlaşması ile Türk dili konuşan ülkeler arasında iş birliğini güçlendirmek amacıyla kurulmuş bir bölgesel organizasyondur (Gök, 2024, s. 63). Bu teşkilat, üyeleri arasındaki tarihi ve kültürel bağları teşvik etmenin yanı sıra, siyasi, ekonomik ve stratejik alanlarda da iş birliğini geliştirmeyi hedeflemektedir (Yılmaz, 2024, s. 4). Bölgesel istikrarı sağlama amacı, teşkilatın misyonunun önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Kırgızistan, bu teşkilatın kurucu üyelerinden biri olarak, teşkilat içerisinde aktif ve stratejik bir rol üstlenmiştir (Narmamatova ve Okyay, 2024, s.221).

Birkaç faktör, ülkenin Türk Devletleri Teşkilatı içindeki önemini artırmaktadır (Ural, 2024, s. 2). İlk olarak, Kırgızistan'ın jeopolitik konumu, Orta Asya'nın merkezi bir noktasında yer alması nedeniyle stratejik bir avantaj sağlamaktadır. Bu konum, Kırgızistan'ı hem doğu-batı hem de kuzey-güney yönlerinde bir geçiş noktası haline getirir ve bu da ülkenin bölgesel iş birliği ve güvenlik konularındaki önemini artırır (Salman ve İsmail, 2019, s. 319).

İkinci olarak, Kırgızistan'ın sahip olduğu tarihi ve kültürel bağlar, Türk Devletleri Teşkilatı içindeki etkileşimleri daha da derinleştirmektedir. Ortak tarih, dil ve kültür unsurları, üye ülkeler arasında güçlü bir bağ oluşturmaktadır ve bu bağ, iş birliğinin daha etkin ve sürdürülebilir bir şekilde gelişmesine olanak tanımaktadır (Temür, 2023, s. 164).

Son olarak, Kırgızistan'ın ekonomik potansiyeli, özellikle doğal kaynaklar ve stratejik altyapı projeleri açısından, teşkilat içindeki önemini artırmaktadır. Ülkenin ekonomik kalkınma hedefleri doğrultusunda, Türk Devletleri Teşkilatı çerçevesinde gerçekleştirilen projeler ve iş birliği girişimleri, Kırgızistan'ın ekonomik büyümesini desteklemekte ve bu büyümenin bölgesel ölçekte yayılmasına katkıda bulunmaktadır (Çikolar, 2023, s. 148). Bu nedenlerle, Kırgızistan'ın Türk Devletleri Teşkilatı içindeki rolü hem teşkilatın genel hedeflerine ulaşmasında hem de Orta Asya'nın güvenlik ve iş birliği dinamiklerinin şekillenmesinde kritik bir öneme sahiptir (Çınar ve Uzun, 2023, s. 145). Kırgızistan bu role yönelik konumu, bölgesel barış ve istikrarın sağlanmasına yönelik çabaların merkezinde yer almakta ve teşkilatın stratejik hedeflerinin gerçekleştirilmesine önemli katkılar sağlamaktadır (Birdişli, 2018, s. 124).

Kırgızistan'ın Türk Devletleri Teşkilatı içindeki rolü, bölgesel güvenlik ve iş birliği açısından kritik bir öneme sahiptir (Kocatepe, 2022, s. 415). Ancak, bu rolün nasıl şekillendiği ve Orta Asya'nın güvenlik dinamiklerine nasıl etki ettiği konusunda sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Kırgızistan'ın bölgesel güvenlik politikalarına katkıları, özellikle sınır güvenliği, terörle mücadele ve ekonomik iş birliği alanlarında belirginleşmektedir. Bu tebliğin yanıtlamayı amaçladığı temel araştırma soruları şunlardır;

1. Kırgızistan'ın Türk Devletleri Teşkilatı içerisindeki stratejik rolü nedir?

2. Kırğızistan'ın bu örgüt içindeki pozisyonu, bölgesel güvenlik politikalarını nasıl etkilemektedir?
3. Kırğızistan, mevcut ve potansiyel iş birliği fırsatlarını nasıl değerlendirmektedir?
4. Bu iş birliği fırsatlarının Kırğızistan ve diğer üye devletler üzerindeki uzun vadeli etkileri nelerdir?

Bu tebliğin amacı, Kırğızistan'ın Türk Devletleri Teşkilatı içindeki rolünü ve bu rolün bölgesel güvenlik ve iş birliği üzerindeki etkilerini derinlemesine analiz etmektir. Hedefler arasında, Kırğızistan'ın teşkilat içindeki stratejik karar alma süreçlerindeki etkisini ortaya koymak ve bu etkilerin Orta Asya güvenlik dinamiklerine yansımalarını değerlendirmek bulunmaktadır. Birliği Kırğızistan'ın Türk Devletleri Teşkilatı çerçevesinde sunduğu mevcut ve potansiyel iş birliği fırsatlarını belirlemek ve analiz etmek de amaçlanmaktadır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Kırğızistan, stratejik rolü ile ön plana çıkan bir üye ülkedir (Artışeva, 2021, s. 633). Bu rol, öncelikle Kırğızistan'ın jeopolitik konumundan kaynaklanmaktadır. Orta Asya'nın kalbinde yer alan Kırğızistan, doğu-batı ve kuzey-güney ticaret yollarının kesişim noktasında stratejik bir geçit işlevi görmektedir (Pala, 2021, s. 44). Bu konum, yalnızca ticaret ve ulaşım ağları için değil, aynı zamanda enerji koridorları ve bölgesel bağlantılar anlamında da kritik öneme sahiptir. Kırğızistan, bu merkezi konumu itibarıyla, Türk Devletleri Teşkilatı içinde lojistik ve ekonomik iş birliği projelerinde kilit bir rol üstlenmesine olanak tanımaktadır (Akçapa, 2023, s. 476).

Bir başka önemli faktör olan tarihsel ve kültürel bağlar, Kırğızistan'ın teşkilat içindeki etkileşimini daha da derinleştirir. Ortak Türk tarihi, dili ve kültürel mirası üye ülkeler arasında güçlü bir dayanışma ve ortak kimlik duygusu oluşturmaktadır (Akarslan, 2020, s. 101). Kırğızistan, bu kültürel bağları güçlendirmek ve kültürel diplomasiyi teşvik etmek amacıyla çeşitli projeler ve etkinlikler düzenleyerek teşkilatın kültürel entegrasyon hedeflerine katkıda bulunmaktadır (Bıyıklı, 2016, s. 406).

Ekonomik açıdan, Kırgızistan'ın sahip olduğu doğal kaynaklar ve stratejik altyapı projeleri, ülkenin teşkilat içindeki ekonomik iş birliklerinde daha etkin bir rol oynamasını sağlamaktadır (Tutar ve Dilaver, 2019, s. 13). Kırgızistan, özellikle enerji, madencilik ve tarım alanlarında önemli potansiyellere sahip olup, bu alanlarda Türk Devletleri Teşkilatı ile ortak projeler geliştirmektedir. Bu projeler, Kırgızistan'ın ekonomik kalkınmasını desteklerken, bölgesel ekonomik entegrasyonu da teşvik etmektedir (TDT, 2024).

Kırgızistan'ın TDT içindeki pozisyonu, bölgesel güvenlik politikalarını çeşitli şekillerde etkilemektedir. İlk olarak, Kırgızistan'ın coğrafi konumu ve Orta Asya'daki stratejik önemi, bölgedeki güvenlik dinamiklerini doğrudan şekillendirmektedir. Kırgızistan, özellikle sınır aşan tehditlerle mücadele ve bölgesel istikrarın sağlanması konularında önemli bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda, TDT içindeki iş birliği ve koordinasyon mekanizmaları, Kırgızistan'ın bölgesel güvenlik politikalarına etkin katkıda bulunmasını sağlamaktadır (Birdişli, 2018, s. 129).

Birincil etki alanlarından biri, terörizm, radikalizm ve sınır ötesi suçlarla mücadele konusundadır. Kırgızistan, bu tür tehditlere karşı TDT üyesi ülkelerle bilgi paylaşımı, ortak tatbikatlar ve eğitim programları gibi iş birliği girişimlerinde bulunmaktadır. Bu tür ortak çalışmalar, bölge ülkelerinin güvenlik kapasitelerini artırmakta ve bu tehditlere karşı daha etkili stratejiler geliştirilmesini sağlamaktadır (Çevikel, 2020, s. 4631).

Ayrıca, Kırgızistan'ın su kaynakları ve hidroelektrik potansiyeli, bölgesel güvenlik politikalarında enerji güvenliği açısından önemli bir yer tutmaktadır. Su ve enerji kaynaklarının adil ve verimli bir şekilde kullanılması, bölgedeki barış ve iş birliğini güçlendirmekte, potansiyel anlaşmazlıkların önüne geçmektedir. Kırgızistan bu konuda TDT çatısı altında sürdürülebilir çözümler geliştirilmesine katkı sağlamaktadır (Çakır, 2024, s. 1150).

Kırgızistan, mevcut ve potansiyel iş birliği fırsatlarını çeşitli alanlarda stratejik olarak değerlendirerek hem kendi kalkınmasına hem de Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) içindeki diğer üye devletlerle ilişkilerin güçlenmesine katkıda bulunmaktadır. Bu iş birliği fırsatları ekonomik, kültürel ve güvenlik alanlarında önemli uzun vadeli etkiler yaratmaktadır;

- **Ekonomik İş Birliğı:** Kırgızistan, TDT üyesi ölkelerle ticaret hacmini artırmak ve ortak ekonomik projeler geliştirmek için çeşitli girişimlerde bulunmaktadır. Özellikle enerji, madencilik ve tarım gibi sektörlerde ortak yatırımlar ve projeler, ölkenin ekonomik kalkınmasına ivme kazandırmaktadır. Bu iş birlikleri, üye ölkeler arasında ticaretin ve ekonomik entegrasyonun derinleşmesine yol açarken, Kırgızistan'ın altyapı gelişimi ve istihdam artışı gibi alanlarda da olumlu etkiler yaratmaktadır (Korkmaz ve Korkmaz, 2024, s. 471-475).
- **Kültürel İş Birliğı:** Ortak kültürel projeler ve etkinlikler, Kırgızistan'ın TDT içindeki kültürel bağlarını güçlendirmekte ve halklar arasında karşılıklı anlayışı artırmaktadır. Bu tür faaliyetler, dil, sanat ve eğitim alanlarında iş birliklerini teşvik ederek, üye ölkeler arasındaki kültürel yakınlaşmayı sağlamakta ve uzun vadede daha güçlü bir topluluk bilinci oluşturmaktadır (Şeyban, 2024, s. 175).
- **Güvenlik ve Savunma İş Birliğı:** Kırgızistan, TDT çerçevesinde güvenlik alanında iş birliğı fırsatlarını değerlendirerek bölgesel güvenliğin güçlendirilmesine katkıda bulunmaktadır. Ortak güvenlik tatbikatları, bilgi paylaşımı ve sınır ötesi tehditlerle mücadele gibi konularda yapılan iş birlikleri, Kırgızistan'ın kendi güvenlik kapasitesini artırmasının yanı sıra üye ölkeler arasında daha koordineli ve etkili bir güvenlik ağı oluşturulmasına yardımcı olmaktadır (Çıtak, 2022, s. 75).
- **Uzun Vadeli Etkiler:** Bu iş birliğı fırsatlarının uzun vadeli etkileri, Kırgızistan ve diğer üye devletler için oldukça olumlu görülmektedir. Ekonomik entegrasyonun artması, bölgede daha istikrarlı ve sürdürülebilir bir ekonomik büyüme sağlamaktadır (Dinçer vd., 2024, s. 375). Kültürel iş birlikleri, toplumlar arasında daha güçlü sosyal bağlar ve anlayış geliştirmekte, böylece bölgesel barış ve iş birliğini teşvik etmektedir (Erkan ve Nergiz, 2024, s. 1012). Güvenlik alanındaki iş birlikleri ise, ortak tehditlerle daha etkili mücadele edilmesine ve bölgesel istikrarın korunmasına katkıda bulunmaktadır. Bu unsurlar, Türk Devletleri Teşkilatı'nın uzun vadede daha birleşik işbirlikçi ve güçlü siyasi ve ekonomik birlik haline gelmesine olanak tanımaktadır.

3. SONUÇ

Kırgızistan, Türk Devletleri Teşkilatı içindeki stratejik konumu ve potansiyelini etkin bir şekilde değerlendirerek hem kendi ulusal çıkarlarını hem de bölgesel iş birliğini güçlendirmektedir. Bu süreçte, Kırgızistan'ın jeopolitik konumu, zengin doğal kaynakları ve tarihsel-kültürel bağları, ülkenin teşkilattaki rolünü ve etkisini artıran temel unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Kırgızistan, TDT ile geliştirdiği ekonomik, kültürel ve güvenlik iş birlikleri aracılığıyla hem kendi kalkınmasına katkı sağlamakta hem de bölgesel istikrar ve refahın güçlenmesine yardımcı olmaktadır.

Ekonomik iş birliği açısından bakıldığında, Kırgızistan'ın teşkilat içindeki diğer üye devletlerle kurduğu ticari ilişkiler ve ortak projeler, ülkenin ekonomik kalkınması için önemli fırsatlar sunmaktadır. Özellikle enerji, madencilik ve tarım gibi stratejik sektörlerde geliştirilen ortak yatırımlar, Kırgızistan'ın ekonomik altyapısını güçlendirirken, bölgesel ticaret hacminin artmasına ve ekonomik entegrasyonun derinleşmesine katkı sağlamaktadır. Bu durum, uzun vadede Kırgızistan ve diğer üye ülkeler için daha istikrarlı bir ekonomik büyüme ve refah seviyesi vaat etmektedir.

Kültürel alanda ise, Kırgızistan'ın TDT bünyesinde düzenlediği ve katıldığı ortak kültürel etkinlikler, üye devletlerarasındaki kültürel bağları pekiştirmekte ve karşılıklı anlayışı artırmaktadır. Ortak tarih ve kültürel mirası paylaşan TDT ülkeleri, bu tür etkinlikler aracılığıyla toplumsal dayanışmayı güçlendirmekte ve uzun vadede daha birleşik bir kimlik oluşturma yolunda ilerlemektedir. Bu kültürel iş birlikleri, yalnızca kültürel entegrasyonu değil, aynı zamanda sosyal ve politik yakınlaşmayı da teşvik etmektedir.

Güvenlik iş birliği bağlamında, Kırgızistan'ın TDT içindeki rolü, bölgesel güvenliğin sağlanmasında kritik öneme sahiptir. Ortak güvenlik tehditlerine karşı geliştirilen iş birliği mekanizmaları, Kırgızistan'ın güvenlik kapasitesini artırmakta ve bölgesel istikrarın korunmasına katkıda bulunmaktadır. Bu iş birlikleri, terörizm, radikalizm ve sınır aşan suçlarla mücadelede daha etkin stratejilerin geliştirilmesine olanak tanımaktadır. Uzun vadede bu tür güvenlik iş birlikleri, TDT üyesi ülkelerin daha güvenli ve istikrarlı bir ortamda ekonomik ve sosyal kalkınmalarını sürdürmelerine zemin hazırlamaktadır.

Kırgızistan, Türk Devletleri Teşkilatı içindeki faaliyette bulunmasından dolayı, ulusal kalkınma hedeflerine ulaşmasına ve bölgesel iş birliği ağının güçlenmesine önemli katkılar sağlayabilmektedir. Kırgızistan, sahip olduğu stratejik avantajları etkin bir şekilde değerlendirirken, teşkilat içindeki diğer üye devletlerle kurduğu iş birlikleri sayesinde bölgesel istikrar ve refaha katkıda bulunmakta ve uzun vadede daha güçlü ve birleşik bir Türk dünyasının oluşmasına yardımcı olmaktadır. Bu çerçevede, Kırgızistan'ın TDT içindeki etkin rolü hem kendi geleceği hem de bölgesel barış ve refah için kritik bir öneme sahiptir.

KAYNAKÇA

- Akarslan, Z. (2020). Bağımsızlık Dönemi Kırgız Tarih Yazımına Kısa Bir Bakış. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 95-108.
- Akçapa, M. (2023). Türk Devletleri Teşkilatı'nın Tarihsel Gelişimi: Teşkilatın Dünü, Bugünü ve Yarını. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 11 (34), 473-491.
- Artışeva, M. (2021). Stratejik İletişim ve Halkla İlişkiler: Kırgızistan'da Halkla İlişkiler Uzmanlarının Stratejik Rolü Benimsemelerine Yönelik Bir Araştırma. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 9 (2), 630-661.
- Birdişli, F. (2018). Orta Asya Bölgesel Güvenlik Kompleksi Bağlamında Kırgızistan-Özbekistan İhtilafı. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 15 (30), 123-143.
- Bıyıklı, M. (2016). Türk Dünyası Ortak Kuruluşu Olarak Türk Akademisi Uluslararası Teşkilatı (Twesco), Rolü ve İş Birlikleri. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 404-418.
- Çakır, M. F. (2024). Şangay İşbirliği Örgütü ve Orta Asya'da Bölgesel Güvenlik. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 23(3) 1149-1166.
- Çevikel, Ş. (2020). Kırgızistan - Çin Güvenlik İlişkileri ve Doğu Türkistan Meselesi. *Journal of History School (Johs)*, 13 (XLIX), 4631-4657.
- Çikolar, E. (2023). Kırgızistan'da Yeşil Ekonomiye Bakış. *Paradigma: İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi*, 12(Özel Sayı), 147-159.
- Çınar, Y. ve Uzun, Y. U. (2023). Köklü Geçmişten Güçlü Geleceğe Türk Devletleri Teşkilatı: Küresel Ekonomik-Siyasal Potansiyeli ve Teşkilatın Geleceğine Dair Öngörüler. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12 (12), 141-156.
- Çıtak, E. (2022). Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü'nün (Kgaö) Geleceği: 2022 Kazakistan Olayları Sonrası Dönemin Analizi. *Politika ve Teknolojide Asya Rönesansı Uluslararası Sempozyumu*, 71-77.
- Dinçer, S., Akın, F. ve Kazancı, B. A. (2024). Seçilmiş Türk Devletleri Teşkilatı Ülkelerinde Dış Ticaretin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Ampirik Bir Analiz. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 371-385.
- Erkan, T. ve Nergiz, C. (2024). Türk Devletler Teşkilatının Rus Basınına Yansıması. *Firat University Journal of Social Sciences*, 34 (2), 1005-1020.
- Gök, M. (2024). Türk Devletler Teşkilatı Bünyesinde Yürütülen Türk Dünyasının Entegrasyon Sürecinin Ernest B. Haas'ın Spill-Over Yaklaşımı Bağlamında Değerlendirilmesi. *Anadolu Strateji Dergisi*, 6 (2), 63-77.

- Kocatepe, Ö. F. (2022). Türk Cumhuriyetleri'nin Bölgesel Güvenlik Kaygıları Bağlamında Uluslararası Örgütlerle İş Birliği. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 130 (257), 407-434.
- Korkmaz, Ö. F. ve Korkmaz, S. S. (2024). Türk Devletleri Teşkilatı Ekonomik İşbirliği'nin Bankacılık ve Finans Boyutu. *Düşünce Dünyasında Türkiz*, 15 (3), 469-492.
- Narmamatova, T. ve Okyay, Z. (2024). Türk Devletleri Teşkilatı Üyesi Kırgızistan'da Basının Elektronik Formata Geçişindeki Sorunlar. *Journal of Turkic Civilization Studies*, 4 (2), 219-234.
- Pala, B. A. (2021). *Bağımsızlığının 30. Yılında Kırgız Cumhuriyeti: Dış Politika ve Uluslararası İlişkiler*. Astana Yayınları.
- Salman, Z. A. ve İsmail, Ö. (2019). Çin'in Orta Asya Politikası ve Kırgızistan. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (2), 317-328.
- Şeyban, S. (2024). 21. Yüzyılda Türk Dünyasının Liderlik Yapısı: Türk Devletleri Teşkilatı. *International Symposium of Scientific Research and Innovative Studies*, 169-179.
- TDT. (2024, Aralık 9). *Ekonomik İşbirliği*. Türk Devletleri Teşkilatı: <https://www.turkicstates.org/tr/isbirligi-alanlari-detay/2-ekonomik-isbirligi> adresinden alındı.
- Temür, B. (2023). Kırgız Halkından Kırgızistan Devletine: Etno-Sembolizm Bağlamında Bir Analiz. *Bölge Çalışmaları Dergisi*, 2 (2), 158-178.
- Tutar, F. K. ve Dilaver, H. (2019). Seçilmiş Geçiş Ekonomilerinde Özelleştirme: Kırgızistan Kazakistan ve Türkmenistan Örneği. *International Journal of Disciplines Economics and Administrative Sciences Studies*, 5 (10), 1-19.
- Ural, S. (2024). Türk Devletleri Teşkilatı Perspektifinden Balkanlardaki Türk Diasporası. *Sakarya Üniversitesi Türk Akademi Dergisi*, 3 (1), 1-12.
- Yılmaz, E. (2024). Türk Devletleri Teşkilatı Tarihsel Analizi. *Sakarya Üniversitesi Türkmer*, 1-9.

İKİ BÖLGESEL İŞ BİRLİĞİ MODELİ: TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI VE AVRUPA BİRLİĞİ

Hüsamettin İNAÇ⁷⁴

Sevim Nur AYDIN⁷⁵

ÖZET

Bu çalışma, Türk Devletleri Teşkilatı ve Avrupa Birliği'ni, iki farklı bölgesel iş birliği modeli olarak karşılaştırmalı bir perspektiften incelemektedir. Her iki teşkilatın tarihsel gelişimi, yapısal unsurları, stratejik hedefleri ve karşılaştıkları zorluklar derinlemesine analiz edilmiştir. Türk Devletleri Teşkilatı, Türk cumhuriyetleri arasında kültürel ve ekonomik bağları güçlendirmeyi amaçlarken, Avrupa Birliği, ekonomik entegrasyon ve siyasi istikrarı öncelikli hedefler olarak belirlemektedir. Bu iki modelin etkinliği, bölgesel iş birliği açısından farklı yaklaşımlar sunmakta olup, gelecekteki potansiyel iş birliği alanları da değerlendirilmiştir. Çalışmanın bulguları, bölgesel iş birliğinin önemini vurgulamakta ve her iki yapının da uluslararası ilişkilerde oynadığı merkezi rolü ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bölgesel İş Birliği, Türk Devletleri Teşkilatı, Avrupa Birliği, Ekonomik Entegrasyon, Kültürel ve Stratejik Hedefler.

74 Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, husamettin.inac@dpu.edu.tr

75 Yüksek Lisans Öğrencisi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitimi Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Bölümü, sevim.bircan0@ogr.dpu.edu.tr

ABSTRACT

This study examines the Organisation of Turkic States and the European Union from a comparative perspective as two different models of regional cooperation. The historical development, structural elements, strategic objectives and challenges faced by both organisations are analysed in depth. While the Organisation of Turkic States aims to strengthen cultural and economic ties among the Turkic republics, the European Union sets economic integration and political stability as its primary objectives. The effectiveness of these two models offers different approaches to regional co-operation, and potential areas for future co-operation are also assessed. The findings of the study underline the importance of regional cooperation and reveal the central role both structures play in international relations.

Keywords: Regional Co-Operation, Organisation of Turkish States, European Union, Economic Integration, Cultural and Strategic Objectives.

1. GİRİŞ

Bölgesel iş birliğinin evrimine ilişkin bu titiz analiz, uluslararası ilişkilerin dinamiklerine ışık tutmayı amaçlamaktadır. Bu çerçevede, Türk Devletleri Teşkilatı ve Avrupa Birliği'nin işleyişi karşılaştırmalı bir perspektiften ele alınacak ve her iki teşkilatın tarihsel gelişimi, yapısal unsurları, stratejik hedefleri ve karşılaştıkları zorluklar kapsamlı bir şekilde incelenecektir. Giriş bölümünde okuyuculara sunulacak genel çerçeve, bu iki önemli yapının güçlü ve zayıf yönlerini ortaya koymayı ve aynı zamanda gelecekteki iş birliği olanaklarına dair ipuçları sunmayı amaçlamaktadır.

Bölgesel iş birliği teşkilatları uluslararası sistemin karmaşık yapısında merkezi bir rol göstermektedir. Bu nedenle bu çalışmanın amacı okuyuculara derinlemesine ve akıcı bir bilgi akışı sağlamaktır. Araştırma sürecinde elde edilen verilerin, her iki modelin ve uluslararası iş birliği alanlarının potansiyel etkinliğinin kapsamlı bir analizi yoluyla okuyuculara zengin bir perspektif sunması amaçlanmaktadır.

2. BÖLGESEL İŞ BİRLİĞİ KAVRAMI VE ÖNEMİ

Bölgesel iş birliği, geniş anlamda, belirli coğrafi alanlarda devletlerarasında ekonomik, siyasi, kültürel ve sosyal bağlamlarda ortak çıkarlara göre iş birliği faaliyetlerinin kapsamını tanımlamaktadır (Bektaş, 2024). Bu tür bir iş birliği, uluslararası ilişkilerin dinamiklerinde temel bir rol oynamaktadır. Bu iş birliğinin

temel taşları arasında komşu ülkeler arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi, bölgesel istikrarın sağlanması, ekonomik kalkınmanın teşvik edilmesi ve ortak güvenlik sorunlarına etkili çözümler bulunması yer almaktadır (Haytoğlu ve Akin, 2023).

Bu sebeple, bölgesel iş birliği kavramının değeri uluslararası ilişkilerin ayrılmaz bir unsuru olarak görülmeli ve kapsamlı bir şekilde analiz edilmelidir. Bu iş birliği biçimleri, uluslararası ilişkilerde farklı dinamikleri şekillendirmekte ve ülkeler arasındaki iş birliği düzeyini artırmaktadır (Köni, 2024). Bu bağlamda bölgesel iş birliğinin öneminin bir kez daha altı çizilmelidir.

3. TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI: TARİH VE YAPI

Türk Devletleri Teşkilatı, 2009 yılında kurulmasının ardından uluslararası alanda dikkat çeken önemli bir yapı olarak öne çıkmaktadır. Bu teşkilatın varlık nedeni, Türk cumhuriyetleri arasındaki iş birliğini derinleştirmek ve bu ulusların ortak çıkarlarını korumak amacıyla belirlenmiştir (Akgün, 2023).

Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Türkiye teşkilata dâhil olan ülkeler arasındadır. Merkezi İstanbul'da bulunan Genel Sekreterlik, dönüşümlü başkanlık sistemini benimsemekte ve bu görevi üyeleri arasında eşit olarak dağıtmaktadır (Gündoğdu, 2023).

Türk Devletleri Teşkilatı'nın ana organları arasında yer alan Devlet Başkanları Konseyi, Dışişleri Bakanları Konseyi, Gençlik Forumu ve İş Forumu gibi yapılar düzenli olarak toplanmakta, çeşitli kararlar almakta ve böylece teşkilatın belirlediği hedeflere ulaşmak için faaliyetlerini sürdürmektedir (Tekir, 2023).

Ayrıca teşkilatın yürüttüğü faaliyetler arasında siyasi istişareler, ekonomik ve ticari iş birliğinin geliştirilmesi, üye ülkelerin milli yönlerinin güçlendirilmesi için çaba sarf edilerek kültürel ve insani bağların güçlendirilmesi yer almaktadır (Aydilek, 2022). Bu yönleriyle Türk Devletleri Teşkilatı, uluslararası ilişkiler alanında önemli bir aktör olmaya devam etmektedir (Çınar ve Uzun, 2023).

3.1. Türk Devletleri Teşkilatı'nın Amaçları ve Faaliyet Alanları

Türk Devletleri Teşkilatı, bölgesel iş birliği ve dayanışmanın güçlendirilmesinde kilit bir rol oynamaktadır (Cansu, 2024). Bu bağlamda, teşkilatın temel amacı üye devletlerarasında ekonomik, sosyal ve kültürel iş birliğini derinleştirmek, bölgesel

bütünleşmeyi sağlamak ve ortak kalkınma hedeflerine ulaşmaktır. Teşkilat, ticareti artırmak ve ortak projeleri hayata geçirmek için çok sayıda girişimde bulunurken, eğitim ve kültür alanında da etkili iş birliği programları uygulamaktadır. Eğitim alanında burs ve değişim programları, farklı disiplinlerde kültürel etkinlikler ve seminerler bu iş birliğinin önemli parçalarıdır ve özellikle genç nesil arasında etkileşimi artırmaktadır (Turganbayeva, 2021). Ayrıca üye ülkeler arasındaki diplomatik ilişkilerin güçlendirilmesi, ortak güvenlik tehditlerine karşı dayanışma içinde hareket etme arzusu ve bölgesel barışın sağlanması da teşkilatın önemli öncelikleri arasındadır (Cansu, 2024).

Sonuç olarak Türk Devletleri Teşkilatı, üye devletlerin ortak çıkarlarını göz önünde bulundurarak sağlam ve sürdürülebilir bir platform oluşturarak ilişkilerin derinleşmesine ve iş birliği alanlarının genişlemesine önemli katkılar sağlamaktadır. Böylece uluslararası düzeyde daha etkin bir aktör haline gelerek bölgesel dayanışmayı güçlendirmekte ve dünyanın siyasi dinamiklerinde daha görünür bir rol oynamaktadır.

3.2. Türk Devletleri Teşkilatı'nın İşleyişi ve Karar Alma Mekanizmaları

Türk Devletleri Teşkilatı, üye devletlerarasında iş birliği ve dayanışmayı güçlendirmek amacıyla oluşturulmuş bir platformdur (Aydın ve Aksu, 2024). Bu teşkilatın temel ilkeleri arasında yer alan eşitlik ve katılımcılık, tüm üye devletlerin karar alma süreçlerinde aktif rol oynamasını sağlamakta, bu da teşkilatın etkinliğini artırmaktadır (Korkmaz, 2023).

Karar alma mekanizmaları, öncelikle uzlaşa temelinde işleyerek ortak hedeflere ulaşma çabalarını güçlendirmekte ve bu süreçte müzakere ve tartışmalara geniş yer vermektedir. Her üye ülkenin sesinin eşit şekilde duyulmasını sağlayan bu yapı, uluslararası iş birliğinin derinleşmesinde önemli bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca, kurum içindeki yetkili organlar ve komiteler, belirlenen stratejiler doğrultusunda kararların alınmasında ve uygulanmasında kilit rol oynamaktadır (Çalıkoğlu, 2024). Bu organlar, üye devletlerin ortak çıkarlarını göz önünde bulundurarak karar alma süreçlerine katkıda bulunur ve böylece teşkilatın işleyişini daha da güçlendirir (Aydın, 2024).

Sonuç olarak, Türk Devletleri Teşkilatı'nın dinamik yapısı ve karar alma süreçleri, dayanışma ve uzlaşa ilkeleri çerçevesinde bir araya gelen üye devletlerin

derin bağlar kurmasına ve ortak hedefler doğrultusunda kolektif çaba göstermesine olanak sağlamaktadır.

3.3. Türk Devletleri Teşkilatı'nın Güçlü ve Zayıf Yönleri

Türk Devletleri Teşkilatı'nın dinamik özellikleri arasında üye devletlerin ortak tarih, dil, kültür ve coğrafi yakınlık gibi unsurlara sahip olması yer almaktadır. Bu unsurlar iş birliğini teşvik etmeye ve ortak hedeflere ulaşmak için sağlam bir temel oluşturmaya yardımcı olmaktadır. Üye devletler arasındaki bu derin bağlar, karşılıklı anlayış ve dayanışmanın güçlenmesini sağlayarak bölgesel entegrasyonu desteklemektedir (Çınar ve Uzun, 2023). Ayrıca teşkilatın esnek yapısı, farklı konularda iş birliğine olanak tanıyarak acil durumlarda etkili ve hızlı karar alma süreçlerine olanak sağlamaktadır (Akgün, 2023). Bu özellik, Türk Devletleri Teşkilatı'nın etkinliğini artıran önemli bir faktör olarak öne çıkmaktadır (Sarıkaya, 2023).

Öte yandan, ekonomik güç farklılıkları teşkilatın karşılaştığı zorluklar arasında üst sıralarda yer almaktadır. Bazı üye ülkelerin ekonomik durumunun diğerlerine göre daha güçlü olması, iş birliği çabalarını olumsuz etkileyebilecek bir durum yaratmaktadır (Koçyiğit ve Darı, 2024). Ekonomik dengesizlikler ortak projelerin uygulanmasında zorluklara neden olabilir ve etkili iş birliği süreçlerini tehdit edebilir. Aynı zamanda, teşkilatın karar alma mekanizmalarına yönelik eleştiriler de gündeme gelmekte, bu da bazı üye devletler arasında güvensizlik duygusu yaratabilmekte ve teşkilatın genel işleyişi üzerinde olumsuz etkiler oluşturabilmektedir.

3.4. Türk Devletleri Teşkilatı'nın Geleceği ve Olası Gelişmeler

Türk Devletleri Teşkilatı'nın mevcut durumu karmaşık dinamiklerle dolu bir manzara sunmaktadır, fakat potansiyel fırsatlar da göz ardı edilemez (Çınar ve Uzun, 2023). Teşkilatın geleceğini üye devletler arasındaki siyasi belirsizlikler, ekonomik koşullar ve uluslararası ilişkilerin değişken doğası belirleyecektir (Kantarıcı, 2022). Aynı zamanda, verimliliği artırmak ve bölgesel iş birliğini güçlendirmek için köklü reformlar yapılması gerekmektedir. Karar alma süreçlerine ek olarak, faaliyet alanlarının genişletilmesi de temel öneme sahiptir. Üye devletler arasında güçlü bir dayanışma ve iş birliği kültürü inşa etmek kaçınılmaz bir gereklilik haline gelmiştir (Çınar ve Uzun, 2023).

Bu kültür sadece birlikteliği değil, aynı zamanda etkili ortak eylemi de gerektirmektedir. Ayrıca teşkilatın geleceğini belirleyecek en temel faktörlerden biri de üye devletler arasındaki ilişkilerin seyridir (Kantarıcı, 2022). Bu bağlamda, Türk Devletleri Teşkilatı'nın geleceği hakkında kesin bir öngöründe bulunmak zor olsa da bazı siyasi değişimler ve daha yakın iş birliği ile olası gelişmeler sağlanabilir. Bu süreç sadece üye devletler arasında değil, uluslararası platformda da dikkatle izlenmelidir.

4. AVRUPA BİRLİĞİ: TARİHÇESİ VE OLUŞUM SÜRECİ

Avrupa Birliği'nin evrimi, kıtanın barış ve istikrar arayışının bir yansıması olarak 20. yüzyılın ortalarında ortaya çıkan çok yönlü bir süreçtir (Cokli, 2022). Bu tarihsel yolculuk, ilk adım olarak Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nun oluşturulmasıyla başlamış ve zamanla Avrupa Ekonomik Topluluğu'na dönüşmüştür (Yalaz, 2023). Altı ülkenin bir araya gelmesiyle temelleri atılan bu topluluk, sürece diğer ülkelerin de katılmasıyla daha bütünlüklü bir yapıya kavuşmuştur (Sezer, 2024).

Roma Antlaşmalarının imzalanmasıyla resmen vücut bulan Avrupa Ekonomik Topluluğu, Avrupa Birliği'nin inşasına adım adım katkıda bulunmuş ve bu bağlamda kilit bir rol oynamıştır. Avrupa Birliği'nin kuruluş süreci, sadece ekonomik iş birliğini değil, aynı zamanda siyasi ve sosyal hedefleri de gözeten bir çerçeve sunmakta ve dolayısıyla bölgede barış, güvenlik ve istikrarın tesis edilmesine yönelik çabaları da içermektedir. Bu anlamda Avrupa Birliği'nin tarihsel gelişimi sadece bir entegrasyon süreci değil, aynı zamanda tarihsel ve kültürel bağların yeniden inşası açısından da büyük önem taşımaktadır (İnaç, 2004).

4.1. Avrupa Birliği'nin Temel İlke ve Değerleri

Avrupa Birliği'nin inşa ettiği demokrasi, insan hakları ve hukukun üstünlüğü gibi temel ilkeler sadece birer kavram değil, aynı zamanda toplumların sosyal, ekonomik ve siyasi dinamiklerini şekillendiren önemli unsurlardır (Altın, 2023). Bu bağlamda AB değerleri, üye devletlerin kamu politikalarının ve yasalarının belirlenmesinde etkili bir rol oynamaktadır (Yurdakul, 2023).

Adalet, eşitlik ve dayanışma ilkeleri, bireyler arasındaki farklılıkların gözetilmesinde ve herkese eşit davranılmasının sağlanmasında temel öneme sahiptir. Bu ilkeler, ayrımcılığın önüne geçerek toplumsal bütünlüğün ve sosyal adaletin

tesis edilmesine katkı sağlamaktadır (Bayar, 2024). Dolayısıyla Avrupa Birliği'nin temel değerleri sadece mevcut yapıyı desteklemekle kalmaz, aynı zamanda üye ülkeleri birlikte ilerlemeye ve gelişmeye teşvik eden güçlü bir araç işlevi görür (Özden, 2024). Bu unsurlar, Avrupa'nın geleceğini şekillendirecek sosyal ve siyasi dinamiklerin temel taşlarını oluşturmaktadır.

4.2. Avrupa Birliği'nin Kurumsal Yapısı ve İşleyişi

Avrupa Birliği'nin dinamik yapısı temelde yedi ana bileşenden oluşmaktadır: Avrupa Parlamentosu, Avrupa Konseyi, Avrupa Komisyonu, Avrupa Adalet Divanı, Avrupa Merkez Bankası, Avrupa İstikrar Mekanizması ve Avrupa Sosyal Fonu. Bu önemli unsurlar, Avrupa Birliği'nin yasama, yürütme, yargı ve mali politikalarını şekillendirme ve uygulama yetkisine sahip oldukları için büyük önem taşımaktadır. Avrupa Parlamentosu, Birlik vatandaşlarının düşüncesini temsil eder ve AB politikalarının oluşturulmasında kilit bir rol oynar. Avrupa Komisyonu ise bu politikaların uygulanmasında ve Avrupa Birliği'nin genel çıkarlarının korunmasında kilit bir sorumluluk üstlenmektedir (Yörükoğlu, 2024).

Öte yandan Avrupa Konseyi, Birliğin uzun vadeli stratejik hedeflerini belirleyerek çeşitli politika alanlarında önemli kararların alınması sürecinde merkezi bir konumdadır. Bu bileşenler arasındaki etkileşim, Avrupa Birliği'nin etkin ve verimli bir şekilde işlemesini ve tüm Üye Devletlerin iş birliği içinde hareket etmesini sağlamaktadır.

4.3. Avrupa Birliği'nin Ortak Politika ve Uygulamaları

Avrupa Birliği'nin bir bütün olarak şekillendirdiği politika ve uygulamalar sosyal, ekonomik ve çevresel çok çeşitli alanları etkilemekte ve bu bağlamda derinlemesine analiz gerektirmektedir (Baldıran, 2024). Özellikle tarım politikaları, AB'nin tarihsel olarak en köklü ve titizlikle ele alınan alanlarından biri olarak öne çıkmaktadır (İnaç ve Rashid, 2022).

Ortak Tarım Politikası (OTP), çiftçilerin refahını artırmak ve tarımsal verimliliği teşvik etmek için bir dizi strateji ve önlem içermekte ve bu süreçte yenilikçi yaklaşımlara kapı açmaktadır (Emir, 2024). Ayrıca, enerji politikaları AB'nin enerji sürdürülebilirliği ve güvenliği hedefleri doğrultusunda şekillenmektedir; enerji stratejileri hem ekonomik büyüme hem de çevrenin korunması için kilit öneme

sahiptir (Hiçdurmaz, 2021). Serbest dolaşım politikaları, Avrupa içinde entegrasyonu güçlendiren ve ekonomik etkileşimi artıran insanların ve ticari malların serbest dolaşımını sağlar (Adday, 2023).

Tüm bu politika alanlarındaki uygulamalar, Avrupa Birliği'nin iş birliği ve dayanışma temelleri üzerine inşa edilmekte ve bu dinamik yapının etkinliğini ortaya koymaktadır (Tanrısever, 2022). Bu çerçevede, AB politikalarının kapsamlı bir şekilde değerlendirilmesi hem stratejik hedeflerin belirlenmesi hem de uygulamaların başarısının ölçülmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

4.4. AB Genişleme Politikası ve Süreci

Avrupa Birliği'nin genişleme stratejisi ilk olarak Altılıardan (Belçika, Fransa, Almanya, İtalya, Lüksemburg ve Hollanda) oluşan Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun (AET) kurulmasına dayanmaktadır. Bu yapı, Avrupa ülkeleri arasında ekonomik iş birliğini teşvik eden ve siyasi bütünleşmeyi hedefleyen kritik bir dönüm noktası olarak tarihe geçmiştir (Aydın, 2023).

Zaman içinde çeşitli ülkelerden AB üyeliği için yapılan başvuruların sayısı arttıkça, AB genişleme süreci ivme kazanmış ve birçok ülke bu birliğin bir parçası olma fırsatını yakalamıştır. Genişleme politikasının temel amacı, Avrupa kıtasında barış ve refahı artırmak, demokrasi, insan hakları ve ekonomik büyümeyi teşvik etmek ve tüm üyelerin benzer bir yaşam standardına ulaşmasını sağlamaktır (Özkatar, 2021). Ancak bu genişleme sürecinde aday ülkelerin belirlenen kriterleri titizlikle yerine getirmesi ve AB standartlarına uyum sağlaması büyük önem taşımaktadır (Kızıltan, 2021).

Busüreç, düşük gelirli ve yüksek gelirli ülkeler arasında birdengenin sağlanabilmesi için aday ülkelerin ekonomik ve kurumsal yenilikler gerçekleştirmesini, yolsuzlukla etkin bir şekilde mücadele etmesini, demokratikleşme sürecini tamamlamasını ve tüm bu gerekliliklere uygun olarak AB mevzuatına uyum sağlamasını gerektirmektedir (Pazar, 2023). Ayrıca genişleme politikasının temel ilkeleri olan karşılıklı yarar, sürdürülebilirlik ve kapsayıcılık doğrultusunda aday ülkelerin AB entegrasyon süreci titizlikle izlenmekte ve değerlendirilmektedir (Demirağ, 2024). Bu durum, birliğin kamu sağlığı, eğitim ve çevresel sürdürülebilirlik gibi kritik alanlarda ortak bir vizyon geliştirmesi açısından da büyük önem taşımaktadır.

5. TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI VE AB ARASINDA KARŞILAŞTIRMALI ANALİZ

Türk Devletleri Teşkilatı ile Avrupa Birliği arasındaki etkileşimin derinlemesine incelenmesi, her iki yapının dinamiklerinin anlaşılması açısından büyük önem taşımaktadır (Balcı, 2023). Bu çerçevede, Türk Devletleri Teşkilatı'nın kökenleri, yapısal özellikleri, amaçları ve işlevselliği titizlikle incelenecek ve Avrupa Birliği'nin tarihsel gelişimi, temel ilkeleri, kurumsal yapılanması ve ortak politikaları ile sistematik olarak karşılaştırılacaktır. İki yapının farklı boyutları arasındaki karşılaştırma, iş birliği için potansiyel fırsatlar ve gelecekteki olası gelişmeler hakkında genel bir bakış açısı sağlayacak olan güçlü ve zayıf yönlerin ayrıntılı bir gözlemsel analizi ile zenginleştirilecektir.

Bu derinlemesine analiz, benzerlikleri ve farklılıkları ortaya koyarak her iki yapının da özüne dair içgörü sağlayacak ve dolayısıyla bölgesel iş birliğini güçlendirmeye yönelik daha etkili tedbirler için önemli bir kaynak olacaktır (Yılmaz ve Oktav, 2022). Analizin bulguları, karar alma süreçlerine stratejik yönelimler ve değerli katkılar sağlayacaktır.

5.1. Bölgesel İş Birliğinde Türk Devletleri Teşkilatı ve AB Modellerinin Etkinliği

Bölgesel iş birliği alanında Türk Devletleri Teşkilatı ve Avrupa Birliği özgün ve farklı yönelimler göstermektedir (Ateş ve Durmuş, 2024). Türk Devletleri Teşkilatı, ortak tarihi köklere ve kültürel değerlere dayanarak, dayanışma ve birlik ilkelerini ön planda tutan bir yapı kurmayı hedeflemektedir (Umunç ve Avcı, 2024). Bu doğrultuda, Orta Asya Türk devletleri arasındaki iş birliğini güçlendirmek amacıyla ekonomik kalkınmayı teşvik etmek, kültürel etkileşimi artırmak ve siyasi ilişkileri derinleştirmek için çeşitli projeler geliştirilmesi planlanmaktadır. Özellikle ticaretin artırılması, kültürel faaliyetlerin koordine edilmesi ve siyasi stratejilerin birbirine yaklaştırılması gibi somut adımlar atılmaktadır (Demirci, 2022).

Öte yandan ekonomik bütünleşmeyi esas alan Avrupa Birliği, üye ülkeler arasında ortak politikalar oluşturmayı ve güçlü bir kurumsal yapı geliştirmeyi hedeflemektedir (Bedier, 2024). Bu çerçevede ortak pazar uygulamaları, çevre koruma stratejileri, tarım politikaları, ortak dış politika ve güvenlik alanında iş birliğinin sağlanması için çeşitli çalışmalar yapılmaktadır. Her iki modelin etkinliği,

hedeflerine ulaşma düzeylerine göre objektif bir değerlendirmeye tabi tutulmalıdır (Qarizada, 2024). Böyle bir analiz, her iki modelin gelecekteki potansiyelinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacak bölgesel iş birliği yaklaşımlarının güçlü ve zayıf yönlerinin dikkatli bir şekilde değerlendirilmesini gerektirmektedir.

5.2. Türk Devletleri Teşkilatı ve Avrupa Birliği'nin Geleceği Modeller ve Potansiyel İş Birliği Alanları

Türk Devletleri Teşkilatı ve Avrupa Birliği'nin geleceği, bölgesel iş birliği ve entegrasyon açısından kritik bir konudur. Bu iki model arasındaki potansiyel iş birliği alanlarının derinlemesine analiz edilmesi elzemdir. Türk Devletleri Teşkilatı ve AB'nin ekonomik entegrasyon, ticaret ve yatırım konularında ortak projeler geliştirmesi ve bu projelerde koordineli bir şekilde hareket etmesi beklenmektedir. Enerji güvenliği, ulaştırma ve altyapı projeleri gibi stratejik alanlarda da iş birliği fırsatları bulunmaktadır (Şahin, 2022).

Bu alanlardaki ortak çalışma ve projeler bölgesel kalkınmaya ve karşılıklı faydaya büyük katkı sağlayabilir. Her iki tarafın da ilişkilerini güçlendirerek bölgesel istikrarı arttırması beklenmektedir. Gelecekte, bu potansiyel iş birliği alanlarında Türk Devletleri Teşkilatı ve AB modelleri arasında daha samimi ve etkili bir iş birliği, çok yönlü bir kazan-kazan durumu için fırsat yaratabilir. Bu bağlamda, söz konusu iş birliklerinin daha kapsamlı bir şekilde ele alınması ve çeşitli stratejiler geliştirilmesi zorunludur.

6. SONUÇ

Türk Devletleri Teşkilatı ve Avrupa Birliği'nin işleyişi derinlemesine incelendiğinde, her iki yapının da bölgesel iş birliği için önemli bir potansiyele sahip olduğu görülmektedir. Türk Devletleri Teşkilatı, Türk Cumhuriyetleri arasında sağlam bir dayanışma ve iş birliği ağı oluştururken, bu birikim diğer ülkelerle ilişkilerde de kendini göstermektedir.

Öte yandan Avrupa Birliği, kıta genelinde ekonomik entegrasyonu ve barışın inşasını teşvik eden hem ekonomik kalkınma hem de siyasi istikrar açısından kayda değer avantajlar sunan bir model olarak öne çıkmaktadır. Bu çerçevede, Türk Devletleri Teşkilatı'nın deneyimi, özellikle Doğu Avrupa ülkeleriyle ilişkilerinde iş birliği ve etkin politika oluşturma açısından AB'ye katkıda bulunabilir.

Nitekim taraflar arasındaki iş birliđinin arttırılması için karşılıklı etkileşime dayalı ortak projelerin geliştirilmesi gerekmektedir. Ayrıca, bölgesel iş birliđinin sürdürülebilirliğini sağlamak için, karşılıklı anlayışı güçlendirmeyi amaçlayan eğitim ve kültürel deđişim programlarına öncelik verilmelidir. Bu tür girişimler sadece ekonomik alanda deđil, aynı zamanda sosyal ve kültürel boyutlarda da daha derin entegrasyon süreçlerini teşvik edecektir. Ülkeler arasındaki iş birliđini güçlendirecek stratejik adımların atılması kaçınılmazdır.

KAYNAKÇA

1. Adday, O. M. (2023). Brexit Sonrası Dönemde Birleşik Krallık-Avrupa Birliği İlişkileri: Kuzey İrlanda Protokolü.
2. Akgün, S. (2023). Uluslararası Hukukta Tanınma Kavramı Çerçevesinde Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ve Türk Devletleri Teşkilatı İlişkisi. Sakarya Üniversitesi Türk Akademi Dergisi, 2(1), 48-60.
3. Altın, O. (2023). Avrupa Birliği'nde Yeşil Kamu Alımları: Uygulamada Karşılaşılan Güçlükler ve Avrupa Birliği'nin Etkinliği. Sosyal Bilimlerde Yeşil Yaklaşımlar: Dijitalleşme ve Enerji, 71.
4. Ateş, Y. Ve Durmuş, M. (2024). Modern Dönemde İktisadi ve Sosyal Yönleriyle Ahilik Geleneği: Mudurnu Üzerine Bir İnceleme. İş Ahlakı Dergisi.
5. Aydılek, E. (2022). Türk Devletleri Teşkilatının Siyasi ve Ekonomik Potansiyeli. Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi, 5(3), 716-728.
6. Aydın, C. (2024). Güney Asya'da Bölgeselcilik: Güney Asya İş Birliği Örgütü (Saaarc) ve Keşmir Sorunu. Fırat University International Journal Of Economics And Administrative Sciences, 8(2), 183-196.
7. Aydın, F. (2023). Avrupa Birliği'nin Batı Balkanlar'ın Avrupalılaşmasına Etkisi: Hırvatistan Örneği.
8. Balcı, D. Türk Devlet Geleneğinde Ahilik Teşkilatı'nın Yeri ve Önemi. Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi, 6(3), 954-965.
9. Baldıran, S. (2024). Ukrayna Savaşı Bağlamında Avrupa Birliği'nin Arktik Politikası. Paradigma: İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi, 13(Özel Sayı), 140-161.
10. Bayar, Ç. (2024). Avrupa Birliği Hukukuyla Mukayeseli Olarak Kamu Sektöründe Veri Yönetişiminin Hukuki Çerçevesi.
11. Bedier, A. (2024). Kamu Diplomasisi Aracı Olarak Sağlık: Koronavirüs Çalışmalarının Türkiye'nin Yumuşak Gücüne Etkisi.
12. Bektaş, A. (2024). Mustafa Ersen Erkal'ın Düşüncesinde Türk Toplumu'nun Karakteristik Yapısı. International Journal Of Social And Humanities Sciences Research (Jshsr), 11(103), 33-48.
13. Cansu, G. (2024). Türkiye'nin Bir Kamu Diplomasisi Aracı Olarak Dijital Diplomasi Uygulamaları: Fırsatlar ve Zorluklar.
14. Çınar, Y., Ve Uzun, Y. U. (2023). Köklü Geçmişten Güçlü Geleceğe Türk Devletleri Teşkilatı: Küresel Ekonomik-Siyasal Potansiyeli ve Teşkilatın Geleceğine Dair Öngörüler. Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 12(Özel Sayı), 141-156.

15. Cokli, N. (2022). Avrupa Birlięi ve Bölgesel Anlaşmazlık Çözümü: Kosova-Sırbistan Örneęi.
16. Demiraę, F. (2024). Avrupa Birlięi'ndeki Kovid-19 Pandemisi: Sosyal Drama Olarak İtalya Örneęi.
17. Demirci, K. (2022). Avrupa Birlięi ve Türkiye İlişkilerinde Dış Göç ve Güvenlik Yönetimine Etkileri: İzmir İli Örneęi.
18. Emir, M. (2024). Avrupa Birlięi'nin Gelişen Orta Asya Politikası: Ekonomi ve Güvenlik Stratejisinin Karşılaştırmalı Analizi (1991-2023). *Gazi Akademik Bakış*, 18(35), 75-96.
19. Gündoędu, S. (2023). Türkiye'nin Jeopolitik Açılımı: Bir Uluslararası Örgüt Olarak Türk Devletleri Teşkilatı. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(03), 266-279.
20. Haytoęlu M. Ve Akın S. (2023). Ortadoęu'nun Silahlanma Çıkmazı: Barış ve Güvenlik Arayışında Karanlık Koridorlar. *Uluslararası Akademik Birikim Dergisi*, 6(4). Akademikbirikimdergisi.com
21. İnaç, H., Ve Rashid, N. (2022). Avrupa Birlięi Ortak Tarım Politikasının Sosyopolitik Analizi. *Holistic Economics*, 1(2), 87-98.
22. İnaç, H. (2004). Identity problems of Turkey during the European Union Integration Process. *Journal of Economic and Social Research*, 6(2), 33-62.
23. İnaç, H. (2005a). *Faşizmin ve sosyalizmin sosyo-politik kökenleri*: Marx- Pareto Mukayesesi Bursa: Ekin Yayınları.
24. İnaç, H. (2005b) Türkiye'nin Kimlik Problemleri: Avrupa Birlięi'ne Entegrasyon Sürecinde. Ankara: Adres Yayınları.
25. İnaç, H. (2007). Rethinking Democracy and Governance in the EU. *Journal of Academic Studies*, 9(32), 1-31.
26. İnaç, H. (2021). *Uluslararası Güvenlik, Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
27. İnaç, H. (2022). "New World Order in Post-Pandemic Process and Turkey". In: *Turkey and the Post-Pandemic World Order* (Edit: A. Salih İkiz), Lexington Books, ss.199-225.
28. Kantarcı, (2022). H. Güney Kafkasya'daki İstikrarsızlığın ve Çatışmaların Bölgenin Güvenliğine Yansımaları. *İstanbul Esenyurt Üniversitesi İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 49-90.
29. Köni, H. (2024). Yeni Oluşan Uluslararası Sistem: Nasıl Bir Dünya Düzeni?

30. Kızıltan, S. (2021). Avrupa Birliğı'nin Diğər Ülkelerle İmzaladığı İkili Anlaşmaların Dünya Ticareti ve Türkiye Ekonomisine Etkileri.
31. Özden, M. (2024). 1990 Sonrası Yaşanan Gelişmelerin Türkiye'de Yerel Katılım Uygulamalarına Etkileri. *Humanıtas-Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(Cumhuriyet'in 100. Yılı Özel Sayısı), 167-183.
32. Özkatar, H. M. (2021). Avrupa Birliğı Ortak Dış ve Güvenlik Politikası: Normatif Gücün Politika Gelişimine Etkisi.
33. Pazar, E. T. (2023). Avrupa Birliğı-Çin Halk Cumhuriyeti İlişkilerinin Güvenlik Boyutu: Neoliberal Bir Yaklaşım.
34. Qarizada, N. U. (2024). Bir Ekonomik Güç Olarak Çin ve Çin- İran İlişkileri 1971-2022.
35. Sezer, S. (2024). Rusya-Ukrayna Savaşı'nın Jeopolitik Sonuçları. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(1), 158-180.
36. Şahin, İ. (2022). Avrupa Birliğı Güvenlik Politikalarının Oluşturulmasında Göç-Güvenlik İlişkisi: Suriye Mülteci Krizi Örneğı.
37. Tanrısever, O. T. (2022). Soğuk Savaş ve Soğuk Savaş Sonrası Dönem Dinamiklerinin Avrupa Birliğı'nin Genişleme Politikaları Üzerindeki Etkileri.
38. Tekir, G. (2023). Türk Devletleri Teşkilatının Yeni-İşlevselcilik ve Devletler Arayıcılık Teorileri Bağlamında Değerlendirilmesi. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(2), 1084-1097.
39. Umunç, C., Ve Avcı, K. (2024). 2024 Yerel Seçimlerinde Kullanılan Afişlerin Göstergebilimsel Açıdan İncelenmesi: Adalet ve Kalkınma Partisi ve Cumhuriyet Halk Partisi Afişleri Örneğı. *Nosyon: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi*, (14), 75-91.
40. Yalaz, A. (2023). Avrupa Birliğı'nin Afganistan Kaynaklı Düzensiz Göçlere İlişkin Politikalarının Analizi.
41. Yılmaz, F., Oktav, Ö. Z. (2023). Tarihsel Süreçten Günümüze Sınırların Evrimi ve Sınır-Göç İlişkisi. *Disiplinler Arası Yenilik Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 113-126.
42. Yurdakul, F. (2023). Suriye İç Savaşının Dinamikleri ve Koruma Sorumluluğı Doktrini Çerçevesinde Avrupa Birliğı'nin Suriye İç Savaşına Yaklaşımı.
43. Yörükoğlu, L. H. (2024). Avrupa Birliğı Sürecinde Polonya Bankacılık Sisteminin Türk Bankacılık Sistemi ile Karşılaştırmalı Analizi.

İSRAİL - FƏLƏSTİN MÜNASİBƏTLƏRİ: TARİXİ, MÜNAQİŞƏLƏR VƏ SÜLH SƏYLƏRİ

Mərdan Əliyev⁷⁶

ÖZET

İsrail-Fələstin münaqişəsi müasir dövrün ən mürəkkəb və dərin köklərə sahib olan beynəlxalq problemlərindən biridir. Bu münaqişə həm regionda, həm də qlobal səviyyədə siyasi və humanitar problemlərə və sonda siyasi qütblərin yaranmasına səbəb olmuşdur. 1948-ci ildə İsrail dövlətinin yaradılmasından bu yana tərəflər arasındakı “sönməyən” münaqişə ocağı yaxın şərqin dənizlərlə əhatəli çevrəsində illərdir ki, alovlanmağa davam edir. Sülh cəhdlərinin dəfələrlə uğursuzluğa düşər olduğu bu “sönmək bilməyən ocağın” yanacağı bütün sionistlərin vüsali olan “Böyük İsrail” və bu torpaqlara Tanrının lütf etdiyi “qara” qızıldır. *“Aşağıda daim çaxnaşma və qarşıdurma olsun ki, meqagüclər ədalət çarçısı kimi ortaya çıxsın”* prinsipi ilə “Süper güclər” zəngin neft yataqlarını əllərində saxlamaq üçün ya bu “ocağı” görməzdən gəlir yada qızıqdırırlar. Ümumilikdə məsələyə baxsaq görərik ki, mübahisələri doğuran əsas səbəblər torpaq bölgüsü, qaçqın məsələsi, Qüdsün statusu və təhlükəsizliyidir. İsrail dövləti uzun illərdir ki, hələ də öz sərhədlərini BMT-yə “aydın şəkildə” təqdim etmir. Bu məqalədə İsrail-Fələstin münasibətlərinin tarixi, münaqişənin səbəbləri və sülh səylərinə nəzər salacağıq.

Açar Sözlər: Torpaq Bölgüsü, Qaçqın Məsələsi, Qüdsün Statusu və Təhlükəsizliyi.

76 NDU-i Magistrantı, merdanasoy007@gmail.com, 0009-0002-7582-1121

ABSTRACT

The Israeli-Palestinian conflict is one of the most complex and deeply rooted international problems of the modern era. This conflict has caused political and humanitarian problems both in the region and globally, and ultimately led to the emergence of political polarities. Since the establishment of the State of Israel in 1948, the “unquenchable” conflict between the parties has continued to flare up in the sea-bound Middle East for years. The fuel of this “unquenchable fire”, where peace efforts have repeatedly failed, is “Greater Israel”, the enemy of all Zionists, and the “black” gold that God has blessed these lands with. With the principle of “there should always be panic and conflict below, so that the megapowers can emerge as the kings of justice”, the “Superpowers” either ignore or inflame this “fire” in order to keep their rich oil fields in their hands. If we look at the issue in general, we will see that the main reasons for the disputes are the division of land, the refugee issue, the status and security of Jerusalem. The state of Israel has not yet “clearly” presented its borders to the UN for many years. In this article, we will look at the history of Israeli-Palestinian relations, the causes of the conflict, and peace efforts.

Keywords: Land Partition, Refugee Issue, Status and Security of Jerusalem.

1. TARİXİN ARXA FONU VƏ YA ARXA FONUN TARİXİ

Dönüb geriye - çoxda uzaq olmayan yaxın dünya tarixinə baxsaq görürük ki, İsrail və Fələstin torpaqları əsasən Osmanlı İmperiyası və daha sonra Britaniya İmperiyası tərəfindən idarə olunmuşdur. İsrail-Fələstin münaqişəsi XIX əsrin sonlarından etibarən Sionizm hərəkatının yaranması ilə daha da “qızıq”dı. Sionizm ümumiyyətlə, Avropa yəhudilərinin Avropa antisemitizmi (*yəhudilərə qarşı nifrət və ayrı-seçkiliyi*) qarşısında öz milli dövlətlərini yaratmaq üçün Fələstin torpaqlarına köç etməsini təşviq edən bir hərəkat idi. Bu proses, ərəb əhalisinin narazılığına səbəb oldu və yerli əhali ilə gəlmə yəhudilər arasında qarşıdurmalar başladı.

1917-ci ildə Böyük Britaniya xarici işlər naziri Artur Balfurun bəyanatı ilə yəhudilərin Fələstində milli yurd yaratmaq hüququnu dəstəklədi. Bu bəyanat Fələstində gərginliyi artırdı, çünki ərəb əhalisi bu torpaqları öz əcdadlarının əzəli yurdu hesab edirdi.(1)

BMT-nin Bölünmə Planı ilə II Dünya Müharibəsindən sonra 1947-ci ildə BMT Fələstinin yəhudi və ərəb dövlətləri arasında bölünməsi planını təklif etdi. Bu plana görə, Fələstin torpaqlarının 55%-i yəhudilərə, 45%-i isə ərəblərə verilməli idi.(2)

Yəhudilər bu planı qəbul etsələr də, fələstinlilər və ərəb dövlətləri bunu rədd etdilər. Buna baxmayaraq 1948-ci il mayın 14-də İsrail dövləti elan edildi. Bu hadisədən dərhal sonra Misir, Suriya, Livan, İordaniya və İraq daxil olmaqla beş ərəb ölkəsi İsrailə müharibə elan etdi. Nəticədə, minlərlə fələstinli öz torpaqlarını tərk edərək qaçqın vəziyyətinə düşdü. Bu hadisə fələstinlilər arasında “Nəqba” (Fəlakət) kimi tanınır. Müharibə nəticəsində İsrail öz ərazisini genişləndirərək, daha çox torpaq əldə etdi.(3)

2. MÜNAQIŞƏYƏ SƏBƏB OLAN MƏSƏLƏLƏR VƏ YA GÖZÜNÜN ÜSTÜNDƏ NİYƏ QAŞIN VAR?

Ümumilikdə götürsək İsrailin yaradılması 1948-ci ildən Ərəb-İsrail münaqişəsini başlatdı. Bu münaqişə müxtəlif döyüşlərə, o cümlədən 1956, 1967 və 1973-cü illərdə baş verən müharibələrə səbəb oldu. Xüsusilə, 1967-ci ildə tarixə 6 günlük müharibə kimi düşən davada Yaxın və Orta Şərqdəki əsas güc mərkəzləri yerini dəyişdi. İsrail tarixi fəlsətin torpaqlarının Qərb Sahilini, Qəzza zolağını, Şərqi Qüdsü və Qolan təpələrini işğal etdi. Bu torpaqlar beynəlxalq hüquqa görə işğal olunmuş ərazilər hesab olunur, lakin İsrail bu ərazilərdə məskunlaşmalar tikmişdir. Fələstinlilər isə 1967-ci il sərhədləri çərçivəsində öz dövlətlərini qurmağı tələb edirlər. Bu prosesdə, Filistinlilər öz talehlərini təyin etmək üçün təşkilatlandılar və Filistin Qurtuluş Təşkilatını yaratdılar.(4)

Bir az əvvəldə qeyd etdiyim kimi, İsrail-Fələstin münaqişəsi bir neçə əsas səbəb üzərində qurulmuşdur və bunlar arasında qaçqınların vəziyyəti, Qüdsün statusu və məskunlaşma məsələləri mühüm yer tutur.

- ***Qaçqınlar Problemi:*** 1948-ci il müharibəsi nəticəsində təxminən 700 min fələstinli öz evlərini tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Onların qayıtma hüququ münaqişənin ən mübahisəli məsələlərindən biridir. Fələstin tərəfi bu hüququ müdafiə edir, lakin İsrail qaçqınların geri dönməsinin demoqrafik tarazlığı dəyişəcəyini iddia edir.
- ***Qüdsün Statusu:*** Qüds həm İsrail, həm də Fələstin üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. 1980-ci ildə İsrail Qüdsü öz “bölünməz” paytaxtı elan etdi, lakin bu addım beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən tanınmadı. Fələstinlilər isə Şərqi Qüdsü gələcək dövlətlərinin paytaxtı kimi görürlər.

- **Məskunlaşmalar:** İsrailin işğal olunmuş ərazilərdə tikdiyi yəhudi məskunlaşmaları beynəlxalq hüquq tərəfindən qeyri-qanuni hesab edilir. Bu məskunlaşmalar sülh danışıqları üçün ciddi maneələrdən biridir. Xüsusilə Qərb Sahilində tikilən məskunlaşmalar torpaq üzərindəki mübahisələri daha da dərinləşdirir.

3. SÜLH SÖYLƏRİ VƏYA UÇMAĞI UNUDAN GÖYƏRÇİN

- **Oslo Razılaşmaları (1993-1995):** Oslo Sazişləri (Oslo Accords), 1993 və 1995-ci illərdə İsrail ilə Fələstin Azadlıq Təşkilatı (FAT) arasında imzalanmış iki əsas sazişdir. Bu sazişlər İsrail-Fələstin münaqişəsinin həlli və Yaxın Şərqdə sülhün təmin edilməsi üçün atılmış mühüm addım hesab olunur. Lakin proses çoxsaylı çətinliklərlə üzləşmiş və gözlənilən nəticələri tam olaraq verməmişdir.
- **Oslo I (1993):** 1993-cü ilin 13 sentyabrında ABŞ-ın Vaşinqton şəhərində imzalanmışdır. İsrailin o vaxtkı baş naziri İtsxak Rabin və Fələstin Azadlıq Təşkilatı (FAT) lideri Yasir Ərəfat ABŞ prezidenti Bill Klintonun vasitəçiliyi ilə sülh bəyanatı imzaladılar. Bu saziş birbaşa danışıqların başlanğıcını qoymuş və Fələstin İdarəsinin yaradılması üçün zəmin hazırlamışdır. Fələstinlilərə Qərb Sahili və Qəzza bölgəsində məhdud muxtariyyət verildi. Münaqişənin qarşılıqlı razılaşma əsasında həll ediləcəyi razılaşdırıldı.
- **Oslo II (1995):** 1995-ci ildə imzalanmış bu saziş isə Fələstin bölgələrində daha geniş muxtariyyət hüquqları tanınmasını nəzərdə tuturdu. Əsas məqamlar qərb Sahili 3 əsas zonaya bölündü: “A zonası” tamamilə Fələstin İdarəsinin nəzarətində, “B zonası” Fələstin və İsrailin ortaq nəzarətində, “C zonası” isə tamamilə İsrailin idarəsində oldu. Fələstinlilərin həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün addımlar atılması planlaşdırıldı.(5) Ümumilikdə Oslo Sazişləri İsrail-Fələstin münaqişəsini diplomatik yolla həll etmək istiqamətində mühüm bir addım olsa da, bu, uzunmüddətli bir həll təmin edə bilmədi. Tərəflər arasında etimadın azlığı, razılaşmaların icrası zamanı yaranan problemlər və siyasi zorakılıq bu prosesin zəifləməsinə səbəb oldu.
- **Camp David Danışıqları (2000):** 2000-ci ildə ABŞ prezidenti Bill Klintonun vasitəçiliyi ilə İsrailin baş naziri Ehud Barak və Fələstin rəhbəri Yasir Ərəfat arasında aparıldı. Məqsəd Fələstin dövləti yaradılması və İsrail-

Fələstin münaqişəsinin əsas məsələlərinin həlli idi. Danışqlar zamanı Qüds şəhərinin həm İsrail, həm də Fələstin tərəfindən paytaxt kimi qəbul edilməsi təklif edildi. Həmçinin müzakirə olunan məsələlərə əsasən İsrailin 1967-ci il sərhədlərinə qismən geri çəkilməsi planlaşdırıldı. Fələstin qaçqınlarının geri qayıdışı və ya kompensasiya ödənilməsi məsələləri də müzakirə olundu. Lakin danışqlar uğursuz başa çatdı. Yasir Ərəfat təklif olunan şərtlərin Fələstin xalqının tələblərinə cavab vermədiyini bildirdi. İki tərəf arasında razılıq əldə edilməməsi **ikinci intifadanın** (2000-ci ildə başlayan xalq üsyanı) baş verməsinə səbəb oldu.

- ***İkinci İntifada (2000-2005):*** İsrail ilə Fələstin arasında gərginliyin artması ilə başlayan və beş il davam edən genişmiqyaslı üsyan və zorakılıq dövrüdür. Fələstinlilər tərəfindən “Əl-Əqsa İntifadası” adlandırılan bu hadisələr, əvvəlki münaqişələrin həll olunmamış problemləri və Camp David danışqlarının uğursuzluğundan sonra baş verdi. İkinci İntifada 28 sentyabr 2000-ci ildə, İsrailin müxalifət lideri Ariel Şaronun İsrail polisi müşayiətində Qüdsdəki Hərəmi-Şərif (əl-Haram əş-Şərif) ərazisinə girməsindən sonra başladı. Bu, Fələstinlilər tərəfindən təxribat kimi qəbul edildi və geniş etirazlar, həmçinin şiddətli qarşıdurmalarla nəticələndi.

Münaqişənin əsas səbəbləri Camp David danışqlarının uğursuzluğu idi. İsrail ilə Fələstin arasındakı ərazi, qaçqın məsələsi və Qüdsün statusu barədə razılığa gəlməmək münaqişəni dərinləşdirdi. Həmçinin Fələstinlilərin İsrail işğalı altındakı ərazilərdəki iqtisadi və sosial vəziyyəti, həmçinin hərəkət məhdudiyyətləri qarşıdurmalara səbəb oldu. Yasir Ərəfat və Fələstin liderləri xalqın tələblərini yerinə yetirməkdə çətinlik çəkdi, bu da gərginliyin daha da artmasına səbəb oldu.

Münaqişənin nəticəsində minlərlə insan həyatını itirdi. Təqribən 3,000-dən çox Fələstinli və 1,000-ə yaxın İsraili öldürüldü. Divar və Ayrılma siyasəti ilə İsrail, Fələstin ərazilərini divarla ayırmağa başladı, bu da Fələstin əhalisinin hərəkətini daha da məhdudlaşdırdı. Fələstin İdarəsinin zəifləməsi ilə Fələstin siyasətində bölünmə artdı və HƏMAS kimi radikal qruplar gücləndi. İkinci İntifada Fələstin-İsrail münaqişəsinin daha da mürəkkəbləşdiyi bir dönmədir və hər iki tərəf üçün böyük dağıntılar və ağrılar yaratdı. Münaqişə hələ də beynəlxalq diplomatiyanın əsas problemlərindən biridir. Bugünədək münaqişə əsasən İsrailin məskunlaşma siyasəti, Qüdsün statusu, Qəzza blokadası və hərbi qarşıdurmalar səbəbindən daha da dərinləşmişdir.

4. BEYNƏLXALQ İCTİMAİYYƏTİN ROLU

İsrail-Fələstin münaqişəsi beynəlxalq səviyyədə böyük diqqət cəlb edir. Xüsusilə ABŞ, Ərəb dövlətləri və BMT bu münaqişənin həllində vasitəçi rolunu oynamağa çalışırlar.

- **ABŞ-ın Rolu:** ABŞ İsrailin ən böyük strateji müttəfiqlərindən biridir və sülh danışıqlarında vasitəçilik edir. Lakin ABŞ-ın İsrailə yaxın əlaqələri onun neytrallığı ilə bağlı suallar doğurur. Vaşinqtonun İsrailə hər il milyardlarla dollarlıq hərbi yardım etməsi, xüsusilə də raketdən müdafiə sistemləri üçün maliyyə ayırması İsrailin təhlükəsizlik üstünlüyünü təmin etmişdir. BMT-də ABŞ mütəmadi olaraq İsrail əleyhinə olan qətnamələri veto edərək onu beynəlxalq səviyyədə qorumuşdur. ABŞ, Fələstin dövlətinin yaradılmasına və İsrail-Fələstin münaqişəsinin “iki dövlət həlli” prinsipinə dəstəyini ifadə etsə də, Fələstin tərəfi tez-tez ABŞ-ı İsrailə tərəfkeş olmaqda ittiham etmişdir. 2017-ci ildə ABŞ prezidenti Donald Tramp Qüdsü İsrailin paytaxtı kimi tanıdı və bu, münaqişəni daha da kəskinləşdirdi.
- **Ərəb Dövlətləri və Normalizasiya:** Son illərdə bir sıra Ərəb dövlətləri ilə İsrail arasında münasibətlərin normalaşdırılması prosesi baş vermişdir. Bu tendensiya xüsusilə 2020-ci ildən sonra sürətləndi və bölgədəki siyasi dinamika mühüm dəyişikliklərə səbəb oldu. 2020-ci il Əbraham Razılaşmaları çərçivəsində bir neçə Ərəb dövləti (BƏƏ, Bəhreyn, Sudan və Mərakeş) İsrail ilə münasibətləri normalaşdırdı. Bu razılaşma ABŞ-ın Donald Tramp administrasiyasının vasitəçiliyi ilə həyata keçirildi.

Ərəb Dövlətləri Liqasının bəzi üzvləri, xüsusilə Səudiyyə Ərəbistanı, İsrailə münasibətləri normalaşdırmağa maraq göstərsələr də, bu proses ləng gedirdi. İsrailə rəsmi əlaqələr qurmaq üçün əsas şərt olaraq Fələstin məsələsinin həllini və iki dövlət həlli prinsipi üzərində dayanılmasını vurğulamışdır. Qətər və Küveyt kimi bəzi ölkələr isə İsrail ilə diplomatik münasibətləri bərpa etməkdən çəkinir və Fələstinə dəstəklərini davam etdirirlər.

2023-cü il İsrail-Həmas münaqişəsinin yenidən alovlanması Ərəb dövlətlərində ciddi narazılıq doğursa da, normalaşdırma prosesində dramatik geriləmə müşahidə edilmədi. Regional və beynəlxalq maraqlara görə bəzi Ərəb ölkələri normalaşdırmaya diplomatik çərçivədə dəstəklərini davam etdirdi. Normalaşmaya

səbəblər geopolitik maraqlar idi. İranın bölgədə nüfuzunun qarşısını almaq üçün İsrail ilə strateji əməkdaşlıqlar qurmaq bəzi Ərəb ölkələrinin maraqlarına uyğundur. İran təhlükəsi BƏƏ və Səudiyyə Ərəbistanını İsrailə əlaqələr qurmağa təşviq etmişdir. ABŞ bu normallaşdırmanı həm sülh təşviqi, həm də İranın regionda güc qazanmasının qarşısını almaq üçün istifadə etmişdir.

5. NƏTİCƏ

İsrail-Fələstin münaqişəsi bir çox tarixi, siyasi və dini faktorlar üzərində qurulmuş mürəkkəb bir problemdir. Həm İsrail, həm də Fələstin tərəfi milli və mədəni hüquqlarını müdafiə edir, lakin ortaq həll tapmaq üçün qarşılıqlı güzəştlər lazımdır. İki dövlətli həll yolu münaqişənin həlli üçün ən çox dəstəklənən variant olsa da, bu modelin həyata keçirilməsi üçün siyasi iradə və beynəlxalq səylərin gücləndirilməsi vacibdir. Yalnız davamlı sülh danışıqları və hər iki tərəfin real kompromis əldə etməsi münaqişəni həll edə bilər.

İsrail-Fələstin münaqişəsindəki gərginliyin artması və İranın bu prosesdəki strateji mövqeyi, eyni zamanda Rusiya-Ukrayna müharibəsinin yaratdığı geosiyasi təsirlər, “Böyük İpək Yolu”nun və onun dolayısı ilə “Turan” ideyasının reallaşmasına mühüm bir təkan ola bilər. İsrail-Fələstin münasibətlərindəki alovlanma, yalnız regionun sabitliyinə deyil, qlobal güc balansına da təsir edir. İranın bu münaqişədəki rolu, bölgədəki strateji üstünlük mübarizəsinin yalnız bir hissəsidir. Digər tərəfdən, Rusiya-Ukrayna müharibəsi nəticəsində dünya enerji təchizatında və nəqliyyat marşrutlarında baş verən dəyişikliklər, Böyük İpək Yolunun yenidən diqqət mərkəzinə gətirilməsinə zəmin yaradır. Bu tarixi ticarət dəhlizinin bərpası, Orta Asiyanın, Qafqazın və xüsusilə “Turan” ideasının güclənməsinə xidmət edə bilər.

Eyni zamanda, Asiya-Sakit Okean regionunda Tayvan məsələsi ətrafında ABŞ-in hərbi donanmasının mövqeyi və Çinin dəniz ticarətinə nəzarət cəhdləri, dünya iqtisadiyyatının qeyri-rəsmi lideri olan Çini alternativ yollar axtarmağa məcbur edir. Böyük İpək Yolu, həm enerji mənbələrinə, həm də strateji ticarət marşrutlarına çıxış baxımından Çin üçün getdikcə daha cəlbedici bir variant kimi önə çıxır. Bu qarşılıqlı təsirlər, yalnız geosiyasi maraqların toqquşmasını deyil, eyni zamanda yeni əməkdaşlıq imkanlarını da üzə çıxarır. Beləliklə, qlobal və regional dinamikanın dəyişməsi, “Böyük İpək Yolu”nun yenidən doğuşunu və “Turan” ideyasının gerçəkləşməsinə yaxınlaşdıran güclü bir katalizator ola bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. XX Əsrin sonu-XXI əsrin əvvəllərində Misir-İsrail, İsrail-fələstin münasibətləri (Fələstin problemi kontekstində) – A.A. Güləliyeva 2010 Bakı
2. “Ortadoğu’nun Geleceği” - İlber Ortaylı 2017
3. “Filistin’in Etnik Temizliği” - Ilan Pappé 2018
4. “Türk Dış Politikası: Ortadoğu ve İsrail-Filistin Sorunu” - Baskın Oran 2016
5. “Ortadoğu’nun Şekillenmesi ve İsrail-Filistin İlişkileri” - Şükrü Hanioglu 2019
6. “Stratejik Derinlik” - Ahmet Davutoğlu 2001
7. “Ortadoğu’da Barış ve Çatışma: İsrail-Filistin Meselesi” - Cemal Aydın 2020
8. Erden K. 1948’den Bugüne, Tarihi ve Siyasi Yönleri ile “İsrail-Filistin Sorunu”. Anlambilim MTÜ Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi. Yıl: 2023
9. Feierstein G., Rudman.M., Ford.R., Abercrombie-Winstanley G., Winer J. Expert Views:USdiplomacyandtheIsrael-Hamaswar.25.10.2023.[elektronresurs]/URL:https://www.mei.edu/publications/expert-views-us-diplomacy-and-israel-hamas-war
10. Leyla Məmmədəliyeva. Yeni dünya nizamı: geosiyasi təhlükələr və çıxış yolları 26.01.2015 [elektron resurs] / URL: https://azertag.az/xeber/yeni_dunya_nizami_geosiyasi_tehlukeler_ve_chixis_yollari-827529
11. Gezer G. ABD bundan sonra İsrail-Filistin ihtilafının çözümündə bir rol oynayabilecek mi? 16.10.2023 [elektron resurs] / URL: https://www.indyturk.com/node/667441/t%C3%BCrki%C3%87yeden-sesler/abd-bundan-sonra-i%C3%87sra-il-filistin-ihtilaf%C4%B1n%C4%B1n-%C3%A7%C3%B6z%C3%BCm%C3%B-Cnde-bir-rol
12. İlhan B. İsrail-Filistin meselesinde ABD ne yapmaya çalışıyor? 27.10.2023 [elektron resurs] / URL: https://www.aa.com.tr/tr/analiz/gorus-israil-filistin-meselesinde-abd-ne-yapmaya-calisiyor/3029700
13. Robinson K. What Is U.S. Policy on the Israeli-Palestinian Conflict? 12.07.2023 [elektron resurs] / URL: https://www.cfr.org/backgrounder/what-us-policy-israeli-palestinian-conflict
14. Usher B. Israel Gaza: US in diplomatic dash to contain conflict. 17.10.2023. [elektron resurs] / URL: https://www.bbc.com/news/world-us-canada-67128900
15. Səidə Məmmədova: Zəngəzur dəhlizi və “Yeni İpək Yolu”: iqtisadi-siyasi perspektivlər [elektron resurs]/ URL: https://www.geostrategiya.az/news.php?id=295

THE IMPORTANT ROLE OF TECHNOPARKS IN THE DEVELOPMENT OF CHEMISTRY

Huseynova Pari Asif⁷⁷

ABSTRACT

In modern times, the rapid development of technologies, high demands for products and processes prompts companies and scientific-research institutions to develop using world practices. Especially research-oriented fields of science - chemistry, biology, physics, medicine - should have access to high-tech tools for sustainable development. Bringing together scientists, engineers, researchers and ensuring communication between them, encouraging cooperation between commercial organizations, production enterprises and research centers are considered to be among the most important tasks of technology parks worldwide. It should be noted that the world's largest and most successful science and technology centers are located in America, Japan, Germany and France. Each of them in Japan has high scientific achievements, a large workforce, and a large number of patents. Regional problems must be taken into account when determining the activity strategy of the technopark. However, in the strategic plan, goals should be defined according to the requirements of the time. As a result of the world practice, it can be said that technology parks that support highly important research from a technological and material point of view also share in the received patent. Therefore, it should be a priority to properly manage selected and supported projects, involve experts in the process, and provide researchers with resources. It is an undeniable fact that the fields of biochemistry, geochemistry and green chemistry are developing faster with the

77 PhD Student, Nakhchivan State University, perihuseynova@ndu.edu.az, 0009-0002-7021-7806

use of modern technologies. Taking this into account, I can say that it is necessary to create technology parks in order to provide access to the latest technologies for the purchase of green energy in our country, as well as to take advantage of new ideas.

Keywords: Industry, Project, Technopark, Research.

ÖZET

Günümüzde teknolojilerin hızla gelişmesi, ürün ve süreçlere olan talebin yüksek olması, şirketleri ve bilimsel araştırma kuruluşlarını dünya uygulamalarını kullanarak gelişmeye yöneltmektedir. Özellikle araştırma odaklı bilim alanları (kimya, biyoloji, fizik, tıp) sürdürülebilir kalkınma için yüksek teknoloji araçlarına erişebilmelidir. Bilim insanlarını, mühendisleri, araştırmacıları bir araya getirerek aralarındaki iletişimi sağlamak, ticari kuruluşlar, üretim işletmeleri ve araştırma merkezleri arasındaki işbirliğini teşvik etmek, dünya çapında teknoloji parklarının en önemli görevleri arasında sayılmaktadır. Dünyanın en büyük ve en başarılı bilim ve teknoloji merkezlerinin Amerika, Japonya, Almanya ve Fransa'da bulunduğunu belirtmek gerekir. Japonya'da her birinin yüksek bilimsel başarıları, büyük bir iş gücü ve çok sayıda patenti var. Teknoparkın faaliyet stratejisi belirlenirken bölgesel sorunların dikkate alınması gerekmektedir. Ancak stratejik planda hedeflerin zamanın gereklerine göre tanımlanması gerekir. Dünyadaki uygulama sonucunda teknolojik ve maddi açıdan son derece önemli araştırmaları destekleyen teknoloji parklarının da alınan patente ortak olduğu söylenebilir. Bu nedenle seçilen ve desteklenen projelerin doğru yönetilmesi, uzmanların sürece dahil edilmesi ve araştırmacılara kaynak sağlanması öncelikli olmalıdır. Modern teknolojilerin kullanılmasıyla biyokimya, jeokimya ve yeşil kimya alanlarının daha hızlı geliştiği yadsınamaz bir gerçektir. Bunu dikkate alarak ülkemizde yeşil enerji alımında en son teknolojilere erişimin sağlanması ve yeni fikirlerden yararlanılabilmesi için teknoloji parklarının oluşturulmasının gerekli olduğunu söyleyebilirim.

Anahtar Kavramlar: Sanayi, Proje, Teknopark, Araştırma.

1. INTRODUCTION

In recent times, the rapid development of technology affects all fields of science and industry. In world practice, most industrial processes are already networked and automated. It is an indisputable fact that chemical science is basically based on experiments, therefore, the application of modern technologies increases the accuracy, reproducibility, and speed of experiments, allowing to obtain new

results more easily. Modern chemical devices have high precision, sensitivity and rapidity that a chemist rarely achieves. Their correct and appropriate use is the most ideal option for optimizing scientific research in the field of chemistry. Recently years, special centers -technoparks, which contribute to scientific and economic development at the same time, are operating or are being designed in almost every part of the world. America, Turkey, Russia, Japan, South Korea, France, Iran, Uzbekistan, etc. the activity of technological parks in the countries is highly appreciated and steps are taken that result in their further development. New trends in world practice for scientific research have started to be applied in our country. In some cities of our country, especially in the industrial parks created in Baku, Ganja, Mingachevir, work is carried out effectively and projects are prepared. In the last ten years, the chemical industrial park in Sumgait has made great contributions to the development of the non-oil sector in our country, to the development of competitive products and projects (Mahmudbəyli, 2018, 88 səh.).

Currently, there are more than 4 thousand technological parks in the world. The countries with the most technological and industrial parks are in Europe and Southeast Asia. The formation of industrial and technology parks that contribute to natural sciences, especially the development of ecological and green chemistry, is associated with the name of scientific research institutes and a number of commercial companies in Japan. Most of the technology parks in this country combine various fields of education, research and industry, and ensure communication between institutions representing these fields (Rathi, 2023).

It can be said that in almost all countries, certain concessions have been provided by the state for technological parks. However, along with concessions, the activity of technoparks is regularly checked by the state and on the basis of self-assessment of the enterprise based on specific criteria and standards, and control measures are implemented. The most important criterion in the technopark evaluation process is the number of new jobs created at the expense of the industrial center. In other words, the scientific park must include in its activity and strategic plan the organization of research that is useful and applicable for industrial processes (Qəhrəmanlı, 2016, 77 səh.).

It should be noted that sometimes, as a result of the activity of the technopark, cooperation is not only with well-known and experienced companies, but also with

newly established companies with little experience and resource base. Sometimes even new companies are created based on the necessary demand and they also join the activity chain of the technocenter. However, it is necessary to convince other partners of the successful future and productive activity of those companies with substantial facts. In general, the work of the science park should satisfy all parties with the results obtained. Design, execution of my research processes, transportation, exchange, etc. It is the responsibility of all members of the technopark to take into account the economic side, that is, financial efficiency, in the processes. During the self-assessment process in each industrial park, the number of patents and licenses obtained, the percentage of information about important researches and their results delivered by mass media are necessarily taken into account (Safaie, Romanovich, 2020).

2. ADVANCED TECHNOLOGY PARKS IN THE WORLD

2.1. Kansai Research Center

This technology center is located in Japan, it was conceived and designed in 1978. Currently, it continues its activities successfully. It is equipped with research-oriented facilities and advanced communication technologies. Special green technology park areas for environmentally friendly processes operate in the Seika zone. The purpose of the “Promotion of Open Laboratories” council under the center is to achieve the development of new technologies in the Kansai region, to support research in related fields, to provide instructions for the use of devices to scientists, to quickly disseminate the important results of research and experiments, and to establish relations with various scientific, industrial and commercial organizations. RDMM propaganda department and Kansai club operate inside the center. Registration is mandatory to participate in the club’s activities. Although registration is completely free of charge, special privileges are provided for members of the club. They can participate in seminars, surveys, experiments organized by the club, conduct research. Its purpose is to ensure the active participation of young researchers in the activity process of the science center.

2.2. Tsukuba-Mirai Technology Center

Approximately 150,000 workers, researchers, and engineers work in the Tsukuba technological center. In this center there are three universities, information technology center, chemistry-biology, medicine, etc. there are laboratories equipped with the most modern equipment and devices intended for conducting research in the fields.

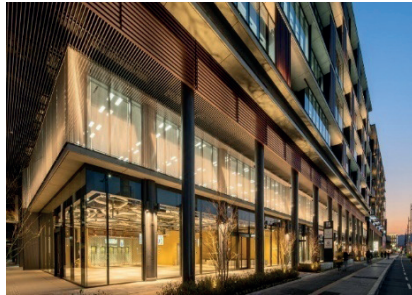

2.3. Kyoto Science Park

At the end of the last century, a research park of the same name was established in Kyoto, Japan, and currently serves to establish a network between more than 400 institutions. This scientific park regularly supports new business areas, consults on management and patenting, provides employment, and strengthens cooperation between research institutes and companies. Examples of the main technological sectors of the science park include computer science, medicine, chemistry and biotechnology. The regional importance of this center should also be noted. So, as

a result of the activity of the technopark, Horiba, Omron, etc. such large companies as have been established, and currently more than 500 companies in various fields are members of this scientific center. There are more than 38 universities under the center, which have even produced candidates for the Nobel Prize.

The Kyoto science park supports companies and researchers engaged in green energy research. Measures are being taken to strengthen communication between researchers temporarily staying in the technological park. In the territory of the park, a permanent security system is provided for guests throughout the year. As additional services Simultaneous interpretation equipment, special rooms for presentations, wheelchair accessible stairs are also offered (Yılmaz, 2020, səh. 133-150).

2.4. Research Triangle Park

Research Triangle Park is considered one of the most advanced technological parks in the world. This center is located in America and is the country's largest technology park. This center has an interesting history. Thus, after World War II, North Carolina's market economy suffered. Prominent American scientists tried to use the region's strengths and keep graduates in the city, so they introduced the idea of a technology park for economic revival. In recent times, the importance of this center has increased. Thus, the drug Taxol against cancer was discovered here, and 3D ultrasound was first introduced here by Duke University employees. The first and only drug that can affect AIDS is the discovery of the researchers of this technology park. Currently, modern mass spectrometry and chromatography devices are used in the chemical laboratories of this scientific park. Researchers from member companies and universities no longer have to buy expensive devices, as the scientific center provides accessibility. Also, this center has devices that detect

harmful substances formed during chemical processes, even on a microscopic scale. At the same time, the advantages of nanochemistry are successfully used in this center (McCorkle, Mac., 2012).

3. RESULTS

It is an important issue to create technoparks that meet modern requirements in our country using world practice. It is possible to achieve new and successful results both in science and in the chemical industry, especially if technoparks provide access to equipment, devices and substances necessary for carrying out experiments and research work, especially for chemists, university students and graduates, and young researchers. If it is possible to achieve high communication between companies, organizations and scientific-research institutes using foreign experiences, the ground for new ideas will also be created. Economic efficiency can also be achieved by this.

4. XÜLASƏ

Müasir dövrdə texnologiyaların sürətli inkişafı, məhsullar və proseslər üçün yüksək tələblər şirkətləri və elmi-tədqiqat müəssisələrini dünya praktikasından istifadə edərək inkişaf etməyə sövq edir. Xüsusilə tədqiqat yönümlü elm sahələri-kimya, biologiya, fizika, tibb dayanıqlı inkişaf üçün yüksək texnoloji vasitələrə əlçatanlığa malik olmalıdır. Elm adamlarını, mühəndisləri, tədqiqatçıları bir araya gətirərək onlar arasında ünsiyyəti təmin etmək, kommersiya təşkilatları, istehsal müəssisələri və elmi-tədqiqat mərkəzləri arasında əməkdaşlığa təkan vermək dünya miqyasında texnoparkların ən vacib vəzifələrindən hesab olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın ən böyük və uğur qazanmış elm-texnologiya mərkəzləri Amerika, Yaponiya, Almaniya və Fransada yerləşir. Yaponiyadakı Onların hər biri yüksək elmi nailiyyətlərə, böyük işçi qüvvəsinə, çox sayda patentlərə malikdirlər. Texnoparkın fəaliyyət strategiyasını müəyyən edərkən mütləq regional problemləri də nəzərə almaq lazımdır. Ancaq strateji planda dövrün tələblərinə uyğun məqsədlər müəyyən olunmalıdır (Yeşilkaya, 2019).

Dünya praktikasından nəticəyə gələrək demək olar ki, yüksək əhəmiyyətə malik tədqiqatları texnoloji və maddi baxımdan dəstəkləyən texnoparklar alınan patentə də ortaq olurlar. Deməli, seçilən və dəstəklənən layihələri düzgün idarə etmək, mütəxəssisləri prosesə cəlb etmək, tədqiqatçıları resurslarla təmin etmək də prioritet

məsələ olmalıdır. Danılmaz faktdır ki, kimyanın biokimya, geokimya və yaşıl kimyanın sahələri müasir texnologiyaların istifadəsi ilə daha sürətlə inkişaf edir. Bunu nəzərə alaraq deyə bilərəm ki, ölkəmizdə də yaşıl enerjinin alınması üçün son texnologiyalara əlçatanlığı təmin edə bilmək, həm də yeni ideyalardan yararlanmaq üçün texnoparkların yaradılması zəruridir.

REFERENCES

1. Emine Boz Yılmaz, Renan Tunalioglu. Teknokentler ve Agroparklar (Türkiye), Aydın Adnan Menderes University Journal of Institute of Social Sciences, 2020, pp. 133-150.
2. Qəhrəmanlı Xumarə. Texnoparkların fəaliyyət mexanizminin təkmilləşdirilməsi yolları, 2016, 77 səh.
3. Mahmudbəyli Murad. “Azərbaycanda sənaye və texnologiyalar parklarının yaradılması və inkişaf istiqamətləri, 2018, 88 səh.
4. McCorkle, Mac. History and the ‘New Economy’ Narrative: The Case of Research Triangle Park and North Carolina’s Economic Development Journal of the Historical Society, 2012.
5. Nasser Safaie, Marina Romanovich. Technopark and its role in improving the competitiveness of the country’s economy: current issues in Russia and Iran, 2020.
6. Payal Rathi, Saba Nausheen, Nisha. Green chemistry and technology for sustainable development. International Journal of Science and Research Archive, 2023.
7. Yeşilkaya, M. Ş. Teknoloji Geliştirme Bölgesindeki Şirketlerin Etkinliğinin Veri Zarflama Analizi ile Değerlendirilmesi: Fırat Teknokent Örneği, 2019.

AQRAR SEKTÖRÜN HÜQUQİ İNFRASTRUKTURUNDA DÖVLƏT DƏSTƏYİNİN ROLU VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Coşqun İsmayilli⁷⁸

XÜLASƏ

Aqrar sektorun hüquqi infrastrukturu, kənd təsərrüfatı sahəsində inkişafın təmin edilməsi və dayanıqlı inkişafın qorunması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət dəstəyi, bu sahənin inkişafında əsas rol oynayır, çünki dövlət siyasətləri və qanunvericilik aktları, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının sosial və iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmağa yönəlir. Hüquqi infrastrukturların möhkəmləndirilməsi və düzgün tənzimlənməsi, aqrar sahənin daha da müasir və rəqabətədavamlı olmasına şərait yaradır. Dövlət tərəfindən verilən dəstək, aqrar sahədə innovasiyaların tətbiqi, maliyyə yardımları və vergi güzəştləri kimi müxtəlif sahələri əhatə edir. Bu dəstək, kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişafını təşviq etməklə yanaşı, həm də əhəlinin rifahını artırmağa kömək edir. Həmçinin, kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün hüquqi qorunma və güzəştlər, sahənin stabil və gəlirli olmasına xidmət edir. Aqrar sektorun hüquqi çərçivəsinin təkmilləşdirilməsi, bazar şərtləri ilə uyğunlaşma və beynəlxalq tələblərə cavab vermək üçün vacibdir. Dövlətin hüquqi dəstəyi, yerli və xarici sərmayələrin cəlb edilməsinə şərait yaradır və bu da sektorun inkişafını sürətləndirir. Hüquqi bazanın möhkəmləndirilməsi, aqrar sahədə həm daxili, həm də xarici bazarlara çıxışı asanlaşdırır və davamlı inkişaf üçün güclü zəmin yaradır.

78 Dr., Bakı Dövlət Universiteti, joshgun.ismayilli@gmail.com, 0009-0000-8587-6762

Açar Sözlər: Aqrar Sektor, Hüquqi Infrastruktur, Dövlət Dəstəyi, Kənd Təsərrüfatı, Innovasiya.

ABSTRACT

The legal infrastructure of the agrarian sector is of great importance for ensuring development in the agricultural sector and maintaining sustainable development. State support plays a key role in the development of this sector, as state policies and legislative acts are aimed at improving the social and economic situation of agricultural producers. Strengthening and proper regulation of legal infrastructures create conditions for the agrarian sector to become more modern and competitive. Support provided by the state covers various areas such as the introduction of innovations in the agrarian sector, financial assistance and tax incentives. This support, in addition to promoting the development of the agricultural sector, also helps to increase the well-being of the population. Also, legal protection and incentives for agricultural producers serve to make the sector stable and profitable. Improving the legal framework of the agrarian sector is important for adapting to market conditions and meeting international requirements. State legal support creates conditions for attracting local and foreign investments, which accelerates the development of the sector. Strengthening the legal framework facilitates access to both domestic and foreign markets in the agricultural sector and creates a strong foundation for sustainable development.

Keywords: Agrarian Sector, Legal Infrastructure, State Support, Agriculture, Innovation.

1. GİRİŞ

Aqrar sektorun hüquqi infrastrukturu, ölkənin kənd təsərrüfatı sahəsini tənzimləyən, təşviq edən və inkişaf etdirən hüquqi norma və qaydalardan ibarətdir. Bu infrastruktur, kənd təsərrüfatı istehsalı, pay torpaqlarının istifadəsi, ətraf mühitin qorunması və aqrar siyasətlərin həyata keçirilməsi sahələrində hüquqi əsasların yaradılmasına yönəlib. Hüquqi infrastrukturların düzgün və səmərəli təşkil olunması, aqrar sahənin davamlı inkişafını təmin etməklə yanaşı, aqrar istehsalçıların hüquqlarının qorunmasına və dövlətin bu sahəyə müdaxiləsinin effektivliyinə dəstək olur. Aqrar sektorun hüquqi infrastrukturu həm milli qanunvericilik, həm də beynəlxalq hüquq prinsipləri əsasında qurulur. Milli qanunvericilikdə aqrar sahənin inkişafını tənzimləyən qanunlar, qərarlar və normativ hüquqi aktlar yer alır. Bu normativlər, kənd təsərrüfatının müasir tələblərə uyğun şəkildə inkişaf etməsi

üçün vacibdir. Beynəlxalq hüquq isə aqrar siyasətlərin formalaşmasında, xüsusən də ticarət, idxal-ixrac və ətraf mühitin qorunması məsələlərində müvafiq beynəlxalq müqavilələrin yerinə yetirilməsini təmin edir.

Dövlətin aqrar sektora müdaxiləsi hüquqi infrastruktura daxil olan ən mühüm elementlərdən biridir. Dövlət, aqrar sahənin inkişafını təmin etmək məqsədilə müxtəlif proqramlar və qanunvericilik təşəbbüsləri həyata keçirir. Bu, torpaq islahatları, subsidiya siyasətləri, vergilərdə güzəştlər və kənd təsərrüfatına yönəlmiş investisiyaların dəstəklənməsi kimi müxtəlif formalarla təmin edilir. Dövlətin bu müdaxiləsi hüquqi çərçivə daxilində olmalı və hüququn aliliyinə uyğun şəkildə həyata keçirilməlidir [8].

Aqrar sektorun hüquqi infrastrukturunun təşkilində həmçinin yerli icra orqanlarının rolu da əhəmiyyətlidir. Kənd təsərrüfatı sahəsinin idarə edilməsi və tətbiqi, bölgələrdəki yerli qurumların fəaliyyətləri ilə əlaqəlidir. Bu orqanlar, dövlətin mərkəzi səviyyədə qəbul etdiyi normativləri yerli səviyyəyə uyğun şəkildə tətbiq etməli və aqrar istehsalçıların hüquqlarını qorumaq üçün lazımi addımlar atmalıdırlar. Yerli hüquq mühafizə orqanları və məhkəmələr də aqrar sahənin hüquqi infrastrukturunun effektivliyini təmin etməkdə mühüm rol oynayır. Aqrar sektorun hüquqi infrastrukturunu, mövcud problemlərin həllində və yeni çağırışlara cavab verilməsində təkmilləşdirilməlidir. Müasir dövrdə aqrar sahənin inkişafı, təkcə hüquqi bazanın möhkəmləndirilməsi ilə deyil, həm də texnoloji yeniliklər, çevik tənzimləmələr və beynəlxalq təcrübələrin nəzərə alınması ilə mümkün olacaq. Hüquqi infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi, aqrar sektorda davamlı inkişafı təmin etməklə yanaşı, kənd təsərrüfatı istehsalının modernləşdirilməsi və rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədinə xidmət edəcəkdir.

2. DÖVLƏTİN AQRAR SEKTORA VERİLƏN DƏSTƏYİN ŞƏKILLƏRİ VƏ SƏVİYYƏSİ

Dövlətin aqrar sektora verdiyi dəstək, kənd təsərrüfatının inkişafını təmin etmək, istehsalçıları təşviq etmək və sektorda dayanıqlı artımı dəstəkləmək məqsədini daşıyır. Bu dəstək müxtəlif formalarda təqdim olunur və hər bir ölkənin iqtisadi vəziyyətinə, aqrar sektorda mövcud olan problemlərə və strateji məqsədlərə uyğun olaraq fərqlənir. Dövlətin aqrar sahəyə dəstəyinin ən geniş yayılmış formalarından biri maliyyə yardımları, subsidiyalar və vergi güzəştləridir. Bu tədbirlər, kənd

təsərrüfatı istehsalçıların xərc yükünü azaldaraq onların maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmağa yönəlib. Maliyyə dəstəyi, aqrar sektora ən çox verilən birbaşa yardımlar arasında yer alır. Bu yardımlar, fermerlərin məhsuldarlığını artırmaq, yeni texnologiyaların tətbiqini təşviq etmək və ekoloji cəhətdən dayanıqlı istehsalı dəstəkləmək üçün istifadə olunur. Subsidiya proqramları, dövlətin fermerlərə məhsul istehsalı üçün müəyyən maliyyə vəsaitləri ayırması şəklində həyata keçirilir. Xüsusilə kiçik və orta sahibkarlara iqtisadi güc qazandıraraq, onları bazarda rəqabət qabiliyyətli etməyə imkan verir [7].

Vergi güzəştləri və vergi tətili tətbiqləri də aqrar sektorda dövlətin dəstəyinin mühüm formalarındandır. Kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün vergi yükünün azaldılması, sektorda fəaliyyət göstərən şəxslərə əlavə maliyyə resursları qazandırır. Bu dəstək növü xüsusilə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılarına, emalı və satış mərhələlərində faydalıdır. Vergi güzəştləri, xüsusilə təbii fəlakətlər və digər fəvqəladə hallar nəticəsində zərər çəkmiş fermerlərə də kömək məqsədilə tətbiq edilə bilər. Dövlətin aqrar sektora verdiyi dəstəyin digər bir forması isə investisiya və kredit dəstəkləridir. Dövlət, banklar və maliyyə qurumları ilə əməkdaşlıq edərək, kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən sahibkarlara aşağı faizlə kreditlər təqdim edir. Bu, yeni texnologiyaların alışı, məhsulun emalı və bazara çıxarılması üçün vacibdir. Eyni zamanda, bu dəstək iqtisadiyyatın digər sahələri ilə inteqrasiyanı artırır və kənd təsərrüfatı istehsalının keyfiyyətini yüksəldir [1].

Dövlətin aqrar sektora dəstəyinin səviyyəsi, həm də regional inkişaf proqramları çərçivəsində həyata keçirilir. Kənd yerlərində infrastrukturun inkişafı, torpaq islahatları və sosial sahələrə yönəlmiş tədbirlər dəstəkləyici bir əhəmiyyət kəsb edir. Yerli müstəvidə tətbiq olunan proqramlar, kənd əhalisinin yaşayış şəraitini yaxşılaşdıraraq onların iqtisadi fəaliyyətini daha da gücləndirir. Nəticə etibarilə, dövlətin aqrar sektora dəstəyi yalnız maliyyə yardımları ilə məhdudlaşmır, həm də uzunmüddətli inkişaf və sosial sabitliyin təmin edilməsi məqsədilə geniş miqyasda tətbiq olunan tədbirlərdən ibarətdir.

3. AQRAR SEKTORUN İNKİŞAFINDA HÜQUQİ NORMATİVLƏRİN ROLU

Aqrar sektorun inkişafında hüquqi normativlər mühüm rol oynayır, çünki onlar kənd təsərrüfatının idarə edilməsini, qaydalarını və siyasətini müəyyənləşdirir.

Hüquqi normativlər, aqrar sahənin müasir tələblərə cavab verməsi üçün zəruri olan hüquqi əsasları təqdim edir və dövlətin bu sektora müdaxiləsinin çərçivəsini müəyyən edir. Bu normativlər, həmçinin fermerlərin hüquqlarını qorumağa, torpaq islahatları və resursların idarə edilməsini təmin etməyə kömək edir. Aqrar sektorda qanunvericilik bazasının möhkəmləndirilməsi, həm də sektordakı müvafiq hüquqi mübahisələrin həllində mühüm rol oynayır [6].

Aqrar sahənin hüquqi normativləri əsasən torpaq hüquqları, ətraf mühitin qorunması, kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyəti və təhlükəsizliyi, eləcə də kənddə sosial təminat məsələlərini əhatə edir. Torpaq islahatları və torpaq sahibliyi məsələləri, hüquqi normativlərin mərkəzində dayanır, çünki aqrar istehsalın əsas resursu torpaqdır. Hər bir fermerin torpaq istifadəsi ilə bağlı hüquqlarının və vəzifələrinin aydın şəkildə müəyyənləşdirilməsi, məhsul istehsalının davamlılığını təmin edir. Torpaq bazarının tənzimlənməsi, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının sərbəst və ədalətli şəkildə fəaliyyət göstərməsini dəstəkləyir. Ətraf mühitin qorunması sahəsindəki hüquqi normativlər, aqrar sektorda davamlı inkişafın təmin edilməsi üçün vacibdir. Kənd təsərrüfatı istehsalı, ətraf mühitin resurslarından istifadəyə əsaslanır, və bu səbəbdən təbii sərvətlərin qorunması üçün qanunvericilik mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hüquqi normativlər, aqrar istehsalçıların ətraf mühitə mənfi təsir göstərməməsi üçün müəyyən məhdudiyyətlər qoyur və onlara ekoloji cəhətdən dostu texnologiyalar tətbiq etməyi təşviq edir. Bu sahədəki hüquqi tələblər həm də su ehtiyatlarının, torpaqların və digər təbii resursların düzgün idarə edilməsini təmin edir.

Aqrar məhsulların keyfiyyətinin və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə dövlət tərəfindən tətbiq olunan hüquqi normativlər, istehsalçıların beynəlxalq standartlara uyğun fəaliyyət göstərmələrini təmin edir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının təhlükəsizliyi məsələləri, sağlamlıq və qida təhlükəsizliyi tələblərini əhatə edir. Bu normativlər, həmçinin məhsulun emalı və bazara təqdim edilməsi prosesində keyfiyyətin yoxlanması və qiymətləndirilməsi prosedurlarını müəyyənləşdirir. Təsərrüfatlarda müasir texnologiyalar və idarəetmə metodlarının tətbiqi də bu hüquqi normativlərin bir hissəsi olaraq nəzərdə tutulur [2].

Bundan əlavə, aqrar sektorun inkişafında hüquqi normativlər yerli və beynəlxalq bazarların tələblərinə cavab verməlidir. Beynəlxalq hüquq və müqavilələr, xüsusilə kənd təsərrüfatı məhsullarının ticarəti və sərbəst bazar prinsipləri ilə bağlı hüquqi

tənzimləmələr, ölkə daxilindəki qanunvericiliklə uyğunlaşdırılmalıdır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı, xüsusilə qlobal bazarlarda rəqabət qabiliyyətini təmin etmək üçün beynəlxalq ticarət qaydalarına uyğun gəlməlidir. Bu, dövlətin aqrar sektora təsirini artırır və ölkə iqtisadiyyatının bu sahədən gələn gəlirlərini yüksəldir. Aqrar sektorun inkişafında hüquqi normativlər mühüm əhəmiyyətə malikdir və bu normativlərin tətbiq edilməsi, sektorda davamlı inkişafın və sosial rifahın təmin edilməsi üçün vacibdir. Hüquqi bazanın möhkəmləndirilməsi, həm yerli, həm də beynəlxalq səviyyədə aqrar sektorun daha effektiv və rəqabətə davamlı olmasına imkan yaradır.

4. DÖVLƏTİN AQRAR SEKTORUN İNKİŞAFINA YÖNƏLİK PROQRAMLARI VƏ STRATEGİYALARI

Dövlətin aqrar sektora yönəltdiyi proqramlar və strategiyalar, kənd təsərrüfatının inkişafını sürətləndirmək və bu sahədə dayanıqlı artımı təmin etmək məqsədini daşıyır. Aqrar sektor, iqtisadiyyatın mühüm bir hissəsi olaraq, ölkənin qida təhlükəsizliyi, məşğulluq və iqtisadi artımı üçün vacibdir. Bu səbəbdən dövlət, sektordakı istehsalçılara dəstək verən bir çox proqramlar həyata keçirir. Bu proqramlar, həmçinin əhalinin kənd yerlərində sosial rifahını artırmağa, infrastrukturun yaxşılaşdırılmasına və ətraf mühitin qorunmasına xidmət edir. Aqrar sektorun inkişafına dair strategiyalar, ümumilikdə sektoru müasir tələblərə uyğun şəkildə yeniləməyə yönəlmişdir [4].

Dövlətin aqrar sektora dair proqramlarının əsas istiqamətlərindən biri məhsuldarlığın artırılmasıdır. Bu məqsədlə, dövlət, fermerlərə yeni texnologiyalar və innovativ istehsal metodlarının tətbiqi üçün maliyyə dəstəyi və təlimlər təşkil edir. Bu proqramlar, yüksək məhsuldarlığa imkan verən texnologiyaların istifadəsinin təşviqinə yönəlir və kənd təsərrüfatının keyfiyyətinin artırılmasına kömək edir. Məsələn, suvarma sistemlərinin modernləşdirilməsi, torpaq emalı texnologiyalarının tətbiqi və pestisidlərin daha təsirli istifadəsi kimi sahələrdə proqramlar həyata keçirilir. Aqrar sektorda dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi üçün ekoloji cəhətdən dostu istehsal metodlarının təşviq edilməsi də dövlətin prioritetləri arasındadır. Bu istiqamətdə dövlətin tətbiq etdiyi proqramlar, təbii resursların səmərəli istifadəsini və ətraf mühitin qorunmasını nəzərdə tutur. Aqrar sahədə davamlı inkişafı təmin etmək üçün su ehtiyatlarının idarə olunması, torpaq eroziyasının qarşısının alınması və bioloji müxtəlifliyin qorunması kimi məsələlərə xüsusi diqqət yetirilir. Həmçinin,

ətraf mühitə zərər verməyən kənd təsərrüfatı metodları və orqanik istehsalın təşviqi ilə bağlı proqramlar da mövcuddur.

Kənd təsərrüfatının beynəlxalq bazarlara integrasiyası dövlətin aqrar sektora yönəltdiyi digər mühüm proqramdır. Dövlət, aqrar məhsulların ixracını artırmaq və bu sahədə rəqabət qabiliyyətini gücləndirmək üçün beynəlxalq ticarət qaydalarına uyğun strategiyalar hazırlayır. İxracatın dəstəklənməsi üçün məhsul keyfiyyətinin yüksəldilməsi, sertifikatlaşdırma və beynəlxalq standartlara uyğunluğun təmin edilməsi ön planda durur. Eyni zamanda, yeni bazarların açılması və kənd təsərrüfatı məhsullarının müxtəlif bazarlara təqdim edilməsi üçün dövlət tərəfindən ticarət diplomatiyası və beynəlxalq əlaqələrin inkişafına diqqət yetirilir.

Aqrar sektorda mövcud olan infrastrukturun inkişafı da dövlətin proqramları çərçivəsində əhəmiyyətli yer tutur. Kənd yerlərində su təchizatı, elektrik enerjisi, yollar və bazarların inkişafı, kənd təsərrüfatının səmərəliliyini artıran əsas faktorlardır. Dövlət, bu sahələrdəki investisiyaları artırmaqla yanaşı, kənd təsərrüfatının inkişafı üçün lazımi infrastrukturun qurulmasına da böyük diqqət yetirir. Eyni zamanda, kənddə yaşayan əhəlinin təhsil səviyyəsini artırmaq və iş imkanlarını yaxşılaşdırmaq məqsədilə sosial proqramlar həyata keçirilir.

Nəticə olaraq, dövlətin aqrar sektora dair proqramları və strategiyaları, sektorda dayanıqlı inkişafın və sosial rifahın təmin edilməsi üçün vacibdir. Bu proqramlar, kənd təsərrüfatı istehsalının artırılmasını, ətraf mühitin qorunmasını, beynəlxalq bazarlara integrasiyanı və kənd əhalisinin sosial təminatını nəzərdə tutaraq sektorda müsbət dəyişikliklərə səbəb olur. Dövlətin bu sahəyə dair siyasətləri, aqrar sektorun həm daxili, həm də beynəlxalq səviyyədə güclənməsini təmin etmək üçün həlledici rol oynayır [3].

5. AQRAR SEKTORUN HÜQUQİ İNFRASTRUKTURUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ ÇƏTİNLİKLƏR

Aqrar sektorun hüquqi infrastrukturunu, ölkələrin kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişafını tənzimləyən və dəstəkləyən mühüm bir elementidir. Lakin bu infrastrukturun təkmilləşdirilməsi və qarşılaşılan çətinliklərin həlli, sektorda davamlı inkişafın təmin edilməsi üçün vacibdir. Hüquqi normativlər, torpaq hüquqları, kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyəti və ekoloji tələblər kimi sahələrdəki mövcud problemlər, hüquqi infrastrukturun təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bu proses, həm

milli, həm də beynəlxalq səviyyədə müvafiq qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsini və yeni normativlərin tətbiqini əhatə edir.

Aqrar sektorda hüquqi infrastrukturaların təkmilləşdirilməsi sahəsindəki əsas çətinliklərdən biri, mövcud qanunların və normativlərin bir-birini tamamlamaması və bəzən ziddiyyət təşkil etməsidir. Bu, fermerlərin hüquqlarını müdafiə edən və onlara dəstək verən qanunların tətbiqində qeyri-müəyyənliyə yol açır. Kənd təsərrüfatı sahəsində mövcud olan hüquqi boşluqlar, fermerlərin fəaliyyətini çətinləşdirir və hüquqi mübahisələrin yaranmasına səbəb olur. Bu səbəbdən hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi və mövcud qanunların daha şəffaf və ədalətli olması vacibdir [5].

Hüquqi infrastrukturun təkmilləşdirilməsi zamanı qarşılaşılan digər bir çətinlik, hüquqi normativlərin kənd təsərrüfatının spesifik ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmasında ortaya çıxır. Kənd təsərrüfatı sektoru çoxşaxəlidir və müxtəlif coğrafi və iqtisadi şəraitdə fəaliyyət göstərir. Bu, ümumi hüquqi normativlərin bəzən tətbiqinin çətinləşməsinə səbəb olur. Torpaq islahatları, kənd təsərrüfatı istehsalı və ekoloji tələblər kimi sahələrdəki qanunvericilik, hər bir regionun özünəməxsus tələblərinə uyğunlaşdırılmalıdır. Bu da hüquqi çərçivənin daha çevik və regionlara uyğun şəkildə təşkil edilməsini tələb edir.

Aqrar sektorda hüquqi infrastrukturun təkmilləşdirilməsində qarşılaşılan çətinliklərdən biri də dövlətin aqrar siyasətindəki qeyri-müəyyənliklərdir. Dövlətin kənd təsərrüfatı sahəsində verdiyi dəstək və tətbiq etdiyi strategiyalar, bəzən sektorda uzunmüddətli inkişaf üçün kifayət qədər planlaşdırılmamış və aydın olmayır. Dövlət proqramlarının və strategiyalarının sabitliyi və davamlılığı, hüquqi bazanın da gücləndirilməsi üçün vacibdir. İstər subsidiya proqramları, istərsə də investisiya dəstəyi sahəsindəki qeyri-müəyyənliklər, fermerlərin və investorların aqrar sahəyə olan inamını zəiflədir [9].

Hüquqi infrastrukturun təkmilləşdirilməsi üçün digər bir vacib məsələ, hüquq mühafizə orqanlarının və məhkəmə sisteminin səmərəliliyidir. Aqrar sektorda hüquqi mübahisələr və pozuntular çox zaman həllini tapmadan qalır. Məhkəmələr və digər hüquq mühafizə orqanları, torpaq mülkiyyəti, fermerlərin müqavilə hüquqları və digər məsələlərlə bağlı qərarların verilməsində çətinliklərlə üzləşə bilər. Həm sektorda fəaliyyət göstərən şəxslərin hüquqlarının pozulmasına, həm də hüquqi sistemin inamını itirməsinə səbəb olur. Aqrar sektorun hüquqi infrastrukturu həm

müasir tələblərə uyğunlaşdırılmalı, həm də qarşılaşılan çətinliklərə cavab verəcək şəkildə təkmilləşdirilməlidir. Bu sahədə mövcud olan hüquqi boşluqların aradan qaldırılması, qanunların şəffaflığı və tətbiqi ilə bağlı yeniliklər, sektorda dayanıqlı inkişafın və sosial rifahın təmin edilməsi üçün vacibdir. Hüquqi infrastrukturun təkmilləşdirilməsi, həm də aqrar sektora olan dövlət dəstəyinin daha effektiv və mütəşəkkil bir şəkildə tətbiq edilməsinə imkan yaradacaq.

6. NƏTİCƏ

Aqrar sektorun hüquqi infrastrukturunu, kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişafını təmin edən mühüm bir faktordur. Hüquqi normativlərin təkmilləşdirilməsi, fermerlərin hüquqlarının qorunması və sektorda davamlı inkişafın təmin edilməsi üçün vacibdir. Mövcud qanunvericilikdəki boşluqlar və ziddiyyətlər, aqrar sektorun effektivliyini və fermerlərin fəaliyyətini çətinləşdirir. Hüquqi bazanın gücləndirilməsi, xüsusilə torpaq islahatları, ekoloji tələblər və kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyətinə dair hüquqi normativlərin uyğunlaşdırılması ilə mümkündür. Aqrar sektorun hüquqi infrastrukturunu ilə bağlı qarşılaşılan çətinliklərə baxmayaraq, bu sahədəki qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, sektorun inkişafını sürətləndirəcək və dayanıqlı artımı təmin edəcək. Dövlətin aqrar siyasətinin daha şəffaf və planlı olması, hüquq mühafizə orqanlarının və məhkəmə sisteminin səmərəli fəaliyyəti, sektorda hüquqi mübahisələrin həllində vacib rol oynayacaq. Beləliklə, aqrar sektorda hüquqi infrastrukturun təkmilləşdirilməsi, həm iqtisadi, həm də sosial baxımdan mühüm nəticələr verəcəkdir.

Aqrar sektorun hüquqi infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi, yalnız qanunvericiliyi inkişaf etdirməklə məhdudlaşmır, eyni zamanda hüquqi mühitin fermerlər və digər maraqlı tərəflər üçün daha şəffaf və əlçatan olmasına imkan yaratmalıdır. Bu, sektorda hüquqi mübahisələrin qarşısını almaq, investisiya mühitini yaxşılaşdırmaq və kənd təsərrüfatı istehsalını stimullaşdırmaq üçün vacibdir. Həmçinin, hüquqi təhsil və maarifləndirmə sahəsində aparılacaq tədbirlər, fermerlərin hüquq və vəzifələri barədə məlumatlı olmalarını təmin edəcək, nəticədə hüquqi mübahisələr azalacaq və sektorda daha mütəşəkkil fəaliyyət ortaya çıxacaq. Bu yanaşma, aqrar sektorun uzunmüddətli inkişafına və iqtisadiyyatın ümumi güclənməsinə töhfə verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Kocaman, S. (2020). Tarım Hukuku ve Tarımsal Destekleme Politikaları. İstanbul: Legal Yayıncılık.
2. Yıldırım, H. (2018). Tarım Ekonomisi: Temel Kavramlar ve Uygulamalar. Ankara: Gazi Kitabevi.
3. Selvi, F. (2019). Tarım Sektöründe Hukuki Düzenlemeler ve Zorluklar. İstanbul: Beta Yayınları.
4. Toker, S. (2021). Türk Tarım Hukukunda Reformlar ve Gelecek Perspektifleri. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
5. Savaş, D. (2022). Kırsal Kalkınma ve Tarım Hukuku. İzmir: Ekin Yayınevi.
6. OECD (2019). Agricultural Policies in OECD Countries: Monitoring and Evaluation. OECD Publishing.
7. FAO (2017). The Role of Law in Agricultural Development. Food and Agriculture Organization of the United Nations.
8. Fennell, T. J. (2020). Agricultural Law: A Guide to the Law of Agriculture in the United States. Chicago: University of Chicago Press.
9. Bruce, A. D. (2018). Sustainable Agriculture and the Law: Understanding the Legal Framework for Agricultural Practices. Cambridge: Cambridge University Press.
10. Atwood, D. A. (2016). The Global Agricultural Law System and Its Implications for National Policies. London: Routledge.

MƏDƏNİYYƏTDƏ MƏDƏNİ IRS VƏ ONA KULTUROLOJİ YANAŞMA

Vəfa Əliyev⁷⁹

XÜLASƏ

Məqalədə mədəni irsin bütün özəllikləri, dünya mədəniyyəti ilə əlaqələri nəzərdən keçirilir. Hər bir xalqın mədəniyyət tarixi, həm də onun milli bədii təfəkkürünün tarixidir. Hər hansı bir mədəni irs nümunəsi milli zəmində yaransa da onun nəticəsi bəşəriyyətə də məxsus olur. Mədəniyyətşünaslığın əsas sahələri arasında muzeylər də xüsusi yer tutur. Muzeylərdə qədim və nadir sənət əsərləri qorunub mühafizə edilir. Azərbaycanın mədəni irsinin qorunub saxlanılmasında Ümummilli Lider Heydər Əliyev misilsiz rol oynamışdır. Dünya nəzəri- kulturoloji fikrində mədəni irs əməklə qoşa işlədilir.

Açar Sözlər: Mədəniyyət, Mədəni Irs, Mədəni Əlaqələr, Muzey İş, Mənəvi Dəyərlər.

1. MƏDƏNİYYƏTDƏ MƏDƏNİ IRS VƏ ONA KULTUROLOJİ YANAŞMA

Hər bir xalqın milli özünəməxsusluğunu şərtləndirən ən vacib amil kimi mədəni irsinin tədqiqi və mühafizəsi dünyanı düşündürən aktual mədəni problemlərdən biridir. Mədəni irs elə bir sərvətdir ki, onun mühafizəsi, qorunması və təbliği öz vətəndaşları, beynəlxalq birlik qarşısında müvafiq öhdəliklər götürmüş dövlətin vəzifəsidir. Xalqları mədəni irs qədər, milli- mənəvi ənənələr qədər, dəyərlər qədər birləşdirən başqa bir vasitə yoxdur. Mədəni irs tək-cə gördüyümüz və toxunduğumuz

79 Sənətşünaslıq Elmləri Doktoru, Azərbaycan Universitetinin Dosenti, Vafa.kh.aliyev@gmail.com

maddi əşyalarla sərhədlənməyib. Bu irsin əmələ gəlməsində mənəvi elementlərin də rolu vardır. Onların içərisində nəsilədən – nəsilə keçən adətlər, ənənəvi sənətkarlıq, təsviri sənət əsərləri, bilik və bacarıqlar və s. vardır. Mədəni irs təkcə mədəniyyət abidələrindən və keçmişdən gələn adətlərdən ibarət deyil. Eyni zamanda bir seçim etmə prosesinin nəticəsidir. Mədəni və siyasi səbəblərdən, gələcək nəsillərə ötürüləcək və ya ötürülməyəcək nəsnələri daima seçən hər bir toplumu özü edən, yaddaşda saxlanma və saxlanmama prosesidir. Bütün insanların dünya mədəniyyətinə öz töhfəsi vardır. Buna görə də bütün mədəni miraslar milli və beynəlxalq qanunlarla qorunur. Bu sahədə YUNESKO mədəni irsin qorunması, mədəniyyətlərarası əlaqənin gücləndirilməsi və beynəlxalq əməkdaşlığın vacibliyinin vurğulanması üçün beynəlxalq müqavilələr ortaya qoymuşdur.

Mədəni irs anlayışı tarix, incəsənət və elmi nöqtəyi nəzərdən universal dəyərlərə malik mədəniyyət nümunələrinin və abidələrinin, mədəni məkanların və əşyaların məcmusunu ifadə edir.

1972-ci il Konvensiyasına əsasən mədəni irs dedikdə, 1) Abidələr: memarlıq, monumental heykəltəraşlıq və boyakarlıq əsərləri, arxeoloji xarakterli ünsürlər və ya strukturlar, kitabələr, mağara məskənləri və tarix, incəsənət, yaxud elm baxımından görkəmli universal dəyərə malik ünsür qrupları; 2) Ansamblar: memarlığı, peyzajla vəhdəti və ya əlaqəsi tarix, incəsənət, yaxud elmi baxımdan görkəmli universal dəyərə malik əlahiddə və ya birləşdirilmiş tikili qrupları; 3) Görkəmli yerlər: insan əlinin əməli, yaxud insan və təbiətin birgə əsəri, eləcə də, diqqətləyi q arxeoloji yerlər daxil olmaqla, tarix, estetika, etnologiya və ya antropologiya baxımından görkəmli universal dəyərə malik zonalar başa düşülür.

Bu yanaşma 2003- cü il Konvensiyası üçün də xarakterikdir. Konvensiyaya müvafiq olaraq qeyri-maddi mədəni irs icmalar, qruplar və bəzi hallarda ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən onların mədəni irsinin bir hissəsi kimi qəbul edilən təcrübələri, təqdimatları, bilik və bacarıqları, eləcə də bunlarla bağlı alətləri, əşyaları, maddi mədəniyyət abidələrini və mədəni məkanları bildirir və özündə aşağıdakıları ehtiva edir: 1) diyarşünaslıq (adət və ənənələr, bayram və mərasimlər, tarixi rəmz nümunələri); 2) folklor (ifaçılıq, musiqi və rəqslər, şifahi yaradıcılıq, oyun və tamaşalar); 3) sənətkarlıq (tətbiqi sənət, ənənəvi dekorativ sənət, milli təsviri yaradıcılıq).

Azərbaycan xalqı çoxəsrlik zəngin tarixə və mədəniyyətə malik bir xalqdır. Tarix, mədəni irs ən qüdrətli milli özünüdərk məktəbidir. Azərbaycanın mədəni irsinin qorunub saxlanılmasında Ümummilli Lider Heydər Əliyev misilsiz rol oynamışdır. Hələ sovet dövründə o, yazıçıların yubileylərini keçirir, əsərlərini çap etdirir, mədəni irsi xalqın ənənəvi sərvətinə çevirirdi. Ulu Öndər Azərbaycan milli mədəniyyətinin hamisi, zənginləşdirici funksiyasını sistemli şəkildə həyata keçirirdi.

Azərbaycan mədəniyyətinin hərtərəfli inkişafında və onun zəngin mədəni irsinin dünya mədəni aləminə çatdırılmasında görkəmli siyasət və mədəniyyət xadimi çox böyük rol oynamışdır. Onun sayəsində Azərbaycan mədəniyyəti ümumdünya mədəni məkanında tanındı və sevildi. Ümummilli Liderin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun, Füzuli, Nəsimi kimi korifey sənətkarların dünya miqyasında yubileylərinin keçirilməsi, M.P.Vaqifin, H.Cavidin məqbərələrinin inşa edilməsi İ.Nəsiminin, N.Nərimanovun, C.Cabbarlının heykəllərinin ucaldılması, şəhidlərin xatirə kompleksinin və digər monumental sənət əsərlərinin yaradılması, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərimizin ev muzeylərinin açılması, “Gülüstən” sarayı, Opera studiyası, Xoreoqrafiya məktəbi kimi memarlıq abidələri əlamətdar hadisələr idi. Bütün bunlar Azərbaycan xalqının milli mədəniyyətinin, mədəni irsinin misli görünməmiş yüksəlişinin təzahürləri idi.

Azərbaycan xalqının milli özünəməxsusluğunun ən vacib komponenti onun mədəni irsi, o cümlədən, qeyri-maddi mədəni irsin özülünü təşkil edən folklorudur. Bu mənada Azərbaycan xalqının folklor nümunələrinin hüquqi qorunması problemi Azərbaycanın Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasının əsas hədəflərindən biri hesab olunur. Bundan başqa Azərbaycanın milli qanunvericilik sisteminə daxil olan “Folklor nümunələrinin hüquqi qorunması haqqında” qanun (16 may 2003-cü il) milli səviyyədə qeyri-maddi mədəni irsin qorunmasına hüquqi təminatlar yaradır. Bu bir həqiqətdir ki, muzeylər zəngin mənəvi dəyərlərin, nadir sənət nümunələrinin nümayiş edildiyi, qorunduğu və öyrənildiyi mədəniyyət müəssisəsidir. Muzey həm də mədəni və tarixi bir yaddaş saxlancıdır.

Muzeylər keçmiş zamanların zəngin irsini mühafizə edən ən etibarlı müəssisələrdir, keçmişlə çağdaş zaman arasında körpü yaradır. Muzeydə sərgilənən eksponatlar, qiymətli əşyalar keçmiş dövrün mühiti haqqında müəyyən biliklər əxz edir, gənclərin estetik zövqünü və bədii dünyagörüşünü zənginləşdirir. Muzeylərin

önəmli cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, tarixi yaddaşı möhkəmləndirir, gənclərdə vətənpərvərlik hissini yüksəldir.

Dünyanın nəhəng muzeyləri olan Britaniya muzeyi, Fransa Milli Kitabxanası və Amerikanın Metropoliten muzeyində Azərbaycan xalq yaradıcılığı nümunələri saxlanılır. Azərbaycan xalq yaradıcılığının xalça, parça, tikmə, zərgərlik, misgərlik və digər bədii sənət nümunələrinin müxtəlif dövrlərdə ümumdünya sərgilərində iştirakı Azərbaycan bədii sənətkarlığını dünyaya tanıtdı. İndi biz fəxrlə Londonun Viktoriya və Albert, Parisin Luvr, Vaşinqtonun Metropoliten, Vyananın, Romanın, Berlinin, İstanbulun, Tehranın, Qahirənin zəngin muzey kolleksiyalarına baxarkən orada Təbriz, Naxçıvan, Gəncə, Qazax, Quba, Bakı, Şəki, Şamaxı və Qarabağ ustalarının bacarıqlı əlləri ilə yaradılmış sənət nümunələrini görürük. Dünya muzeylərinin bəzəyi sayılan bu nadir sənət əsərlərimiz Avropa, Asiya, Amerika qitəsindəki ölkələrin muzey və şəxsi kolleksiyalarına yayılması da böyük bir tarixə malikdir (I.S.5-6).

Milli xalçaçılıq sənəti də geniş yayılaraq dünya sənətsevərlərinin diqqətini cəlb etmişdir. Respublikanın Mingəçevir ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilmiş xalçaçılıq məmulatı tapıntıları bu sənətin VII-VIII əsrlərdə də müəyyən inkişaf səviyyəsində olduğunu sübut edir. Tarixi sənədlərə görə bu inkişaf orta əsrlərdə daha yüksək mərhələyə çatmışdır.

“Azərbaycan xalçaçılığının qızıl dövrü” adlanan həmin dövrdə toxunmuş “Şeyx Səfi”, “Ovçuluq”, “Alpan” və digər dünya əhəmiyyətli xalçalar və xalılar milli xalçaçılığın şöhrətini bu gün də yaşatmaqdadır. Həmin dövrdə Təbrizdə Şah Təhmasibin sifarişi ilə Ərdəbil məscidi üçün toxunmuş “Şeyx Səfi” xalçası 1893-cü ildə Londona göndərilmişdir (eni 5 metr 34sm, uzunluğu 10 metr 51 sm, ümumi ölçüsü 56,12 kv.metrdir). Bu xalı dünya muzeylərində saxlanılan nadir sənət nümunəsidir. Azərbaycan xalçalarının geniş şöhrət qazanmasının başlıca səbəbi onların özlərinə məxsus orijinal kompozisiyası, rəmzi mənası, bəzək çalarları, habelə insan hissələrini oxşayan milli rəng koloriti olmuşdur. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan xalçalarının satışında çox böyük qazanc əldə edilmiş, dünya bazarlarında onların dəyəri yüksək dəyərləndirilmişdir (2.S. 6-18).

Azərbaycan Beynəlxalq Muzeylər Şurasına- İKOM-un tərkibinə daxil olandan sonra hər il ənənəvi olaraq 18 may Beynəlxalq Muzeylər Günü təntənəli surətdə qeyd olunur ki, bu da muzeylərimizin beynəlxalq əlaqələrini ilbəl artırır. Bu

sahədə Azərbaycan Xalçası və Xalq Tətbiqi Sənəti Dövlət muzeyi xüsusi yer tutur. 1967-ci ildə yaradılmış bu muzeyin çox zəngin beynəlxalq ənənələri vardır. Müasir tələblərə cavab verən muzeydə toplanılan nümunələr xalqımızın tarixini özündə ehtiva edir. Orijinal üslubda inşa olunan bükülmüş xalçanı xatırladan Xalça Muzeyinin sərgi və fondlarında 13 min 300-dən artıq eksponat və əşya saxlanılır. Muzeydə Böyük Britaniyanın Viktoriya və Albert Muzeyində saxlanılan məşhur “Şeyx Səfi” xalçasının surəti, eləcə də XVII, XVIII, XIX və XX əsrlərdə toxunmuş məşhur kompozisiyalar da yer alıb. Son illər dövlətimiz tərəfindən xarici ölkələrdə saxlanılan Azərbaycan xalqına məxsus sərvətlərin geri qaytarılması məqsədilə görülən müvafiq tədbirlərin nəticəsində Xalça Muzeyinin Kolleksiyası daha da zənginləşib.

Öncə qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan el sənətkarlarının yaratdıqları xalça sənəti inciləri yüzilliklər boyu dünyanın bir çox muzeylərini- Nyu-Yorkun Metropoliten, Londonun Viktoriya və Albert, Sankt- Peterburqun Ermitaj, Parisin Luvr və s. bəzəmişdir. Muzeyin ekspozisiyasında Azərbaycanın Quba, Bakı, Şirvan, Gəncə, Qarabağ, Təbriz, Qazax kimi xalça məktəblərinə məxsus xalçalar diqqəti cəlb edir.

XIII- XIV əsrlərdə Azərbaycandan xarici ölkələrə çoxlu xalça və xalça məmulatı ixrac edilirdi. İncə ornamentli bu xalçalar Avropanın məşhur rəssamlarının əsərlərində də öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Xalçası və Xalq Tətbiqi Sənəti Dövlət Muzeyində 1983-1988-ci və 2003- cü illərdə “Şərq xalça sənəti”, “Azərbaycan xalça sənəti” və “Azərbaycan xalçası və xalq tətbiqi sənəti” mövzusunda I,II və III beynəlxalq simpoziumlar keçirilmişdir. Azərbaycan xalça sənətinin elm sahəsi kimi öyrənilməsi tanınmış xalça ustası, xalq rəssamı Lətif Kərimovun adı ilə bağlıdır. L.Kərimovun uzun illər Azərbaycan xalçalarını tədqiq etmiş və bu sənətə yeni eskizlər və çalarlar gətirmişdir. Onun “Azərbaycan xalçası” əsəri Azərbaycan sənətsünaslığına dəyərli töhfədir. Professor L.Kərimov bu əsərində Azərbaycanın müxtəlif üslublara malik xalça məktəblərini dərinlən araşdırmış və 1300- dən artıq Azərbaycan xalça ornament elementinin təhlilini vermişdir. 14 fevral 2007-ci il tarixində Parisdə YUNESKO-nun iqamətgahında Lətif Kərimovun 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Azərbaycan xalçası sənəti” mövzusunda IV beynəlxalq simpozium və “Azərbaycan xalçası” sərgisi olmuşdur. Azərbaycanın mədəni irsinin xaricdə təbliğ edilməsi məqsədilə muzey respublikada 40-dan artıq xarici ölkədə xalça sənətinə aid sərgilər təşkil edilmişdir. Bunların sırasında Yaponiya, Belçika,

İsveç, Fransa, Danimarka, Avstriya, Hindistan, Türkiyə, Hollandiya, Böyük Britaniya, Kuba, İran, İsrail və s. ölkələri göstərmək olar.

2015-ci il iyulun 15-də Kannın Festivallar sarayında “Azərbaycan xalçaları incəsənətdə” sərgisinin açılışı olub. Sərgidə Azərbaycan rəssamları Lətif Kərimov, Vüqar Muradov və Elçin Vəliyevin əsərləri milli xalça eskizləri əsasında modern, pop – art xarakterli əsərlər təqdim edilib. Dünyanın heç bir yerində xüsusi Azərbaycan muzeyi olmasa da, bir çox muzeylərdə-Pakistan Etnoqrafiya Muzeyində, Şərqi Qazaxıstan Vilayəti Arxitektura- Etnoqrafiya və Təbiət- Landşaft Qoruq-Muzeyində, Özbəkistanın Nizami Gəncəvi adına Daşkənd Pedaqoji Universitetinin Nizami Gəncəvi muzeyində və digərlərində Azərbaycana aid guşələr yaradılıb.

90-cı illərin birinci yarısında Azərbaycan muzeyləri İKOM- un Milli Komitəsinin fəaliyyəti nəticəsində dünya ölkələri muzeyləri ilə əməkdaşlığı gücləndirməyə başlamışdır. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən ən qabaqcıl muzeylərlə yanaşı, memorial, xatirə-ev muzeyləri, diyarşünaslıq muzeyləri də internet sisteminə qoşularaq dünya seyrçilərinə Azərbaycanın həyat, məişəti, mədəniyyəti haqqında zəngin məlumat verir. R.Mustafayev adına Azərbaycan Dövlət İncəsənət muzeyi, L.Kərimov adına Azərbaycan Xalçası və Xalq Təbiiqi Sənəti Dövlət Muzeyi, Azərbaycan Milli Ədəbiyyat Muzeyi və başqaları respublika üzrə internet sisteminə qoşulan ilk Azərbaycan muzeyləridir (3. S. 209).

Muzeylər tarixin müəyyən məqamını özündə yaşadan, ötən əsrlərin müxtəlif olaylarından xəbər verən, qoruyan, öyrənən və nümayiş etdirən maddi – mənəvi xəzinədir. Muzeylərə sadəcə olaraq qiymətli əşyaların, maddi sərvətlərin saxlanacağı kimi baxmaq düzgün deyil. Burada saxlanan hər bir eksponat xalqın çoxəsrlik tarixini, qədimliyini və milliliyini əks etdirir. Müasir dövrdə muzeylərin sosial-mədəni rolunun əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlməsi onları beynəlxalq aləmdə mədəni proseslərin fəal iştirakçısına çevirmişdir.

Çağımızda muzeylər qloballaşmanın neqativ təsirlərinə müqavimət göstərən, keçmişlə ilgili həqiqətləri özündə təcəssüm etdirən, mədəni irsi qoruyan unikal məbəd hesab edilir. Nümunə göstərə bilərik ki, Müasir Azərbaycan İncəsənət Muzeyi ölkəmizdə ən çox ziyarətçi qəbul edən mədəniyyət müəssisələrindən biridir. Muzeyin ekspozisiyasının əsasını XX əsrin ikinci yarısından bu günə qədər Azərbaycan sənətkarlarının ən yaxşı rəsm və heykəltəraşlıq əsərləri təşkil edir. İncəsənətin ümumbəşəriliyinin təcəssümü kimi muzeydə xarici ölkələrin

tanınmış sənətkarlarının rəsm və heykəltəraşlıq əsərləri də təmsil olunmuşdur. Qərb avanqardının nümayəndələri Pablo Pikasso, Mark Şaqal, Salvador Dalinin əsərləri ayrıca zalda nümayiş etdirilir. Bu muzey son 70 ilin azərbaycanlı rəssam və heykəltəraşlarının mindən yuxarı incəsənət əsərini təqdim edən şedevrlər dünyasıdır.

Bu gün Azərbaycanda 222 muzey fəaliyyət göstərir ki, onlardan 13- ü tətbiqi sənət, 7- si ədəbiyyat, 16- sı tarix, 71- i bölgə- tarix, 60- ı Heydər Əliyev mərkəzləri, 6- sı hərbi tarixi, almanların Göygöl ərazisində məskunlaşması xatirəsi olaraq Alman mədəniyyəti mərkəzi, 48- i isə ev -muzeyləridir. İrihəcmli muzey kompleksləri isə Bakı şəhərində yerləşir. Bunlar Heydər Əliyev Mərkəzi, Milli Tarix Muzeyi, Milli Ədəbiyyat Muzeyi, Azərbaycan Xalça və Tətbiqi Sənət Muzeyi, Dövlət Teatr Muzeyi, Dövlət Musiqi Mədəniyyəti Muzeyi və Azərbaycan İstiqlalı Muzeyidir. Bakıda eyni zamanda Müasir İncəsənət Muzeyi, Miniatur kitab muzeyi, Bakının vizit kartı hesab edilən Qız qalası, Qala tarixi etnoqrafiya muzey-qoruğu, Daş kitabələr muzeyi, Arxeologiya və etnoqrafiya muzeyi, Heydər Əliyev mərkəzi, Alov qüllələri, Hərbi Qənimətlər Parkı və digər muzeylər fəaliyyət göstərir. Milli-mədəni və mənəvi dəyərlərimizin qorunub saxlanılmasında, onların təbliğində Heydər Əliyev Fondunun gördüyü işlər dövlətimiz və xalqımız üçün böyük töhfədir.

Zaman – zaman müxtəlif dinlərə məxsus abidələrin yenidən həyata qaytarılmasında Heydər Əliyev Fondunun xeyirxah təşəbbüsləri və həyata keçirdiyi tədbirlər sərhəd tanımır. Erməni faşistlərinin törətdikləri vandalizm respublikamızda muzeylərin inkişafına ağır zərbə vurmuşdur. Erməni işğalı zamanı Şuşada 8 muzey talan edilmişdir. Ümumilikdə, işğalda qalan ərazilərdə 500- dək tarixi-memarlıq, 100- dək arxeoloji abidə, 22 muzey, 4 rəsm qalereyası düşmən tərəfindən dağıdılmışdır. Ağdam rayonundakı Çörək Muzeyi yerlə- yeksan edilmişdir. Şuşa şəhərinin Tarixi Muzeyindən 5 minədək, Kəlbəcər Tarix – Diyarşünaslıq Muzeyindən 13 minədək, Zəngilan, Laçın Tarix- Diyarşünaslıq Muzeylərinin hər birindən 6 minədək, Ağdam Tarix – Diyarşünaslıq Muzeyindən 2 mindən çox, Qubadlı Tarix- Diyarşünaslıq Muzeyindən 3 mindən çox eksponatın qarət edilməsi erməni vandalizminin əsl miqyasını üzə çıxarır. Qarabağ və ətraf rayonlarda tarixi əhəmiyyət kəsb edən 62 məscid, rayonların ərazisindəki 26 tarix- diyarşünaslıq muzeylərindən on minlərlə qiymətli muzey əşyası talan edilərək Ermənistana, oradan da başqa ölkələrə aparılmış, 927 kitabxanadan 4,6 milyon kitab və əlyazma əsərin bir qismi yandırılmış, bir qismi də Ermənistana daşınmışdır (4).

Ötən əsrin 90- cı illərinin ortalarından başlayaraq Ümummilli Lider Heydər Əliyevin sərəncamları ilə Bakıda (Əmircan qəsəbəsində) xalq rəssamı Səttar Bəhlulzadənin, görkəmli musiqiçilər Leopold və Mstislav Rastropoviçlərin, Naxçıvan şəhərində isə Azərbaycan Xalçası Muzeyi və Cəlil Məmmədquluzadənin ev muzeyi açılmışdır. Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə “Muzeylər haqqında” qanunun qəbulu bu sahədə dövlət siyasətinin həyata keçirilməsinə geniş imkanlar açmışdır.

Muzey şəbəkəsinin genişləndirilməsi işi son 20 ildə Prezident İlham Əliyevin yürütdüyü mədəniyyət siyasətinin mühüm prioritetlərindən olmuşdur. Ölkə başçısı bu sahəyə daim diqqət və qayğı ilə yanaşmış, eyni zamanda bir sıra yeni muzeylərin yaradılmasının bilavasitə təşəbbüskarı olmuşdur. Prezidentin “Azərbaycan Respublikasının paytaxtı Bakı şəhərində İstiqlal muzeyinin yaradılması VI İstiqlal abidəsinin ucaldılması haqqında”, “Müasir İncəsənət muzeyinin yaradılması haqqında”, “Bakı şəhərində Neft muzeyinin yaradılması haqqında”, “Azərbaycan Olimpiya hərəkəti və İdman muzeyinin yaradılması haqqında” sərəncamları muzey işinə dövlət qayğısının əyani təəcəssümüdür. Prezidentin 2020-ci il 3 dekabr tarixli Sərəncamı ilə tarixi Qələbənin əbədləşdirilməsi məqsədilə hər il noyabrın 8- i Azərbaycan Respublikasında Zəfər Günü kimi qeyd edilməsi qərara alınmışdır. Prezidentin 2020- ci il 3 dekabr tarixli digər Sərəncamı ilə Azərbaycan xalqının vətən müharibəsində göstərdiyi misilsiz qəhrəmanlığın və qazandığı möhtəşəm tarixi zəfərin nümayiş etdirilməsi, şəhidlərimizin əziz xatirəsinin əbədləşdirilməsi məqsədilə Bakı şəhərində vətən müharibəsi memorial kompleksi və Zəfər muzeyi yaradılmışdır.

Hərbi Qənimətlər Parkının açılması XXI yüzil müharibəsinin miqyasını və Azərbaycanın şərəfli Qələbəsinin möhtəşəmliyini nümayiş etdirir. Hərbi Qənimətlər Parkı həm də qürur parkıdır, şəhidlərimizin ruhuna əbədi ehtiram parkıdır. Özəlliklə gənclərimiz üçün müqəddəs ziyarət məkanıdır.

Azərbaycan xalqının ən qədim zamanlardan müasir dövrdək tarixini, mədəniyyətinin inkişaf yolunu əks etdirən muzeylər ölkəmizdə zəngin mədəni irsin qorunması və təbliği işində mühüm rol oynayır. Dünya mədəniyyəti heç də hər hansı seçilmiş bir millət və xalq tərəfindən deyil, bütün dünya millət və xalqlarının birgə səylə yaradılmışdır. Bu mənada hər hansı bir mədəniyyət nümunəsi bütövlükdə

dünya mədəniyyəti xəzinəsinin məhsulu olub bütün xalqların ortaq və müştərək malı hesab olunmalıdır.

Çağımızda Beynəlxalq Muzeylər Şurasının (İKOM) Azərbaycan Milli Komitəsi ölkə muzeylərinin dünyada tanınması istiqamətində ciddi iş aparır. Bütün bunlar respublikada muzey işinin dövlət qayğısı ilə əhatə olunduğunu göstərir. Azərbaycan muzeyləri İKOM -un xəttilə təşkil olunan bütün tədbirlərdə yaxından fəallıq göstərir, beynəlxalq mədəni əlaqələrin gücləndirilməsinə nail olurlar.

Çağdaş Azərbaycan cəmiyyəti öz müstəqilliyi ilə bəşər cəmiyyətində yeni mərhələ olduğu kimi onun mədəni irsi də bəşəriyyətin bədii inkişafında yeni mərhələdir. Hər bir xalqın mədəniyyət tarixi, həm də onun milli bədii təfəkkürünün tarixidir. Mədəni irs xalqın ən qiymətli sərvətidir. Mədəni irs formasına görə milli, məzmununa görə isə ümumbəşəri xarakterə malikdir. Hər hansı bir mədəni irs nümunəsi milli zəmində yaransa da onun nəticəsi bəşəriyyətə də məxsus olur. Dünya nəzəri kulturoloji fikrində mədəni irs əməklə qoşa qoşa işlədilir. Mədəni irs həm də ümumbəşəri dəyərlərin məzmununu özündə əks etdirir. O dünyanın estetik zənginliyi, qiymətləndirilməsi, mənimsənilməsi, mənəvi zənginlik yaradan bir fenomendir. Mədəni irs millətin və xalqın yaddaşını əks etdirən, onun sivilizasiya ilə əlaqəsini nizama salan mühüm bir salnamədir. Mədəni irs həm də xalqlar üçün dəyəri olan bir sərvətdir, qorunan və qiymətləndirilən mirasdır. Xalqları mədəni irs qədər, milli- mənəvi ənənələr qədər, dəyərlər qədər birləşdirən başqa bir vasitə yoxdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Rasim Əfəndiyev. Azərbaycanın bədii sənətkarlığı dünya muzeylərində. Bakı, “İşıq”, 1980, S.5-6.
2. Rəya Tağıyeva. Azərbaycan xalçaları dünya sərgilərində. “Mədəni maarif” jurnalı, 1999, S. 6-18.
3. Yeganə Eyvazova. Beynəlxalq mədəni əlaqələrin inkişafında muzeylərin rolu. Bakı, “Sabah”, 2008, S. 2009.
4. Telman Nüsrətoğlu. Qarabağda Azərbaycan- Türk mədəni irsinə qarşı həyata keçirilən Vandalizm.

THE ROLE OF DIGITAL FINANCIAL SERVICES IN ENHANCING FINANCIAL INCLUSION IN AZERBAIJAN: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES

Asif Mammadzada⁸⁰

ABSTRACT

This study examines the role of digital financial services in enhancing financial inclusion in Azerbaijan, focusing on the adoption of mobile banking, fintech innovations, and digital payment systems. Utilizing both quantitative and qualitative research methods, the study analyzes the impact of digital financial solutions on financial accessibility, economic participation, and market efficiency. The findings reveal that while digital financial services have significantly expanded financial access in urban areas, challenges such as regulatory constraints, digital literacy gaps, cybersecurity risks, and infrastructure limitations continue to impede full-scale financial inclusion. The study highlights the importance of government policies, financial education programs, and technological advancements in bridging these gaps. It further emphasizes the need for improved regulatory frameworks, enhanced cybersecurity measures, and public-private partnerships to foster a more inclusive digital financial ecosystem. Policy recommendations include strengthening digital infrastructure, promoting fintech innovation, enhancing financial literacy, and incentivizing small businesses to adopt digital payment systems. The study

80 MSc in Marketing Management (UEHS) | Manager at Domino's Pizza, theasifmdz@gmail.com, 0009-0002-1529-8084

contributes to the ongoing discourse on financial inclusion by providing insights into the opportunities and challenges of digital financial services in Azerbaijan and offering strategic solutions for sustainable economic growth and financial accessibility.

Keywords: Digital Financial Services, Financial Inclusion, Fintech Innovation, Digital Payments.

1. INTRODUCTION

Financial inclusion has emerged as a critical component of economic development, facilitating access to financial services for individuals and businesses, particularly in emerging markets. The advent of digital financial services has revolutionized traditional banking systems by offering more efficient, cost-effective, and accessible financial solutions. Digital financial services, including mobile banking, digital payment platforms, and fintech innovations, have played a pivotal role in expanding financial access to underserved populations. In Azerbaijan, where financial inclusion remains a key policy objective, the integration of digital financial services presents both significant opportunities and challenges in bridging the financial accessibility gap.

Azerbaijan's financial sector has undergone substantial transformation over the past decade, driven by technological advancements, regulatory reforms, and increased consumer adoption of digital payment systems. The Central Bank of Azerbaijan and other regulatory bodies have introduced several initiatives to promote digital finance and enhance financial inclusion. The country has witnessed growth in mobile banking applications, e-wallet services, and contactless payment systems, particularly following the COVID-19 pandemic, which accelerated digital payment adoption. However, despite these advancements, a significant portion of the population remains excluded from the formal financial system due to barriers such as limited digital literacy, infrastructural constraints, and regulatory challenges.

The role of digital financial services in enhancing financial inclusion is particularly relevant in Azerbaijan, where rural and remote areas often lack access to traditional banking infrastructure. Digital payment solutions and mobile money services offer a means of overcoming geographical barriers by providing financial access through mobile devices and online platforms. Furthermore, the expansion of fintech companies and the adoption of blockchain technology present additional

avenues for improving financial accessibility, reducing transaction costs, and fostering economic participation.

Despite the potential benefits, the adoption of digital financial services in Azerbaijan is hindered by several challenges. Regulatory frameworks must adapt to the evolving digital finance ecosystem, ensuring that policies facilitate innovation while safeguarding consumer protection. Cybersecurity risks and data privacy concerns also pose significant threats to the widespread adoption of digital financial solutions. Additionally, financial literacy remains a crucial factor in determining the success of digital financial inclusion initiatives, as many individuals lack the necessary knowledge to utilize digital banking services effectively.

This study examines the role of digital financial services in enhancing financial inclusion in Azerbaijan by analyzing current trends, challenges, and opportunities. By exploring the interplay between technological advancements, regulatory policies, and consumer adoption, this research aims to provide insights into how digital finance can contribute to a more inclusive financial system. The findings will inform policymakers, financial institutions, and technology providers in developing strategies to expand digital financial inclusion and promote sustainable economic growth.

2. LITERATURE REVIEW

The role of digital financial services in enhancing financial inclusion has been widely studied in the context of both global and national economies. In Azerbaijan, the intersection of digital financial innovations, regulatory frameworks, and consumer behavior has shaped the trajectory of financial inclusion. The existing body of research provides insights into the current state of digital finance, the challenges hindering its adoption, and the opportunities it presents for expanding financial accessibility.

Several studies highlight the importance of financial inclusion, financial literacy, and digital education as key determinants of economic participation. Ibadoghlu (2018) emphasizes the need for financial literacy programs to complement the expansion of digital financial services, arguing that without adequate knowledge, many individuals may remain excluded from formal financial systems despite the availability of digital solutions. Abbasova (2025) extends this discussion by

analyzing contemporary banking products and services, comparing Azerbaijan's financial sector to global trends and highlighting areas where digital finance can bridge existing gaps in accessibility.

The transformation of financial services through digitalization has been explored extensively, particularly in the context of banking and fintech innovations. Jamalova (2025) examines how digital banking solutions enhance customer experience and improve financial accessibility. Her findings suggest that user-friendly mobile banking applications and digital payment systems have significantly contributed to the expansion of financial services, particularly among younger demographics and urban populations. Similarly, Akhundzada and Rzayeva (2023) investigate the role of digital channels in facilitating access to finance for micro, small, and medium enterprises (MSMEs), demonstrating that digitalization has enabled more efficient lending processes and improved credit accessibility.

The regulatory landscape governing digital financial services has also been a focal point in the literature. Mykhailiuk, Rustamzade, and Mykhailiuk (2021) explore the regulatory and supervisory frameworks guiding financial services in the digital era. Their study highlights the evolving nature of financial regulations in Azerbaijan, noting the balance required between fostering innovation and ensuring consumer protection. Sultanova (2023) examines the transformation of the currency control system within the digital economy, identifying regulatory challenges that must be addressed to enhance digital financial stability. Mammadov (2024) further contextualizes these issues by assessing Azerbaijan's financial system reforms and their broader economic implications, emphasizing the need for coherent policies that support digital finance while maintaining macroeconomic stability.

The potential of digital financial services in shaping Azerbaijan's economic development strategy has been a subject of analysis by multiple scholars. Badalov and Shukurov (2021) discuss how digital finance can contribute to long-term economic growth, citing its ability to reduce transaction costs, increase efficiency, and broaden financial inclusion. Their findings align with those of Mammadova (2021), who examines the role of the digital economy in financial sector development and argues that digital transformation can enhance economic resilience by diversifying financial services and reducing reliance on traditional banking infrastructure.

Finally, the broader impact of digital transformation and e-commerce on financial inclusion is explored by Shafiyev (2024), who provides a comparative analysis of Azerbaijan's progress in digital finance relative to other economies. His study identifies key success factors and areas for improvement, emphasizing the role of digital payments, online banking, and fintech adoption in fostering financial inclusion.

The collective findings from these studies underscore the transformative potential of digital financial services in Azerbaijan. While technological advancements have expanded financial accessibility, challenges such as regulatory constraints, financial literacy gaps, and infrastructure limitations continue to hinder full-scale adoption. Addressing these barriers through targeted policy interventions and strategic investments in digital finance infrastructure will be critical in ensuring that digital financial services contribute to a more inclusive and resilient financial system.

3. METHODOLOGY OF RESEARCH

This study employs a mixed-methods approach, incorporating both quantitative and qualitative research techniques to analyze the role of digital financial services in enhancing financial inclusion in Azerbaijan. The methodology is structured around data collection, variable selection, and analytical techniques to ensure a comprehensive examination of the subject.

The data used in this study is derived from both primary and secondary sources. Secondary data is collected from reports published by the Central Bank of Azerbaijan, government agencies, international financial institutions such as the World Bank and the International Monetary Fund (IMF), and academic literature on digital financial services. Additionally, data from fintech companies, commercial banks, and payment service providers are utilized to track trends in digital finance adoption, transaction volumes, and customer engagement. Primary data is obtained through structured surveys and interviews with key stakeholders, including financial service providers, regulatory authorities, and consumers who use digital financial platforms.

Quantitative analysis is conducted using statistical and econometric techniques to assess the impact of digital financial services on financial inclusion. Descriptive statistics provide insights into the penetration and usage of mobile banking, digital

payments, and fintech solutions in Azerbaijan. The study employs regression analysis to examine the relationship between digital financial service adoption and financial inclusion indicators, such as the percentage of the unbanked population, digital transaction volumes, and mobile banking usage rates. Time-series analysis is applied to assess trends over the past decade, capturing the evolution of digital financial services in Azerbaijan.

A qualitative approach is also incorporated to complement the quantitative findings. Semi-structured interviews with financial experts, policymakers, and fintech entrepreneurs are conducted to gain deeper insights into the challenges and opportunities surrounding digital financial inclusion. These interviews provide contextual understanding, particularly regarding regulatory barriers, consumer trust, and financial literacy issues. Thematic analysis is used to categorize responses and identify recurring themes related to digital financial service adoption, security concerns, and policy interventions.

To ensure the robustness of the findings, triangulation is applied by comparing data from multiple sources, including government reports, financial institution data, and survey responses. The study also includes case studies of successful digital financial service initiatives in Azerbaijan and other comparable economies, providing a broader perspective on best practices and lessons learned.

By integrating quantitative and qualitative research methods, this study aims to provide a comprehensive understanding of the role of digital financial services in enhancing financial inclusion in Azerbaijan. The methodological framework ensures that the findings are both empirically sound and contextually relevant, offering valuable insights for policymakers, financial institutions, and technology providers working to expand digital financial access in the country.

4. CURRENT LANDSCAPE OF DIGITAL FINANCIAL SERVICES IN AZERBAIJAN

The digital financial services sector in Azerbaijan has undergone significant transformation in recent years, driven by technological advancements, regulatory reforms, and changing consumer preferences. The adoption of mobile banking, fintech solutions, and digital payment platforms has expanded financial accessibility, particularly in urban areas. However, disparities remain in terms of digital financial

inclusion, with rural regions facing challenges related to infrastructure, digital literacy, and internet connectivity.

The expansion of mobile banking services has played a crucial role in enhancing financial accessibility. Major banks in Azerbaijan have introduced mobile applications that allow users to conduct transactions, apply for loans, and manage their finances remotely. The table below presents an overview of the adoption of mobile banking services by major financial institutions in Azerbaijan.

Table 1. Adoption of Mobile Banking Services by Major Banks in Azerbaijan

Bank Name	Year of Mobile Banking Launch	Number of Active Users (2024)	Key Features
Kapital Bank	2015	1.8 million	Payments, loans, transfers, QR transactions
PASHA Bank	2016	1.2 million	Business banking, contactless payments, investment services
ABB (Azerbaijan Bank)	2017	1.5 million	Personal finance management, mobile deposits, bill payments
Unibank	2018	950,000	Instant money transfers, digital lending, e-commerce payments
AccessBank	2019	720,000	SME-focused digital banking, mobile transactions, loan applications

Source: Jamalova, 2025.

The data highlights the increasing adoption of mobile banking services, with Kapital Bank and PASHA Bank leading in terms of active users. The development of digital financial infrastructure by these institutions has contributed to higher financial inclusion rates, although there is still room for further expansion into underserved communities.

The growth of fintech companies has also played a crucial role in digital financial services. The emergence of non-bank financial technology firms has facilitated innovative solutions such as digital wallets, peer-to-peer lending, and blockchain-based financial services. The fintech ecosystem in Azerbaijan has witnessed substantial investment, as indicated in the following table.

Table 2. Growth of Fintech Startups and Investment in Azerbaijan

Year	Number of Fintech Startups	Total Investment (Million USD)	Major Areas of Innovation
2018	10	5.2	Payment gateways, mobile wallets
2019	15	7.8	Digital lending, remittances
2020	20	12.5	Blockchain solutions, neobanks
2021	27	18.3	AI-driven finance, robo-advisors
2022	35	24.7	Embedded finance, open banking
2023	42	32.1	Cross-border payments, decentralized finance (DeFi)
2024	50	40.6	Digital wealth management, InsurTech

Source: Jamalova, 2025.

The table illustrates the steady rise in fintech startups and investment over the past six years, reflecting the increasing confidence of investors in Azerbaijan’s digital financial sector. The expansion of digital lending, blockchain-based transactions, and AI-driven financial management tools has provided consumers with more efficient and accessible financial solutions.

Another major component of digital financial services in Azerbaijan is the adoption of cashless payment systems. The government has introduced policies to encourage digital transactions, including incentives for businesses to accept digital payments and reductions in transaction fees for electronic transactions. The table below presents the trend in digital payments over the last five years.

Table 3. Growth of Digital Payments in Azerbaijan (2019–2024)

Year	Total Digital Transactions (Billion USD)	Percentage of Total Transactions	Growth Rate (%)
2019	2.4	25%	12.8%
2020	3.1	30%	14.6%
2021	4.2	38%	19.2%
2022	5.6	45%	21.4%
2023	7.1	52%	26.8%
2024	9.5	60%	33.2%

Source: Jamalova, 2025.

The data shows a consistent increase in digital payments, with cashless transactions accounting for 60% of all financial transactions in 2024. The steady growth rate reflects greater consumer trust in digital finance and an increasing preference for non-cash payment methods.

While Azerbaijan has made significant progress in digital financial services, challenges remain. The digital divide between urban and rural areas, cybersecurity risks, and regulatory constraints pose barriers to financial inclusion. Addressing these issues through targeted policy interventions, improved digital literacy programs, and investments in financial infrastructure will be critical in ensuring that digital financial services reach all segments of the population. The continued expansion of fintech, mobile banking, and cashless payments suggests a promising future for financial inclusion in Azerbaijan, but further efforts are needed to bridge the existing gaps and maximize the benefits of digital finance.

5. CHALLENGES IN DIGITAL FINANCIAL INCLUSION

Despite the rapid advancement of digital financial services in Azerbaijan, several challenges continue to hinder full-scale financial inclusion. These challenges stem from technological limitations, regulatory constraints, financial literacy gaps, and security concerns, all of which contribute to disparities in digital financial accessibility across different segments of society. Addressing these challenges is essential to ensuring that the benefits of digital financial services reach all individuals and businesses, particularly those in underserved regions.⁸¹

One of the primary barriers to digital financial inclusion in Azerbaijan is the uneven distribution of digital infrastructure. While major urban centers such as Baku have well-developed telecommunications networks and widespread access to high-speed internet, rural and remote areas continue to face connectivity issues. Limited broadband penetration restricts access to mobile banking and digital payment platforms, preventing many individuals from fully participating in the digital financial ecosystem. Without adequate infrastructure investments, the digital divide will persist, leaving a significant portion of the population excluded from financial services.

81 Sultanova, 2023.

Regulatory and legal constraints also present significant challenges in the adoption of digital financial services. The financial sector in Azerbaijan operates under strict regulations designed to ensure financial stability and prevent illicit activities. While such regulations are necessary, they sometimes create barriers for fintech startups and non-traditional financial service providers looking to enter the market. Lengthy licensing processes, compliance costs, and restrictive policies can slow down innovation and limit the expansion of digital financial solutions. Additionally, inconsistencies in regulatory frameworks for digital banking, blockchain-based transactions, and peer-to-peer lending create uncertainty for businesses and consumers alike.

Financial literacy remains another major impediment to digital financial inclusion in Azerbaijan. Many individuals, particularly those from older generations and rural areas, lack the knowledge and confidence to use digital banking and financial technology platforms effectively. Low awareness of digital financial tools and concerns about fraud contribute to reluctance in adopting online banking and cashless payment methods. Although financial education programs have been introduced, their reach remains limited, and there is a need for more widespread initiatives to enhance consumer awareness and trust in digital finance.

Cybersecurity and data privacy concerns further limit the adoption of digital financial services. As digital transactions increase, so do the risks of cyberattacks, fraud, and identity theft. Many consumers remain skeptical about the security of online banking platforms, fearing potential data breaches and unauthorized access to their financial information. Financial institutions must continuously invest in cybersecurity measures to protect user data and reinforce consumer confidence in digital transactions. Strengthening regulations on data protection and implementing transparent security protocols will be crucial in addressing these concerns.⁸²

Another challenge is the reluctance of small businesses and informal sector participants to adopt digital payment systems. Many small enterprises continue to rely on cash-based transactions due to a lack of incentives to transition to digital platforms. High transaction fees for electronic payments, limited integration with banking systems, and the complexity of digital financial tools discourage small

82 Badalov & Shukurov 2021.

businesses from embracing digital finance. Policymakers must address these structural barriers by promoting cost-effective digital payment solutions and incentivizing businesses to shift towards cashless transactions.

Despite these challenges, Azerbaijan has made significant progress in expanding digital financial services. However, overcoming these barriers requires coordinated efforts from financial institutions, regulators, and policymakers. Addressing digital infrastructure gaps, streamlining regulatory processes, enhancing financial literacy, strengthening cybersecurity measures, and encouraging digital payment adoption among businesses will be crucial steps in achieving comprehensive financial inclusion. By implementing targeted reforms and fostering a more inclusive digital finance ecosystem, Azerbaijan can maximize the potential of digital financial services to drive economic growth and improve financial accessibility for all.

6. OPPORTUNITIES FOR EXPANDING DIGITAL FINANCIAL INCLUSION

The expansion of digital financial services presents significant opportunities for enhancing financial inclusion in Azerbaijan. With the rapid advancement of technology and increasing adoption of digital payment solutions, the country has the potential to bridge financial accessibility gaps and integrate a larger portion of the population into the formal financial system. The growing penetration of mobile banking, fintech innovations, and supportive government policies provide a strong foundation for accelerating digital financial inclusion and fostering economic development.

One of the most promising opportunities for expanding digital financial inclusion lies in the continued growth of mobile banking and fintech solutions. As internet and smartphone penetration increase across Azerbaijan, more individuals, particularly in rural areas, can gain access to financial services through mobile platforms. Digital banking applications have already demonstrated their ability to offer convenient and cost-effective financial solutions, reducing the reliance on traditional bank branches. The expansion of mobile-based financial services, including digital wallets and mobile payment systems, can further enhance financial accessibility for unbanked and underbanked populations.⁸³

83 Mammadov, 2024.

The Azerbaijani government has recognized the importance of digital finance in promoting economic growth and has introduced various initiatives to support its development. Policies aimed at digital transformation, financial literacy, and fintech innovation provide a favorable regulatory environment for expanding financial inclusion. Strategic partnerships between the government, financial institutions, and technology firms can further facilitate the adoption of digital financial services by improving infrastructure, streamlining regulatory procedures, and incentivizing digital transactions. Additionally, the implementation of digital identification systems and e-government services can enhance access to financial services by simplifying customer verification processes.

The increasing role of fintech startups in Azerbaijan presents another major opportunity for expanding digital financial inclusion. The emergence of non-traditional financial service providers has introduced innovative solutions such as peer-to-peer lending, microfinance platforms, and blockchain-based transactions. These technologies can offer alternative financial solutions to individuals and small businesses that may face difficulties in accessing credit through traditional banking institutions. Encouraging fintech development through targeted investment and regulatory support can enhance competition in the financial sector and improve the availability of tailored financial products.

The integration of blockchain technology and decentralized finance (DeFi) solutions also provides new avenues for financial inclusion. Blockchain-based financial services offer secure, transparent, and efficient transaction mechanisms that can reduce costs and increase accessibility. Smart contracts and digital assets can facilitate remittances, cross-border transactions, and digital lending, offering financial opportunities to those who have historically been excluded from traditional banking systems. By fostering an enabling environment for blockchain innovation, Azerbaijan can position itself as a regional leader in digital financial transformation.

Improving financial literacy and consumer trust in digital finance is another key opportunity for expanding financial inclusion. While digital financial services are increasingly available, their adoption depends on consumer awareness and confidence in using them. Financial education programs that focus on digital banking, cybersecurity, and responsible financial management can empower individuals to make informed decisions about their finances. Expanding these

initiatives through schools, universities, and community-based organizations can further enhance digital financial literacy and encourage greater participation in the digital economy.

Small and medium-sized enterprises (SMEs) stand to benefit significantly from the expansion of digital financial services. Digital payment systems, e-commerce platforms, and online lending solutions can improve business operations, facilitate access to credit, and reduce transaction costs. Encouraging digital financial adoption among SMEs through incentives such as lower transaction fees and access to digital financing solutions can strengthen economic resilience and drive entrepreneurship. By integrating digital financial services into business ecosystems, Azerbaijan can create a more inclusive financial environment that supports economic diversification.

Despite the challenges, the opportunities for expanding digital financial inclusion in Azerbaijan are substantial. Leveraging advancements in mobile banking, fintech, blockchain technology, and financial education can significantly enhance access to financial services. With strong government support, strategic private-sector investments, and targeted policy interventions, Azerbaijan has the potential to establish a more inclusive and technologically advanced financial system. By capitalizing on these opportunities, the country can drive financial empowerment, economic growth, and long-term financial stability for its population.

7. CONCLUSION AND POLICY RECOMMENDATIONS

The study highlights the transformative potential of digital financial services in enhancing financial inclusion in Azerbaijan. The findings indicate that the adoption of mobile banking, fintech innovations, and digital payment systems has significantly improved access to financial services, particularly in urban areas. However, challenges such as regulatory constraints, digital literacy gaps, cybersecurity risks, and infrastructural limitations continue to hinder the full realization of digital financial inclusion. Addressing these barriers is essential for ensuring that all segments of the population, including those in rural and underserved communities, can benefit from digital financial services.

The analysis reveals that mobile banking and fintech solutions have played a crucial role in expanding financial accessibility, reducing transaction costs, and promoting financial participation among individuals and businesses. Government

initiatives and regulatory reforms have contributed to the growth of digital finance, yet further policy interventions are needed to strengthen financial inclusion. The study also highlights the importance of fostering trust in digital financial platforms by enhancing consumer protection measures and promoting financial education.

To achieve broader digital financial inclusion, several policy recommendations are proposed. Strengthening digital infrastructure, particularly in rural and remote areas, should be a priority to ensure equitable access to financial services. Expanding high-speed internet connectivity and mobile network coverage will enable more individuals to participate in the digital economy. Regulatory frameworks should be modernized to support fintech innovation while maintaining financial stability and consumer protection. Simplifying licensing procedures for fintech startups and promoting regulatory sandboxes can encourage innovation and investment in digital financial services.

Financial literacy initiatives should be expanded to educate consumers on the benefits and risks of digital financial services. Targeted education programs, particularly for older generations and rural communities, can improve digital finance adoption rates. Additionally, financial institutions and fintech companies should invest in cybersecurity measures to mitigate fraud risks and enhance consumer confidence in digital transactions.

Encouraging the adoption of digital payment solutions among small businesses and informal sector participants is another key policy recommendation. Incentives such as reduced transaction fees for digital payments and tax benefits for cashless transactions can promote the transition from cash-based to digital financial systems. Public-private partnerships can also play a vital role in driving digital financial inclusion by fostering collaboration between government agencies, financial institutions, and technology providers.

In conclusion, Azerbaijan has made significant progress in digital financial services, but further efforts are needed to bridge existing gaps and ensure inclusive access to financial resources. By implementing targeted policies, investing in digital infrastructure, and fostering a supportive regulatory environment, Azerbaijan can achieve a more inclusive, efficient, and resilient financial system. These measures will not only improve financial accessibility but also contribute to long-term economic growth and social development.

REFERENCES

- Ibadoghlu, G. (2018). *Financial inclusion, financial literacy, and financial education in Azerbaijan. SSRN Working Paper Series*. Retrieved from SSRN. PDF.
- Jamalova, I. R. (2025). *Enhancing customer experience through digital banking innovations in Azerbaijan. TIM Journal*. Retrieved from TIM Journal. PDF.
- Abbasova, L. (2025). *Analysis and evaluation of bank products and services in Azerbaijan and in the world in the modern era. EA BEU Journal*. Retrieved from EA BEU. PDF.
- Mykhailiuk, G., Rustamzade, A., & Mykhailiuk, N. (2021). *Regulation and supervision of financial services in the era of global digitalization: Experience of Azerbaijan. Kyiv-Mohyla Academy Repository*. Retrieved from EKMAIR. PDF.
- Badalov, M. A., & Shukurov, E. (2021). *Prospects of digital financial services in the economic development strategy of the Republic of Azerbaijan. MNAU Journal*. Retrieved from MNAU. PDF.
- Mammadov, J. (2024). *An analysis of Azerbaijan's financial system reforms and their impact on economic development. SSRN Working Paper Series*. Retrieved from SSRN. PDF.
- Mammadova, G. G. (2021). *The role of the digital economy in the development of the financial system. ZBW Economics Archive*. Retrieved from ZBW. PDF.
- Shafiyev, Z. (2024). *Digital transformation and e-commerce adoption: A comparative analysis with a focus on Azerbaijan. CyberLeninka Journal*. DOI: 10.33619/2414-2948/102.
- Akhundzada, N. S., & Rzayeva, I. (2023). *The implementation of digital channels in business processes and access to finance for MSMEs in Azerbaijan. CEEOL Journal*. Retrieved from CEEOL. PDF.
- Sultanova, R. R. (2023). *Transformation of the structure of the currency control system in the digital economy of Azerbaijan. NTI Journal*. DOI: 10.32620/cher.2023.4.06. PDF

II DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ BAKI LİMANININ HƏRBİ- STRATEJİ ƏHƏMİYYƏTİ

Hüseyn Günay Pənah qızı⁸⁴

XÜLASƏ

Məqalədə II dünya müharibəsi illərində Bakı dəniz limanının iqtisadi və siyasi strateji əhəmiyyəti təhlil olunur. 1941-ci il iyun ayının 22-də faşist Almaniyası SSRİ-yə hücum etməsi ilə II Dünya müharibəsi yeni bir mərhələyə qədəm qoydu. Müharibənin başlanması ilə əlaqədar Sovet hakimiyyəti iyun ayının 22 və 23-də hərbi vəzifəli adamların orduya səfərbər edildiyini, ölkənin hərbi vəziyyətə keçirildiyini, döyüş sursatı planına dair səfərbərlik planı tətbiq edildiyini elan etdi. Ölkənin təsərrüfat həyatında ciddi dəyişikliklər yaradan müharibə nəqliyyatın işinin hərbi şəraitin tələbləri əsasında yenidən qurulması tələbini irəli sürdü. Təbii ki, öz coğrafi, hərbi-strateji mövqeyinə görə əhəmiyyət daşıyan Bakı dəniz limanı da bu quruculuqdan kənara qala bilməzdi. Azərbaycan gmiçilik tarixində Müharibə illərində Bakı Dəniz Limanı işğal olunmuş cəbhə bölgələrindən ən müxtəlif növ yükdaşıma əməliyyatlarını, boşaldılmış sənaye və hərbi malların ixracını, müxtəlif tipli avadanlıqların və ərzaq ehtiyatları, mülki əhali köçürülməsi tapşırıqlarını yerinə yetirməli idi. Dənizçilərin və yükləyicilərin fədakar əməyi nəticəsində hökumət və hərbi komandanlığın tapşırıqlarının öhdəsindən gəldi. Müharibə zamanı bir neçə milyon ton yük daşınmış, cəbhəyə, müdafiə sənayesinə və xalq təsərrüfatına göndərilmişdi. Dünya Xəzər dənizi vasitəsilə təxliyə edilən milyonlarla vətəndaşın və çoxlu sayda hərbinin şahidi oldu.

Açar Sözlər: Bakı Limanı, II Dünya Müharibəsi, Hərbi Strateji Yüklərin Daşınması, Əhalinin Köçürülməsi, Neftdaşımların Aparılması.

84 Tarix üzrə Fəlsəfə Doktoru, huseyn_gunay@yahoo.com, 0000-0001-7096-2385

ABSTRACT

The article analyzes the economic and political strategic importance of the Baku seaport during World War II. With the invasion of the USSR by Nazi Germany on June 22, 1941, World War II entered a new phase. In connection with the outbreak of the war, on June 22 and 23, the Soviet government announced the mobilization of military officials, the imposition of martial law on the country, and the implementation of a mobilization plan for ammunition. The war, which caused significant changes in the economic life of the country, demanded the reorganization of transport on the basis of military requirements. Of course, the Baku seaport, which is important for its geographical, military-strategic position, could not be left out of this construction. In the years of war Baku Sea Port had to carry out the most various types of marine shipping, typical for a wartime: export of the evacuated industrial and military equipment, material and food stocks and the civil population from front areas. As a result of self-sacrificing work of seamen and loaders coped with all tasks of the government and military command. During the war, several million tons of freight were shipped to the front, defensive industry and national economy. Through the Caspian Sea it was witnessed to million evacuated citizens and a large number of troops.

Keywords: Baku Port, World War II, Transportation of Strategic Military Cargo, Resettlement of the Population, Oil Transportation.

1. GİRİŞ

II dünya müharibəsi zamanı Bakı dəniz limanı işğal olunmuş ərazilərin əhalisinin və avadanlıqların, həmçinin hərbi texnikanın və yaralı əsgərlərin cəbhəyə daşınması kimi mühüm bir vəzifə qarşısında idi. Böyük Vətən müharibəsi illərində Bakı dəniz limanı irimiqyash köçürmə işlərində başlıca rollardan birini oynamışdır. Bunun səbəbi onun təkcə əlverişli coğrafi vəziyyəti deyil, həm də şimal və cənub istiqamətindəki dəmiryol xətləri üzərində yerləşməsi nəticəsində qərb rayonlarından köçürülən əhali və müxtəlif müəssisələrin avadanlıqlarının Bakıdan keçərək şərqə göndərilməsinin daha rahat, ucuz və təhlükəsiz başa gəlməsi idi.

2. BAKI DƏNİZ LIMANI VASITƏSİLƏ İŞĞAL OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏN ƏHALİNİN KÖÇÜRÜLMƏSİ

Müharibənin başlanması ilə əlaqədar Bakı dəniz limanının iş qrafiki ciddi surətdə dəyişdi. Çünki müharibə Xəzər dənizi vasitəsi ilə daşınan yüklərin tərkibində

mühüm dəyişikliklər yaratmışdı. Donanmanın iş qrafikinə də yenidən qurulmasına başlandı. Bir sıra gəmilər hərbi dəniz donanmaya verildiyindən qalan gəmilərdən daha səmərəli istifadə etmək lazım idi. Bakı dəniz limanı həm köçürülən sərnişin və yükləri qəbul edib yola salmalı həm də cəbhəyə hərbi silahları və benzini vaxtında ötürməli idi. İşlərin ümumi həcmnin xeyli artması nəqliyyatın işini xeyli gərginləşdirmişdi.

1941-ci ilin iyununda Bakı dəniz limanından Qərbi Qazaxıstana SSRİ-nin qərb ərazilərindən köçürülən əhali daşınmağa başladı. Əhali, avadanlıqlar və digər yüklərin köçürülməsinə baş dispetçer S.K.Aqapov nəzarət edirdi. Tək 1941-ci ilin ikinci dəniz naviqasiyası zamanı 9102 adam daşındı. Orta Asiyadan Krasnovodskaya silahlı hərbi qüvvələr, Həştərxandan, Mahaçqaladan, Bakıdan Krasnovodskaya əhali, sənaye avadanlıqları və digər qiymətli məhsullarının kütləvi axını başladı. Yüklər və köçürülən əhali Xəzərin qərbindəki portlardan şərq sahillərinə köçürülmək üçün növbə gözləyirdilər (26, 18). 1941-ci ilin avqust ayından limana ölkənin şimal rayonlarından Orta Asiyaya köçürülən müəssisələrinin yükləri və sərnişinlər gəlməyə başladı. Həmin yük və sərnişin axını vaxtında qəbul edib, dəniz nəqliyyatına ötürülməsi çox mühüm bir vəzifə kimi qarşıda dururdu (12, 10).

İlk köçürülmə vaxtlarında qısa bir müddətdə “Krasnoarmeyes” və “Qeliotron” gəmilərində, 63,53, 69 nömrəli baraklarda Qazaxıstan SSR-yə 10000-ə yaxın adam köçürüldü. 1941-ci ilin avqust ayında Dövlət Müdafiə Komitəsinin əmrinə əsasən nəqliyyat gəmilərinin bir hissəsi İran sahillərinə desant çıxarmaq işinə cəlb olunması yük daşıma işini çətinləşdirmişdi (11, 11).

Bakı dəniz limanının işçiləri köçürülən əhalinin və yaralıların qəbulunu təşkil edir, onları dəniz vağzalında yerləşdirir, xüsusi bufetlərdə yeməklə təmin edir və uşaqların tam qidalanması işini təşkil edirdilər. Tibbi xidmət, ana və uşaq otaqları fəaliyyət göstərirdi. Partiya təşkilatları da köçürülənlər arasında siyasi iş aparırdılar. Limanlarda təşviqat məntəqələri təşkil olunmuşdu. Orada konsertlər, mühazirələr, söhbətlər təşkil olunurdu.

1941-ci il 16 oktyabrda DMK Bakı dəniz limanından Krasnovodskaya 82 min adamın aparılması əmrini verdi. Bu vəzifənin öhdəsindən gəlmək üçün Xəzər Quru Yükdəşmə Gəmiçiliyi (Kaspflot) balıqçı gəmilərindən də istifadə etməyə başladı (26, 20). Qısa bir müddətdə Xəzər gəmiləri Bakıdan Krasnovodskaya 82 min adam daşıyaraq DMK-nin əmrini şəərəflə yerinə yetirdilər (8, 12).

1941-ci ilin noyabr-dekabr aylarında işğal olunmuş rayonlardan əhalinin daşınması daha da artmağa başladı. Köçürülən əhalinin və yüklərin qəbulu və göndərilməsini qaydaya salmaq üçün Azərbaycan Xalq Komissarlığı və KP MK 5 noyabr 1941-ci il “Yük və adamların Bakı limanından Krasnovodskə göndərilməsi” qərarının yerinə yetirilməsi üçün fəaliyyətə başladılar. O zaman hətta neftdaşıyan gəmilər belə əhalinin daşınması ilə məşğul olurdu. Gəmi heyətləri sərnişinləri bütün normaları pozaraq göyertələrdə, yük gəmilərində daşıyırdılar. Yenə də yer çatışmırdı. O zaman əhalinin daşınması üçün avtomatlaşdırılmamış gəmilər və taxta şalandalardan istifadə olunmağa başlandı ki, onların da göyertəsində 800-dən 2000-ə qədər adam yerləşdirmək mümkün idi. Yaralıların daşınması üçün “Özbəkistan” teploxodu yenidən təchiz olunmuşdu, müharibə ərzində bu teploxod M.S.İsmayılovun kapitanlığı ilə minlərlə döyüşçü və komandirləri daşımışdı. Qətiyyəən sərnişin reysləri üçün nəzərdə tutulmayan tankerlərdə minlərlə adamın daşınması çətin və mürəkkəb iş idi. Əhalini tək yerləşdirməklə iş bitmirdi, onlara minimum rahatlıq, yemək, içməli su və tibbi xidmətlə təmin etmək lazım idi. Dənizçilər bu işin öhdəsindən şərəflə gəlirdilər (19, 149).

18 noyabr 1941-ci ildə Xəzər gəmiçiliyi Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi A.S.Şerbovdan partiya və təsərrüfat təşkilatlarına limanlarda sərnişinlərə xidmətin yaxşılaşdırılması barədə teleqram aldı (7, 40). Həmçinin, SSRİ XKS-nin 1942-ci il 4 iyul tarixli 1100 №li qərarına uyğun olaraq, Azərbaycan SSR XKS-nin 1942-ci il 5 avqust tarixli 2784 №li qərarı ilə Azərbaycan SSR Xalq Ticarət Komissarlığına dəniz donanması sərnişinlərinə limanlarda yerli ticarət idarələrinin mövcud şəbəkəsi vasitəsi ilə xidmət göstərilməsi əmri verildi. Bundan əlavə tapşırıqlar ki, sərnişinlərə xidmət etməkdən ötrü Bakı dəniz limanı idarəsi yerli ticarət idarələrinə müqavilələr əsasında limanda restoranlar, bufetlər və mağazalar üçün binalar verməlidir (10, 265). Bu qərardan sonra sərnişinlərə diqqət daha da artırılmağa başlandı. 18 avqust 1942-ci ildə “Bakı şəhərindən keçməklə köçürülmə yüklərin qəbulu, göndərilməsi qulluq edilməsi” haqqında yeni əmr verildi (18, 225).

Bakı dəniz limanı işçiləri də daxil olmaqla Xəzər dənizçiləri onlara tapşırılan işləri şərəflə yerinə yetirməyə çalışaraq II dünya müharibəsinin ilk 6 ayı ərzində Bakıdan Şərq rayonlarına 1.028 min adam, 11343 vaqon və çoxlu sənaye müəssisəsi avadanlığı daşımışdılar (14, 175).

Qeyd etmək lazımdır ki, Bakı dəniz limanından qoşunların və hərbi strateji əhəmiyyətli yüklərin daşınmasında “Xəzər Hərbi Donanması”nın da böyük rolu və köməyi var idi. Bu idarənin gəmilərinin bir hissəsində xüsusi avadanlıqlar quraşdırılmış və Hərbi-Dəniz Donanmasına verilmişdir. Stalinqrad və Şimali Qafqaz uğrunda gedən döyüşlərin ən qızgın dövründə Xəzər dəniz kommunikasiyaları vasitəsilə Xəzər Hərbi Donanmanın müşayiəti ilə 434 mindən artıq insan (hərbçi və mülki), 216 təyyarə, 791 tank, 346 zirehli maşın, 4 mindən çox avtomobil, 222 traktor, 173 mindən çox at, 213 ton döyüş sursatı və başqa mallar daşınmışdır. Ümumilikdə isə müharibənin birinci dövründə Xəzər dənizi vasitəsilə 804 min adam, həmçinin 956 tank, 5427 top, 852 təyyarə, 390 mindən çox at, 6730 avtomobil və digər hərbi əhəmiyyətli mallar daşınmışdır (23, 48). Xəzər Hərbi Donanması cəbhə bölgələrindən yaralıların və xəstələri daşınmasını da təmin edirdi. Yalnız 1941-1942-ci illərdə Xəzər dənizi vasitəsilə 60 minə yaxın yaralı və xəstə döyüşçü daşınmışdır (20, 55).

3. II DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ İŞĞAL OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏN HƏRBI VƏ SƏNAYE AVADANLIQLARININ BAKI DƏNİZ LIMANI VASİTƏSİLƏ KÖÇÜRÜLMƏSİ

Yük və sərnişin axınının Bakı dəniz limanına kütləvi gəlişi liman işçilərinin vaqonlardakı yükləri liman ərazisindəki açıq meydançalara, habelə onun ətrafındakı yerlərə boşaltmağa məcbur olmalarına səbəb olurdu. Elə onu göstərmək kifayətdir ki, müharibənin ilk günlərindən başlayaraq təkcə 1941-ci ilin sonuna qədər, yəni yarım il ərzində Bakı limanı 4 min 500 vaqon köçürülən yük qəbul etmişdi (26, 37).

Yükləmə-yükboşaltma işi bütün sutka ərzində aparılırdı. İş daha da sürətləndirmək üçün yeni fəhlələr cəlb olunurdu. Bakı və respublika təşkilatları yüklərin, xüsusən də taxılın üstünü örtmək üçün brezent (su keçirməyən parça) yığırdılar. Limanın işini çətinləşdirən şeylərdən biri də köçürülən yüklərin əksəriyyətinin sənədsiz olması idi. Azərbaycan XKSİ və KP MK bu yüklərin silah və döyüş sursatı məqsədilə istifadə edilməsi üçün müvafiq respublika müəssisələrinə verilməsi haqqında 1941-ci il 5 noyabrda göstəriş verdi. Liman bu qərara əsasən köçürülən yüklər arasında olan yükləmə mexanizmlərini və nəqliyyat vasitələrini (kran, avtomaşınlar, traktor, dartıcı avtomaşınları və s.), həmçinin bu yüklərə nəzarət edən işçilərdən istifadə hüququnu qazandı (26, 35). Köçürülən yüklər arasında döyüş sursatları, silah hissələri, ayrı-ayrı yarımfabrikat məmulatlar, detallar və xüsusi materiallar aşkar

olunurdu. Hazır məhsul hərbi hissələrə təhvil verilir, natamam məhsul və xammal isə döyüş sursatları və silah hazırlayan Bakı zavodlarına verilir.

Sənaye avadanlıqlarının Bakı dəniz limanına kütləvi gətirilməsi 1941-ci il oktyabrın ortalarından başladı. Dekabrda Bakıdan Krasnovodska Rosselmaş zavodunun 24.500 ton avadanlığını aparmaq lazım idi. Limana birinci gələn yüklər arasında Xarkov motosiklet zavodunun dəzgahları, Novoçerkas dəzgahqayırma zavodunun avadanlığı, Rostov parovoz təmiri zavodunun avadanlığı da var idi.

1941-ci ilin dekabrından başlayaraq işğal olunmuş ərazilərdən köçürülən yüklər və əhalinin daşınması cəbhədə vəziyyətin dəyişməsi ilə əhəmiyyətli dərəcədə ixtisar olundu. 1941-ci ilin dekabrında Moskva ətrafı döyüşlərdə almanları geri çəkilməyə məcbur edən Sovet qoşunları qərb, cənub-qərb və cənub istiqamətlərindən əks-hücuma keçməyə başladılar. Döyüş xəttinin Qafqaz sıra dağlarına qədər gəldiyi Qafqaz döyüşləri günlərində Qafqaz dəmir yol xəttinin şimala əlaqəsi və Qafqazın ölkənin mərkəzi rayonları ilə əlaqəsi və Qafqaz cəbhəsinin təmin olunması Xəzər dənizi vasitəsilə həyata keçirilməyə başladı.

1942-ci ilin əvvəllərində gərgin iş rejiminə baxmayaraq liman anbarlarında Orta Asiyaya yola salınmalı olan 13 min ton yük yığılıb qalmışdı. Bundan əlavə 13 min ton yük vaqonlardan boşaldılmalı idi. Eyni zamanda dəniz yolu ilə xaricdən idxal edilən müxtəlif təyinatlı məhsulların daşınması üçün 850 vaqon tələb olunurdu (9, 29). 19 min ton işğal olunmuş ərazilərdən köçürülmüş yüklər Krasnovodska göndərilmək üçün yığılıb qalmışdı. Bakı limanında yaranmış ağır vəziyyətdən xəbər tutan DMTK 17 yanvar 1942-ci ildə bura yükləmə və yükləşdirmə üçün işçi batalyonu (1000 əsgər) göndərdi. Bundan əlavə Azərbaycan Xalq Soveti və KP MK Kaspflot və Kasp tankerə Bakıdan Krasnovodska adamların və sursatların aparılması üçün gəmilərin dəqiq qrafikinə qurulmasını tələb etdi (3, 29).

4. KÖÇÜRÜLMƏNİN 2-Cİ MƏRHƏLƏSİNİN BAŞLANMASI - NEFTİN CƏBHƏYƏ ÇATDIRILMASI

1942-ci ilin may ayının sonunda cənub cəbhəsində döyüşlərə bağlı olaraq köçürülmənin ikinci hissəsi başlandı. Rostov, Voronej, Orlov, Stalinqraddın sənaye müəssisələrinin köçürülməsi başlandı. 1942-ci ilin yaz-yay döyüşlərinə qızğın hazırlıq silah, hərbi sursat və ərzağın sürətli çatdırılmasını tələb edirdi. Amma gəmilərin tonnajı kifayət etmirdi. İri tonnajlı şalandalar tankları ancaq göyörtələrində

apara bilirdilər. Kaspflotun mühəndisi V.A.Xlebnikovun təklifi ilə şalandaların anbarlarının girişləri genişləndirildi və tanklar anbarlarda daşınmağa başlandı. Tank lülələri anbar sahələrindən tam istifadəyə imkan vermirdi. Onda dənizçilər mümkün olan yerlərdən dəşiklər açmağa başlayaraq problemi həll etdilər. İndi hər bir şalanda bir reysdə 59 tank apara bilirdi. Tanklar həmçinin “Qazaxıstan”, “Baksovet” kimi iri anbar girişləri olan teploxodlarda da daşınırdı. Gəmilərin yay naviqasiyasının açılması vaxtı Bakıda çoxlu miqdarda neft və duru yanacaq yığılmışdı. Təkcə Azneftkombinatda 6 milyon ton duru yanacaq var idi ki, onun da 4 milyonu torpaq yerlərdə saxlanılır, beləliklə də böyük neft hissəsi itirilir və onun keyfiyyəti də aşağı düşürdü (26, 64-66).

1942-ci il döyüşlərin qızğın vaxtında Donbas və Şimali Qafqazdan ölkənin şərq rayonlarına sənaye müəssisələrinə köçürülməsi Bakı dəniz limanı vasitəsi ilə həyata keçirilirdi. Dəmir yolu ilə daşınan yük Xəzər dənizi vasitəsi ilə əvvəlcə Krasnovodska gətirilir, oradan da şərqə aparılırdı. Bakıya yük ilə dolu qatarlar gəlirdi. Köçürülən əhali və avadanlığın Krasnovodska daşınmasını sürətləndirmək üçün xüsusi körpülər quruldu (16, 50).

1942-ci il aprelin 26-da DMK “1942-ci ildə Bakı və Qroznıdan neft məhsullarının daşınb aparılması haqqında” yeni qərar qəbul etdi. Bu qərarı yerinə yetirmək üçün Xəzər Neftdaşıma Gəmiçiliyinin (Kasptanker) kollektivləri bütün qüvvələri səfərbər etdilər. Onlar yaz gəmiçilik mövsümünün birinci həftəsində bütün çətinlikləri aradan qaldıraraq, cəbhə üçün Həştərxana 37.072 ton yanacaq daşıdılar. DMK-nin qərarı ilə 8 gün ərzində Bakıdan Krasnovodska 25 min ton manqan tozu, 2,5 min ton ferroerinti, 3 min ton sulfat göndərildi. 1942-ci ilin yayında cəbhədə vəziyyətin dəyişməsi yükdaşımanın xarakterinə də təsir etdi. Bakı dəniz limanı cəbhənin neft məhsulları ilə, o cümlədən əsas etibarilə B-76, B-70 aviasiya benzini, avtomobil benzini, liqroin, solyar, neft, dizel yanacağı, avtol, mühərrik nefti, mazutla daha çox təmin etməyə başladı. Dənizdə neft daşınması ənənələrindən başqa, yeni nəqliyyat üsullarından-neftin çəlləklərlə daşınmasından da istifadə olunurdu. Bunun üçün dəniz sahillərinə, bir başa suya relslər düzülmüşdür. Trosla bağlanmış neft çəlləyi suya salınırdı. Paraxod həmin çəlləkləri yedəyinə alıb, dəniz neft qatırı ilə açıq dənizə çıxarır, hərbi gəmilərin müşayiəti ilə ən qısa yolla Krasnovodsk limanına çatdırılırdı. Orada çəlləklər dəmir yolu ilə Orta Asiya, sonra da cəbhəyə gedirdi (24, 133).

1942-ci il avqust sentyabr aylarında limanda yığılmış bütün dəmiryol paravozları Bakıdan daşındı. Daha sonra barjlar vasitəsilə yüklə dolu vaqonlar daşınmağa başladı. Bir ay ərzində dörd barjla 25 min ton yük daşındı. Belə yüksək yükdaşıma Xəzər dənizində heç vaxt olmamışdı. 1942-ci ilin avqustunda "Kaspflot"-un gəmiləri Bakıdan Krasnovodska 4528 adam, 99 təyyarə, 49 traktor və avtomaşın, 1641 ton müxtəlif təyinatlı yük daşımış(46, 109), əks istiqamətdə onlar 1000 adam, 2650 ton döyüş sursatı, müxtəlif təyinatlı 263 ton yük, 515 at daşımışdılar (17, 171).

1942-ci ilin payızında Qafqaz uğrunda döyüşlər nəqliyyatın nisbətən nizama salınmış ahəngdar işini yenidən xeyli mürəkkəbləşdirdi. Çünki Azərbaycan dəmir yolu cəbhəni yanacaq və döyüş ləvazimatı ilə təchiz edən yeganə xətt idi. Qafqazın müdafiəsi vacib hərbi-siyasi və strateji əhəmiyyətə malik idi. Onun müdafiə işində bütün qafqaz xalqları kimi Azərbaycan da fəal iştirak edirdi. Qroznı, Maykop, Tuaps, Batumi neftayırma zavodları və Bakı-Batumi neft kəmərinin sökülmüş avadanlığının Xəzər dənizinin o biri sahilinə göndərilməsi ilə əlaqədar elə bir vəziyyət yaranmışdı ki, bu avadanlıqların, habelə sərnişinlərin yola salınmasını nizamlaşdırmaq müəyyən çətinlik yaradırdı. Bu ilk növbədə yükü boşaldılmayan vaqonlarla əlaqədar idi. Yaranmış gərgin vəziyyət üzündən 1942-ci ilin avqust-sentyabr aylarında yükü boşaldılmayan vaqonların sayı müəyyən olunmuş normanı 4 dəfə ötürdü (9, 89).

1942-ci ilin sentyabr və oktyabr ayları ərzində DMK-nin qərarı ilə Bakıdan Krasnovodska 2400 ton rels daşındı (3, 90) 1942-ci il ərzində Kaspflot Bakı limanından cəbhəyə 1250 min ton yük daşınmışdı (1,11). 1941-1942-ci illər ərzində Bakı dəniz limanı vasitəsilə 1 milyon adam, Krasnovodska 14 min vaqon daşındı. 977 vaqon yük Rostselmaş zavodunun, 321 vaqon Krasnıy Aksay, 432 vaqon Bunennov adına, 127 vaqon Krasnıy Kotelşik zavodlarının, 2000 vaqon elektrik stansiyalarının avadanlıqları da köçürülən yüklər arasında idi. Həmçinin Voroxilovqroddan 182 saylı zavodun, Tuapin zavodunun, Bakı - Batumi neft kəmərinin də sökülmüş hissələri bura daxil idi (2, 135). 1942-ci ilin avqust ayından dekabr ayına qədər Kaspflotun gəmiləri Bakı dəniz limanından Həştərxana, Quryev və Krasnovodsk limanlarına Maykop, Qroznı mədənləri və zavodlarından gətirilmiş yüz min tonlarla ağırlığı olan çoxlu avadanlıq, habelə Rostov kənd təsərrüfatı maşınlarının avadanlığını daşımışdı (13, 217).

1942-1943-cü illərdə Kaspflotun gəmiləri ilə əhəmiyyətli sayda piyada və süvari qoşun dəstələri və hərbi texnika dəstələri də daşınmışdı. 1942-ci ilin sentyabrından 1943-cü ilin martına qədər gəmilərlə 17.510 adamla dolu vaqon və hərbi texnika daşınmış və dəmir yoluna çatdırılmışdı. 1943-cü ildə təkcə avtomatlaşdırılmamış gəmilər 433,9 ton yük daşınmışdı. Bu da 1940-cı ildən 40 faiz çox idi (2, 137-138).

Müharibə illərində yük vaqonlarının Bakıdan Krasnovodsk neft gəmilərinin göyertələrində getməsi işi də təşkil olundu. 1942-ci ilin yayında, Bakıya yeni köçürülən yüklərin axını zamanı onların arasında daha çox yüklü vaqonlar və paravozlar var idi. SSRİ DDXK-lığı Kaspflota paravoz və dəmiryolu sistemlərinin, həmçinin yüklü vaqonların Bakıdan Krasnovodsk aparılmasını təşkil etməyi tapşırırdı.

Heç bir zaman buna oxşar işlə məşğul olmamışdılar. Buna görə də bu tapşırığın yerinə yetirilməsi ciddi hazırlıq tələb edirdi. Partiya təşkilatı bu işdə dənizçilərə yardım etdi. Azərbaycan KP MK-si bu məsələ ilə əlaqədar Kaspflot, Kasptanker, Bakı dəniz limanı və Qafqaz dəmiryollarının mühəndis-texniki işçiləri ilə müzakirə keçirdi. Bu vəzifə Kaspflot və Kaptankərə həvalə olundu. Rekord həddə, qısa bir vaxt ərzində gəmi və şalandalar, həmçinin Bakıdan Krasnovodsk gedən bərələr vaqon və paravozların daşınması üçün yenidən təchiz olunmağa, gəmi göyertələrində rels xətləri qurulmağa başlandı. İş uğurla həyata keçirilirdi. Təkcə 1942-ci ilin avqust ayında 100-dən çox paravoz aparıldı. 1942-ci ilin avqust ayından dekabr ayına qədər Kaspflotun gəmiləri Bakı dəniz limanından Həştərxana, Quryev və Krasnovodsk limanlarına Maykop, Qroznı mədənləri və zavodlarından gətirilmiş yüz min tonlarla ağırlığı olan çoxlu avadanlıq, habelə Rostov kənd təsərrüfatı maşınlarının avadanlığını daşınmışdı (15, 217).

1942-ci ilin sentyabrında Bakıya Gürcüstandan manqan filizi və ferroerintilərin kütləvi gətirilməsi başladı. Bu yeni yükün limana qəbulu üçün təcili hazırlıq başladı. 1942-ci il avqust-sentyabr aylarında bütün paravozlar Bakıdan daşındı. Daha sonra barjlarla yüklə dolu vaqonlar daşınmağa başlandı. Bir ay ərzində 4 barjla 25 min ton yük daşındı. Ancaq liman yalnız bərə və üzən doklarla dəmir yolu nəqliyyatı vasitələrini daşımağın öhdəsindən gələ bilmirdi. Orta Asiyada isə dəmiryolu sistemlərinə xüsusi ehtiyac duyulurdu. Lazım olan gəmilər də çatışmırdı. Vəziyyətdən çıxmaq üçün DDXK-nın Mərkəzi Liman idarəsinin rəisi B.Q.Bakayev sistemləri dənizlə üzmə yolu ilə aparılmasını təklif etdi. Əvvəlcə sistemlər üzən

kranın köməyi ilə suya salınırdı, amma sonra B.Q.Bakayev dəmir yolu xətti ilə birləşən stabel-elling sxemi hazırladı. Sxem tam hazırlanmamış Bakı dəniz limanı onun tikintisinə başladı (26, 105). Qeyd edək ki, V.Q.Bakayev Bakı dəniz limanında kütləvi şəkildə yığılmış hərbi və təsərrüfat əhəmiyyətli yüklərin, evakuasiya edilən əhalinin göndərilməsinin təşkil edilməsi üçün DDXK tərəfindən göndərilmişdi (25, 72).

Yükdaşımların nizama salınması üçün Azərbaycan XKS və KP MK Kaspflot və Kasptankerə Bakıdan Krasnovodsk adamların və sursatların aparılması üçün gəmilərin dəqiq qrafikinin qurulmasını tələb etdi (6, 29). 1942-ci ilin oktyabrından 1943-cü ilin martına qədər Kasptankerin gəmiləri 145 min döyüşçü və döyüş texnikası və atlarla dolu 6 min vaqon daşıyırdı (2, 196). DMK Bakı dəniz limanında işlərin yaxşı təşkilinin böyük hərbi-təsərrüfat əhəmiyyətini nəzərə alaraq, 1942-ci ilin yazında ora öz xüsusi səlahiyyətli nümayəndəsini göndərdi. Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR XKS nəzdində əhalinin və yüklərin köçürülməsi işi ilə məşğul olan daimi komissiya təşkil edildi. Sərnişin daşınması sürətlə davam edirdi. Köçürülən əhali üçün Bakıda xüsusi köçürmə məntəqələri təşkil edildi. Bakı şəhər partiya, sovet və ictimai təşkilatları qısa müddət ərzində köçürülən əhalini ərzaqla və müvəqqəti sığınacaqla təmin edir, onlara tibb xidməti göstərirdilər. Təkcə, 1942-ci ilin payızında Xəzər dənizçiləri müxtəlif yük gəmilərinə Bakıdan Krasnovoskaya 636.800 adam daşımışdılar (14, 127).

1942-ci ildə dəniz vasitəsilə yük daşınması artdığı zaman Xəzər dənizçiləri teploxodlara yedək karvanları qoşmağa başladılar. Təkcə "Türkmənistan" teploxodunun kollektivi 20-dən çox yedək gəmi karvanı aparmışdı. Hərbi texnika və ağır yüklərin daşınması üçün qabaqcıl mühəndis və dənizçilərin təşəbbüsü ilə ağır yüklərin bərə vasitəsilə daşınmasına başlandı. Bu da iş vaxtına çox qənaət etməyə imkan verirdi. Belə ki, Krasnovodsk ağır yüklər aparılır, oradan isə hərbi sursatla dolu vaqonlar bərə ilə Bakıya gətirilirdi.

1942-ci ilin sonunda Stalinqrad qələbəsi nəqliyyatın işinin yenidən qurulmasına böyük təsir göstərdi. 1942-ci ildə Xəzər dənizi vasitəsilə cəbhəyə 1,5 milyon, 1943-cü ildə isə 1,6 milyon ton neft daşınmışdır (22, 107).

1942-ci il yük axınının limana ən çox daxil olduğu dövrüdür. 1942-ci ildə Xəzər dənizçiləri cəbhə və ölkə üçün 1.496.000 ton neft və neft məhsulları daşıdılar. Həmin ildə onlar təkcə neftdaşıyan gəmilərdə 145 min döyüşçü və 6000 vaqon hərbi

texnika daşımışdılar. Sovet ordusu hissələrinin Qafqaza əks hücumu ərəfəsində qısa müddətdə Bakıdan cəbhəyə 17.510 vaqon hərbi texnika, sursat və ləvazimat göndərilmişdi (7, 60).

Müharibənin ilk iki ili ərzində Bakı dəniz limanından ölkənin başqa yerlərindən köçürülmüş 29000 vaqon yük yola salınmışdı. Bakı dəniz limanı 1942-ci ildə planı 113,4 faiz yerinə yetirmişdi. Kasptankerin gəmiləri vasitəsi ilə təyyarə benzininin daşınması 1941-ci ilə nisbətən 1942-ci ildə orta hesabla ayda 39 min ton artmışdı. Kaspflotun dənizçiləri 1942-ci ilin avqust ayından noyabr ayınadək plandan əlavə 486.290 ton yük daşıyaraq vaxta 350 gün qənaət etmişdilər (13, 214).

17 yanvar 1943-cü ildə Aərbaycan KP MK DMK-dən əhalinin Zaqafqaziya və Krasnovodskdan köçürülməsini dayandırılması barədə əmr aldı. Bakıdan əhalinin işğalçılardan azad olunmuş torpaqlara yenidən qaytarılması başladı. DMK göstərişinə əsasən 1943-cü ilin yanvar ayının ikinci yarısından müharibənin ilk vaxtlarında ölkənin şərq rayonlarına köçürülmüş müəssisələrin avadanlığının və əhalinin yenidən öz əvvəlki yerinə qaytarılmasına başlandı. İşğal olunmuş rayonlar azad olduqca, dəmir və dəniz yolu nəqliyyatının ümumi yük dövriyyəsində xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin bərpası üçün nəzərdə tutulmuş yüklərin xüsusi çəkisi artırdı (9, 22). Krasnovodskdan Bakıya geri köçürülmə zamanı 3000 traktor, 2700 kotan, 450 toxumsəpən maşın, 300 avtomosın və kombaynlar köçürüldü (5, 32).

Qeyd etmək lazımdır ki, 1941-ci ilin iyulundan 1945-ci ilin mayına qədər Xəzər dənizi vasitəsilə Kasptanker Qızıl Orduya 4.2 milyon ton yanacaq daşımışdı ki, onun da 38 faizini aviabenzin təşkil edirdi. 1942-ci ildən 1945-ci ilin mayına qədər Kaspflotun gəmiləri İran limanlarından 2.8 milyon ton idxal yükləri gətirmişdi (5, 24).

5. NƏTİCƏ

II dünya müharibəsi illərində Bakı dəniz limanı hərbi və strateji xarakterli vəzifələrin öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gəlmişdi. Müharibənin tələblərinə uyğun iş qrafikində kəskin dəyişikliklər edilən limandan çox böyük miqyasda yükdaşımalar həyata keçirilmiş, liman beynəlxalq tranzit dəhlizinə çevrilmişdi. İşğal olunmuş torpaqlardan əhali ölkənin şərq rayonlarına köçürülmüş və sonradan geri qaytarılması da liman vasitəsilə həyata keçirilmişdi. Bakı dəniz limanı vasitəsilə

cəbhənin hərbi əhəmiyyətli yüklər və döyüş sursatları ilə vaxtında təmin edilməsi qələbənin əldə olunmasında həyati əhəmiyyət daşıyırdı. Təsadüfi deyildi ki, arxa cəbhənin qəhrəman şəhəri olan neft Bakısının rolunu yüksək qiymətləndirən N.Voznesenskiy “SSRİ-nin hərbi iqtisadiyyatı Böyük Vətən müharibəsi dövründə” kitabında yazmışdı: Bakı cəbhəni və xalq təsərrüfatını fasiləsiz neft məhsulları ilə təchiz etmiş, yerdə və səmada yüz minlərlə motoru hərəkətə gətirmişdir (21, 54).

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivi : fond 1, siyahı 169, iş 116, 1943

yenə orada: fond 1, siyahı 280, iş 4, 1943

yenə orada : fond 1, siyahı 313 iş 92 1942.

yenə orada : fond 1, siyahı 313, iş 100, 1942.

yenə orada : fond 1, siyahı 313, iş 129 , 1943.

yenə orada : fond 17, siyahı 1, iş 10, 1942.

yenə orada : fond 31, siyahı 2, iş 1006, 1942.

yenə orada : fond 109, siyahı 3, iş 47, 1941.

Azərbaycan SSR-nin Xalq Təsərrüfatı Böyük Vətən Müharibəsi illərində. Bakı, 1985,

Azərbaycan SSR qanunları, Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət heyətinin fərmanları və Azərbaycan SSR hökuməti qərarlarının Xronoloji küllüyyatı. II cild 1936-1945, Bakı,1978

Cəfərov İ. Xəzər dəniz nəqliyyatı Sovet hakimiyyətinin yetirməsidir. Bakı,1971.

Əbdülsəlimzadə Q.Y. Azərbaycan iqtisadiyyatı Böyük Vətən Müharibəsi illərində. Bakı, 1985.

İmanquliyev N. Zəhmətkeşlərin əmək qəhrəmanlığı uğrunda. Bakı, 1967.

Mədatov Q. Azərbaycan Böyük Vətən Müharibəsində. Bakı,1965.

Orucov Ş.O. , Əliyev A.M. Azərbaycan Nəqliyyatı Sovet hakimiyyəti illərində. Bakı,1980.

Piriyeva A. Böyük Vətən Müharibəsi Dövründə Azərbaycan xalqının cəbhə ilə arxanın birliyi uğrunda mübarizəsi. Tarix elmləri namizədi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, Bakı, 1996.

Аббасов М.Г. Баку в годы Великой Отечественной войны. Баку, 1967.

Азербайджанская ССР в период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). СБ.документов и материалов в двух томах т.2.Баку, 1977.

Беляева В.А. Трудовой героизм рабочих Азербайджана в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.), Баку, 1957.

Бунятов З.М., Зейналов Р.Э. От Кавказа до Берлина. Баку, 1990.

Вознесенский Н. Военная экономика ССРИ В период Великой Отечественной войне. М., 1947.

История Второй Мировой войны. 1939-1945. XII том. Том 2. М., 1975.

Кадури Н. Защита Каспийской флотилией морских перевозок . Военно-исторический журнал, 1978, №4.

Маковский А.А, Радченко Б.М. Каспийская Краснознаменная. М., 1982.

Морской транспорт СССР. М., 1984.

Советская экономика в период великой отечественной войны. М., 1970.

Эдлинский С.Ф. Каспийский транспортный флот в великой отечественной войне.

Советского Союза 1941-1945 гг. М., 1963.

XIX ƏSRİN SONU XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ DÖVRÜ MƏTBUAT ETNOQRAFİK MƏNBƏ KİMİ

Əsgərli Kənan Zaman oğlu⁸⁵

XÜLASƏ

Məqalə etnoqrafiya elminin mənbələrindən olan dövrü mətbuat və burada çap olunmuş müəllim-ziyalarıımızın əsrlərinə həsr olunmuşdur. Məlumdur ki, Azərbaycanda etnoqrafiya elmi sistemli olaraq XX əsrin 20-ci illərindən formalaşmağa başlamışdır. Bu dövrə qədər xalqımızın həyat tərzinə, məişətinə, adət-ənənələrinə dair məlumatlar ayrı-ayrı ziyalılarımızın yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Dövrü mətbuatda çap olunmuş yaradıcılığının bir hissəsi etnoqrafik mənbə kimi dəyərli olan ziyalı - müəllimlərimizdən biri də Teymur bəy Bayraməlibəyov olmuşdur. Onun fəaliyyət çərçivəsini sıralasaq maarifçilik, folklor, etnoqrafiya, coğrafiya, siyasət kimi sahələrin adlarını çəkməyə bilərik. T.Bayraməlibəyov XIX əsrin 80-ci illərindən Bakıda rus dilində dərc olunan gündəlik qəzetlərdən biri olan “Kaspi” qəzetində Lənkəran qəzasının xüsusi müxbiri kimi çıxış etmiş, habelə “Baku”, “Azerbaydjan”, “Azərbaycan”, “Novoe obozreni” qəzetlərində məqalələri çıxmışdır. Onun adları çəkilən mətbu orqanlarda dərc olunan yazılarının mövzunu gündəlik məişət problemlərindən tutmuş, iqtisadi-siyasi hadisələrlə bağlı məsələlər əhatə edir.

Açar Sözlər: Etnoqrafiya, Tarix, Xalq Məişəti, Adət - Ənənə.

85 T.f.d., Bakı Qızlar Universitetinin Dosenti, asgarlikaz@gmail.com, 0009-0002-8728-5493

ABSTRACT

The article is devoted to the periodical press, which is one of the sources of ethnographic science, and the works of our teachers-intellectuals published there. It is known that the science of ethnography in Azerbaijan began to be systematically formed in the 20s of the XX century. To this day, information about our lifestyle, everyday life, customs, and traditions has been written by our individual intellectuals. Teymur bey Bayramalibeyov was an ethnographic source who was published in the press of his time and was one of our intellectuals and teachers. If we list the scope of his activity, we can name such areas as enlightenment, folklore, ethnography, geography, and politics. T. Bayramalibeyov worked as a special correspondent for the Lankaran district in the newspaper “Kaspi”, and one of the daily newspapers published in Russian in Baku since the 80s of the 19th century, and also published articles in the newspapers “Baku”, “Azerbaijan”, “Azerbaijan”, and “Novoe obozreni”. His articles have covered topics ranging from everyday life problems to issues relating to economics and politics.

Keywords: Ethnography, History, Folklife, Customs – Traditions.

1. XIX ƏSRIN SONU XX ƏSRIN ƏVVƏLLƏRİNDƏ DÖVRÜ MƏTBUAT ETNOQRAFİK MƏNBƏ KİMİ

Azərbaycanda etnoqrafiya elmi sistemli olaraq XX əsrin 20-ci illərindən formalaşmağa başlamışdır. Bu dövrə qədər xalqımızın həyat tərzinə, məişətinə, adət-ənənələrinə dair məlumatlar ayrı-ayrı ziyalılarımızın yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Əsasən bu işdə dövrü mətbuatın rolu böyük olmuşdur. Xüsusilə də, bölgələrdə çalışan müəllimlərimiz xalqımızın məişət həyatının bir çox sahələri ilə bağlı materialları toplayaraq mətbuatda – “Azerbaydjan” qəzeti, “Kaspi” qəzeti, “Novoe obozreni” və s. bu kimi mətbu orqanlarba çap etdirmişlər.

Dövrü mətbuatda çap olunmuş yaradıcılığının bir hissəsi etnoqrafik mənbə kimi dəyərli olan ziyalı - müəllimlərimizdən biri də Teymur bəy Bayraməlibəyov olmuşdur. Onun fəaliyyət çərçivəsini sıralasaq maarifçilik, folklor, etnoqrafiya, coğrafiya, siyasət kimi sahələrin adlarını çəkə bilərik. T.Bayraməlibəyov XIX əsrin 80-ci illərindən Bakıda rus dilində dərc olunan gündəlik qəzetlərdən biri olan “Kaspi” qəzetində Lənkəran qəzasının xüsusi müxbiri kimi çıxış etmiş, habelə “Baku”, “Azerbaydjan”, “Azərbaycan” qəzetlərində məqalələri çıxmışdır. Onun adları çəkilən mətbu orqanlarda dərc olunan yazılarının mövzunu gündəlik

məişət problemlərindən tutmuş, iqtisadi-siyasi hadisələrlə bağlı məsələlər əhatə edir”. (8, 35)

Teymur Bayraməlibəyovun qədim türk bayramı olan Novruz bayramı haqqında qələmə aldıkları diqqətə layiqdir. Müəlifin yazılarını maraqlı edən cəhətlərdən biri də, onun topladığı məlumatlara özünün şərhlər verməsidir. Onun 1913-cü ildə “Kaspi” qəzetində nəşr etdirdiyi “Novruz bayramı” (2, 3, 4) adlı silsilə məqalələri maraqlı məlumatlarla zəngindir. Bu məqalələrdə Novruz bayramının yaranması, mənşəyi, xalqın həyatındakı rolu, keçirilmə qaydaları, bayramla bağlı adət-ənənələr və s. geniş təsvir olunub.

1913 – cü il, martın 6-da çap olunmuş birinci məqalədə müəlif müsəlmanların Novruzu bayram kimi qeyd etdiyinə görə bu bayramın tarixi və bu zaman keçirilən bəzi mərasimlər haqqında oxuculara məlumat verməyi zəruri hesab edir. T. Bayraməlibəyov “Novruz” sözünün mənasını izah edərkən yazır: “Novruz” qədim sözdür və mənası fars dillində “yeni gün” deməkdir. Bu gün-qədim fars ilinin başlanğıcıdır. Bu gün günəş getdikcə öz parlaq şəfəqləri ilə Yeri işıqlandıraraq sərt, darıxdırıcı, qəmli qışdan Qoç bürcünə keçir və həyatverici gözəl yaz gecə - gündüz bərabərliyindən etibarən parlaq işığın qaranlıq və zülmət üzərində qələbə çalmağa başladığı təbiətdə öz gənc gücünün oyanışını bayram edir.” (3) Müəlif həmin tarixi günün bahar bayramı kimi qeyd olunmasının əsasını ataspərəstlik dininin banisi hesab olunan Zərdüş tərəfindən qoyulduğunu bildirərək Zərdüştlük təlimi haqqında qısa məlumat verir. “Bu yaz bayramı qədim fars bütperəstlik dininin banisi Zərdüş tərəfindən müəyyən edilmişdir... O, miladdan əvvəl VI yüzillikdə, yəni 599-cu ildə dünyaya gəlmiş, miladdan öncə 522-ci ildə isə vəfat etmişdir. Zərdüştlük dualist dini təlimi tanıyırdı. Bu dinə əsasən “ibtidai, yaradılmamış və hər şeyi əhatə edən varlıqdan” ruhların ordusu yaranmış ki, bunların da ən aliləri bunlardır: Hörmüz – işıq və xeyir ruhu; Əhrimən – qaranlıq və şər ruhu. Bu ruhlar dünya və insanlar üzərində hökmranlıq uğrunda daim öz aralarında mübarizə aparırlar. Bu mübarizə bəşər dünyasının inkişafı prosesidir və Hörmüzün Əhrimən üzərində tam parlaq qələbəsi ilə başa çatacaq.” (3)

“Novruz” bayramının yaranma tarixi haqqında məlumat verərkən T. Bayraməlibəyov bir fars əfsanəsinə əsaslanaraq bu bayramın yaranmasını Cəmşid şahın adı ilə də əlaqələndirir: “Bir fars əfsanəsində deyildiyinə görə, bir dəfə Cəmşid şah çətin döyüşlərdən sonra bütün dünyanı öz hakimiyyəti altına almış,

yaz vaxtı özünün hündür və dəbdəbəli sarayında istirahət edirdi. Ağacların necə çiçəklənməsini, çıpaq torpağın otlarla örtülməsini, bülüllərin oxumasını, quşların bir-birlərini oxşamasını, təbiətin öz böyüklüyü və gözəlliyi ilə hər kəsə öz övladı kimi gülümsəməsini görmək ona çox xoş idi və bu onu çox fərəhləndirirdi. O, ətraf mühitin ona bağışladığı hisslərin təsiri ilə ana təbiət kimi rəiyyətin də sevinməsinə istəyir və buna görə həmin andaca xalqa pul və paltar paylanmasını, bayram etmək üçün saraya dəvət olunmasını əmr edir. Xalq şah sarayı qarşısında şadyanılıq keçirib xəzinədarlardan hədiyyələr və pul alarkən, birdən şah Cəmişid qiymətli daşlardan olan, uzaqdan günəş şüaları kimi göz qamaşdırıcı işıq salan tacını geyinmiş halda qızılla bəzədilmiş sarayının eyvanında görünür. Özünün sevimli şahını görən xalq onu ilk, xoşbəxt və sevimli gün mənasını verən “Novruz” kəlməsi ilə alqışlayır. Rəvayətlərə görə, bu hadisə təbiətin yeniləşdiyi bir vaxtda baş verirdi və bu zamandan xalqın yaddaşında möhkəm qalmış “Novruz” başlayır. O vaxtdan bu bayram sədaqətlə, dəyişilmədən xalq tərəfindən qeyd olunur.” (3)

Cəmişidin adı əslində başqa bir bayram ilə bağlı olmuş, lakin bu ad fars köklü əfsanələr vasitəsi ilə bir papaq kimi Novruz bayramının başına geydirilmişdir. Fars müəllifləri isə fürsəti əldən verməyib, kök etibarını farslara aidiyyəti olmayan Novruz bayramını mənimsəmək, onu farsların milli bayramı kimi tanımaq üçün bu əfsanələrdən ustalıqla istifadə etmişlər. (6, s. 19) Əli bəy Hüseynzadə “Novruzün inqilab” məqaləsində ümumiyyətlə Cəmişid adlı şahın olmadığını, bunun Zərdüştin uydurması olduğunu təkidlə bildirərək yazır: “İranda Cəmişid adlı bir padşah olmamışdır ki, bir də Novruz icad etmiş olsun.” (7, 232-233) “Bu günkü şəklilə Novruz elmi cəhətdən məchul bir dövr və şəxsə mənsub olmaqdan ziyadə, tarixən mövcud olan bir sultana məxsusdur ki, o da türk hökmdarlarından Cəlaləddin Məlik şah Səlcuqidir.” (10)

Novruz bayramının hökmdarlara aid edilməsi cəhdi bilavasitə “ədalətli şah”, “ədalətli hökmdar” istəyi problemlərindən irəli gələn məsələdir. Mənbələrdən öyrənirik ki, Cəmişid xəstəliklərin qarşısını alan hökmdar kimi tanınmışdır. Çox güman ki, bunun özü də elə bir əfsanədir və adamların arzu, ümidlərini həmin hökmdarların şəxsində ifadə etmək xatirinə uydurmada başqa şey deyil. (9)

Azərbaycan xalqının sevilən mövsüm mərasimi Novruz haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Novruz bayramı zərdüştlüklə, İslam dini ilə də bağlanılır. Yazılı və şifahi mənbələrdə qorunub saxlanılan bir sıra rəvayətlər də belə fikirlərin

yanarına təkan verir. Novruz bayramının İran ərazisində hələ islam dininin qəbul edilməsindən əvvəlki dövrlərdə də keçirilməsi elmə məlumdur. İslamı yayan ərəblərin özlərinə də bu bayram iranlılardan, yəni İran ərazisində yaşayan xalqlardan keçərək “Neyruz”, “Nayruz” şəklində mövsüm mərasimləri arasında özünə yer almış, İranda dövlət dilinin fars dili olduğuna görə bayramın adı tərcümə olunaraq “Novruz” şəklində qalmışdır. (11, s. 98)

Novruz bayramının zərdüştiliklə əlaqəsi araşdırılarkən bir sıra sonradan əlavə olunmuş İslam ünsürlərini çıxmaq şərtilə, zərdüştilikdə də bu bayramın demək olar ki, indiki qaydada keçirildiyinin şahidi oluruq. Ancaq bu o demək deyil ki, Novruz Zərdüştiliklə bağlanmalıdır. Araşdırmalar, xüsusilə də müqayisəli araşdırmalar onun daha qədim köklərə malik olduğunu göstərir.

Bu bayramı Örgənəkon bayramı da adlandırırlar. “Örgənəkon” hadisəsini T. Bayraməlibəyov 1898-ci il martın 22-də Lənkəran şəhər sakini Mirzə Əziz Hacı Novruzəli oğlundan yazıya almışdır. Əfsanədə qeyd olunur ki, türklər bayraqlarında xilaskar qurdu təsvir etməklə yanaşı, həm də Altay dağlarının sıldırım qayalıqları əhatəsindən qurtulduqları həmin tarixi bütün türk xalqlarının “Qurtuluş” bayramı günü kimi qeyd edirlər. Həmin günün tarixi Novruz bayramı günlərinə təsadüf edir.

T. Bayraməlibəyov “Novruz bayramı” adlı ikinci məqaləsində bayram qabağı camaatın gördüyü tədbirlərdən, bayramı necə qarşılamaları və keçirtmələrindən bəhs edir. “Novruz bayramından iki həftə əvvəl müsəlmanlar bu bayramı təntənəli qarşılamağa hazırlaşırlar. Bunun üçün evləri ağardır, xalçaları yuyur, həyəti təmizləyir, özlərinə təzə paltar və ayaqqabı sifariş edir, mis qabları qalaylayır, otaqda müxtəlif bitkilər yetişdirirlər... Novruz gələndə üç gün müddəti ərzində bütün dükənlər bağlanır və hər cür ticarət dayandırılır, mollalar şagirdlərini 10 gün müddətinə dərslərdən azad edirlər. Bu gün hər bir müsəlmanın, hətta kasıbın da süfrəsində müxtəlif növ meyvə, şirniyyat və xörək olur, pəncərələrdə isə səməni görünür. Ümumi şənlik başlayır.” (4)

Bayram gecəsi bütün ailə üzvləri bir yerə yığılaraq Qurandan “Yasin” surəsini oxuyur, birgə namaz qılır, Allaha dua edirmişlər. Müəllif bayram süfrəsini təsvir edərkən ayrıca bir sinidə qabaqcadan hazırlanmış xonçanın hər cür şirniyyatla bəzədildiyini, qabın ətrafına yanan şamların düzüldüyünü təsvir edərkən yazır ki, həmin xonçaya mütləq bişmiş balığın başı qoyulmalıdır. O, bunun xalq arasında yayılmış dini əfsanə ilə əlaqəli olduğunu bildirir. Bu qəribə adət tarixi qəhrəman

Muxtarın şərəfinə qeyd edilir. “Muxtar müqəddəs şəhid imam Hüseynin intiqamını alaraq qəddar Şümrü öldürmüş, onun başını kəsib siniyə qoyaraq imamın oğlu Zeynal Abidinə gətirmişdir. İmam Zeynal Abidin atasının qatilinin başını aldıqdan sonra atası – müqəddəs şəhid Hüseyn üçün tutulan dərin matəmi aradan qaldırmağı əmr etdi.” (4) Lakin bu gün də Məhərrəmliklə əlaqədar matəm saxlanılması, mərasimlər keçirilməsi, Aşura gününün xüsusi qeyd olunması göstərir ki, tarixən bu hadisənin nəinki İmam Hüseynlə, ümumiyyətlə islam dini ilə əlaqəsi olmamışdır.

Teymur bəy Bayraməlibəyov Novruz bayramına həsr etdiyi üçüncü məqaləsində bayram günü edilən adətlərdən – qızlar və oğlanların öz fallarına baxmaq məqsədi ilə xəlvətcə qapı pusmaq, uşaqların evləri gəzərək qapılara papaq atmaq, qızların təzə ildə ərə gedib getməyəcəklərini öyrənmək üçün istifadə etdiyi müxtəlif fallardan bəhs edir. “Novruz gecəsi qızlar və oğlanlar öz bəxtlərini öyrənmək üçün həyətləri gəzərək pəncərə altında xəlvətcə qulaq asırlar. Kasıblar və uşaqlar evləri gəzərək qapılara şərf və ya yaylıq atırlar. Ev sahibləri bu şərf və ya yaylıqların içinə pul və ya şirniyyat qoyurlar. Qızlar həmin il ərə gedib-getməyəcəklərini öyrənmək məqsədi ilə ayaqqabılarını qapıdan atırdılar. Əgər ayaqqabının burun tərəfi qapıya tərəf düşsə idi, fala baxan qız evdə qalacaq, əgər daban tərəf düşsə, deməli, qız ərə gedəcək. Digər fala baxma üsulları da var. Təndirdə olan külün içinə yumurta, kömür və kağızda qırmızı rəngdə boya qoyurlar. Əgər arzu yerinə yetərsə, yumurta qırmızı rəngə, əks halda isə qara rəngə boyanacaq. Bu fala baxmaq gizli həyata keçirilir. Bunu elə etmək lazımdır ki, heç kəs görməsin, əks halda o yerinə yetməyəcək. Güzgü ilə də fala baxılır. Qız bir gecəlik güzgünü buxarıya qoyur, səhər isə zəif işıqda (alatoranda –K.Ə) dama çıxır və oradan bacanın dəliyindən güzgüyə baxır. Əgər toy bu il olacaqsə, qız mütləq öz nişanlısının şəklini güzgüdə görəəcək.” (4)

T. Bayraməlibəyov üçüncü məqaləsinin böyük hissəsini axar-çaxar şənbə adlandırılan çərşənbə gününə həsr etmişdir. Uzun ildə 4 martda, adi ildə isə 5 martda olan axar-çaxar şənbə müsəlmanlar arasında ən xoşbəxt gün hesab olunur. Xalq inancına görə bu günün gecəsi çaylar Allahın istəyi ilə axmaqlarını dayandıraraq bir saatdan çox dincəlik, ağacların başı aşağı əyilir, yerə dəyərək yenidən dikəlik, çoxdan evli olsalar da aralarındakı daimi mübahisələr nəticəsində bir-birindən ayrı yaşayan iki ulduz – Venera və Mars bu gecənin şərəfinə barışıb dostlaşırlar. Onların müvəqqəti görüşünə bütün ulduzlar və təbiət sevinir. Təbiət qısa müddətə də olsa, narazı ər-arvadı barışdırdığına görə dualarında Allaha təşəkkür edir; belə ki, hər

ikisi bir neçə kəlmə kəsərək iki dəfə öpüşür, Veneranın öz əri Marsla bədrəftarlılığı nəticəsində yenidən küsüşür və bir illik ayrı qalırlar. Əgər kimsə bu sevindirici görüşün şahidi olarsa, ona Allah barışmış ər-arvadın adına nə istəyirsə verir. Xalq inancına əsasən bu sevgi görüşünün şahidi yalnız Allahın xoşladığı şəxslər ola bilər.

Novruz, istər dini ayinlərə, istərsə də dindən kənar ayinlərə söykənsin, təqvimə bağlı bir mədəniyyət və ya folklor hadisəsi olaraq cəmiyyəti, müəyyən dəyərlər üzərində birləşdirən bir bayramdır. T. Bayraməlibəyovun “Novruz bayramı” adlı silsilə məqalələrindəki fikirləri və araşdırmaları ziddiyyətli olsa da xalq dünyagörüşünü, Novruz bayramının tarixini və müəllifin özünün etnoqrafik görüşlərini aydınlaşdırmaq üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Teymur Bayraməlibəyov 1914-cü il 5 fevralda “Kaspi” qəzetində çap etdirdiyi “Müsəlman həyatı mətbuatda” (2) adlı məqaləsində Mövlud bayramından bəhs edir. Məqalədə deyilir ki, Lənkəranda Məhəmməd peyğəmbərin “Mövludu” günü münasibəti ilə məsciddə böyük bayram keçirilmişdir. Bu bayramı lənkəranlılar ilk dəfə idi keçirirdilər. Bayramın əvvəlində axund Mirzə Məhəmməd peyğəmbərin həyat və fəaliyyətindən, islam dininin öyrənilməsinin vacibliyindən, bu dinin ən gözəl xüsusiyyətlərindən danışdı. Bayramın sonunda Teymur bəyin müəllimlik etdiyi “Behcət” məktəbinin şagirdləri Həzrəti Məhəmmədin şərəfinə ilahilər (dini mahnı – K.Ə.) oxudular. Tədbirə toplaşanlar bu maraqlı gecənin keçirilməsindən, şagirdlərin ifasından çox razı qaldılar.

Əsrlər boyu Mövlud gecəsinin öz ənənələri təşəkkül tapmışdır. Bu gecə müsəlmanlar oyaq qalır, Quran oxuyur, sədəqə çıxarır, günahlarının bağışlanması üçün Allaha dualar edirlər, qəlblərə xoş bir duyğu, sevinc, arxayınlıq hakim kəsilir. Lakin Mövlud gecəsinin fəlsəfəsi bununla bitmir. Burada məqsəd ondan ibarətdir ki, müsəlmanlar Məhəmməd peyğəmbərin keçdiyi həyat yoluna bir daha nəzər salsınlar, onun yüksək insani keyfiyyətlərindən, əxlaqi dəyərlərindən ibrət götürə bilsinlər.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, Bakı: AME-nin elmi mərkəzi, 2007, 884 səh.
2. “Kaspi” qəzeti, 1914-cü il, 5 fevral, № 29.
3. “Kaspi” qəzeti, 1913-cü il, 6 mart, № 55.
4. “Kaspi” qəzeti, 1913-cü il, 10 mart, № 56.
5. “Kaspi” qəzeti, 1913-cü il, 14 mart, № 57.
6. Hətəmi M. Novruz bayramının mənşəyi haqqında. AMEA-nın xəbərləri, (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası) Bakı, Elm, 1970, № 3, 110 səh.
7. Hüseynzadə Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2007, 640 səh.
8. Əsgərli K. Teymur Bayraməlibəyov yaradıcılığında xalq məişəti. Bakı, Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2022, 216 s.
9. Novruz bayramı ensiklopediyası. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 208 səh.
10. Rəsulzadə M.Ə. Novruz münasibəti ilə. “İqbal” qəzeti, 1914, 13 mart, № 599.
11. Yoloğlu G. Mövsüm mərasimləri. Bakı: Xəzər Universiteti, 2009, 216 s.

THE NECESSITY OF MAINTAINING A BALANCE OF POWER IN INTERNATIONAL RELATIONS FOR CENTRAL ASIA IS CRUCIAL

Muhammadumarov Sarvar⁸⁶

ABSTRACT

This article discusses the concept of the balance of power, the changes occurring in the balance of power in current international relations, the formation of a new political order in the world, the increasing role of Central Asia in the balance of interests in international relations, and as a result, the growing pressures on the region, including Uzbekistan. It also highlights the importance of a multi-vector and balanced foreign policy for Central Asia.

Keywords: Balance Of Power And Interests, Political Order, Multi-Vector Foreign Policy, Political Actors, Collective West.

1. INTRODUCTION

Maintaining the balance of power and interests in international relations is crucial for Central Asia, and this factor is of great importance for the countries of the region. Therefore, many scholars, political scientists, and researchers have conducted studies on the balance of power and interests. In particular, since the

86 3rd-year student, National University of Uzbekistan, Department of Political Science, sarvarmuhammadumarov@gmail.com, Scientific supervisor: Mirzavaliyev Javlonbek.

balance of power and interests is vital for Central Asia, this issue has become the main topic of local researchers and has been deeply studied.

2. MAIN SECTION

Having power and securing one's interests in international relations has always been important for all countries. Each state has its own interests. In the early stages of the emergence of states and during the Middle Ages, these interests were often satisfied through wars. It was common for one state to invade or plunder another state's territory. This reliance on power and lawlessness in international relations reached its peak during the two world wars. After the catastrophic end of World War II, countries replaced the League of Nations, which had been formed after World War I but had failed, with the establishment of the United Nations. The UN was intended to establish order in international relations and to act as a mechanism for restraining the powers. However, in recent times, this organization, like its predecessor, the League of Nations, is facing a crisis. The reason both organizations, the League of Nations in the past and the United Nations today, have become ineffective mechanisms is the problems in the balance of power. Today, the balance of power is disrupted, and the mechanisms for restraint are malfunctioning. These problems are burdening some states, forcing them to maintain the balance of power and interests while enduring external pressures between major powers. Before moving to the main topic, let's review some scholars' views on the balance of power.

Political scientist and researcher Fenelon states: "The balance of power is the action taken by a state to prevent its neighbors from becoming excessively powerful. Because if one nation rises above a certain limit, it changes the general system of all other neighboring states. The balance of power is regarded as the effort to maintain a specific equality and balance between neighboring states." (1835)

Vattel's view: "The balance of power is the organization of affairs to ensure that no state has the absolute ability to dominate or rule over others." (1916)

Toynbee says: "The balance of power works in a way that keeps the average strength of states at a low level based on a measure of political power. A state that threatens to raise its power above the average indicator is almost automatically subjected to pressure by other states within the same range of political power." (1934)

Morgenthau's opinion: "The balance of power refers to the real situation where international power is distributed approximately equally among several states." (1978)

According to Claude, "If any state or bloc becomes excessively powerful or poses a threat, other states will consider it a threat to their own security and will need to take individual and collective measures to strengthen their own power." (1962)[1]⁸⁷

If we summarize the views of all scholars, the definition of the balance of power is as follows: In international relations, the balance of power is the principle of maintaining equality or relative balance of power between states. This principle is crucial in ensuring stability in international politics, as the disruption of the balance of power or the rise of any state's power could pose a threat to other states. The reason why the balance of power and the balance of interests are discussed together in the main topic is due to their close relationship. In our view, the concepts of balance of power and balance of interests are closely related but have subtle differences. After the collapse and decline of the USSR, the USA became a truly hegemonic state in the world. The American political elite, intoxicated by their victory in the "Cold War," became politically arrogant. As a result, they began incorporating Russia, the "successor" of the USSR, into their projects without hesitation. In their view, the main rival had been defeated, and there was no longer any need to fear anyone. Under Boris Yeltsin, the relations were ambiguous and continued in a steady state. However, when Vladimir Putin came to power in March 2000, he created a "positive illusion" in the collective West's imagination. Initially, the positive relations continued, but the 2006 Munich Conference marked the point where they began to decline. From this period onward, relations between the Collective West and Russia worsened, and the confrontation that had existed with the USSR shifted towards Russia.[2]⁸⁸

87 Dr. Mukta Jain, Institute of Law, 2020, April 4th Speech.

88 <https://globalaffairs.ru/articles/vernutsya-nevozmozhno/>

3. 2022 INVASION OF UKRAINE AND THE NEW POLITICAL DILEMMA

Russia's invasion of Ukraine on February 24, 2022, created a new political dilemma in international relations. Central Asia, particularly Uzbekistan, viewed Russia's actions with deep concern. The reason for this is that the actions of former Union republics and partner states toward each other destroyed the principle of mutual trust. In response to Russia's aggressive actions, Western countries imposed several sanctions. As a result of this war, it can be said that the importance of Central Asia to Russia has increased. Russia sees this region as crucial for circumventing sanctions and demonstrating that it still has "friends" in the international arena. Meanwhile, the Collective West has actively sought to distance Russia's "allies" to weaken it. As a result, Central Asia has become a region where the interests of these two powerful forces collide.

There are specific reasons for Central Asia becoming a point of convergence for the interests of both sides in international relations. As Z. Brzezinski emphasized, the regions where the Collective West must reduce Russia's influence are: Eastern Europe, the Caucasus, and Central Asia.[3]⁸⁹ While Eastern Europe and the Caucasus have largely fallen out of Russia's sphere of influence, only Central Asia remains as Russia's "last hope." As a result, the region has become a contested area between the Collective West and Russia.

4. RUSSIA'S LOSS OF INFLUENCE IN EASTERN EUROPE

After Russia's annexation of Crimea in 2014, its relations with the region were significantly damaged. Relations with Ukraine were almost severed, and Ukraine left the Commonwealth of Independent States (CIS), the organization that once connected the former Soviet republics. The 2022 invasion further complicated the situation, undoing the improvements in relations. Countries like Poland now view Russia as an enemy and have intensified military exercises with NATO to protect themselves from its aggression, while also ramping up their armament. The only country in the region where Russia has maintained influence is Belarus. However, Belarus is not sufficient for Russia to achieve its goals.

89 Z. Brzezinski. (1998). "The Grand Chessboard."

5. THE LOSS OF INFLUENCE IN THE CAUCASUS

The situation in the Caucasus is entirely different. After the dissolution of the Soviet Union, Azerbaijan began to move toward the West. As a result, Russia's influence in this country has essentially vanished. In 2008, Russia's policy toward South Ossetia and Abkhazia worsened its relations with Georgia. The conflict between the two led Georgia to turn away from Russia. Armenia, which has always been Russia's main ally, was the key to maintaining Russia's influence in the Caucasus region. However, the most recent Nagorno-Karabakh war damaged the relationship between the two. Russia's failure to assist Armenia in this war, as a member of the Collective Security Treaty Organization (CSTO), led to Armenia "falling out" with Russia. Consequently, Armenia completely froze its participation in the CSTO. These events resulted in the loss of Russia's influence in the Caucasus. After these losses, Russia is now making efforts to retain its influence in Central Asia.

6. THE GROWING IMPORTANCE OF CENTRAL ASIA FOR THE COLLECTIVE WEST

There are several reasons for the increasing importance of Central Asia for the Collective West. After the dissolution of the USSR, the region was not considered particularly significant, but following the 2001 terrorist attacks, the Collective West viewed Central Asia as key partners in operations related to Afghanistan. In particular, Uzbekistan's Khanabad airbase was used in operations in Afghanistan. Along with Russia's loss of influence in other regions, the Collective West is now attempting to push Russia out of Central Asia as well. The Collective West sees these regions as independent states and uses them as a means to contain Russia's influence. Moreover, the ongoing "C5+1" diplomatic platform is being used to strengthen relations with the countries of the region.

At the same time, China is actively entering Central Asia. Taking advantage of the involvement of its regional competitors, China aims to implement its economic projects in the region.^{[4]⁹⁰} The difference between power and interest relations is particularly evident here. In our view, power balance is primarily a process carried out between opposing rivals. These rivals compete with each other through power,

90 <https://cyberleninka.ru/article/n/xitoyning-markaziy-osi-yodagi-soft-power-siyosati>

and this often leads to a clash of interests. Interest balance, on the other hand, is a narrower concept compared to power balance. Power and interest balance occurs primarily between rivals, while interests can also create conflicts between allied states. In Central Asia, this clash of interests is emerging between Russia and China, both of whom are partners in the region. While there is no power clash between them, there is an ongoing conflict of interests. Both countries want to implement their projects in the region and maintain it within their sphere of influence. As a result, the Central Asian states face the necessity of maintaining a balance of interests. One of these countries is important for us in terms of regional security and as a key importer, while the other is crucial for economic projects.

Therefore, it is crucial to maintain a balance of interests between these two competing parties in the region. This is because maintaining both power and interest balance allows Central Asia to preserve its sovereignty and pursue an independent foreign policy. In international relations, the ability of any region or state to conduct an independent foreign policy depends on its capacity to maintain balance with other states. If the region leans too heavily toward one side, it could result in the sacrifice of some of its interests and limit its ability to fully exercise its sovereignty. This factor is key for all countries when determining their political spheres, as it ultimately shapes a state's foreign policy.

7. CONCLUSION

As mentioned earlier, maintaining a balance of power and interests in Central Asia is becoming increasingly complex due to the competing external influences in the region. . Various powers pursue their interests, from democracy and human rights to regional security and economic cooperation. In such a context, Uzbekistan and the region must adopt a multi-vector foreign policy.[5]⁹¹ These powers are vying for dominance under different banners—be it democracy, human rights, regional security, or economic cooperation. In this environment, adopting a multi-vector foreign policy is crucial for countries like Uzbekistan to safeguard their sovereignty and regional interests.

91 <https://oz.sputniknews.uz/20211008/kopvektorli-tashqi-siyosatning-ozbek-modeli-nima---kamilov-20829298.html>

Equally, the integration of Central Asia through platforms like the Turkic states' cooperation is vital. It can act as a stabilizing force that facilitates a collective regional approach to external pressures and contributes to safeguarding the region's strategic autonomy. By carefully balancing relationships with different powers, Central Asia has the opportunity to maintain its sovereignty and achieve its own economic and political goals, avoiding being caught in the crossfire of larger geopolitical contests. This is key to ensuring that the region does not sacrifice its interests while navigating the complex web of international relations.

HERE IS YOUR REQUESTED LIST OF REFERENCES

1. Dr. MUKTA JAIN, Institute of Law, 2020, 4-April speech
2. «Заложить основу будущего» — Россия в глобальной политике (globalaffairs.ru)
3. Z. Bjezinskiy. (1998) „The Grand Chessboard”
4. <https://cyberleninka.ru/article/n/xitoyning-markaziy-osiyodagi-soft-power-siyosati>
5. <https://oz.sputniknews.uz/20211008/kopvektorli-tashqi-siyosatning-ozbek-modeli-nima---kamilov-20829298.html>

THE IMPACT OF OIL PRICE VOLATILITY ON FINANCIAL MARKET STABILITY IN AZERBAIJAN: AN EMPIRICAL ANALYSIS

Rabbi Garibov⁹²

ABSTRACT

This study examines the impact of oil price volatility on financial market stability in Azerbaijan, focusing on stock market performance, exchange rate fluctuations, and foreign direct investment inflows. Utilizing time-series data from 2000 to 2024, the study employs econometric models, including vector autoregression (VAR) and generalized autoregressive conditional heteroskedasticity (GARCH), to assess the relationships between oil price movements and financial indicators. The findings reveal that oil price increases are associated with stock market growth, currency appreciation, and higher investor confidence, while oil price declines contribute to financial instability, exchange rate depreciation, and reduced capital inflows. Structural break analysis further identifies key periods of financial distress coinciding with global oil price crises, emphasizing Azerbaijan's vulnerability to external shocks. The study highlights the necessity of economic diversification, improved foreign exchange reserve management, and financial sector reforms to mitigate the risks posed by oil dependence. Policy recommendations include strengthening fiscal stabilization mechanisms, developing non-oil sectors, and enhancing financial market resilience. These findings contribute to the broader discourse on economic stability in resource-dependent economies and provide valuable insights for

92 Akademia Ekonomiczna - Humanistycznych Warszawie, rebbi.qeribov2001@gmail.com, 0009-0006-9988-3692

policymakers, investors, and financial regulators navigating Azerbaijan's evolving financial landscape.

Keywords: Oil Price Volatility, Financial Market Stability, Exchange Rate Fluctuations, Economic Diversification.

1. INTRODUCTION

The financial stability of a nation is intricately linked to the volatility of global commodity prices, particularly in resource-dependent economies. Azerbaijan, as a hydrocarbon-rich country, has long been subject to fluctuations in global oil prices, which significantly influence its economic performance and financial markets. Given that oil and gas exports constitute the backbone of Azerbaijan's economy, price volatility in international energy markets creates profound macroeconomic and financial consequences. The interdependence between oil price movements and financial market stability necessitates an in-depth empirical examination to understand the dynamics of this relationship and to propose policy recommendations aimed at mitigating associated risks.

Over the past few decades, Azerbaijan has experienced both economic booms and downturns, largely driven by oil price cycles. The early 2000s witnessed unprecedented economic growth, fueled by high oil prices and significant foreign direct investment in the energy sector. However, the sharp decline in global oil prices in 2014–2015 posed serious challenges for Azerbaijan's financial system. The crisis resulted in currency devaluation, banking sector instability, and capital flight, raising concerns over the country's ability to withstand external shocks. The Central Bank of Azerbaijan was compelled to abandon the currency peg and devalue the manat twice in 2015, leading to significant inflationary pressures and reduced investor confidence. Such developments highlight the urgent need for academic research that systematically investigates the link between oil price fluctuations and financial market stability in Azerbaijan.

Financial market stability is a key component of sustainable economic development, influencing investment decisions, capital flows, and macroeconomic resilience. Oil price shocks can affect financial markets through multiple channels, including exchange rate volatility, inflationary pressures, and shifts in investor sentiment. In oil-exporting countries like Azerbaijan, a decline in oil prices can

lead to lower government revenues, reduced fiscal space, and declining foreign reserves. Consequently, banking sector liquidity, credit availability, and stock market performance become susceptible to adverse spillover effects. Understanding these transmission mechanisms is crucial for policymakers and financial institutions aiming to enhance economic resilience in the face of external shocks.

Azerbaijan's financial sector remains relatively underdeveloped compared to global standards, with a banking system that has historically been dominated by state-owned institutions. While recent economic diversification efforts and structural reforms have aimed to reduce the country's reliance on hydrocarbons, oil revenues continue to account for a substantial portion of government income and foreign exchange reserves. The oil price crisis of 2014–2015 exposed vulnerabilities in Azerbaijan's financial infrastructure, prompting the government to implement fiscal consolidation measures, strengthen regulatory frameworks, and promote non-oil sector growth. Despite these efforts, the lingering effects of oil price volatility continue to shape financial market behavior, necessitating a more comprehensive understanding of the risks involved.

Several empirical studies have examined the impact of oil price fluctuations on financial markets in various oil-dependent economies, yet there remains a gap in the literature concerning Azerbaijan. While some research has focused on the relationship between oil prices and macroeconomic indicators such as GDP growth, inflation, and exchange rates, relatively few studies have explored the direct implications for financial market stability. Given Azerbaijan's unique economic structure and its reliance on oil revenues, this research seeks to bridge the gap by providing an empirical analysis of the interplay between oil price volatility and financial market stability.

The primary objective of this study is to analyze how fluctuations in oil prices influence Azerbaijan's financial markets, with a focus on stock market performance, exchange rate dynamics, and foreign direct investment trends. Utilizing econometric modeling and time-series analysis, this research aims to identify causal relationships and quantify the magnitude of oil price shocks on financial stability indicators. By doing so, the study will provide valuable insights into the extent to which Azerbaijan's financial system is vulnerable to external shocks and propose policy measures to enhance resilience.

This paper contributes to the existing body of knowledge in several ways. First, it provides an empirical evaluation of oil price volatility and financial market stability in an emerging oil-exporting economy. Second, it offers a comparative analysis by situating Azerbaijan's experience within the broader context of oil-dependent nations. Third, the study generates policy-relevant recommendations that can inform government strategies for mitigating the adverse effects of oil price fluctuations on financial stability. The findings of this research will be particularly relevant to policymakers, financial regulators, investors, and academic scholars interested in the intersection of commodity prices and financial stability.

In the subsequent sections, this paper will first review the relevant literature to contextualize the study within existing research. The methodology section will then outline the econometric models and data sources used to conduct the analysis. The empirical findings will be presented and discussed, followed by a section on policy implications. Finally, the study will conclude with a summary of key insights and recommendations for future research. By shedding light on the relationship between oil price volatility and financial market stability in Azerbaijan, this paper aims to contribute to the ongoing discourse on economic resilience in resource-dependent economies.

2. LITERATURE REVIEW

The relationship between oil price volatility and financial market stability has been a focal point of academic research, particularly in resource-dependent economies such as Azerbaijan. Several studies have explored the impact of oil price fluctuations on macroeconomic stability, inflation, banking sector performance, and overall economic resilience. This section synthesizes relevant literature to contextualize the study within the broader scholarly discourse.

Oil price fluctuations play a critical role in shaping Azerbaijan's macroeconomic landscape. Zulfigarov and Neuenkirch (2020) examined the impact of oil price changes on key macroeconomic indicators, such as GDP growth, inflation, and exchange rates in Azerbaijan. Their study found that oil price shocks significantly influence economic stability, leading to cyclical fluctuations in growth and investment. Similarly, Ayyubova (2023) analyzed the influence of global oil prices on Azerbaijan's GDP, highlighting that sustained low oil prices pose a risk to

long-term economic sustainability. These findings underscore the vulnerability of Azerbaijan's economy to external commodity price movements, reinforcing the need for diversification strategies.

The relationship between oil price fluctuations and inflation has been extensively documented. Mukhtarov, Mammadov, and Ahmadoy (2019) investigated the impact of oil prices on inflation in Azerbaijan, revealing that increases in global oil prices contribute to domestic price hikes due to cost-push inflation effects. Similarly, Mustafayev and Guliyev (2024) applied a time-varying coefficient VAR model to assess the effects of oil price changes on inflation rates, concluding that oil price shocks have both short- and long-term inflationary consequences. These studies indicate that oil price instability not only affects consumer purchasing power but also complicates monetary policy formulation in Azerbaijan.

The banking sector in Azerbaijan has been significantly affected by fluctuations in oil revenues. Ibrahimov (2016) explored the effects of devaluation and oil price changes on the banking sector, demonstrating that periods of declining oil prices correlate with increased financial stress among banks, reduced liquidity, and higher non-performing loans. The study also highlighted how currency devaluation in 2015 exacerbated financial instability, leading to declining confidence in the banking sector. These findings emphasize the interconnectedness between oil price movements and banking sector health in Azerbaijan.

Beyond financial markets, oil price volatility has broader socioeconomic and political implications. Guliyev (2013) examined the role of oil revenues in maintaining political stability in Azerbaijan, arguing that high oil prices have historically supported regime stability through extensive state spending. However, in a later study, Guliyev (2016) assessed the social consequences of low oil prices, noting that declining revenues led to economic hardships, increased public dissatisfaction, and rising unemployment. These studies illustrate the dual role of oil as both a source of economic stability and a potential destabilizing factor during downturns.

The link between oil price fluctuations and national income has been explored by Mukhtarov, Humbatova, and Mammadli (2021), who found that oil price shocks have a direct and significant impact on Azerbaijan's national income levels. Their study in *Energies* provided empirical evidence that fluctuations in oil prices translate

into fiscal challenges for the government, affecting social spending, infrastructure projects, and economic growth. Similarly, Humbatova, Gasimov, and Hajiyev (2019) analyzed the broader impact of oil dependence on Azerbaijan's economy, emphasizing the need for diversification to mitigate risks associated with global oil price volatility.

While much of the literature highlights the vulnerabilities created by oil price instability, some studies offer policy recommendations to enhance economic resilience. Deniz and Heyderov (2024) discussed strategies for mitigating the adverse effects of oil price fluctuations, such as implementing countercyclical fiscal policies, strengthening foreign exchange reserves, and promoting financial sector stability. Their study in *Itobiad Journal* emphasizes the importance of risk management frameworks and economic diversification efforts. Similarly, Mustafayev and Guliyev (2024) suggest that adaptive monetary policies and structural economic reforms can help Azerbaijan navigate periods of oil price instability.

The existing literature highlights the significant impact of oil price volatility on Azerbaijan's financial stability, inflation, banking sector performance, and overall economic resilience. Studies consistently indicate that oil price fluctuations create financial vulnerabilities, necessitating effective policy responses. While previous research has extensively examined macroeconomic implications, there remains a gap in the empirical analysis of financial market stability, particularly in the context of stock market performance, exchange rate movements, and capital flows. This study aims to bridge this gap by providing a comprehensive empirical analysis of the effects of oil price volatility on Azerbaijan's financial market stability, contributing to the broader discourse on economic resilience in resource-dependent economies.

3. DATA AND METHODOLOGY

This study employs a time-series dataset to analyze the relationship between oil price volatility and financial market stability in Azerbaijan. The data covers key macroeconomic and financial indicators, sourced from national and international institutions, ensuring reliability and accuracy. The primary variables include oil prices, stock market performance, exchange rate fluctuations, and foreign direct investment inflows. The dataset spans a period from 2000 to 2024, allowing for an extensive examination of both short-term and long-term effects of oil price volatility on financial stability.

Oil price data is derived from Brent crude oil price records provided by the U.S. Energy Information Administration (EIA) and the World Bank. Given that Azerbaijan’s economy is highly dependent on oil exports, fluctuations in Brent crude oil prices serve as a key external determinant of financial market behavior. The stock market performance is represented by the Baku Stock Exchange (BSE) index, which reflects changes in investor sentiment and capital market responses to economic conditions. The exchange rate variable is collected from the Central Bank of Azerbaijan, with the USD/AZN exchange rate used as a measure of currency stability and foreign exchange market reactions to oil price shocks. Foreign direct investment (FDI) inflows, sourced from the State Statistical Committee of Azerbaijan, are included to assess how oil price fluctuations influence investor confidence and capital allocation decisions.

To provide a clear understanding of the dataset, descriptive statistics are computed for each variable, including mean, standard deviation, minimum, and maximum values. The table below summarizes the statistical properties of the key variables used in the study.

Table 1. Descriptive Statistics of Key Macroeconomic and Financial Variables in Azerbaijan (2000–2024)

Variable	Mean	Standard Deviation	Minimum	Maximum
Brent Crude Oil Price (USD/barrel)	65.4	23.8	19.5	143.9
BSE Index (points)	1435.6	532.2	620.3	2568.7
Exchange Rate (USD/AZN)	1.47	0.32	0.78	1.92
FDI Inflows (million USD)	3198.2	1087.5	1543.0	5236.7

Source: Deniz & Heyderov, 2024.

The table highlights significant variations in all variables, reflecting the volatility inherent in both the global oil market and Azerbaijan’s financial system. The wide range in oil prices suggests exposure to external shocks, which in turn may influence financial market stability. The BSE index exhibits substantial fluctuations, indicating periods of both rapid growth and market corrections. Similarly, exchange rate movements suggest considerable currency volatility, especially during periods

of oil price declines. The variation in FDI inflows further emphasizes the impact of economic uncertainty on investor confidence.

The methodological approach employs econometric modeling to assess the causal relationship between oil price fluctuations and financial market stability indicators. Vector Autoregression (VAR) and Generalized Autoregressive Conditional Heteroskedasticity (GARCH) models are used to capture both the dynamic relationships between variables and the volatility effects. The VAR model allows for an examination of the interdependencies among oil prices, stock market performance, exchange rates, and FDI inflows, while the GARCH model captures the impact of oil price volatility on financial market fluctuations.

To ensure the robustness of the analysis, stationarity tests such as the Augmented Dickey-Fuller (ADF) test and the Phillips-Perron (PP) test are conducted to determine the order of integration of each time-series variable. In cases where non-stationarity is detected, first differencing is applied to achieve stationarity. Cointegration tests, specifically the Johansen cointegration test, are used to assess the presence of long-run equilibrium relationships among the variables. Additionally, impulse response functions (IRF) are employed to analyze how financial market indicators respond to sudden changes in oil prices over time.

Given the complexity of the financial system, the study also incorporates structural break analysis to identify periods of significant market shifts, particularly during major oil price crises such as the 2008 global financial crisis and the 2014 oil price crash. These events provide crucial insights into how external shocks impact Azerbaijan's financial stability. Furthermore, variance decomposition analysis is conducted to quantify the relative contributions of oil price volatility to fluctuations in financial market variables.

The combination of time-series econometric techniques and historical event analysis enables a comprehensive assessment of the relationship between oil price movements and financial market stability in Azerbaijan. By applying these methodological tools, the study aims to provide empirical evidence on the extent to which oil price volatility influences market behavior, offering insights for policymakers, financial regulators, and investors navigating Azerbaijan's economic landscape.

4. RESULTS AND DISCUSSION

The empirical analysis provides insights into the relationship between oil price volatility and financial market stability in Azerbaijan. The findings reveal significant interdependencies between fluctuations in global oil prices and key financial indicators, including stock market performance, exchange rate dynamics, and foreign direct investment inflows. The results suggest that periods of rising oil prices tend to be associated with financial market expansion, whereas declining oil prices contribute to economic uncertainty and market instability.

The vector autoregression (VAR) analysis indicates a strong and positive association between oil price movements and the Baku Stock Exchange (BSE) index. The impulse response functions (IRF) demonstrate that an increase in global oil prices leads to an upward trend in stock market performance, with the effect persisting for several quarters. This pattern suggests that higher oil revenues enhance investor confidence, increase government expenditure, and stimulate corporate profitability, thereby driving stock market growth. Conversely, negative oil price shocks trigger stock market declines, as evidenced by the contraction in the BSE index during oil price downturns, particularly in the aftermath of the 2014 oil price crisis. The results align with the broader literature on oil-exporting economies, reinforcing the role of oil revenue fluctuations in shaping equity market performance.

Exchange rate analysis further confirms the susceptibility of the Azerbaijani economy to oil price volatility. The findings from the generalized autoregressive conditional heteroskedasticity (GARCH) model indicate that oil price fluctuations significantly contribute to exchange rate instability. During periods of declining oil prices, the Azerbaijani manat tends to depreciate against the US dollar, reflecting reduced foreign exchange inflows and heightened market uncertainty. This phenomenon was particularly evident during the twin devaluations of the manat in 2015, which were triggered by falling oil prices and declining foreign currency reserves. The results support existing empirical evidence that links exchange rate volatility in oil-dependent economies to external commodity price shocks.

Foreign direct investment (FDI) inflows also exhibit a strong correlation with oil price movements. The results suggest that higher oil prices lead to increased FDI inflows, reflecting greater investor confidence and improved macroeconomic

conditions. In contrast, periods of oil price declines are associated with reduced FDI activity, as investors become more risk-averse and capital inflows diminish. This relationship highlights the extent to which Azerbaijan's investment climate remains closely tied to global energy markets. The variance decomposition analysis further demonstrates that oil price volatility accounts for a substantial portion of the variance in FDI inflows, indicating that external shocks play a crucial role in shaping investment patterns.

The structural break analysis identifies key periods of financial market instability corresponding to major oil price shocks. The 2008 global financial crisis, the 2014 oil price collapse, and the COVID-19 pandemic in 2020 each resulted in significant disruptions to financial market stability. The findings reveal that during these periods, stock market performance declined sharply, exchange rate volatility intensified, and capital inflows contracted. These events underscore the importance of external factors in shaping Azerbaijan's financial landscape and highlight the vulnerabilities associated with oil dependence.

While the results confirm the strong influence of oil price volatility on financial market stability, they also underscore the need for economic diversification and policy interventions aimed at mitigating external risks. The findings suggest that Azerbaijan's heavy reliance on oil revenues exposes the economy to cyclical fluctuations, necessitating greater efforts to develop non-oil sectors and enhance financial market resilience. Policy measures such as fiscal stabilization mechanisms, foreign exchange reserve management, and financial market reforms could play a crucial role in reducing the adverse effects of oil price shocks.

The discussion of results aligns with the broader academic literature, reinforcing the notion that oil-exporting economies are particularly vulnerable to commodity price fluctuations. However, the findings also contribute new empirical insights by focusing specifically on Azerbaijan's financial market dynamics, offering valuable perspectives for policymakers, financial regulators, and investors. The study emphasizes the importance of forward-looking economic policies aimed at enhancing financial stability and ensuring long-term sustainable growth in the face of global oil price volatility.

5. CONCLUSION AND POLICY IMPLICATIONS

The findings of this study underscore the significant impact of oil price volatility on financial market stability in Azerbaijan. The results reveal that fluctuations in global oil prices strongly influence stock market performance, exchange rate movements, and foreign direct investment inflows. Periods of rising oil prices are associated with stock market expansion, exchange rate appreciation, and increased investor confidence, whereas oil price declines contribute to market instability, currency depreciation, and capital outflows. The study highlights the vulnerabilities of Azerbaijan's financial system to external commodity price shocks, emphasizing the need for economic diversification and policy interventions to enhance resilience.

Given the structural dependence of Azerbaijan's economy on oil revenues, policy measures aimed at mitigating the adverse effects of oil price volatility are crucial. Strengthening fiscal stabilization mechanisms, such as sovereign wealth fund management and countercyclical fiscal policies, can help buffer the economy against external shocks. Additionally, enhancing foreign exchange reserve management and implementing flexible exchange rate policies may contribute to greater currency stability in times of market distress. Financial sector reforms, including the development of capital markets and diversification of investment opportunities, could further support economic resilience by reducing the reliance on oil revenues.

The study also highlights the importance of fostering non-oil sector growth to reduce exposure to commodity price fluctuations. Encouraging investment in industries such as technology, manufacturing, and renewable energy could contribute to long-term economic sustainability and financial stability. Furthermore, strengthening regulatory frameworks and improving corporate governance practices can enhance investor confidence and promote more stable capital markets.

In conclusion, while oil price volatility remains a critical factor influencing Azerbaijan's financial stability, strategic policy interventions can play a key role in mitigating risks and fostering economic resilience. By implementing measures aimed at diversification, financial sector development, and macroeconomic stabilization, Azerbaijan can enhance its ability to withstand external shocks and ensure sustainable long-term growth in an increasingly uncertain global economic environment.

REFERENCES

- Deniz, M., & Heyderov, A. (2024). *Disturbing effects of global oil price changes: Case of Azerbaijan. Itobiad Journal*. Retrieved from DergiPark. PDF.
- Zulfigarov, F., & Neuenkirch, M. (2020). *The impact of oil price changes on selected macroeconomic indicators in Azerbaijan. PMC Economics Journal*. Retrieved from PMC. PDF.
- Mukhtarov, S., Mammadov, J., & Ahmadov, F. (2019). *The impact of oil prices on inflation: The case of Azerbaijan. Khazar University Repository*. Retrieved from Khazar Repository. PDF.
- Guliyev, F. (2013). *Oil and regime stability in Azerbaijan. SSRN Working Paper Series*. Retrieved from SSRN. PDF.
- Mukhtarov, S., Humbatova, S., & Mammadli, M. (2021). *The impact of oil price shocks on national income: Evidence from Azerbaijan. Energies, 14(6)*, 1695. DOI: 10.3390/en14061695. PDF.
- Ibrahimov, A. (2016). *The impact of devaluation and oil price on the banking sector of Azerbaijan. University of Porto Repository*. Retrieved from UP Repository.
- Humbatova, S. I., Gasimov, R. K., & Hajiyev, N. G. O. (2019). *The impact of oil factor on Azerbaijan economy. ZBW Economics Archive*. Retrieved from ZBW.
- Mustafayev, E., & Guliyev, H. (2024). *The effect of oil price and macroeconomic factors on inflation rate in Azerbaijan: The application of time-varying coefficient VAR model. ScienceDirect*. Retrieved from ScienceDirect.
- Guliyev, F. (2016). *Azerbaijan: Low oil prices and their social impact. SSRN Working Paper Series*. Retrieved from SSRN. PDF.
- Ayyubova, N. S. (2023). *Analysis of the impact of global oil prices on GDP (on the example of the Azerbaijan Republic). CyberLeninka Journal*. DOI: 10.21686/2500-3925-2023-2-21-40.

THE EFFECT OF TAX REFORMS ON CORPORATE FINANCIAL PERFORMANCE IN AZERBAIJAN: A SECTORAL ANALYSIS

Ughur Ibrahimov⁹³

ABSTRACT

This study examines the impact of tax reforms on corporate financial performance in Azerbaijan, focusing on sectoral differences in profitability, investment trends, and tax compliance costs. Using a mixed-methods approach, the research analyzes time-series and cross-sectional data from 2010 to 2024, employing econometric modeling and qualitative assessments. The findings indicate that tax reductions and incentives have positively influenced financial performance in the manufacturing, retail, and agricultural sectors, while the energy sector continues to bear a high tax burden. Despite improvements in compliance efficiency, SMEs still face administrative challenges. Policy recommendations include further digitalization of tax administration, targeted financial literacy programs, and regulatory refinements to enhance fiscal sustainability. Strengthening sector-specific tax policies and incentivizing investment-friendly regulations will contribute to long-term corporate growth and economic diversification. The study provides empirical insights into optimizing tax policies for enhanced financial performance in Azerbaijan.

Keywords: Tax Reforms, Corporate Financial Performance, Fiscal Policy, Azerbaijan.

93 University of Economics and Human Sciences, uibrahimov06@gmail.com, 0009-0005-7144-3831

1. INTRODUCTION

Tax reforms play a critical role in shaping corporate financial performance by influencing business investment decisions, profitability, and overall economic growth. Changes in tax policies can alter the financial landscape for companies, affecting cash flows, capital allocation, and compliance costs. In emerging economies like Azerbaijan, tax reforms are particularly significant as they serve as key instruments for promoting economic diversification, attracting foreign investment, and enhancing fiscal sustainability. The government of Azerbaijan has implemented various tax reforms in recent years, aiming to improve the business environment, support small and medium-sized enterprises (SMEs), and align the national tax system with international standards. However, the sectoral effects of these reforms remain a subject of debate, requiring a deeper understanding of their impact on different industries.

The relationship between tax reforms and corporate financial performance is complex and varies across economic sectors. While reduced corporate tax rates and incentives may enhance profitability and stimulate business growth in certain industries, increased tax compliance requirements and regulatory changes may impose financial burdens on others. In Azerbaijan, where the economy has traditionally relied on oil revenues, tax policies have played a crucial role in shaping the financial stability of non-oil sectors, including manufacturing, services, and retail. Understanding how these reforms influence corporate performance across different industries is essential for designing effective fiscal policies that balance government revenue generation with business sustainability.

A sectoral analysis of tax reforms provides valuable insights into how different industries respond to tax policy changes. Large corporations and multinational enterprises may benefit from tax incentives and deductions, whereas SMEs often face challenges in adapting to evolving tax regulations. The impact of tax reforms on corporate financial performance is also influenced by factors such as firm size, capital structure, and industry-specific tax burdens. By examining sectoral differences, policymakers can develop targeted strategies that address the specific needs of businesses while ensuring a fair and efficient tax system.

This study aims to analyze the effect of tax reforms on corporate financial performance in Azerbaijan by conducting a sectoral examination of key industries.

By assessing financial indicators such as profitability, tax compliance costs, and investment trends, the study seeks to identify the advantages and challenges associated with recent tax policy changes. The findings will provide valuable insights for policymakers, corporate stakeholders, and financial analysts seeking to optimize tax policies and enhance corporate financial stability. Through a comprehensive examination of the Azerbaijani tax landscape, this research contributes to the broader discourse on the role of fiscal policy in economic development and corporate sustainability.

2. LITERATURE REVIEW

Tax reforms are a fundamental component of fiscal policy, influencing corporate financial performance, investment behavior, and economic stability. In Azerbaijan, where the economy has undergone significant structural changes, tax policies play a critical role in shaping business dynamics across different sectors. The existing literature provides an extensive evaluation of Azerbaijan's tax system, its impact on corporate financial performance, and the challenges associated with tax policy implementation. This section synthesizes key findings from previous studies to provide a comprehensive understanding of the relationship between tax reforms and corporate financial outcomes.

Ahmədova (2023) presents a detailed economic analysis of Azerbaijan's tax system, highlighting the evolution of tax policies and their implications for businesses. The study examines corporate taxation, tax compliance burdens, and government tax incentives, concluding that while recent reforms have improved the efficiency of tax administration, sectoral differences in tax burdens remain significant. This aligns with the findings of Məmmədov (2022), who evaluates the impact of Azerbaijan's corporate tax policies on financial growth. His study suggests that tax incentives and reduced corporate tax rates have positively influenced business expansion, particularly in the manufacturing and service industries, but challenges related to tax compliance continue to affect smaller enterprises.

The link between tax revenue and economic growth in resource-rich countries has been explored extensively. Seyfullalı (2023) provides empirical evidence on how Azerbaijan's tax revenue structure influences macroeconomic stability. The study finds that while oil-related tax revenues contribute significantly to fiscal

stability, non-oil sector taxation is critical for long-term economic diversification. Similar arguments are made by Hurshudov, Hasanova, and Salahov (2023), who analyze the effects of taxes on the development of Azerbaijan's non-oil industry. Their research highlights that while tax incentives have encouraged investment in the non-oil sector, excessive tax burdens and regulatory complexities continue to pose challenges for businesses seeking long-term financial stability.

The role of tax administration and policy implementation in Azerbaijan has also been widely studied. Pashayeva (2019) examines tax administration reforms and the effectiveness of tax control mechanisms, emphasizing the need for modernization in tax collection and enforcement strategies. The study suggests that while digitalization efforts in tax administration have improved efficiency, businesses still face challenges related to bureaucratic procedures and inconsistent tax enforcement. Similarly, Mehtiyeva (2020) explores accounting and auditing reforms in Azerbaijan's transition economy, noting that tax transparency and compliance reporting remain key areas for improvement in corporate financial management.

Corporate taxation and its impact on business performance have been analyzed by Sadigova and Sabah (2018), who find that corporate tax rates and compliance costs significantly affect profitability and capital investment decisions. Their research indicates that while lower tax rates have stimulated business expansion in certain sectors, high compliance costs continue to limit growth opportunities for small and medium-sized enterprises. These findings are reinforced by Aliyev (2018), who examines fiscal policy implementation before, during, and after Azerbaijan's oil boom. His study argues that tax reforms implemented during economic downturns have played a stabilizing role in maintaining corporate financial performance, but long-term growth requires sustained fiscal reforms that promote tax equity and investment-friendly policies.

The broader context of tax reform in post-Soviet and Central Asian economies has been examined by Mokhtari and Ashtari (2012), who compare Azerbaijan's tax policy framework with that of other transition economies. Their findings suggest that while Azerbaijan has made progress in simplifying tax structures, the country still faces challenges related to tax evasion, informal economic activities, and limited access to tax-related financial resources for businesses. Ahmadova (2021) further explores the role of tax incentives in regional development, concluding that

targeted fiscal policies have helped stimulate economic activity in underdeveloped regions but require better implementation strategies to maximize their effectiveness.

The collective findings from these studies highlight the complexities of Azerbaijan's tax system and its implications for corporate financial performance. While tax reforms have contributed to improving business conditions and encouraging investment, challenges related to regulatory compliance, sectoral tax disparities, and administrative inefficiencies persist. Addressing these issues through targeted fiscal policies, enhanced digital tax administration, and strategic sectoral tax incentives will be critical for ensuring that tax reforms continue to support corporate financial stability and broader economic development in Azerbaijan.

3. METHODOLOGY

This study employs a mixed-methods approach, combining quantitative and qualitative analysis to assess the impact of tax reforms on corporate financial performance in Azerbaijan. The methodology is designed to evaluate financial indicators across different sectors, using empirical data, statistical techniques, and comparative sectoral analysis. By integrating economic modeling with qualitative insights, this study provides a comprehensive assessment of how tax policy adjustments influence profitability, investment behavior, and tax compliance costs across industries.

The data used in this study is collected from multiple sources, including government reports, financial statements of corporations, tax policy documents, and international financial institutions. The primary sources of quantitative data include the Ministry of Economy of Azerbaijan, the State Tax Service, the Central Bank of Azerbaijan, and industry reports from international organizations such as the World Bank and the International Monetary Fund (IMF). Financial reports from corporate entities operating in Azerbaijan's major industries are analyzed to assess sector-specific tax burdens, compliance costs, and financial performance metrics before and after tax reforms.

The study utilizes time-series and cross-sectional data covering the period from 2010 to 2024. Time-series analysis is applied to examine the trends in corporate profitability, tax compliance costs, and investment patterns before and after major tax reforms. Sectoral differences are analyzed using cross-sectional data, allowing

for a comparative assessment of how tax policies impact businesses across the energy, manufacturing, services, retail, agriculture, and SME sectors.

To quantify the effects of tax reforms on corporate financial performance, econometric modeling is employed. A difference-in-differences (DID) approach is used to compare financial indicators before and after tax reforms, distinguishing between industries that benefited from tax incentives and those that experienced increased tax burdens. Additionally, a multiple regression analysis is conducted to assess the relationship between corporate tax rates, VAT policies, and key financial performance indicators, such as net profit margins, return on assets (ROA), and capital investment growth.

In addition to quantitative analysis, qualitative insights are gathered through structured interviews with tax experts, policymakers, corporate finance professionals, and representatives from business associations. These interviews provide a deeper understanding of the challenges businesses face in tax compliance, administrative complexities, and the effectiveness of policy reforms. Thematic analysis is used to identify recurring patterns in the qualitative data, complementing the statistical findings.

To ensure the validity and reliability of the findings, robustness checks are conducted, including stationarity tests for time-series data, heteroskedasticity tests in regression models, and triangulation of quantitative and qualitative insights. The combination of statistical techniques and expert opinions strengthens the credibility of the study, ensuring that the conclusions drawn are supported by empirical evidence.

By employing this methodological framework, the study provides an evidence-based assessment of Azerbaijan's tax reforms and their implications for corporate financial performance. The findings contribute to ongoing policy discussions on optimizing tax policies to enhance business growth, improve compliance efficiency, and promote economic diversification in Azerbaijan.

4. TAX REFORMS IN AZERBAIJAN AND THEIR IMPLICATIONS

Azerbaijan has implemented several tax reforms in recent decades aimed at enhancing economic growth, improving fiscal transparency, and fostering corporate financial stability. These reforms have focused on simplifying tax structures,

reducing corporate tax burdens, and incentivizing investment in strategic sectors. The government has introduced tax incentives to support small and medium-sized enterprises (SMEs), encourage foreign direct investment (FDI), and stimulate the non-oil economy. However, while these measures have contributed to an improved business environment, challenges related to tax compliance, enforcement, and sectoral disparities remain.

One of the most significant tax reforms in Azerbaijan was the gradual reduction of corporate income tax (CIT) rates, aimed at encouraging business expansion and investment. The following table presents an overview of corporate tax rate changes over the past two decades.

Table 1. Corporate Income Tax Rate Changes in Azerbaijan (2000–2024)

Year	Corporate Tax Rate (%)	Key Policy Changes
2000	27	Introduction of progressive tax structure
2005	24	Simplification of tax filing process
2010	20	Reduction in corporate tax burden for SMEs
2015	18	Introduction of sector-specific tax incentives
2020	15	Enhanced digital tax administration, reduction in non-oil sector tax
2024	15	Expansion of tax benefits for technology and export-oriented companies

Source: Hurshudov et al., 2023.

The reduction in corporate tax rates has aligned Azerbaijan’s tax system with global standards, making the country more competitive for foreign investors. However, despite these reductions, tax compliance costs and administrative complexities continue to affect businesses, particularly in the SME sector.

Another key aspect of tax reform has been the implementation of value-added tax (VAT) adjustments to improve revenue collection while supporting business growth. The introduction of a differentiated VAT system has allowed businesses in specific sectors, such as agriculture and technology, to benefit from lower tax rates or exemptions.

Table 2. Changes in Value-Added Tax (VAT) Policies in Azerbaijan

Year	Standard VAT Rate (%)	Sectoral VAT Exemptions
2000	20	No significant exemptions
2010	18	Agriculture, education, healthcare services
2018	18	Tax exemptions extended to IT services and startups
2022	15	Reduced VAT for manufacturing and export-oriented industries
2024	15	Further simplification of VAT refund processes

Source: Seyfullali, 2023.

The adjustments to VAT policies have helped ease the tax burden on critical industries while ensuring that tax revenues remain stable. However, the complexity of VAT refund procedures has been a concern for businesses, leading to delays in financial reimbursements and increased operational costs.

Tax incentives have also played a crucial role in Azerbaijan's fiscal reforms, particularly in promoting regional development and economic diversification. Incentive programs such as tax holidays, reduced profit tax rates, and customs duty exemptions have been introduced to stimulate investment in strategic sectors.

Table 3. Sector - Specific Tax Incentives in Azerbaijan

Sector	Type of Tax Incentive	Duration	Policy Objective
Agriculture	VAT exemption, profit tax reduction	Permanent	Promote food security and rural development
Technology	5-year corporate tax exemption	2018–2024	Encourage innovation and digital transformation
Manufacturing	Reduced corporate tax (10%)	Ongoing	Stimulate industrial growth and job creation
Export Sector	VAT refund, reduced income tax	Since 2015	Increase international trade competitiveness
Renewable Energy	Tax holidays, customs exemptions	Since 2020	Support sustainable energy initiatives

Source: Hurshudov et al., 2023.

The expansion of sector-specific tax incentives has supported industrial growth and helped diversify the economy away from oil dependence. However, there is a need for stronger monitoring mechanisms to ensure that these incentives achieve their intended economic outcomes and do not lead to revenue losses from excessive tax exemptions.

The implementation of digital tax administration reforms has further streamlined tax collection and compliance processes. The adoption of electronic tax filing systems and digital payment platforms has improved transparency and efficiency. Despite these advancements, businesses still face challenges related to regulatory compliance, and tax enforcement measures need further refinement to address tax evasion and fraud.

In conclusion, Azerbaijan's tax reforms have had a substantial impact on corporate financial performance, improving investment conditions and reducing tax burdens in key sectors. However, challenges remain in terms of compliance complexity, administrative transparency, and enforcement efficiency. Strengthening digital tax infrastructure, improving VAT refund mechanisms, and ensuring a balanced tax policy across industries will be crucial for maximizing the benefits of these reforms and sustaining long-term economic growth.

5. SECTORAL ANALYSIS OF CORPORATE FINANCIAL PERFORMANCE

The impact of tax reforms on corporate financial performance in Azerbaijan varies significantly across different economic sectors. While tax incentives and policy adjustments have contributed to improved financial stability and investment growth in some industries, others continue to face challenges related to tax compliance, regulatory complexities, and sector-specific fiscal pressures. A sectoral analysis of corporate financial performance provides valuable insights into how businesses respond to tax reforms and the extent to which these policies influence profitability, investment behavior, and overall financial sustainability.

The energy sector, historically the backbone of Azerbaijan's economy, has been one of the most affected by tax policy adjustments. Corporate tax reforms in this sector have primarily focused on revenue stabilization, ensuring that oil and gas companies contribute significantly to public finances while maintaining financial

viability. The introduction of progressive taxation and production-sharing agreements has influenced profit margins, investment flows, and capital expenditures. While reduced corporate tax rates and VAT exemptions on critical energy-related imports have supported profitability, fluctuating global oil prices have continued to create financial volatility. Despite these reforms, the sector still faces concerns regarding tax transparency and compliance complexities, particularly in relation to cross-border revenue reporting and royalty payments.

In contrast, the manufacturing and industrial sectors have benefited from tax incentives aimed at diversifying the economy beyond oil dependency. Corporate tax reductions, VAT exemptions, and investment-friendly fiscal policies have encouraged industrial expansion and technological modernization. Many manufacturing firms have reported improved profit margins due to reduced tax burdens and enhanced export incentives. However, challenges remain in accessing long-term capital, as tax-related administrative costs and compliance requirements continue to be a financial burden, particularly for small and medium-sized enterprises (SMEs). The overall corporate financial performance in this sector has improved, but additional support is required to enhance efficiency, reduce tax compliance costs, and increase participation in global supply chains.

The service and retail sectors have also experienced varying degrees of impact from tax reforms. The reduction in VAT rates and simplified tax administration processes have facilitated business expansion, particularly in retail and e-commerce. However, the complexity of VAT refund mechanisms and shifting tax policies on digital services have created financial uncertainties for businesses operating in this sector. While corporate financial performance has generally improved, the introduction of digital taxation policies has necessitated additional compliance costs, affecting cash flow management for some enterprises. The growth of fintech solutions and digital payment platforms has helped mitigate some of these challenges, but continued policy support is needed to foster sustainable growth in the service industry.

SMEs, which form the backbone of Azerbaijan's non-oil economy, have been a key focus of tax policy adjustments. The introduction of tax exemptions for newly established businesses, reduced profit tax rates, and simplified tax filing procedures have contributed to increased financial stability among SMEs. However,

tax compliance remains a major challenge, particularly for businesses lacking the financial resources to navigate complex regulatory frameworks. Many SMEs continue to struggle with cash flow constraints and limited access to credit, issues that are exacerbated by tax administration inefficiencies. While tax reforms have supported the sector's growth, further refinements in fiscal policy are necessary to ensure that SMEs can fully capitalize on financial incentives without excessive administrative burdens.

The agriculture sector has been one of the primary beneficiaries of tax incentives, with corporate tax exemptions and VAT reductions playing a crucial role in stimulating rural economic activity. Tax policies aimed at supporting agribusinesses have contributed to increased profitability, particularly for export-oriented agricultural enterprises. However, many smaller agricultural businesses face challenges in accessing financial support, and the lack of comprehensive tax education has led to underutilization of available incentives. Addressing these issues through improved tax policy awareness and financial support mechanisms can further enhance the sector's contribution to Azerbaijan's economy.

In summary, tax reforms have had a mixed impact on corporate financial performance across different sectors in Azerbaijan. While policy adjustments have supported profitability, investment, and business expansion in manufacturing, services, and agriculture, regulatory complexities and compliance costs remain significant challenges, particularly for SMEs and non-oil industries. Strengthening sector-specific tax policies, simplifying compliance processes, and ensuring that tax incentives align with long-term economic growth objectives will be critical in maximizing the benefits of Azerbaijan's tax reforms.

6. EMPIRICAL FINDINGS AND DISCUSSION

The empirical analysis of tax reforms and corporate financial performance in Azerbaijan reveals significant sectoral variations in the impact of fiscal policy changes. The study examines financial indicators such as corporate profitability, tax compliance costs, investment trends, and sectoral tax burdens to assess how tax reforms have influenced businesses across different industries. The findings suggest that while tax reductions and incentives have improved corporate financial stability in some sectors, others continue to face regulatory and administrative challenges.

Corporate profitability has been a key measure in evaluating the effectiveness of tax reforms. The following table presents an overview of average profit margins across different sectors before and after the implementation of recent tax policy adjustments.

Table 4. Changes in Corporate Profit Margins Before and After Tax Reforms in Azerbaijan (2018–2024)

Sector	Average Profit Margin (2018)	Average Profit Margin (2024)	Change (%)
Energy	18.5%	21.2%	+2.7%
Manufacturing	12.1%	15.6%	+3.5%
Services	10.4%	13.2%	+2.8%
Retail	8.9%	12.1%	+3.2%
Agriculture	6.5%	10.3%	+3.8%
SMEs	5.2%	9.7%	+4.5%

Source: Mammadov, 2022.

The data indicate that all sectors have experienced improvements in profitability following tax reforms, with SMEs and the agricultural sector showing the most significant gains. This suggests that tax reductions and exemptions have provided much-needed financial relief, particularly for small businesses and agribusinesses that previously struggled with high operational costs.

Tax compliance costs are another critical aspect of corporate financial performance, as excessive regulatory burdens can offset the benefits of reduced tax rates. The following table illustrates the impact of tax administration reforms on corporate tax compliance costs in various sectors.

Table 5. Tax Compliance Costs as a Percentage of Revenue by Sector (2018 vs. 2024)

Sector	Compliance Cost (% of Revenue, 2018)	Compliance Cost (% of Revenue, 2024)	Change (%)
Energy	5.2%	4.1%	-1.1%
Manufacturing	6.8%	5.2%	-1.6%
Services	7.5%	6.3%	-1.2%
Retail	8.1%	6.9%	-1.2%
Agriculture	9.4%	7.2%	-2.2%
SMEs	10.8%	7.9%	-2.9%

Source: Hurshudov et al., 2023.

The reduction in tax compliance costs across all sectors suggests that improvements in digital tax administration and simplified tax filing processes have contributed to reduced administrative burdens on businesses. SMEs and the agricultural sector have benefited the most from these changes, indicating that reforms targeting small businesses have been effective in reducing compliance costs.

Investment behavior has also been influenced by tax reforms, particularly in sectors benefiting from corporate tax incentives. The following table provides an overview of investment growth trends in key industries.

Table 6. Sectoral Investment Growth in Azerbaijan (2018–2024)

Sector	Total Investment (2018, Billion USD)	Total Investment (2024, Billion USD)	Growth (%)
Energy	9.5	11.2	+17.9%
Manufacturing	4.2	6.5	+54.8%
Services	3.8	5.4	+42.1%
Retail	2.1	3.7	+76.2%
Agriculture	1.7	3.2	+88.2%
SMEs	1.5	3.6	+140.0%

Source: Mammadov, 2022.

Investment in the manufacturing, retail, and agricultural sectors has seen substantial growth, reflecting the positive impact of tax incentives aimed at diversifying the economy beyond oil revenues. The largest percentage increase in investment is observed in SMEs, indicating that tax reductions and financial support measures have encouraged greater capital inflows into small businesses.

A comparative analysis of tax burdens across sectors highlights the disparities in effective tax rates and their impact on corporate financial performance. The table below provides insights into how different industries experience tax burdens relative to their total revenues.

Table 7. Effective Corporate Tax Burdens by Sector (2024)

Sector	Corporate Tax Burden (% of Revenue)
Energy	14.5%
Manufacturing	12.3%
Services	11.8%
Retail	10.5%
Agriculture	8.7%
SMEs	7.1%

Source: Hurshudov et al., 2023.

The energy sector continues to bear the highest tax burden, reflecting its role as a primary source of government revenue. Meanwhile, SMEs and agriculture enjoy the lowest tax rates, demonstrating the impact of targeted tax incentives in promoting economic diversification.

Overall, the empirical findings indicate that tax reforms in Azerbaijan have positively influenced corporate financial performance across various sectors. Profitability has improved, compliance costs have declined, and investment levels have increased, particularly in non-oil industries. However, challenges remain in ensuring that tax incentives are effectively utilized, tax compliance processes continue to be streamlined, and sectoral tax burdens are balanced to maintain fiscal sustainability. Further policy refinements and targeted support measures will be essential in sustaining the positive impacts of tax reforms and fostering long-term corporate financial growth in Azerbaijan.

7. CONCLUSION AND POLICY RECOMMENDATIONS

The findings of this study indicate that tax reforms in Azerbaijan have played a significant role in shaping corporate financial performance across different sectors. The implementation of tax reductions, sector-specific incentives, and administrative simplifications has contributed to increased profitability, investment growth, and lower compliance costs for businesses. However, the extent of these benefits varies across industries, with small and medium-sized enterprises (SMEs) and the agricultural sector experiencing the most notable improvements. While the manufacturing, services, and retail sectors have also benefited, challenges remain in tax compliance processes and regulatory adjustments. The energy sector, despite being a major contributor to government revenue, continues to bear a high tax burden, which may impact long-term investment decisions in this industry.

Despite the positive impacts of tax reforms, certain challenges persist. Bureaucratic inefficiencies in tax administration, delays in VAT refunds, and inconsistencies in regulatory enforcement continue to hinder the full potential of tax policy improvements. Additionally, while SMEs and non-oil sectors have received targeted tax benefits, the long-term sustainability of these incentives requires continuous monitoring and policy adjustments to ensure fiscal stability. Furthermore, businesses still face difficulties in navigating complex tax documentation and compliance requirements, particularly those lacking financial expertise or technological resources.

To maximize the effectiveness of tax reforms and ensure long-term corporate financial stability, several policy recommendations should be considered. First, further digitalization of tax administration processes is necessary to reduce compliance costs and enhance transparency. The integration of artificial intelligence (AI) and automation in tax collection and reporting can streamline processes and minimize bureaucratic inefficiencies. Second, sectoral tax policies should be reviewed periodically to align with economic priorities and ensure fair tax burdens across industries. Special attention should be given to balancing tax incentives for SMEs and non-oil sectors while maintaining adequate tax revenue collection for public expenditures.

Enhancing financial literacy programs for businesses, particularly SMEs, can also improve tax compliance rates and ensure that companies fully utilize available

tax incentives. Providing training programs on digital tax filing, corporate tax planning, and VAT refund mechanisms can help businesses navigate complex tax regulations effectively. Additionally, introducing more flexible tax policies, such as deferred tax payment options for struggling businesses, can improve liquidity and financial stability, especially in times of economic downturns.

Encouraging greater foreign direct investment (FDI) through competitive tax policies is another essential step in fostering economic growth. Developing a more predictable and investor-friendly tax environment, with stable policies and clear regulatory guidelines, can enhance Azerbaijan's attractiveness as a business hub in the region. Strengthening international tax agreements and aligning tax policies with global best practices can further support economic integration and sustainable corporate growth.

In conclusion, while Azerbaijan's tax reforms have yielded positive results in improving corporate financial performance, continuous adjustments are needed to address remaining challenges. By enhancing tax administration efficiency, promoting financial literacy, ensuring sectoral tax balance, and fostering investment-friendly policies, the government can further strengthen the impact of tax reforms. These measures will not only support business growth and economic diversification but also contribute to a more sustainable and resilient corporate financial environment in Azerbaijan.

LIST OF REFERENCES

- Ahmadova, E. (2023). *Economic analysis of the tax system: The example of Azerbaijan. Journal of Business and Taxation Economics Research*, 2(6), 1-15. DOI: 10.54408/jabter.v2i6.230. PDF.
- Seyfullali, J. (2023). *Tax revenue and economic growth in a resource-rich country: Empirical evidence from Azerbaijan. Economic Policy Review*, 14(3), 112-135. Retrieved from EBSCOhost.
- Hurshudov, S., Hasanova, A., & Salahov, F. (2023). *Effects of taxes on the development of the non-oil industry sector: The case of Azerbaijan. Journal of Industrial Economics*, 27(4), 205-228. Retrieved from ResearchGate. PDF.
- Pashayeva, D. (2019). *Directions for improving the tax administration and tax control under modern conditions in the Republic of Azerbaijan. CEEOL Journal of Economic Studies*, 32(2), 90-108. Retrieved from CEEOL. PDF.
- Aliyev, K. (2018). *Fiscal policy implementation in Azerbaijan before, during, and after the oil boom. Journal of Public Finance & Economic Stability*, 25(1), 73-97. Retrieved from CEEOL. PDF.
- Mammadov, J. (2022). *Azerbaijan's corporate tax policies and their effects on financial growth. Journal of Corporate Finance & Policy*, 19(4), 312-340. DOI: 10.1080/10447318.2022.1048392.
- Sadigova, N., & Sabah, U. (2018). *Corporate taxation in Azerbaijan and its impact on business performance. Azerbaijan Economic Review*, 15(2), 56-79. Retrieved from UNEC. PDF.
- Mokhtari, M., & Ashtari, M. (2012). *Understanding tax reform in the Central Asian Republics: Policy implementation and challenges. Journal of Public Policy Research*, 27(3), 287-315. Retrieved from ScienceDirect.
- Mehtiyeva, N. (2020). *Accounting and auditing reforms in transition economies: The case of Azerbaijan. International Journal of Accounting & Finance*, 22(3), 195-220. Retrieved from Lund University Repository. PDF.
- Ahmadova, E. (2021). *The role of tax incentives in regional development: An assessment of Azerbaijan's fiscal policies. Journal of Taxation and Economic Growth*, 14(2), 134-160. Retrieved from ResearchGate.

SƏNAYE İNQİLABLARININ TƏKAMÜLÜ

Aida Həsənlı⁹⁴

XÜLASƏ

Tədqiqat Sənaye 4.0-in iqtisadi strukturlara, biznes modellərinə və sosial sistemlərə təsirini araşdıraraq, gələcək sənayelərin formalaşdırılmasında rəqəmsal transformasiyanın rolunu vurğulayır. O, ağıllı fabriklərin, süni intellektin və kiber-fiziki sistemlərin çevik və fərdiləşdirilmiş istehsalı necə asanlaşdırdığını vurğulayır. Modifikasiyaların çox vaxt aparan və mürəkkəb olduğu ənənəvi sənaye parametrlərindən fərqli olaraq, ağıllı istehsal sistemləri tələbin dəyişməsinə əsaslanaraq real vaxt rejimində tənzimləmələrə imkan verir. Virtual və fiziki sistemlərin inteqrasiyası əməliyyat səmərəliliyini və davamlılığını artırır. Tədqiqatdan belə nəticəyə gəlinir ki, Sənaye 4.0 təkcə istehsal proseslərini dəyişdirmir, həm də ənənəvi idarəetmə strukturlarına, işçi qüvvəsinin idarə edilməsinə və cəmiyyət normalarına meydan oxuyur. Tarixi sənaye inqilablarını və müasir texnoloji tendensiyaları təhlil edərək, tədqiqat bir-biri ilə əlaqəli və ağıllı sənaye ekosisteminə doğru davam edən keçid haqqında fikirlər təqdim edir.

Açar Sözlər: Dünya, Sənaye, İnkişaf, Texnologiya, Yeniliklər.

ABSTRACT

The study examines the impact of Industry 4.0 on economic structures, business models, and social systems, highlighting the role of digital transformation in shaping future industries. It highlights how smart factories, artificial intelligence, and cyber-physical systems facilitate flexible and personalized manufacturing. Unlike traditional

industrial settings where modifications are time-consuming and complex, smart manufacturing systems allow for real-time adjustments based on changing demand. The integration of virtual and physical systems increases operational efficiency and sustainability. The study concludes that Industry 4.0 is not only transforming manufacturing processes, but also challenging traditional management structures, workforce management, and societal norms. By analyzing historical industrial revolutions and contemporary technological trends, the study provides insights into the ongoing transition towards an interconnected and intelligent industrial ecosystem.

Keywords: World, Industry, Development, Technology, Innovations.

1. SƏNAYE İNQİLABLARININ TƏKAMÜLÜ

Müxtəlif mərhələlərdə davam edən Sənaye İnqilabı dünyada bir çox innovasiya hərəkətinin, müasirliyin və transformasiyanın əsası olaraq görülür. İlk dəfə 1760-cı illərdə İngiltərədə başlayan bu iqtisadi transformasiya İngiltərədən sonra digər Avropa ölkələrinə də yayıldı. 16-17-ci əsrlərdə kimya və astronomiya kimi elmlərin inkişafı, yeni dəniz yollarının açılması və texnoloji inkişafın səbəb olduğu Sənaye İnqilabı sosial-iqtisadi və mədəni sahələrdə də əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb oldu. Sənaye İnqilabından əvvəl iqtisadi quruluş böyük ölçüdə əkinçilik və heyvandarlıqdan asılı idi və toxuculuq, dülgərlik və dəmirçilik kimi kənd təsərrüfatından kənar istehsal əllə işləyən dəzgahlarda sənətkarlar və sənətkarlar tərəfindən həyata keçirilirdi. Buxar maşınının ixtirası ilə başlanan Sənaye İnqilabı torpağa, kənd təsərrüfatına və insan gücünə əsaslanan iqtisadiyyatdan mexanikləşdirmə və kütləvi istehsalla formalaşan yeni və fərqli iqtisadi quruluşa keçidi təmin etdi. Maşın istehsalı ilə istehsalın forması və miqdarı artdı. Sənətkarların sadə istehsal formaları fabrik istehsalı ilə əvəz olundu. Maşınların insan gücündən qat-qat üstün olan gücü çoxlu miqdarda xammal istehsalına, çoxlu sayda və çeşiddə mal təklif etməyə imkan verir, eyni zamanda bu malların satışına yönəlmiş ticarətin inkişafına, istehlakçı və satıcıların sayının artmasına şərait yaradırdı. Sənaye İnqilabından sonra kapitalı olan və daha çox maşın almaq və daha çox insanı işə götürməklə istehsal edə bilən iri şirkətlər doğuldu. Sənaye İnqilabı əkinçilik və heyvandarlığa əsaslanan dağınıq məskunlaşma strukturunun dəyişməsinə, əhalinin şəhərlərdə toplanmasına və əhalinin daha sürətli artmasına səbəb oldu. Şəhərlərdə əhalinin artımı həm işləyən, həm də istehlak edən insanların sayının artması demək olduğundan, iqtisadi artım sürətləndi, həyat səviyyəsi yaxşılaşmağa başladı və həyat tərzı dəyişdi. Dünyada

sosial-iqtisadi və mədəni dəyişikliklərə səbəb olan Sənaye İnqilabı müəyyən mərhələlərdə və uzun müddət ərzində baş vermişdir. Bu baxımdan, günümüzdə qədər olan dövrdə çox fərqli quruluş və təsirlərə malik üç fərqli Sənaye İnqilabından danışmaq olar.

Sənaye 4.0-dan əvvəlki üç inqilab iqtisadi, siyasi və sosial dəyişikliklər və hadisələr nəticəsində baş verən inqilablar idi. Bu inqilab digərlərindən fərqli olaraq texnologiyanın sürətli inkişafı nəticəsində ortaya çıxdı, ağıllı sistemlər təkcə fabriklərdə deyil, həyatın hər sahəsində özünü göstərdi. Dördüncü Sənaye İnqilabını təmsil edən çətir termini olan Sənaye 4.0 bəzi ölkələrdə və ya müxtəlif platformalarda “Sənaye İnterneti”, “İnternet+” və “Sənaye 4.0” kimi anlayışlarla da ifadə olunmağa çalışılıb. Bu araşdırmada ilk ifadəsində “Sənaye 4.0” anlayışına üstünlük verilmişdir. Bəşər tarixində bu dörd sənaye inqilabı ilə beş sosial transformasiya - ovçu və yığıcı cəmiyyət, kənd təsərrüfatı cəmiyyəti, sənaye cəmiyyəti, informasiya cəmiyyəti və postinformasiya cəmiyyəti arasında bəzi oxşarıqlar var. Buna əsaslanaraq Dördüncü Sənaye İnqilabının bəşəriyyətə gətirəcəyi imkanlar aşağıdakı kimi izah edilir. Əvvəla, hər bir sosial transformasiyada məhsuldarlıq əvvəlki cəmiyyətlə müqayisədə dəfələrlə artır. sonuncu; hər bir dövr əvvəlki dövrün işlərinin çoxunu aradan qaldırır. İkinci Sənaye İnqilabında görülən işlərin çoxu yox oldu və iqtisadiyyat biliklə işləyənlərin ətrafında fırlanmağa başladı. Üçüncü; İlk üç sosial çevrilmədə əmtəə və xidmətlər fiziki zəhmətlə istehsal edildiyi halda, son iki cəmiyyətdə bilik işçiləri məhsulların çoxunu zehni ilə istehsal edirdilər. Bilik işçiləri birbaşa biznesin edəcəyi digər investisiyalarla bağlıdır. Məqsədlərə daha səmərəli çatmaq üçün bu investisiyalardan istifadə etməkdə diqqət, yaradıcılıq və üstünlük təmin edir. Başqa sözlə desək, informasiya idarəetmənin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Sənaye inqilabının hərəkətverici qüvvələri kapital və maşınlar idi. İşçilərdən də bu maşınları idarə etmələri tələb olunurdu və onlar da bacarıqsız idilər. Mal və xidmətlər istehsal etmək üçün fiziki gücü olan işçilər həvəsləndirilməli idi. Dördüncü Sənaye İnqilabında, digər inqilablardan fərqli olaraq, işçiləri necə həvəsləndirmək və onların insan potensialının həddlərini necə aşmaq məsələsi mühüm suala çevrilib.

İqtisadiyyatda, biznesdə, sosial strukturda və fərdi səviyyədə görünməmiş rol dəyişikliklərinə səbəb olan bir çox texnologiyalar inkişaf etdirilir. Bu, bəzi şeylərin şübhə altına alınmasına səbəb olur. Əvvəllər nəyisə təyin edərkən “nə” və “necə” sualları verildisə, indi “biz kimik” sualı əlavə edilib. • Sistem Təsiri:

Bütün sistemlər; ölkələr, sənayelər və bütövlükdə cəmiyyətlər arasında dəyişir. Sənaye 4.0 tərfi ümumiyyətlə qlobal səviyyədə və bütün təşkilati strukturlarda baş verəcək transformasiyaları təsvir etmək üçün istifadə olunur. Bu, maşınların özlərini yenidən konfigurasiya edərək və optimallaşdıraraq dəyişikliklərə uyğunlaşa bildiyi və müxtəlif mənbələrdən alınan məlumatların rəqəmsallaşdırılmış proseslər vasitəsilə təşkil edildiyi Ağıllı Fabriklərin meydana çıxması deməkdir. Məsələn, köhnə tipli fabriklərdə istehsal başladıqdan sonra prosesdə dəyişiklik etmək çətin və vaxt aparan olsa da, Sənaye 4.0 İnqilabında ağıllı fabriklərdə tələbin ani və real vaxt dəyişikliklərinə qarşı dərhal tədbir görmək daha asan və sürətlidir. Sənaye 4.0 həm də virtual sistemlər adlanan kompüter proqramları vasitəsilə dəyər zənciri boyunca avtonom şəkildə əlaqə saxlayan ən son texnoloji cihazlara əsaslanan istehsal proseslərinin təşkili kimi də müəyyən edilə bilər. Sənaye 4.0 İnqilabı ilə virtual sistemlərin fiziki sistemlərlə inteqrasiyası mümkün olur, istehsalı çevik edir və məhsullarda fərdiləşdirmə səviyyəsini artırır. Daha məhsuldar biznes modelləri istehsal sisteminin hər mərhələsindən məlumatları eyni vaxtda toplayaraq və təhlil edərək ortaya çıxır.

2. NƏTİCƏ

Sənaye İnqilabları insan cəmiyyətinin iqtisadi, sosial və texnoloji inkişafında köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Xüsusilə Sənaye 4.0 mərhələsi, texnologiyanın həyatın bütün sahələrinə inteqrasiyasını təmin edərək ağıllı sistemlər və rəqəmsal transformasiyalar vasitəsilə istehsal və idarəetmə proseslərini daha çevik və effektiv hala gətirmişdir. Bu inqilab əvvəlki mərhələlərlə müqayisədə insan potensialını daha çox önə çıxarır və bilik əsaslı iqtisadiyyatı gücləndirir. Beləliklə, Sənaye 4.0 insan-mühit və insan-maşın əlaqələrində yeni imkanlar yaradaraq, cəmiyyətlərin və iqtisadiyyatların gələcək inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Leignel, J.-L., Ungaro, T., & Staar, A. (2016). Transformation Numérique. USA: John Wiley & Sons, Inc. <https://doi.org/10.1002/9781119377986>
2. Petrescu M. G., Neacşa, A., Laudacescu, E. & Tanase, M. (2023). Energy in the Era of Industry 4.0 – Opportunities and Risks. Machado, C.F., Davim, J.P. (Eds.) Industry 5.0: Creative and Innovative Organizations (pp. 71- 90). Springer Cham: Switzerland.
3. Pilevari, N. & F. Yavari, (2020). Industry Revolutions Development from Industry 1.0 to Industry 4.0 in Manufacturing. Journal of Industrial Strategic Management. 5(2). ss: 44-63.

ZƏNGƏZUR DƏHLİZİ: TURAN REGIONUNDA YENİ NƏQLİYYAT-LOGİSTİKA XƏTTİ KİMİ

Günel İsayeva⁹⁵

XÜLASƏ

II Qarabağ müharibəsindən sonra ölkəmizin qazandığı uğurlardan biri də bölgənin tranzit xəttinə mühüm yeniliklər gətirən Zəngəzur dəhlizi Cənubi Qafqazda mühüm strateji əhəmiyyətə malik nəqliyyat və logistika layihəsidir. Bu dəhliz Azərbaycanı Naxçıvan vasitəsilə Türkiyə və digər türk dövlətləri ilə birləşdirərək Şərqlə Qərb arasında yeni bir nəqliyyat marşrutu yaradır. Eyni zamanda, Mərkəzi Asiya ölkələri üçün alternativ ticarət yolları açaraq regionun iqtisadi əlaqələrini gücləndirir. Bu dəhlizin əsas üstünlüklərindən biri regionun logistika imkanlarını genişləndirməsi və nəqliyyat xərclərini azaltmasıdır. Quru və dəmir yolu xətləri ilə integrasiya edilən bu marşrut Mərkəzi Asiya, Azərbaycan və Türkiyə arasında ticarət dövriyyəsini artırmağa imkan verir. Bununla yanaşı, Çindən Avropaya uzanan, 4,4 milyard insanın yaşadığı, Dünya Ümumi Daxili Məhsulunun təxminən 40 faizini, dünyanın 65 ölkəsini əhatə edən “Bir kəmər-bir yol” layihəsində mühüm yer tutan Orta Dəhlizin tərkib hissəsi olan bu layihə beynəlxalq yüklə daşımalar üçün mühüm alternativ ola bilər. Geosiyasi baxımdan, Zəngəzur dəhlizi türk dövlətləri arasında iqtisadi integrasiyanı gücləndirərək, regionda əməkdaşlığı və birliyi artırır. Bu isə Turan regionunda iqtisadi inkişafı dəstəkləyir, turizm sektorunda qarşılıqlı əməkdaşlıq, yeni iş yerlərinin açılmasına və sənaye sektorunun canlanmasına töhfə verir. Bu məqalədə Zəngəzur dəhlizinin regionda nəqliyyat-logistika sisteminin inkişafına, iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə və strateji tərəfdaşlıqların güclənməsinə təsirləri araşdırılmışdır.

Açar Sözlər: Zəngəzur Dəhlizi, Turan Regionu, Logistika Xətti, Nəqliyyat.

95 “Bələdiyyə və turizm” kafedrasının baş müəllimi, “İqtisadiyyat və marketing” kafedrasının dissertantı, Naxçıvan Dövlət Universiteti, gunelisyeva@ndu.edu.az, 009-0004-3321-0714

1. GİRİŞ

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra regionda və dünyada mühüm nəqliyyat-logistika layihələrinin reallaşmasında aparıcı rol oynamışdır. Ölkə coğrafi mövqeyindən strateji istifadə edərək Şərq-Qərb və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizlərinin əsas iştirakçılarından biri olmuşdur. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu, Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı və digər infrastruktur layihələri Azərbaycanın global ticarətə integrasiyasını gücləndirmişdir. Bundan əlavə, TANAP və TAP kimi enerji layihələri də regionun iqtisadi inkişafına və enerji təhlükəsizliyinə töhfə vermişdir. Azərbaycan bu təşəbbüslərlə həm iqtisadi gücünü artırır, həm də beynəlxalq əməkdaşlığı möhkəmləndirir (9).

Azərbaycan bu təşəbbüslərlə həm iqtisadi gücünü artırır, həm də beynəlxalq əməkdaşlığı möhkəmləndirir. Ölkənin həyata keçirdiyi infrastruktur və nəqliyyat layihələri yalnız daxili iqtisadiyyata deyil, bütövlükdə regionun inkişafına və birləşdirilməsinə xidmət edir. Bu kontekstdə, tarixi və strateji əhəmiyyətə malik olan Zəngəzur bölgəsi xüsusi rol oynayır. Azərbaycanın geoiqtisadi mövqeyi, Şərq ilə Qərb arasında körpü funksiyasını yerinə yetirməsinə imkan yaratdığı kimi, Zəngəzur dəhlizinin açılması da regionda yeni nəqliyyat və ticarət imkanları formalaşdırır. Qədim Azərbaycan torpağı olan Zəngəzur bölgəsi əhəmiyyətli mövqedə yerləşir və eyniadlı dəhlizin tarixi reallığa çevrilməsi ilə Türk dövlətlərini birləşdirərək əhəmiyyətini bir daha aydın şəkildə göstərir. Bu dəhliz təkcə regiondaxili nəqliyyat əlaqələrinin güclənməsinə deyil, həm də beynəlxalq ticarət marşrutlarının şaxələndirilməsinə xidmət edir. Azərbaycan üçün bu layihə yalnız coğrafi üstünlüyün reallaşdırılması deyil, həm də iqtisadi və strateji əhəmiyyət daşıyan bir təşəbbüsdür. Zəngəzur dəhlizi region ölkələrinin iqtisadi əməkdaşlığını dərinləşdirərək yeni logistika imkanları yaradır. Sözügedən dəhliz Azərbaycan, Türkiyə, Özbəkistan, Qazaxıstan və Türkmənistan kimi ölkələrin ticarət dövriyyəsini artırmaq potensialına malikdir. Bu layihə Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi (Orta Dəhliz) ilə integrasiyanı gücləndirərək Çin-Avropa ticarətində yeni alternativlər yaradır. Regionda investisiya cəlbediciliyini artıraraq iqtisadi canlanmaya səbəb olur və ticarət xərclərinin azalması ilə bazar rəqabətliliyini artırır. Bundan əlavə, Türk dövlətləri arasında iqtisadi əməkdaşlığı möhkəmləndirərək regional integrasiyanı daha da gücləndirir. Bu dəhlizin yaradılması ilə region ölkələri arasında ticarət dövriyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir (1).

Məsələn, Azərbaycanın Türkiyə ilə ticarət əlaqələri daha da möhkəmlənəcək və Naxçıvanın iqtisadi potensialı genişlənəcəkdir. Bundan əlavə, Zəngəzur dəhlizi Orta Dəhlizin bir hissəsi kimi Mərkəzi Asiya ölkələrindən Avropaya yükdaşımaları sürətləndirəcək və bu da nəqliyyat xərclərinin azalmasına səbəb olacaq. Dəhlizin digər iqtisadi üstünlükləri arasında ilkin olaraq, “investisiya axını artması” fikri ön plana çıxır. Bu isə ilk növbədə sözügedən regionda infrastruktur layihələrinə xarici sərmayənin cəlb olunmasını təşviq edir. Yəni bu yolla yeni iş yerlərinin artması, texnoloji transfer, makroiqtisadi sabitlik kimi əhəmiyyətli nüanslar ortaya çıxır. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, rəqəmsal nəqliyyat dəhlizləri ekosistemin yaradılması sayəsində son məhsulun qiymətində nəqliyyat komponentinin payı 20%-dən 12-15%-ə qədər azalır (5).

Həmçinin, yerli və beynəlxalq ticarət xərclərinin azalması- alternativ nəqliyyat marşrutlarına nisbətən daha qısa və səmərəli yol təqdim edərək şirkətlərin maliyyə yükünü azaltmaq və vaxt effektivliyini- logistika proseslərini sürətləndirir. Əlavə olaraq, Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv ölkələr arasında iqtisadi əməkdaşlığı inkişaf etdirməsi isə ən vacib məsələlərdən biridir. Bu təşkilatın daxilində ticarət və logistika sahəsində əməkdaşlığın daha da genişlənməsinə imkan yaradır. Belə ki, üzv ölkələr arasında gömrük rüsumlarının azaldılması və sərhəd prosedurlarının sadələşdirilməsi, sərbəst ticarət zonasının yaradılması perspektivləri, milli valyutalarla ticarətin təşviq edilməsi kimi ticarət sahəsində üstünlükləri formalaşdırır. Nəqliyyat- logistika cəhətdən isə yeni dəhliz vasitəsilə üzv dövlətlər dəmir və avtomobil yollarının modernləşdirilməsi və bir-biri ilə inteqrasiyası, limanlar və hava nəqliyyatı infrastrukturunun birgə inkişaf etdirə bilirlər.

Zəngəzur dəhlizi beynəlxalq yükdaşımalar üçün strateji alternativ olan Çin və Avropa arasında daha təhlükəsiz və sürətli yük daşımalarını təmin edə bilər. Eyni zamanda logistika mərkəzlərinin yaradılması regionda yeni yük terminalları və anbar komplekslərinin formalaşdırılmasını təşviq edəcək. Multimodal nəqliyyat sisteminin inkişafı dəmir yolu, avtomobil yolları və hava nəqliyyatı ilə əlaqəli kompleks logistika infrastrukturunun yaradılmasını dəstəkləyir. Bu isə öz növbəsində, dəmir yolu və avtomobil magistralarının genişləndirilməsi, daha dəqiq desək, Azərbaycanın və Mərkəzi Asiya ölkələrinin nəqliyyat imkanlarını artıraraq iqtisadi əlaqələri gücləndirəcək. Bu dəhlizinin fəaliyyətə başlaması, həmçinin, Mərkəzi Asiya ölkələrinin beynəlxalq bazarlara çıxış imkanlarını genişləndirəcək. Bu, xüsusilə, Qazaxıstan və Özbəkistan kimi ölkələr üçün böyük əhəmiyyət daşıyır (2).

Ümumiyyətlə, türk dünyası üçün Zəngəzur dəhlizi təkcə iqtisadi layihə deyil, eyni zamanda mühüm geosiyasi təsirlərə malikdir. Bu dəhliz türk dövlətləri arasında siyasi və iqtisadi integrasiyanı gücləndirir, eyni zamanda İran, Rusiya və Avropa İttifaqı kimi regional güclərlə olan münasibətləri yeni müstəviyə gətirir (6).

Türkiyə və Azərbaycan arasında birbaşa quru əlaqəsi yaradılması ilə iki qardaş ölkənin əməkdaşlığını daha da möhkəmləndirir. Hazırda Türk ölkələri ilə quru yolu ilə əlaqələr Gürcüstan və İran vasitəsilə qurulur. Koridor açıldıqdan sonra isə Türkiyə bu asılılıqdan azad olacaq. Türkiyənin Azərbaycana və Mərkəzi Asiyaya birbaşa çıxış əldə etməsi isə Türk dünyası ölkələri arasında istər iqtisadi, istər siyasi, istərsə də strateji əlaqələrin qurulması və integrasiyanın genişlənməsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır, yəni Zəngəzur dəhlizi Türk Dövlətləri Təşkilatının iqtisadi və siyasi əlaqələrini dərinləşdirərək regional integrasiyaya töhfə verəcəkdir (2).

Geosiyasi baxımdan isə bu layihə regionda müxtəlif maraqları olan güclərin münasibətlərinə də təsir göstərəcək. İran və Rusiya kimi dövlətlər bu dəhlizin açılmasına fərqli prizmadan yanaşırlar. İran bu layihənin onun ticarət yollarına alternativ yarada biləcəyini düşünərək ehtiyatla yanaşır. Digər tərəfdən, Avropa İttifaqı və ABŞ bu dəhlizi Orta Asiya və Avropa arasında ticarəti gücləndirən mühüm infrastruktur layihəsi kimi dəstəkləyə bilər. Bununla yanaşı, Zəngəzur dəhlizi bölgədə stabilliyi və təhlükəsizliyi artıraraq münəfiqə risklərini azalda bilər və nəticədə, region ölkələri arasında iqtisadi əməkdaşlığın güclənməsi və ticarət əlaqələrinin inkişafı nəticəsində uzunmüddətli sülh və sabitlik üçün yeni imkanlar yaranacaq (8).

2. NƏTİCƏ

Zəngəzur dəhlizi Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiyada nəqliyyat-logistika və ticarət əlaqələrinin inkişafına mühüm töhfə verə biləcək strateji bir layihədir. Bu dəhliz regionda iqtisadi əməkdaşlığı gücləndirərək türk dövlətləri arasında integrasiyanı möhkəmləndirir və onların iqtisadi potensialını artırır. Eyni zamanda, beynəlxalq yükdaşımalar üçün yeni və təhlükəsiz bir marşrut təqdim edərək global ticarət üçün yeni imkanlar yaradır.

Bu layihənin həyata keçirilməsi həm region ölkələri, həm də beynəlxalq bazarlar üçün yeni iqtisadi və geosiyasi perspektivlər açır. Dəhliz, ticarət və nəqliyyat sahəsində Mərkəzi Asiya, Qafqaz və Avropa arasında əlaqələri genişləndirərək

beynəlxalq tranzit daşımalarında mühüm rol oynaya bilər. Eyni zamanda, Zəngəzur dəhlizi Çin və Avropa arasında alternativ marşrut kimi çıxış edərək, Orta Dəhlizin bir hissəsi kimi strateji əhəmiyyət daşıyır (10). Bu isə region dövlətləri üçün əlavə gəlir mənbələri yaradır və onların infrastrukturunun inkişafına töhfə verir.

Uzunmüddətli perspektivdə, Zəngəzur dəhlizi nəqliyyat və logistika sistemini müasirləşdirərək regionun iqtisadi potensialını artıracaq və yeni investisiya imkanları yaradacaq. Bu dəhlizin tam reallaşdırılması üçün regional əməkdaşlıq, siyasi dialoq və təhlükəsizlik məsələlərinin həlli böyük əhəmiyyət kəsb edir. Layihənin uğurlu icrası üçün iştirakçı ölkələr arasında koordinasiyanın gücləndirilməsi, hüquqi çərçivələrin yaradılması və infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsi vacibdir. Zəngəzur dəhlizinin tam potensialının açılması, həmçinin regiondakı siyasi sabitlik və sülh proseslərinin dəstəklənməsi ilə birbaşa bağlıdır. Bu baxımdan, layihənin uğuru həm iqtisadi, həm də geosiyasi aspektlərdən asılıdır.

C4%B0LM%C6%8FS%C4%B0ND%C6%8F_ROLU_BAKI_NAX%C3%87I-VAN_QARS_D%C6%8FM%C4%B0R_YOLU_X%C6%8FTT%C4%B0

8. Mövsüмова L. “Türk Dövlətləri Birliyi müstəqil respublikaların müttəfiqlik əlaqələrinin dərinləşməsi fonunda” (“Qlobal çağırışlar və türk dünyası” I beynəlxalq elmi konfrans) s.42, <https://au.edu.az/userfiles/uploads/7d1c7a7b536c-20da758a997e0263afe7.pdf>
9. Əliyev Z. “Zəngəzur dəhlizi: geosiyasi reallıqlar və perspektivlər” (2023), https://www.researchgate.net/publication/376893308_Zngzur_dhlizi_geosiyasi_realliq-lar_v_perspektivlr
10. İsayeva G. “The security issues in Zangezur corridor part of Middle corridor within interests of big powers.” (p.370-375) The International Scientific Symposium “Turkic World: International Studies and Innovative Approaches” is dedicated to the 155th anniversary of Ahmad Bey Agaoglu. 31th august 2024, Malatya\Türkiye, https://www.academia.edu/124467262/International_Scientific_Symposium_TURKIC_WORLD_INTERNATIONAL_STUDIES_AND_INNOVATIVE_APPROACHES_dedicated_to_the_155_th_anniversary_of_Ahmad_Bey_Agaoglu_31_st_of_August_ISBN_978_625_98125_2_6_Malatya_T%C3%BCrkiye

MALİYYƏ BAZARLARININ QLOBALLAŞMASI PROSESİNƏ BEYNƏLXALQ TRANZAKSİYALARIN TƏSİRİ

Şahnur Vəliyev⁹⁶

XÜLASƏ

Məqalədə beynəlxalq maliyyə tranzaksiyalarının qlobal maliyyə bazarlarının qloballaşma proseslərinə iqtisadi integrasiya, transmilli proseslər və maliyyə vasitəçiliyi prizmasından təsiri araşdırılır. Sərhədlərarası kapital köçürmələri, birbaşa və portfel investisiyaları, valyuta əməliyyatları, klirinq əməliyyatları və transmilli maliyyə institutlarının fəaliyyəti qlobal maliyyə məkanının formalaşmasında əsas alətlər kimi nəzərdən keçirilir. Xüsusi diqqət beynəlxalq əməliyyatlar həcmının eksponensial şəkildə artmasına, yeni həllərinin tətbiqinə, ehtiyatlı (prudensial) tənzimləmənin uyğunlaşdırılmasına, həmçinin qlobal maliyyə infrastrukturunda institusional dəyişikliklərə yönəldilir. Tədqiqatda həm müsbət təsirlər — bazar likvidliyinin artması, sərhədlərarası kapitalın əlçatanlığının yüksəlməsi, coğrafi diversifikasiya hesabına investisiya risklərinin azalması, həm də sistemli risklər — maliyyə qarşılıqlı asılılığının güclənməsi, valyuta məzənnələrinin dəyişkənliyi və qlobal böhranlar şəraitində sistemli həssaslığın artması təhlil olunur. Nəticədə belə qənaətə gəlmək olar ki, beynəlxalq maliyyə tranzaksiyaları maliyyə qloballaşması proseslərinin katalizatoru kimi çıxış edərək, milli maliyyə sistemlərinin yüksək qarşılıqlı əlaqəlilik və kapital axınlarının sürətli mübadiləsi əsasında formalaşan vahid qlobal maliyyə ekosisteminə çevrilir.

Açar Sözlər: Beynəlxalq, Transmilli, Diversifikasiya, Maliyyə.

1. GİRİŞ

Beynəlxalq maliyyə tranzaksiyaları sərhədlərarası iqtisadi inteqrasiyanın əsas mexanizmini təşkil edir və vahid qlobal maliyyə məkanının formalaşmasına töhfə verir. Tədqiq olunan mətn çərçivəsində valyuta bazarı, kapital bazarı, törəmə maliyyə alətləri bazarı və sığorta bazarı kimi seqmentlərin funksiyaları ətraflı şəkildə izah olunur. Bu seqmentlər valyuta əməliyyatları, qiymətli kağızların sərhədlərarası ticarəti, beynəlxalq kreditləşmə və maliyyə risklərinin sığortalanması vasitəsilə birbaşa şəkildə qloballaşma proseslərinə cəlb olunurlar. Bu proseslərin məcmusu ölkələr arasında kapitalın sərbəst hərəkətini təmin edir, milli subyektlər üçün qlobal maliyyə alətlərinə çıxışı genişləndirir və sərhədlərarası likvidliyi gücləndirir. Bu isə aktivlərin, öhdəliklərin və risklərin qlobal miqyasda yenidən paylanması ilə xarakterizə olunan qloballaşma konsepsiyasına uyğun gəlir və bazarların qarşılıqlı asılılığını artırır.

Məqalədə beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının, xüsusilə Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankının (BIS) və törəmə alətlər bazarlarının qlobal maliyyə arxitekturasının tərkib hissəsi kimi əhəmiyyəti vurğulanır. Bu institutlar qlobal maliyyə sabitliyinin tənzimləyiciləri kimi çıxış edərək, maliyyə hesabatlılığı və nəzarəti üzrə beynəlxalq standartlara əməl olunmasını və qaydaların vahidləşdirilməsini təmin edirlər. Azərbaycan da daxil olmaqla ölkələrin bu cür qurumlarda iştirakı onların beynəlxalq maliyyə sisteminə inteqrasiyasını sürətləndirir, investorların etimad səviyyəsini artırır və şəffaf institusional mühit yaradır. Bu, qlobal maliyyə axınlarının proqnozlaşdırılması və dayanıqlılığı baxımından olduqca vacibdir. [5]

Cədvəl 1. Qlobal Maliyyə Bazarının Əsas Subyektləri və Onların Əhəmiyyəti

İştirakçı kateqoriyası	Konkret nümunələr	Qlobal maliyyə sistemində əhəmiyyəti
Milli hökumətlər	Almaniya, Çin, ABŞ	Hüquqi bazanın yaradılması, ölkələrarası investisiya axınlarının təşkili
Beynəlxalq banklar	HSBC, JPMorgan, Deutsche Bank	Köçürmə, maliyyələşdirmə və kreditləşmə xidmətləri
Fond birjaları	Nyu-York, London, Tokio birjaları	Qlobal aktivlərin ticarət mərkəzləri
Qlobal maliyyə təşkilatları	BVF (IMF), Dünya Bankı, Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı	Sabitliyin qorunması və əlaqələndirilmiş siyasətin təmin olunması
İri fondlar və korporasiyalar	Amazon, BlackRock, Toyota, Vanguard	Kapitalın bölgüsü, beynəlxalq biznesin inkişafı

Mənbə: [4]

Banklar, fond birjalari, sığorta və investisiya şirkətləri kimi maliyyə institutları lokal və qlobal maliyyə axınları arasında ötürmə (transmissiya) mexanizmləri rolunu oynayırlar. Beynəlxalq tranzaksiyalar vasitəsilə bu vasitəçilər kapitalın səmərəli səfərbərliyinə, birbaşa və xarici investisiyaların cəlbinə, eləcə də valyutanın sərhədlərarası konversiyası və hesablaşmaların aparılmasına şərait yaradırlar. Bu isə milli maliyyə sistemləri arasında sərhədlərin aradan qalxmasına və vahid dünya maliyyə şəbəkəsinin formalaşmasına xidmət edən maliyyə vasitəçiliyi infrastrukturunun əsasını qoyur.

1990–2010-cu illər ərzində qlobal törəmə alətlər bazarının həcmnin 20 trilyon dollardan 300 trilyon dollara qədər artması maliyyə ekspansiyasının və bazarların transmilli xarakterinin güclənməsinin göstəricisi idi. Bu yalnız tranzaksiyaların miqdar baxımından artımını deyil, həm də maliyyə texnologiyalarının inkişafı, ödəniş sistemlərinin rəqəmsallaşdırılması və birja infrastrukturunun avtomatlaşdırılması ilə bağlı keyfiyyət dəyişikliyinə əks etdirir. Nəticədə bazarlararası qarşılıqlı asılılıq dərinləşir, beynəlxalq investisiya və spekulyativ fəaliyyətin miqyası genişlənir, yüksək tezlikli ticarət və alqoritmik strategiyaların rolu artır.

Cədvəl 2. Beynəlxalq Maliyyə Əməliyyatlarının Növləri və Onların Qloballaşma Proseslərinə Təsiri

Əməliyyat növü	Xüsusiyyəti	Qloballaşmadakı rolu
Valyuta mübadiləsi	Ölkələr arasında milli valyutaların konversiyası	Kapital axınının təmin olunması və qlobal likvidliyin dəstəklənməsi
Qiymətli kağızlara investisiya	Xarici emitentlərin səhmlərinin və istiqrazlarının alınması	Milli maliyyə bazarları arasında əlaqənin dərinləşdirilməsi
Xaricə birbaşa investisiyalar	Müəssisələrin yaradılması, aktivlərin alınması, kapitalda iştirak	İqtisadi integrasiyanı və beynəlxalq əməkdaşlığı stimullaşdırır
Törəmə maliyyə alətləri	Aktivlərin dəyərinə əsaslanan müqavilələr (opsionlar, fyuçerslər və s.)	Qlobal risklərin idarə olunması hesabına bazarların dayanıqlığını artırır
Kriptovalyutalarda köçürmələr	Rəqəmsal valyutada vasitəçilərsiz əməliyyatlar	Mərkəzsiz və əlçatan qlobal sistemin formalaşmasına töhfə verir

Mənbə: [8]

Maliyyə qloballaşması həm müsbət, həm də sistemli risklər doğurur. Müsbət təsirlər sırasına bazar likvidliyinin artması, investisiya imkanlarının genişlənməsi və sərhədlərarası resursların yenidən bölüşdürülməsinin səmərəliliyinin yüksəlməsi daxildir. Lakin bununla yanaşı, mənfi təsirlər də artır: xarici iqtisadi şərtlərdən asılılıq güclənir, valyuta və aktivlərin volatilliyi yüksəlir, bir bölgədə baş verən maliyyə böhranlarının digər bölgələrə keçmə ehtimalı artır. Nəticədə maliyyə sistemi qlobal şoklara qarşı daha həssas olur ki, bu da makroprudensial tənzimləmə və risklərin idarə olunması mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsini zəruri edir.

Beləliklə, beynəlxalq tranzaksiyalar maliyyə bazarlarının qloballaşmasının əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir. Törəmə alətlərin inkişafı, sərhədlərarası əməliyyatların genişlənməsi və institusional modernizasiya vasitəsilə Azərbaycan da daxil olmaqla milli iqtisadiyyatlar qlobal maliyyə sisteminin fəal iştirakçılarına çevrilirlər. Bu isə beynəlxalq standartlara uyğunlaşmanı, maliyyə infrastrukturuna sərmayə qoyuluşunu və qlobal risklər və imkanlar kontekstində dayanıqlı inkişafı tələb edir. Yalnız balanslaşdırılmış tənzimləmə və yüksək adaptivlik şəraitində maliyyə bazarları qlobal qarşılıqlı əlaqəlilik dövründə effektiv fəaliyyət göstərə bilər.[1, c. 25-89]

2. ƏSAS HISSƏ

Beynəlxalq tranzaksiyalar maliyyə qloballaşmasının – yəni milli maliyyə sistemlərinin beynəlmilləşməsi və qarşılıqlı nüfuz etməsi proseslərinin həyata keçirilməsini təmin edən əsas mexanizmlərdən biri kimi çıxış edir. Bu tranzaksiyaların əsas formalarına valyuta əməliyyatları, qiymətli kağızların ticarəti, istehsal və infrastruktur obyektlərinə qoyulan investisiyalar, fjuçers və opsiya kimi törəmə maliyyə alətlərindən istifadə də daxil olmaqla, sərhədlərarası kapital hərəkətləri aiddir. Rəqəmsal texnologiyaların və telekommunikasiya infrastrukturunun inkişafı bu əməliyyatların həcmi və tezliyini əhəmiyyətli dərəcədə artıraraq, yüksək inteqrasiya və iştirakçıların qarşılıqlı asılılığı ilə xarakterizə olunan qlobal maliyyə məkanının formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu proseslər birbaşa olaraq, likvidliyin dövlətlər səviyyəsindən yuxarı səviyyədə yenidən bölüşdürülməsini təmin edən qlobal maliyyə vasitəçiliyi anlayışı ilə əlaqəlidir. [6]

Müasir beynəlxalq maliyyə bazarı valyuta bazarları, borc kapitalı bazarları, fond birjalrı, qiymətli metallar bazarları və sığorta seqmentlərini əhatə edən kompleks

institusional mühiti təşkil edir. Bu komponentlər beynəlxalq tranzaksiyaların fasiləsiz həyata keçirilməsini təmin edən qloballaşmış maliyyə infrastrukturunun dayaqları kimi fəaliyyət göstərilir. Bu seqmentlər sayəsində milli iqtisadiyyatların xarici resursları cəlb etməsi və qlobal səviyyədə qarşılıqlı maliyyə əlaqələrin güclənməsi ilə nəticələnən maliyyə beynəlmilləşməsi reallaşır. Beləliklə, maliyyə bazarları qlobal kapitalın yenidən paylanması konsepsiyasının həyata keçirilməsi üçün platforma rolunu oynayır. [7]

Qloballaşmış maliyyə bazarının əsas subyektləri arasında dövlətlər, transmilli korporasiyalar (TMK), beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları (məsələn, BVF, Dünya Bankı), transmilli banklar, sığorta şirkətləri və fond birjalrı yer alır. Bu institusional agentlər qlobal maliyyə axınlarının koordinasiyasını və icrasını həyata keçirir, qlobal maliyyə idarəçiliyinin formalaşmasına töhfə verirlər. Beynəlxalq tranzaksiyalar vasitəsilə bu subyektlər təkcə qlobal iqtisadi sistemin fəaliyyətini təmin etmir, həm də ölkələr arasında iqtisadi və siyasi qarşılıqlı asılılıqları gücləndirərək geoiqtisadi qüvvələr balansına təsir göstərilir.

Maliyyə qloballaşması – milli maliyyə sistemlərinin institusional və funksional yaxınlaşması prosesi olub, sərhədlərarası kapital hərəkətinin genişlənməsi, qaydaların və prosedurların unifikasiyası, eləcə də sistemli qarşılıqlı asılılığın artması ilə müşayiət olunur. Bu proses aşağıdakı əsas amillərlə şərtlənir: xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırılması, xarici investorlar üçün milli bazarlara çıxış imkanlarının genişlənməsi və maliyyə alətlərinin real istehsal sektoru üzərində üstünlük təşkil etməsi. Bu kontekstdə beynəlxalq tranzaksiyalar qlobal kapitalın ötürmə (transmissiya) mexanizmi kimi çıxış edir və resursların qlobal iqtisadiyyatda səmərəli və çevik yenidən bölüşdürülməsini təmin edir. [8]

Beynəlxalq tranzaksiyaların maliyyə bazarlarının qloballaşmasına təsirinin təhlili bu prosesin həm müsbət, həm də mənfi tərəflərinin olduğunu göstərir. Müsbət təsirlərə qlobal likvidliyin artması, ucuz maliyyə mənbələrinə çıxış, texnologiyaların ötürülməsi və maliyyə sahəsində mütəxəssislərin peşə bacarıqlarının genişlənməsi daxildir. Lakin qloballaşmanın riskləri də mövcuddur: bazarların yüksək volatilliyi, maliyyə böhranlarının transmilli yayılması (məsələn, 2008-ci il böhranı), iqtisadi suverenliyin qismən itirilməsi və xarici iqtisadi amillərdən asılılığın artması. Spekulyativ əməliyyatların geniş yayılması isə maliyyə axınları ilə real sektor arasında balanssızlıq yaradır və maliyyə “köpükləri” təhlükəsini artırır.

Cədvəl 3. Qlobal Maliyyə Tranzaksiyalarının Üstünlükləri və Çatışmazlıqları

Müsbət Nəticələr	Mənfi Nəticələr
Resurs çatışmazlığı olan iqtisadiyyatlara investisiya axını	Milli iqtisadiyyatların xarici amillərdən asılılığının artması
İnnovativ həllərin və texnologiyaların yayılması	Sərhədlərarası böhranlar və qeyri-sabitlik riskləri
Maliyyə sisteminin ümumi likvidliyinin artması	Daxili proseslər üzərində suveren nəzarətin azalması
Qlobal resursların daha effektiv paylanması	Qlobal bazarlarda spekulyativ “köpüklərin” yaranması
Yeni maliyyə alətlərinin tətbiqinin sürətlənməsi	Valyuta məzənnələrinin və aktiv qiymətlərinin dəyişkənliyinin artması

Mənbə: [4]

Beynəlxalq maliyyə tranzaksiyaları resursların yenidən bölüşdürülməsi, risklərin idarə olunması və transmilli investisiyaların stimullaşdırılması çərçivəsində qlobal maliyyə nəzərinin formalaşmasının əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Onlar milli bazarların qlobal sistemə inteqrasiyasını sürətləndirir, iqtisadi proseslərin dinamikasını artırır və dayanıqlı inkişaf üçün yeni imkanlar yaradır. Bununla belə, qloballaşma effektiv makroiqtisadi tənzimləmə, maliyyə nəzarəti mexanizmlərinin gücləndirilməsi və qlobal çağırışlara qarşı dayanıqlı, adaptiv institusional mühitin formalaşdırılmasını zəruri edir. Yalnız bu şərtlərlə maliyyə bazarları qlobal qarşılıqlı əlaqə dövründə effektiv və sabit şəkildə fəaliyyət göstərə bilər. [2, c. 1-4]

200-dən artıq ölkədə fəaliyyət göstərən qlobal ödəniş sistemi SWIFT dünya maliyyə infrastrukturunun əsas elementlərindən biridir. Bu sistem banklar arasında maliyyə məlumatlarının operativ və təhlükəsiz mübadiləsini təmin edir, beynəlxalq əməliyyatların aparılması xərclərini azaldır. SWIFT hesablaşma mexanizmlərinin vahidləşdirilməsinə və müxtəlif iqtisadi subyektlərin qlobal maliyyə resurslarına çıxışının asanlaşmasına imkan yaradır. Bununla da, SWIFT milli iqtisadiyyatlar arasında qarşılıqlı əlaqəni gücləndirir və qlobal maliyyə sisteminin dayanıqlığını dəstəkləyir. [9]

Cədvəl 4. Dünya Maliyyə Mərkəzləri və Onların Spesifikası

Maliyyə mərkəzi	Əsas funksiyalar	Regional rolu
London	Valyuta, sığorta və törəmə alətlər üzrə əməliyyatların mərkəzi	Avropa və dünya üzrə əsas maliyyə mərkəzi
Nyu-York	Fond ticarəti, investisiya və hedc fondları	Şimali və Cənubi Amerikanın ən böyük maliyyə bazarı
Tokio	Şərqi Asiyanın ticarət və maliyyə qovşağı	Asiya-Sakit okean regionunun maliyyə nüvəsi
Frankfurt	Avrozonanın tənzimləyici mərkəzi, Avropa Mərkəzi Bankının qərargahı	Aİ-nin maliyyə siyasətinin koordinasiya mərkəzi
Sinqapur	Cənub-Şərqi Asiyada hesablaşmalar və investisiyalar üzrə mərkəz	Asiya-Sakit okean regionunun lider maliyyə mərkəzi

Mənbə: <https://oxu.az/iqtisadiyyat/dunyanin-aporici-maliyye-merkezleri-melum-oldu>

NASDAQ, London, Tokio və Honq-Konq fond birjaları kimi beynəlxalq ticarət platformaları transmilli şirkətlərin qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsi və dövriyyəsi üçün əsas maliyyə mərkəzləri kimi çıxış edirlər. Bu birjalar maliyyə liberallaşması proseslərini dəstəkləməklə beynəlxalq investisiya imkanlarının genişlənməsinə şərait yaradır. Məsələn, ABŞ-dakı investorlar Çin şirkətlərinin səhmlərini əldə edə bilirlər – bu isə normativ qaydaların uyğunlaşdırılması və rəqəmsal ticarət texnologiyalarının tətbiqi sayəsində mümkün olmuşdur. Bu, qloballaşma dövründə maliyyə sistemlərinin institusional yaxınlaşmasını əks etdirir.

Avrobondlar kimi beynəlxalq borc öhdəlikləri şirkətlərə öz yurisdiksiyalarından kənarda vəsait cəlb etməyə imkan verir. Məsələn, Apple Inc. Avropa bazarında daha əlverişli faiz dərəcələrindən istifadə edərək istiqrazlar buraxmışdır. Bu nümunə qlobal maliyyə bazarlarının resursların yenidən bölgüsündəki rolunu, şirkətlərin maliyyələşmə mənbələrini optimallaşdırmaq üçün transmilli alətlərdən necə istifadə etdiklərini göstərir. [10]

Blokçeyn texnologiyalarının inkişafı sayəsində kriptovalyutalar (məsələn, Bitcoin və Ethereum) beynəlxalq ödənişlərin aparılması üçün alternativ kanala çevrilmişdir və bu prosesdə ənənəvi bank vasitəçilərinə ehtiyac qalmır. Bu tendensiya mərkəzsiz maliyyə (DeFi) sistemlərinin inkişafı ilə bağlıdır və mövcud

bazar modellərinin dəyişməsinə gətirib çıxarır. İqtisadi qeyri-sabitlik şəraitində kriptovalyutalar tranzaksiya xərclərini azaltmağa, valyuta məhdudiyyətlərindən yan keçməyə və maliyyə xidmətlərinə çıxışı artırmağa kömək edir. Beləliklə, onlar qlobal maliyyə münasibətlərinin arxitekturasının transformasiyasında getdikcə daha böyük rol oynayırlar.

2008-ci il qlobal maliyyə böhranı beynəlxalq maliyyə bazarlarının yüksək dərəcədə qarşılıqlı asılı olduğunu nümayiş etdirdi. ABŞ-da ipoteka sektorundakı problemlər və Lehman Brothers-in iflası CDO və CDS kimi törəmə maliyyə alətlərini bütün dünyaya yaydı. Bu hadisə göstərdi ki, qloballaşmış maliyyə bazarları sistemli pozuntulara qarşı həssasdır və bu da beynəlxalq səviyyədə effektiv tənzimləmə və risklərin idarə olunması mexanizmlərinin yaradılmasının vacibliyini ortaya qoyur.

Birbaşa xarici investisiyalar (FDI) kapitalın sərhədlərarası hərəkətinin sabit forması olaraq, milli iqtisadiyyatların sıx inteqrasiyasını təmin edir. Məsələn, Toyota-nın xaricdə yerləşən istehsal müəssisələrinə yatırımları yalnız maliyyə vəsaitlərinin ötürülməsi ilə deyil, eyni zamanda texnologiyaların transferi, iş yerlərinin yaradılması və yeni istehsal-idarəetmə əlaqələrinin formalaşması ilə müşayiət olunur. Bu cür proseslər qlobal iqtisadi klasterlərin formalaşmasına şərait yaradır və ölkələr arasında qarşılıqlı iqtisadi asılılığı dərinləşdirir. [3, c. 2-4]

3. NƏTİCƏ

Beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi, transmilli korporasiyaların inkişafı və iqtisadiyyatın rəqəmsallaşması beynəlxalq maliyyə tranzaksiyalarının həcmnin eksponensial artmasına səbəb olmuşdur. Bu artıma birbaşa xarici investisiyalar (FDI), portfel investisiyaları və elmi ədəbiyyatda “isti pullar” (hot money) adlandırılan spekulyativ kapital daxildir. Nəticədə, qlobal maliyyə bazarlarında likvidlik artır, valyuta bazarlarında və törəmə maliyyə alətləri bazarlarında əməliyyatların miqyası genişlənir, innovativ həllər və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) tətbiqi sayəsində isə sərhədlərarası hesablaşma prosedurları sadələşir.

Qlobal maliyyə sisteminin əsas prinsiplərindən biri kapital hərəkətinin liberallaşdırılmasıdır. Bu prinsip ölkələr arasında vəsaitlərin sərbəst daxilolma və çıxışını təmin edir. Bu proses tranzaksiya xərclərinin azalmasına, tənzimləyici normaların standartlaşdırılmasına və hesablaşma mexanizmlərinin unifikasiyasına kömək edir. Maliyyə texnologiyalarının (fintex) inkişafı, blokçeyn platformalarının

tətbiqi və banklararası informasiya ötürmə sistemlərinin (məsələn, SWIFT gpi) modernləşdirilməsi beynəlxalq əməliyyatların sürətini və təhlükəsizliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Bundan əlavə, hibrid və sintetik aktivlər də daxil olmaqla maliyyə alətlərinin müxtəlifliyi artmışdır ki, bu da investorların kapitalının daha effektiv bölüşdürməsinə imkan verir.

Lakin qloballaşma sistemli risklərin meydana çıxmasına da səbəb olur. Bu risklərdən biri valyuta məzənnələrinin yüksək volatilliyidir ki, bu da tez-tez spekulativ motivlərlə baş verən iri həcmli və sürətli kapital hərəkətləri nəticəsində yaranır. Milli iqtisadiyyatların xarici investorlardan asılılığı onları, kəskin kapital çıxışı da daxil olmaqla, xarici şoklara qarşı daha həssas edir. Eyni zamanda maliyyə böhranlarının ötürülmə effekti güclənir: lokal maliyyə təlatümləri qısa zamanda qlobal miqyasda yayılaraq digər ölkələrə təsir göstərə bilər (buna 2008-ci il qlobal maliyyə böhranı nümunədir). Beynəlxalq maliyyə əməliyyatlarının aparılmasını çətinləşdirən və ya məhdudlaşdıran geosiyasi amillər, beynəlxalq sanksiyalar, ticarət münaqişələri həmçinin ciddi təsirlər göstə bilər.

Müasir beynəlxalq hesablaşma infrastrukturunu mərkəzi banklar, beynəlxalq maliyyə təşkilatları (BVF, Dünya Bankı), transmilli banklar və investisiya fondları daxil olmaqla geniş maliyyə institutları şəbəkəsinə əsaslanır. Bu subyektlər kreditləşmə, investisiya və maliyyə risklərinin sığortalanması funksiyalarını yerinə yetirirlər. CLS və Euroclear kimi beynəlxalq hesablaşma və klirinq sistemləri sistemli risklərin azaldılması və əməliyyat şəffaflığının təmin olunmasında əsas rol oynayır. Paralel olaraq rəqəmsal platformaların və avtomatlaşdırılmış qərarvermə alqoritmlərinin tətbiqi tranzaksiyaların sürətini artırır və insan faktorunun təsirini minimuma endirir.

Qlobal maliyyə bazarlarının hazırkı inkişaf mərhələsi bir sıra struktur tendrlərlə xarakterizə olunur. Birinci meyl – real iqtisadiyyatla birbaşa bağlı olmayan törəmə maliyyə alətləri ilə aparılan əməliyyatların sürətlə artmasıdır. İkinci meyl –ənənəvi maliyyə vasitəçilərinin (banklar, brokerlər) rolunun azalması nəticəsində əməliyyat iştirakçılarının xərcləri azaldılır. Üçüncü meyl **kriptovalyutaların** beynəlxalq hesablaşmalarda artan rolu ilə bağlıdır; bu xüsusilə maliyyə sistemləri qeyri-sabit olan inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün aktualdır. Nəhayət, perspektivdə **mərkəzi bankların rəqəmsal valyutalarının (CBDC)** tətbiqi beynəlxalq hesablaşmalarda

şəffaflıq və davamlılıq təmin edən, dövlət tənzimləməsi ilə uzlaşan yeni maliyyə sisteminin əsas komponentlərindən biri olacaq.

Beləliklə, maliyyə bazarlarının qloballaşması beynəlxalq tranzaksiyalar miqyasının, sürətinin və texnoloji səviyyəsinin artmasına şərait yaradan güclü bir hərəkətverici qüvvəyə çevrilmişdir. Eyni zamanda, artan qarşılıqlı əlaqə yeni risklər doğurur – xarici kapitallardan asılılıqdan tutmuş, qlobal böhranlara və kibertəhlükələrə qarşı həssaslığa qədər. Bu şəraitdə əsas vəzifə dayanıqlı qlobal maliyyə arxitekturasının formalaşdırılmasıdır ki, bu da kapitalın hərəkət azadlığını etibarlı tənzimləmə, monitoring və risklərin idarə olunması mexanizmləri ilə birləşdirməlidir. Bunun üçün beynəlxalq institutlar səviyyəsində koordinasiya, milli qanunvericiliklərin uyğunlaşdırılması və maliyyə sahəsində rəqəmsal həllərin inkişafı zəruridir. [3, c. 2-3]

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Bəyalı Xanəli oğlu Ataşov. Maliyyə bazarları. Ali məktəb tələbələri üçün dərslik. Bakı, 2016, “Kooperasiya” nəşriyyatı, 456 səh.
2. Головащенко В. В., Рындина И. В. ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И ЕЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ НА МЕЖДУНАРОДНЫЙ ФИНАНСОВЫЙ РЫНОК // Экономика и социум. 2017. №5-1 (36). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/globalizatsiya-i-ee-voz-deystvie-na-mezhdunarodnyy-finansovyy-rynok> (дата обращения: 28.03.2025).
3. Сорокоумов Владислав Сергеевич, Жаркова Юлия Сергеевна Глобализация мировых финансовых рынков // Проблемы науки. 2018. №8 (32). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/globalizatsiya-mirovyh-finansovyh-rynkov> (дата обращения: 28.03.2025).
4. James, Paul W.; Patomäki, Heikki. Globalization and Economy, Vol. 2: Globalizing Finance and the New Economy. London, UK: Sage Publications. 2007. ISBN 978-1-4129-1952-4. 2020-09-23 tarixində arxivləşdirilib. İstifadə tarixi: 2022-08-20.
5. <https://hbr.org/1983/05/the-globalization-of-markets>
6. https://www.researchgate.net/publication/348091232_Beynlxalq_maliyy_v_qlob-allasma
7. <https://finfac.wordpress.com/2016/06/06/maliyy%C9%99-bazarlari/>
8. <https://hajizada.com/az/article-view/7/21/?utm>
9. <https://web.archive.org/web/20220227205310/https://banker.az/ensiklopedia/swift-n%C9%99dir/>
10. <https://marja.az/5854/dunyada-en-cox-satilan-korporativ-istiqrazlar-grafik?>

BÖYÜK DATA VƏ SİYASİ ANALİTİKA: SEÇKİ STRATEGİYALARINDA İNNOVATİV YANAŞMALAR

Murad Rüstəmov⁹⁷

XÜLASƏ

Bu yazıda, rəqəmsal dövrün inkişafı ilə birlikdə Böyük Data-nın siyasi proseslərə, xüsusilə seçki kampaniyalarına və qərar qəbuletmə mexanizmlərinə necə təsir göstərdiyi araşdırılır. Müxtəlif rəqəmsal mənbələr – sosial media, sensorlar, biznes əməliyyatları və digər interfeyslərdən toplanan məlumatların qabaqcıl texnologiyalar və metodlarla idarə olunması sayəsində siyasi strategiyaların optimallaşdırılması mümkün olur. Əsas vurğu seçicilərin rəqəmsal izlərinin izlənməsi və bu məlumatların müxtəlif kanallardan toplanması üzərindədir. İnternetdəki fəaliyyət, sosial şəbəkələrdə paylaşımlar, axtarış sorğuları və mobil tətbiqlərdə yaranan məlumatlar siyasi partiyaların seçici segmentasiyası və hədəfli mesajların hazırlanması üçün əsas material kimi istifadə olunur. Bu yanaşma, seçici davranışlarının, maraq dairələrinin və meyllərinin daha dəqiq öyrənilməsinə, eləcə də kampaniyaların daha məqsədyönlü həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Eyni zamanda, süni intellekt və maşın öyrənməsi alətləri seçicilərin əvvəlki davranışları və onlayn fəaliyyətləri əsasında gələcək reaksiyaların proqnozlaşdırılmasında və qərar qəbuletmə proseslərinin avtomatlaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu texnologiyalar sayəsində siyasi kampaniyalar çevik şəkildə yenidən formalaşdırılır və seçici rəyinin dərin təhlili mümkün olur. Nəhayət, gələcək perspektivlər bölməsində

97 Naxçıvan Dövlət Universiteti, murad_rustemov@yahoo.com

yeni nəsil texnologiyaların – məsələn, Blockchain və IoT-nin – siyasi proseslərə təsiri müzakirə olunur. Bu texnologiyalar, seçki proseslərinin izlənməsini, şəffaflığın və təhlükəsizliyin təmin olunmasını gücləndirir, rəqəmsal transformasiya isə kampaniyaların müasir yanaşmalarla təkamülünə yol açır. Həm demokratik, həm də avtoritar rejimlərdə Böyük Data-nın tətbiqi müxtəlif nəticələrə səbəb olur, çünki ölkələrin siyasi strukturları və idarəetmə prinsipləri fərqlidir. Ümumilikdə, bu məqalə göstərir ki, Böyük Data və rəqəmsal informasiya axını siyasi arenada yeni dövrün əsas resursları kimi çıxış edir. Onların istifadəsi seçki kampaniyalarının effektivliyini artırmaqla yanaşı, etik, hüquqi və təhlükəsizliklə bağlı ciddi məsələləri də ortaya qoyur.

Açar Sözlər: Böyük Data, Siyasi Analitika, Seçki Strategiyaları, Rəqəmsal İzlər, Seçici Davranışı.

ABSTRACT

This article explores how the development of the digital era has influenced Big Data's impact on political processes, particularly election campaigns and decision-making mechanisms. By managing data collected from various digital sources—social media, sensors, business operations, and other interfaces—using advanced technologies and methods, political strategies can be optimized. The focus is on tracking voters' digital footprints and gathering this information from various channels. Online activities, social media posts, search queries, and data generated by mobile applications serve as key materials for political parties to segment voters and craft targeted messages. This approach enables a more precise understanding of voter behaviors, interests, and tendencies, as well as the implementation of more goal-oriented campaigns. Additionally, artificial intelligence and machine learning tools play a significant role in predicting future reactions and automating decision-making processes based on voters' past behaviors and online activities. These technologies allow political campaigns to be reshaped flexibly and enable in-depth analysis of voter opinions. Finally, the section on future perspectives discusses the impact of next-generation technologies—such as Blockchain and IoT—on political processes. These technologies enhance the monitoring of election processes, ensure transparency and security, and pave the way for the evolution of campaigns through modern approaches. The application of Big Data in both democratic and authoritarian regimes leads to varying outcomes, as political structures and governance principles differ across countries. Overall, the article demonstrates that Big Data and the flow

of digital information serve as key resources in the political arena of the new era. Their use not only increases the effectiveness of election campaigns but also raises serious ethical, legal, and security-related issues.

Keywords: Big Data, Political Analytics, Election Strategies, Digital Footprints, Voter Behavior.

1. GİRİŞ

Böyük Data, müasir rəqəmsal mühitdə böyük həcmdə məlumatların idarə olunması və təhlili üçün istifadə olunan qabaqcıl texnologiyalar və metodları ifadə edir. Bu məlumatlar sosial media platformaları, sensorlar, biznes əməliyyatları və digər rəqəmsal interfeyslərdən toplanır.

Siyasət sahəsində Böyük Data-nın əhəmiyyəti böyükdür. Siyasi liderlər və partiyalar bu texnologiyadan istifadə edərək seçki kampaniyalarını və qərar qəbul etmə proseslərini daha dəqiq və məlumatlı şəkildə həyata keçirə bilirlər. Seçicilərin rəqəmsal izləri və davranış nümunələri vasitəsilə əldə olunan məlumatlar, kampaniya strategiyalarının hədəflənməsində və optimallaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

Böyük həcmdə məlumatların real vaxtda işlənməsi, siyasət də daxil olmaqla, müxtəlif sahələrdə qərar qəbul etmə proseslərini əsaslı şəkildə dəyişdirir. [1, s. 45-47]. Rəqəmsal informasiya axını isə seçki kampaniyalarına əhəmiyyətli təsir göstərir. Müasir texnologiyalar və onlayn platformalar vasitəsilə seçici auditoriyaya daha geniş şəkildə çatmaq mümkündür. Sosial media, bloglar, videolar və elektron məktublar kimi vasitələr namizədlərin fikirlərinin və siyasət proqramlarının effektiv şəkildə təqdim edilməsində istifadə olunur.

Nəticədə, Böyük Data və rəqəmsal informasiya axını siyasi arenada və seçki kampaniyalarında yeni dövrün əsas resursları kimi çıxış edir və bu, mövcud siyasi proseslərdə əhəmiyyətli dəyişikliklərə yol açır.

Seçicilərin rəqəmsal izləri onların internetdə göstərdikləri fəaliyyət, sosial şəbəkələrdə paylaşımları, axtarış motorlarında verdikləri sorğular və mobil tətbiqetmələrdə yaranan istifadə məlumatları vasitəsilə izlənilir. Bu izlər siyasi arenada iştirak edən təşkilatlara və namizədlərə seçicilərin maraq sahələri, meylləri

və davranış nümunələri haqqında dərin məlumat verir. Bu cür təhlil, seçici psixologiyasını və ictimai rəyin formalaşmasını daha yaxşı anlamağa imkan yaradır.

2. SOSIAL MEDIA, AXTARIŞ SİSTEMLƏRİ VƏ MOBİL TƏTBİQLƏR VASİTƏSİLƏ MƏLUMAT TOPLANMASI

Rəqəmsal mühitin inkişafı ilə sosial media platformaları, axtarış sistemləri və mobil tətbiqlər, seçicilərin davranışlarını araşdırmaq üçün əsas mənbələrə çevrilib. Sosial şəbəkələrdə istifadəçilərin paylaşdıqları məlumatlar onların gündəlik həyatında nə ilə maraqlandığını və hansı mövzulara üstünlük verdiklərini ortaya qoyur. Eyni zamanda, axtarış motorlarında edilən sorğular vasitəsilə istifadəçilərin hansı məsələlərə daha çox diqqət yetirdiyi məlum olur. Mobil tətbiqlərdən alınan coğrafi və fəaliyyət məlumatları isə seçicilərin hərəkət və davranış tərzlərini təhlil etməkdə mühüm rol oynayır.

Sosial media platformaları yalnız mobilizasiyanı asanlaşdırmır, eyni zamanda etiraz hərəkətlərindəki zəiflikləri də ortaya qoyur, bu da şəbəkələşmiş fəallığın nə qədər həssas olduğunu göstərir. [2, s. 62-64].

3. ANKETLƏR, SOSİOLOJİ SORĞULAR VƏ ONLARIN BÖYÜK DATA İLƏ İNTEQRASIYASI

Ənənəvi məlumat toplama metodlarından biri olan anket və sosioloji sorğular uzun müddətdir ki, seçicilərin fikirlərini və meyllərini öyrənmək üçün istifadə olunur. Bu metodlarla əldə olunan məlumatlar, Böyük Data analitikasının gücü ilə birləşdirildikdə, daha ətraflı və dəqiq nəticələr ortaya çıxır. Bu integrasiya, seçicilərin davranışlarının gələcəkdə necə dəyişəcəyini proqnozlaşdırmaq və siyasi strategiyaları daha məqsədyönlü planlaşdırmaq üçün imkan yaradır.

Bu yanaşmaların hamısı siyasi analitikanın əsasını təşkil edir və seçki kampaniyalarında daha hədəflənmiş, effektiv strategiyaların qurulmasına xidmət edir. Böyük Data-nın seçki strategiyalarında istifadəsi müasir siyasətin ayrılmaz elementinə çevrilib. Rəqəmsal izlərin təhlili və analiz alətləri vasitəsilə siyasi təşkilatlar seçicilərin davranış nümunələrini və maraq sahələrini daha dərinləndirənə öyrənə bilirlər. Bu isə öz növbəsində, seçicilərə yönəlmiş daha effektiv və hədəfli mesajların hazırlanmasını təmin edir.

Böyük Data sayəsində seçicilər müxtəlif demoqrafik, psixoloji və sosial göstəricilər əsasında dəqiq seqmentlərə ayrılır. İzlənilən rəqəmsal izlər, sosial şəbəkələrdəki fəaliyyətlər və axtarış sorğuları vasitəsilə toplanan məlumatlar siyasi partiyalara seçici qruplarını formalaşdırmaqda kömək edir. Bu seqmentasiya nəticəsində hər qrupa xüsusi hazırlanmış mesajlar çatdırmaq mümkün olur. Məsələn, gənc seçici qrupu üçün daha dinamik və interaktiv yanaşmalar, yaşlı seçici qrupu üçün isə ənənəvi və sakit tonlu mesajlar hazırlanır. Bu cür fərdiləşdirilmiş yanaşma kampaniyaların effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

4. KAMPANIYALARIN FƏRDİLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ EFFEKTİV KOMMUNİKASIYA TAKTİKALARI

Məlumatların dəqiq təhlili siyasi kampaniyaların fərdiləşdirilməsinə və effektiv kommunikasiya strategiyalarının qurulmasına şərait yaradır. Seçicilərin maraq və ehtiyaclarına uyğun olaraq kampaniya planları hazırlanır və bu, onların siyasi məsələlərə münasibətini daha da dərinləşdirir. Hər bir seçici qrupu üçün spesifik mesajların yaradılması, onların gündəlik həyat tərzini və prioritetləri nəzərə alınaraq həyata keçirilir. Nəticədə, siyasi təşkilatlar seçicilərlə daha yaxın və səmimi əlaqələr quraraq, onların etimadını qazanır və siyasi dəstəyin formalaşmasına töhfə verir.

Yeni media kampaniyaları, məqsədli ünsiyyət vasitəsilə vətəndaşların qavrayışını strateji şəkildə idarə edir və siyasi mənzərəni yenidən formalaşdırır. [3, s. 35-38].

5. RƏQƏMSAL REKLAM ALQORİTMLƏRİ VƏ SİYASİ TƏŞVİQATIN AVTOMATLAŞDIRILMASI

Rəqəmsal reklam alqoritmləri, toplanan böyük məlumatların işıqlandırılması və analiz edilməsi ilə seçicilərə uyğun reklamların təqdim olunmasını təmin edir. Avtomatlaşdırılmış sistemlər vasitəsilə siyasi təşviqat prosesləri sürətləndirilir və daha geniş auditoriyaya çatdırılır. Bu texnologiyalar sayəsində, kampaniyalar real vaxtda monitorinq edilir və lazım gəldikdə dərhal strategiyada dəyişikliklər aparılır. Avtomatlaşdırma həm də insan əməyindən asılılığı azaldaraq, resursların daha səmərəli istifadəsinə imkan verir.

Böyük Data-nın seçki strategiyalarında istifadəsi seçici seqmentasiyasından tutmuş, fərdiləşdirilmiş kommunikasiya və avtomatlaşdırılmış reklam sistemlərinə

qədər geniş spektri əhatə edir. Bu metodlar sayəsində siyasi partiyalar daha hədəfli, şəffaf və effektiv kampaniyalar həyata keçirə bilər.

Süni intellekt və maşın öyrənməsi texnologiyaları, seçicilərin əvvəlki davranış nümunələrini və onlayn izlərini təhlil edərək onların gələcəkdəki hərəkətlərini öncədən təxmin etməyə imkan verir. Bu alətlər, seçicilərin hansı mövzulara maraq göstərdiyini və səsvermə zamanı hansı qərarlar verə biləcəyini dəqiq proqnozlaşdırmaq üçün istifadə olunur. Nəticədə, siyasi kampaniyalar daha məqsədyönlü və effektiv strategiyalar quraraq seçici ehtiyaclarına uyğunlaşa bilər.

Məlumat əsaslı yanaşmalar kampaniyalara seçiciləri misilsiz dəqiqliklə segmentləşdirməyə və fərdi seçici profillərinə uyğun mesajlar hazırlamağa imkan verir. [4, s. 80-83].

Süni intellektin tətbiqi, böyük həcmdə məlumatların avtomatlaşdırılmış şəkildə təhlilinə şərait yaradır. Bu texnologiyalar, məlumatların sürətli və dəqiq işlənməsini təmin edərək siyasətçilərə daha məlumatlı qərarlar qəbul etməkdə kömək edir. Avtomatlaşdırılmış analizlər vasitəsilə əldə olunan nəticələr, siyasi partiyaların operativ strategiyalarını yenidən formalaşdırmasına və kampaniyaların idarə olunmasına yeni bir dinamizm gətirir.

6. FƏRDİ VƏ İCTİMAİ RƏYİN FORMALAŞMASINDA SÜNİ İNTELLEKTİN TƏSİRİ

Süni intellekt yalnız fərdi səviyyədə deyil, həm də ictimai rəyin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Sosial media və digər rəqəmsal vasitələrdən toplanan məlumatlar süni intellekt alqoritmləri vasitəsilə analiz edilərək, seçicilərin rəy və düşüncə formalaşmasının dinamikasını ortaya qoyur. Bu təhlil, siyasi kampaniyaların mesajlarının necə qəbul edildiyini və geniş auditoriyada hansı reaksiyalara səbəb olduğunu anlamağa imkan yaradır. Nəticədə, kampaniyalar daha hədəflənmiş və təsirli şəkildə icra olunur.

Süni intellekt və maşın öyrənməsi siyasi analitikanın inkişafında yeni bir mərhələ açaraq, seçicilərin davranışlarını proqnozlaşdırmaq, qərar qəbul etmə proseslərini optimallaşdırmaq və ictimai rəyin formalaşmasını anlamaq üçün əvəzolunmaz vasitələrə çevrilib.

7. BÖYÜK DATA VƏ SEÇKİ TƏHLÜKƏSİZLİYİ: MƏLUMAT MANİPULYASIYASI VƏ ETİK MƏSƏLƏLƏR

Böyük Data-nın sürətli inkişafı ilə birlikdə, deepfake texnologiyası və dezinformasiya kampaniyaları da seçki proseslərində ciddi təhlükələr yaradır. Bu texnologiyalar vasitəsilə yaradılan saxta videolar və səsler, ictimai rəyin manipulyasiyasına və seçicilərin yanıltıcı məlumatlarla yönləndirilməsinə səbəb ola bilər. Sosial mediada yayılan yalan məlumatlar isə, seçicilərin qərarlarına mənfi təsir edərək, kampaniyaların etibarlılığını zəiflədə bilər.

Böyük Data-nın siyasi strategiyalarda istifadəsi ilə yanaşı, seçicilərin şəxsi məlumatlarının qorunması da əsas narahatlıqlardan biridir. Seçicilərin rəqəmsal izləri və şəxsi məlumatları toplanaraq təhlil edildikdə, bu məlumatların icazəsiz istifadəsi və sızması riski meydana çıxır. Belə halların yaşanması, seçicilərin şəxsi məxfiliyinin pozulmasına və hüquqlarının təhlükə altına düşməsinə gətirib çıxara bilər. Buna görə də, məlumatların təhlükəsizliyinin təmin olunması və məxfilik prinsiplərinə ciddi əməl olunması vacibdir.

Meta-analitik sübutlar göstərir ki, Twitter məlumatlarına əsaslanan seçki proqnozları hələ də başlanğıc mərhələsindədir və əlavə təkmilləşdirməyə ehtiyac duyur. [5, s. 649-679].

Rəqəmsal aləmdə məlumatların toplanması, analizi və istifadəsi zamanı etik və hüquqi məsələlər də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Etik çərçivələr, məlumatların düzgün və ədalətli şəkildə idarə olunmasını təmin edir, şəxsi məlumatların qorunmasına və manipulyasiya risklərinin azaldılmasına yönəlir. Eyni zamanda, hüquqi tənzimləmələr məlumatların icazəsiz istifadəsinin və sızmasının qarşısını almaq üçün əsas rol oynayır. Bu qanunlar və qaydalar, rəqəmsal məkanın təhlükəsizliyini və seçki proseslərinin şəffaflığını təmin etmək məqsədi ilə tətbiq olunur.

Beləliklə, Böyük Data-nın seçki strategiyalarında istifadəsi yalnız kampaniyaların effektivliyini artırmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda etik və hüquqi məsələlərin də diqqətlə nəzərə alınmasını tələb edir. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün müvafiq etika standartları və qanunvericilik çərçivələrinin möhkəmləndirilməsi zəruridir.

8. BÖYÜK DATA ƏSASLI SEÇKİ STRATEGİYALARI

ABŞ, Avropa və digər regionlarda tətbiq olunan Böyük Data əsaslı seçki strategiyaları, seçicilərin davranış və meyllərini dərin təhlil etmək məqsədi daşıyır. Bu yanaşma, sosial media üzərindəki fəaliyyətlər, demoqrafik göstəricilər və digər rəqəmsal izlər vasitəsilə geniş məlumat toplanmasını təmin edir. Nəticədə, seçki kampaniyaları daha hədəfli və effektiv şəkildə təşkil edilir, bu da seçici reaksiyalarının daha dəqiq proqnozlaşdırılmasına və kampaniyanın optimallaşdırılmasına şərait yaradır.

Cambridge Analytica skandalı, Böyük Data-nın siyasətə təsirini göstərən ən diqqətçəkici nümunələrdən biridir. Bu şirkət, Facebook istifadəçilərinin məlumatlarını icazəsiz toplayaraq, həmin məlumatları seçki kampaniyalarında istifadə etmişdir. Hadisə geniş miqyasda məlumat məxfiliyi və etik problemlər barədə müzakirələrə səbəb olmuş və rəqəmsal məlumatların düzgün idarə olunması məsələsində ciddi narahatlıqlar doğurmuşdur.

Rəqəmsal siyasi kampaniyalarda fərdiləşdirmə, siyasi mesajların necə hazırlanıb müxtəlif auditoriyalara çatdırıldığına dair paradigma dəyişikliyi təmsil edir. [6, s. 4803-4821].

Fərqli siyasi sistemlərdə Böyük Data texnologiyasının tətbiqi müxtəlif formalarda həyata keçirilir. Demokratik ölkələrdə bu texnologiya, seçicilərin daha məlumatlı qərarlar qəbul etməsinə dəstək olmaq üçün istifadə olunur və açıq rəqabət mühiti daxilində şəffaflıq və effektivliyi artırmağa yönəlib. Lakin avtoritar rejimlərdə, məlumatların toplanması və təhlili daha çox nəzarət və manipulyasiya məqsədləri üçün istifadə edilə bilər. Bu fərqlilik, ölkələrin siyasi strukturlarına və idarəetmə prinsiplərinə görə ortaya çıxır.

9. GƏLƏCƏK PERSPEKTİVLƏR: BÖYÜK DATA VƏ SİYASİ TEXNOLOGİYALARIN İNKİŞAFI

Yeni texnoloji inkişafı siyasi arenada da özünü göstərir. Məsələn, Blockchain texnologiyası seçki proseslərinin izlənilməsini və doğruluğunu təmin edərək, şəffaflıq və təhlükəsizliyi artırmaq üçün istifadə edilə bilər. Eyni zamanda, IoT (Əşyaların İnterneti) cihazları vasitəsilə seçicilərin hərəkətləri və davranışları haqqında ətraflı məlumat toplanır, bu da onların meyllərinin daha dəqiq təhlilinə imkan yaradır.

Rəqəmsal transformasiya, siyasətin və seçki kampaniyalarının ənənəvi metodlardan kənara çıxaraq daha müasir və hədəfli yanaşmaların inkişafına səbəb olub. Onlayn platformalar, sosial media, e-poçt marketinqi və digər rəqəmsal vasitələr vasitəsilə siyasi mesajların seçicilərə çatdırılması daha sürətli və interaktiv şəkildə həyata keçirilir. Bu, seçici əlaqələrinin gücləndirilməsi və kampaniyaların effektivliyinin artırılması üçün yeni imkanlar açır.

Rəqəmsal dövrə uyğunlaşdırılmış tədqiqat metodları, onlayn davranışla siyasi iştirak arasındakı dinamik qarşılıqlı əlaqəni ortaya qoyur. [7, s. 639-661]. Böyük Data-nın demokratik proseslər üzərində həm müsbət, həm də mənfi təsiri var. Müsbət tərəfdən, geniş məlumat toplusu seçicilərin daha məlumatlı qərarlar verməsinə və siyasi kampaniyaların daha dəqiq hədəflənməsinə şərait yaradır. Lakin, məlumatların icazəsiz istifadəsi, şəxsi məlumatların qorunması, etik normların pozulması və yanlış məlumatların yayılması kimi risklər də mövcuddur. Bu problemlər demokratik proseslərin ədalətliliyini və şəffaflığını təhdid edə bilər və buna görə də müvafiq hüquqi və etik tənzimləmələr zəruridir.

10. NƏTİCƏ

Müasir rəqəmsal mühitdə Böyük Data-nın siyasi arenada inqilabi dəyişikliklərə səbəb olduğu açıq-aydındır. Siyasi liderlər və partiyalar, sosial media, sensorlar, biznes əməliyyatları və digər rəqəmsal interfeyslərdən əldə olunan geniş məlumat bazasından istifadə edərək, seçicilərin davranış nümunələrini, maraq dairələrini və meyllərini dərinlən təhlil edirlər. Bu məlumatların sintezi və analiz edilməsi, kampaniyaların hədəflənməsində, seçici segmentasiyasında və fərdi yanaşmanın formalaşdırılmasında əsas rol oynayır.

Eyni zamanda, süni intellekt və maşın öyrənməsi texnologiyaları vasitəsilə, keçmiş davranış nümunələrinə əsaslanaraq seçicilərin gələcək reaksiyalarını proqnozlaşdırmaq və kampaniya strategiyalarını çevik şəkildə tənzimləmək mümkün olur. Rəqəmsal informasiya axını isə siyasi mesajların geniş kütlələrə çatdırılmasını və seçici ilə daha sıx əlaqənin qurulmasını təmin edir. Bununla belə, Böyük Data-nın tətbiqi etik və hüquqi çətinlikləri də özündə cəmləşdirir. Deepfake, dezinformasiya və məlumat manipulyasiyası kimi risklər, şəxsi məlumatların icazəsiz istifadəsi və məxfiliyin pozulması kimi problemlər demokratik proseslərin şəffaflığı və ədalətliliyinə mənfi təsir göstərə bilər. Bu səbəbdən, rəqəmsal

məlumatların toplanması, təhlili və istifadəsi zamanı müvafiq etika normaları və hüquqi tənzimləmələrin gücləndirilməsi vacibdir.

Gələcək perspektivlərə gəldikdə isə, Blockchain və IoT kimi yeni texnologiyalar seçki proseslərinin izlənilməsi, təhlükəsizliyinin artırılması və şəffaflığın təmin olunmasında əlavə üstünlüklər gətirəcək. Rəqəmsal transformasiya ənənəvi kampaniyaların yerini daha interaktiv və hədəfli yanaşmalara buraxaraq siyasi proseslərdə dərin dəyişikliklərə yol açır. Blokçeyn texnologiyası seçkilərdə şəffaflıq və təhlükəsizliyi artırmaq baxımından yeni imkanlar yaradır. Məsələn, Estoniyada tətbiq olunan rəqəmsal seçki sistemlərində bu texnologiyadan istifadə edərək səsvermə nəticələrinin dəyişdirilməsinin qarşısı alınır. Bununla seçicilər öz səsələrinin düzgün qeydə alındığını yoxlaya və səsvermə prosesini real vaxtda izləyə bilərlər.

Bundan əlavə, Əşyaların İnterneti (IoT) seçki məntəqələrinin təhlükəsizliyini gücləndirmək və seçici axınının idarə olunmasını asanlaşdırmaq üçün tətbiq edilə bilər. Məsələn, ağıllı kameralar və sensorlar vasitəsilə seçki məntəqələrində mümkün saxtakarlıqları müəyyən etmək və təhlükəsizlik tədbirlərini daha səmərəli təşkil etmək mümkündür. Digər tərəfdən, virtual realıq və artırılmış realıq texnologiyaları seçki kampaniyalarını daha dinamik və interaktiv hala gətirə bilər. Namizədlər virtual mitinqlər təşkil edərək seçicilərlə müxtəlif platformalarda birbaşa ünsiyyət qurmaq imkanı əldə edirlər. Bu, seçicilərə namizədlərin ideyaları ilə daha yaxından tanış olmaq və seçimlərini daha məlumatlı şəkildə etmək imkanı verir. Ümumilikdə, Böyük Data və rəqəmsal informasiya axını, müasir siyasi arenanın əsas resursdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Mayer-Schönberger, V., & Cukier, K. (2013). *Big Data: A Revolution That Will Transform How We Live, Work, and Think*, pp. 45-47.
2. Tufekci, Z. (2017). *Twitter and Tear Gas: The Power and Fragility of Networked Protest*, Chapter 3, pp. 62-64.
3. Howard, P. N. (2006). *New Media Campaigns and the Managed Citizen*, Chapter 2, pp. 35-38.
4. Baldwin-Philippi, J. (2017). *Data-Driven Campaigns: Social Media, Big Data, and the Future of Electioneering*, Chapter 4, pp. 80-83.
5. Gayo-Avello, D. (2013). "A Meta-Analysis of State-of-the-Art Electoral Prediction from Twitter Data," *Social Science Computer Review*, 31(6), pp. 649–679.
6. McGregor, S. C. (2020). "Personalization, Social Media, and Big Data: The Changing Face of Political Campaigns," *International Journal of Communication*, 14, pp. 4803–4821.
7. Karpf, D. (2012). "Social Science Research Methods in Internet Time," *Information, Communication & Society*, 15(5), pp. 639–661.

TÜRK DÖVLƏTLƏRİ TƏŞKİLATININ GEOSİYASİ PERSPEKTİVLƏRİ

Təbrizə Bağirova⁹⁸

XÜLASƏ

Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT) — türkdilli dövlətlərin sammiti zamanı, 3 oktyabr 2009-cu ildə Naxçıvan şəhərində yaradılmış regional bir birlikdir. Təşkilatın yaradılmasında əsas məqsəd türk irsinə malik ölkələr arasında siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin möhkəmləndirilməsi olmuşdur. Əvvəllər təşkilat Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası adlanırdı, lakin 2021-ci ildə keçirilmiş 8-ci sammitdə ona yeni ad verilmişdir — Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT). Təşkilatın üzvləri sırasına Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Özbəkistan daxildir. Macarıstan, Türkmənistan və KKTC isə müşahidəçi statusuna malikdir. TDT çərçivəsində Türk İnvestisiya Fondunun yaradılmasına və humanitar təşəbbüslərə xüsusi önəm verilir. Azərbaycan TDT-nin inkişafında yalnız üzv kimi deyil, aktiv təşkilatçı və lider kimi də çıxış edir. 2021-ci ildə, təşkilata sədrliyi Azərbaycandan Türkiyəyə keçmişdir. Prezident İlham Əliyev, ölkənin ərazi bütövlüyünün bərpasına verdiyi töhfəyə görə, “Türk Dünyasının Ali Ordeni” ilə təltif olunmuşdur. 2011-ci ildən etibarən TDT çərçivəsində Biznes Şurası fəaliyyət göstərir və burada Azərbaycanı Sahibkarlar Təşkilatlarının Milli Konfederasiyası təmsil edir. İqtisadi əməkdaşlıq TDT-nin fəaliyyətində mühüm rol oynayır. Bu cür tədbirlərdən bir neçəsi, o cümlədən 2019-cu ildə keçirilmiş 7-ci sammit, Azərbaycanda baş tutmuşdur. COVID-19 pandemiyası zamanı, Azərbaycan TDT-nin fəvqəladə onlayn sammitinin təşəbbüskarı olmuşdur,

98 Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının müəllimi və doktorantı, Naxçıvan Dövlət Universiteti, tabrizabaghirova@ndu.edu.az, tabrizabaghirova@gmail.com, 0009-0009-7451-4649

bu da ölkənin təşkilatdakı aktiv rolunu nümayiş etdirir. 2020-ci ildə isə iqtisadi əməkdaşlığın gücləndirilməsi və strateji planlaşdırma istiqamətində mühüm görüşlər keçirilmişdir.

Açar Sözlər: Regional Birlik, Təşkilat, Əməkdaşlıq, Planlaşdırma.

ABSTRACT

The Organization of Turkic States (OTS) is a regional association established on October 3, 2009, in Nakhchivan, during the summit of Turkic-speaking states. The main goal of the organization's establishment was to strengthen political, economic and cultural relations between countries with Turkic heritage. Previously, the organization was called the Cooperation Council of Turkic-speaking States, but at the 8th summit held in 2021, it was given a new name - the Organization of Turkic States (OTS). The organization's members include Azerbaijan, Turkey, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan. Hungary, Turkmenistan and the TRNC have observer status. Special importance is attached to the establishment of the Turkish Investment Fund and humanitarian initiatives within the framework of the OTS. Azerbaijan acts not only as a member, but also as an active organizer and leader in the development of the OTS. In 2021, the chairmanship of the organization passed from Azerbaijan to Turkey. President İlham Aliyev was awarded the "Highest Order of the Turkic World" for his contribution to the restoration of the country's territorial integrity. Since 2011, the Business Council has been operating within the framework of the TDT, where Azerbaijan is represented by the National Confederation of Entrepreneurs' Organizations. Economic cooperation plays an important role in the activities of the TDT. Several such events, including the 7th summit held in 2019, took place in Azerbaijan. During the COVID-19 pandemic, Azerbaijan initiated an extraordinary online summit of the TDT, which demonstrates the country's active role in the organization. In 2020, important meetings were held to strengthen economic cooperation and strategic planning.

Keywords: Regional Unity, Organization, Cooperation, Planning.

1. GİRİŞ

Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT), ortaq tarixi və mədəni irsə malik ölkələr arasında yeni regional əməkdaşlıq modelinin formalaşdırılmasında əsas rol oynayan bir qurumdur. 2009-cu ildə Naxçıvan Sazişi əsasında yaradılan TDT-yə Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkiyə və Özbəkistan daxildir. Macarıstan,

Türkmənistan və KKTC isə təşkilatda müşahidəçi kimi iştirak edirlər, bu da quruma artan beynəlxalq marağı göstərir. [9]

TDT-nin fəaliyyətində strateji istiqamətlərdən biri siyasi konsolidasiyadır. Təşkilat üzv dövlətlərin xarici siyasət mövqelərinin uzlaşdırılması və təhlükəsizlik sahəsində fəaliyyətlərinin koordinasiyası üçün platforma yaradır. Beynəlxalq terrorizm, ekstremizm və transmilli cinayətkarlıqla mübarizədə, eləcə də sülh və sabitliyin möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynayır. Bu baxımdan, Azərbaycanın Ermənistanla münaqişəsində, TDT-nin verdiyi dəstək, türk dövlətləri arasında siyasi həmrəyliyin bariz nümunəsidir.

İqtisadi əməkdaşlıq da TDT-nin əsas prioritetlərindən biridir. Təşkilat çərçivəsində iqtisadi əlaqələrin dərinləşdirilməsi, ticarət və investisiyaların inkişafı istiqamətində təşəbbüslər həyata keçirilir. Türk İnvestisiya Fondunun yaradılması, Biznes Şurasının fəaliyyəti və iqtisadiyyat nazirlərinin mütəmadi görüşləri, təşkilatın dayanıqlı və qarşılıqlı faydalı inkişafa sadıqlığını nümayiş etdirir.

Mədəni və humanitar əməkdaşlıq, TDT-nin fəaliyyətində mühüm yer tutur. TÜRKSOY, TURKPA, Beynəlxalq Türk Akademiyası və Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu kimi qurumlar vasitəsilə təşkilat ortaq türk dəyərlərini fəal şəkildə təşviq edir. 2023-cü ildə Şuşa şəhərinin “Türk Dünyasının Mədəniyyət Paytaxtı” elan edilməsi, regionun mədəni irsinin əhəmiyyətini bir daha ön plana çıxarır.

Beynəlxalq arenada da TDT özünü getdikcə daha fəal göstərməkdədir. BMT, ATƏT, İQT və digər beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq, təşkilatın artmaqda olan nüfuzu və qlobal ambisiyalarını əks etdirir. TDT təkcə regional əlaqələri möhkəmləndirmir, eyni zamanda qlobal siyasi və iqtisadi gündəmin formalaşmasında da rol oynamağa çalışır.

Nəticə etibarilə, Türk Dövlətləri Təşkilatı, türk dövlətləri arasında əməkdaşlığın dərinləşməsinə və bu ölkələrin regional və beynəlxalq çağırışların həllində daha fəal iştirakına töhfə verən mühüm geosiyasi və mədəni-humanitar institut kimi formalaşmaqdadır. [5]

2. ƏSAS HISSƏ

Türk Dövlətləri Təşkilatının (TDT), əvvəlki adı ilə Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması, türk integrasiyasının institutionallaşdırılması

istiqamətində mühüm addım olmuşdur. Bu birlik, Böyük Avrasiya məkanında öz təsir oxunu formalaşdıran yeni regional geosiyasi quruluş kimi çıxış edir. Şərqi Avropa, Qafqaz, Yaxın Şərq və Mərkəzi Asiyanın kəsişməsində yerləşən TDT, bölgədə təsir sferalarının yenidən bölüşdürülməsində iştirak edə biləcək güc mərkəzi kimi mövqeyini müəyyənləşdirir.

Qlobal siyasətdə artmaqda olan çoxqütblülük və Rusiya, Çin, ABŞ və Aİ kimi böyük regionların arasındakı rəqabət fonunda, TDT regional balanslaşdırma vasitəsi kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mərkəzi Asiya ölkələri üçün bu təşkilatda iştirak, xarici siyasəti şaxələndirmək və Moskva ilə Pekindən olan ənənəvi asılılığı azaltmaq imkanlarını təqdim edir. Bu baxımdan TDT strateji alternativ və xarici siyasət üçün manevr aləti kimi çıxış edir.

Təşkilatın üzvləri yerləşdikləri mövqe və resurslara görə yüksək geostrateji potensiala malikdirlər. Türkiyə — Avropa ilə Asiya arasında tranzit mərkəzi, güclü ordusu və NATO üzvlüyü ilə mühüm iştirakçısıdır. Azərbaycan — Cənubi Qafqazın enerji mərkəzidir. Qazaxıstan, Özbəkistan və Qırğızıstan — Mərkəzi Asiyada təbii sərvətlərlə zəngin ölkələrdir, Türkmənistan isə Xəzər üzərindən enerji tranziti sahəsində böyük potensiala malikdir. Macarıstan isə Aİ üzvü olaraq, təşkilatın Avropa ilə əlaqələrini gücləndirən və onu Avropa geosiyasi arxitekturasına daxil edən mühüm bağıdır.

Macarıstana müşahidəçi statusunun verilməsi və Budapeştdə TDT nümayəndəliyinin açılması, təşkilatın Avropada diplomatik mövcudluğunu genişləndirmək və sivilizasiyalararası dialoq qurmaq istiqamətində səylərinin göstəricisidir. Bu addım TDT-nin institusional legitimliyini artırır və onu Aİ və digər beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlıq edə biləcək hibrid regional təşkilata çevirir.

TDT-nin geosiyasi əhəmiyyətinin əsas elementlərindən biri də özünəməxsus regional təhlükəsizlik memarlığının formalaşdırılmasıdır. Terrorizmə və transmilli cinayətkarlığa qarşı birgə mübarizə, eləcə də müdafiə sahəsində fəaliyyətlərin əlaqələndirilməsi, NATO və KTMT kimi ənənəvi alyanslardan asılı olmayan müstəqil təhlükəsizlik modeli qurmağa imkan verir. Bu isə “suveren təhlükəsizlik” və beynəlxalq münasibətlər sisteminə “üçüncü yol” axtarışına işarə edir.

İqtisadi baxımdan da təşkilat ticarət, investisiya və infrastruktur sahələrində integrasiya proseslərini fəal şəkildə inkişaf etdirir. Türk İnvestisiya Fondu kimi

alətlər və Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu (Orta Dəhliz) kimi layihələr vasitəsilə TDT, Rusiya və İran tərəfindən nəzarət edilən marşrutlara alternativ olan vahid geoiqtisadi məkanlar qurmağa çalışır. Bu işə enerji asılılığının azaldılmasına və region daxilində iqtisadi qarşılıqlı əlaqələrin dərinləşdirilməsinə xidmət edir.

TDT həmçinin “yumşaq güc” alətlərindən də geniş şəkildə istifadə edir. Ortaq tarixi və mədəni yaddaş, dil və təhsil təşəbbüsləri təşkilatın təsir vasitələrinə çevrilərək, türk xalqları arasında həmrəylik və orta qimliyin formalaşmasına xidmət edir. Bu işə təşkilatın yalnız siyasi və iqtisadi deyil, eyni zamanda mədəni diplomatiya sahəsində də təsirini artırır.

Nəticə etibarilə, Türk Dövlətləri Təşkilatı sadəcə mədəni və dil baxımından yaxın ölkələrin birliyi deyil, qlobal proseslərə təsir etmək, öz transregional ittifaqlarını qurmaq və təsir dairəsi uğrunda mübarizə aparmaq gücündə olan dinamik şəkildə inkişaf edən geosiyasi subyektdir. Üzvlüyün genişlənməsi, institutların gücləndirilməsi və beynəlxalq tanınmanın artması ilə TDT, yeni çoxqütblü dünya düzənində mühüm geosiyasi birliyə çevrilir. [3]

Cədvəl 1. Türk Dövlətlərinin Enerji Potensialı (2020–2021-ci illər)

Göstərici	Məlumat
Neft ehtiyatlarının həcmi (Qazaxıstan, Azərbaycan, Türkmənistan, Özbəkistan, 2020-ci il)	38,2 milyard barel
Neftin dünya ehtiyatlarındakı payı	2,2%
Dünya üzrə neft hasilatında pay (2021-ci il)	3,4%
Təbii qaz ehtiyatlarının həcmi (eyni ölkələr, 2020-ci il)	19,2 trilyon m ³
Təbii qazın dünya ehtiyatlarındakı payı	10,1%
Türkmənistan–Çin qaz kəmərinin istismara verilməsi	2010-cu il, uzunluğu — 1833 km

Mənbə: Appasova, 2023.

İnstitusional əsasların qoyulması və əməkdaşlığın başlanğıcı (2009–2015). TDT-nin ilk sammitlər seriyası (Naxçıvan, Almatı, Qəbələ, Bodrum, Astana) təşkilatın institusional quruculuğunun təməlini qoydu. Sammitlərin gündəliyində iqtisadiyyat, nəqliyyat, turizm, gənclər siyasəti və milli kimlik məsələləri yer aldı. Bu mərhələ,

Böyük Avrasiya məkanında ortaq dəyərlərin konsolidasiyası və “yumşaq güc” alətləri ilə regional integrasiya nüvəsinin formalaşdığını göstərdi.

Üzvlüyün genişlənməsi və regional subyektiyin gücləndirilməsi (2018–2019). Özbəkistanın əvvəlcə qonaq kimi (Çolpon-Ata), daha sonra tamhüquqlu üzv kimi (Bakı) təşkilata qoşulması, TDT-nin Mərkəzi Asiyada geosiyasi əhatə dairəsinin genişlənməsi baxımından mühüm addım oldu. Bu hadisə təşkilatın regional lider kimi subyektiyini və Çin, Rusiya kimi xarici güclərə alternativ strateji platforma statusunu gücləndirdi.

Böhranlar fonunda geosiyasi konsolidasiyası (2021). İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra keçirilən onlayn fəvqəladə sammit türk dövlətlərinin siyasi həmrəyliyi və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə açıq dəstəyini nümayiş etdirdi. Eyni ildə keçirilən İstanbul sammitində təşkilatın adının rəsmi şəkildə Türk Dövlətləri Təşkilatı olaraq dəyişdirilməsi, mədəni integrasiyadan siyasi və iqtisadi ittifaqa keçidi simvolizə etdi və TDT-nin beynəlxalq legitimliyini bir geosiyasi aktor kimi artırdı.

Geostrateji planlaşdırma və humanitar koordinasiya (2022–2023). Səmərqənd sammitində qəbul edilmiş “Türk Dünyası – 2040” Strategiyası, təhlükəsizlik, enerji və texnoloji inkişaf üzrə uzunmüddətli vizyonu müəyyənləşdirdi. Bu sənəd TDT-nin regional strateji blok kimi proqnozlaşdırma qabiliyyətini göstərdi. 2023-cü ilin martında Ankarada keçirilən fəvqəladə sammit, Türkiyədəki zəlzələlərə cavab olaraq təşkil edilərək TDT-nin humanitar təhlükəsizlik sahəsində çevik və effektiv koordinasiya imkanlarını nümayiş etdirdi.

İqtisadi arxitektura və enerji diplomatiyası (2023). Astana sammitində diqqət enerji əməkdaşlığı, dayanıqlı inkişaf və iqtisadi sinerji üzərində cəmləndi. Bu, TDT-ni geoiqtisadi klaster və Avrasiya məkanında resurs diplomatiyasının aparıcı platformalarından birinə çevirdi. [8]

Şəkil 1. Türk Dövlətləri Başçılarının Görüşü

Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT) əhəmiyyətli demoqrafik və coğrafi potensiala malikdir. Təşkilata üzv ölkələrin ərazisində 170 milyondan çox insan yaşayır, onlardan təxminən 125 milyonu türkdilli xalqlardır. Bu isə bütün dünya türklərinin 76%-dən çoxunu təşkil edir. Bu miqyaslı əhatə, TDT-yə yüksək etno-mədəni təmsilçilik səviyyəsi qazandırır və təşkilatın beynəlxalq arenada mənəvi və siyasi çəkisini artırır. [5]

Say və ərazi baxımından üstünlüyə baxmayaraq, türk dünyası coğrafi parçalanma problemi ilə üz-üzədir. Xəzər dənizi, Ermənistan və Macarıstanın uzaq coğrafi mövqeyi kimi təbii və siyasi maneələr üzv ölkələr arasında birbaşa əlaqələri çətinləşdirir. Bu isə tam integrasiyaya əngəl törədir və ölkələr arasında əlaqələrin gücləndirilməsi üçün nəqliyyat, logistika və enerji infrastrukturunun fəal şəkildə inkişaf etdirilməsini zəruri edir. [10]

Cədvəl 2. Türk Dövlətləri Təşkilatının Geosiyasi Əhəmiyyəti

Ölkə	Türk dünyasındakı məqsədləri və maraqları
ABŞ	Enerji resurslarına nəzarət, radikalizmin qarşısının alınması
Rusiya	İqtisadi maraqlar (xüsusilə uran, neft və qaz), enerji resurslarının nəqli marşrutlarına nəzarət
Çin	Enerji resurslarına çıxış, malların ixracı
Rusiya–Çin birgə	Resurslar uğrunda rəqabətə baxmayaraq əməkdaşlıq

Mənbə: Appasova, 2023.

Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT) beynəlxalq siyasətdə geosiyasi təşkilat kimi getdikcə daha fəal mövqe tutur, lakin təşkilat qlobal miqyasda birmənalı qarşılanmır. Türk birliyi ideologiyası bir sıra hallarda turançılıq kimi yozulur və bu da Çin, Rusiya və İran kimi dövlətlərdə narahatlıq doğurur — çünki bu ölkələrdə əhəmiyyətli sayda türkdilli azlıqlar (uyğurlar, tatarlar, azərbaycanlılar və s.) yaşayır. Etnopolitik kimlik məsələlərinə artan maraq fonunda bu, həmin dövlətlərin daxili sabitliyi üçün potensial təhlükə kimi qəbul edilə bilər. Bu səbəbdən, TDT-nin strategiyası ideoloji ekspansiyaya deyil, qarşılıqlı faydaya əsaslanan pragmatik və çoxsəviyyəli diplomatiyaya söykənir.

TDT-nin fəaliyyəti həmçinin digər regional blokların — KTMT (Rusiyanın rəhbərlik etdiyi hərbi-siyasi alyans), ŞƏT (Çin, Rusiya, Hindistan və digərlərinin iştirak etdiyi çoxtərəfli platforma) və Aİİ (Avrasiya İqtisadi İttifaqı) kimi strukturların maraq zonası ilə üst-üstə düşür. Bu isə regional təhlükəsizlik arxitekturası və integrasiyanın idarə olunması baxımından çağırışlar yaradır. Uğurlu diplomatik yanaşma halında bu təşkilatlarla tandem və sinxronluq nöqtələri yaradıla bilər, əks halda isə strateji rəqabət riski ortaya çıxır. TDT-nin dayanıqlı inkişafı, mövcud geosiyasi matriksə integrasiya edə bilmə qabiliyyətindən — yəni bu strukturları dağıtmadan, əksinə, onları tamamlayaraq fəaliyyət göstərmək bacarığından asılı olacaq.

Mərkəzi Asiya regionu ABŞ, Çin və Rusiya arasında rəqabətin davam etdiyi geosiyasi toqquşma məkanı olaraq qalır. Belə bir mühitdə TDT regional subyektiyin gücləndirilməsi və strateji vasitəçilik platforması funksiyasını yerinə yetirməyə başlayır. Öz integrasiya modelini irəli sürən təşkilat, bölgə ölkələrinin çoxvektorlu

xarici siyasət yürütmək imkanlarını genişləndirir və onların böyük güclərdən asılılığını azaldır. Paralel olaraq, Türkiyə təşkilatın aparıcı üzvü kimi təsirini artıraraq, Qərb, İslam dünyası və Türk dünyası arasında “hibrid regional lider” kimi mövqeyini möhkəmləndirməyə çalışır. Beləliklə, TDT Ankara üçün “ağıllı güc” (smart power) aləti rolunu oynayır və onu Avrasiya geosiyasi məkanında daha təsirli obyektə çevirir.

TDT-nin iqtisadi və infrastruktur yönümlü fəaliyyətləri də strateji əhəmiyyət kəsb edir. Mərkəzi Asiya yalnız enerji və logistika mərkəzi deyil, həm də geoiqtisadi kəsişmə nöqtəsi kimi çıxış edir. Buradan Çin tərəfindən irəli sürülmüş “Bir kəmə – bir yol” (Belt and Road Initiative) layihəsinin əsas marşrutları keçir. Hazırda burada infrastruktur strategiyaları arasında rəqabət gedir: Çin ekspansiyası, Qərbin alternativ təşəbbüsləri (Global Gateway, Partnership for Global Infrastructure). Bu kontekstdə Orta Dəhliz (Trans-Xəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu) kimi layihələrin inkişafı TDT-nin geoiqtisadi sinerji yarada bilməsi və Pekinlə maraq toqquşmalarından yayınması bacarığından asılı olacaq. Bu isə üzv ölkələr və xarici tərəfdaşlar arasında yüksək səviyyəli strateji koordinasiya və etimad tələb edir. [5]

Cədvəl 3. Türk Dünyasının Öndəgedən Təhlükə və Təhlükəsizlik Problemləri

Problem	Təsviri
Sərhəd və etnik münaqişələr	Sovet dövründə (1924–1936) sərhədlərin çəkilməsi, etnik qrupların parçalanması ilə bağlıdır
Transsərhəd su problemləri	Ümumi rejimin olmaması, nəql zamanı ~50% su itkisi, kənd təsərrüfatında yüksək tələbat
Radikal hərəkatlar	İslam ekstremizmi, dini təhlükəsizliyə təhdid
Narkotik ticarəti və transmilli cinayətkarlıq	Regionda sabitliyi pozur
Xarici güclərdən asılılıq	KTMT və ŞƏT real problemlərin həllində səmərəsizdir, böyük güclərin maraqlarından asılıdır

Mənbə: Appasova, 2023.

“Türkdilli Dövlətlər Əməkdaşlıq Şurası” adının “Türk Dövlətləri Təşkilatı”na (TDT) dəyişdirilməsi sadəcə üslubi bir düzəliş deyil, türklərin düşüncə tərzində və özünüidentifikasiyasında dərin bir transformasiyanı simvolizə edən əlamətdar bir addımdır. “Türk dövlətləri” terminindən istifadə üzv ölkələrin kolonial irsdən və

vaxtilə xarici siyasi qüvvələr tərəfindən tətbiq olunan süni sərhədlərdən uzaqlaşmaq istədiyini göstərir. Xüsusilə “türkdilli” anlayışı Rusiya və Sovet elmi ənənəsində geniş istifadə olunurdu və bir çox tədqiqatçıların fikrincə, bu termin türk dünyasının parçalanmasına xidmət edirdi. Yeni ad siyasi birliyi daha da vurğulayır, təşkilatın beynəlxalq səviyyədə daha konsolidə olunmuş şəkildə çıxış etmək istəyini əks etdirir. [2]

3. NƏTİCƏ

Azərbaycan;

- Cənubi Qafqazda mövqelərin gücləndirilməsi. TDT xüsusilə Qarabağ müharibəsindən sonrakı dövrdə Azərbaycanın siyasi və mədəni dəstək mexanizmi kimi çıxış edir.
- Türk dövlətlərindən təmin olunmuş dəstək. Ərazi bütövlüyü və regional balansın bərpası məsələlərində Bakı türk dünyası daxilində kollektiv diplomatik platforma əldə edir.
- Tranzit və enerji mərkəzi rolu. Azərbaycan vasitəsilə Mərkəzi Asiyanı Avropa ilə birləşdirən Orta Dəhliz keçir ki, bu da ölkənin geoiqtisadi əhəmiyyətini artırır.
- Rusiya və İran təsirinə balans. TDT Azərbaycanın xarici siyasətdə manevr imkanlarını genişləndirən və əsas regional güclər arasında strateji zona yaratmağa imkan verən əlavə bir kanaldır.

Türkiyə;

- Türk dünyasında qeyri-rəsmi liderliyin möhkəmləndirilməsi. TDT vasitəsilə Türkiyə ideoloji, siyasi və mədəni təsirini gücləndirir və özünü türk inteqrasiyasının mərkəzi kimi təqdim edir.
- Avrasiya regionuna geosiyasi proyeksiya. TDT-də iştirakı Ankaraya Mərkəzi Asiya, Qafqaz və daha geniş ərazilərdə hərbi-siyasi və iqtisadi mövcudluğunu artırmağa imkan verir.
- Qərb asılılığına alternativ. Təşkilat NATO və Aİ ilə münasibətləri regional avtonomiya və çoxsəviyyəli diplomatiya vasitəsilə tarazlaşdırmağa kömək edir.

- “Ağıllı güc” aləti. Türkiyə TDT vasitəsilə modernləşmə, təhsil, rəqəmsallaşma və islam demokratiyası modelini yayır.

Qazaxıstan;

- Xarici siyasətin şaxələndirilməsi. TDT Qazaxıstanın çoxvektorlu siyasətinin bir hissəsidir və ölkəyə Rusiya, Çin və Qərb arasında balans yaratmaq imkanı verir.
- Regional liderlik üçün təhlükəsiz platforma. Qazaxıstan Avrasiya sabitliyinin əsas dayaqlarından biri və türk məkanında mədəni modernləşmənin aparıcısı kimi imicini möhkəmləndirir.
- Nəqliyyat və logistika sahəsində iqtisadi dividendlər. Xəzər üzərindən keçən nəqliyyat marşrutlarının inkişafı ölkənin tranzit cəlbediciliyini artırır.
- Ekoloji və enerji diplomatiyasının təşviqi. TDT Qazaxıstana “yaşıl enerji”, su təhlükəsizliyi və dayanıqlı inkişaf sahəsində təşəbbüslər irəli sürmək üçün platforma qurur.

Qırğızıstan;

- Regional təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi. Cənubdan gələn (Əfqanıstan, narkotik ticarəti, ekstremizm) təhlükələr fonunda TDT kollektiv təhlükəsizlik üçün əlavə imkanlar yaradır.
- İnfrastruktur və rəqəmsallaşmanın inkişafı. TDT layihələri çərçivəsində Qırğızıstan nəqliyyat, informasiya texnologiyaları və “ağıllı şəhərlər”ə sərmayə cəlb edə bilər.
- Təşkilat Bişkekə regional siyasi əhəmiyyətini artırmaq və Avrasiya gündəminə inteqrasiya olunmaq imkanı yaradır.
- Milli kimliyin dəstəklənməsi. TDT təhsil və humanitar sahələrdə fəaliyyətlər vasitəsilə Qırğızıstanda türk kimliyinin gücləndirilməsi üçün mühüm alətə çevrilir.

Özbəkistan;

- Beynəlxalq imicinin möhkəmləndirilməsi. TDT-yə üzv olduqdan sonra Daşkənd özünü açıq, pragmatik və modernləşən bir ölkə kimi təqdim edir.

- Rusiya və Çin arasında balanslaşdırma. Təşkilat Özbəkistana sərt alyanslara qoşulmadan neytral mövqe saxlamaqla yanaşı, daha müstəqil xarici siyasət yürütmək imkanı verir.
- İxrac və tranzit imkanlarının genişlənməsi. TDT və Orta Dəhliz vasitəsilə Özbəkistan Avropa və Yaxın Şərq bazarlarına ənənəvi marşrutlardan yan keçərək çıxış əldə edir.
- İnvestisiya və texnologiyalara çıxış. TDT platforması Özbəkistana inovasiya, kənd təsərrüfatı və enerji sektorlarında əməkdaşlıq və texnoloji inkişaf imkanları yaradır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Appasova, D. (2023). *Potential of the Organization of Turkic States in ensuring the security of the Turkic world*. MANAS Journal of Social Studies, 12(2). ISSN 1694-7215.
2. Юйянь Чжан ОРГАНИЗАЦИЯ ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ (ОТГ): ПРОИСХОЖДЕНИЕ, МОТИВЫ, ОСОБЕННОСТИ И ВЛИЯНИЕ // Вестник Пермского университета. Серия: Политология. 2023. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/organizatsiya-tyurkskih-gosudarstv-otg-proishozhdenie-motiv-y-osobennosti-i-vliyanie> (дата обращения: 26.03.2025).
3. <https://www.aa.com.tr/ru/%D0%BC%D0%B8%D1%80/%D0%BE%D1%80%-D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F>
4. <https://economy.gov.az/ru/page/beynelxalq-elqeler-iqtisadi-teskilatlarla-emekdasliq/regional-teskilatlar/turkdilli-dovletlerin-emekdasliq-surasi-tde>
5. <https://azerbaijan.az/ru/related-information/201>
6. Ninth Summit of the Organization of Turkic States was held in Samarkand: <https://www.turkicstates.org/en/news/ninth-summit-of-the-organization-of-turkic-states-was-held-in-samarkand>
7. Extraordinary Summit of the Organization of Turkic States was held in Ankara: <https://www.turkicstates.org/en/news/extraordinary-summit-of-the-organization-of-turkic-states-was-held-in-ankara>
8. The Tenth Summit of the Organization of Turkic States was held in Astana: <https://www.akorda.kz/en/2-310422>
9. <https://philosophy.edu.az/index.php?newsid=2455>
10. <https://azerbaijan-news.az/az/posts/detail/turk-dovletleri-teskilati-geosiyasi-realliq-lar-ve-qlobal-kataklizmler-fonunda-yeni-strateji-hedeflere-dogru-1718549716>

REALİZMƏ QAYIDIŞ: RUSİYA VƏ YENİ REALLIQLAR

Bayram Əliyev⁹⁹

XÜLASƏ

Realizm beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin maraqları və güc balansını vurğulayan klassik bir yanaşmadır. Liberalizm və konstruktivizm kimi rəqib nəzəriyyələrə baxmayaraq, son geosiyasi dəyişikliklər realizmin aktuallığını təsdiqləyir. Rusiyanın 2014-cü ildə Krımı ilhaq etməsi və 2022-ci ildə Ukraynaya hücumu bu yanaşmanın güc siyasətinə əsaslandığını göstərir. Bu məqalə Rusiya siyasətini realizm çərçivəsində təhlil edərək, onun yaratdığı yeni reallıqları—Qərblə gərginlik, yeni ittifaqlar və hibrid müharibəni—araşdırır. Realizmə görə, beynəlxalq sistem anarxikdir və Rusiya öz təhlükəsizliyini qorumaq üçün aqressiv addımlar atıb: 2008-ci ildə Gürcüstan müharibəsi, Krımın ilhaqı və Ukrayna münaqişəsi. Bu siyasətlər Qərb-Rusiya münasibətlərini soyutmuş, Çin və İranla yaxınlaşmanı sürətləndirmiş və kiberhücumlar kimi hibrid strategiyaları önə çıxarmışdır. NATO sanksiyaları və enerji böhranı Qərbin cavabını əks etdirsə də, Rusiya gücə əsaslanan dünyagörüşündən dönmür. Nəticədə, Rusiyanın realist yanaşması qlobal sistemi çoxqütblü və rəqabətli bir mərhələyə aparır. Gələcək Qərbin və digər aktyorların bu reallıqlara necə uyğunlaşacağından asılıdır. Realizm, Rusiya nümunəsində, gücün beynəlxalq siyasətdə həlledici rolunu bir daha sübut edir.

Açar Sözlər: Realizm, Rusiya, Güc Siyasəti, Hibrid Müharibə.

99 Beynəlxalq Münasibətlər Kafedrasının Müəllimi və Dissertantı, Naxçıvan Dövlət Universiteti, bayramaliyev@ndu.edu.az, bayram_aliyev@yahoo.com, 0000-0002-6063-6751

ABSTRACT

Realism is a classical approach to international relations that emphasizes the interests of states and the balance of power. Despite competing theories such as liberalism and constructivism, recent geopolitical changes confirm the relevance of realism. Russia's annexation of Crimea in 2014 and its invasion of Ukraine in 2022 demonstrate that this approach is based on power politics. This article analyzes Russian politics within the framework of realism and explores the new realities it has created—tensions with the West, new alliances, and hybrid warfare. According to realism, the international system is anarchic, and Russia has taken aggressive steps to protect its security: the 2008 war in Georgia, the annexation of Crimea, and the conflict in Ukraine. These policies have cooled Western-Russian relations, accelerated rapprochement with China and Iran, and promoted hybrid strategies such as cyberattacks. While NATO sanctions and the energy crisis reflect the West's response, Russia has not abandoned its power-based worldview. As a result, Russia's realist approach is leading the global system to a multipolar and competitive stage. The future depends on how the West and other actors adapt to these realities. Realism, in the case of Russia, once again proves the decisive role of power in international politics.

Keywords: Realism, Russia, Power Politics, Hybrid War.

1. GİRİŞ

Realizm beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin əsas daşlarından biri olaraq dövlətlərin maraqlarını və güc balansını önə çəkir və dünyada mərkəzi hakimiyyətin olmadığı anarxik bir sistemin olduğunu vurğulayır. Hans Morgenthau, Kenneth Waltz və John Mearsheimer kimi alimlər tərəfindən formalaşdırılan bu yanaşma dövlətlərin öz suverenliyini qoruması, təhlükəsizlik və güc tarazlığı uğrunda mübarizə apardığını iddia edir. XX əsrin sonlarında liberalizm və konstruktivizm kimi nəzəriyyələr əməkdaşlıq, institutlar və orta q normalar vədi ilə beynəlxalq sistemi izah etməyə çalışsa da, realizmin izahedici gücü heç vaxt öz əhəmiyyətini itirməyib, əksinə artan münaqişələr fonunda öz aktuallığını qoruyub saxlayıb. Son iyirmi ildə baş verən böyük geosiyasi dəyişikliklər bu yanaşmanın hələ də aktuallığını sübut edir. Rusiyanın 2014-cü ildə Krımı ilhaq etməsi və 2022-ci ildə Ukraynaya tammıqyaslı hücumu realizmin beynəlxalq siyasətdə yenidən önə çıxdığını göstərir.

Bu məqalədə Rusiya xarici siyasəti realizm prizmasından təhlil edilir, bu siyasətin yaratdığı yeni beynəlxalq reallıqların hansı dəyişikliklərə yol açdığı mövzusu tədqiq

edilir. Soyuq Müharibədən sonrakı optimizmin sarsılması və dövlət suverenliyinin yenidən güclənməsi liberal qloballaşma gözləntilərinə meydan oxumağa davam edir. Bu yazıda realizmin əsas prinsipləri və Rusiyanın xarici siyasət davranışlarının bu prinsiplərə necə uyğun gəldiyi izah ediləcək, sonra Moskvanın siyasətindən doğan yeni reallıqlar, Qərb-Rusiya münasibətlərində gərginlik, yeni ittifaqlar və hibrid müharibə, və s. təhlil olunacaq. Nəhayət, Qərb dövlətlərinin və ümumi beynəlxalq sistemin bu dəyişikliklərə necə reaksiya verdiyi tarixi və modern nümunələrlə araşdırılacaq. Rusiyanın realist siyasi aktor kimi geri dönüşü təkcə öz strateji hesablamalarını əks etdirmir, həm də NATO və Avropa İttifaqı kimi əməkdaşlıq institutlarının çoxqütblü dünyada sınaqdan keçməsinə səbəb olur.

Realizmin dirçəlişi sadəcə akademik məsələ deyil; bu, global sabitlik üçün ciddi nəticələr doğurur. Rusiya gücünü nümayiş etdirdikcə, digər dövlətlər—partnyorlar və ya rəqiblər—ideologiyanın deyil, gücün nəticələri müəyyənləşdirdiyi bir mühitə uyğunlaşmalı olduğunu dərk edir. Bu məqalə iddia edir ki, bu dinamikanı dərk etmək beynəlxalq münasibətlərin gələcəyini anlamaq üçün vacibdir.

2. REALİZMIN ƏSAS PRINSİPLƏRİ VƏ RUSIYA

Realizm bir neçə təməl prinsipə dayanır: beynəlxalq sistemin anarxik olması, dövlət suverenliyinin üstünlüyü üçün gücün akkumulyasiyası. Waltz-ın *Theory of International Politics* (1979) əsərində qeyd etdiyi kimi, anarxik dünyada dövlətlər təhlükəsizlik üçün başqalarına arxalana bilməz. Onlar hərbi, iqtisadi və ya diplomatik güc toplayaraq təhdidləri dəf etməlidirlər. Mearsheimer *The Tragedy of Great Power Politics* (2014) əsərində bunu genişləndirərək, böyük güclərin regional hegemonluq üçün çalışdığını vurğulayır. Rusiya üçün bu prinsiplər nəzəri deyil, Sovet İttifaqının dağılmasından bəri xarici siyasətinin əsasını təşkil edir.

1991-ci ildən sonra Rusiya ABŞ-ın dominantlıq etdiyi təkqütblü bir dünya ilə üzləşdi. NATO-nun şərqə genişlənməsi—Polşa (1999) və Baltik ölkələri (2004) kimi keçmiş Sovet respublikalarını əhatə etməsi—və Avropa İttifaqının iqtisadi cazibəsi Moskvanın təsir dairəsini azaltmış və ya onun hegemonluğunu təhdid etmişdi. Realist baxımdan bu genişlənmə zərərsiz integrasiya deyil, Rusiyanın təhlükəsizliyinə və statusuna birbaşa təhlükə idi. Moskva Qərbin addımlarını—məsələn, 2004-cü ildə Ukraynadakı Narıncı İnqilab və ya 2011-ci ildə Liviyaya müdaxilə—onu çevrələmək

və zəiflətmək cəhdi kimi gördü və bu kimi siyasi hadisələr Soyuq Müharibədən sonrakı uzlaşmadan aqressiv realizmə keçidi sürətləndirdi.

Bu keçid mühüm hadisələrdə özünü göstərdi. 2008-ci ildə Gürcüstanın NATO-ya yaxınlaşması ilə başlayan Rusiya-Gürcüstan müharibəsi zamanı Rusiya Abxaziya və Cənubi Osetiyanı nəzarətə götürərək Qərbin daha da irəliləməsinə dözməyəcəyini bildirdi. 2014-cü ildə Ukraynanın Avromaidan üsyanından sonra Krımın ilhaqı daha cəsarətli bir güc nümayişi oldu, Belə ki Rusiya strateji baxımdan həyati bir bölgəni geri aldı və meydan oxuyan bir mesaj verdi. 2022-ci ildə Ukraynaya tammiqyaslı hücum bu kontekstdə Qərblə qarşıdurmanı gücləndirdi. Rusiya NATO-ya meyilli bir qonşunu zərərsizləşdirmək və regional üstünlüyü bərpa etmək məqsədi daşdığını açıq şəkildə göstərməyə başladı. Rusiyanın atdığı hər addım realizmin məntiqinə uyğundur: güc boşluqları rəqabəti cəlb edir və dövlətlər maraqlarını qorumaq üçün preventiv hərəkət edir.

Rusiyanın realist strategiyası tarixi köklərə də malikdir. Çar və Sovet siyasətləri tez-tez əsas territoriyalarını qorumaq üçün bufer zonaları yaradırdı—1939-cu il Molotov-Ribbentrop paktını xatırlayaq. Rusiyanın bu günkü xarici siyasət davranışları bu yanaşmanı müasir geosiyasətlə birləşdirir. Tsygankovun (2019) *Russia and the West from Alexander to Putin* əsərində qeyd etdiyi kimi, şərəf və suverenlik Moskvanın Qərb hegemonluğuna qarşı müqavimətini idarə edir və realizmi Rusiya üçün yalnız strategiya deyil, həm də dünya görüşü edir.

3. RUSIYA XARICI SIYASƏTİNİN YARATDIĞI YENİ REALLIQLAR

Rusiyanın realizmə sadıqlığı qlobal mənzərəni yenidən formalaşdıraraq üç fərqli reallıq yaradıb: Qərblə gərgin münasibətlər, yenidən qurulmuş ittifaqlar və hibrid müharibənin yüksəlişi. Bu reallıqların hər biri liberal beynəlxalqçı görüşün məhdudiyyətlərini və güc siyasətinin davamlılığını ön plana çıxarır.

3.1. Qərb-Rusiya Münasibətləri: Yeni Soyuq Müharibə?

2014-cü ildən sonra—Krımın ilhaqı və Donbas münaqişəsi—Qərb və Rusiya arasında dərin bir soyuqluq başladı. NATO şərq cinahını gücləndirdi, Polşa və Baltikyanı ölkələrə qoşun yerləşdirdi, ABŞ və Aİ isə Rusiyanın enerji sektoru və oliqarxlarına qarşı geniş sanksiyalar tətbiq etdi. 2022-ci ildə Ukrayna hücumu bu uçurumu dərinləşdirdi, sanksiyalar Rusiyanı SWIFT-dən ayırdı və 300 milyard

dollarlıq ehtiyatlarını dondurdu. Bu iqtisadi ayrılma, Allisonun (2013) *Russia, the West, and Military Intervention* əsərində qeyd etdiyi kimi, Rusiyanı daxildə dövlət nəzarətini artırmağa məcbur etdi. Lakin bu, Qərbin zəifliyini də aşkar etdi—Avropanın Rusiya qazına bağlılığı 2022-ci il enerji böhranında özünü göstərdi və sanksiyaların Rusiyanı öz sərt siyasi xəttindən geri döndərmək üçün gücünü məhdudlaşdırdı. Realizm bunu proqnozlaşdırır: əsas maraqlar toqquşduqda güc mübarizəsi qarşılıqlı faydaya üstün gəlir.

3.2. Yeni İttifaqlar: Qərbi Balanslaşdırmaq

Qərb institutları və siyasi sistemlərindən kənarda qalan Rusiya, Çin və İran kimi qeyri-Qərb gücləri ilə əlaqələr qurdu. Bu yüksələn xətt və qurulan güclü əlaqələrlə yanaşı, Çin-Rusiya ticarəti 2022-ci ildə 190 milyard dollara yüksəldi, enerji razılaşmaları və Vostok 2022 kimi birgə hərbi təlimlərlə dəstəkləndi. İran isə Ukrayna əməliyyatları üçün dronlar təmin edərək taktiki tərəfdaşlığı dərinləşdirdi. Bəzən “yeni aksis” adlandırılan bu blok ABŞ hegemonluğuna qarşı tarazlıq yaratmağı hədəfləyir və realist ittifaq nəzəriyyəsini (Snyder, 1997) əks etdirir. Hindistanın neytral mövqeyi və Rusiya neftini alması mənzərəni mürəkkəbləşdirir, çoxqütblü keçidi göstərir. Formal ittifaq olmasa da, bu yaxınlaşma Qərbin Rusiyanı təcrid etmək qabiliyyətinə meydan oxuyur və anarxik sistemdə gücün qarşı ağırlıqlar axtardığını sübut edir.

3.3. Hibrid müharibə: Gücün yeni forması

Rusiyanın strategiyası adi hərbi gücdən kənara çıxır. 2017-ci ildə ortaya qoyulan bir sıra proqramlar kimi kiberhücumlar—hansı ki bu global miqyasda 10 milyard dollar ziyan vurmuşdur—birbaşa qarşıdurma olmadan düşmənləri neytrallaşdırır. RT və botlar vasitəsilə dezinformasiya kampaniyaları Qərb demokratiyalarında parçalanma yaradır, 2016-cı il ABŞ seçkilərinə müdaxilədə göründüyü kimi Rusiya bu siyasi xəttin davam etdirilməsində israrlıdır. Enerjiden bir silah olaraq istifadə edilməsi (2022-ci ildə Avropaya qazın kəsilməsi) hibrid müharibənin yeni kontekstdə Rusiya tərəfindən tətbiq edildiyini göstərir. Bu hibrid yanaşma, sərt və yumşaq gücü qarışdıraraq, iqtisadi məhdudiyyətlərə baxmayaraq Rusiyanın təsirini maksimuma çatdırır. Realizm buna imkan verir: anarxiyada dövlətlər balansın dəyişməsi üçün bütün vasitələrdən istifadə edir.

Bu reallıqlar dalğa effekti yaradır. Belarus kimi kiçik dövlətlər qorunmaq üçün Rusiyaya yaxınlaşır, Türkiyə isə S-400 sistemləri alaraq həm də NATO-da qalaraq ikitərəfli oynayır. Qlobal Cənub isə bu olanları müşahidə edir və neytrallığını Qərbin təzyiqlərinə rəğmən qoruyur. Rusiyanın addımları təkcə öz rolunu deyil, həm də oyun qaydalarını yenidən müəyyənləşdirir.

4. NƏTİCƏ

Realizmin yenidən aktuallaşması, Rusiyanın xarici siyasəti ilə təcəssüm olunaraq, beynəlxalq münasibətlərdə dönüş yaradır. Moskvanın gücə, suverenliyə və Qərbin üstünlüyünə qarşı müqavimətə əsaslanan yanaşması gərginlik, beynəlxalq münasibətlər sistemində yenidən qurulmuş ittifaqlar və yenilikçi münəqişə dünyası doğurub. Qərbin cavabı—sanksiyalar, NATO-nun genişlənməsi və dezinformasiyaya qarşı tədbirlər—öz realist düzəlişlərini əks etdirir, lakin 1990-cı illərin liberal nizamını bərpa etməkdə çətinlik çəkir. Mearsheimerin (2014) xəbərdarlıq etdiyi kimi, maraqlar toqquşduqda böyük güclər nadir hallarda sülh içində yaşayır.

Rusiyanın trayektoriyası realizmin qlobal siyasəti anlamaq üçün davamlı bir linza olacağını göstərir. Onun hərəkətləri digər dövlətləri xarici siyasət faydalarını yenidən hesablamağa—caydırıcılıq, uyğunlaşma və ya təqlid yolu ilə—məcbur edir. Beynəlxalq sistemin gələcəyi bu siyasi aktorların realist dirçəlişə necə cavab verəcəyindən—eskalasiya və ya yeni tarazlıqdan—asılıdır. Hazırda Rusiyanın riskli oyunu əbədi bir həqiqəti vurğulayır: anarxiyada güc əsas dəyərdir.

İSTİNADLAR

1. Mearsheimer, J. J. (2014). *The Tragedy of Great Power Politics*. W. W. Norton & Company.
2. Waltz, K. (1979). *Theory of International Politics*. McGraw-Hill.
3. Sakwa, R. (2019). *Russia Against the Rest: The Post-Cold War Crisis of World Order*. Cambridge University Press.
4. Snyder, G. H. (1997). *Alliance Politics*. Cornell University Press.
5. Allison, R. (2013). *Russia, the West, and Military Intervention*. Oxford University Press.
6. Tsygankov, A. (2019). *Russia and the West from Alexander to Putin: Honor in International Relations*. Cambridge University Press.
7. Trenin, D. (2021). *Russia and the World in 2021: A New Stage in Foreign Policy Strategy*. Carnegie Moscow Center.

HARNESSING RENEWABLE ENERGY FOR ECONOMIC GROWTH: A COMPREHENSIVE LITERATURE ANALYSIS

Talat ALIZADA¹⁰⁰

ABSTRACT

In the literature, the effects of energy use on the economy are discussed as an important issue. These discussions mostly focus on the relationship between energy consumption and economic growth. In recent years, the energy sources utilised have diversified as a result of decreasing costs with the developing renewable energy technologies. This situation has led to a distinction between non-renewable and renewable energy use in studies on energy. In fact, this distinction is even more specific and has led to the investigation of the effects of the use of renewable energy sources such as hydraulic, solar, wind, geothermal and biomass resources on the economy. The aim of this study is to analyse the studies investigating the relationship between renewable energy and economic growth in the international literature. In the research, especially developing countries are taken as a basis. Based on the findings obtained from the review of the relevant literature, the results of the studies investigating the relationship between renewable energy use and economic growth in the literature can be categorised under four headings. The ‘growth hypothesis’ applies when there is a unidirectional causality relationship from renewable energy consumption to economic growth, the ‘conservation hypothesis’ applies when there is a unidirectional causality relationship from economic growth to renewable energy consumption, the ‘feedback hypothesis’

100 PhD Student at Nakhchivan State University, talatalizade@gmail.com, 0000-0002-42381-0458

applies when there is bidirectional causality between renewable energy consumption and economic growth, and the ‘neutrality hypothesis’ applies when there is no causality relationship between renewable energy consumption and economic growth. Moreover, the use of renewable energy contributes to the security of energy supply and mitigation of environmental risks on the one hand, and attracts attention as a business area for investment on the other. A well-functioning incentive mechanism encourages the private sector to invest in this field with a profit motive. It is clear that these investments will contribute to the gross domestic product.

Keywords: Energy, Renewable Energy, Economic Growth.

1. INTRODUCTION

Economic growth encompasses an increase in per capita income, enhanced efficiency of production factors through effective utilization, and the maintenance of economic stability. A significant driver of economic growth is the rise in investments, facilitated by an increase in savings. When other variables remain constant, the transformation of savings into investment fosters economic growth as savings increase (Ozturk, Aslan, & Kalyoncu, 2010).

Energy plays a central role in global economic policies, with energy resources, their extraction, integration into production, and transportation shaping energy policies. As economies grow, the demand for energy rises, necessitating a diversified energy supply. Utilizing energy diversity—from fossil fuels to renewable sources—directly supports economic growth by enhancing production efficiency (Ürün & Soyu, 2016).

Energy has been essential for meeting human needs since ancient times. Technological advancements and growing demands have expanded electricity generation from diverse energy sources. Efficient energy consumption is crucial for economic growth and development, as it reduces costs, increases production, and creates employment opportunities. As economic growth accelerates, energy consumption rises in tandem (Ozturk et al., 2010).

The Industrial Revolution increased reliance on fossil fuels, contributing to environmental pollution that continues to harm the atmosphere, drive climate change, and accelerate global warming. Over time, the concentration of atmospheric CO₂

has risen, prompting countries to implement measures to mitigate CO₂ emissions (United Nations, n.d.).

In response to the environmental impact of fossil fuels, there has been a shift toward alternative, renewable energy sources. Renewable energy not only mitigates CO₂ emissions but also sustains production output. The depletion of non-renewable energy reserves has spurred research into renewable energy integration, raising questions about costs, usage, and electricity generation from these sources (Saatci & Dumrul, 2012).

Energy plays a pivotal role in national development. Patterns of energy production and consumption directly influence economic growth, with resource-rich countries exporting energy, while others rely on imports, affecting their economic metrics. The depletion of non-renewable resources has intensified the search for alternative energy sources (Ozturk et al., 2010).

Sustainable growth relies on sustainable energy practices, including efficient energy use, transitioning to affordable clean energy, and reducing dependence on fossil fuels. While non-renewable energy sources dominate globally, concerns about resource depletion, geographic concentration, and environmental harm have intensified. Renewable energy offers solutions, providing an infinite supply, reduced dependency on imports, and lower pollution levels (Ürün & Soyu, 2016).

The rising demand for energy is depleting coal, oil, and gas reserves, with population growth exacerbating resource scarcity and driving the need for energy diversification (Ozturk et al., 2010). Even fossil fuel-rich countries are shifting toward renewable energy, with technological innovations overcoming geographic limitations.

Energy use rises with production, indicating a positive correlation between energy consumption and economic growth (Ürün & Soyu, 2016). Future energy demand will likely emphasize renewable energy, diversified supply, and reduced emissions. Renewable energy infrastructure development focuses on ensuring security, efficiency, and sustainability (Ürün & Soyu, 2016).

Despite its potential, renewable electricity generation remains costly and nascent. To compete with fossil fuels, tailored policies and incentives are needed (Eser & Polat, 2015).

2. SOLAR ENERGY

Solar energy has emerged as a pivotal solution to meet the escalating energy demands driven by technological advancements and population growth. As a renewable, clean, and inexhaustible energy source, it offers significant potential for electricity generation across various sectors. Solar technologies include photovoltaic (PV) panels, which convert sunlight directly into electricity, and concentrated solar power systems that utilize mirrors to focus sunlight onto a small area to generate heat for electricity production.

The Turkish Language Association defines a solar panel as “a device that facilitates the use of sunlight for heating.” In contrast, a photovoltaic panel is described as a system that transforms sunlight into electrical energy. Concentrated solar energy involves the use of mirrors across a broad area to focus sunlight into a concentrated form at a smaller location (Sarı Çetin, 2021).

Among global energy sources suitable for electricity production, solar energy plays a crucial role. It is regarded as one of the most significant and effective sources for ensuring a steady energy supply. Additionally, solar energy introduces diverse energy options in its transformation process, including water, wind, and biomass (Varınca & Gönüllü, 2006).

3. WIND ENERGY

Wind energy is a significant form of renewable energy utilized for electricity generation. Wind formation primarily results from variations in Earth's heating levels due to sunlight, influenced by factors such as air temperature, air pressure, humidity, and differing heating rates. The movement of air from high-pressure to low-pressure areas creates wind. Wind turbines harness this kinetic energy to generate electricity. Advancements in technology suggest that wind energy has the potential to replace non-renewable energy sources (Çolak & Demirtaş, 2008; Aydın, 2013).

The sun's rays do not reach all regions of Earth with equal intensity, leading to varying pressure points that drive wind formation. Geographical features such as mountains, valleys, seas, and landmasses significantly influence wind patterns. The wind's motion generates kinetic energy, which is converted into electricity through wind turbines (Doğanay, 1991).

Wind energy is among the most developed forms of clean energy, contributing to power generation beyond traditional fossil fuels. Its minimal environmental and health impacts have led to increased support and investment in the sector. Wind energy is sustainable, producing no harmful emissions during electricity generation. Additionally, it offers employment opportunities in regions where wind turbines are installed. Selecting appropriate locations for turbine installation is crucial; planning and installation should be based on research considering wind type, potential, and regional characteristics (Bayraç, 2011).

4. Hydroelectric Energy

Hydroelectric energy is generated by harnessing the kinetic energy of water flowing from high elevations, such as streams and rivers, which are significant water resources. There are two main types of hydroelectric power plants::

- ***Storage Dam-Type Power Plants:*** These plants focus on stream flow speed and the ability to store water. They utilize dams to create reservoirs, allowing for controlled water release to generate electricity.
- ***Non-Storage River-Type Power Plants:*** These plants primarily consider the normal, steady flow of the river. They do not rely on water storage and generate electricity based on the river's natural flow characteristics.

This classification is made according to the installed power capacity of the power plants (Aslan, Yaşar, & Karabörk, 2004).

5. GEOTHERMAL ENERGY

Geothermal energy is a clean, renewable energy source that is increasingly vital as countries, both developing and developed, face significant energy demands. Limited resources are insufficient to meet these needs, prompting the exploration of clean, alternative energy sources that offer unlimited usage potential, alongside finite, non-renewable resources.

The European Technology & Innovation Platform on Geothermal (ETIP-Geothermal) defines geothermal energy as the heat energy that is brought to the surface by hot water, steam, and gases that are above the regional atmospheric average temperature and contain more dissolved minerals, various salts, and gases than the surrounding underground and surface waters.

6. BIOMASS ENERGY

As fossil fuel resources decrease and environmental damage intensifies, the demand for clean energy sources has grown. One such source is biomass. Biomass is an energy source derived from living organisms (Üçgül & Akgül, 2010). It is used in the recycling of waste and the extraction of energy through organic matter and mineral use. In Turkey, biomass energy production benefits from a variety of organic and other substances.

The range of waste materials used in biomass energy production is broad. Examples include animal waste, manure, agricultural and greenhouse waste, city garbage, and waste from hotels and food factories.

To process biomass effectively, certain technologies are required. These include wet and dry fermentation, gasification, plasma gasification, incineration, and landfill (regular storage). Wet fermentation involves adding sufficient water to products like rotten vegetables and food waste, which have low dry matter content. Dry fermentation is used for products with higher solid content. Pyrolysis involves separating hard materials from organic waste at around 400 degrees. Gasification, also known as decarbonization, occurs in an oxygen-free environment at 900 degrees for a short period. Plasma gasification applies 7,000–11,000 kWh of high energy to solid materials. Incineration involves burning solid materials, though agricultural and forestry waste should not be included in this process. Lastly, landfill refers to the storage of garbage in designated areas, where it is moved using appropriate pipe systems, burned, and utilized for energy production.

7. WAVE ENERGY

Wave energy is generated by winds blowing over seas and oceans, and since winds form as a result of unequal heating on Earth, wave energy is indirectly dependent on the Sun. Tidal energy, on the other hand, is primarily influenced by the Moon's gravitational pull (Elliott, 2004). To harness energy from the tidal rise and fall, tidal dams should be built in areas where rivers and sea mouths meet. Potential energy is created by fluctuations in water levels, while kinetic energy results from the rapid movement of turbines. After intermediate processes, the energy is transferred to a generator, which produces electrical energy.

Wave energy is an abundant and cost-effective resource that does not harm the environment. Since it is harnessed from the seas, it does not affect agricultural lands, and there is no concern about the depletion of the energy source. It does not require high-end technologies and is considered one of the primary energy sources. Furthermore, it does not disrupt the ecological balance; instead, it offers benefits by supporting fishery activities, ensuring the continuity of fish populations, and contributing to energy production.

8. ENERGY CONSUMPTION AND ECONOMIC GROWTH

Numerous scientific studies have explored the relationship between energy consumption and economic growth, focusing on four primary hypotheses::

1. **Feedback Hypothesis:** This hypothesis suggests bidirectional causality between energy consumption and economic growth, meaning that not only does economic growth lead to increased energy consumption, but higher energy consumption can also drive economic growth. Studies supporting this hypothesis include Apergis and Payne (2010), Li (2011), and Salim and Rafiq (2012).
2. **Growth Hypothesis:** Proposing a one-way causality from energy consumption to economic growth, this hypothesis argues that economic growth relies on increasing energy use, implying that energy-saving policies may negatively impact growth. Research supporting this view includes studies by Bildirici (2013), Akinlo (2009), Sari and Soytas (2007), and Shahbaz (2011).
3. **Conservation Hypothesis:** This theory posits a one-way causality from economic growth to energy consumption, suggesting that a country's dependence on energy is minimal, and energy-saving policies would have little to no negative impact on economic growth. Studies supporting this hypothesis include Kraft and Kraft (1978), Sari et al. (2008), and others.
4. **Neutrality Hypothesis:** According to this hypothesis, no causal relationship exists between economic growth and energy consumption, allowing for the implementation of energy policies without impeding economic growth. Studies such as Menegaki (2011) and Soytas and Sari (2007) provide evidence supporting this view.

Research methodologies in this field are generally categorized into supply-side and demand-side approaches. The supply-side approach analyzes the effect of natural resources used in energy production on growth, treating energy as a key production factor alongside labor and capital. Conversely, the demand-side approach investigates the determinants of renewable energy consumption, focusing on variables such as renewable energy use, economic growth, CO₂ emissions, and the prices of substitute products like oil and natural gas, as well as net energy imports.

Over the years, numerous studies have examined the relationship between energy consumption and economic growth, employing various models and country samples. For instance, Apergis and Payne (2010) conducted a study on 13 Eurasian countries, finding bidirectional causality between renewable energy consumption and economic growth. Similarly, Apergis and Payne (2011) analyzed 20 OECD countries and observed bidirectional causality between renewable energy consumption and economic growth.

The contradictory results in these studies may be attributed to variations in sample selection, control variables, econometric techniques, or distinctions between short-run and long-run relationships.

9. CONCLUSION

For sustainable growth and development, countries adopt various policies aimed at increasing production, optimizing the use of production factors, and reducing costs. Among these, energy policies play an increasingly vital role, particularly in a world that is globalizing, growing, developing, with increasing populations, technological advancements, and expanding foreign trade. Energy policies are essential tools for growth, impacting not only foreign policy and the economy but also the political landscape. By ensuring the security of energy supply and promoting resource diversity, energy policies contribute to economic growth.

As countries pursue growth and development, their need for energy intensifies. Both developed and developing countries continue to experience rising energy demands, and thus, ensuring energy security through resource diversity becomes crucial. This involves providing reliable, uninterrupted, and efficient energy production and consumption by using alternative and substitutable energy sources.

Countries with limited reserves of natural gas and oil often turn to renewable energy sources such as hydroelectric, solar, wind, geothermal, and biomass to diversify their energy portfolios and secure their energy supply.

The adoption of renewable energy sources plays a significant role in improving energy security, reducing carbon emissions, mitigating climate change, and promoting sustainable energy consumption. As renewable energy technologies—such as panels, turbines, and power plants—become more widespread, they contribute significantly to both the energy production and energy supply of nations. While initial investments in renewable energy infrastructure may be high, these technologies offer long-term benefits, providing a sustainable energy supply for many years.

Turkey, for example, has been actively pursuing energy efficiency and zero-emission targets. The country is enhancing its research and development (R&D) efforts and integrating renewable energy types into its electricity production processes. Turkey has also been increasing its renewable energy capacity and promoting energy trade due to its geostrategic location. To address environmental concerns related to the disposal of materials such as panels and batteries, Turkey is establishing recycling facilities and creating employment opportunities through training and internships in the energy sector.

As renewable resources become more effective in meeting the growing energy demands, their potential for increasing energy security, reducing external dependency, and improving efficiency continues to rise. With further incentives and investments, renewable resources are expected to play a more prominent role in the energy mix, offering solutions that support energy sustainability and security.

Countries around the world are increasingly aware of the global challenges posed by environmental issues, global warming, and climate change. In response, they are directing their energy policies toward the use of renewable energy sources, thereby creating alternatives to traditional energy types. The relationship between economic growth, globalization, and energy consumption continues to be a critical area of research, offering valuable insights into how energy policies can contribute to both environmental sustainability and economic development.

REFERENCES

- Akinlo, A. E. (2009). Electricity consumption and economic growth: Evidence from 11 African countries. *Energy Economics*, 31(3), 307–314.
- Apergis, N. (2010). Renewable energy consumption and growth in Eurasia. *Energy Economics*, 32(6), 1392–1397.
- Apergis, N., & Payne, J. E. (2011). Renewable energy consumption and economic growth: Evidence from a panel of OECD countries. *Energy Policy*, 38(1), 656–660.
- Aslan, Y., Yaşar, C., & Karabörk, M. Ç. (2004). Bir Mikro-Hidro Örneği: Kayaboğazı Barajı. *ELECO 2004, Elektrik-Elektronik-Bilgisayar Mühendisliği*, 5.
- Aydın, İ. (2013). Balıkesir’de rüzgâr enerjisi. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 18(29), 29–50.
- Bayraç, H. (2011). Rüzgâr enerjisinin Türkiye’deki durumu ve potansiyeli. *Mühendis ve Makine Dergisi*, 52(639), 38–41.
- Bildirici, M. (2013). Energy consumption and economic growth: Evidence from Turkey. *Energy Economics*, 36, 1–8.
- Çolak, İ., & Demirtaş, M. (2008). Rüzgâr enerjisinden elektrik üretiminin Türkiye’deki gelişimi. *Türk Bilim Araştırma Vakfı (TÜBAV) Bilim Dergisi*, 1(2), 55–62.
- Doğanay, H. (1991). Rüzgâr enerjisi ve uygulamaları. *Mühendis ve Makine Dergisi*, 32(384), 184–185.
- Elliott, D. (2004). Tidal power. In G. Boyle (Ed.), *Renewable energy* (pp. 196–242). Oxford University Press.
- Eser, Z., & Polat, A. (2015). Renewable energy policies and incentives: A global review. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 51, 1178–1191.
- European Technology & Innovation Platform on Geothermal. (2023). About the ETIP-Geothermal.
- Kraft, J., & Kraft, A. (1978). On the relationship between energy and GNP. *The Journal of Energy and Development*, 3(2), 401–403.
- Li, H. (2011). Energy consumption and economic growth: Evidence from China. *Energy Policy*, 39(9), 5485–5491.
- Menegaki, A. N. (2011). Growth and renewable energy in Europe: A panel data assessment. *Energy Economics*, 33(2), 257–263.
- Ozturk, I., Aslan, A., & Kalyoncu, H. (2010). Energy consumption and economic growth relationship: Evidence from panel data for low and middle income

- me countries. *Energy Policy*, 38(8), 4422–4428. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2010.03.071>
- Saatci, M., & Dumrul, Y. (2012). The relationship between energy consumption and economic growth: Evidence from a structural break analysis for Turkey. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 3(1), 20–29. Retrieved from <https://www.econjournals.com/index.php/ijeep/article/view/309>
- Sari, R., & Soytas, U. (2007). The growth of income and energy consumption in six developing countries. *Energy Policy*, 35(2), 889–898.
- Sari, R., Soytas, U., & Ewing, B. T. (2008). Energy consumption and economic growth: Evidence from Turkey. *Energy Economics*, 30(5), 2031–2045.
- Sarı Çetin, M. (2021). *Güneş enerjisi teknolojileri ve uygulamaları*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Shahbaz, M. (2011). Economic growth and energy consumption in Pakistan: A cointegration and causality analysis. *Energy Policy*, 39(10), 6133–6141.
- Soytas, U., & Sari, R. (2007). Energy consumption and income in G-7 countries. *Energy Economics*, 29(6), 1156–1165.
- Üçgül, İ., & Akgül, G. (2010). Biomass technology. *YEKARUM e-Journal*, 1(1), 3–11.
- United Nations. (n.d.). Causes and effects of climate change. United Nations. Retrieved from <https://www.un.org/tr/node/169306>
- Varınca, Y., & Gönüllü, M. (2006). *Yenilenebilir enerji kaynakları*. Nobel Yayın Dağıtım.

TABAK SUNUMUNDA KOMPOZİSYON ÖĞELERİNİN ROLÜ VE ÖNEMİ

İrem ÇAFA¹⁰¹

ÖZET

Gastronomi, yalnızca bilimsel disiplinlerle değil, aynı zamanda görsel sanatlarla da doğrudan ilişkilidir. Estetik değere sahip gastronomik unsurlar hem duylara hitap etmekte hem de görselliğiyle bireylerde hoş duygular uyandırmaktadır. Geçmişte temel beslenme ihtiyacını karşılamak için tüketilen yiyecekler, zamanla estetik ve kültürel bir değer kazanmış, bu dönüşümle birlikte yemeklerin sunumu da giderek daha önemli hale gelmiştir. Bu doğrultuda, yemeklerin hazırlanışı kadar sunum şekli de tüketici algısı üzerinde belirleyici bir faktör haline gelmiştir. Görsel açıdan özenle tasarlanan bir tabağın, tüketicinin algısında tatmin ve memnuniyet hissini artırdığı bilinmektedir. Doğru tekniklerin ve kompozisyon unsurlarının birleşimiyle oluşturulan sunumlar, sıradan tabaklara kıyasla daha fazla beğeni kazanmaktadır. Bu süreçte, tabağın hazırlanışında kullanılan kompozisyon unsurları kadar, sunum biçimi de önemli bir rol oynamaktadır. Prezantasyon, genel anlamda bir ürünün sunulma ve sergilenme biçimini ifade eder. Farklı renk, doku, yapı, içerik ve şekillerdeki gıda ürünlerinin belirli bir düzen içinde özenle bir araya getirilmesi, yemeğin algılanışında estetik kaygının rolünü açıkça ortaya koymaktadır. Valör, nokta, çizgi, denge ve ahenk gibi kompozisyon öğeleri bu sürecin temelini oluşturur. Tüm bu unsurlar değerlendirildiğinde, sanatsal bakış açısına sahip bir şefin, hazırladığı tabakları titizlikle ve mükemmeliyetçi bir yaklaşımla tasarladığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Gastronomi, Prezantasyon, Estetik, Kompozisyon.

101 Öğr., Gör., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Emirdağ Meslek Yüksekokulu, Otel, Lokanta ve İkram Hizmetleri Bölümü, Aşçılık Programı, icafe@aku.edu.tr, 0000-0003-0439-0512

THE ROLE AND IMPORTANCE OF COMPOSITION ELEMENTS IN PLATE PRESENTATION

ABSTRACT

Gastronomy is not only interconnected with various scientific disciplines but also directly related to visual arts. Gastronomic elements with aesthetic value appeal to the senses while also evoking pleasant emotions through their visual appeal. In the past, food was primarily consumed to meet basic nutritional needs; however, over time, it has gained aesthetic and cultural significance, making food presentation increasingly important. In this context, the way a dish is presented has become as influential on consumer perception as its preparation. It is well known that a visually well-designed plate enhances the consumer's sense of satisfaction and pleasure. Presentations created by combining appropriate techniques and compositional elements are more appreciated compared to ordinary dishes. In this process, not only the compositional elements but also the way the dish is presented plays a crucial role. Presentation, in general terms, refers to the way a product is displayed and served. The careful arrangement of food items with different colors, textures, structures, contents, and shapes in a harmonious order clearly demonstrates the role of aesthetics in food perception. Elements such as value, point, line, balance, and harmony form the foundation of this process. When all these aspects are considered, it is evident that a chef with an artistic perspective meticulously and perfectionistically designs each plate.

Keywords: Gastronomy, Presentation, Aesthetics, Composition.

1. GİRİŞ

Gastronomi, yemeğin oluşumunda geçen tüm aşamalarda sağlıktan teknolojiye, fen bilimlerinden sosyal bilimlere kadar sayısız disiplin ile ilişkili bir bilim dalıdır. Multidisipliner yapısının yanında ilişkili olduğu bir diğer disiplin de sanattır. Güzel yemek yapabilme sanatı olarak değerlendirilen gastronomi, mutfak sistemlerinde lezzetin ve görselliğin estetik yönünün ortaya çıkmasıyla birlikte gün geçtikçe sunum güzelliğinin önem kazanması ve gastronominin bir sanat dalı haline gelmesi kaçınılmaz olmuştur (Sipahi, Ekincek ve Yılmaz, 2017).

Literatürde yer alan bazı çalışmalarda gastronomi, tıpkı dans ya da heykel sanatı gibi kültürlerin ifade ediliş biçimlerinden biri olarak değerlendirilmektedir (Davis ve McBride, 2008; Baysal ve Küçükaslan, 2007). Bu kapsamda

değerlendirildiğinde yaşamın en temel ihtiyaçlarından biri olan beslenmenin, bireylerce sanata dönüştürülmesi çabasının tümü gastronominin çalışma konusudur. Yapılan tanımlamalar ışığında gastronominin bilimsel yönü kadar sanatsal yönü de ön plana çıkarılmış, hatta bazı noktalarda sadece sanatsal ifadeler ile tanımlamalar yapılmıştır.

Yemeklerin görsel çekiciliğinin ürünün lezzetine etkisinin olumlu olması nedeniyle görme duyusunun yemek ve tabak görüntüsünün önemini arttırmaktadır (Parsıl, 2000). Tüketicilerin, servis edilen bir yiyecekte estetik açıdan göze hoş gelen tabakları tercih ettiği ve bu durumun misafir memnuniyetini arttırdığı görülmektedir. Bu kapsamda tabak prezantasyonu ön plana çıkmaktadır. Tabak prezantasyonu, yiyecek içecek sektöründe sunumların sanatsal yönünü ön plana çıkararak görsel estetiği arttırmayı amaç edinen bir kavramdır. Estetik amaçlarla tabakların tasarlanması, farklı tasarımların denenmesi, süslenmesi veya düzenlenmesi gibi tabirler de tabak prezantasyonunu tanımlayabilmektedir (Uçuk, 2023).

Tabak prezantasyonu oluşturulurken kompozisyonun etkileri epey fazladır. Hazırlanan ürünün görsel düzeni ve estetik yapısı üzerindeki en önemli unsur kompozisyonudur. Kompozisyon, dokuların, boyut ve şekillerin uyumluluğu şeklinde ifade edilebilmektedir. Birbirinden farklı unsurları bir araya getirerek bütün oluşturabilme biçimi olarak da tanımlanabilmektedir (Sözen ve Tanyeli, 2012). Tabak prezantasyonu açısından kompozisyonun önemi, hazırlanan ürünün görsel düzeni ve ürünün anlatım gücünün oluşabilmesi gibi unsurlar ile açıklanabilmektedir.

Çalışma kapsamında, gastronomik unsurların sanatsal yönü ele alınarak literatür taraması gerçekleştirilmiş ve konu ile ilgili bilgiler derlenmiştir. Sanat unsuru olarak kabul edilebilecek tabak görselleri ön planda tutularak, estetik ve göze hoş gelen, tüketicileri görsel doyuma ulaştıran tabak prezantasyonu ve kompozisyon öğeleri de incelenerek konunun daha kapsamlı şekilde irdelenebilmesi amaçlanmıştır. Tabak sunumlarında kullanılan prezantasyon ve kompozisyon unsurlarıyla ilgili bilgiler aktarılırken konu, yazarların arşivlerinde yer alan tabak görselleri ile desteklenmiştir. Çalışmada temel olarak gastronominin sanatsal değerlere sahip, estetik anlayışı güçlü bir bilim ve sanat dalı olduğunu aktarabilmek amaç edinilmiştir.

2. GASTRONOMİNİN SANATSAL DEĞERİ

Tabakta sunulan bir yemek kişilerin tüm duyularını canlandıracak bir nesne olarak değerlendirilmektedir. Gastronomik elementlerin bu özelliği ele alındığında, yemeğin sanat ile olan ilişkisi ön plana çıkmaktadır. Yemeğin kendi sesi kişilerin duyma duyusuna, hoş kokusu koku alma duyusuna, tekstür özellikleri dokunma duyusuna, lezzeti tat alma duyusuna ve görsel hoşluğu görme duyusuna bağlı kalarak açıklanabilmektedir. Bu sebepler doğrultusunda sunulan yemeğin bir sanat eseri olarak değerlendirilebilmesini sağlayan tüm elementleri içinde bulundurması, gastronominin de farklı bir sanat diline sahip olduğunu göstermektedir (Uçuk, 2023).

2.1. Gastronomi

Gastronomi, Fransızcadan Türkçeye geçmiş ve yiyeceğin bilimi ile sanatsal yönüyle ilgili uluslararası bir kavram olarak bilinmekte olup, Türk Dil Kurumu Sözlüğü 'ne bakıldığında “iyi yemek yemeye duyulan merak, sağlığa zarar vermeyen, doğru planlanmış, lezzetli bir mutfak, yemeğin düzenli ve sistemli hazırlanışı” şeklinde tanımlandığı görülmektedir (TDK, 2024). Savarin’in tanımlamasına göre gastronomi, “insanların tattığı her yiyeceği anlaması ve bu yiyecekler hakkında elde ettiği bilgilerdir. Beslenme ile ilgili tüm disiplinlerin düşüncelerini kapsayan sentez bir bilim olan gastronomi, beslenme hakkındaki her unsurun sistematik olarak incelenmesi” şeklinde belirtilmektedir. Gastronomi yapılan tanımlaya göre en iyi ürünlerin tüketilip zevk alınması ve tüketilen her gıdanın incelenmesi ile ilgilenen bir bilim dalı olarak değerlendirilmektedir (Öney, 2016).

Gastronomi bilimi, tüketicilerin ulaşabilecekleri en iyi yiyecekleri tercih ederek yaşamdan keyif almalarını sağlamayı amaç edinmektedir. Bunu sağlayabilmek için de tarımı, ticareti, endüstriyel faaliyetleri ve sanatın pek çok alanını bünyesinde barındırmaktadır. Yalnız yiyecekler ile ilgili değil, nasıl, ne zaman, nereden ve neden tüketildiğine odaklanmaktadır. Bu sebeple gastronomi, ulusal ve uluslararası tüm mutfak kültürlerini içerisinde barındıran iyi yemek yemenin bilimi ve sanatıdır. Çünkü gastronomi hazırlanan yiyecek ve içeceğin nasıl daha fazla zevk verebileceğini ve bu zevkin sınırlarının ne kadar aşılabileceğini araştırmaktadır (Arslan, 2015).

2.2. Sanat

Sanat kavramının tek bir tanımı olmadığı gibi, bu tanımlamayı yapmak değişkenler sebebiyle epey zor olmaktadır. Ancak dünya geneline bakıldığında her farklı noktada birbirinden ayrı sanat formları görmek mümkündür. Sanatın tanımlanamamasının ya da tanımlanmak istenmemesinin temel sebeplerinden biri sanatın sınırlandırılmaması gerektiğinin düşünülmesidir. Herhangi bir sınır getirmenin sanata zarar verebileceği öngörüldüğünde, sanat ile uğraşan kişilerin neden tanımlamak ile ilgilenmediğini anlamak mümkündür (Uçuk, 2023).

“Sanat nedir?” diye sorulduğunda geçmişten günümüze kadarki kaynaklardan elde edilen bilgiler bazı noktalarda tutarlı, ancak çoğu yerde birbiriyle çelişebilmektedir. Örneğin, Kavuran tarafından 2003 yılında yapılmış bir çalışmada sanat, duyguların ve düşüncelerin temel estetik kaygılarla maddesel olarak ifade edilmesi şeklinde tanımlanmıştır (Kavuran, 2003). Başka bir çalışmaya göre ise sanat duyguların dışa vurum şeklidir. Sanat, güzele erişmek veya somut bir fayda sağlamak için simgesel bir anlatım yoluyla hislerin dışa yansımadır (Demir, 2009).

Tolstoy’un bakış açısına göre ise sanat, sanatçıların imgeleri ve göstergeleri kullanarak içinde yaşadığı duyguları bilinçli şekilde insanlara aktarımıdır. Bu sayede insanlar yansıtılan duygulardan etkilenecek hayatlarına dahil edebilirler. Konunun özünde gerçek sanat anlatılmak istenen duygu ve düşüncenin önemini ortaya koymaktadır. Bu kapsamda beceri sahibi, yetenekli biri herkesi ilgilendirebilecek bir konuyu ele alarak ve doğru bir şekilde işleyerek sanat yapıtı üretebilmektedir (Townsend, 2002). Gerçekte sanat olarak tanımladığımız olgunun biçim güzelliğine dayandığı dile getirildiğinde, sunulan şeyin de güzel olması gerektiği ön plana çıkmaktadır. Böylece izlenilen güzel bir manzara, kokladığımız çiçekler, rengarenk meyveler ve şık tabaklarda sunulan yiyecekler de bir sanat yapıtı olarak değerlendirilebilmektedir (Büyükdüvenci, 2006).

2.3. Gastronomi ve Sanat İlişkisi

Bazı kaynaklarda “iyi yeme sanatı” olarak tanımlanan gastronomi, yeme içme faaliyetlerinin ilk çağlardan günümüze kadar olan sürecini ayrıntılı bir şekilde anlatılması, uygulanması ve geliştirilerek devamlılığının sağlanabilmesini amaçlayan bilim dalıdır (Uçuk ve Özkanlı, 2017). Yani gastronomi söz konusu yemeklerin dününü, bugünü ve gelecekteki formunu hem bilimsel hem de

sanatsal yönden inceleyen bağımsız bir disiplindir. Bilimi ve sanatın dallarını birbirine bağlamayı başarabilen gastronomi, bu özelliği sayesinde multidisipliner bir yapıya sahip olmaktadır (Uçuk, 2023).

Yemek ve sanat arasında kurulan ilişki gastronominin oldukça uzun bir tarihi olduğunu ve bu iki etmen arasındaki bağın sanatsal bir iletişim aracı olarak kabul edilebilirliğini kanıtlamaktadır. Gastronomik unsurlarda sanatsal açıdan değerli görülen ürünler hem estetik özellikleri ile göze hoş gelirken hem de tadı ve kokusuyla tüketicilere hitap ederek kişide güzel hisler uyandırmaktadır. Bu açıdan incelendiğinde gastronomi, sanatsal değeri yüksek bir bilim olmaktadır (Arslan, 2015).

Mutfak sanatlarının genelinde öncelikli duyu aracının tat alma olduğu düşünülse de göze hitap eden bir yemeğin ilk izlenimi tadından önce beyine gider ve görsel doyumun ardından tat duyusunu algılama sürecine ekler. Bu kapsamda beslenme, zamanla fiziksel ihtiyaçları karşılamakla kalmayıp, insanların farklı estetik arayışları içerisine girdiği ve bu estetik arayışı sadece yiyecek ile değil aynı zamanda sunum ve tabak estetiğiyle de günümüzde tüketiciler için bir tercih sebebi haline gelmektedir (Çağlayan, 2019).

3. TABAKTA PREZANTASYON VE KOMPOZİSYON

Prezantasyon, bir şeyin sunulma, gösterilme veya takdim edilme biçimini ifade etmektedir (Oxford Learner's Dictionaries, 2024). Sunum, tanıtım ve takdim gibi anlamları kapsayan prezantasyonun, özellikle yiyeceklerin sunumunda insanların beğeni ve tercihlerini etkilediği düşünülmektedir. Tabak prezantasyonu ve yiyecek sunumu, estetiği artırmak amacıyla yiyecekleri işleme, değiştirme, süsleme veya düzenleme sanatı olarak da ifade edilebilmektedir. Tabak prezantasyonunun temel bileşenleri denge (balans), odak noktası, renk uyumu, tat ve lezzet, doku, dekorasyon, garnitür ve sostan oluşmaktadır. Günümüzde bu unsurlara ek olarak; uygun tabak seçimi, özgünlük, tasarım bilgisi ve pişirme teknikleri bilgisi de önemli faktörler arasında sayılmaktadır (Leith, 1987).

Kompozisyon, bir yapıtı oluşturan parçaların uyum içinde bir bütün oluşturacak şekilde düzenlenmesi olarak tanımlanabilmektedir (Sözen ve Tanyeli, 2012). Kompozisyon, çeşitli öğe ve ilkelerin bir arada kullanılmasıyla meydana gelmektedir. Bu öğeler arasında nokta, çizgi, yüzey, ölçü, biçim, renk, ışık ve doku

yer almaktadır. Ayrıca yön ve boşluk-doluluk dengesi de kompozisyonun önemli bileşenleri arasında gösterilmektedir (MEB, 2007; Balcı ve Say, 2003).

Nokta, görsel anlatımın en temel öğelerinden biri olarak kabul edilmektedir. Yer belirleyici bir niteliğe sahip olan nokta, başlangıcı ifade etmektedir. Kavramsal olarak biçimsiz, yön­süz ve durağan bir yapıya sahip olabilmektedir. Biçimsel olarak farklı büyüklüklerde görülebilen nokta, çizgilerin uçlarını, iki çizginin kesiştiği merkezi, yüzey ya da hacmin köşelerini ve alanın merkezini tanımlamaktadır (Çellek ve Sağocak, 2014: 29). Tabak tasarımında ise nokta, katı, sıvı, köpük veya yarı akışkan maddelerle oluşturulabilmektedir. Noktanın kullanım şekli, boyutu ve üretildiği malzeme, tasarımın estetik ve işlevsel yönünü belirleyen unsurlar arasında yer almaktadır. Tabak prezantasyonunda noktanın sos, garnitür, yemek tamamlayıcısı ya da ana yemek olarak kullanılabilceği ve tekrar edilerek hareket ve vurgu oluşturabileceği bilinmektedir (Uçuk, 2017).

Şekil 1. Tabak Tasarımında Nokta Çalışması

Kaynak: Yazarın kişisel arşivinden alınmıştır

Sanatsal düzenleme öğelerinden biri olan çizgi, bir yol olarak algılanabilmektedir. Hayatta ilerlediğimiz yönü, hedeflerimize ulaşmamızı sağlayan yolu ve bireysel duruşumuzu simgelemektedir. Bir insanın çizgisi, onun hayata bakış açısını yansıtır. Noktaların birleşmesiyle çizgi oluşur ve bu süreçte bireysel noktaların anlamı bir bütün içinde değerlendirilmektedir (Carpenter ve Walker, 1998; Bingöl ve Durlu Özkaya, 2020). Tabak prezantasyonunda estetik algıyı güçlendiren en işlevsel şekiller çoğunlukla çizgilerden oluşmaktadır. Soslarla oluşturulan desenler veya ürünlerin çizgisel formlarda sunulması buna örnek olarak verilebilmektedir. Gıda maddeleri, işlenerek veya doğal halleriyle tabakta çizgi formunda yerleştirilebilmektedir. Çizgiler, tabakta yer alan diğer bileşenlerle uyum içinde oluşturulmalı ve estetik bir bütünlük sağlamalıdır. Bu bağlamda, başarılı bir tabak prezantasyonunda çizginin işlevselliği önemli bir unsur olarak değerlendirilmektedir (Uçuk, 2017).

Şekil 2. Tabak Tasarımında Çizgi Çalışması

Kaynak: Yazarın kişisel arşivinden alınmıştır

Biçim, dış görünüm ve form anlamına gelmektedir (TDK, 2024). Dünyadaki her varlığın kendine özgü bir biçimi olduğunu belirtilmektedir. Alpaslan'a (2023)

göre, biçim, çizgilerle çevrelenen kapalı bir alandır ve iki boyutludur. Aynı zamanda süsleme sanatının temel öğelerinden biri olarak kabul edilmektedir. Şekil ise sınırları belirli bir alanı ifade etmekte ve zeminle olan ilişkisi algıyı değiştirebilmektedir. Zeminin ya da şeklin rengi, optik yanılsamalar oluşturabilmektedir. Biçimlerin kenar çizgileri, renk kontrastlarına, yüzey ve şekil arasındaki ton farkına göre algılanmakta ve görsel anlatımda bu unsurlar kullanılmaktadır (Çellek ve Sağocak, 2014). Tabak düzenlemesinde kullanılan malzemelerin biçimsel uyumu ise hem görsel estetik hem de lezzet algısı açısından önemli bir kriter haline gelmiştir. Yemeğin uygun bileşenlerle hazırlanması ve kullanılan malzemelerin biçimsel uyumunun, pişirme ve hazırlık aşamalarında dikkate alınması gerekmektedir.

Bir renk tonunun açıklık veya koyuluk derecesine “ton değeri” (valör) tabiri kullanılmaktadır. Nesnelerin ışık altında nasıl algılandığını belirleyen unsur ise genel olarak “ton” olarak adlandırılmaktadır. Aynı ton değerine sahip objeler durağan bir kompozisyon yaratırken, farklı tonların kullanımı tasarıma hareketlilik kazandırmaktadır. Değişen ton değerleri hem görsel dinamizm sağlar hem de belirli öğelerin önemini vurgulamaktadır. Ton farklılıkları, tabak sunumunda öne çıkarılmak istenen öğelere derinlik kazandırarak, görsel hareketlilik ve hiyerarşi oluşturma açısından büyük önem taşımaktadır (Atmaca, 2014; Bulat, Bulat ve Aydın, 2014).

Şekil 3. Tabak təsəvvüründə valör çalışması*Kaynak: Yazarın kişisel arşivindən alınmışdır*

Hareket ve yön kavramları, təsəvvürdə istifadə edilən formaların yapısal iskeletləri göz önündə bulundurularaq bəzə bir düzənə görə dağınıqlığı şəklində tanımlanmışdır (Balcı və Say, 2003). Başka bir deyişlə, mərkəzi, yatay, dikey və diyagonal düzənləmələr yön kavramıyla əlaqələndirilmişdir. Kompozisiya içində yer alan təsəvvür unsurlarının, izləyicinin gözü üçün bəzə bir yöne yönləndirəcək şəkildə bəzə araya gətirilməsi ilə yaranan kompozisiyalar bu durumu dəstəkləyir (Özcan, 2007: 18). Tabak prezantasiyası çərçivəsində qiymətləndirildikdə isə nöqtəsal və ya xəttişil ögələrin bəzə bir yöne doğru sıralanması, tabakta yön kavramının bəzə yansıması olaraq ələ alınmışdır.

Şekil 4. Tabak Tasarımında Yön Çalışması

Kaynak: Yazarın kişisel arşivinden alınmıştır

Boşluk ve doluluk, sanatsal düzenlemenin en temel öğelerinden biri olarak değerlendirilebilmektedir. Boşluk, bir alanı ifade ederken, doluluk bu alanı tamamlayarak bütünlüğü sağlamaktadır. Tabağın boş kısımları, tasarımın temelini oluştururken; dolu alanlar, bu boşlukları dengeleyerek görsel kompozisyonu meydana getirmektedir. Tabak sunumunda vurgulanmak istenen ürünün, sunumu yapan kişi tarafından net bir şekilde algılanabilmesi için boşluk ve doluluk dengesinin estetik kaygılar göz önünde bulundurularak oluşturulması gerektiği düşünülmektedir. Aşırı dolu veya gereğinden fazla boş alan içeren tabak düzenlemelerinin, görsel algı açısından istenmeyen bir etki yaratabileceği söylenebilmektedir. Bu nedenle, tabakta uygun boşluk kullanımı, sunumun düzenliliğini ve estetik algıyı olumlu yönde etkilemektedir (Bayraktar vd., 2012; Atmaca, 2014).

Şekil 5. Tabak Tasarımında Boşluk-Doluluk Çalışması

Kaynak: Yazarın kişisel arşivinden alınmıştır

Sanatsal düzenlemenin en belirleyici unsurlarından biri de renktir. Özellikle zıt (tamamlayıcı) renklerin bir arada kullanılması, görsel etkiyi güçlendirerek izleyicide belirgin duysal ve duygusal tepkiler uyandırmaktadır. Renk, kompozisyon içinde yön belirleme, belirli bir öğeye vurgu yapma, nesneleri tanımlama ve belirli bir duygu veya düşüncüyü aktarma işlevi görmektedir (Zellner, 2014). Işığın farklı dalga boylarıyla algılanan renkler, kırmızı, mavi ve sarı gibi ana renklerin yanı sıra, bunların birleşimiyle oluşan ikincil renkler ve tamamlayıcı renklerin karışımıyla elde edilen sayısız nötr ton ile geniş bir çeşitliliğe sahiptir. Tabak tasarımlarında da doğada sıkça bulunan mavi ve yeşil tonları, özgürlük, huzur ve dinginlik hissi yaratırken; kırmızı, dinamizmi artırarak dikkat çekmekte ve enerji vermektedir. Kahverengi tonları ise toprağın rengiyle özdeşleşerek doğallık, sükûnet ve uyum duygusu oluşturmaktadır (Wada vd., 2012).

Şekil 6. Tabak Tasarımında Simetrik Denge Çalışması

Kaynak: Yazarın kişisel arşivinden alınmıştır

Tabak sunumlarında simetrik ve asimetric denge kullanımı da oldukça yaygın bir teknik olarak değerlendirilmektedir. Simetrik denge, öğelerin bir merkez ya da eksen etrafında dengeli bir şekilde yerleştirilmesiyle oluşturulmaktadır. Asimetrik denge ise öğelerin belirli bir eksen etrafında konumlandırılmasına rağmen, ağırlık bakımından farklı düzenlemelerle oluşturulan görsel bir dengedir (Bayraktar vd., 2012). Kompozisyonda yer alan tüm görsel unsurlar bu sebeple belirli bir düzen içinde yerleştirilmelidir. Tabak prezantasyonunda simetrik denge, daha istikrarlı ve uyumlu bir düzen sağlarken, asimetric denge, sanatsal kompozisyonlarda daha dinamik ve dikkat çekici bir etki yaratabilmektedir (Kaymakcan, 2006).

4. SONUÇ

Gastronomi, yalnızca yiyecek ve içecek tüketimiyle sınırlı kalmayıp; gıda, psikoloji, fizik, tarih, kimya gibi bilim dallarıyla iç içe geçmiş ve estetik ile sanatsal

değerlerle de bütünleşmiş bir alan olarak değerlendirilmektedir. Beslenme, insanın temel gereksinimlerinden biri olmasının ötesinde, gastronomi sanatı sayesinde estetik ve sanatsal bir ifade biçimine dönüşmektedir. Günümüz dünya mutfaklarında, yemek hazırlama süreci yalnızca lezzetli yemek pişirmekten ibaret olmayıp; bir heykeltıraşın ya da ressamın incelikli dokunuşlarıyla tabak düzenlemesine kadar uzanmaktadır. Bunun yanı sıra, yemek süsleme sanatı ve yemek stilisti gibi kavramlar ortaya çıkmış ve bu alanlar giderek gelişim göstermiştir.

Bir yemeğin, ham maddeden son haline gelene kadar çeşitli aşamalardan geçtiği bilinmektedir. Mesleki, kültürel ve sanatsal unsurların senteziyle oluşturulan yemeklerin bu hazırlık süreci, günümüzde tabak tasarımı kavramı çerçevesinde ele alınmaktadır. Tasarımın temel öğeleri ile tabak sunumu arasındaki ilişkiyi kavrayabilmek adına, tasarımın temel unsurlarını incelemek ve bunları tabak düzenlemelerinde etkili bir biçimde kullanmak büyük önem taşımaktadır.

Sonuç olarak, yemek tercihlerinde görselliğin belirleyici etkisi dikkate alındığında, tabak prezantasyonunun bireylerin algısal süreçlerine etkisini irdeleyen, estetik değerlendirme ölçütlerini sistematik biçimde ortaya koyan ve tüketici beklentilerinin tasarım ilkeleriyle kesişim noktalarını analiz eden çalışmalara gereksinim duyulmaktadır. Bu bağlamda, gastronomi disiplininin estetik kavramı çerçevesinde kuramsal bir dil geliştirmesi ve gastronomi eğitiminin estetik ile sunum odaklı içeriklerle zenginleştirilmesinin, alan yazına ve uygulamaya anlamlı katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Alpaslan, S. A. (2003). *Tasarım Mesleki Resim*. İstanbul: Ya-Pa Yayınları.
- Arslan, D. (2015). Sanat ve Tasarımda İllüzyonist İmgenin Kullanımı. *Art-E Sanat Dergisi*, 8(16), 287-301.
- Atmaca, A. E. (2014). *Temel Tasarım*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Balcı, Y. B. ve Say, N. (2003). *Temel Sanat Eğitimi*. İstanbul: Ya-Pa Yayınları.
- Bayraktar, N., Tamer, N. G., Tekel, A., Kızıltaş, A. C. ve Köroğlu, B. A. (2012). *Görsel Eğitimde Yaratıcılık ve Temel Tasarım*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Baysal, A. ve Küçükaslan, N. (2003). *Beslenme İlkeleri ve Menü Planlama*. Bursa: Ekin Kitabevi.
- Bingöl, M. ve Durlu Özkaya, F. (2020). Gastronomi ve Mutfak Sanatları Alanında Temel Sanat Eğitimi Uygulamaları. *Inonu University Journal Of Culture And Art / IJCA İnönü Üniversitesi Kültür ve Sanat Dergisi*, 6(1), 175-192.
- Bulat, M., Bulat, S. ve Aydın, B. (2014). Form ve Kompozisyon. *Asos JournalThe Journal of Academic Social Science*, 478-488.
- Büyükdüvenci, S. (2006). Sanat ve Değer. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 47-50.
- Carpenter, P. ve Walker, T. (1998). *Plants in the Landscape*. Illinois: Waveland Press.
- Çağlayan, E. (2019). Temel Sanat Eğitimi Dersinin Gastronomi ve Mutfak Sanatları Eğitimindeki Yeri ve Önemi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 8(4), 3084-3095.
- Çellek, T. ve Sağocak, A. M. (2014). *Temel Tasarım Sürecinde Yaratıcılık*. İstanbul: Grafik Tasarım Yayıncılık.
- Davis, M., ve McBride, A. (2008). *The State of American Cuisine*. http://fernandoharo.com/articles/moderncuisine/jbf_state_of_american_cuisine.pdf. Erişim tarihi: 20.12.2024.
- Demir, F. (2009). *Resim-Yemek. Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeditepe Üniversitesi, İstanbul*.
- Kavuran, T. (2015). *Estetik ve Sanata Giriş*. https://www.google.com.tr/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=6&cad=rja&uact=8&ved=0CD4QF-jAF&url=http%3A%2F%2Fperweb.firat.edu.tr%2Fpersonel%2Fyayinlar%2F-fua_155%2F155_58998.doc&ei=mZUKVb_EBNLiar6sgIAF&usg=__AFQj-CNGZgSuKmU_zxm0StuyLhKqnAn9vmw&bvm=bv.88528373,d.d2s. Erişim Tarihi 19.12.2024

- Kaymakcan, M. (2006). Yükseköğrenim Sanat Eğitiminde Temel Tasarım Eleman ve İlkelerinin Öğretimi ve Uygulamaları (Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Güzel Sanatlar Eğitimi Anabilim Dalı Resim-İş Öğretmenliği Programı, İzmir.
- Leith, P. (1987). The Fine Art of Food. *Journal of The Royal Society of Arts*, 135(5373), 687-698.
- MEB. (2007). Fotoğraf ve Grafik Tasarımları İlkeleri. Ankara: Megep.
- Oxford Learner's Dictionaries, (2024). Presentation, <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/presentation?q=presentation>. Erişim Tarihi: 20.12.2024.
- Öney, H. (2016). Gastronomi Eğitimi Üzerine Bir Değerlendirme. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 35(1), 193-203.
- Özcan, D. A. (2007). Yemek-Name. *Aylık Yemek Kültür Dergisi*, 13-24.
- Parsıl, Ü. (2000). Görsel Algılama. İstanbul: An Kitap.
- Sipahi, S., Ekincek, S. ve Yılmaz, H. (2017). Gastronominin sanatsal kimliğinin estetik üzerinden incelenmesi. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 5(3), 381-396.
- Sözen, M. ve U. Tanyeli. (1986). Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- TDK, (2024). Biçim, <https://sozluk.gov.tr/>. Erişim Tarihi: 27.12.2024.
- TDK, (2024). Gastronomi, <https://sozluk.gov.tr/>. Erişim Tarihi: 27.12.2024.
- Townsend, J. H. (2002). The materials used by British oil painters throughout the nineteenth century, *Studies in Conservation*, 47, 46-55.
- Uçuk, C. (2017). Gastronomide Tabak Tasarım Teknikleri ve Yenilikçi Sunum Anlayışları (Yüksek Lisans Tezi). Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gastronomi ve Mutfak Sanatları Anabilim Dalı, Gaziantep.
- Uçuk, C. (2023). Gastronominin Sanat Dalları ile İlişkisi: Resim ve Müzik ile İlişkisi Üzerine Kavramsal Bir Değerlendirme. *IDEART Uluslararası Tasarım ve Sanat Dergisi*, 1(1), 51-61.
- Uçuk, C. ve Özkanlı, O. (2017). Gastronomi Turizmi: Tabak Prezantasyonunun Gastronomi Turizmindeki Yeri. *Uluslararası Kırsal Turizm ve Kalkınma Dergisi*, 1(1), 51-54.

- Wada, Y., Arce-Lopera, C., Masuda, T., Kimura, A., Dan, I., Goto, S. ve Okajima, K. (2010). Influence of luminance distribution on the appetizingly fresh appearance of cabbage. *Appetite*, 54(2), 363-368.
- Zellner, D. A., Loss, C. R., Zearfoss, J. ve Remolina, S. (2014). It tastes as good as it looks! The effect of food presentation on liking for the flavor of food. *Appetite*, 77(5), 31-35.

RUSYA FEDERASYONU’NDA DEZAVANTAJLI GRUPLARDAN ÇOCUKLARIN BİLGİ GÜVENLİĞİ

Akif ABDULLAH¹⁰²

ÖZET

İnternet teknolojilerinin toplumsal kaynaklarının hızla geliştiği günümüzde, çeşitli içerikleri aktif olarak tüketen her yaştan kullanıcı sayısı hızla artmaktadır. Bu tür teknolojilerin hızla gelişmesi giderek daha fazla yeni tehditlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Sadece yazılım ve donanım platformlarına değil, aynı zamanda doğrudan İnternet ortamında dağıtılan bilgi ürünlerinin kullanıcılarına yönelik bilgi saldırılarına yönelik teknolojiler geliştirilmektedir. Çeşitli dolandırıcılar ve suçlular, yasadışı faaliyetlerinde dijital küresel ortamda potansiyel “kurbanlar” arar ve bulurlar. En savunmasız yaş gruplarından biri de çocuklardır. Günümüzde tüm ülkeler açısından en acil konulardan biri de, böyle bir ortamda “yaşayan” çocuklarındijital alanın zararlarından korunmasıdır. Çocukların varoluşlarını ve davranışlarının tüm yansımaları yeni dijital alanda yerini almaktadır. Bu durum, bir yandan çocuğun sanal sosyal faaliyetinin onun gelecekteki gelişimi ve refahının anahtarı olduğu, diğer yandan da kontrolsüz iletişim ve yasaklı içeriklere açık erişim fırsatları yoluyla etki altına alınma risklerine maruz kalması ve bunların bir araya gelerek onun ruh sağlığı ve refahı için tehdit oluşturmasıyla ifade edilmektedir. Çalışmada Rusya Federasyonu’nda dijital alanda çocukların bilgi güvenliğine yönelik başlıca tehditler formüle edilip analiz edilmektedir. Genç neslin yeni tip bilgi ve psikolojik

102 Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Emirdağ MYO, aabdullah@aku.edu.tr, 0000-0001-8750-3783

tehditlerden korunmasına yönelik araçların oluşturulması yönünde önerilerde bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bilgi Güvenliği, Rusya Federasyonu, Çocuklar, Dezavantajlı Gruplar, Dijital Çağ.

INFORMATION SECURITY OF CHILDREN FROM DISADVANTAGED GROUPS IN THE RUSSIAN FEDERATION

ABSTRACT

In the contemporary era, characterized by rapid development of the societal resources of internet technologies, there has been a remarkable increase in the number of users across all ages who actively consume various contents. The rapid development of such technologies precipitated the emergence of a growing number of novel threats. Technologies are being developed for information attacks not only on software and hardware platforms, but also directly on users of information products distributed on the Internet. Various fraudsters and criminals search for and find potential “victims” in the digital global environment for their illegal activities. One of the most vulnerable age groups is children. Today, one of the most urgent issues for all countries is the protection of children who “live” in such an environment from the harms of the digital sphere. All aspects of children’s existence and behavior are finding their place in the new digital sphere. This situation is can be seen in the fact that, on the one hand, children’s virtual social activities play a key role in their future development and well being. On the other hand, they are exposed to the risks of manipulation through uncontrolled communication and unrestricted access to prohibited content, all of which pose a threat to their mental health and overall well-being. This study formulates and analyzes the main threats to children’s information security in the digital sphere in the Russian Federation. Recommendations are made for developing tools to protect the young generation from emerging informational and psychological threats.

Keywords: Information Security, Russian Federation, Children, Disadvantaged Groups, Digital Age.

1. GİRİŞ

Toplumun modern gelişme dönemi, bilgi teknolojilerinin hızla gelişmesi ve toplum bireylerinin yaşamı üzerinde önemli etkilere sahip yeni bir bilgi alanının oluşması ile karakterize edilmektedir. Çocuklar bu etkiye en çok maruz kalanlardır.

Bilgi toplumunun pek çok olumlu özelliği bulunmaktadır; ancak aynı zamanda, hem yerel kriminologların hem de küresel hukuk uygulamalarının daha önce bilmediği, dikkatle geliştirilmiş, koordine edilmiş, düşünülmüş, çağdaş mevzuatların eksikliği nedeniyle etkili bir şekilde önlenemeyen yeni türde yasadışı eylemler ortaya çıkmaktadır.

Gelişmiş ülkelerde internet ağının yaygınlaşması ve sanallaştırmanın küresel bilgi toplumunun oluşumu ve dijital ekonomik araçların yaşamın her alanına etkin bir şekilde dahil edilmesi sürecinde, kullanıcıların kişisel verilerinin bilgisayar saldırılarına karşı, kullanıcıların kendilerini ise yıkıcı bilgi ve psikolojik etkilere karşı koruma sorunu her zamankinden daha da keskinleşmiştir. Dünya nüfusunun 7,6 milyarı cep telefonuna sahip olup, günümüzde kullanılan mobil cihazların yarısından fazlası akıllı cihazlardır ve bu durum, insanların bulundukları her yerden internetin sunduğu tüm olanaklara ulaşmasını kolaylaştırmaktadır. Sosyal medya takipçi kitlesinde de önemli bir büyüme yaşanmaktadır.

Bilgi güvenliğinin sağlanması sorunu günümüzde hem Rusya Federasyonu hem de tüm dünya toplumu için güncelliğini korumaktadır. Siber tehditlerin sayısı yalnızca vatandaşlar için değil, aynı zamanda kurumlar, toplum ve devlet için de inanılmaz bir hızla artmaktadır. Çocuklar için ise bilgi güvenliğinin sağlanması sorunu özel bir ilgiyi hak etmektedir. İnternette olumsuz etkilere daha çok maruz kalanlar küçük yaştakiler; siber zorbalık, dolandırıcılık ve kişisel bilgilere izinsiz erişim gibi risklerle karşı karşıya kalmaktadırlar. Dijital ortamda çocukların bilgi güvenliği karmaşık bir sorun olup, başarılı çözümü için gerekli yasal tedbirlerle mümkündür.

Rusya’da hızla büyüyen bu bilgi alışverişine hangi yaş gruplarının dahil olduğu konusunda maalesef elimizde hemen hemen hiçbir veri bulunmamaktadır. Ancak çocukların ve ergenlerin büyük çoğunluğunun bu kaynaklara erişebildiğini ve fiilen küresel sanal alanda “yaşadığını” söylemek mümkün. Anaokulu çağındaki çocukların da, velilerinin katılımıyla, aktif olarak bu gruba katıldığı görülmektedir.

İnternet teknolojilerinin insanların günlük yaşamına girmesiyle birlikte yeni fırsatlar kadar yeni tehditler de ortaya çıkmıştır. Bir yandan çocuğun sanal sosyal faaliyette bulunması onun gelecekteki gelişimi ve refahının garantisi iken, diğer yandan onun ruh sağlığını ve esenliğini tehdit eden kontrolsüz iletişimlerini kullanma ve yasak içeriklere erişme riskleri bulunmaktadır. Nitekim küresel bilgi toplumunun

oluşumu ve buna bağlı olarak küresel bilgi çatışması alanının yaratılması bağlamında terörizm ve aşırılıkçılık ideolojisini yayanların başlıca ilgi nesneleri ergenlik ve gençlik çağındaki kitle ve bireysel bilinçlerdir. Bilgi etkisi, hem var olan ve yaratılan BigData (Büyük Veri) teknolojilerinin yarattığı bilgi gürültüsü ortamında, hem de bilgi boşluğu (değişen ahlaki değerlerin ortaya çıkması) koşullarında gerçekleşmektedir.

2. DİJİTAL ÇAĞIN GETİRDİKLERİ

Literatürde kullanım sıklığı artan “*dijitalleşme*” ve “*dijital dönüşüm*” kavramlarının kökeni olan “*dijital*” kelimesi, Latince’de “*parmak*” anlamına gelen “*digitus*” kelimesinden türetilmiştir. Dijital terimi, enformasyon sistemlerinin temelini oluşturan analog verilerin sayısallaştırılmasını (digitization) ifade etmektedir. Sayısallaştırma ile veriler bilgisayarlar ve bilgisayarlar aracılığı ile geliştirilen cihazlar tarafından işlenebilir, saklanabilir ve yönetilebilir hale gelmiştir (Klein, 2020: 998).

2000’li yıllar ile teknolojik gelişmeler daha da büyük verilerin hızlı, kolay ve az maliyet ile elde edilmesine, depolanmasına, işlenmesine, analiz edilmesine ve ürün olarak kullanılmasına olanak sağlamıştır. Yerel ve bölgesel nitelikteki veriler ulusal ve hatta bazen küresel düzeyde birbirine entegre edilmiştir. Kullanılan teknolojiler yenilenerek daha hızlı, etkin, güvenli ve konforlu bilgi/hizmet akışı sağlanmıştır. İnsanlar arasındaki ilişki ve etkileşim ağına makineler, akıllı cihazlar, sistemler, ağlar, uygulamalar, eşyalar ve hatta nesneler de dâhil edilmiştir (Yılmaz ve Mecek, 2021: 103-104).

Dijital dünyada yaşanan teknolojik ilerleme metaverse ve yapay zeka uygulamaları gibi platformlar ile çok daha girift, kapsamlı ve çok yönlü hale gelmiştir. Örneğin yapay zeka uygulamaları, sadece mesleki alanlarda kullanılan araçlar olmaktan çıkmış, çocuklar da dahil tüm bireylerin günlük rutinlerinde kullanmaya başladıkları teknolojik araçlar halini almışlardır. Günümüzde yapay zekâ, sağlık, finans, eğitim ve özellikle tüketici pazarları dahil olmak üzere çeşitli sektörleri etkileyen dönüştürücü bir teknoloji olarak kendini göstermektedir. Sanal asistanlar, kişiselleştirilmiş öneriler ve otomatik müşteri hizmetleri gibi tüketici uygulamalarına yapay zekâ araçlarının entegrasyonu, tüketicilerin teknoloji ve markalarla etkileşim kurma biçiminde önemli değişiklikler yaratmıştır (Özkaynar, 2024: 1474).

Günümüzde kişilerin kendileri hakkında çevrimiçi bilgi paylaşımları hiç de zor olmamaktadır. Bunu insanların (çocuklar dahil) sahip olduğu bilgisayar, akıllı telefon, tablet ve diğer araçlardan yapabildiklerini görmekteyiz. Ancak büyüklerden farklı olarak çocukların internette neyin paylaşılıp, neyin paylaşılamayacağını, bunun ne gibi sonuçlar doğuracağını her zaman anlamamaktadırlar. Sorun da burada başlamaktadır. Bu durumla birlikte “*dijital itibar*” kavramı ortaya çıkmıştır. Bu kavram tüzel kişiler ve bireyler için geçerli olup, bunların internetteki faaliyetlerini yansıtmaktadır. Dijital itibar, insan hayatında önemli bir rol oynamaktadır. Doğru sunulan olumlu bilgiler fayda sağlar ve fırsatları genişletir. İnternet ortamında iyi oluşturulmuş bir profil sayesinde faaliyetlerinizde başarıya ulaşabilir, kendinize uygun kişileri, ortakları ve işverenleri bulabilirsiniz. Özellikle ergenlik çağındaki gençler, gerçek dünyada kendilerini ifade edemedikleri için sanal dünyada bu yolu tercih etmektedirler (Şpagina, 2016: 89).

Çok sayıda (internet-sosyal medya) kullanıcı, tıbbi sır niteliğindeki bilgiler, parolalar, aile geliri ve mal varlığına ilişkin bilgiler, planlanan seyahatler ve hobiler gibi çeşitli bilgileri iletmek için sosyal ağları kullanmaktadırlar. Ve bu tür bilgiler, bu bilgilere erişenlerin amaç ve niyetlerine bağlı olarak farklı şekillerde kullanılabilir. İnternete giren bilgilerin sonsuza kadar orada kaldığını belirtmekte fayda var. Bu bilgilerin kopyaları birçok sunucuda yapılmaktadır. Ayrıca her bir eylemin tarihi de yazılıp, kaydedilmektedir (Li, 2018: 456).

Bir kişi bilerek kendisi hakkında internette bilgi bırakıyorsa, bunu bulmak zor değil: bunun için özel yazılım servisleri bile var, örneğin Yandex. İnsanlar, SocialMention, vb. Dünya Çapında Ağ’da, dolandırıcılık eylemleri gerçekleştirmek amacıyla bir konu hakkında bilgi toplayan özel kullanıcı kategorileri vardır. Ve konu hakkında internette ne kadar çok veri bulabilirlerse, gerçekleştirebilecekleri dolandırıcılık eylemleri de o kadar geniş kapsamlı olacaktır. Genç neslin, potansiyel bir saldırganın kurbanı olmaktan kaçınmak için, İnternet ortamında kendileri hakkında paylaşılacak kişisel bilgi miktarının sınırlandırılması gerektiğini anlamaları önemlidir. Saldırı için fırsat olabilecek bilgiler şunlardır: Pahalı alışverişlere ait fotoğraflar, sevdiklerinizle çekilmiş videolar, pasaport, kimlik bilgileri, ikamet veya kayıtlı adres, medeni durum, eğitim, gelir bilgileri, arkadaş ve akrabalarınızın cep telefonu numaraları vb. Bu tür bilgilere erişen bir saldırgan, bunları yalnızca belirli bir kişiye (çocuğa) karşı değil, aynı zamanda onun yakınlarına karşı da kullanabilir (Markelov, 2018: 306).

İnternette yaşananlar, bir çocuğa veya gence yönelik yorumlar, bir şekilde onun üzerinde güçlü bir sosyal etkiye sahiptir. Çünkü okul çağında bir yetişkinin bilinci, dünya görüşü ve ahlaki kişiliği oluşturmaktadır. Bu durum büyük ölçüde toplumsal bileşenlere bağlıdır; ancak yalnızca yakın çevre değil, aynı zamanda küresel sosyo-kültürel etkiler de önemlidir. Günümüzde internet hizmetleri, bilgi edinmenin ve boş zamanları değerlendirmenin başlıca aracı haline gelmiştir. İnternetin risklerini anlamak önemlidir: İnternetin uzun süreli kullanımı, kişinin, özellikle de çocuğun fiziksel sağlığı ve ruhsal bilinci açısından zararlıdır (Bartlett, 2017: 352).

3. DİJİTAL ÇAĞ'DA ÇOCUKLARIN DURUMU

Gerçek hayatta bir çocuğun yabancılarla konuşmasını yasaklayabilirken, sanal ortamda ise bunun yapılması mümkün olmamaktadır. Çünkü, her hangi bir birey sanal alemde kendini rahatlıkla kendini gizleyebilmektedir. Çocuğunun sosyal çevresini sanal ortamda düzenlemek birçok ebeveyn için zor ve bazen de imkânsız bir iştir ve ebeveynler çocuğunun sosyal çevresini denetlemezlerse, çocuk yalnızca kötü etki altında kalmakla kalmaz, aynı zamanda siyasi tartışmaların içine çekilebilir, işe alınabilir veya ruhsal olarak çökebilir (Çernova, 2016: 95).

Eğitimde ve toplumun genelinde bir “eğitim boşluğu” varken, bu boşluk son derece tartışmalı ve çoğu zaman şüphesiz zararlı “kaynaklar” tarafından doldurulmaktadır. Bunlar “siyah” filmler, “rap kültürü”, “hafif uyuşturuculara”, cinsel serbestliğe hoşgörü, “unisex” için “Avrupa” modası v.b örnekler verilebilir (Romanova, 2017:127).

Dijital ortamdaki asıl tehlike ise oyunların kısmında yer almaktadır. Bu oyunlar dünyanın farklı ülkelerinden farklı kişiler tarafından oynanmakta ve saldırganların her biri doğrudan çocuklarla konuşabilmektedirler. Ayrıca internet bağlantılarının gizli ağı olan Darknet, çocuklar için ciddi bir tehlike oluşturmaktadır. Bazıları için, kullanıcıların kimliğinin tespit edilemediği gizli Tor servislerinin şifrelenmiş dünyasıdır; diğerleri için, normal arama motorları tarafından indekslenmeyen sitelerdir: şifreyle korunan web kaynaklarının gizemli ormanları, alakasız sayfalar ve yalnızca “kendi” kişilerinin erişebildiği gizli içerikler; diğerleri içinse, İnternet’in şok edici, korkutucu ve kısırtıcı köşelerinin tüm uçurumunu ima eden genel bir kavramdır; bu köşelerde her türden ve kalibrede hayali suçlular ve kötü adamlar yaşamaktadırlar. Bu olgunun özü çok daha önemlidir: Bu, alıştığımız İnternet’ten

izole edilmiş, ama yine de onun bir parçası olan yeraltı bir alan değildir; kullanıcıların sansür, kural ve toplumsal sınırlar olmaksızın istediklerini söyleyip düşündükleri, tam bir özgürlük ve anonimlik alanıdır. Bu gerçeklik, ilerici ve yaratıcı olduğu kadar düşündüğümüzden çok daha şok edici ve korkutucudur (Kravçenko, 2021: 165).

4. RUSYA'DA DİJİTAL ALANDA ÇOCUKLARIN BİLGİ GÜVENLİĞİ

Rusya'da çocukların İnternet kaynaklarını kullanımıyla ilgili sorunlara ilişkin geniş çaplı profesyonel bir çalışma RUMetrica2 şirketi tarafından yürütülmüştür. Elde edilen verilerin analizi için temel kriterler sonuçların temelini oluşturan istatistiksel göstergeler, internete erişim türleri (bağımsız veya ebeveyn gözetiminde), yasaklı unsurlar içeren mevcut materyalin analizi olmuştur. Araştırmada bazı sonuçlara varılırken, istatistiklere göre internette yaklaşık dokuz milyon çocuk kullanıcı bulunduğu, sadece 14 yaş altı çocukların dikkate alındığı, bu çocukların dörtte üçünün ebeveyn gözetimi olmaksızın internet kaynaklarını kullandığı ortaya konulmuştur. Çocuk kitlesinin tamamında 5 yaş altı kullanıcılar yer almış ve bunların yaklaşık % 90'ı yetişkinlerin gözetiminde veya ebeveynleriyle birlikte web sitelerinde gezinmişlerdir. Çocukların yaklaşık % 40'ı pornografik materyaller içeren internet sitelerini ziyaret etmişlerdir. Çocukların yaklaşık % 20'si şiddet içeren sahneler ve diğer uygunsuz materyaller içeren videoları çevrimiçi olarak izlediğini söylemişler. Çocukların yalnızca yarısı internette çocukların görmesinin yasak olduğu içeriklerin olmadığını belirtmişlerdir (Khudenko, 2018: 74).

Rusya, İnternet de dahil olmak üzere iletişim teknolojilerine erişimin özgür olmasını ısrarla savunmakla birlikte, ancak bu bilginin yayılmasına yönelik bilimsel temellere dayanan yasal kısıtlamaların da acilen getirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Dijital ortamda da, diğer tüm ortamlarda olduğu gibi, özgürlüğün hiçbir durumda hoşgörü ve cezasızlıkla yer değiştirmemesi gerektiği görüşünü desteklemekle birlikte bu, modern teknolojinin olanakları kullanılarak, özellikle çocukları hedef alan insan hayatına yönelik saldırıların sayısında artışı da gözden kaçırmamak gerekir (Handelsblatt, 2017: 84).

Khudenko (2018: 74)'ya göre anket araştırmalarından yola çıkarak Rusça yayın yapan çevrimiçi medyada veya Rusya Federasyonu sınırları dışındaki popüler sitelerde yayınlanmakta olan sayfaların ne kadar tehlikeli olduğu ortaya çıkmaktadır. Bir grup antropoloji araştırmacısı, Rusya'da yayınlanan "İnternetteki Çocuklar"

adlı kitabın yazarını, “tekerlekli tabutlar” ve “kırmızı kurdeleler” gibi kentsel korku hikayelerini gerçekmiş gibi sunmakla suçlamışlardır. Onlara göre, Wikipedia’da bile, “Mavi Balina” (diğer adıyla “Sessiz Ev”, “Beni 4:20’de Uyandır”, “Balina Denizi”, “Samanyolu”, “F57”, “Kırmızı Baykuş” vb.) oyunu bir şehir efsanesi olarak sunulmuştur: “Gençleri intihara sürükleyen belirli bir oyunun varlığına dair haberler medyada geniş çapta yayılmış ve Rusya halkı arasında ahlaki paniğe neden olmuştur. Aynı zamanda, karakteristik kuralları ve nitelikleri olan bir oyunun varlığı gerçeği bugüne kadar doğrulanmamıştır...” (Arkhipova v.d, 2018: 93).

Şüphesiz ki, telekomünikasyon yoluyla çocuklar üzerindeki psikolojik etkiyi etkisizleştirmeye çalışanlar yalnızca hukuk biliminin temsilcileri değil; söz konusu sorun giderek psikologların, öğretmenlerin, antropologların ve diğer alanlardaki bilim insanlarının da çalışma konusu haline gelmiştir. Aynı zamanda disiplinler arası bağlantılar açıkça ifade edilmemekte, bu durum da çocukların bilgi güvenliğinin sağlanmasına yönelik alınan yasal tedbirlerin etkinliğini olumsuz etkilemektedir. Psikoloji ve pedagoji bilimi temsilcileri tarafından tespit edilen, önleyici tedbirlerin alınmasında hukuki dayanak oluşturabilecek telekomünikasyon ağları aracılığıyla zihinsel etkilenme sorunlarını analiz edildiğinde örnek olarak “Mavi Balina” oyunun yerini başka bir felakete bıraktığı görülmektedir (Kurakin v.d, 2018:17).

Çocuklar sosyal ağlarda giderek daha da uygunsuz hale gelen mahrem fotoğraflar çekirtmeye zorlanmış. Böyle bir fotoğrafın ardından ise şantajlar başlamıştır. Yabancılar FaceTime’den iletişime geçerek çocuğu vücudunun tüm çıplak yerlerini göstermeye zorlamışlardır. Ve kız (erkek) çocuk bunu yapmazsa, önceki mahrem fotoğraflarını sosyal medyaya, tüm okula, çocuğun arkadaşlarına ve tanıdıklarına göndermekle tehdit etmişlerdir. Sonuçta buna dayanamayanlar intihara sürüklenmişlerdir. (Bokova, 2018: 41)

Yabancı hukuk uygulamalarında bu olgular uzun zamandır siber taciz, siber zorbalık, siber bakım olarak bilinmektedir (Goodno, 2007: 128) ve bu kavramların anlamı ve bunlara karşı yasal bir önlem alma olasılığı hakkında aktif tartışmalar bulunmaktadır (Geach ve Haralambous, 2009: 248). Bu terimler genellikle üç tür faaliyeti ifade etmek için kullanılır: e-posta veya kısa mesaj yoluyla yüz yüze iletişim; İnternet tacizi, failin mağdur hakkında internette saldırgan veya tehdit edici bilgiler yayınlamasıdır; izinsiz kullanım, mağdurun bilgisayarının kontrolüdür. K. A. Barysheva’ya göre siber zorbalık, bir kişinin kişiliğini olumsuz yönde etkilemek

amacıyla e-posta, anlık mesajlar, web sayfaları, bloglar, forumlar ve sohbetler, MMS ve SMS mesajları, çevrimiçi oyunlar ve diğer bilgi iletişim teknolojilerinin kullanımıyla ilişkili bir olgudur (Barysheva 2016: 67).

Rusya Federasyonu'nda siber zorbalığa ilişkin özel bir cezai sorumluluk bulunmamaktadır, ancak Rusya Federasyonu Ceza Kanunu'nun 128.1'inci maddesi, bir kişinin onur ve haysiyetini zedeleyen bilgilerin yayınlanması durumunda ceza sorumluluğu öngörmektedir. Rusya Federasyonu Ceza Kanunu'nun 137. maddesi, bir kişinin kişisel veya aile sırrını oluşturan özel hayatına ilişkin bilgilerin yasadışı olarak toplanmasını veya yayılmasını yasaklamaktadır (Filatova, 2016: 51).

Rusya Federasyonu Ceza Kanunu'nun 119. maddesi, öldürme veya ağır bedensel zarar verme tehdidinde bulunanlara cezai sorumluluk yüklemektedir. Çocukları saldırgan İnternet içeriklerinden korumak amacıyla, 29.12.2010 tarihli 436-FZ sayılı “Çocukların Sağlık ve Gelişimlerine Zararlı Bilgilerden Korunması Hakkındaki” Federal Yasa'da (bundan sonra 436-FZ sayılı Yasa olarak anılacaktır) uygun değişikliklerin yapılmasının gerekliliği ortadadır. Bu sayede çocukların bilgi güvenliğinin sağlanması amacıyla bilgiye erişimin kısıtlanmasına yönelik bir mekanizmanın kullanılması mümkün olacaktır. (Devlyatchin, 2018: 37).

5. ÇOCUKLARIN DİJİTAL TEHLİKELERE KARŞI KORUNMA TEDBİRLERİ

Modern dünyada bilgi ve dijital alanın gelişimi, vatandaşların bilgi güvenliğini korumaya yönelik tedbirlerin güçlendirilmesini gerektirmektedir. Devlet düzeyinde, bilgi güvenliğinin sağlanması için özel programlar kabul edilmektedir, örneğin, Rusya Federasyonu Cumhurbaşkanı'nın 5 Aralık 2016 tarihli 646 sayılı Kararnamesi ile onaylanan Rusya Federasyonu Bilgi Güvenliği Doktrini. 2017 yılında kabul edilen “Rusya Federasyonu Dijital Ekonomisi” programı (Rusya Federasyonu Hükümeti'nin “Rusya Federasyonu Dijital Ekonomisi” programının onaylanması hakkında 28 Temmuz 2017 tarihli 1632-r sayılı Emri), dijital ekonomi bağlamında bireyin haklarının, özgürlüklerinin ve meşru çıkarlarının korunmasını sağlamayı görevlerden biri olarak belirtmektedir (Macdonald, 2018: 73).

Özellikle belirli özellikleri nedeniyle haklarını bağımsız olarak koruma imkânı olmayan bazı dezavantajlı grupların, örneğin çocukların, bilgi güvenliğinin korunması büyük önem taşımaktadır. Günümüz koşullarında çocukların bilgi

güvenliğinin sağlanması, dijital alanda çocukları korumaya yönelik etkili yöntemler bulmak amacıyla kapsamlı bir değerlendirme gerektiren önemli ve acil bir görevdir. “Çocukların bilgi güvenliği” kavramı günümüz araştırmacıları tarafından farklı yorumlanmaktadır. Peki, E.V. Nikulchenkova, çocukların bilgi güvenliğinin ergenlik çağındakilerin kişisel dokunulmazlığının bir bileşeni olduğunu düşünmektedir. Aynı zamanda çocuğun kişisel dokunulmazlığı, onun hak ve özgürlüklerinin geniş bir kompleksi olarak sunulmakta ve bilgi güvenliği de bu kompleksin bir parçası olmaktadır (Nikulchenkova, 2016: 56).

Tazin (2012:221)’e göre çocukların bilgi ve psikolojik güvenliği konularının incelenmesi, I.V. Tazin, bireyin bilgi-psikolojik güvenliği kavramının psikolojik temelini E. Fromm’un yıkıcılık kuramı tarafından oluşturulduğu sonucuna varmaktadır.

İnternet, savunmasız bir sistemdir ve bu yönü, sunduğu avantajlarla (büyük miktarda verinin depolanması, işlenmesi ve iletilmesi, erişilebilirlik, kullanım kolaylığı, uzaktan bağımsızlık, iş alanında uygulama imkânı) birleştiğinde, onu aynı zamanda suç faaliyetleri için elverişli bir ortam haline getirmekte ve yeni bir suç olgusunun - siber suçun - ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Dragan, 2018: 58).

Ates (2018:327)’e göre sanal dünya, suç işleme eğilimi olan kişilere muazzam fırsatlar sunmaktadır. Siber suçluların İnternet üzerinden bilgiye ulaşma kabiliyetleri arttıkça, internet kullanıcılarının suç mağduru olma tehdidi de önemli ölçüde artmıştır. Ayrıca, çocuk ve ergenler arasında mağdur olma riski yetişkinlere göre çok daha yüksektir.

Özellikle çocuk ve gençler için büyük tehlike oluşturan siber tehdit gruplarından biri uyuşturucu kullanımının teşviki, çocuk pornografisi, terörist ve aşırılıkçı materyallerin dağıtımı ve sapkın nitelikteki diğer bilgiler gibi şekillerde kendini göstermesidir (Khohlova, 2012: 88). Çocuk pornografisinin internet üzerinden yayılması çoğu gelişmiş ülkede görülen bir sorundur. Bu nedenle çocuk pornografisiyle mücadeleye yönelik tedbirler uluslararası düzeyde önem taşımaktadır. Bu nedenle Siber Suç Sözleşmesi, çocuklara yönelik her türlü pornografik görüntünün oluşturulması, üretilmesi, dağıtılması ve kullanılmasıyla ilgili tüm eylemler için cezai sorumluluk öngörmektedir (Jalil, 2015: 137).

Çocuklar olumsuz dış etkenlere karşı en savunmasız olanlardır. Başka bir deyişle, mağduriyet dereceleri daha yüksektir. Dolayısıyla ergenlik çağındaki çocuklara yönelik bilgi güvenliğinin sağlanması sorunu iki açıdan ele alınabilir: Birincisi, sosyal ağlar üzerinden kurulan iletişimler yoluyla küçüklerin suç topluluklarına dahil olma riski; İkincisi, siber suçluların, bilişim teknolojilerinin hukuka aykırı kullanımı yoluyla veya küçüklerin bu verileri gönüllü olarak iletmeleri sonucu küçüklerin kendilerine veya yakınlarına ait kişisel verileri elde etmeleri yoluyla küçüklere karşı suç işleme riski (Khapaev, 2018: 26).

İnternet üzerinden ergenlik çağındaki gençlere yönelik intihar çağrılarının, çocukların güvenliğine yönelik tehdit oluşturması çok önemlidir. 15-19 yaş aralığındaki gençler arasında intiharların en fazla olduğu ülke sıralamasında Rusya Federasyonu, Avrupa’da birinci, dünyada ise ilk sıralarda yer almaktadır. Aynı zamanda her yıl 200’den fazla çocuk ve yaklaşık 1,5 bin genç intihar etmektedir (Brileva, 2014: 13). Çocukların iletişimsel etkinliği, anne-babadan akranlarına belirleyici etkinin aktarılmasıyla ilişkilidir. Bu bağlamda, ergenlik çağındaki gençlerin henüz tam olarak oluşmamış değer alanları ve yaşam kuralları, sosyal ağlarda yer alan olumsuz bilgilerin etkisi altında olumsuz ve hatta yıkıcı bir etkiye maruz kalmaktadır (İgnatova, 2015: 74).

Çocukların bilgi güvenliğine yönelik bir diğer önemli tehdit ise siber zorbalıktır; internet üzerinden çocuklara yönelik uygulanan psikolojik şiddettir. Geleneksel zorbalığın aksine, ergenlik çağındaki gençleri aşağılayan tüm eylemler, bilgi ve iletişim teknolojileri kullanılarak sanal ortamda gerçekleştirilmektedir. Hem zorbalık hem de siber zorbalık iki kat daha tehlikelidir; çünkü bir yandan çocuklar zorbalığa maruz kalmaktadır, bu da onların psikolojik gelişimlerini olumsuz yönde etkilemekte ve bazen ölümcül sonuçlara yol açmaktadır. Öte yandan, ergenlik çağındaki gençlere yönelik zorbalık, onları yasa dışı eylemlere itebilir; örneğin, birçok uzmana göre, Kerç’te arkadaşlarını vuran bir üniversite öğrencisinin başına gelen de budur (Sashenkov, 2017: 211).

Baranov (2015: 65)’a göre bireyin tam anlamıyla gelişmesi ancak belirli koşullar altında mümkündür. Eğitim ortamında kişilerarası iletişimin kalitesi ve psikolojik güvenin sağlanması büyük önem taşımaktadır. Küçük çocuğa yönelik psikolojik şiddetin tezahürü, onun kişiliğinde önemli izler bırakmaktadır. Bu nedenle ebeveynlerin, öğretmenlerin ve okul psikologlarının bu tür durumları zamanında

tespit edip durdurmaları, zorbalığın önlenmesi için çocuklarla görüşmeler yapmaları önem taşımaktadır. Ancak zorbalık vakaları diğer çocukların ve hatta bazen öğretmenlerin önünde gerçekleşebildiği için tespit edilebilirken, siber zorbalığı tespit etmek çok daha zordur.

Pare (2017: 560)'ye göre çevrimiçi zorbalık meraklı gözlerden gizlenebilir ve yalnızca zorbalığa uğrayan genç tarafından bilinebilir. İşte bu nedenle okul çocuklarında önleyici tedbirlerin alınması, bunun ne gibi sonuçlara yol açabileceğinin anlatılması çok önemlidir. Siber zorbalık uluslararası bir sorun olup, şu anda dünyanın her yerindeki gençler çevrimiçi zorbalığa maruz kalmaktadır. Siber zorbalıkla ilgili çalışmalar, çocuk haklarının korunması bağlamında yürütülmelidir; çünkü çocuk hakları, toplumda saygılı muamele ve destek hakkı da dahil olmak üzere geniş bir şekilde anlaşılmalıdır. Ancak siber zorbalığa ilişkin pek çok yabancı çalışmada ergenlerin haklarının korunması konusuna yer verilmemiştir.

Bukalerova (2017: 49)'ya göre ebeveynlerin, dijital alanda küçük çocukları için en büyük tehdidin internet bağımlılığı ve ekonomik ve teknik güvenlikle ilişkili riskler olduğunu düşünmeleri ilginçtir. Çocukların internette korunmasına yönelik tedbirleri hukuki, sosyal ve teknik olmak üzere üç grupta toplamak mümkündür. Ancak bunların kapsamlı bir şekilde uygulanması olumlu bir sonuç verebilir.

5.1. Yasal Önlemler

Arasında çocukların bilgi güvenliği hususunun yasal olarak düzenlenmesi yer almaktadır. Son yıllarda çocukların bilgi güvenliğine ilişkin mevzuat düzenlemelerini güçlendiren bir dizi yasal düzenleme kabul edilmiş olup, bu yönde bazı olumlu gelişmeler kaydedilmiştir. Böylece Rusya'da 2006 yılından bu yana "Bilgi, Bilişim Teknolojileri ve Bilginin Korunması Hakkında" 2 federal yasa yürürlüğe girmiştir. 2010 yılında ise "Çocukların Sağlık ve Gelişimleri İçin Zararlı Bilgilerden Korunması Hakkında" 3. federal yasa kabul edilmiştir. Ancak korunan bir bilgi ortamının yaratılmasıyla ilişkili sorunlar güncelliğini korumaktadır, çünkü yasalar çoğu zaman bilgi ilişkilerinin gelişimine ayak uyduramamakta ve yasa koyucu her zaman şu veya bu olumsuz eğilimi zamanında takip edememekte ve bunun sonucunda internette gençler için ortaya çıkan yeni risklere karşı zamanında önlem alınamamaktadır (Arkhipeyskaya, 2018: 7).

Borodin (2013:104)'e göre çocukların bilgi güvenliğinin sağlanması sorunu, İnternet'in küresel bir bilgi ortamı olması ve kullanılan yasal mekanizmaların genellikle ulusal çerçevelerle sınırlı olması nedeniyle karmaşıklaşmaktadır. Bu bağlamda, siber suçluları tespit etmek, kovuşturmak ve tutuklamak için kaynak alışverişinde bulunmak amacıyla çeşitli ülkelerin kolluk kuvvetlerinin çabalarının birleştirilmesi uygun görünmektedir.

Yasal önlemler konusunda 2016 yılında İnternet servis sağlayıcılarına ilişkin verilerin depolanması için yeni gereklilikleri düzenleyen Kontrol Yetkileri Yasası'nın kabul edildiği İngiltere'deki deneyim ilgi çekicidir; buna göre, İnternet bağlantılarına ilişkin kayıtların 12 ay boyunca depolanması gerekmektedir; bu da bunların geriye dönük olarak incelenmesini mümkün kılmaktadır (Horsmann, 2018: 116).

5.2. Sosyal Önlemler

Dijital alanda çocukların hak ve özgürlüklerini korumayı amaçlayan toplumsal tedbirlerin, veliler, öğretmenler ve özel olarak oluşturulmuş örgütler gibi çeşitli birimler tarafından hayata geçirilmesi gerekmektedir. Çocukların bilgi güvenliğinin sağlanmasına yönelik sosyal tedbirler arasında, çocuklara ve ergenlere İnternet ortamında güvenli davranış kurallarını öğretmeye yönelik programların oluşturulması ve uygulanması, İnternet bağımlılığının önlenmesi ve yasadışı faaliyetlere katılma risklerinin önlenmesi yer almaktadır. Bu görevin öncelikle eğitim kurumları için önemli olduğu görülmektedir. Temel düzeydeki bilgisayar bilimleri ders kitaplarının çoğu, öğrencilere modern bilgi ortamında kişisel bilgi güvenliği konusunda eksik bir temel sunmaktadır. Dolayısıyla, okullarda verilen eğitimle internette istenmeyen içeriklerin filtrelenmesi, zararlı programların, kimlik avının, internetteki psikolojik tacizin önlenmesi gibi becerilerle ilgili konuları ve çocuklarda internet bağımlılığının önlenmesine ilişkin konular ele alınmamaktadır. Bu durum okul çocuklarının psikolojik ve ahlaki sağlıklarını olumsuz yönde etkilemektedir (Kuchma, 2013: 28).

Bogomaz (2021:39)'a göre internette ortaya çıkan tehlikeler ve tehditler konusunda çocuk ve gençlerin hukuki açıdan eğitilmesi, internetteki suçların önlenmesinde öncelikli bir görevdir. Bu sorunun çözümü kapsamında 2008 yılında Rusya'da Ulusal İnternet Güvenlik Düğümü (şu anda İnternet medya kuruluşu

“Rusya’da Güvenli İnternet Merkezi”) kurulmuştur⁴. Merkezin internet sitesinde, çocukların ve gençlerin yasa dışı içerikleri bildirebilecekleri bir ihbar hattı ve çevrimiçi tehdit mağdurlarına yönelik bir yardım hattı bulunmaktadır.

Ergenlere yönelik siber tehditlerin önlenmesine yönelik bir diğer toplumsal önlem ise okul çocuklarına internet güvenliği konusunda tek tip ders verilmesidir. İlk kez 2014 yılında düzenlenen ve 2016 yılında Rusya’daki 36 binden fazla okulda ve 350 kütüphanede gerçekleştirilen birleşik ders, gençler için internet alanını güvenli hale getirmeyi amaçlayan devlet, toplum ve bilişim sektörü temsilcilerinin ortak çabalarının sonucu olmuştur⁵.

2012 yılından bu yana, .RU ve .RF Ulusal Alan Adları Koordinasyon Merkezi, PJSC Rostelecom’un desteğiyle, okul çocuklarına yönelik “İnterneti Öğrenin - Yönetin” adlı sosyal ve eğitimsel bir proje yürütülmektedir. Bu proje, gençlerin internetin yapısı hakkında temel bilgiler edinmelerini sağlamaktadır. Projenin amacı, reşit olmayan internet kullanıcılarının dijital okuryazarlık düzeyinin modern ve etkileşimli bir biçimde artırılmasıdır (Khovalevskaya, 2018: 116).

Privalov (2017: 206)’a göre bir dizi önlem alınmasına rağmen, Rus okul çocuklarının internette bilgi güvenliğinin kalıcı olarak öğretilmesini amaçlayan eğitim sürecine henüz yeterince dahil edilmediği belirtilmelidir. Bilgisayar Bilimleri derslerinde bilgi güvenliğine yönelik özel bir etkinlik bulunmamaktadır. Diğer okul derslerinde de böyle bir eğitim bulunmamaktadır. Siber zorbalıktan korunmayı da kapsayan bilgi güvenliği konusu, ders saatleri çerçevesinde ele alınabilmektedir; ancak bu dersler sistematik nitelikte olmayıp, sınıfta, okulda, şehirde veya ülkede ortaya çıkan bir durumla bağlantılı olarak düzenlenmektedir. Ayrıca, bu tür dersleri yürüten öğretmenler, kural olarak, çocukları konuyla tanıştırmak için gerekli olan yeterli düzeyde hukuki ve bilgi birikimine sahip değildir. Günümüzde pek çok gencin, bilgi güvenliği de dahil olmak üzere, bilgi teknolojileri konusunda bilgisayar bilimi öğretmenlerinden çok daha fazla bilgiye sahip olduğu unutulmamalıdır.

Erejipaliev (2018: 31)’e göre bu durumdan kurtulmanın birkaç yolu olabilir. Öncelikle öğretmenlerin internet ortamında bilgi güvenliği alanında bilgi ve beceri düzeylerinin artırılmasına yönelik ileri eğitim kurslarının düzenlenmesi gerekmektedir. Bu tür dersler hem geleneksel hem de çevrimiçi formatta gerçekleştirilebilir. Şu anda piyasada bunlardan oldukça fazla sayıda mevcut. Çocukların bilgi güvenliği alanında hukuk ve bilgi okuryazarlığını artırmanın

yollarından biri hukuk eğitimi ve bilgi hijyeni konusunda dersler düzenlenmesi olabilir. Bu tür dersler örneğin universitelerdeki hukuk bölümleri tarafından hukuk eğitimi programlarının bir parçası olarak düzenlenebilir. Bu nedenle, Volgograd Yönetim Enstitüsü'nün (RANEPA'nın bir kolu) Ücretsiz Hukuki Yardım Merkezi (hukuk bölümü), okullarda farklı sınıflardaki öğrenciler için ve Volgograd Bölge Kütüphanesi'nde gençler için düzenli olarak bu tür dersler düzenlemektedir. Dersler sırasında, okul çocuklarına internette yasal olarak yetkin davranış, siber alanda etik standartlara uyma gerekliliği, siber zorbalığın yasal sonuçları, diğer ihlal biçimleri hakkında bilgi verilmekte, çocuklar kişisel verilerin ifşası açısından bilgi güvenliği hakkında bilgi edinmektedirler, vb. İnternet ortamının gençler için yaygınlaşmasına rağmen, çoğu internetteki eylemlerinin sonuçlarını düşünmemektedirler. Bu tür derslerin sadece ders anlatımı şeklinde değil, aynı zamanda uygulamalı olarak yapılması, çocukların ihtiyaç duydukları becerileri edinebilmeleri açısından çok önemlidir.

5.3. Teknik Önlemler

Çocukların internet ortamındaki hak ve özgürlüklerinin korunmasını sağlayacak teknik tedbirlerin kendine özgü özellikleri bulunmaktadır. Dijital alanda uygunsuz davranışlarla (siber zorbalık, iftira, kişisel bilgilerin yayılması) mücadele iki koldan yürütülmektedir. Öncelikle istenmeyen içerikleri sınırlayan teknik cihazların geliştirilmesi (kullanıcı tarafından yapılandırılabilen filtreler, sansür kullanımı), sosyal ağlarda ve belirli bir kaynağın yönetiminin web sitelerinde saldırgan davranışlar hakkında şikayette bulunma yeteneği (panik düğmeleri) ve kişisel hesaplar için gizlilik ayarlarını belirleme yeteneği. Öte yandan, İnternet kullanıcılarına temel güvenlik kuralları ve diğer kullanıcılarla ilişkilerinde doğru davranış konusunda eğitim verilmektedir (Bochaver, 2014: 178).

Tomazhich (2017: 417)'e göre tüm önlemlerle ilgili yöntemlerin kullanıcıları dijital alanda uygunsuz davranışlardan tam olarak koruyamayacağını belirtmektedir. Kaynak yönetiminin ihlal edenlere cezai işlem uyguladığı veya kullanıcı şikâyetlerine hiç yanıt vermediği durumlar sıklıkla yaşanmaktadır. İhlal edenler ise, diğer kullanıcıların şikayeti üzerine engellenen hesaplar yerine yeni, hayali hesaplar oluşturup, mağdura karşı eylemlerine devam etmektedirler. Son zamanlarda çeşitli ülkelerde yaygınlaşan Deep Web adı verilen, şifrelenmiş bir ağ alanında bulunan ve bu nedenle geleneksel arama motorları tarafından tespit edilemeyen sitelerden

oluşan geniş bir anonim ağ bulunmaktadır. Anonim web sitelerinin temel amacı, genel kamuoyuna yönelik olmayan bilgileri depolamaktır; bu bilgiler çoğunlukla uyuşturucu kaçakçılığı, mali dolandırıcılık, yasadışı silah kaçakçılığı, casusluk ve küçüklerin cinsel istismarı gibi suç faaliyetlerinde kullanılmaktadır.

Anonim web siteleri aynı zamanda suç amaçlı da kullanılabilir. Örneğin, Silk Road isimli anonim internet sitesi üzerinden uyuşturucu satışı yapıldığına dair bilinen vakalar var. Ancak bu siteler siber saldırılara karşı tam koruma sağlayamamaktadır. Bu nedenle günümüzde çocukların bilgi güvenliğinin sağlanmasına yönelik çok sayıda hukuki, sosyal ve teknik tedbir bulunmaktadır. Ancak yetkili mercilerin kapsamlı bir yaklaşım ve koordineli faaliyetleri olmaması nedeniyle yeterince etkili olmadıkları da belirtilmelidir. Öte yandan, gençleri dijital alandaki olumsuz etkilerden koruma alanı hızla değişmekte ve siber suçluların yeni tehditleriyle büyümektedir. Dijital alanda çocukların korunması sorunu karmaşıktır, çünkü başarılı bir şekilde çözülmesi yetkili kurum ve kuruluşlar, kamu kuruluşları ve vatandaşlar da dahil olmak üzere bir dizi kurumun çabalarının birleştirilmesini gerektirmektedir (İdalgo, 2016: 256).

6. SONUÇ

Çocuk psikologları, çocuğu toplumsal tehditlerden korumanın en önemli yönteminin çocukla iletişim olduğunu belirtiyorlar. Çocuğunuzla hem gerçek hem de sanal alanda sürekli iletişim halinde olmak gerekir. Sadece onun ebeveyni değil, aynı zamanda çocuğa ne yapması gerektiğini anlatabilen, bazen de onun psikolojisini ve dolayısıyla zayıflıklarını anlayabilen dostu olmak gerekir. Çocuğunu hem gerçek hem de sanal hayattaki tehlikelerden yalnızca ebeveyn koruyabilir. Ancak günümüzde pek çok ebeveyn, çocuklarının dijital alandaki davranışlarını kontrol edebilecek becerilere sahip değil. Bu bağlamda çocuğun sosyal aktivitesinin, internette paylaştığı bilgilerin ve görüntülediği içeriklerin izlenmesine olanak sağlayan bir aracın oluşturulması önerilmiştir. Bu araç DLP¹⁰³ (*İngilizce’de Data Loss Prevention yani Veri Kaybı Önleme anlamına gelir*) sistemleri prensibi üzerine inşa edilebilir: cihazın kullanım sıklığını, kullanım zamanını dikkate alır, görüntülenen içeriklerin içeriğini analiz eder, kişileri belirler, gelen ve giden

103 DLP, kurumların hassas verilerini izinsiz erişim, yetkisiz paylaşım ve sızıntılardan koruyan bir güvenlik teknolojisidir. DLP sistemleri, veri sızıntısını önlemek amacıyla verilerin nasıl ve nerede paylaşıldığını izler, şüpheli işlemleri engeller ve raporlar.

SMS'leri görüntüler, internet trafiğini izler, telefonun coğrafi konumunu belirler, vb. Böyle bir aracın mimarisi istemci-sunucu modeline göre inşa edilmelidir (istemci çocuğun aygıtı, sunucu ise ebeveynin aygıtıdır). Araç her platforma kurulabilmeli ve ebeveynlerin ve çocukların cihazlarının sistem gereksinimlerini karşılamalıdır. Ebeveynler, çocuğun oyun, sohbet, arama, çeşitli kaynaklarda cihazda geçirilen zaman vb. gibi aktivite istatistiklerine göre izin verilen ve yasaklanan içeriklerle veri tabanlarını değiştirme ve tamamlama olanağına sahip olmalıdır. Çocuğun eylemleri üzerinde bildirim ve kontrol, SMS bildirimleri hem de uygulamada çevrimiçi izleme yoluyla gerçekleştirilebilir. SMS uyarıları, ebeveynin cihazı çevrimdışı olduğunda zamanında yanıt almak için faydalı olabilir. Böyle bir kontrol aracı çocuktan gizlenmelidir, çünkü çocuklar çoğu durumda yasaklara ve kısıtlamalara olumsuz tepki verirler. Bu araç aynı zamanda dijital okuryazarlık sorunu yaşayan ebeveynlerin çocuklarını “kaçırmamalarını”, onları korumalarını ve ebeveynlerin erişiminin zayıf olduğu bir ortamda aktif olarak gelişmelerine yardımcı olmalarını sağlayarak kapsamlı bir eğitim süreci yürütecek. Sonuçta, “çocukları korumak için en iyi yol, doğru yetiştirmedir”.

Erişilebilir internet servisleri ve mobil platformlar aracılığıyla modern okul çocukları üzerinde gerçekleştirilen olumsuz bilgi etkileri, ne yazık ki, artık başlıca eğitimci rolünü oynamaya başlıyor. Çocuğun sosyal aktivitesini, internette yayınladığı ve görüntülediği bilgileri takip etmek için geliştirilen sistem, velilerle olan bağı güçlendirmeli, öğrencileri olumsuz bilgi ve psikolojik etkilerden korumalı ve bunlarla mücadele etmelidir.

Çocukları ve gençleri yeni bilgi tehditlerinden korumak Rusya Federasyonu'ndaki bilgi güvenliği sisteminin ayrılmaz bir parçasıdır. Rusya'da kabul edilen mevcut Bilgi Güvenliği Doktrini'ne göre, bilgi güvenliği, bireyin, toplumun ve devletin iç ve dış bilgi tehditlerinden korunması, insan ve vatandaşın anayasal hak ve özgürlüklerinin uygulanmasının, vatandaşların insan onuruna yakışır yaşam kalitesinin ve standardının, Rusya Federasyonu'nun egemenliğinin, toprak bütünlüğünün ve sürdürülebilir sosyo-ekonomik gelişiminin, devletin savunmasının ve güvenliğinin sağlanması durumu olarak anlaşılmaktadır. Çocuğun bir birey, toplumun bir üyesi ve belli hak ve yükümlülüklerle sahip (her ne kadar hukuki ehliyet yaşına ulaşınca kadar tamamlanmamış olsa da) bir vatandaş olduğunu varsayarak, çocuğun bilgi alanındaki çıkarlarını da bir korunma nesnesi olarak kabul edilmektedir. Ayrıca çocukların geleceğimiz olduğu gerçeğine hiç kimse itiraz edemez.

KAYNAKÇA

- ARKHIPOVA, A.S (2018). «Gruppi smerti»: ot igrj k moral'noy panike. M.: Rossiyskaya akademiya narodnogo xozqystva i gosudarstvennoy sluzhbj pri Prezidente RF, Institut obwestvennix nauk, shkola aktual'nix gumanitarnix issledovaniy, Laboratoriya teoreticheskoy fol'kloristiki.
- ARKHIPEYSKAYA, T.Y (2018). Pravovaya zavita detey ot informacii, prichinayemye vred ix zdorov'yu i razvitiyu // Trudy Orenburgskogo instituta (filiala) Moskovskoy gosudarstvennoy yuridicheskoy akademii. № 35. — S. 5–9.
- ATES, E (2018). Cybercrimes Against Children in Turkey / E. Ates, E. Bostanci, M. Guzel // 6th International Symposium on Digital Forensic and Security (ISDFS). P. 324–329.
- BARTLETT, D (2017). Podpol'nij Internet. Tyomnaya storona mirovoy pautiny. Civilizatsiya: per. s angl. M.:Izd-vo JeKSMO, 352 s. ISBN: 978-5-699-85457-8.
- BOKOVA, L. N (2018). Informatsionnaya bezopasnost' detey naxoditsya na osobom kontrole Soveta Federatsii. Data obrabotki 12 oktyabrya, 2018. <http://council.gov.ru/events/news/94230>.
- BARYUSHEVA, K. A (2016). «Opredelenie ponyatiya i obwestvenno opasnoy prirodnoy kiberstalkinga». Advokat 10: 60–66.
- BARANOV, A.A (2015). Kiberbulling — novaya forma ugrozy bezopasnosti lichnosti podrostka / Vestnik Baltiyskogo federal'nogo universiteta im. I. Kanta. Ser.: Filologiya, pedagogika, psixologiya. Vyp. 11. S. 62–66.
- BUKALEROVA, L.A (2017). Pravovye, organizatsionnye, tekhnicheskiye meriya protivodeystviya prizyvayut k samoubiystvam nesovershennoletnix v seti «Internet» // Uchenye trudy Rossiyskoy akademii advokatury i notariata. № 3 (46). — S. 48–57.
- BORODIN, K.V(2013). Problemy pravovogo regulirovaniya bezopasnosti v internet-srede / Vestnik YUUrGU. Ser.: Pravo. T. 13, № 3. — S. 104–105.
- BOGOMAZ, O. V (2021). Obespechenie informatsionnoy bezopasnosti detey i molodezhi: pravovye, pedagogicheskiye i psixologicheskiye aspekty // Pravo. Bezopasnost'. Chrezvychaynye situatsii. № 3 (52). S. 35–41.
- BOCHAYER, A.A (2014). Kiberbulling: travlya v prostranstve sovremennix tekhnologiy // Psixologiya. Zhurnal Vyshey shkoly ekonomiki. T. 11, № 3. — S. 177–191.
- BRILEVA, E.A (2014). Informatsionnaya bezopasnost' nesovershennoletnix kak chast' natsional'noy bezopasnosti / E.A. Brileva // Vestnik Samarskogo yuridicheskogo instituta. № 1 (12). — S. 12–14.

- ÇERNOVA, I (2016). 15 fishek dlya sbora informacii o cheloveke v internete. (Elektronnyj resurs] – <https://www.iphones.ru/iNotes/533552> (data obraueniq: 15.06.2019).
- DRAGAN, A.T (2018). Child Pornography and Child Abuse in Cyberspace / A.T. Drăgan // Journal of Legal Studies. Vol. 21, iss. 35. — P. 52–60.
- DEVLYATCHİN, I (2018). Kak memj ubivaüt lüdey. Data obraueniq 12 oktyabr, 2018. <http://www.rosbalt.ru/russia/2018/08/12/1724097.html>.
- EREJİPALİEV, D. I (2018). Sostojnie zakonnosti v sfe-re zavıtyj detey ot nasiliq i suicidov // Vestnik Universiteta prokuraturj Rossiyskoy Federacii. № 5 (67). S. 29–34.
- FİLATOVA, T (2016). «Komp’üternaq igrovaq addikciq — novjy vid addiktivnogo povedeniq XXI veka». European journal of education and applied psychology 3: 49–52.
- GOODNO, N. H (2007). “Cyberstalking, a new crime: Evaluating the effectiveness of current state and federal laws”. Missouri Law Review 72: 125–197.
- GEACH, N., HARALAMBOUS, N (2009). “Regulating Harassment”. Journal of Criminal Law 73(3): 241–257.
- HORMANN, G (2018). Combatting those who Intentionally Access Images Depicting Child Sexual Abuse on the Internet: A Call for a New Offence in England and Wales // Computer Law & Security Review. Vol. 34, iss. 1. — P. 111–124.
- HANDELSBLATT, W (2017). Putin interview G20. Data obraueniq 12 oktyabr, 2018. <http://www.handelsblatt.com/impresum/nutzungshinweise/blocker/?callback=%2Fpolitik%2Finternational%2Finterviewmit-wladimir-putin-europa-bastelt-am-bild-des-russischen-baeren-seite-2%2F3258312-2.html>.
- IDALGO, S (2016). S. Kak informaciq upravljat mirom i opredeljet istoriü nashey vselennoy i zhıvıwıx v ney vidov: Civilizaciq; per. s angl. M.: Izd-vo JeKSMO, 2016. 256 s. ISBN: 978-5-699-85453-0.
- IGNATOVA, N (2015). Vash cifrovoy portret v seti. 2015 g. [Elektronnyj resurs] – http://geekbrains.ru/posts/digital_portrait (data obraueniq: 11.06.2019).
- JALİL, J (2015). Combating Child Pornography in Digital Era: Is Malaysian Law Adequate to Meet the Digital Challenge? / J. Jalil // Pertanika Journal of Social Science and Humanities. Vol. 23. — P. 137–152.
- KHOKLOVA, N.I (2012). Obespechenie detskoy bezopasnosti v Internet: rossiyskiy opıt i zarubezhnye iniciativj / Prostranstvo i vremq. — 2012. — № 1. — S. 87–92.

- KUCHMA, V.R. (2013). Oxrana zdorov'q detey i podrostkov v Nacional'noy strategii deystviy v interesax detey na 2012– 2017 g. // *Gigiena i sanitariq. № 6.* — S. 26–30.
- KHOVALEVSKAYA, I. S. (2018). Obespechenie informaci-onnoy bezopasnosti v obrazovatel'nom uchrezhdenii // V sb.: *Sovremennje informaci-onnje texnologii. Teoriq i praktika : materialj IV Vserossiyskoy nauchno-prakticheskoy konferencii / otv. red. T. O. Petrova.* S. 115–118.
- KHAPAYEV, D. (2018). Kak uznat', kakie dannje sobiraet o vas gogl... . [Eelektronnyj resurs] – <https://lifelhacker.ru/slezhka-google/> (data obraveniq 15.06.2019).
- KRAVÇENKO, N. V. (2021). Vliqnie informacionnjx in-ternet-resursov na sovremennjx podrostkov i molodezh' V sb.: *Transformacij voynj v usloviqx globalizacii mira : materialj Vserossiyskoy nauchnoy konferencii s mezhdunarodnjm uchastiem / pod obw. red. P. E. Kobzarq.* Omsk : 2021. S. 152–157.
- KHUDENKO, K. (2018). Kuda uplj «sinij kit»? Data obraveniq 12 oktqbrq, <http://rus.delfi.ee/daily/abroad/kuda-uplyl-sinij-kit-galina-mursalieva-v-rige-rasskazala-o-sudbe-gruppsmertid=82604883>.
- KLEIN, M. (2020). “İşletmelerin Dijital Dönüşüm Senaryoları – Kavramsal Bir Model Önerisi”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, S.19(74), ss.997-1019.
- KURAKİN, A. V., KARPUHİN, D. V., OSTROUSHKO, A. V., MERKUSHOVA, O. V. (2018). «Problemj pravovogo sovershenstvovaniq zavıť detey ot skloneniq k soversheniü samoubiystv». *Administrativnoe i municipal'noe pravo* 3: 10–26.
- LI, P. (2018). *Arxitektura interneta vewey: per. s angl.* M.: DMK Press, 456 s. ISBN: 978-5-97060-672-8.
- MACDONALD, C. (2018). “Fears of a New ‘Blue Whale’-style suicide game for a terrible ‘Momo’ challenge takes over WhatsApp”. Data obraveniq 12 oktqbrq, 2018. <https://www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-6017411/Fears-new-Blue-Whale-style-suicide-game-rise-terrifying-Momo-challenge-takes-WhatsApp.html>
- MARKELOV, A. O. (2018). *Prakticheskoe znakomstvo s oblachnoy operacionnoy sistemoy.* M.: DMK Press, 306 s. ISBN 978-5-97060-652-0.
- NİKULCHENKOVA, E. V. (2016). Informacionnaq bezopasnost' nesovershennoletnix kak sostavlqıwaq lichnoy neprikosno-vennosti / E.V. Nikul'chenkova // *Kriminologiq: vchera, segodnq, zavtra. № 4 (43).* — S. 52–56.
- ÖZKAYNAR, K. (2024). Teknoloji Kabul Modeli Çerçevesinde, Tüketicilerin Yapay Zekâ Araçlarını Kullanımlarında Algılanan Fayda, Tutum ve Niyetler Arasındaki

- İlişki: Etik Kaygıların Düzenleyici Etkisi. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, S.22(Özel Sayı), ss.1472-1498.
- PARE, M. (2017). Taking Stock of Bullying and Cyberbullying Research and Introducing a Child Rights Perspective/ United Nations Convention on the Rights of the Child: Taking Stock After 25 Years and Looking Ahead / ed. T. Liefwaard, J. Sloth-Nielsen. — Boston : Brill, P. 541–563.
- PRİVALOV, A. N. (2017). k voprosu o snizhenii negativno-go informacionnogo vozdeystviq na uchawixsq v obrazovatel'nx organizaciqx /. Bo-gatjreva, E. S. Kallugina // *Molodezh'. Obrazovanie. Nauka*. T. 1. № 1-1. S. 203–207.
- ROMANOVA, E. N. (2017). Sovremennje sredstva obespeche-niq bezopasnosti detey v kiberprostranstve / *Uchenje zapiski IUO RAO*. 2017. № 4 (64). S. 125–128.
- SHPAGİNA, E. M. (2016). Informacionnaq bezopasnost' v kontekste zawiť prav detey v Rossiyskoy Federacii [Jelektronnyj resurs] // *Psixologiq i pravo*. T. 6. № 4. S. 86–94.
- SASHENKOV, S. A. (2017). Rol' social'nx setey v formirovanii suicidal'nogo povedeniq u nesovershennoletnix / S.A. Sa-shenkov // *Obwestvo i pravo*. № 1 (59). — S. 210–212.
- TAZİN, I. V. (2012). Pravovoe obespechenie informacionno-psixologicheskoy bezopasnosti nesovershennoletnix / I.V. Ta-zin // *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta*. № 6 (121). — S. 220–225.
- TOMAZICH, T. (2017). Ongoing Criminal Activities in Cyberspace: From the Protection of Minors to the Deep Web // *Revija za Kriminalistiko in Kriminologijo*. Vol. 68, iss. 4. — P. 412–423.
- YILMAZ, V. ve MECEK, Mehmet (2021). “Kavram ve Kuramsal Açıdan Türkiye’de Dijital Kamu Yönetimi ve Dönüşümü”, *Kamu Yönetiminde Değişim Olgusu: Global Trendler ve Yeni Paradigmalar* (Ed. B. Akıncı), Nobel Yayınları, Ankara, ss.103-138.

KÜRESELLEŞME VE GÖÇ BAĞLAMINDA ÇOK KÜLTÜRLÜLÜK

Fatma Kızılelmas¹⁰⁴

ÖZET

Bu makalede göç, küreselleşme, devlet politikaları ve çok kültürlülük arasındaki etkileşim incelenmiştir. Göçün yalnızca bireysel bir hareketlilik biçimi değil, aynı zamanda yapısal ve siyasal dinamiklerle şekillenen bir süreç olduğu vurgulanmıştır. Küreselleşme, sermaye ve bilgi akışını kolaylaştırırken, emek göçü üzerinde farklı kısıtlayıcı etkiler yaratmakta, böylece göçmenlerin karşılaştığı eşitsizlikleri derinleştirmektedir. Ulus-devletin sınırları içinde şekillenen göç politikaları, göçmenleri çoğu zaman “öteki” olarak tanımlamakta ve vatandaşlık, aidiyet, güvenlik gibi kavramları yeniden tartışmaya açmaktadır. Bu bağlamda, göçmenlere yönelik devlet politikalarının dışlayıcı veya kapsayıcı niteliği, göçmenlerin topluma entegrasyonunu ve yaşam pratiklerini doğrudan etkilemektedir. Ayrıca, çok kültürlülük kavramı çerçevesinde, farklı kültürel kimliklerin tanınması, temsil edilmesi ve toplumsal yaşama dahil edilmesi üzerine değerlendirmeler yapılmıştır. Sonuç olarak, göç ve çok kültürlülük olguları, yalnızca demografik bir değişim değil; aynı zamanda ulus-devletin yapısal dönüşümünü, vatandaşlık anlayışını ve toplumsal ilişkiler ağını yeniden şekillendiren önemli süreçlerdir.

Anahtar Kelimeler: Göç, Göçmen, Çok Kültürlülük, Küreselleşme.

ABSTRACT

This article examines the interplay between migration, globalization, state policies, and multiculturalism. It emphasizes that migration is not merely a form of individual mobility but a process shaped by structural and political dynamics. While globalization facilitates the flow of capital and information, it imposes various restrictive effects on labor migration, thereby deepening the inequalities faced by migrants. Migration policies, shaped within the borders of nation-states, often define migrants as the “other,” bringing concepts such as citizenship, belonging, and security into question. In this context, the inclusive or exclusive nature of state policies directly influences migrants’ integration into society and their daily life practices. Within the framework of multiculturalism, the article also discusses the recognition, representation, and inclusion of diverse cultural identities in social life. Ultimately, migration and multiculturalism are not merely demographic phenomena, but transformative processes that reshape the structure of the nation-state, the concept of citizenship, and networks of social relations.

Keywords: Migration, Immigrant, Multiculturalism, Globalization.

1. GİRİŞ

Küreselleşme olgusu, ulus-devletlerin sınırlarının ekonomik, kültürel ve siyasal düzlemlerde daha geçirgen hale gelmesine neden olmuştur. Bu durum, dünya genelinde göç hareketlerinin artmasına ve toplumların etnik, kültürel ve dinsel açıdan çeşitlenmesine yol açmıştır. Göç, yalnızca bireylerin yer değiştirmesi değil, aynı zamanda kültürel kimliklerin, sosyal yapıların ve siyasal ilişkilerin dönüşümünü de beraberinde getirmiştir. Göçmenlerin geldikleri topluma uyum süreçleri ise devletlerin geliştirdiği politikalar doğrultusunda şekillenmektedir.

Bu bağlamda, çokkültürlülük (multiculturalism), asimilasyon (assimilation) ve entegrasyon (integration) gibi kavramlar göçmen politikalarının teorik çerçevesini oluşturur. Asimilasyon, göçmenlerin baskın kültüre uyum sağlaması ve kendi kültürel kimliklerinden uzaklaşması anlamına gelirken, entegrasyon göçmenlerin kendi kimliklerini korurken toplumsal yapıya uyum sağlamalarını ifade eder. Çokkültürlülük ise farklı kültürel kimliklerin bir arada, eşit şekilde var olabileceği bir toplumsal düzeni savunur.

Küreselleşmeyle birlikte kültürel etkileşimler artmış, sınırlar ötesi göç hareketleri hızlanmış ve göçmen toplulukların sosyo-kültürel yapılar içindeki görünürlüğü

artmıştır. Bu süreçte devletlerin göçmenlere yönelik benimsedikleri politikalar, göçmenlerin topluma nasıl entegre edileceği veya edilmek istendiği konusunda belirleyici olmaktadır. Özellikle Batı Avrupa ülkelerinde 20. yüzyılın ortalarından itibaren uygulanan asimilasyon politikaları, zamanla yerini çokkültürlülüğe bırakmış; ancak günümüzde bu politikaların yeniden sorgulandığı görülmektedir.

Göç olgusu ve buna bağlı çokkültürlü toplum yapısı, sadece kültürel değil, aynı zamanda ekonomik ve siyasal boyutlarıyla da değerlendirilmelidir. Ulus-devletlerin vatandaşlık tanımları, aidiyet kriterleri ve sosyal haklara erişim mekanizmaları, göçmenlerin toplumdaki konumlarını belirlemede önemli rol oynamaktadır. Bu bağlamda göç, yalnızca bireysel bir hareketlilik değil, aynı zamanda yapısal bir dönüşümün parçası olarak ele alınmalıdır.

2. KÜRESELLEŞME VE GÖÇ

Yatırım, ticaret, kültürel ürünler, fikirler ve insanlar gibi farklı unsurların artan bir biçimde sınırlar arası dolaşımı ve çok farklı konumlardan kontrol edilen ulusaşırı ağların yaygınlaşması özelliği ile tanımlanan küreselleşme, devletleri eş zamanlı olarak etkilemekte ve ulusaşırılığın yükselişi olarak karşımıza çıkmaktadır (Castles ve Miller, 2008: 3). Çapı ve etki derecesi kamuoyu tarafından algılanamayan, Bauman'ın deyimi ile "şeylerin kontrolden çıkması" yani dünya meselelerinin belirsiz, kuralsız ve kendi başına buyruk doğasının olması, bir merkezin, bir kontrol masasının, bir yönetim kurulunun, bir idari büronun yokluğu durumu olarak tanımlanan (Bauman, 2014: 69) küreselleşme ile dünya hızlı bir değişim sürecinden geçmektedir. Bu süreç tarihsel kökler üzerine bina edilmiş olan egemen ve temsili olduğu söylenen ulus-devletleri sarsmaktadır. Böylece çokuluslu şirketlerin belirlediği yeni bir ekonomik düzen, toplumsal, cinsel, dinsel, ulusal, etnik farklılıklar ve kimlik hareketleri sonucu ortaya çıkan ulus- ötesi hareketler, tek taraflı ya da karşılıklı yeni bağımlılıklar, ulusötesi topluluklar ortaya çıkmaktadır (Abadan Unat, 2017: 300).

Bu toplulukların ortaya çıkmasında dünyanın dört bir yanından belirgin bir şekilde artan uluslararası göçün etkisi bulunmaktadır. Uluslararası göç 1970'li yılların ortalarından bu yana karmaşık bir süreç olarak giderek ivme kazanmış, küreselleşme hareketi içerisinde kilit bir dinamik olarak yerini almıştır (Castles ve Miller, 2008: 3). Özellikle 20. yüzyılın sonuna doğru uluslararası ekonomik,

kültürel, siyasal ve toplumsal alanlardaki uluslararası bağlantıların yaygınlık kazanmasıyla ulus-devletlerin büyük çoğunluğu büyük çaptaki göç hareketlerinin etkisi altında kalmıştır (Abadan Unat, 2017: 303).

Küreselleşme neticesinde oluşan göç süreci ile birlikte toplumlar, tarihte hiç olmadığı kadar birbirleriyle yakın ilişkide bulunmakta, kimliklerin, kültürlerin ve politikaların farkındalıklarını inşa ettiği bir kompozisyon oluşturmaktadır. Oluşan bu kompozisyonda küreselleşmenin asıl etkisi tanınmak istenen kimlikler ve bu kimliklerin unutulmaya yüz tutmuş kültürlerinde görülmektedir (Can, 2013: 115-116). Bu kimliklerin benzerlikler üstüne değil, farklılıklar üstüne inşa edilmesi önem kazanmakta ve bu gelişmelere koşut olarak, ulusal devletlerin parçalanmasını ve ulusal devletlerin asimilasyonda bulunmasını istemeyen, fakat aynı zamanda herkesin/her kesimin kendi yerel kimlikleriyle; ana dillerini konuşabildiği, anadilleriyle eğitim alabildiği, geleneksel yaşam biçimlerini ve dini inançlarını yaşayabildiği çok hukuklu ve çok kültürlü bir devlet modeli fikri gelişmiştir. Böylece çok kültürlülük politikası oluşmuştur (Duman, 2009: 102). Çok kültürlülüğün oluşmasında küreselleşme ile birlikte artan uluslararası göçler sonucunda ortaya çıkan kültürel çeşitliliğin etkisi bulunmaktadır.

Göç kavramı insanlık tarihinin sürekli gündeminde kalmış bir olgu olarak; devletlerin ve toplumların evrimlerine katkıda bulunmuştur. Bunun sonucunda birçok kültür ve uygarlık zenginleşmiş, göçmenler bulundukları toplumun dinamik ve girişimci üyeleri arasında olmuştur. Göç etme eyleminde bireylerin kendileri ve ailelerinin gelecekleri için yeni iş ve eğitim fırsatlarını kolladığı ve daha güvenli bölgelerde yaşama arzusu ile hareket ettiği gözlemlenmektedir (Yılmaz vd., 2020: 289). Bununla birlikte göç eden toplulukların göç edilen kültür ile sosyo-kültürel uyumu her zaman kolay ve hızlı olamamaktadır. Bu durum iki farklı kültür arasında çatışmaların yaşanmasına da neden olabilmektedir (Yılmaz ve Mecek, 2023: 15).

İkinci dünya savaşından sonra 1950’li yılların sonunda Batı Avrupa ülkelerine ekonomik durumdan dolayı göçler başlamış, böylece bu ülkelerin toplumları ilk defa kitlesel olarak egzotik kültürlerle tanışmışlardır. Başlangıçta Güney Avrupa ülkelerinden (İtalya, İspanya, Portekiz, Yunanistan ve eski Yugoslavya) Batı Avrupa’ya başlayan göç daha sonra Fas ve Türkiye’den devam etmiştir. Yaşanan göç hareketleri ilk başlarda batı ülkelerindeki işçi açığını kapatmak amacıyla geçici olarak yapılmış olsa da daha sonra aile birleşmeleri ile kalıcı hale gelmiştir. 1970’li

yılların başında ailesini yanına alan işçiler göç ettikleri toplumda toplumun birer parçası olmaya başlamışlardır (Özgüzel, 2013: 143-144). Bunun sonucunda farklı ülke ve kıtalardan gelen göçmenlerle özellikle Avrupa ülkeleri çok kültürlü hale gelmişlerdir. Avrupa ülkelerinde farklı kültür ve kimliklerin bir araya gelmesi beraberinde birtakım çatışmaları ve tartışmaları da gündeme getirmiştir (Ceceli Köse, 2012: 146). 1980'lere gelindiğinde küreselleşmenin de kendisini iyice hissettirmesiyle bir takım siyasal gelişmeler oluşmuştur. Dünyanın birçok bölgesinde etnik çatışmalar meydana gelmiştir. Hatta Huntington gibi bazı stratejistler artık savaşların ve çatışmaların ekonomik ve ideolojik sebeplerle değil, kültürel, dinsel ve geleneksel farklılıklardan ortaya çıkacağını öne sürerek kaygılı olduklarını dile getirmişlerdir. Bu kaygıları önemseyen ABD, Kanada, Avustralya gibi ülkesinde çok sayıda göçmen barındıran ülkeler bu çatışmaları önlemek için ideolojik temellerini postmodern felsefeden alan çok kültürlülük politikasını benimsemeye başlamışlardır (Duman, 2009: 103).

Çok kültürlülük politikasına değinmeden önce göç alan ülkelerde göçmenlerin, göç ettikleri toplumun siyasi, sosyal kültürüne uymalarına yönelik yapılan farklı yaklaşım ve politikalara değinme gerekmektedir.

3. GÖÇMENLERE UYGULANAN UYUM POLİTİKALARI

Göçmen kabul eden ülkeler etnik farklılıkları denetim altına almak isterken uyguladıkları uyum politikaları; eritme (assimilation), entegrasyon (integration) ve çok kültürlülük (multiculturalism) olmaktadır.

Benzeşme anlamına gelen asimilasyon bir şeyi değiştirerek kendisine benzetmektir. Sosyolojik anlamda ise içinde doğup büyüdüğü toplumun dışında göçmen bireyin ya da etnik bir topluluğun, egemen toplum ile girdiği ilişki sonucunda özgün kültürel kimliğini kaybederek tamamen baskın olan topluma benzemesidir. Asimilasyoncu yaklaşımlara göre göçmen ve ev sahibi toplum kimliklerinin ulus devlet kimliği altında zamanla ortak bir uyuma kavuşması istenen sonuçtur. Şikago okulu sosyologlarından Robert Park'ın asimilasyon teorisine göre ise, asimilasyon geri dönüşü olmayan bir süreçtir. Göçmen bireyler göç ettikleri ulus devletin fırsat eşitliğine sahip olarak aynı zamanda ulus devletin hukuk kurallarına tabi olurlar. Zamanla bu göçmen bireyler eski kimliklerini yitirir ve ulus devletin ortak kimliği altında yeni bir kimliğe sahip olurlar (Adıgüzel, 2018: 164-165). Göç ve

çok kültürlülük üzerine eserleri olan sosyolog Joppke'ye göre artık asimilasyon, devletlerin uygulamak istemedikleri bir politikadır. Çünkü göçler eski devirlerdeki gibi imparatorluk ve krallıklardan değil, ulus devletlerden olmaktadır ve ulusal kimlikler artık daha fazla kuvvetlidir. Asimilasyonun uygulanmak istenmemesinin bir diğer sebebi ise, taşımacılık ve iletişim teknolojisinin gelişmişliğinin göçleri tek yönlülükten çıkarmasıdır. Sonuncu sebep ise, günümüzdeki liberal devletlerin zorlamanın ve zorla asimilasyonun bireyin kişiliğini yıkacağını düşündükleri için, kendi kültürlerini zorla kabul ettirmek istememektedir (Yalçın, 2004: 70).

Görüldüğü gibi asimilasyon çoğunluğun kültürünün ve değerlerinin egemen olması ve azınlığın sosyal kimliğinin değişime uğraması iken (Yardım, 2017: 110), entegrasyon Türkçe'ye bütünleşme olarak tercüme edilen ve İngilizce'de "integration" kelimesiyle ifade edilen kavramdır. Bir topluma özgü çeşitli kurum ve kuruluşlar, meslek kuruluşları kimlikli bir takım özellikler taşıyan birlikler, etnik gruplar, kültür grupları ve çeşitli topluluklar arası birbirini tamamlama, iç içe geçme, kaynaşma ve ahenk durumunu ifade eder (Ezgi ve Işık, 2017: 14). Uluslararası Göç Örgütü (IOM) tarafından hazırlanan Göç Terimleri Sözlüğüne göre ise entegrasyon, göçmenlerin hem birey hem de grup olarak toplumun bir parçası olarak kabul edildiği süreçtir. Göçmen alan toplumların göçmenleri kabul etmeleri için gereken şartlar ülkelere göre farklılık göstermektedir. Entegrasyon, sadece tek bir grubun sorumluluğunda olmayıp hem göçmenlerin kendisi, hem de ev sahibi devlet, kurumlar ve toplumlar entegrasyondan sorumludur (IOM, 2009: 17).

4. ÇOK KÜLTÜRLÜLÜK

Kültür, bir toplumun hayat tarzı, inançları, gelenekleri, değerleri ve diğer benzeri maddi, manevi üretiminin birleşiminden meydana gelmektedir. Dil, edebiyat, tarih, sanat, mitoloji, müzik, dans, yemekler ve giyim gibi birçok farklı unsuru içerir. Sayılan bu unsurlar, bir toplumun dünya görüşünü, dünyaya bakışını ve algısını, hareket tarzını, normlarını ve tarihini şekillendirmektedir. Böylece o toplumun kendine özgü bir kimliği ortaya çıkmaktadır (Yıldız vd., 2023: 412). Öteki anlayışının olmadığı, uyum içinde bir toplum için ideal olarak gösterilen çok kültürlülük ise farklılıklar içinde birliği ifade eder. Kùltürleri eşit tutmayı, kùltürlerarası hiyerarşi oluşturmamayı ve çoğulculuğa geniş bir yaşam alanı sunmayı amaçlar (Adıgüzel, 2018: 167). Toplumsal ayrımcılığı düzeltme aracı olarak kullanılan çok kültürlülük, birbirinden farklı gurupların sınırlı bir hoşgörü içerisinde kendi kültürel

gereksinimlerini karşılamak ve öğrenmek konusunda birlikte yaşamalarıdır. Çok kültürlülük (multiculturalism) bir toplumda farklı kültürlerin bir arada yaşamasını destekleyen bir tanınma politikası içermektedir. Çok kültürlülüğün, bireyin kendi kültürel mirasını anlaması, değerli bulması ve kendi gurubu haricindeki grupların kültürlerine saygı ve ilgi göstermesi olarak iki ögesi bulunmaktadır (Abadan Unat, 2017: 344-345). Diğer bir deyişle çok kültürlülük politikalarının önemli iki prensibi ‘toplumsal eşitlik ve katılım’ ve ‘kültürel farklılıkların tanınarak kabul edilmesi’ şeklindedir. Bu bağlamda çok kültürcü politikalar farklı kültürel grupları tanıır ve onların kendi dillerini ve kendi kültürel gerekliliklerini istedikleri gibi yaşamalarına izin vermeye çalışır. Bu amaçla her kültürün kendi okullarını, ibadethanelerini ve diğer önemli kurumlarını kurmalarına olanak sağlar (Unutulmaz, 2016: 142).

Aslında çok kültürlülük teorilerinin temelinde yatan ortak özellik kimlik ve farklılıktır (Yalçın, 2004: 69). Kimlik iddiaları ve kültürel özgüllüklerin savunulması, ortak taleplerin önemli bir uzantısıdır. Çok kültürlülük özerklik taleplerinin tanınmasında modern toplumun kurtuluşudur. Kamusal alanda farklı kültürlerin adil bir şekilde temsil edilmesi ve dünyadaki kimlik hareketlerinin ve farklı kültüre sahip nüfus topluluklarının barışçıl bir şekilde bir arada var olmasıdır. Bu durum devlet politikalarını, vatandaşlık durumunu, okul, iş ve medya alanlarını ilgilendirir. Bunun sonucunda elde edilen kazanımlar arasında pozitif ayrımcılık, okul müfredat programlarının gözden geçirilmesi, anadilin öğretilmesi, yerli halkların toprak azınlıklarının, göç nedeniyle oluşmuş toplulukların yararına olacak şekilde giyim konusunda muafiyetler ya da feministlerin kimlik hareketlerinin elde ettikleri bulunmaktadır (Doytcheva, 2016: 11-12).

Çok kültürlülük konusunda birbirinden farklı görüşler vardır. Çok kültürlülük yaklaşımını benimseyenler arasında farklı grupların grup haklarıyla var olmaları gerektiğini savunanlar olduğu gibi, grup haklarını kabul edip kültürel değerlerin hukuki sisteme yansıtılmasını kabul etmeyenler ve bireysel hakları kabul edip grup haklarının siyasi değerleri tehdit ettiğini düşünenler vardır. Çok kültürlülük teorileri başlıca üç grup altında toplanabilir: Toplulukçu çok kültürlülük teorileri, liberal çok kültürlülük teorileri ve post-kolonyal çok kültürlülük teorileri. Toplulukçu çok kültürlülük teorileri insanların bazı haklarının kaynağının toplumsal olduğunu savunurlar ve liberallerin bireyselliği ebedileştirdiği eleştirisini yaparak grup haklarını savunurlar (Ceceli Köse, 2012: 22).

Çok kültürlülüğe toplulukçu bakış açısıyla yaklaşan ve çok kültürlülüğü sosyal bilimlerin gündemine taşıyan filozof Charles Taylor, çok kültürlülüğü ‘tanınma sorunu’ olarak görür ve herkese kendi kimliğini geliştirebilmesi için eşit şans verilmesi gerektiğini savunur (Bauman, 2009: 103). Taylor çok kültürlülük kuramlarının ortaya çıkmasını bazı kültürlerin üstünlük iddiasında bulunup diğerlerine zorla dayatılmasına dayandırır. Batıdaki liberal toplumların bu süreçte suçlu olduğunu belirten Taylor, klasik liberal çok kültürlülük düşüncesine karşı çıkar. Bireyin kendi kimliğinin oluşumunda kültürel etkenlerin önemli olduğunu söyleyen Taylor’a göre bireysel özgürlük, kişinin kendi kimliğini özgürce oluşturmasıdır. Fakat toplumların ya da herhangi bir toplumsal sınıfın kimliği yanlış tanımlaması sonucunda insanların kimliği çarpıtılmakta, insanlar zarar görmekte ve özsayıgılarını yitirmektedirler. Taylor kişilerin hak ettiği şekilde tanınmasının, insanlara gösterilmesi gereken saygının gereği ve insan için hayati öneme sahip olduğunu söylemektedir. Çoğulculuk anlayışını ise kültürel farklılıkların politik düzeyde tanınarak eşit ölçüde saygıdeğer görülmesi gerektiğini belirtmektedir (Can, 2013: 117-119).

Çok kültürlülüğe liberal yaklaşanlar ise, farklı kültürlerin farklılıklarıyla bir arada yaşaması konusunda diğer çok kültürcülerle hemfikir iken, bireyi temel alarak bireyin içinden çıktığı toplum daha geniş bir siyasi toplumun tahakkümünde olmaması gerektiğini savunurlar. Liberaller arasında da çok kültürlülüğe ve çok kültürcülük politikalarına yaklaşımda değişik eğilimler vardır. Klasik liberaller çok kültürcülük kimlik siyasetini liberal eşitliğe tehdit olarak görürken devletin grup haklarına yönelik vurgularının gereksiz olduğunu savunurlar. Buna karşılık eşitlikçi liberaller ya da modern liberaller, özünde farklı gruplara farklı davranmaya olumlu yaklaşırlar ve çokkültürcü politikaları desteklerler (Ceceli Köse, 2012: 25).

Çok kültürlülük konusunda liberal azınlık hakları teorisini savunan Kymlicka’ya göre liberal azınlık hakları teorisinin amacı, göçmenlerin entegrasyonunda adaletli koşulların belirlenmesi ve ulusal azınlıkların kendini ayrı toplumlar olarak inşa etmelerinin sağlanmasıdır. Kymlicka’ya göre kültürel çeşitliliğin iki tür şekli bulunmaktadır: Birincisi, belirli bir toprak parçası üzerinde yoğunlaşan kültürlerin bir devlet çatısı altında olması ve ulusal azınlık olarak tanımlanması ve ulusal azınlık olarak tanımlanan kültürlerin kendi kültürlerini çoğunluk kültür karşısında korumaları ve ayrı bir toplum olarak yaşamaları için özerkliklerini talep eden guruplardır. İkincisi ise, bireysel ya da aile olarak göçün sonucunda ortaya çıkan,

büyük toplumla bütünleşmeyi ve toplumun tam üyeleri olarak görülmeyi isteyen etnik gruplardır. Bu göçmenlerin, etnik kimliklerinin daha fazla tanınması için çaba sarf etmesi, büyük toplum yanında ayrı ve öz yönetimli bir ulus olmak için değil kültürel farklılıklara daha fazla saygı elde etmek için büyük toplumun kurumlarını ve yasalarını değiştirmek içindir (Kymlicka, 2015: 40).

Post-kolonyal görüşe sahip düşünürler ise, çok kültürlülüğe birey temelli bir yaklaşım yerine, o kimlik gruplarını oluşturan ve bir arada tutan değer ve semboller ile bunların etkileşiminin esas olduğu görüşünü savunurlar. Böylelikle kültürel çeşitliliğin gerçek ve arzu edilir bir şey olduğunu kabul eden ve politik yaşamını buna göre düzenleyen toplumu, iyi bir toplum olduğunu belirtirler (Ceceli Köse, 2012: 32).

Görüldüğü gibi çok kültürlülükle ilgili, azınlık gurupların kendi yönetimlerini oluşturmak istediklerini savunanlar olduğu gibi çok kültürlülüğün her gurubun ayrı yönetim biçimi olması değil toplumla bütünleşmesi olduğunu savunanlar bulunmaktadır (Tuna ve Özbek, 2014: 220). Bunların haricinde çok kültürlülüğün artık günümüzde bazı endişelerden dolayı geçerliliğini yitirdiğini söyleyenler ve çok kültürlülük politikalarını eleştirenler bulunmaktadır.

Kymlicka 1990'ların ortalarından itibaren çok kültürlülük politikalarının geri teptiğini, ulus devlet, tek millet hatta asimilasyon politikalarına geri döndüğünü söylemektedir (Kymlicka, 2012: 300). Örneğin Kanada gibi ülkelerde uygulanan sözde çok kültürlülük politikaları aslında bir etnik mozaik aldatmacasıdır. Çünkü Kanada'ya göç edenler asimile olmak üzere İngiliz veya Fransız olmak üzere iki hâkim kültürden birini seçmek zorunda bırakılmaktadırlar. Kanada, iki uluslu olmasına rağmen, İngilizlerle Fransızların birbirlerine gösterdikleri zoraki hoşgörü, asimilasyona direnen ya da asimile edilemez olduklarına inanılan yabancılara gösterilmemiştir (Canbay Tatar, 2013: 76).

Çok kültürlülük politikalarında gerilemenin sebebi uygulandığı ülkelerde sanıldığı kadar başarılı olmaması, farklılıkları daha da görünür kılarak ABD, Kanada ve İngiltere'de sosyal uyumu bozmasıdır (Yalçın, 2004: 73). Çok kültürlülüğün, toplumda farklı kültürlerin istediği gibi yaşamasına müsaade edildiği, ancak bu durumun çok kültürlü bir toplum inşa etmek yerine, her göçmen grubun kendi cemaatini inşa etmesine neden olduğu söylenmektedir. Bu durum göçmenlerin kendi değer ve davranışlarını yerine getirirken göç ettiği ve içinde yaşadığı toplumdan

kopmakta, kendi kültürleri dışındaki kültürlere yeterince açık olmamaktadırlar. Bu durum ise ortak bir kültür yaratmaya engel teşkil etmektedir (Karasu, 2017: 637).

Çok kültürlülüğün iddia edildiği gibi toplumsal uzlaş, din, cinsiyet, etnik kimlik ve ırkı bütünlük içinde koruyamamasının diğr bir nedeni çok kültürlülüğün herkesin aklına geldiği gibi davranması şeklinde yorumlanmasıdır. Örneğın Hindistan kültüründe kadın kocasının malı olarak görülür kocası karısını dövse hatta öldürse dahi bu durum Hindistan kültüründe kabul gördüğünden hükümetin buna karışmaması istenecektir. Bu durum azınlıkların kimi yasaları çiğnediklerinde bağışlanmalarına ve insanların kendi normlarını gerekçe göstererek istediklerini yapmalarına neden olacaktır (Eriksen, 2001: 39).

Çok kültürlülüğe getirilen bir diğr eleştiri ise, devletlerin, azınlık gurupların özyönetim istemeleri karşısında endişelenmeleridir. Çünkü ulusal ve azınlık gurupların özyönetim hakkı istemeleri siyasal açıdan devletin birliğine ve istikrarına tehdit oluşturmaktadır. Zaten her ulusal gurubun kendi bağımsız devletine sahip olması imkânsızdır. Çünkü devletlerden daha fazla sayıda ulusal gurup vardır. Bu durum kaosa ve parçalanmaya neden olur (Tuna ve Özbek, 2014: 220).

Çok kültürlülükle ilgili bu eleştirilere ve tartışmalara rağmen Kymlicka, Batı demokrasileri için çok kültürlülüğün hâlâ geçerli ve ideal bir entegrasyon ve birlikte yaşama modeli olabileceğini söyleyerek bu durumu engelleyen ve kolaylaştıran faktörlerden bahsetmiştir. Etnik ilişkilerin güvensiz hale gelmesi yani devletin göçmenleri güvenlik tehdidi olarak algılaması ve ülkelerin çok sayıda yasadışı göçmen ya da mülteci akınıyla karşı karşıya kaldığında sınır kontrolünü kaybettiği algısını taşıması çok kültürlülüğü engeller. Buna karşılık çok kültürlülüğün insan haklarıyla ortak bir bağımlılığının olduğuna inanılması, göçmen gurupların çok çeşitli olması ve göçmenlerin yaşadıkları ülkede üzerine düşeni yaparak o topluma özellikle de ekonomik anlamda katkıda bulunmaları çok kültürlülüğü kolaylaştıran faktörlerdendir (Adıgüzel, 2018: 168-169). Maalouf da çok kültürlülükle ilgili Batı, azınlık gurupların ve göçmenlerin gönüllerini fethetmezse, güvenlerini kazanmaya çalışmazsa ve öne sürdüğü değerleri araya arabulucular katarak kabul ettirmeyi başaramazsa göçmenlerin Batı için ciddi bir sorun haline geleceğini söylemektedir (Canbay Tatar, 2013: 77).

5. SONUÇ

Göç, küreselleşme ve çok kültürlülük kavramları, günümüzde ulus-devlet yapılarının dönüşümünü anlamak açısından birbirini tamamlayan dinamik süreçlerdir. Bu çalışma, göç olgusunun yalnızca bireylerin yer değiştirmesinden ibaret olmadığını, aynı zamanda ekonomik, kültürel ve siyasal düzlemlerde çok katmanlı etkiler yarattığını ortaya koymuştur. Özellikle 20. yüzyılın sonlarından itibaren hız kazanan küreselleşme süreci, yalnızca sermayenin ve bilginin değil, insan hareketliliğinin de artmasına neden olmuş; bu durum devletlerin vatandaşlık, kimlik ve aidiyet politikalarını yeniden düşünmelerini zorunlu kılmıştır.

Göçmen politikalarının asimilasyon, entegrasyon ve çok kültürlülük gibi farklı yaklaşımlarla şekillenmesi, devletlerin ideolojik ve tarihsel arka planlarıyla doğrudan ilişkilidir. Çok kültürlülük politikaları teoride farklı kültürel kimliklerin eşit temsiline dayansa da, uygulamada çoğu zaman ya asimilasyonist ya da dışlayıcı pratiklerle sonuçlanabilmektedir. Bu durum, göçmenlerin hem yaşadıkları toplumla kurdukları ilişkileri hem de kendi kimliklerini algılama biçimlerini derinden etkilemektedir.

Çok kültürlülük, modern ulus-devletin homojenleştirici yapısına karşı kültürel çeşitliliği tanıyan ve meşrulaştıran bir yaklaşım olarak ortaya çıkmıştır. Göç olgusunun yoğunlaşmasıyla birlikte birçok devlet, farklı etnik, dini ve kültürel kimliklerin bir arada yaşamasını sağlamak amacıyla çok kültürlülük politikalarını gündemine almıştır. Ancak bu politikaların uygulamada ne ölçüde kapsayıcı olduğu, göçmenlerin topluma katılım olanakları ve kültürel farklılıkların ne kadar tanındığı sorularını beraberinde getirmektedir. Çok kültürlülük kimi zaman farklılıkların temsiline olanak tanıyan demokratik bir zemin sunarken, kimi zaman da kültürel ayrışmayı derinleştiren ve toplumsal bütünleşmeyi engelleyen bir yapıya dönüşebilmektedir. Bu bağlamda, çok kültürlülüğün başarısı, yalnızca yasal düzenlemelere değil, toplumsal kabul, ekonomik fırsatlar ve siyasal katılım mekanizmalarının işlerliğine bağlıdır. Dolayısıyla, çok kültürlülük, göçmenlerin kültürel kimliklerini korurken aynı zamanda eşit yurttaşlık haklarına sahip olmalarını garanti altına alan bütüncül ve eleştirel bir perspektifle ele alınmalıdır.

Sonuç olarak, göçmenlik olgusu giderek daha karmaşık hâle gelen küresel ilişkiler ağı içerisinde, yalnızca insani bir mesele değil; aynı zamanda sosyopolitik ve kültürel dönüşümün merkezinde yer alan bir gerçekliktir. Bu nedenle, devlet

politikalarının göçmenleri nesneleştiren değıl, onları toplumsal bütünüñ öznesi olarak tanıyan katılımcı bir anlayışa yönelmesi büyük önem taşımaktadır. Gelecekte yapılacak çalışmalar, bu süreçlerin toplumsal etkilerini daha mikro düzeyde inceleyerek, hem göçmenlerin gündelik yaşam deneyimlerine hem de toplumsal yapının yeniden üretimine dair daha derinlikli veriler sağlayabilir.

KAYNAKÇA

- Abadan Unat, N. (2017), *Bitmeyen Göç*, (3. Basım). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Adıgüzel, Y. (2018). *Göç Sosyolojisi*. (2. Basım). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Bauman, G. (2009). *Çok Kültürlülük Bilmecesi*, (Çev. I. Demirakın). Ankara: Dost Yayınevi.
- Bauman, Z. (2014). *Küreselleşme*, (5. Basım). (Çev. A. Yılmaz). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Can, İ.(2013). Çokkültürlülük tartışmaları ışığında adalet ve kalkınma partisi (AKP)'nin çokkültürlü politikalarını anlamaya giriş. *II. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı – I*. 6-8 Mayıs, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı. 115-133.
- Canbay Tatar, H. (2013). Sürgünler mekânı dünya göç çokkültürlülük ve ötekileştirme. *e-Journal of New World Sciences Academy NWSA-Humanities*, 8(1), 72-81.
- Castles, S. ve Miller, J. M. (2008). *Göçler Çağı* (1. Basım). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Ceceli Köse, S. (2012). *Çokkültürcülük Politikalarından Entegrasyon Politikalarına Geçiş Hollanda'daki Türkiye Kökenli Göçmenler Üzerine Bir İnceleme*. Yüksek lisans tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Doytcheva, M. (2016). *Çokkültürlülük*, (Çev. T. Akıncılar Onnmuş). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Duman, Z. (2009). Küreselleşme kimlik ve çokkültürlülük. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 93-112.
- Ezgi, T. Işık, N. (2017). Öteki ve göç olguları ekseninde çokkültürlülük. *akademia.edu*. tr.1-22.
- Eriksen, T. H. (2004). *Etnisite ve Milliyetçilik* (Çev. E. Uşaklı), İstanbul: Avesta Yayınları.
- IOM, Uluslararası Göç Örgütü (2009). *Göç Terimleri Sözlüğü* (Ed. B. Çiçekli). İsviçre: IOM
- Karasu, M. A. (2017). Göç ve uyum sorunu. *Uluslararası II. Kamu Yönetimi Sempozyumu Bildiri Kitabı Uluslararası Göç ve Mülteci Sorununun Çözümünde Kamu yönetiminin Rolü*. 28-30 Eylül. Elazığ. 631-649.
- Kymlicka, W. (2012). *Çokkültürlülük: Başarı, Başarısızlık ve Gelecek* (çev. F. Öztürk), İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 70(2), 297-332.

- Kymlicka, W. (2015). *Çokkültürlü Yurttaşlık/Azınlık Haklarının Liberal Teorisi* (2. Basım), (Çev. A. Yılmaz). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Özgüzel, S. (2013). Batı Avrupa’da çok kültürlü toplum olgusu ve kültürlerarası iletişimin önemi çok dillilik, çok kültürlülük ve dünya bireyi olmak. 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum. 2(4). 143-152.
- Tuna, M. ve Özbek, Ç. (2014). Uluslararası göçler sonrası kimlik tartışmaları ve alternatif iki model çok kültürlülük ve Avrupa Birliği yurttaşlığı. (ed. A. Durakbaşı, A. Şirin Öner, F. Karapehlivan Şenel). *Yurttaşlığı Yeniden Düşünmek Sosyolojik Hukuki ve Siyasal Tartışmalar*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. 213-229.
- Unutulmaz, K. O. (2016). Göçmen kavramı göçmen entegrasyonu Avrupa’daki gelişim ve Britanya örneği. (Ed. S. G. İhlamur Öner, N. A. Şirin Öner). *Küreselleşme Çağında Göç*. İstanbul: İletişim Yayınları. 135-161.
- Yalçın, C. (2004). *Göç Sosyolojisi*, Ankara: Anı Yayıncılık.
- Yardım, M. (2017). Göç ve entegrasyon politikaları ışığında Fransa’da toplumsal kabul. *Göç Araştırmaları Dergisi*. 1(2). 100-138.
- Yıldız, S. Y., Özkaynar, K. ve Demir, D. (2023). Uluslararası Pazarlama ve Kültür. *Uluslararası Pazarlama: Kavramlar, Teoriler ve Uygulamalar* (Ed. E. Koç, A. Y. Ay-yıldız), Seçkin Yayınları, Ankara, 411-440.
- Yılmaz, V., Çelik Efşan, N., Mecek, M. (2020). Suriyeli göçmenlerin kentlere etkilerinin torbalı özelinde değerlendirilmesi. *Türkiye’de Göçün Kentler Üzerindeki Etkileri ve Yönetimi* (Ed. V. Yılmaz, Y. Atmaca), Ekin Yayınları, Bursa, 285-312.
- Yılmaz, V. ve Mecek, Mehmet (2023). Kavramsal ve kuramsal açıdan göç. *Türkiye’de Göç Yönetimi Politikaları* (Ed. V. Yılmaz, M. Bimay), Nobel Yayınları, Ankara, 1-26.

SİYASAL PAZARLAMA VE DİASPORA: WEB 3.0 İLE TÜRK MARKASININ İNŞASINDA YENİLİKÇİ YAKLAŞIMLAR

Kürşad Özkaynar¹⁰⁵

ÖZET

Dijital teknolojilerin ve küreselleşmenin hız kazandığı günümüzde, diaspora toplulukları, anavatanları ile bağlarını sürdürmek ve kimliklerini korumak amacıyla dijital teknolojilere yönelmektedir. Bu durum, siyasal pazarlama stratejilerinin diaspora toplulukları ile daha etkili bir şekilde yürütülmesini gerekli kılmaktadır. Çalışma, WEB 3.0 teknolojilerinin, Türk diasporası ile Türk markası arasındaki etkileşimlerde nasıl yenilikçi bir araç olarak kullanılabileceğini araştırmakta ve bu bağlamda siyasal pazarlama alanına katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Çalışmanın temel amacı, yapay zekâ, blockchain, sanal gerçeklik ve kriptoparalar gibi WEB 3.0 teknolojilerinin, Türk markasının diaspora toplulukları nezdinde inşasında nasıl stratejik bir rol oynayabileceğini ortaya koymaktır. Literatür incelendiğinde diaspora, kimlik ve aidiyet bağlamında dijital teknolojilerin kullanımı konusunda önemli bir eksiklik bulunduğu görülmektedir. Özellikle, WEB 3.0 teknolojilerinin Türk markasının inşasında ve diaspora ile olan etkileşimlerinde nasıl kullanılabileceği üzerine yapılan çalışmalar sınırlıdır. Araştırma, bu eksikliği gidermeye yönelik olarak, WEB 3.0 teknolojilerinin siyasal pazarlama stratejileriyle nasıl entegre edilebileceğini incelemektedir. Çalışmada, dijital vatandaşlık, kültürel kimliğin korunması ve marka sadakati gibi kavramlar üzerinden literatür taraması yapılarak,

105 Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Zara Ahmet Çuhadaroğlu MYO, kozkaynar@cumhuriyet.edu.tr, 0000-0003-1683-9591

teorik ve pratik katkılar sunulması amaçlanmaktadır. Amaç, Türk markasının küresel çapta tanınırlığını artırmak ve diaspora topluluklarıyla daha sürdürülebilir ve anlamlı ilişkiler kurmak için yenilikçi siyasal pazarlama yaklaşımlarını önermektir.

Anahtar Kelimeler: Siyasal Pazarlama, Diaspora, Web 0.3, Marka İnşası, Yenilikçi Yaklaşımlar.

ABSTRACT

In today's world, where digital technologies and globalisation are gaining momentum, diaspora communities are turning to digital technologies to maintain their ties with their homelands and preserve their identities. This situation necessitates that political marketing strategies be carried out more effectively with diaspora communities. The study investigates how WEB 3.0 technologies can be used as an innovative tool in the interactions between the Turkish diaspora and the Turkish brand and aims to contribute to the field of political marketing in this context. The study's primary purpose is to reveal how WEB 3.0 technologies such as artificial intelligence, blockchain, virtual reality and cryptocurrencies can strategically construct the Turkish brand in the eyes of diaspora communities. When the literature is examined, it is seen that there is a significant deficiency in the use of digital technologies in the context of diaspora, identity and belonging. In particular, studies on how WEB 3.0 technologies can be used to construct the Turkish brand and its interactions with the diaspora are limited. In order to overcome this deficiency, the research examines how WEB 3.0 technologies can be integrated with political marketing strategies. The study aims to provide theoretical and practical contributions by reviewing the literature on digital citizenship, cultural identity preservation and brand loyalty. The aim is to propose innovative political marketing approaches to increase the global recognition of the Turkish brand and build more sustainable and meaningful relationships with diaspora communities.

Keywords: Political Marketing, Diaspora, Web 0.3, Brand Building, Innovative Approaches.

1. GİRİŞ

Dijital dönüşüm ve küreselleşme, diasporaların anavatanlarıyla olan bağlarını yeniden tanımlamalarına yol açmıştır. Geleneksel iletişim kanallarının yerini, daha dinamik ve kitle odaklı dijital platformlar almaktadır. Bu bağlamda, diasporik toplumlar, kimliklerini koruma ve aidiyetlerini sürdürme noktasında dijital ortamları etkin bir şekilde kullanmaktadır. Bu çalışma, web 3.0 teknolojilerinin Türk

kimliği markasının diasporik topluluklarla olan ilişkisini nasıl güçlendirebileceğini incelemekte ve siyasal pazarlama bağlamında yeni yaklaşımlar sunmayı amaçlamaktadır.

Web 3.0, merkeziyetsiz internet teknolojilerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmış (Hassan & De Filippi, 2021), blockchain, yapay zekâ, sanal gerçeklik ve merkeziyetsiz finans (DeFi) (Zetzsche vd., 2020) gibi öğelerle bireysel ve toplumsal katılımı yeniden tanımlamıştır. Geleneksel medya ve iletişim modellerinden farklı olarak, WEB 3.0 tabanlı ekosistemler, diasporik toplulukların etkileşim içinde bulunduğu sanal alanları daha demokratik, güvenilir ve katılımcı bir hale getirmektedir. Dolayısıyla, Türk kimliği inşa sürecinin bu yeni dijital yapıya entegre olması, hem kimlik inşası hem de siyasal pazarlama stratejileri açısından önemli bir adım olacaktır.

2. DİASPORA, SİYASAL PAZARLAMA VE WEB 3.0 KAVRAMLARI

Diaspora, kökeni itibarıyla tarihsel bir kavram olmakla birlikte, günümüzde küreselleşen dünyada yeni bir anlam kazanarak dijital ortamlarla bütünleşmiştir. Diasporik topluluklar, anavatanlarından uzakta yaşamakla birlikte kimliklerini sürdürmek, kültürlerini aktarmak ve ulusal aidiyetlerini korumak amacıyla çeşitli stratejiler geliştirmektedir (Diminescu, 2008). Geleneksel olarak diaspora toplulukları, yazılı basın, televizyon ve yüz yüze iletişim kanalları aracılığıyla bu süreci yönetmekteydi. Ancak, dijital teknolojiler ve özellikle web 3.0 çözümleri, bu topluluklara yeni olanaklar sunmuştur (Leurs & Ponzanesi, 2018).

2.1. Diaspora ve Kimlik İnşası

Diasporik kimlik, bireylerin hem bulundukları ülkedeki sosyo-kültürel dinamiklere adapte olmalarını hem de anavatanları ile olan bağlarını güçlendirmelerini gerektirir. Web 3.0 teknolojileri, bireylerin kimliklerini yeniden inşa etme ve ulusal aidiyetlerini güçlendirme noktasında merkeziyetsiz, küresel ve dinamik bir alan sunmaktadır (Brinkerhoff, 2009).

Web 3.0, blockchain tabanlı kimlik doğrulama sistemleri, sanal topluluklar ve merkeziyetsiz sosyal medya platformları aracılığıyla diaspora topluluklarının kendi içinde daha bağımsız ve organik bir yapı oluşturmaya olanak tanımaktadır. Türk diasporası, bu yeni dijital teknolojileri kullanarak kendi sosyal ve ekonomik

ekosistemlerini yaratabilir ve anavatanlarıyla olan bağlarını daha etkin bir biçimde sürdürebilir (Budak, 2020).

Bu kapsamda gelişen teknolojilerin etkin bir şekilde kullanılması büyük bir önem arz etmektedir. Nesnelerin interneti olarak adlandırılan ve belirli bir elektronik adrese dayalı olarak internet aracılığıyla cihazları, makineleri, taşıtları, eşyaları, yapıları, kurumları, sistemleri, nesneleri ve bunlar aracılığı ile insanları birbirine bağlayan yeni nesil teknolojiler artık hem özel sektörde hem de kamu hizmetlerinin sunumunda kullanılmaya başlanmıştır. Söz konusu teknolojinin kullanımı zaman ve mekân unsurlarını yeniden dönüştürerek katılım ve etkinliğin artmasına, bunun yanında da zaman ve kaynaklardan tasarruf etmeye olanak sağlamıştır. Bu bağlamda kamu ve özel sektörü oluşturun kurum, idareler ve işletmeler nesnelerin interneti teknolojisini amaçları doğrultusunda kullanmak için gelişmiş ağlardan, giyilebilir teknolojilerden, GPS sistemlerinden, sensörlerden (algılayıcılar) ve aplikasyonlardan yararlanmışlardır. Yine bulut teknolojisini de etkili olarak kullanarak veri depolama maliyetlerini azaltılmışlardır. Ayrıca yapay zekâ uygulamaları ile bilginin elde edilmesi, işlenmesi ve kullanımı daha az zaman ve maliyet ile gerçekleştirilmiştir (Yılmaz & Mecek, 2021).

2.2. Siyasal Pazarlama ve Dijitalleşme

Siyasal pazarlama, geleneksel olarak seçmen davranışlarını etkileme ve kamuoyunu yönlendirme amacıyla uygulanan bir dizi strateji ve taktiktir (Polat, 2015). Ancak, dijitalleşme ve sosyal medya teknolojilerinin gelişimi ile birlikte siyasal pazarlama da radikal bir dönüşüm geçirmiştir. Geleneksel medyanın yerini alan dijital platformlar, siyasal aktörlerin hedef kitleleri ile daha doğrudan ve etkileşimli bir iletişim kurmalarını sağlamaktadır.

Diaspora toplulukları, siyasal pazarlamanın kritik hedef kitlelerinden biri haline gelmiştir. Özellikle, anavatan siyasetinde aktif rol almak isteyen diasporik bireyler, sosyal medya platformları ve dijital haber kanalları aracılığıyla siyasal mesajlara maruz kalmakta ve bu mesajlara yanıt vermektedir. Bu bağlamda, siyasal pazarlama stratejilerinin diaspora topluluklarını kapsayacak şekilde yeniden tasarlanması gerekmektedir.

Siyasal pazarlama araçları tasarımı, hem diasporik bireylerin aktif siyasal katılımını hem de siyasal aktörlerin diasporik bireyler ile daha etkin etkileşimde

bulunmadığını kapsamalıdır. Çünkü çok yönlü bir katılım sonucu alınan kararların ve yapılan uygulamaların aynı şekilde çok daha geniş bir kitle tarafından benimsenmesi, sahiplenilmesi ve içselleştirilmesi sonucu ortaya çıkacaktır. Katılım ile kişilerin fikirlerine ve tercihlerine önem verilmesi ve dikkate alınması, onların kendilerine olan güven ve sorumluluk duygularını da arttıracaktır. Bilinç düzeyindeki bu artış, katılımın hayata geçirilmesi için tesis edilen süreç ve araçlar ile hedeflenen kazanım açısından da olumlu katkılar ortaya koyacaktır (Mecek & Yılmaz, 2021).

WEB 3.0 teknolojileri, siyasal pazarlama alanında merkeziyetsiz ve güvenilir bir yapı sunarak manipölasyon risklerini minimize etmektedir. Blockchain tabanlı kimlik doğrulama sistemleri, sahte hesapların ve dezenformasyon kampanyalarının önünü keserken, yapay zekâ destekli analiz sistemleri, hedef kitlelerin siyasal eğilimlerini daha doğru bir şekilde belirleme imkânı sunmaktadır (Pirjan, Petroşanu, Huth, & Negoita, 2015).

2.3. WEB 3.0 Teknolojilerinin Siyasal Pazarlama ile Etkileşimi

WEB 3.0, veri sahipliğinin kullanıcıya ait olduğu, merkeziyetsiz ve demokratik bir internet anlayışını temsil eder. Bu bağlamda, siyasal pazarlama süreçlerinde yeni fırsatlar sunmaktadır. Merkeziyetsiz otonom organizasyonlar (DAO'lar), siyasi partilerin veya adayların destekçileri ile daha doğrudan ve şeffaf bir ilişki kurmalarını sağlayabilir (Hassan & Filippi, 2021).

Özellikle diasporik toplulukların siyasal süreçlere katılımını artırmak için blockchain tabanlı kimlik doğrulama sistemleri ve akıllı sözleşmeler kullanılabilir. Çünkü Öztürk ve Berber'e göre (2024) söz konusu teknolojiler hemen her sektörde kullanılabilir. Bu teknolojiler, diaspora bireylerinin anavatan siyasetinde aktif roller almasına olanak tanırken, seçim güvenliği ve bilgi şeffaflığı gibi konularda da yeni çözümler sunmaktadır.

WEB 3.0'ın sunduğu bu olanaklar, siyasal pazarlamanın gelecekte nasıl evrileceğine dair önemli ipuçları vermektedir. Geleneksel siyasal iletişim modellerinden uzaklaşarak, kullanıcı odaklı, güvenilir ve şeffaf bir yapıya doğru ilerleyen bu dönüşüm, diasporik toplulukların da aktif birer özne haline gelmesine katkıda bulunacaktır (Garrigos-Simon, Lapiedra, & Ribera).

3. TÜRK MARKASININ İNŞASINDA WEB 3.0 TEKNOLOJİLERİ

Türk markalarının küresel çapta tanınırlığını artırması ve diaspora ile daha güçlü bağlar kurması için WEB 3.0 teknolojilerinin sunduğu imkânlardan yararlanılması gerekmektedir. Bu yeni internet paradigması, geleneksel pazarlama yöntemlerinden farklı olarak, kullanıcı merkezli, güvenilir ve merkeziyetsiz bir ekosistem sunmaktadır (Yurdabak & Deniz, 2023). Türk markalarının WEB 3.0 ekosistemine uyum sağlaması, marka sadakatini artırmanın yanı sıra, kullanıcı deneyimini kişiselleştirme ve doğrudan etkileşim kurma açısından da avantajlar sunacaktır.

WEB 3.0, blockchain tabanlı şeffaflık, NFT (non-fungible token) tabanlı dijital varlık yönetimi, merkeziyetsiz sosyal medya platformları ve yapay zekâ destekli pazarlama çözümleri gibi çeşitli araçları içermektedir. Türk markalarının WEB 3.0 teknolojilerini benimsemesi, hem küresel pazarda daha rekabetçi hale gelmelerini sağlayacak hem de diaspora ile bağlarını güçlendirecektir. Özellikle yapay zekâ destekli içerik üretimi, blockchain tabanlı güvenilir veri yönetimi ve sanal gerçeklik uygulamaları, markaların diaspora topluluklarıyla daha sürdürülebilir bir etkileşim kurmasını mümkün kılacaktır.

3.1. Yapay Zekâ Destekli İçerik Üretimi

Yapay zekâ, pazarlama süreçlerini köklü bir şekilde değiştirmiş ve özellikle içerik üretiminde yeni fırsatlar sunmuştur (Şeker, 2025). Geleneksel içerik üretim süreçleri, insan emeğine dayalı olup zaman alıcı ve maliyetli olabilirken, yapay zekâ tabanlı sistemler içerik üretimini hızlandırarak verimliliği artırmaktadır. Özellikle doğal dil işleme (NLP) teknolojileri, markaların hedef kitlelerine yönelik daha etkili ve kişiselleştirilmiş içerikler üretmesine olanak tanımaktadır. Yapay zekâ, büyük veri analitiği ile kullanıcı tercihlerini analiz edebilir ve en çok ilgi gören içerik türlerini belirleyerek pazarlama stratejilerini optimize edebilir. Ayrıca, chatbotlar ve sesli asistanlar gibi yapay zekâ tabanlı etkileşim araçları, diaspora toplulukları ile markalar arasındaki bağı güçlendirebilir. Bunun yanı sıra, yapay zekâ destekli video ve görsel üretim araçları, markaların hikâyeleştirme süreçlerini daha etkili hale getirebilir ve hedef kitlelere ulaşmalarını kolaylaştırabilir.

3.2. Blockchain ile Güvenli Kimlik Doğrulama ve Katılım

Blockchain teknolojisi, veri güvenliği, kimlik doğrulama ve merkeziyetsiz yönetim açısından önemli avantajlar sunmaktadır (Aydoğdu & Meder Çakır, 2024). Geleneksel kimlik doğrulama sistemleri genellikle merkezi veritabanlarına dayanmakta ve bu sistemler güvenlik açıklarına, siber saldırılara ve veri manipölasyonuna karşı hassas olabilmektedir. Oysa blockchain tabanlı kimlik doğrulama mekanizmaları, verileri şifrelenmiş, değiştirilemez ve doğrulanabilir şekilde saklayarak daha güvenli ve şeffaf bir kimlik doğrulama sistemi oluşturmaktadır.

WEB 3.0 ekosisteminde blockchain tabanlı kimlik doğrulama, bireylerin kimlik bilgilerini merkezi bir otoriteye bağımlı olmadan yönetmelerine olanak tanımaktadır. Özellikle diaspora toplulukları için blockchain tabanlı kimlik çözümleri, anavatanlarıyla güvenli bir şekilde etkileşim kurmalarını sağlamakta ve bu süreci kolaylaştırmaktadır. Blockchain kimlik doğrulama sistemleri, resmi belgelerin dijital olarak güvenli bir şekilde saklanması, bireylerin kendi kimlik verilerini kontrol etmesini ve yetkisiz erişimi önlemesini mümkün kılmaktadır (Karahan & Tüfekci, 2020).

Buna ek olarak, blockchain teknolojisi diaspora üyelerinin siyasi katılımını da artırabilir. Örneğin, blockchain tabanlı seçim sistemleri, diaspora vatandaşlarının güvenli ve şeffaf bir şekilde oy kullanmasını sağlayabilir. Akıllı sözleşmeler ile desteklenen bu sistemler, seçim süreçlerinde sahteciliği ve manipölasyonu önleyerek demokratik katılımı artırabilir. Ayrıca, blockchain tabanlı dijital kimlikler, diaspora bireylerinin finansal hizmetlere, eğitim programlarına ve diğer resmi hizmetlere erişimini kolaylaştırarak, ekonomik ve sosyal entegrasyonlarını güçlendirebilir.

Blockchain'in sunduğu güvenli kimlik doğrulama sistemleri aynı zamanda e-ticaret, finansal işlemler ve sınır ötesi işlemlerde de kullanılabilir. Türk markaları, blockchain teknolojisini kullanarak küresel ölçekte daha güvenilir ve şeffaf bir marka algısı oluşturabilir. Bu bağlamda, blockchain ile güvenli kimlik doğrulama ve katılım, sadece bireyler için değil, aynı zamanda işletmeler ve devletler için de büyük avantajlar sunmaktadır. WEB 3.0 ekosisteminde yapay zekâ destekli içerik üretimi, sadece markaların görünürlüğünü artırmakla kalmaz, aynı zamanda diaspora topluluklarının kültürel bağlarını da güçlendirerek sürdürülebilir bir marka bağlılığı oluşturur.

3.3. Sanal Gerçeklik ile Kültürel Deneyimlerin Güçlendirilmesi

Sanal gerçeklik (VR) teknolojisi, kullanıcıların dijital ortamda fiziksel mekânları ve kültürel deneyimleri simüle etmelerine olanak tanıyan yenilikçi bir teknolojidir (Sala, 2021). WEB 3.0 ekosisteminde sanal gerçeklik, markaların kültürel mirası daha etkili bir şekilde tanıtmalarını, diaspora toplulukları ile bağlarını güçlendirmelerini ve hedef kitlelerine daha sürükleyici deneyimler sunmalarını sağlamaktadır.

Türk kültürünün sanal gerçeklik aracılığıyla diasporaya aktarılması, bireylerin kökleriyle bağlarını güçlendirmelerine ve kültürel kimliklerini sürdürmelerine yardımcı olabilir. Örneğin, sanal müzeler ve interaktif kültürel platformlar, Türk tarihi, gelenekleri ve sanatı hakkında derinlemesine bilgi edinme fırsatı sunarak diasporadaki bireylerin kültürel kimliklerini güçlendirmelerine olanak tanır. Ayrıca, sanal gerçeklik, diaspora toplulukları için kültürel etkinliklerin dijital olarak yeniden canlandırılmasına imkân tanımaktadır. Örneğin, Türk mutfağına yönelik sanal yemek atölyeleri, geleneksel el sanatlarıyla ilgili VR tabanlı eğitim programları ve sanal festivaller, kullanıcıların anavatanlarıyla olan bağlarını canlı tutmalarını sağlayabilir. Bu tür uygulamalar, kültürel mirasın sürdürülebilirliği açısından büyük önem taşımaktadır. Buna ek olarak, sanal gerçeklik tabanlı etkileşimli deneyimler, markaların diaspora ile kurdukları bağı derinleştirebilir. Türk markaları, VR tabanlı mağazalar ve deneyim merkezleri oluşturarak diaspora topluluklarına benzersiz alışveriş deneyimleri sunabilir. Böylece, WEB 3.0 ile desteklenen sanal gerçeklik uygulamaları, hem bireysel kültürel kimliği koruma sürecine katkı sağlamakta hem de ticari markaların diaspora toplulukları ile daha güçlü bağlar kurmasına imkân tanımaktadır.

3.4. Kriptoparalar ve Dijital Ekonomi Modelleri

Kriptoparalar ve dijital ekonomi modelleri, finansal sistemlerin dönüşümünde ve yeni ekonomik yapıların oluşturulmasında önemli bir rol oynamaktadır. Blockchain teknolojisi ile desteklenen bu yeni finansal ekosistem, merkezi otoritelerden bağımsız olarak işlem yapma olanağı sunarak, bireylerin ve işletmelerin daha güvenli, şeffaf ve düşük maliyetli finansal işlemler gerçekleştirmesine imkân tanımaktadır (Çaşkurlu & Arslan, 2021).

Kriptoparalar, özellikle diasporik topluluklar için finansal erişimi kolaylaştırmakta ve anavatanlarıyla olan ekonomik bağlarını güçlendirmektedir.

Geleneksel bankacılık sistemlerinin uzun işlem süreleri ve yüksek maliyetleri diaspora bireylerinin finansal işlemlerini sınırlandırırken, blockchain tabanlı kriptoparalar bu süreçleri hızlandırarak daha etkili bir para transferi mekanizması sunmaktadır. Özellikle Türkiye’deki bankacılık sistemleriyle entegre çalışan dijital cüzdanlar ve akıllı sözleşmeler, diaspora bireylerinin ticaret yapmasını, yatırım süreçlerine katılımını ve uluslararası ödemeleri kolaylaştırmaktadır.

Bununla birlikte, merkeziyetsiz finans (DeFi) ekosistemi, bireylerin geleneksel finans kurumlarına bağlı kalmadan kredi almasını, yatırım yapmasını ve faiz getiren varlıklara sahip olmasını mümkün kılmaktadır. Bu yapı, özellikle girişimciler ve küçük ölçekli işletmeler için finansmana erişimi artırarak, yenilikçi iş modellerinin gelişmesine katkı sağlamaktadır. Türk markaları açısından bakıldığında, kriptoparalar ve DeFi uygulamaları, küresel pazarda daha esnek ve sürdürülebilir finansal modellerin oluşturulmasına yardımcı olabilir.

Dijital ekonomi modelleri, NFT (non-fungible token) tabanlı mülkiyet sistemleri, DAO’lar (merkeziyetsiz otonom organizasyonlar) ve tokenize edilmiş varlık yönetimi gibi yenilikçi yaklaşımlarla da desteklenmektedir. Türk markaları, kriptoparalar aracılığıyla sadakat programları oluşturabilir, NFT tabanlı dijital varlıklar ile müşteri deneyimlerini zenginleştirebilir ve merkeziyetsiz finans çözümleriyle küresel yatırımcıları çekebilir.

Kriptoparalar ve dijital ekonomi modelleri, Türk markalarının küresel rekabet gücünü artırmasına, diaspora topluluklarıyla daha sağlam finansal bağlar kurmasına ve daha şeffaf, güvenilir bir ticaret ağı oluşturmaya olanak tanımaktadır. WEB 3.0 ekosisteminde kriptoparaların etkin kullanımı, gelecekteki finansal sistemlerin temel taşlarından biri olma potansiyeline sahiptir.

4. WEB 3.0 İLE MARKA STRATEJİLERİNİN YENİDEN İNŞASI

WEB 3.0, dijital ekonomide köklü bir dönüşüm yaratmakta ve geleneksel marka yönetim süreçlerini yeniden şekillendirmektedir. Geleneksel pazarlama yöntemleri, merkezi yapıların denetiminde ve belirli kitlelere yönelik tek yönlü iletişim araçlarıyla yürütülürken, WEB 3.0, merkeziyetsiz, etkileşimli ve kullanıcı odaklı bir ekosistem sunarak marka stratejilerini kökten değiştirmektedir (Yurdabak & Deniz, 2023).

Markalar artık sadece ürün ve hizmet sağlayıcıları değil, aynı zamanda dijital toplulukların bir parçası olarak müşterileriyle daha doğrudan ve anlamlı ilişkiler kurabilmektedir. Blockchain, yapay zekâ ve sanal gerçeklik gibi WEB 3.0 teknolojileri, markaların kullanıcı deneyimini daha kişiselleştirilmiş ve güvenilir hale getirmesine olanak tanımaktadır. Bu yeni yapı, kullanıcıların marka süreçlerine katılımını artırarak, onların sadece tüketici değil, aynı zamanda marka elçileri olmalarını sağlamaktadır.

WEB 3.0 ile marka stratejilerinin yeniden inşasında, merkeziyetsiz finans (DeFi), NFT tabanlı sadakat programları ve akıllı sözleşmeler gibi yenilikçi uygulamalar da büyük önem taşımaktadır. Markalar, NFT'leri kullanarak dijital koleksiyonlar oluşturabilir, topluluk yönetimini blokzincir tabanlı yönetim mekanizmalarıyla sürdürebilir ve kullanıcılarla doğrudan etkileşim kurarak marka sadakatini güçlendirebilir.

5. TÜRK DİASPORASI İLE BAĞLARIN GÜÇLENDİRİLMESİ

Dijitalleşmenin yaygınlaşması, diaspora topluluklarının anavatanları ile bağlarını güçlendirmesi açısından yeni fırsatlar yaratmaktadır. Geleneksel diaspora ilişkileri büyük ölçüde fiziki ziyaretler, kültürel etkinlikler ve göç edilen ülkelerdeki sivil toplum faaliyetleri aracılığıyla sürdürülmekteydi (Yaldız, 2013). Ancak, WEB 3.0 teknolojilerinin sunduğu merkeziyetsizlik, etkileşimli içerik üretimi ve blockchain tabanlı kimlik doğrulama gibi yenilikçi araçlar sayesinde, diasporik topluluklarla bağ kurma süreci çok daha etkin bir hale gelmektedir.

Dijital vatandaşlık kavramının gelişimi, diaspora bireylerinin sadece anavatanları ile kültürel bağlarını sürdürmekle kalmayıp, aynı zamanda ekonomik, sosyal ve siyasal süreçlere doğrudan katılım göstermelerine de olanak tanımaktadır. Türk diasporası için WEB 3.0 ekosistemi, kültürel mirasın korunması, kimlik inşası ve kolektif bilinç oluşturulması gibi konularda güçlü bir zemin sunmaktadır.

5.1. Kültürel Etkileşim ve Dijital Vatandaşlık

Dijital vatandaşlık (Dede, 2024), bireylerin dijital platformlar aracılığıyla toplumlarına aktif olarak katılım göstermelerini ifade eder ve diaspora toplulukları için anavatan ile etkileşimi güçlendiren bir yapı sunmaktadır. Türk diasporası açısından, kültürel kimliğin korunması ve gelecek nesillere aktarılması büyük bir

önem taşımaktadır. WEB 3.0, artırılmış gerçeklik (AR) ve sanal gerçeklik (VR) gibi teknolojileri kullanarak, diaspora bireylerinin Türk kültürünü interaktif deneyimler aracılığıyla öğrenmelerini sağlayabilir.

Örneğin, sanal müzeler, tarihî simülasyonlar ve blockchain tabanlı kültürel miras kayıtları, diaspora bireylerinin anavatanları ile olan duygusal ve tarihî bağlarını güçlendirebilir. Ayrıca, merkeziyetsiz kimlik doğrulama sistemleri, diaspora bireylerinin dijital vatandaşlık kapsamında belirli devlet hizmetlerine erişimini sağlayarak, anavatan ile etkileşimlerini daha resmi bir düzeye taşıyabilir.

5.2. Sosyal Medya ve Etkileşimli İçerik Üretimi

WEB 3.0 ile sosyal medya, yalnızca iletişim platformları olmaktan çıkarak, topluluk yönetimi ve kültürel etkileşim merkezlerine dönüşmektedir. Geleneksel sosyal medya platformları, merkezi yapıları nedeniyle kullanıcı verilerini tekelleştirmekte ve içerik kontrolünü elinde bulundurmaktayken, WEB 3.0 tabanlı merkeziyetsiz sosyal medya platformları, kullanıcıların içerik üretimi ve yönetimi konusunda daha fazla söz sahibi olmalarını sağlamaktadır (Yurdabak & Deniz, 2023).

Türk diasporası, WEB 3.0 sosyal medya araçlarını kullanarak kendi kültürel içeriklerini üretebilir ve bu içerikleri küresel çapta yaygınlaştırabilir. Özellikle blockchain tabanlı içerik doğrulama sistemleri, sahte haberlerin ve yanlış bilgilerin önüne geçerek diasporik toplulukların anavatanlarıyla daha sağlıklı ilişkiler kurmasına yardımcı olabilir. Etkileşimli içerik üretimi, podcastler, video serileri ve sanal etkinlikler aracılığıyla diaspora bireylerinin aktif katılımını teşvik edebilir ve kültürel mirasın dijital ortamda sürdürülebilirliğini sağlayabilir.

5.3. Yenilikçi Katılım Modelleri

WEB 3.0 ekosistemi, diaspora bireylerinin anavatanlarıyla ilişkilerini sadece kültürel ve sosyal boyutta değil, aynı zamanda ekonomik ve politik düzeyde de güçlendirmektedir. Merkeziyetsiz otonom organizasyonlar (DAO'lar), diaspora bireylerinin topluluk temelli projelere katılımını sağlayarak kolektif karar alma süreçlerine doğrudan dahil olmalarına imkân tanımaktadır (Alkoç Karatekin, 2023).

Ayrıca, NFT tabanlı dijital aidiyet belgeleri, diaspora bireylerinin kültürel miraslarını sahiplenmelerine ve sürdürülebilir kalkınma projelerine katkı

sağlamalarına olanak tanıyabilir. Örneğin, Türk markaları, diaspora topluluklarıyla etkileşimlerini güçlendirmek için NFT tabanlı ödüllendirme sistemleri oluşturabilir veya diaspora bireylerinin Türk ekonomisine katkı sağlayabilmesi için blockchain tabanlı yatırım fonları geliştirebilir.

WEB 3.0 sayesinde diaspora toplulukları, yalnızca kültürel bağlarını sürdürmekle kalmaz, aynı zamanda ekonomik ve sosyal süreçlere de doğrudan katılım gösterebilir. Bu yeni dijital ekosistem, diasporanın anavatanlarıyla olan ilişkilerini daha sürdürülebilir, şeffaf ve etkileşimli bir hale getirmektedir.

6. SONUÇ VE GELECEK PERSPEKTİFLERİ

WEB 3.0 teknolojileri, markaların ve devletlerin geleneksel işleyiş mekanizmalarını köklü bir şekilde dönüştürmekte ve merkeziyetsiz, güvenilir, kullanıcı odaklı bir ekosistem sunmaktadır. Türk markalarının uluslararası arenada rekabet gücünü artırmaları, diaspora topluluklarıyla daha güçlü bağlar kurmaları ve marka sadakatini sürdürülebilir hale getirmeleri için WEB 3.0 ekosistemini benimsemeleri gerekmektedir. Bu dönüşüm, yalnızca teknolojik bir adaptasyon değil, aynı zamanda küresel dijital ekonominin yeni normlarına uyum sağlama sürecidir.

Bu çalışmada, WEB 3.0'ın Türk markalarının inşa edilmesindeki rolü, blockchain tabanlı güvenlik mekanizmaları, yapay zekâ destekli içerik üretimi, sanal gerçeklik aracılığıyla kültürel deneyimlerin güçlendirilmesi ve kriptoparaların dijital ekonomi modellerine entegrasyonu gibi temel bileşenler detaylandırılmıştır. Ayrıca, topluluk tabanlı marka sadakati, veri güvenliği ve dijital vatandaşlık gibi konular ele alınarak, WEB 3.0 teknolojilerinin diaspora ile etkileşimdeki yenilikçi katkıları ortaya konmuştur.

WEB 3.0'ın sağladığı merkeziyetsiz yapı, bireylerin ve toplulukların markalarla doğrudan etkileşime girmesini sağlamaktadır. Bu bağlamda, merkeziyetsiz sosyal medya platformları, blockchain tabanlı kimlik doğrulama sistemleri ve NFT (Non-Fungible Token) tabanlı dijital varlık yönetimi gibi uygulamalar, diaspora bireylerinin anavatanlarıyla daha güçlü bağlar kurmasına katkı sağlayacaktır. Örneğin, NFT'ler kültürel mirasın korunmasında bir araç olarak kullanılabilir ve diasporaya yönelik özel içerikler, ödüllendirme sistemleri ile desteklenerek diaspora bireylerinin sürece daha aktif katılım göstermesi sağlanabilir.

Bunun yanı sıra, WEB 3.0 teknolojilerinin sunduğu veri güvenliği ve kullanıcı mahremiyeti gibi özellikler, markaların tüketicileriyle daha güvenilir ilişkiler kurmasına olanak tanımaktadır. Geleneksel veri yönetimi sistemlerinin aksine, blockchain tabanlı veri depolama mekanizmaları, kullanıcıların bilgilerini merkezi bir otoriteye bağlı kalmadan güvenli bir şekilde saklamalarına imkân tanımaktadır. Bu durum, kullanıcı güvenini artırırken, veri ihlallerine ve siber saldırılara karşı daha dirençli bir sistem oluşturulmasını sağlamaktadır.

Gelecek perspektifleri açısından, WEB 3.0 teknolojilerinin entegrasyonu her geçen gün daha fazla önem kazanmaktadır. Türk markaları, uluslararası pazarlara açılma sürecinde blockchain tabanlı tedarik zinciri sistemleri, DAO'lar (Merkeziyetsiz Otonom Organizasyonlar) ve akıllı sözleşmeler gibi yenilikçi çözümleri benimseyerek dijital ekonomide daha güçlü bir konuma sahip olabilirler. Aynı zamanda, sanal gerçeklik ve artırılmış gerçeklik gibi teknolojiler, diaspora topluluklarına yönelik kültürel deneyimlerin daha etkin bir şekilde sunulmasını sağlayarak, küresel ölçekte marka algısını güçlendirecektir.

Sonuç olarak, WEB 3.0 ekosistemine entegrasyon, markalar ve diaspora toplulukları için bir zorunluluk haline gelmektedir. Türk markalarının dijitalleşme sürecini sadece ticari kazanç sağlama amacıyla değil, aynı zamanda diaspora ile sürdürülebilir ilişkiler geliştirme ve küresel marka kimliğini güçlendirme açısından da değerlendirmesi gerekmektedir. WEB 3.0'ın sunduğu fırsatlar, markaların uluslararası alanda kendilerini daha etkili bir şekilde konumlandırmalarını sağlarken, diaspora topluluklarının kültürel ve ekonomik katılımını teşvik ederek iki taraflı fayda sağlayan bir model oluşturacaktır. Gelecekte, WEB 3.0 teknolojilerinin daha da gelişmesiyle, Türk markalarının küresel rekabet gücü artacak ve diaspora ile olan bağları daha sağlam bir zemine oturacaktır.

KAYNAKÇA

- Alkoç Karatekin, Y. (2023). Merkeziyetsiz Otonom Kuruluşlar (DAO) ve Vadedilen Yeni Yönetim Anlayışı Üzerine Bir Literatür Taraması. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25(4), s. 1923-1934. doi:10.16953/deusosbil.1279201
- Aydoğdu, A. & Meder Çakır, H. (2024). Blockchain Teknolojisinin Uygulama Alanları ve Finans Sektörüne Etkisi. *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, s. 101-128.
- Brinkerhoff, J. F. (2009). Digital Diasporas: Identity and Transnational Engagement. *Cambridge University Press*.
- Budak, E. (2020). Türk Diasporasına Yönelik Dijital Diplomasi: Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Üzerine Bir İnceleme. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 8(1), s. 535-558.
- Çaşkurlu, E., & Arslan, C. B. (2021). Blokzincir Teknolojisi, Kripto Paralar ve Finansal Derinleşme: Türkiye Üzerine Bir Analiz. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(28), s. 97-124.
- Dede, A. (2024). Dijital İletişim, Dijital Vatandaşlık, Dijital Yönetişim ve CİMER. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), s. 355-365. doi:10.11616/asbi.1396928
- Diminescu, D. (2008). The Connected Migrant: An Epistemological Manifesto. *Social Science Information*, 47(4), 565-579. <https://doi.org/10.1177/0539018408096447>
- Garrigos-Simon, F. J., Lapiedra, R., & Ribera, T. B. (tarih yok). Social Networks and Web 3.0: Their Impact on the Management and Marketing of Organizations. *Management Decision*, 50(10), s. 1880-1890. doi:10.1108/00251741211279657
- Hassan, S., & Filippi, P. (2021). Decentralized Autonomous Organization. *Internet Policy Review*, 11(2). doi:10.14763/2021.2.1556
- Karahan, Ç., & Tüfekci, A. (2020). Blokzincir Teknolojisinin Dijital Kimlik Yönetiminde Kullanımı: Bir Sistematiik Haritalama Çalışması. *Politeknik Dergisi*, 23(2), s. 483-496. doi:10.2339/politeknik.654503
- Leurs, K., & Ponzanesi, S. (2018). Connected migrants: Encapsulation and cosmopolitanization. *Popular Communication*, 16(1), 4-20. <https://doi.org/10.1080/15405702.2017.1418359>
- Mecek, M. & Yılmaz, V. (2021). Postmodern Kamu Yönetimi Ekseninde Yerel Yönetişim ve Katılım. *Postmodern Kamu Yönetimi: Kavramlar, Teoriler, Yaklaşımlar* (Ed. B. Parlak, K. C. Doğan), Nobel Yayınları, Ankara, s. 231-273.

- Öztürk, E., & Berber, A. (2024). Blockzincir Teknolojisi ve Akıllı Sözleşmeler: Temel Yapı, Özellikler ve Veri Güvenliği Perspektifi. *Periodicum Iuris*, 2(1), s. 33-76. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/pid/issue/83580/1402270> adresinden alındı
- Pirjan, A., Petroşanu, D.-M., Huth, M., & Negoita, M. (2015). Research Issues Regarding The Bitcoin And Alternative Coins Digital Currencies. *Romanian Economic Business Review*, 9(1), s. 199-212. <https://ideas.repec.org/a/rau/journal/v9y2015i1p199-212.html> adresinden alındı
- Polat, C. (2015). *Siyasal Pazarlama ve İletişim*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Sala, N. (2021). Virtual Reality, Augmented Reality, and Mixed Reality in Education: A Brief Overview. D. H. Choi, A. Dailey-Hebert, & J. S. Estes içinde, *Current and Prospective Applications of Virtual Reality in Higher Education* (s. 26). doi:10.4018/978-1-7998-4960-5.ch003
- Şeker, P. (2025). Türkiye’de Dijital Pazarlama Stratejilerinde Yapay Zekanın Etkisi ve Geleceği. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(1), s. 447-462.
- Yaldız, F. (2013). Diaspora Kavramı: Tarihçe, Gelişme ve Tartışmalar. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*(18), s. 289-318. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkiyat/issue/16661/510112> adresinden alındı
- Yılmaz, V. & Mecek, M. (2021). Kavram ve Kuramsal Açından Türkiye’de Dijital Kamu Yönetimi ve Dönüşümü. *Kamu Yönetiminde Değişim Olgusu: Global Trendler ve Yeni Paradigmalar* (Ed. B. Akıncı), Nobel Yayınları, Ankara, s. 103-138.
- Yurdabak, M. K., & Deniz, R. B. (2023). Web 3.0’da Fırsatlar ve Meydan Okuma: Merkeziyetsiz İnternet İşletmelere Neler Vadediyor? *Turkish Journal of Marketing Research*, 2(2), s. 163-175. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tujomr/issue/87598/1561716> adresinden alındı
- Zetzsche, D. A., Arner, D. W. and Buckley, R. P. (2020). *Decentralized Finance (DeFi) Journal of Financial Regulation*, 6, 172–203. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3539194>

DEĞİŞİM YÖNETİMİNDE BAŞARININ ANAHTARI: PSİKOLOJİK GÜVENLİK VE LİDERLİK

Gülnaz Kılıç Özkaynar¹⁰⁶

Ömer Nabi Baykal¹⁰⁷

ÖZET

Bu araştırma, örgütlerde değişim yönetimi süreçlerinin başarıya ulaşmasında psikolojik güvenlik ve liderliğin kritik rolünü incelemektedir. Değişim yönetimi, örgütlerin dinamik ve rekabetçi çevresel koşullara uyum sağlamak amacıyla yapısal, kültürel ve operasyonel dönüşümleri gerçekleştirme sürecini ifade etmektedir. Bu süreçte psikolojik güvenlik çalışanların hata yapma ve risk alma korkusu olmadan fikirlerini özgürce ifade edebildikleri bir ortam yaratarak yenilikçi çözümlerin ortaya çıkmasını ve değişime aktif katılımı teşvik etmektedir. Psikolojik güvenlik, özellikle değişim süreçlerinde ortaya çıkan belirsizlik ve direnç gibi zorlukların aşılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Liderlik ise değişim yönetimi süreçlerinin hem stratejik hem de operasyonel boyutlarında belirleyici bir faktör olarak kabul edilmektedir. Etkili liderler, vizyoner yaklaşımları ve açık iletişim stratejileri ile çalışanların motivasyonunu artırarak onların değişim sürecine aktif katılmalarını sağlamaktadır. Dönüşümcü liderlik yaklaşımı, özellikle psikolojik güvenliğini pekiştirerek çalışanların kendilerini değerli hissetmelerini ve yenilikçi düşünciyi

106 Dr., Türasaş Genel Müdürlüğü, gulnazklc@gmail.com, 0000-0002-0002-4526

107 Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, obaykal@cumhuriyet.edu.tr, 0000-0002-8196-3735

teşvik etmelerini kolaylaştırmaktadır. Bu liderlik tarzı, örgüt içindeki hiyerarşik bariyerleri yıkarak bilgi akışını hızlandırmakta ve değişim süreçlerinin daha etkin bir şekilde yönetilmesine katkıda bulunmaktadır. Bu araştırma, psikolojik güvenlik ve liderlik stratejilerinin uyumlu bir şekilde uygulanmasının örgütlerin çevresel değişimlere uyum sağlama, rekabet avantajı elde etme ve sürdürülebilir başarıyı yakalama süreçlerinde belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, örgütlerin psikolojik güvenliği tesis etmeye yönelik stratejiler geliştirmesi ve etkili liderlik uygulamalarını benimsemesi değişim yönetimi süreçlerinin başarıya ulaşması açısından büyük önem taşımaktadır. Gelecekte yapılacak çalışmalarda bu unsurların farklı sektörlerde ve kültürlerde etkileri incelenerek örgütlerin değişim yönetimi kapasitelerini güçlendirmeye yönelik stratejiler geliştirilebilir.

Anahtar Kelimeler: Liderlik, Psikolojik Güvenlik, Değişim Yönetimi, Örgütsel Dönüşüm.

The Key to Success in Change Management: Psychological Safety and Leadership

ABSTRACT

This research examines the critical role of psychological safety and leadership in the success of change management processes in organizations. Change management refers to the process by which organizations carry out structural, cultural, and operational transformations in order to adapt to dynamic and competitive environmental conditions. In this process, psychological safety encourages the emergence of innovative solutions and active participation in change by creating an environment where employees can freely express their ideas without fear of making mistakes and taking risks. Psychological safety plays an instrumental role in overcoming challenges, such as uncertainty and resistance, that arise especially in change processes. Leadership is recognized as a determining factor in both the strategic and operational dimensions of change management processes. Effective leaders, with their visionary approaches and open communication strategies, increase the motivation of employees and enable them to actively participate in the change process. The transformational leadership approach makes it easier for employees to feel valued and encourages innovative thinking, especially by reinforcing psychological safety. This leadership style has been shown to accelerate the flow of information by breaking down hierarchical barriers within the organization and to contribute to more effective management of change processes. This study reveals that the harmonious implementation of psychological safety and leadership strategies

is decisive for organizations to adapt to environmental changes, gain competitive advantage, and achieve sustainable success. In this context, it is of great importance for organizations to develop strategies to establish psychological safety and adopt effective leadership practices in order to achieve success in change management processes. Subsequent studies may explore the impact of these factors across diverse sectors and cultures, with the objective of formulating strategies to fortify them.

Keywords: Leadership, Psychological Safety, Change Management, Organizational Transformation.

1. GİRİŞ

Değişim yönetimi, mevcut durumun analiz edilip yeni hedeflere yönelik dönüşüm süreçlerinin planlı ya da sıradan biçimde gerçekleştirilmesi olarak tanımlanmaktadır. Günümüzün küreselleşen, teknolojik ilerlemelerle şekillenen ve rekabet baskısının arttığı iş dünyasında, örgütlerin iç ve dış çevresel faktörlere uyum sağlamak amacıyla yapısal, kültürel ve operasyonel dönüşümler gerçekleştirmeleri kaçınılmaz hale gelmiştir (Lewin, 1951). Bu dönüşüm süreci, örgütlerin adaptasyon yeteneklerini güçlendirerek sürdürülebilir rekabet avantajı elde etmelerine zemin hazırlamaktadır.

Örgütlerde değişim süreçlerinin etkin bir şekilde yönetilmesinde karşılaşılan en önemli zorluklardan biri çalışan direncidir. Bu direnç, belirsizlik, güven eksikliği ve alışılmış düzenin korunmasına yönelik eğilimlerden kaynaklanmaktadır (Schein, 2010). Bu noktada psikolojik güvenlik kavramı devreye girmektedir. Çalışanların hata yapma, risk alma ve yeni fikirler üretme süreçlerinde yargılanma ya da cezalandırılma korkusu olmaksızın kendilerini ifade edebilmelerini sağlayan güven ortamını tanımlamaktadır (Edmondson, 2003). Psikolojik güvenliğin varlığı, örgüt içi açık iletişimi ve işbirliğini artırarak değişim süreçlerinin başarıya ulaşmasında önemli bir destek mekanizması oluşturmaktadır.

Değişim yönetiminde liderliğin önemi örgütlerin stratejik dönüşüm süreçlerini yönlendirme, belirsizlikleri azaltma ve çalışanların motivasyonunu artırma açısından kritik bir rol oynamaktadır (Kotter, 2012). Etkili liderler, değişimin gerekliliğini net bir şekilde ortaya koyarak vizyonlarını paylaşmakta ve çalışanların sürece aktif katılımını teşvik etmektedir (Northouse, 2014). Dönüşümcü liderlik yaklaşımı, örgüt içindeki hiyerarşik bariyerleri yıkarak bilgi akışını hızlandırmak

ve psikolojik güvenlik ortamını tesis etmek suretiyle değişime direnç gösteren unsurların aşılmasına katkıda bulunmaktadır (Bass, 2000).

Bu araştırmada, değişim yönetiminin örgütlerde sürdürülebilir rekabet avantajı elde edilmesi ve varlığın devamlılığı açısından önemine odaklanılmıştır. Bu kapsamda psikolojik güvenlik ve liderlik unsurlarının, değişim yönetim sürecinde etkinliği incelenmiştir. Araştırma, örgüt içi dönüşüm süreçlerinde karşılaşılan çalışan direncinin, iletişim eksikliklerinin ve belirsizliklerin, psikolojik güvenlik ortamı ve liderlik stratejileri ile nasıl azaltılabileceğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Böylece iş hayatında örgütlerin adaptasyon kapasitesinin artırılmasına yönelik stratejik öneriler geliştirilmesi hedeflenmektedir.

2. DEĞİŞİM YÖNETİMİ

Değişim, mevcut durumun farklı bir hale evrilmesi sürecidir. Bu süreç hem bireysel hem de örgütsel düzeyde gözlemlenebilir, planlı ya da plansız bir şekilde gerçekleşebilmektedir (Lauer, 2021). Kuramsal yaklaşımlara göre değişim süreci mevcut durumun analiz edilmesi, yeni bir hedefe doğru geçişin sağlanması ve bu yeni durumun kalıcı hale getirilmesi aşamalarını içermektedir (Lewin, 1951; Kotter, 2012). Özellikle örgütlerde değişim, çevresel faktörlere uyum sağlamak, rekabet avantajı elde etmek ve sürdürülebilir performans gösterebilmek için kritik bir unsurdur (Cummings & Worley, 2014). Bu bağlamda değişim süreci yapısal, kültürel ve operasyonel boyutlarda farklılaşan uygulamalara yer vermekte (Hayes, 2022) ve her bir boyut örgütün adaptasyon yeteneğini güçlendirmeye yönelik stratejik adımlar içermektedir.

Değişim yönetimi, örgütlerin iç ve dış çevresel faktörlere uyum sağlamak amacıyla yapısal, kültürel ve operasyonel dönüşümler gerçekleştirme sürecini ifade etmektedir (Oreg, 2006). Küreselleşme, teknolojik ilerlemeler, rekabet baskısı ve tüketici taleplerindeki farklılaşmalar örgütleri sürekli bir değişim sürecine zorlamaktadır (Wanberg & Banas, 2000). Bu bağlamda değişim yönetimi, örgütlerin sürdürülebilir rekabet avantajı elde etmeleri ve varlıklarını devam ettirebilmeleri için kritik bir öneme sahiptir.

Değişim yönetimi süreci, genellikle üç temel aşamadan oluşmaktadır. Bunlar değişim ihtiyacının belirlenmesi, değişim planının tasarlanması ve uygulanması ve değişimin kurumsallaştırılması şeklindedir (Aktan, 2011). İlk aşamada, örgütün

mevcut durumu analiz edilerek deęişim gereklilięi ortaya konulmaktadır. Bu ařamada SWOT analizi, PESTEL analizi gibi stratejik analiz araçları kullanılarak örgütün iç ve dıř çevresel faktörleri deęerlendirilir (Lines, 2004). İkinci ařamada deęişim hedefleri belirlenir ve bu hedeflere ulaşmak için stratejiler geliştirilir. Son ařamada ise deęişimin kalıcı hale gelmesi için gerekli adımlar atılır ve süreçler kurumsal kültüre entegre edilir (Rafferty, Jimmieson, & Armenakis, 2013).

Deęişim yönetimi sürecinde karşılaşılan en önemli zorluklardan biri çalışan direncidir (Özdemir & Küçüker, 2022). Çalışanlar belirsizlik, güven eksikliği ve alışkanlıklarını koruma eğilimi nedeniyle deęişime karşı direnç gösterebilmektedir (Alwetwat, 2023). Bu direnci azaltmak için örgütlerin psikolojik güvenlik ortamı oluřturması büyük önem taşımaktadır (Edmondson & Lei, 2014). Bu tür bir ortam, çalışanların deęişim sürecine aktif katılımını teşvik etmekte ve deęişimin başarıya ulaşma olasılıęını artırmaktadır.

Deęişim yönetiminde başarıya ulaşmak için liderlik ve iletişim de önemli rol oynamaktadır. Liderler, deęişim vizyonunu net bir şekilde ortaya koymalı ve bu vizyonu çalışanlara etkili bir şekilde aktarmalıdır (Özkaynar & Öncül, 2019). Ayrıca deęişim sürecinde şeffaf ve sürekli bir iletişim sağlanarak çalışanların sürece dair endişeleri giderilmeli ve katkıda bulunmaları teşvik edilmelidir (Bartan & Boztepe Tařkıran, 2018). Örgütlerde deęişim yönetimi, dinamik iş çevrelerinde hayatta kalmanın ve rekabet avantajı elde etmenin temel bir gereklilięidir (Weick & Quinn, 1999). Bu süreçte çalışanların psikolojik güvenlięini sağlamak etkili liderlik ve iletişim stratejileri geliřtirmek deęişimin başarıya ulaşması için kritik faktörlerdir. Örgütler bu unsurları dikkate alarak deęişim süreçlerini daha etkili bir şekilde yönetebilir ve uzun vadeli başarı elde edebilir.

3. PSİKOLOJİK GÜVENLİK

Psikolojik güvenlik, bireylerin hata yapma, sorgulama ve yeni fikirler ortaya koyma süreçlerinde olumsuz yargılanma ya da cezalandırılma korkusu olmaksızın kendilerini ifade edebildikleri bir örgütsel iklimi tanımlamaktadır (Edmondson, 2003). Bu kavram özellikle ekip çalışması ve öğrenme süreçleri açısından önem arz etmektedir. Çünkü psikolojik güvenlik çalışanlar arası açık iletişimi, işbirliğini ve inovasyonu destekleyerek örgütlerin dinamik çevrelerine uyum sağlamlarına olanak tanımaktadır (Kahn, 1990).

Psikolojik güvenliğin kurumsal kültüre dahil edilmesi, çalışanların katılımı, yaratıcılığı ve genel performansı üzerinde olumlu bir etkiye sahip olabilir. Ancak, psikolojik güvenliğin sağlanması ve sürdürülmesinin liderlikten bilinçli çabalar, net iletişim ve saygılı davranışın tutarlı bir şekilde modellenmesini gerektirdiğini belirtmek önemlidir. Kuruluşlar gelişmeye ve yeni zorluklarla karşılaşmaya devam ettikçe, psikolojik güvenlik kavramı inovasyonu, iş birliğini ve uyum sağlamayı teşvik etmede önemli bir husus olmaya devam edecektir (Yazıcı & Mecek, 2023).

Çalışanların örgüt içerisinde kendilerini rahat ifade edebilmeleri, risk alabilmeleri ve hata yapmalarının doğal bir durum olarak kabul edilmesi onların öğrenme sürecine katkıda bulunduğunun göz önüne alınması gerekmektedir (Frazier vd., 2017). Psikolojik güvenlik kavramının temel özelliklerinden biri çalışanların fikirlerini ve görüşlerini paylaşırken yargılanma ya da cezalandırılma korkusu yaşamamalarıdır. Böylece çalışanlar, yenilikçi düşünce ve yaratıcı çözümler geliştirmek üzere risk almayı teşvik eden bir ortamda bulunurlar (Erkutlu, Kayacan, & Özdemir, 2021). Bir diğer önemli özellik, örgüt içindeki açık ve dürüst iletişimin desteklenmesidir. Psikolojik güvenlik ortamında, çalışanlar arasında bilgi alışverişi ve geri bildirim mekanizmaları etkin bir şekilde işlemektedir (Özkaynar, 2024). Bu durum ekip üyeleri arasında güven ve işbirliğini artırarak, örgütsel öğrenme ve gelişme süreçlerine olumlu yansımalar getirmektedir.

Öğrenme ve gelişim, psikolojik güvenliğin bir diğer boyutunu oluşturmaktadır. Bu bağlamda, hataların ve başarısızlıkların bireysel ve ekip düzeyinde öğrenme fırsatları olarak değerlendirilmesi, sürekli gelişim kültürünü desteklemektedir (Edmondson, 1999). Çalışanlar, yaşadıkları deneyimleri paylaşarak hem kişisel hem de mesleki bilgi birikimlerini artırırlar. Bu durum örgütün adaptasyon yeteneğini güçlendirmektedir (Özer, Müceldili, & Erdil, 2021). Son olarak psikolojik güvenliğin sağlandığı ortamlar empati ve destek mekanizmalarının gelişmesine olanak tanımaktadır. Çalışanlar birbirlerine karşı duyarlı ve destekleyici davranışlar sergileyerek örgütsel bağlılık ve aidiyet duygusunu pekiştirmektedir. Bu durum örgüt içindeki sosyal bağların kuvvetlenmesine ve ortak hedeflere ulaşmada kolektif bir çaba gösterilmesine zemin hazırlamaktadır.

4. LİDERLİK

Liderlik, bireylerin belirli hedeflere ulaşmak amacıyla diğer bireyleri etkileme, yönlendirme ve motive etme süreci olarak tanımlanmaktadır. Örgütsel bağlamda liderlik stratejik yön tayini, vizyon oluşturma ve ekip dinamiklerini yönetme gibi unsurları kapsamaktadır (Northouse, 2014). Etkili liderler, sadece karar alma süreçlerini yönlendirmekle kalmaz aynı zamanda çalışanların bağlılığını ve motivasyonunu artırarak örgütsel verimliliği yükseltirler (Bass, 2000). Liderlik süreçleri durumsal faktörler, bireysel yetkinlikler ve örgütsel kültür ile doğrudan ilişkili olup farklı liderlik tarzlarının (dönüşümcü, etkileşimci, otokratik, demokratik vb.) örgütsel başarı üzerinde farklı etkileri bulunabilmektedir (Yukl, 2013).

Etkili liderlik, örgüt içindeki belirsizlik ve karmaşıklık dönemlerinde yön belirleyici bir unsur olarak öne çıkmakta ve çalışanların ortak hedefler doğrultusunda uyum içinde hareket etmelerini sağlamaktadır (Özkaynar & Öncül, 2019). Bu bağlamda liderler yalnızca yöneticilik işlevi görmekle kalmaz aynı zamanda örgüt kültürünün şekillenmesinde (Northouse, 2014) ve inovasyon süreçlerinin desteklenmesinde de kritik bir rol üstlenirler (Yukl, 2013).

Örgütsel başarı açısından liderliğin önemi çalışan bağlılığı ve motivasyonunun artırılması, etkili iletişim ve koordinasyonun sağlanması, değişim süreçlerinin yönetilmesi gibi unsurlarla ortaya konulmaktadır (Avolio & Gardner, 2005). Dönüşümcü liderlik, çalışanların potansiyellerini ortaya çıkarmaya yönelik stratejileri ile örgütlerin çevresel değişimlere hızlı adapte olmasına olanak tanımaktadır. Liderlerin sunduğu ilham ve destek yaratıcı düşüncüyü teşvik etmektedir (Bakan & Doğan, 2013). Böylece liderlik sadece bireysel performansı değil aynı zamanda örgütsel verimliliği ve rekabet avantajını artıran dinamik bir güç olarak değerlendirilmektedir.

Liderlik, örgütlerde psikolojik güvenliğin tesis edilmesinde merkezi bir rol oynamaktadır. Çünkü etkili liderler, destekleyici iletişim ve açık geri bildirim mekanizmaları oluşturarak çalışanların hata yapma korkusu olmaksızın fikirlerini paylaşmalarını ve yenilikçi çözümler geliştirmelerini sağlamaktadır. Bu bağlamda dönüşümcü liderlik yaklaşımları, çalışanların kendilerini değerli hissetmelerini ve risk almaya daha açık olmalarını katkı sağlamaktadır. Dolayısıyla liderlik davranışları örgütsel öğrenme ile adaptasyon süreçlerinin hızlanmasında ve psikolojik güvenliğin artırılmasında etkili olabilmektedir.

5. DEĞİŞİM YÖNETİMİNDE PSİKOLOJİK GÜVENLİĞİN ÖNEMİ

Değişim yönetimi süreçlerinde örgütlerin dinamik ve belirsiz iç ve dış çevre koşullarına uyum sağlayabilmeleri büyük ölçüde psikolojik güvenliğin tesis edilmesine bağlıdır. Psikolojik güvenlik, çalışanların hata yapma, risk alma ve yaratıcı fikirler önerme konusunda kendilerini özgürce ifade edebildikleri bir ortam yaratarak örgütsel yenilikçiliği ve adaptasyonu desteklemektedir (Edmondson, 1999). Bu güven ortamı özellikle değişim süreçlerinin doğasında bulunan belirsizlik ve direnç gibi zorlukların aşılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Çalışanların psikolojik olarak güvende hissetmeleri hem bireysel hem de kolektif düzeyde yenilikçi çözümler geliştirmelerine olanak tanırken, aynı zamanda değişim süreçlerine aktif katılımlarını teşvik etmektedir (Özkaynar, 2024). Bu durum örgütlerin değişime daha hızlı ve etkin bir şekilde yanıt vermesini sağlayarak sürdürülebilir bir rekabet avantajı elde etmelerine katkıda bulunmaktadır. Dolayısıyla psikolojik güvenlik, değişim yönetimi süreçlerinin başarıya ulaşmasında temel bir unsur olarak öne çıkmaktadır.

Psikolojik güvenlik, örgütlerde etkili iletişim ve bilgi paylaşımının artmasına zemin hazırlayarak değişim süreçlerinin daha verimli bir şekilde yönetilmesine katkıda bulunmaktadır. Çalışanlar başarısızlık korkusu yaşamadan fikirlerini özgürce ifade edebildiklerinde örgütsel öğrenme ve uyum süreçleri güçlenmektedir (Kahn, 1990). Bu durum örgütlerin değişen çevresel koşullara daha hızlı ve esnek bir şekilde adapte olmalarını sağlarken aynı zamanda yenilikçi yaklaşımların ve yaratıcı çözümlerin ortaya çıkmasını teşvik etmektedir. Psikolojik güvenliğin sağladığı bu açık ve destekleyici ortam, çalışanların değişim süreçlerine aktif katılımını artırarak örgütün stratejik hedeflerine ulaşmasını kolaylaştırmaktadır (Edmondson, 2003) Nitekim psikolojik güvenlik, değişim yönetimi süreçlerinin başarıyla yürütülmesinde önemli bir rol oynayarak örgütlerin rekabet avantajını sürdürülebilir kılmalarına olanak tanımaktadır. Bu nedenle örgütlerin psikolojik güvenliği tesis etmeye yönelik stratejiler geliştirmesi hem içsel uyumu hem de dışsal rekabetçiliği güçlendirmek açısından büyük önem taşımaktadır.

Liderlik yaklaşımları, özellikle psikolojik güvenliğin tesis edilmesinde ve sürdürülmesinde belirleyici olabilmektedir. Dönüşümcü liderlik yaklaşımı, çalışanların bireysel katkılarını ön plana çıkararak onları destekleyen ve motive eden stratejilerle psikolojik güvenliği güçlendirmektedir (Kotter, 2012). Bu liderlik

tarzı, örgüt içinde açıklık, şeffaflık ve güven ilkelerini benimseyerek çalışanların değişim süreçlerine aktif ve anlamlı bir şekilde katılımını teşvik etmektedir (Zaccaro, 2007). Dolayısıyla dönüşümcü liderlik, psikolojik güvenliği pekiştirerek örgütlerin değişim süreçlerini daha etkin bir şekilde yönetmelerine ve uzun vadeli rekabet avantajı elde etmelerine katkıda bulunmaktadır. Bu liderlik yaklaşımı, örgütlerin hem içsel uyumunu hem de dışsal esnekliğini artırarak sürdürülebilir bir başarı elde etmelerini sağlar.

Sonuç olarak değişim yönetiminde psikolojik güvenlik, örgütlerin dinamik çevre koşullarına etkin bir biçimde uyum sağlayabilmeleri için vazgeçilmez bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Çalışanların kendilerini ifade edebildikleri, hatalardan ders çıkarabildikleri ve yenilikçi çözümler üretebildikleri bir ortam değişim sürecinin başarısını doğrudan etkilemektedir. Bu gelişmeler örgütsel verimlilik ve sürdürülebilir rekabet avantajı elde edilmesine katkıda bulunmaktadır.

6. DEĞİŞİM YÖNETİMİNDE LİDERLİĞİN ÖNEMİ

Değişim yönetimi süreçlerinde liderlik, örgütlerin dinamik ve belirsiz çevresel koşullarına uyum sağlama ve stratejik dönüşümleri etkin bir şekilde hayata geçirme becerilerinin merkezinde yer almaktadır. Liderler, örgüt içinde değişime yönelik bir vizyon oluşturarak, bu vizyonu paydaşlara aktarma ve örgüt kültürünü dönüştürme sorumluluğunu üstlenirler (Judge & Piccolo, 2004). Bu süreçte liderlerin iletişim becerileri, karar verme yetkinlikleri ve çalışanların motivasyonunu artırma kapasiteleri önemli bir rol oynamaktadır. Ayrıca değişim direncini azaltmak ve örgüt üyelerinin değişime aktif katılımını sağlamak liderlerin sahip olması gereken temel yetkinlikler arasındadır (Alwetwat, 2023). Bu bağlamda liderlik, örgütlerin çevresel değişimlere uyum sağlama süreçlerinde stratejik esneklik kazanmalarını ve sürdürülebilir bir rekabet avantajı elde etmelerini mümkün kılmaktadır.

Dönüşümcü liderlik modeli, liderlerin örgüt içinde stratejik bir vizyon belirleyerek bu vizyonu açık ve etkili bir şekilde paylaşımlarını temel almaktadır. Bu süreçte liderlerin vizyoner yaklaşımları, çalışanların bireysel ve kolektif motivasyonlarını artırarak örgütün hedeflerine ulaşma yönündeki bağlılıklarını güçlendirmektedir (Bass, 2000). Aynı zamanda dönüşümcü liderler, çalışanları yaratıcı düşünceye teşvik ederek farklı çözümlerin ortaya çıkmasını sağlamakta ve örgüt içinde sinerjik bir iş birliği ortamı oluşturmaktadır. Bu yaklaşım geleneksel

hiyerarşik yapıların katılığını esneterek bilgi paylaşımını kolaylaştırmakta ve örgüt içi iletişim kanallarını daha etkin hale getirmektedir (Avolio & Gardner, 2005). Böylece bilgi akışının hızlanması ve karar alma süreçlerinin daha katılımcı bir şekilde işlemesi örgütün çevresel değişimlere daha hızlı ve esnek bir şekilde uyum sağlamasına imkân tanımaktadır. Sonuç olarak dönüşümcü liderlik, örgütlerin yenilikçi kapasitelerini artırarak sürdürülebilir bir rekabet avantajı elde etmelerine katkıda bulunmaktadır.

Örgütlerde liderler, değişim sürecinde yaşanan belirsizlikleri minimize etmek için stratejik bir vizyon sunarak örgüt üyelerine yön ve güven aşılayabilirler. Bu vizyon, çalışanların değişimin gerekliliğini anlamalarını ve sürece aktif olarak katılmalarını kolaylaştırmaktadır (Day & Harrison, 2011). Aynı zamanda liderler, değişime karşı oluşabilecek direnci azaltmak için açık ve şeffaf bir iletişim kanalı oluşturabilirler. Çalışanların endişelerini dinleyerek bu endişelere yönelik çözümler üretebilir, değişimin bireysel ve örgütsel faydalarını vurgulayabilirler (Tengilimoğlu, 2005). Bu süreçte liderlerin empati kurma, motive etme ve güven inşa etme gibi yetkinlikleri çalışanların değişime uyum sağlamalarını kolaylaştırır. Diğer taraftan bu durum örgüt içindeki hiyerarşik bariyerlerin yıkılmasına ve bilgi akışının hızlanmasına olanak tanıyabilir. Dolayısıyla etkili liderlik, değişim yönetimi süreçlerinde belirsizlik ve direnç gibi engellerin aşılmasını sağlayarak örgütlerin dönüşümü başarıyla gerçekleştirmesine katkıda bulunabilir.

Liderlik, değişim yönetimi süreçlerinin hem stratejik hem de operasyonel boyutlarında önemli bir rol üstlenerek örgütlerin dinamik ve rekabetçi çevresel koşullara uyum sağlama kapasitelerini artırmaktadır. Stratejik düzeyde liderler, örgütün uzun vadeli hedeflerini belirleyen bir vizyon ortaya koymakta ve bu vizyonu paydaşlara etkili bir şekilde aktararak değişimin yönünü ve amacını netleştirmektedir. Operasyonel düzeyde ise liderler, değişim sürecinin günlük işleyişini yöneterek kaynakların etkin kullanımını sağlamakta ve süreçlerin sorunsuz bir şekilde ilerlemesini garanti altına almaktadır. Etkili liderler, açık ve şeffaf iletişim stratejileri benimseyerek çalışanların değişime yönelik endişelerini giderir ve onların sürece aktif katılımını teşvik ederler. Aynı zamanda liderlerin çalışanlarına empati ile yaklaşmaları onların ihtiyaçlarını anlamalarına katkı sağlar. Bu süreç çalışanların motivasyonlarını artırır ve onların değişim direncini en aza indirir. Bu bütünsel yaklaşım örgütlerin değişim süreçlerini başarıyla yönetmelerini sağlarken örgütsel verimliliği artırmakta ve sürdürülebilir bir rekabet avantajı

elde etmelerine olanak tanımaktadır. Neticede liderlik, deęişim yönetiminin her aşamasında belirleyici bir faktör olarak öne çıkmakta ve örgütlerin çevresel zorluklarla başa çıkma yeteneklerini güçlendirmektedir.

7. SONUÇ

Araştırmada ulaşılan kaynaklar, örgütlerde deęişim yönetimi süreçlerinin başarıya ulaşabilmesi için çalışanların psikolojik güvenliğini destekleyen uygulamalar ile etkili liderlik stratejilerinin uyumlu bir şekilde uygulanması gerektiğini göstermektedir. Psikolojik güvenlik, çalışanların risk alma, hata yapma ve fikirlerini özgürce ifade etme konusunda kendilerini güvende hissetmelerini sağlayan bir ortam yaratmaktadır. Bu tür bir ortam, deęişim süreçlerine yönelik direnci azaltırken çalışanların yenilikçi çözümler üretme ve sürece aktif katılım gösterme eğilimlerini artırmaktadır. Etkili liderlik stratejileri ise bu süreçte önemli bir rol oynayarak liderlerin çalışanlara açık ve şeffaf bir iletişim kanalı sunmalarını, onların endişelerini dinlemelerini ve deęişimin gerekliliğini ikna edici bir şekilde aktarmalarını kapsamaktadır. Liderlerin empati temelli yaklaşımları ve çalışanları destekleyici tutumları onların psikolojik güvenlik algılarını güçlendirmekte ve deęişime uyum sürecini kolaylaştırmaktadır. Dolayısıyla psikolojik güvenlik ve etkili liderlik stratejilerinin bir arada uygulanması, deęişim yönetimi süreçlerinin başarıya ulaşmasını sağlayarak örgütlerin çevresel deęişimlere karşı esneklik kazanmalarına ve sürdürülebilir bir rekabet avantajı elde etmelerine katkıda bulunmaktadır.

Deęişim süreçlerinde, örgütlerin mevcut durumu kapsamlı bir şekilde analiz edilerek yeni hedeflere ulaşmak için dönüşüm adımlarını planlamaları ve uygulamaları büyük önem taşımaktadır. Bu süreçte örgütlerin yapısal, kültürel ve operasyonel boyutlarda stratejik yaklaşımlar geliştirmeleri gerekmektedir. Yapısal boyutta, örgütün hiyerarşik düzeni, iş süreçleri ve kaynak dağılımı gibi unsurların deęişime uygun hale getirilmesi dönüşümün etkin bir şekilde yönetilmesini sağlamaktadır. Kültürel boyutta ise örgüt içindeki değerler, normlar ve davranış kalıplarının deęişime uyumlu hale getirilmesi çalışanların sürece adaptasyonunu kolaylaştırmakta ve deęişim direncini azaltmaktadır. Operasyonel boyutta ise günlük iş süreçlerinin yeniden düzenlenmesi, teknolojik altyapının güçlendirilmesi ve performans yönetimi sistemlerinin gözden geçirilmesi deęişimin başarıyla uygulanmasına katkıda bulunabilir. Bu üç boyutun birbiriyle uyumlu ve bütünlük

bir şekilde ele alınması, örgütlerin değişim süreçlerini daha etkin bir şekilde yönetmelerini ve stratejik hedeflerine ulaşmalarını mümkün kılacaktır.

Sonuç olarak örgütlerde değişim yönetimi süreçlerinin etkin bir şekilde yürütülebilmesi çalışanların psikolojik güvenliğinin sağlanması ve sürdürülebilir liderlik uygulamalarının benimsenmesiyle doğrudan ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Psikolojik güvenlik, çalışanların kendilerini özgürce ifade edebildikleri, hata yapma korkusu olmadan yenilikçi fikirler üretebildikleri ve değişim süreçlerine aktif olarak katılabildikleri bir ortam yaratmaktadır. Bu durum değişime yönelik direncin azaltılmasına ve örgütsel adaptasyonun hızlanmasına katkıda bulunmaktadır. Diğer taraftan sürdürülebilir liderlik uygulamaları, liderlerin vizyoner yaklaşımları, etkili iletişim becerileri ve empati temelli tutumları aracılığıyla çalışanların motivasyonunu artmakta ve değişim sürecinin başarıyla yönetilmesini sağlamaktadır. Bu iki unsurun uyumlu bir şekilde uygulanması örgütlerin çevresel değişimlere uyum sağlama, rekabet avantajı elde etme ve uzun vadeli başarıyı sürdürme kapasitelerini güçlendirebilir. Bu çalışma dinamik ve belirsiz iş ortamlarında örgütlerin rekabet gücünü artırabilmeleri için psikolojik güvenlik ve liderlik stratejilerinin vazgeçilmez bileşenler olduğunu ortaya koymaktadır. Bu nedenle örgütlerin değişim yönetimi süreçlerinde bu iki unsuru dikkate almaları hem içsel uyumu hem de dışsal rekabetçiliği destekleyerek sürdürülebilir bir başarı elde etmelerini mümkün kılmaktadır.

Araştırma kapsamında elde edilen bulgular, gelecekte yapılacak çalışmalar için önemli yönlendirmeler sunmaktadır. Öncelikle değişim yönetimi süreçlerinde psikolojik güvenlik ve liderlik stratejilerinin etkisini daha derinlemesine inceleyen nitel ve nicel araştırmaların yapılması tavsiye edilmektedir. Bu bağlamda farklı sektörlerdeki örgütler üzerinde karşılaştırmalı çalışmalar yapılarak sektörel dinamiklerin değişim yönetimi üzerindeki etkileri analiz edilebilir. Ayrıca psikolojik güvenlik ve liderlik uygulamalarının uzun vadeli etkilerini ölçmeye yönelik boylamsal çalışmalar, bu unsurların örgütsel performans ve sürdürülebilirlik üzerindeki kalıcı etkilerini ortaya koyabilir. Bununla birlikte dijital dönüşüm ve teknolojik yeniliklerin değişim yönetimi süreçlerine etkisini inceleyen araştırmalar özellikle teknoloji yoğun sektörlerdeki örgütler için yol gösterici olabilir. Diğer taraftan kültürel farklılıkların psikolojik güvenlik ve liderlik algıları üzerindeki etkisini araştıran çokkültürlü çalışmalar, küresel ölçekte faaliyet gösteren örgütler için değerli bilgiler sağlayabilir. Son olarak değişim yönetimi süreçlerinde çalışanların

duygusal zekâ ve esneklik gibi bireysel özelliklerinin rolünü inceleyen araştırmalar, bu süreçlerin daha etkin yönetilmesine yönelik stratejiler geliştirilmesine katkıda bulunabilir. Bu öneriler, gelecekteki çalışmaların hem teorik hem de pratik anlamda daha kapsamlı ve etkili sonuçlar üretmesine yardımcı olacaktır. Örgütlerin değişim yönetim sürecinde başarıya ulaşabilmeleri ve sürdürülebilir rekabet avantajı elde edebilmeleri için aşağıdaki öneriler sunulmaktadır;

1. Örgütlerde psikolojik güvenliği artırarak, çalışanların değişim süreçlerine aktif katılımını teşvik edilmesi ve yenilikçi fikirlerin önünü açılması tavsiye edilmektedir.
2. Örgütlerde etkili liderlik uygulamaları benimseyerek açık iletişim kurulması, çalışanların endişelerinin dinlenilmesi ve değişimin gerekliliğini ikna edici bir şekilde aktarılması önerilmektedir.
3. Örgütlerde yapısal, kültürel ve operasyonel faktörler değişim yönetimi süreçlerine entegre edilmesi tavsiye edilmektedir.
4. Örgütlerde eğitim ve gelişim programlarına yatırım yaparak, çalışanların değişime uyum sağlamaları ve yeni beceriler kazanmaları desteklenmelidir.
5. Örgütlerde sürdürülebilir bir değişim kültürü oluşturarak örgütün sürekli gelişim ve adaptasyon yeteneğini güçlendirilmelidir.

KAYNAKLAR

- Aktan, C. C. (2011). Organizasyonlarda Değişim Yönetimi: Değişim Mühendisliği. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 3(1), 67-78.
- Alwetwat, T. F. (2023). The Effect of Organizational Change and Development Management on Sustainable. *Quantrade Journal of Complex Systems in Social Sciences*, 5 (1) , 65-72 Doi: 10.5281/zenodo.8102480.
- Avolio, B. J., & Gardner, W. L. (2005). Authentic leadership development: Getting to the root of positive forms of leadership. *The Leadership Quarterly*, 6(3), 315–338. <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2005.03.001>.
- Bakan, İ., & Doğan, İ. (2013). *Önderlik Güncel Konular ve Yaklaşımlar*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Bartan, K. O., & Boztepe Taşkiran, H. (2018). Kurumsal Değişim Yönetim Sürecinde Kurum İçi İletişimin Rolü. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 6(2), 1155-1184. <https://doi.org/10.19145/e-gifder.433327>.
- Bass, B. (2000). The future of leadership in learning organizations. *Journal of Leadership Studies*, 7(3), 18-40. <https://doi.org/10.1177/107179190000700302>.
- Cummings, T., & Worley, C. (2014). *Organization Development and Change* . 10th Edition. Cengage Learning.
- Day, D. V., & Harrison, M. M. (2011). A multilevel, identity-based approach to leadership development. *Leadership development* (s. 544–557). içinde Edward Elgar Publishing.
- Edmondson, A. (1999). Psychological Safety and Learning Behavior in Work Teams. *Administrative Science Quarterly*, 44(2), 350-383.
- Edmondson, A. (2003). *Psychological Safety, Trust, and Learning in Organizations: A Group-level Lens*. R. Kramer and K. Cook. New York: Russell Sage Foundation.
- Edmondson, A., & Lei, Z. (2014). Psychological Safety: The History, Renaissance, and Future of an Interpersonal Construct. *The Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 1, 23-43.
- Erkutlu, H. V., Kayacan, M., & Özdemir, H. Ö. (2021). Sağlık Çalışanlarında Psikolojik Güvenlik ile Üretkenlik Karşılı İş Davranışları Arasında Bir Çalışma. *Sosyal, Beşeri Ve İdari Bilimler Dergisi*, 2(3), 166–179. Geliş tarihi gönderen <https://sobibder.org/index.php/sobibder/article/view/24>.

- Frazier, M. L., Fainshmidt, S., Klinger, R. L., Pezeshkan, A., & Vracheva, V. (2017). Psychological Safety: A Meta-Analytic Review and Extension. *Personnel Psychology*, 70(1), 113-165. doi:<http://dx.doi.org/10.1111/peps.12183>.
- Hayes, J. (2022). *The Theory and Practice of Change Management*. Bloomsbury Publishing.
- Judge, T. A., & Piccolo, R. F. (2004). Transformational and Transactional Leadership: A Meta-Analytic Test of Their Relative Validity. *Journal of Applied Psychology*, 89(5), 755–768. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.89.5.755>.
- Kahn, W. A. (1990). Psychological Conditions of Personal Engagement and Disengagement at Work. *Academy of Management Journal*, 33(4), 692-724.
- Kotter, J. P. (2012). *Leading Change*. Harvard Business Press.
- Lauer, T. (2021). *Change Management:undamentals and Success Factors*. Springer.
- Lewin, K. (1951). *Field Theory in Social Science; Selected Theoretical Papers*. Harper.
- Lines, R. (2004). Influence of participation in strategic change: resistance, organizational commitment and change goal achievement. *Journal of Change Management* , 4(3), 193-215. <https://doi.org/10.1080/1469701042000221696>.
- Northouse, P. (2014). *Önderlik Kuram Ve Uygulamalar*. İzmir: (Ed.Cengiz Şimşek), Sürat Yayınları .
- Oreg, S. (2006). Personality, Context, and Resistance to Organizational Change. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 15(1), 73–101. <https://doi.org/10.1080/13594320500451247>.
- Özdemir, T. Y., & Küçüker, G. (2022). Örgütsel Yapı, Örgütsel Hafıza ve Örgütsel Değişim İlişkisinin İncelenmesi. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 22(4), 1717-1736. <https://doi.org/10.17240/aibuefd.2022.22.74506-1151214>.
- Özer, G., Müceldili, B., & Erdil, P. D. (2021). İşletmelerde Çalışanların Psikolojik Güvenliği ve Psikolojik Güvenliğin Örgütsel Çıktı Olan İşe Angaje Olmaya Etkisi. *Yıldız Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(1), 26-40.
- Özkaynar, G. (2024). Yönetimde Psikolojik Güvenlik ve Çalışan Refahı. *Yönetimde Güncel Yaklaşımlar* (s. 183-205). içinde <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub554> ÖZGÜR YAYINLARI.
- Özkaynar, G., & Öncül, M. (2019). İşgörenlerin Önderlik Algılarının Örgütsel Sessizliği Etkisi. *S.C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 20(2), 1-21.

- Rafferty, A. E., Jimmieson, N. L., & Armenakis, A. A. (2013). Change readiness: A multilevel review. *Journal of Management*, 39(1), 110–135. <https://doi.org/10.1177/0149206312457417>.
- Schein, E. H. (2010). *Organizational Culture and Leadership*. 4th Edition. Jossey-Bass Inc Pub.
- Wanberg, C. R., & Banas, J. T. (2000). Predictors and Outcomes of Openness to Changes in a Reorganizing Workplace. *Journal of Applied Psychology*, 85(1), 132–142. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.85.1.132>.
- Weick, K. E., & Quinn, R. E. (1999). Organizational Change and Development. *Annual Review of Psychology*, 50, 361–386. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.50.1.361>.
- Yazıcı, A. M. & Mecek, M. (2023). The Effect of Psychological Safety and Academic Burnout on Work Engagement: A Study on Public Universities in Türkiye. *İş ve İnsan Dergisi*, 10(2), 141-156.
- Yukl, G. A. (2013). *Leadership in Organizations*. Pearson.
- Zaccaro, S. J. (2007). Trait-based Perspectives of Leadership. *American Psychologist*, 62(1), 6–16. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.62.1.6>.

VAKIF VE LONCALARIN ŞEHİRCİLİKTEKİ ÖNEMİ

Yıldız Atmaca¹⁰⁸

Davut Sular¹⁰⁹

ÖZET

Vakıflar ve loncalar, şehircilikte tarih boyunca önemli rol oynamış, ekonomik, sosyal ve kültürel yapıların oluşturulmasında ve sürdürülmesinde kritik katkılar sağlamıştır. Vakıflar, toplumsal ihtiyaçları karşılamak, eğitimden sağlığa, kültürel mirasın korunmasına kadar geniş bir yelpazede faaliyet gösterirken, loncalar ise zanaat ve ticaretin düzenlenmesi ve meslek gruplarının korunması gibi işlevleriyle şehirlerin ekonomik dengesini desteklemiştir. Bu kurumlar, şehircilikte hem yapısal hem de sosyal açıdan önemli birer aktör olmuşlardır. Bu bağlamda bu çalışma şehircilikte önemli bir fonksiyona sahip olan vakıf ve loncaları nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yöntemi ile incelemektedir. Çalışma sonunda vakıf ve loncaların şehircilik kültürünü ileriye taşıyan önemli bir araç fonksiyonunu üstlendiği anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Vakıf, Lonca Teşkilatı, Kültürel Miras, Esnaf Grubu, Şehir.

108 Doç. Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, yildizatmaca@yyu.edu.tr, 0000-0001-6345-4745

109 Doktorant, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, davutsular@gmail.com, 000-0001-9586-7018

THE IMPORTANCE OF FOUNDATIONS AND GUILDS IN URBAN PLANNING

ABSTRACT

Foundations and guilds have played an important role in urban planning throughout history, making critical contributions to the creation and maintenance of economic, social and cultural structures. While foundations operated in a wide range of areas, from meeting social needs to education and health and preserving cultural heritage, guilds supported the economic balance of cities with their functions such as regulating crafts and trade and protecting professional groups. These institutions have been important actors in urban planning in both structural and social terms. In this context, this study examines foundations and guilds, which have an important function in urbanism, using the document analysis method, one of the qualitative research methods. At the end of the study, it was understood that foundations and guilds undertook an important tool function that carried the urbanism culture forward.

Keywords: Foundation, Guild Organization, Cultural Heritage, Craftsmen Group, City.

1. GİRİŞ

Vakıf, kişinin şahsi malından tümüyle ve ebediyen vazgeçerek toplum yahut insanlığın menfaati uğruna kamulaştırmasıdır. Allah'ın rızası ve toplumu duasını kazanmaya yönelik olan bu yaklaşımın temelinde gönüllülük bulunmaktadır. Toplumun maddi ihtiyaçlarını karşılamak ve kişinin manevi saadeti temini vakfın iki temel hedefidir. Vakıf insani ve içtimai bir müessese olarak herkese hizmet etmeyi amaçlamakta, dini bir müessese olarak İslam'dan ilham almaktadır. Milli bir müessese olarak ise Türkler arasında Orta Asya'dan Rumeli'ye kadar uzanan bir geçmişe sahiptir. Bu açıdan bakıldığında vakıflar ruhunu İslamiyet'ten, şeklini Türklükten alırken sunduğu hizmetler ise ona evrensel nitelik vermiştir (Kodaman, 1988:1).

Vakıf müessesesi, Osmanlı İmparatorluğunda ve İslam dinini kabul etmiş geniş bir coğrafyada yaygın olarak uygulanmıştır. Osmanlı sultanları, aileleri, devletin üst makamlarındaki görevliler ve sıradan halk, dini ibadet yerleri okullar, kütüphaneler, hanlar, hamamlar, kervansaraylar, sebiller, şifa yurtları, köprüler ve yollar gibi yapılar kurmuşlardır. Vakıflar, sadece dini vazifelere odaklanmayıp, toplumsal hizmetleri de ücretsiz ve karşılıksız sunmuştur. Büyük vakıflar, sadrazam, şeyhülislam gibi

yüksek devlet görevlilerinin nezaretinde faaliyet göstermiştir. Bu görevlilerin vakıf kurmasının bir nedeni olarak, servetlerine müsadere uygulanmasından kaçınma görüşü olsa da, asıl motivasyonun dini temellere dayandığı, sevap kazanma inancının vakıf kurmayı teşvik ettiği düşünülmektedir. Vakıflar, ahirette kurtuluş ile ilişkilendirilmiş ve birçok farklı ihtiyaca cevap vermiştir (Gün, 2021:577).

Osmanlı Devletinde uygulanan lonca teşkilatının kökenleri, öncelikle Fütüvvet Teşkilatına, sonrasında ise 13. ve 14. yüzyıllarda Anadolu'da ortaya çıkan Ahilik Teşkilatına dayanmaktadır. Fütüvvet kelimesi Arapça kökenlidir ve mertlik, yiğitlik, cömertlik, misafirperverlik gibi anlamlara gelmektedir. Fütüvvet teşkilatı, gençlerin İslami esaslara göre disiplin içinde yetiştirilmesini amaçlayan, bir şeyhin liderliğinde örgütlenen ve belirli davranış kurallarına sahip mesleki bir birliktir. Teşkilatın işleyişi, fütüvvetnameler adı verilen eserlerle belirlenmiştir (Şen, Bakır ve Balkan, 2023:207). XIII. yüzyıldan itibaren Ahi Evran Veli tarafından kurulan Ahilik Teşkilatı, bu alandaki faaliyetlerin odağı olmuştur. Osmanlı Devleti, bazı istisnalar dışında esnaf, sanatkar, zanaatkar ve tacirler ile doğrudan ilişki kurmak yerine loncalar (ahilik teşkilatı, gedik teşkilatı vb.) aracılığı ile iletişim ve etkileşim kurmayı tercih etmişlerdir (Mecek, 2013:501).

Bu makale, vakıf ve loncaların şehircilikteki önemini ele almayı amaçlamakta özellikle vakıfların ve loncaların şehir yaşamında oynadığı merkezi rolü ve bu kurumların şehir düzenlemesindeki katkılarını ele almaktadır. bu bağlamda vakıf ve loncaların tarihsel gelişimi, işlevleri, şehir düzenlemesindeki katkılarını, ekonomik ve sosyal yapıya etkilerini ele almaktadır. Çalışma yöntemi literatür taramasına dayandırılmış, konu kapsamında kitaplar, makaleler ve internet siteleri taranmıştır.

2. VAKIF KAVRAMI VE VAKIFLARIN TARİHSEL GELİŞİMİ

İnsanoğlu, toplumsal yaşama geçişinden beri kuyu kazmak, ağaç dikmek, yol yaptırmak gibi hayır işleri yaparak isimlerinin iyilikle anılmasını sağlamayı istemiştir. Bu işler görülmesine rağmen, vakıf da hayırı sürekli olan bir sadaka veya zekat niteliğinde olduğundan sadaka ve vakıfta aynı amaç benimsemişler ancak hukuki mahiyetleri açısından farklılık göstermişlerdir. İlk vakıfların yahut vakıf benzeri kurumların dünya tarihinde ne zaman kurulduğu bilinmemekle birlikte mükemmel kurallara sahip olmadıkları ve halkın basit yararlanma koşuluyla ortaya çıktıkları söylenebilir (fsm.edu.tr).

Babil ve Sümerlerde vakıf olduğuna yönelik izler olup, Babil’de bir adam ruhunun selameti için bir mabet inşa ettirerek rahibin oturması için mülk hibe etmiştir. Boğazköy kazılarında M.Ö. 1290-1280 yıllarında Hitit Kralı Hattusilis tarafından Tanrıça İştâr’a adanmış bir vakfiye bulunmuştur. Eski Yunan’da vakfa benzer kurumlar mevcutken, Roma ve Bizans’ta vakıf kurumunun bir ölçüde geliştiği görülmektedir (Bayartan, 2008:159)

Eski Mezopotamya, Hitit, Hindu ve Roma hukuk sistemlerinde şartlı hibeler şeklinde vakıf örnekleri bulunmaktadır. Budist tapınakları da bu tür vakıflarla inşa edilmiştir. Nabat Devleti’nde Aziz isimli bir yurttaş, M.Ö. 409 yıllarında el-Hicr’de bir mezarlık yapmış ve bu mezarlığın kitabesi ölümden sonra da geçerli olacak şekilde küçük bir toplumun yararına yapılmış ilkel bir vakıf örneği olmuştur. Vakıf kurumu, Asya, Roma ve Budist toplumlarında yaygın ve gelişkindi. M.S. 400 yıllarında Hindistan’ı dolaşan Fa-Hian, zenginlerin Buda tapınağına çeşitli varlıklar vakfettiğini ve bir kralın bir ermiş için manastır vakfettiğini belirtmiştir (fsm.edu.tr).

Vakıf, Arapça kökenli bir sözcük olup “durdurma, hareketsiz bırakma” anlamına gelmekte ve “tamamen verme” manasında da kullanılmaktadır. Vakıf terminolojisinde, bir kişinin mülk veya tasarruf hakkında sahip olduğu malvarlığını, Allah’ın rızasını kazanma niyetiyle, kamu yararına dini, hayri ve sosyal bir amaçla ebediyen tahsis etmesi durumudur. Bu davranış, insanlığa karşı ferdi sorumluluk, vicdani hizmet duygusu, iyilik, şefkat ve dayanışma gibi değerlere motive edilir (vgm.gov.tr).

Vakıf kelimesi “vakfedilen mal” anlamına gelmektedir. Bu kelimenin çoğulu olarak “evkaf” ve “vukuf” kelimeleri kullanılmakta “habs, hubus, ahbas” gibi kelimeler ise fıkıh literatüründe kullanılmaktadır. Hanefilerde ve Osmanlı’da vakıf kelimesi kullanılırken onların dışında genel olarak habs kelimesi tercih edilmiştir. Bazı eserlerde ise sadaka kelimesi vakıf anlamında kullanılmıştır (islamanskilopedisi.org.tr).

Türk Dil Kurumu, vakfı; “*Bir hizmetin gelecekte de yapılması için belli şartlarla ve resmî bir yolla ayrılarak bir topluluk veya bir kimse tarafından bırakılan mülk, para. Bir topluluk veya bir kimse tarafından bırakılan mülk ve paranın idare edildiği yer. Birçok kişi tarafından kurulan ve toplum yararına çalışmayı ilke edinen kuruluş*” olarak ifade etmiştir (sozluk.gov.tr).

İslam'dan önce Arap Yarımadası'nda Kâbe'nin hukuki durumu vakıf kurumunun ilk örneği olarak ifade edilebilir. Sonraki süreçte sürekli hayır anlamını taşıyan ve bir malın hayır amacıyla kullanılması anlamına gelen “sadaka-i cariyə” kavramı ise Hadis'le belirtilmiştir. Hz. Ali döneminde vakıf terimi ortaya çıkmıştır (tubitak.gov.tr)

İslam tarihinde ilk vakıflar, Hz. Muhammed (s.a.v.) tarafından kurulmuş ve onun örneğini takip eden ashab-ı kiram tarafından yaygınlaştırılmıştır. Hz. Peygamber, Fedek arazisini fakirlere tahsis etmiş, Medine'nin su ihtiyacı için kuyular vakfedilmiş, Mescid-i Nebevi ve Suffe'nin ihtiyaçları karşılanmış, orduların teçhizatı ve hacıların hizmetleri vakıflar aracılığıyla sağlanmıştır (tdv.org.tr)

İslam dünyasında 706 yılında Emevi Halife Abdülmelik'in oğlu Velid tarafından Şam'da yaptırılan Ümeyye Camii ilk vakıf örneği olmuş, gelişmiş bir vakıf sisteminin yapısı dikkat çekmiştir (Bayartan, 2008:159). İslam ve Osmanlı Hukukunda vakıf, bir malı Allah'ın mülkü olarak kabul edip, daimi surette insanların menfaatine sunma ve vakfedenin belirlediği amaçlara yönelik kullanma olarak tanımlanmaktadır. Günümüzde ise vakıf, bir malın sahibinin rızasıyla şahsi mülkiyetten çıkarılıp belirli şartlar ve amaçlarla süresiz olarak hayır hizmetlerinde kullanılmasıdır (Ocak, 1996:238).

Vakıf müessesesi, hayrat, akarat ve vakıf olmak üzere üç kavramdan oluşmaktadır. Hayrat iyilikler anlamına gelmekte ve kurumun felsefesini toplumun ihtiyacı kapsamındaki hedefleri kapsamaktadır. Kurumun devamlılığını temin edecek gelir kaynakları akarat olarak ifade edilmekte iken, vakıf ise kurucunun hür iradesiyle ve İslam'ın belirli ilkeleri sayesinde kurulan, kurumun yasal statüye kavuşmasını sağlayan hukuki bir akit işlemidir (Yediyıldız, 2017:16).

İslam hukukçuları nezdinde vakıf, doğrudan doğruya İslami kökenli bir müessese olmakla beraber, İmam Şafii'ye göre İslamiyet'ten önce Arabistan'da vakıf bulunmamaktadır. Kuran-ı Kerim'de vakfa dair açık bir işaret bulunmamasına rağmen İslam hukukçuları çeşitli hadislerle dayanarak vakfı Peygamber dönemine dayandırmışlardır. İslam yazarlarından bazıları, İbrahim Peygamber tarafından yapılan vakıflara değinmişlerdir. Ancak bu vakıfların daha sonradan uydurulmuş olması muhtemeldir. İslam vakıfları arasında yalan vakfiyeler ve sahte şahadetlerle kabul edilenler nadir olmadığından bu durumun da benzer bir vakıa olması yüksek ihtimaldir (Köprülü, 1942:3-4).

Vakfın hukuki niteliği, unsurları, bağlayıcılığı ve vakfedilen malın mülkiyeti, fıkıh mezhepleri ile fakihlerin farklı görüşler ortaya koymasına neden olmuştur. Ebu Hanife'ye göre vakıf, mülkün sahibinde kalmasına rağmen menfaatinin fakirlere verilmesidir. Ebu Yusuf ve İmam Muhammed ise, malın ebediyen Allah'ın mülkü olarak kalması, olarak ifade etmiştir. İmameyn, malın vakfedenin mülkiyetinden çıkarak kamunun mülkiyetine girmesi olarak vakfı tanımlar. Osmanlı'da İmameyn'in görüşü uygulama alanı bulmuş aynı zamanda Şafii ve Hanbeli mezhepleri de İmameyn'e yakın bir açıklama yapmıştır. Malikiler mülkiyetin sahibinde kalması açısından Ebu Hanife'ye yakın bir görüş benimsemişken menfaat vakfını geçerli kabul etmişlerdir (islamansiklopedisi.org.tr).

İslam toplumunda devlet tarafından sürekli olarak sağlanamayan ve devlette oluşabilecek siyasi belirsizlik ve geçici karakteri nedeniyle dinin çerçevesinde güvenli bir yaşamın devamını sağlayacak koşullar vakıf kurumları aracılığıyla yerine getirilmiştir. Cami, medrese, okul inşası ve bakımları ile fakirlerin ve yolcuların korunması için imaret ve zaviyeler, halk için hastane ve tıbbi hizmetler uzun vadeli, tarafsız ve ebedi olması amacıyla siyasi otoriteye değil vakıflara verilmiştir (İnalçık, 2019:245).

İslam dini, ahlaki sosyal ve dini düşüncelerle vakıf kurulmasını teşvik etmiş ve İslam hukukunda vakıf tüzel kişilik bürünmüştür. “Allah'ın mülkü” sayılan vakfedilen mal, kişisel mülkiyetten ayrılmış ve bağımsız bir mal varlığı özelliği taşımıştır. Türklerin İslamiyet'i kabulü ve özellikle Abbasi devleti yerine Selçuklu Devletinin kurulması, doğu ahalisinin Türk hâkimiyetine girmesini, böylece İslam dini ve hukukunun geliştirdiği vakıf müessesesinin yaygınlaşmasını sağlamıştır (Cansel, 1988:322).

Selçuklu Devleti sultanları, şehzadeleri, zenginleri ve din adamları vakıf kurmada yarış içine girmiş böylece bu anlayış Selçuklulardan sonra da sürdürülmüştür. Vakıf müessesesi, Büyük Selçuklu Devletinin, Anadolu topraklarına attığı ilk temelden itibaren “vakfet, yaşa-yaşat” anlayışı ile büyük bir medeniyet oluşturulmuştur. Bu medeniyet, Osmanlı döneminde zirveye ulaşmıştır. Vakıflar, toplumsal gelir farklılıklarını ortadan kaldırma, gelir dağılımını dengeleme ve sosyal huzuru sağlama açısından önemli yere sahiptir (Okuyan, 2018:122).

Zamanla Evkaf-ı Hümayun Nezareti adını alan vakıfların yönetimi 1838'den sonra Bakanlık statüsü kazanmış, 1923 yılından sonra teşkilatın adı “Şer'iyye ve

Evkaf Vekâleti” olmuştur. Cumhuriyet’in ilanından sonra 1924’te çıkarılan 429 sayılı kanunla kaldırılmış ve yerine Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur. Vakıfların yönetimindeki boşluk, Başvekâlete tevdi edilerek doldurulmuştur. Böylece Evkaf ve Şer’iyye Nezareti kaldırılmış ancak vakıflar Diyanet İşleri Başkanlığına, Cemaat Meclislerine veya mahalli idarelere devredilerek bir Genel Müdürlük kurulmuştur. Geçici olarak kurulan Vakıflar Genel Müdürlüğü sonradan kalıcı hale gelmiştir. 1924-1935 yılları arasında, İslam hukukunun aşamalı olarak kaldırılmasıyla bir boşluk oluşmuş ve vakıf yönetimiyle ilgili yeni bir kanun çıkarılmamıştır. Bu dönemde Osmanlı’dan kalan vakıflar kendi kendine tasfiyeye terk edilmiş, vakıf malları sahipsizlik ve ihmal yüzünden elden çıkmıştır. 1935’te çıkarılan Vakıflar Kanunu, kalan vakıfları hukuki düzenlemeye tabi tutmuştur. Ancak, yeni vakıf kurma teşebbüsleri, toplumun yeni tesis kavramını benimsememesi nedeniyle 1967’ye kadar neredeyse hiç gerçekleşmedi. Bu nedenle, vakıflar eski ve modası geçmiş olarak görülmüştür (Zaim, 1992:4-5)

1980 askeri darbesi gibi siyasi olaylar vakıflar üzerinde güven sorunları yaratmış olsa da, 1986’dan itibaren ekonomik ve sosyo-politik ortamın iyileşmesiyle vakıf sayısında büyük bir artış yaşanmıştır. Küreselleşme ve liberalleşme süreciyle birlikte 1990’lardan itibaren vakıf faaliyetlerinde çeşitlenme ve artış gözlenmiş, özellikle 2000’li yıllarda yenilikçi yöntemlerin keşfedilmesi ve uygulanmasıyla vakıflar toplumsal gelişime önemli katkılar yapmaya başlamıştır. Günümüzde Türkiye’de çok sayıda vakıf bulunmakta olup, her biri farklı hibe programlarıyla topluma katkı sağlamaktadır. Bu süreç, vakıfların durağan olmayıp değişen koşullara adapte olabilen dinamik kurumlar olduğunu göstermektedir (t.y. TÜSEV, 2-3).

2002 yılında kabul edilen 4771 sayılı kanun, azınlık vakıflarının taşınmaz mal edinme ve üzerinde tasarrufta bulunma yetkilerini genişletmiştir. Bu düzenlemeyle, “cemaat vakıfları” Bakanlar Kurulu izni olmaksızın dinî, hayrî, sosyal, eğitsel, sıhhi ve kültürel ihtiyaçlarını karşılamak üzere taşınmaz mal edinebilme hakkına sahip olmuşlardır. Ayrıca, kanun yürürlüğe girdiği tarihe kadar sahip oldukları taşınmazları vakıflarına katma imkânı da tanınmıştır. 2003 yılında çıkarılan 4778 sayılı kanunla, bu izin şartı Vakıflar Genel Müdürlüğü’ne devredilmiş, daha sonra 2008 yılında çıkarılan 5737 sayılı Yeni Vakıflar Kanunu ile ise izin şartı tamamen kaldırılmıştır. Bu düzenlemeyle birlikte, azınlık vakıfları diğer Türk vatandaşlarıyla aynı haklara sahip hâle gelmiş ve milletlerarası müteakabiliyet ilkesi doğrultusunda vakıf haklarına getirilen kısıtlamalar ortadan kaldırılmıştır (Alkan, 2009:101-102).

08 Haziran 1984 tarihinde çıkarılan 227 sayılı Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname ile yeni bir anlayış ile Vakıflar Genel Müdürlüğü kurularak Başbakanlığa, 15.7.2018 tarih ve 30479 sayılı resmî gazetede yayınlanan 4 Nolu Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi (Bakanlıklara Bağlı, İlgili, İlişkili Kurum Ve Kuruluşlar İle Diğer Kurum Ve Kuruluşların Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi) ile de Kültür ve Turizm Bakanlığına bağlanmıştır (vgm.gov.tr).

2.1. Osmanlı'da Vakıflar

Geniş bir coğrafyada hüküm süren Osmanlı Devleti, bünyesinde bulunan birçok etnik yapıyı ve kültürü yöneterek ilk iki yüzyılında daima yaşayacak bir devlet olduğuna inanarak Devlet-i Aliyye-i Ebed-Müddet adını almıştır. İktisadi ve sosyal düzenin bu yaklaşımın benimsenmesinde önemli yeri bulunmaktadır. Bu düzenin temel unsurlarından birisi de sistemin stratejik ve hayati fonksiyonlarını üstlenen vakıflardır (Yediyıldız, 2017:18).

Osmanlı İmparatorluğu'nun mali yapısını oluşturan temel unsurlar arasında merkezi hazine, tımar ve vakıf sistemleri bulunmaktadır. Sosyal ve ekonomik hayatın önemli bir parçası olan vakıflar ile kişi mülkiyetinde bulunan gayrimenkul ve varlıkların toplumun yararı için kullanılması amacıyla tahsisi söz konusudur. Vakıflar ayrıca çiftlikler, değirmenler gibi işletmelerle ekonominin arz tarafında rol oynamakta, han, bedesten, dükkân benzeri ticari yapılarla arz ve talebin karşılaştığı piyasaların oluşumuna da katkıları bulunmaktadır (Arslanboğa, 2018:552).

Vakıf, Osmanlılara önceki İslam toplumlarından miras kalan bir kurum olmasına karşın, altın çağını Osmanlı döneminde yaşamıştır. Zenginliklerin adil paylaşımı, kamusal hizmetlerin halka ulaştırılması, eğitim ve bilimin desteklenmesi, sosyal dengelerin sağlanması, siyasi ve ekonomik istikrarın korunması ve şehirlerin yaşanabilir hale getirilmesinde önemli rol oynayan vakıflar, Osmanlı'da kapsamlı ve verimli bir müessese olarak faaliyet göstermişlerdir (Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2014:21).

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren başlayan vakıf kurma geleneğine ilk örnek olarak Orhan Bey'in Bursa'da 1324 yılında kurduğu büyük tekke buna örnek olarak gösterilmektedir. Zamanla toplumsal yaşamın farklı alanlarında hizmet veren birçok vakıf kurulmuş ve bu vakıfların hizmet alanları daha geniş kapsamlı olmuştur.

Orhan Gazi'den itibaren Osmanlı padişahları, sultanlar, vezirler, emirler ve halktan zengin olanlar tarafından pek çok vakıf inşa edilmiştir (Okuyan, 2018:123).

Vakıflar aracılığıyla Osmanlı şehirlerinde kamusal kurumların varlığını uzun süre devam ettirmesi finansman ve diğer imkânların sağlanmasıyla mümkün olmaktadır. Vakıf kuranlar arasında zengin, fakir, kadın, erkek, Müslim ve gayrimüslim herkes bulunmaktaydı. Büyük vakıflar genellikle sultanlar ve üst düzey bürokratlar tarafından kurulurken, küçük vakıflar ise kişiler tarafından kurulmuştur. Küçük vakıf sayısının büyük vakıflardan fazla olduğu görülmekte bu durum ise şehir bilinci ve toplumsal sorumluluğun benimsendiğini göstermektedir (Uğur, 2017:179). Vakıfların bu denli etkin olduğu Osmanlı Devleti dönemi vakıfların şehirleşme üzerindeki etkisinin de incelenme konusu olmasına sağlamıştır.

2.2. Vakıfların Şehircilikteki Önemi

İslam toplumlarında vakıflar, eğitim, sağlık, altyapı, dini ve kültürel hizmetler gibi birçok alanda önemli hizmetler sunmuştur. Medreseler, darüşşifalar, camiler, kütüphaneler ve tekkeler gibi kurumlar vakıflar tarafından kurulmuş ve desteklenmiştir. Ayrıca şehirlerin ticari ve sınai altyapısını desteklemek amacıyla çarşı, dükkan, ev, han, hamam ve imarethaneler gibi yapılar da vakıflar tarafından kurulmuştur (tdv.org.tr).

Osmanlı toplumundaki vakıf müessesesi kale tamiri, köprü bakımı, miri yapıların bakımı gibi birçok kamu hizmetini sağlamaktaydı. Bu vakıflar, cami, okul, hastane, han, çeşme, sebil gibi tesislerin yapımı ve bakımıyla ilgilenirdi. Batı toplumlarında belediye veya hükümet tarafından yapılan bu işler, Osmanlı'da bireyler tarafından vakıflar aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Vakıflar, hem topluma hizmet etmek hem de kurucularının mal varlığını güvence altına almak amacıyla kurulmuştur. Bu yapılar, şehir hayatının işleyişinde önemli bir rol oynardı ve adil olmayan servet dağılımını telafi etmeye yardımcı olmayı amaçlamaktadır (Kurban, 1968:67).

Osmanlı Devletinde vakıflar birçok alanda olduğu gibi şehircilik alanında da önemli işlevleri yürütmüştür. Şehircilik ve bayındırlık hizmetleri, şehirlerin fiziki yapısını ve ulaşım ağını şekillendirmiştir. Şehirler, cami, medrese, kütüphane, hamam, imaret gibi vakıf eserleri etrafında gelişmiştir. Vakıflar, yeni semtlerin ve şehirlerin çekirdeğini oluşturarak, küçük yerleşim yerlerinin şehre dönüşmesine katkı sağlamıştır. Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, doğduğu köy olan

Muşkara'ya vakıf eserleri yaptırarak burayı Nevşehir'e dönüştürmüştür. Bu süreçte köyün ahalisi ve yeni yerleşenler vergi muafiyetiyle desteklenmiştir (Aliağaoğlu ve Uğur, 2016:211-212).

Vakıfların Osmanlı şehirleri üzerindeki önemine bakıldığında; gerek şehir merkezlerinde ve değeri artan mülklerin vakıflar aracılığıyla kamusalallaştırılması ve elde edilen gelirlerle şehrin alt yapı hizmetlerinin finanse edilmesi gerekse farklı sosyo-ekonomik statülere sahip bireylerin değerli mallarını vakfetmeleriyle şehir hayatına katılım sağlaması ve bu sayede şehir bilincinin ve sorumluluğunun geliştirilmesi söz konusudur. Osmanlı Devleti'nde kamusal eserlerin çoğunun vakıflara ait olması ve vakıf mekanizmasıyla yönetilmesi bu şehirlerin büyük bir kısmının vakıf malı olduğuna işaret etmektedir (Uğur, 2015:317).

Vakıfların en büyük gelir kaynağı ise kiraya verilen mülkler ve dükkânlardı, bu da vakıfların, esnafın ve loncaların şehir hayatındaki ilişkilerini göstermekteydi. İslam tarihinde vakıflar, şehirlerin gelişimi ve güzelleştirilmesi için sokak aydınlatmasından park yapımına kadar birçok hizmet üstlenmiştir. Mimari güzellikleriyle öne çıkan şehirler, vakıfların katkıları sayesinde bu estetiğe sahip olabilmıştır. Vakıf yapıları, özellikle külliye olarak bilinen yapı grupları, büyük önem taşımaktadır (Temel İslam Ansiklopedisi, 2021:295).

Osmanlı şehirlerinin en önemli niteliği olarak ön plana külliyeler, vakıf müessesesinin somut tezahürü olarak ortaya çıkmıştır. Birçok Osmanlı şehri, bu külliyeler etrafında şekillenmiş ve vakıf eserlerinin tarihi gelişimiyle paralel bir gelişim göstermiştir. Zengin gelir kaynakları ile desteklenerek yüzyıllar boyunca işlevlerini sürdürmeyi sağlamışlardır. Osmanlı, fethedilen toprakların imarında bilinçli bir şekilde vakıf müessesesini kullanarak külliye merkezli imar faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Padişahlar ve varlıklı kişiler, yeni yerleşim merkezleri oluşturmuş ve Müslüman-Türk nüfusu bu bölgelere göç ettirerek kalıcı iskan sağlamıştır (Ateş, 2017:154-155).

1573 yılında İstanbul'a gelen Du Frense-Canoye, Türklerin doğa, insan ve Tanrı arasındaki ilişkilere dair yorumlarının somutlaştırdıkları yer olarak külliyele ifade etmiştir (Öztürk, 2005:18). Külliyeler, topluma hizmet amacıyla inşa edilen ve vakıfların gelirleriyle işleyen cami, medrese, türbe, hamam, darüşşifa, kervansaray, han, çarşı, tabhane, imarethane, kütüphane, mektep gibi sosyal, dini ve kültürel kuruluşlardan oluşan yapı topluluklarından oluşmaktadır (Papila, 2011:65).

Külliyelerde müderrisler, talebeler, yolcular, hastalar, fakirler, zanaatkârlar, zenginler ve cami cemaati bir bulunmaktadır. Külliyeler, günümüz üniversite kampüslerinden farklı olarak şehir merkezlerinde halkla iç içedir. Bu yapılar, medrese ile akla ve beyne, cami ile kalplere, aşevi ile midelere, hastane ile hastalara, hamam ile bedenlere, dükkânlarla sanat ve zanaat erbabına, hanlarla yolculara hizmet etmektedir (Kodaman, 1988:4).

Cami, tekke, mescid ve namazgah gibi dini ibadet yerleri, vakıf eliyle inşa edilen kurumlardır. Cami ve mescidler, Türk-İslam geleneğinde mahallenin merkezi olup, konutlar ve çevresinde sosyal, kültürel, dini, ekonomik yapılar yer almaktadır. Bu mekânlar, ibadet yeri olmanın ötesinde insanların tanışıp kaynaştığı sorunları öğrendiği ve çözüm ürettiği sosyal ortamlardı. Bazı camilerde halka açık eğitim programları verilmekte ve akşamları kitap okuma etkinlikleri düzenlenmekteydi. Böylece camiler eğitim ve kültür yuvaları olarak da hizmet sunmaktaydı (Maydaer, 2012:122).

Külliyeler, bir caminin etrafında toplanmış çeşitli vakıf binalarından oluşmakta ve içinde medrese, çeşme ve aşevi gibi farklı işlevlere sahip yapılar bulunmaktadır. Osmanlı döneminde İstanbul, külliyelerle dolu bir şehir haline gelmişti. Bu dönemin külliyeleri üç bölümden oluşmaktaydı. Bunların ilk bölümünde cami, eğitim kurumları, misafirhaneler, çeşmeler, bahçeler, türbeler, mezarlıklar ve aşevi gibi yapılar bulunurken, ikinci bölümünde bulunan dükkân, han, hamam ve bedesten gibi işyerleri yer almakta bu işyerleri ilk bölümdeki hizmet kurumlarına gelir sağlardı. Üçüncü bölümde ise kiralama yoluyla işletilen meskenler, bu meskenler külliye'nin dış çevresinde yer alırdı. Külliyeler gelir sağlamak için şehirdeki ticari binalara, üretim atölyelerine ve şehir dışındaki tarım arazilerine sahipti. Külliyelerin birimleri birbirine yakın konumlandığından, birinin bittiği yerde bir başka külliye birimleri başladığından büyük bir şehir dokusunun oluşması sağlanmıştır (Temel İslam Ansiklopedisi, 2021:295).

Şehrin mimarisini canlandıran vakıf külliyeleri içerisinde yer alan darüşşifa ve tımarhaneler, tıp medreseleri için uygulama alanı olarak hizmet vermişlerdir. Devlet desteği alamayan bu hastaneler, vakıflardan büyük oranda destek sağlamışlardır. İstanbul'da hala hizmet veren Haseki, Gureba ve Şişli Etfal Hastaneleri önemli vakıf kuruluşları arasında yer almaktadır (Gün, 2021:578-579).

Vakıflar şehirlerin temiz su ihtiyacını karşılamak amacıyla su bentleri, şebekeler, su kuyuları, çeşmeler ve sebiller inşa etmişlerdir. Ayrıca hamamlar da vakıflar tarafından hem gelir kaynağı olarak kullanılmış hem de fakirlere ücretsiz yıkanma imkânı sağlamıştır. Ulaşım alanında ise yollar, köprüler, deniz fenerleri, kaleler ve kervansaraylar inşa ederek tüccar ve hacıların seyahatini kolaylaştırmış, yol güvenliğini sağlamış ve yolcuları barındırıp doyurmayı amaçlamıştır (Temel İslam Ansiklopedisi, 2021:295).

Vakıflarının ticari ve ekonomik hayatına katkılarıyla şehirlerde vakıf ticaret hanları kurulmuş, şehirlerarası yollarda stratejik noktalarda kervansaraylar yapılmıştır. Kervansaraylar herkese hizmet verir, yolcuların gıda, ilaç ve ayakkabı ihtiyaçlarını karşılar, hayvanlarını barındırırdı. Vakfedenlerin gelirleriyle ücretsiz hizmet sunan kervansaraylar, yüzyıllarca işlevlerini devam ettirmiştir (Bayartan, 2008:162).

Vakıfların şehrin imarı için ne denli önemli olduğunu ifade eden İnalcık (2019:245): *“Şehirlerin imarı, şenlenmesi için vakfın nasıl hayati bir rol oynadığına dair bir misal vermek isterim. Fatih, İstanbul’u harap bir şehir olarak aldı ve şehri yeniden inşa ödevi karşısında kaldı. 1459’da vezirlerini toplayıp emretti. Her biri surlar içinde bir bölgede cami, medrese, mektepten oluşan bir imaret, bugün yanlış bir deyimle külliye inşa edecekti. Böylece Mahmud Paşa, Gedik Ahmet, Murat Paşa, Davut Paşa külliyeler kurdular. Etrafında mahalleler oluştu. Kendisi de vakıf olarak Fatih Camii külliyesiyle medreseler ve etrafında saraçhane ve başka tesisler kurdu. Fatih mahallesi ortaya çıktı. Türk-İslam İstanbul’u işte böyle kuruldu, vakıf sayesinde.”* ifadesini kullanmıştır.

3. LONCA TEŞKİLATI VE ŞEHİRCİLİKTEKİ ÖNEMİ

Lonca kelimesi, eski zamanlarda Antik Yunan ve Roma’da “collegia” ve “sodalitates” olarak anılırken, Ortaçağ Avrupa’sında zanaatkâr loncaları üreticilerin ve satıcıların taleplerine cevap verecek şekilde politik ve resmi içeriklerle kurulmuştur. Loncaların kökeni tartışmalı olup, Henri Pirenne, Roma İmparatorluğu’ndaki collegia ve artes’lere dayandırmaktadır. Bu yapılar, Cermen istilaları sırasında varlıklarını koruyup XII. yüzyıldaki Rönesans ile canlanmışlardır. Erken Ortaçağda ise İtalya’nın bazı bölgelerinde antik dünyanın izleri bir dereceye kadar varlığı korunmuş ve XI. yüzyıldan itibaren zanaatkârların meslek temelli

kardeşlik birlikleri (fraternitates, caritates-fütüvvet gibi) ortaya çıkmıştır (Ülgen, 2013:473).

Lonca, özellikle Osmanlı döneminde teşkilatlanmış esnaf gruplarını ifade eden bir terimdir. Kelime, İtalyanca “loggia” kelimesinden türemiş olup, Fransızca “loge” şeklinde de kullanılmıştır ve “özel tahsis edilmiş mekân” anlamına gelmektedir. Osmanlı İmparatorluğu’nda özellikle ticaret merkezlerinde, örneğin Galata’da, yerleşen yabancı tüccarlar ve yerli esnaf arasındaki ticari ilişkilerin yoğun olduğu bölgelerde kullanılmıştır. Lonca, teşkilatlanmış esnafın çeşitli fonksiyonlarını yerine getirdiği özel bir mekânı ve topluluğu ifade eder. Bu mekânlarda esnaf amirleri, hammaddeyi temin edip dağıtarak, mamul haline gelen ürünlerinin kalite kontrolünü yaparlar ve esnafın disiplinin sağlarlar. Aynı zamanda esnafın kendi teşkilat nizamını belirlemek, nizamnameler oluşturmak ve uygulamak için toplandıkları yerlerdir. Dolayısıyla lonca terimi, hem bir mekânı hem de teşkilatlanmış esnafı ifade eden geniş bir anlam yelpazesine sahiptir. Osmanlı belgelerine göre, lonca terimi ticari ilişkilerin yoğun olduğu bölgelerde özellikle Galata’da ve çevresinde kullanılmıştır ve bu kullanım XVII. yüzyıldan itibaren yaygınlaşmıştır. Esnaf birliklerinin faaliyet gösterdiği yerler olarak loncalar, esnafın toplu olarak faaliyet gösterdiği ve örgütlendiği merkezlerdir (islamansiklopedisi.org)

Avrupa’daki loncalar, Roma dönemi mirası ya da Ortaçağ’da ortaya çıkan yapılar olarak kabul edilir ve küçük esnaf ve zanaatkârların dayanışma güdüsüyle toplu hareket etmelerini sağlamaktadır. Benzer şekilde, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki loncalar da XII. ve XIV. yüzyıllarda Moğol istilaları nedeniyle oluşan otorite boşluğunu dolduran esnaf ve zanaatkârlar tarafından oluşturulmuştur. Bu gruplar “ahiler” olarak anılmakta ve ekonomik ve siyasi iş birliği yaparak etkin rol oynamaktadırlar. Ahiliğin ortaya koyduğu kuralların loncalara miras kaldığı, bu yapıların fütüvvet anlayışına dayandığı ve İslami anlayışa uygun olduğu belirtilmiştir. Ahiler ve loncalar, fütüvvetname adı verilen kurallar bütününe göre yönetilir (Güripek, 2020:337) .

“Ahi” kelimesi, Arapça’da “kardeşim” ve cömert anlamına gelmektedir. Ayrıca, Divanu Lügati’t Türk’te bu anlamı karşılayan ‘aql’ kelimesi bulunmaktadır. Fütüvvet ise, lügatlerde yiğitlik, cömertlik, lütuf, ihsankarlık, izzet ve kerem anlamlarıyla yer almaktadır (İslamoğlu, 2017:448).

Abbasi halifesi Nasır-Lidinillah döneminde (1180-1225), fütüvvetin devlet eliyle teşkilatlanması sağlanmıştır. Halife, fütüvvet libasını giyerek halka örnek olmuş ve bu konudaki ilkeleri içeren fütüvvetnameleri yeniden yazdırmıştır. Ayrıca, diğer İslam devletlerine de teşkilata katılma çağrısı yapmıştır. Bu çağrıya yanıt veren Anadolu Selçuklu hükümdarı I.Gıyaseddin Keyhüsrev, hocası Mecdüddin İshak'ı Halifenin yanına göndermiştir. Ardından, halifenin izniyle Muhyiddin-i Arabi, Evhaüddin-i Kirmani ve Şeyh Nasirüddin Mahmud da Anadolu'ya gelen isimler olmuşlardır. Alaeddin Keykubad döneminde Şehabeddin Sühreverdi'nin de katılımıyla Ahiliğin kuruluşu için önemli adımlar atılması sağlanmıştır (Akgündüz, 2014:11).

Ahi Evran olarak da bilinen İranlı Şeyh Nasirüddin Mahmud, ahlaki bilgiler içeren Fütüvvet yapısından yararlanarak Ahi Teşkilatı'nı kurmuş ve başkanı, yani Ahi Babası olmuştur. Başlangıçta ayakkabı ve saraç gibi birkaç esnaf kolunu örgütleyen Ahi Evran, Kayseri'de açtığı deri dükkanı sayesinde Ahilik'in yayılmasını sağlamıştır. Ahilik, bireylerin meslek sahibi olmalarına ve ekonomik şartların iyileşmesine katkıda bulunarak Anadolu'da hızla gelişmiştir (Akbaş, Bozkurt ve Yazıcı, 2018:168).

Meslek loncası (meslek odası) olarak kurulan teşkilat ile meslek ahlakı, meslek ilkeleri, mesleki ve sosyal dayanışma, mesleki eğitim, mesleki denetim gibi hususlar teşkilatın bünyesinde gerçekleştirilmeye başlanılmıştır. XV - XVII yüzyıllar arasında teşkilatta bazı çözümler ve bu çözümlere bağlı değişimler yaşanmıştır. VII. yüzyılda gayrimüslim tebaa teşkilata dâhil edilmiş, XVIII. yüzyılda esnaf çeşidi ve sayısının sırlandırıldığı gedik sistemi uygulanmaya başlanılmıştır (Mecek, 2013:500-501; Mecek ve Akın, 2015:17).

Fütüvvet ve ahilik adabı, Anadolu Türk halkının milli karakterini şekillendiren önemli unsurlardır. Bu anlayış olağanüstü konukseverlik, yardımlaşma, özveri, sosyal dayanışma ve belirli ahlak kurallarına bağlılığı içermektedir. Ahi zaviyelerinde genç işçilere, alçakgönüllülük, sosyal dayanışma ve ustaya itaat gibi değerler öğretilmektedir. Bu ahlaki değerler, Osmanlı zanaatkarlarının eğitim sistemine entegre edilmiş ve kuşaktan kuşağa aktarılmıştır. Tasavvuf kaynaklı bir yaşam anlayışı olan fütüvvet ahlakı, örgütlü bir yapının oluşmasına zemin hazırlamış ve bu yapı, faziletli ve dayanışmacı insanlardan oluşmuştur (İslamoğlu, 2017:449).

Temel amacı insanların dünya ve ahirette huzur içinde olmalarını sağlayan ahilik teşkilatı, çatışma yerine dayanışma ruhuna sahip ve toplumdaki farklı statüleri normal karşılayarak zayıfın ezilmesine ve haksız kazanca karşı çıkan ahilerden oluşmaktadır. Amaçları, toplumdaki tüm fert ve kurumlar arasında iyi ilişkiler kurarak herkesin huzur içinde yaşamasını sağlamaktır (Bayram, 2012:85).

Ahilik, iş hayatını sıkı ahlak kurallarına bağlayarak emekle sermayeyi ve sanatla ilmi buluşturmuştur. Ahiliğin temel ilkeleri Kur'an ve sünnete dayanmakta ve iktisat düşüncesi, kul hakkı yememe, aşırı servet biriktirmeme, insanlara faydalı olma ve üretme gibi İslam dininin emirlerine dayanmaktadır (Özdemir, 2021:100).

Ahi teşkilatı, esnafın işleyişini düzenleyen ve mesleki standartları belirleyen önemli bir yapıdır. Teşkilat, esnaf için hammaddenin temininden ürünün satışına kadar olan üretim sürecini detaylı kurallarla düzenlemiştir. Kurallara uymayan esnafa hem kamu hem de teşkilat tarafından cezalar verilebilmektedir. Bu cezaların niteliği, suçu işleyen için bir ders oluşturarak diğer esnafa ibret vermesini sağlamaktadır. Ahi teşkilatı, gençlerin meslek sahibi olmaları için çırak, kalfa ve usta gibi bir hiyerarşi oluşturmuş ve gençleri mesleki, dini ve askeri açıdan yetiştirerek ülkenin ekonomik ve sosyal düzenine katkıda bulunmalarını sağlamıştır. Teşkilat aynı zamanda ülkenin savunması ve çeşitli toplumsal hizmetlerde de rol oynamıştır (Şen vd., 2023:207).

Ahi teşkilatı piyasada fiyat, miktar ve kaliteyi belirlemekte, üretimi denetlemekte ve standartlara uymayanları meslekten ihraç edebilmektedir. Ürün kalitesi üreticinin mesleki ahlakını yansıttığından ve teşkilatın kuralları gereği yüksek olmalıdır. Ahiler, ekonomik faaliyetlerinde tekel ve sermaye birikimini sağlamak için Orta Sandıklar kurmuşlardır. Bu sandıklarda biriken sermaye, yeni üyelerin ekonomik faaliyetlerine destek olmak için kullanılmaktadır (Gülcan, 2013:453)

Osmanlı Devleti'nde Ahilik teşkilatı, toplumsal düzeni ve kaynaşmayı sağlamada önemli rol oynamıştır. Ahilik, toplumsal çıkarları gözetmiş, rekabet ve kar hırsı yerine, azla yetinen bir insan modeli oluşturmuştur. Teşkilat, mesleki unvanların kazanılması, üretim ve dağıtım gibi konuları belirli kurallara bağlayarak toplumsal düzenin devamlılığını sağlamıştır. Ayrıca, Ahi Evran'ın eşi Fatma Bacı tarafından kurulan "Bacıyan-ı Rum" teşkilatı kadınlara eğitim ve el sanatları öğretmiş, kimsesiz genç kızları himaye etmiş ve topluma kazandırmıştır. Bacıyan-ı

Rum, Ahilik teşkilatının kadın kolları gibi çalışarak Anadolu'nun Türkleşmesinde etkin bir rol oynamıştır (Gülcan, 2013:456-457).

Osmanlı'nın kuruluşundan sonra genişlemeye başlamasıyla birlikte askerlik ön planda olmuş, sanat ve ticaret ise ikinci plana itilmiştir. Bu durum, gayrimüslimlerin sanat ve ticaret alanlarında Müslümanlara göre daha aktif olmalarına yol açmıştır ve İstanbul'un fethi bu durumu perçinleyen bir etken olmuştur. İstanbul'un fetih sonrası ticaretin merkezi haline gelmesine karşın sanat ve ticarete çoğunlukla gayrimüslim tebaa etkin olmuştur. İslamın prensipleriyle iç içe olan Ahi teşkilatının etkisi azalmış ve loncalar, hem Müslüman hem gayrimüslim esnafın birlikte yer aldığı, tekke ve zaviyeler yerine toplandığı esnaf birlikleri olarak ahi birliklerinin yerini almış ve lonca teşkilatına geçişle gayrimüslimlerin esnafıktaki yaygınlaşmıştır (Argunhan, 2022:152-153).

Kadı sicillerine göre, devlet lonca kurallarını bilmiş ve kabul etmiş, bu kurallarla kadı mahkemelerinde yargılamalar yapılmıştır. Loncalar genellikle şeyh, kethüda, nakib, çavuş, duacı, yiğitbaşı, ehl-i hibre, ihtiyar heyeti gibi görevliler aracılığıyla yönetilmiştir. Bu görevliler zaman ve mekâna göre farklı konumlarda bulunmuşlardır (avesis.aybu.edu.tr).

Lonca teşkilatında, sınıf yapısı çıraklar, kalfalar ve ustalardan oluşmaktadır. Çıraklık, velinin esnaf vakfına hediye verip ustadan nasihatler almasıyla başlar ve çıraklar temizlik gibi işler yapar. Kalfalık, törenle çıraklıktan kalfalığa geçişi ifade etmektedir, kalfa olacak kişi lonca odasında özel kıyafetler giyer ve ustaların onayını almaktadır. Ustalık ise, kalfanın dükkan bulması ve bir törenle ustalık peştemalini giymesiyle gerçekleşmektedir. Bu süreçler, lonca içindeki liyakat ve eğitimin önemini ve lonca kültürünün ritüellerle pekiştirildiğini göstermektedir (Akbaş vd., 2018:184-185).

Loncalar, faaliyet gösterdikleri çarşılarda belediye hizmetlerini ifa etmişlerdir. Bu kapsamda, yolların iyileştirilmesi, su temini, temizlik, sokakların aydınlatılması gibi görevleri yerine getirmişlerdir. Ayrıca esnafın eğitimi ve malların kalitesi gibi konularda da aktif rol oynamışlardır. Osmanlı esnafının güvenlik açısından önemli bir işlevi olan orta sandıkları aracılığıyla esnafa cenaze merasimleri düzenlenmiş ve vefat edenlerin dul ve yetimlerine bırakılmıştır. Sosyal güvence amacıyla kullanılan bu sandıklar bazı yazarlar tarafından işsizlik sigortasına benzetilmiştir (Argunhan, 2022:181-182).

18. yüzyılda Osmanlı dönemlerinde loncalar, zanaat ve ticaretin merkezi kurumları olarak devlet yönetimi ile esnaf ve şehir halkı arasında köprü vazifesi görmüşlerdir. Loncalar vergi toplama, ürünlerin fiyat, ölçü ve kalitesinin kontrolü, üyelerini rekabete karşı koruma ve üretim koşullarını düzenleme gibi görevleri üstlenmişlerdir. Ayrıca savaş dönemlerinde orduya yardımcı olan loncalar, mal tedarik ve dağıtımını yapmış ve üyelerine çeşitli destekler sağlamışlardır. Loncalar, işsizlik sorununu önleyerek ahilik ilkelerini korumuş ve toplumsal ahlak ve dayanışmayı teşvik eden önemli kurumlar olarak işlev görmüşlerdir. Henri Fayol'un yönetim ilkelerine benzer şekilde, işbirliği, disiplin ve adil davranış gibi unsurlar lonca teşkilatının temel prensiplerindendir (Akbaş vd. 2018).

Osmanlı loncaları, ticari hayatta İslami ilkeleri benimseyerek materyalist hedefler yerine toplumsal dayanışma ve yardımlaşmayı ön planda tutmuşlardır. Ancak zamanla Avrupa'dan gelen ürünlerin ve kapitülasyonların etkisiyle lonca yapıları zayıflamıştır. Esnafın lonca liderlerine duyduğu güven azaldığı için ahlaki ve mesleki yapılarını korumakta zorlanmışlardır. Bu durum ise loncaların zaman içinde varlıklarının yitirmesinin nedenidir (Akbaş vd., 2018:191-192).

4. SONUÇ

Vakıflar, tarih boyunca şehirleşmenin önemli unsurlarından biri olmuş, altyapı ve kamu hizmetleri ile yol, köprü ve kervansarayların inşası, su temini sağlamış, sosyal ve sağlık hizmeti sunumuyla hastaneler ve şifahanelerin ücretsiz hizmet vermesini ve fakirlerin hamamlardan ve imaretlerden faydalanmasını sağlayarak şehirde sosyal adaleti ve refahı desteklemiştir. Eğitim ve kültür hizmetleri ile şehirde medrese ve kütüphanelerin kurulmasıyla şehrin eğitim ve kültür seviyesini zenginleştirmiş, ticaret hanlarının kurulması ve ekonomik sıkıntı çekenlere yardım sağlayan avarız vakıflarıyla şehrin ekonomik faaliyetlerini canlı tutmuştur. Ayrıca doğal afetler, hastalık ve fakirlik gibi durumlarda sosyal dayanışmayı güçlendirmiş, sokakların temizliği aydınlatması, bekçi ücretlerinin ödenmesi gibi hizmetlerle güvenli bir şehir yaşamı tesis etmiştir. Vakıfların üstlenmiş olduğu tüm bu fonksiyonlar şehrin yaşanabilirliğini ve refahını artırmıştır. Loncaların, ekonomide düzen ve istikrarı sağlama konusunda kilit rol oynaması, üretim ve ticaretin kontrolünü sağlayarak piyasada istikrarın korunmasına yardımcı olması, çıraklık ve kalfalık gibi mesleki eğitim sistemlerini yöneterek, kalifiye iş gücünün yetişmeyi sağlaması, üyeler arasında maddi ve manevi destek sağlayarak sosyal yardımlaşma ve dayanışmayı

teşvik etmesi, meslek ahlakını ve standartlarını koruyarak, sosyal düzenin sağlanmasına katkı sağlamaları şehircilik açısından büyük önem arz etmektedir. Ancak zaman içinde Avrupa'dan gelen ürünlerin ve ticari pratiklerin etkisiyle lonca yapıları zayıflamış ve yerini serbest rekabetçi sistemlere bırakmıştır. Bu değişim, Osmanlı şehirlerinin ticari ve sosyal yapısında önemli bir dönüşümü de beraberinde getirmiştir.

KAYNAKÇA

- Akbaş, H.E., Bozkurt, S. ve Yazıcı, K. (2018). Osmanlı Devletinde Lonca Teşkilatı Yapısı ve Yapısı Yönetim Düşüncesi ile Karşılaştırılması, Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi Özel Sayı, 165-202.
- Akgündüz, M. (2014). Ticari Hayatta Kardeşliği Esas Alan Ahilik Teşkilatı. Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 19 (31), 9-18.
- Aliağaoğlu, A. ve Uğur, A. (2016). Osmanlı Şehri. SDÜ. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 38, 203-226.
- Alkan, M. (2009). Azınlık Vakıfları Tarihi Arka Planları, Hukuki Yapısı ve İç Analizi Akademik Bakış, 2(4), 93-111.
- Argunhan, B. (2022). Osmanlı Payitahtında Esnaf Teşkilatı: Loncaların Hukuki Açından İncelenmesi. Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi, 2, 145-196.
- Arslanboğa, K. (2018). Osmalı Devletinde Vakıf Yönetiminde Tevliyet: İstanbul Örneği. Yönetim Bilimleri Dergisi, 26 (32), 551-558.
- Ateş, N. (2017). Osmanlı'da Vakıf Külliye Şehir İlişkisi. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 26, 151-164.
- Bayartan, M. (2008). Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler. Osmanlı Bilimi Araştırmaları, 10 (1), 157-175.
- Bayram, S. (2012). Osmanlı Devleti'nde Ekonomik Hayatın Yerel Unsurları: Ahilik Teşkilatı ve Esnaf Loncaları. İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 21, 81-115.
- Bostan, M.K. (2017). Osmanlıda Vakıfların Yeri ve Önemi. The Journal of International Scientific Researches, 2(7), 119-128.
- Cansel, E. (1988). Vakıf, Kuruluşu, İşleyişi ve Amacı. Vakıflar Dergisi, 20, 321-327. <https://acikerisim.fsm.edu.tr/xmlui/handle/11352/265> Erişim Tarihi: 02.06.2024
- Gülcan, E. (2023). Osmanlı Devletinde Sosyal Güvenliğin Sağlanmasında Ahi Teşkilatının Rolü. Sosyolojik Düşün, 8 (3), 447-469.
- Gün, M.F. (2021). Osmanlı İmparatorluğunda Sunulan Sağlık Hizmetlerinde Vakıfların Rolü. Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi, 7(3), 2149-6161.
- Güripek, M.C.(2020). XV. ve XVI. Yüzyıl Osmanlı, Avrupa ve Çin Loncalarına Dair Karşılaştırmalı Bir Bakış. Tarih ve Gelecek Dergisi, 6(2), 335-357.
- İnalcık, H. (2019). Vakıf Medeniyeti. Vakıflar Dergisi 80.Yıl Özel Sayı, 245-248.

- İslamoğlu, A. (2017). Osmanlı Devletinde Esnaf Loncaları. İÜHFM-Ord.Prof. Sadri Maksudi Arsal'a Armağan Özel Sayısı, LXXV, 447-456.
- Kodaman, B. (1988). Vakfın Sosyal Yönü. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 3, 1-4.
- Köprülü, F. (1942). Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü, Vakıflar Dergisi S. II. 1-35.
- Kurban, D. (1968). Anadolu-Türk Şehri: Tarihi, Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler. Vakıflar Dergisi, 7. S 53-73. <http://www.vgm.gov.tr/vgmdergi/dergiindex.aspx?Id=1> Erişim Tarihi: 09.06.2024
- Lonca. <https://islamansiklopedisi.org.tr/lonca> Erişim Tarihi: 17.06.2024
- Maydaer, S. (2012). İslam Medeniyeti ve Osmanlılar'da Vakıf Anlayışı. Bursa'dan Balkanlara Vakıf Medeniyeti Sempozyumu 118-131.
- Mecek, M. (2013). Kamu Kurumları ve Kamu İdarelerinin Tarihsel Süreç İçerisinde Girişimcilik Üzerine Etkileri. Uluslararası Girişimcilik ve Kariyer Sempozyumu Bildiriler Kitabı (Ed. M. Marangoz, K. Karaosmanoğlu, S. Tezören, Ü. Manat), 1-3 Aralık 2013 – Muğla, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayını, Muğla, 487-509.
- Mecek, M. ve Akın, F. (2015). Türkiye'de Yerel Yönetimler Girişimciliği. İdari ve Mali Açından Türkiye'de Yerel Yönetimler (Ed. Mehmet Mecek, Mesut Doğan, Bekir Parlak), Bekad Yayınları, Antalya, 443-468.
- Ocak, İ. (1996). Vakıf Çeşitleri ve Ticari İşletme İşleten Vakıfların Tacir Sıfatı. Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 5(1), 237-253.
- Okuyan, A. (2018). Türk-İslam Medeniyetinde Vakıf Müessesesi: Bayburt Örneği. Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 45, 115-149.
- Osmanlı Payitahtında Esnaf Teşkilatı: Loncaların Hukuki Açından İncelenmesi. <https://avesis.aybu.edu.tr/yayin/6879bc2f-0c20-40d8-bf6d-dd234aab379e/osmanli-payitahtinda-esnaf-teskilati-loncalarin-hukuki-acidan-incelenmesi#:~:text=Lonca%20teskilatında%20çok%20sayıda%20görevlinin,göre%20farklı%20konumlar%20aldıkları%20gözlenmiştir> Erişim Tarihi: 04.07.2024
- Özdemir, R. (2021). Bir Finansman Kurumu Olarak Orta Sandıklar. İslami İlimler Araştırmaları Dergisi, 10, 93-115.
- Öztürk, N. (2005). İslam ve Türk Kültüründe Vakıflar. Vakıflar Dergisi, 29, 7-20. <https://acikerisim.fsm.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11352/647/Öztürk.pdf?sequence=1&isAllowed=y> Erişim Tarihi: 06.06.2024

- Papila, A. (2011). Osmanlı'da Kamusal Alan-Osmanlı Külliyyələri. Sosyal Bilimler Dergisi, 5, 64-82.
- Şen, A., Çakır, B. ve Balkan, İ. (2023). Osmanlı'da Kamusal Tedbirlerinin Etkinliğinin Artırılmasında Loncaların Tamamlayıcı Rolü. Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 12 (2), 205-228.
- Tarihte Vakıflar. <https://www.vgm.gov.tr/kurumsal/tarihce/tarihte-vakiflar> Erişim Tarihi: 01.06.2024
- Temel İslam Ansiklopedisi (2021). Vakıf. Temel İslam Ansiklopedisi 8.cilt içinde 291-296 ed.Tuncay Başoğlu, Ankara: TDV
- Türkiye'de Vakıfların Gelişimi. Tüsev. <https://www.degisimicinbagis.org/usrfiles/turkiyede vakiflaringelisimi.pdf> Erişim Tarihi:23.06.2024
- Uğur, Y. (2015). Şehirler ve Şehirleşme. Osmanlı İmparatorluğunda Çevre ve Şehir içinde (293-327). T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, İstanbul Medeniyet Üniversitesi.
- Uğur, Y. (2017). Osmanlı Kentleri ve Kentleşme. Kent Sosyolojisi içinde (164-189). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi
- Ülgen, P. (2013). Geç Ortaçağ Avrupasında Lonca Teşkilatı. History Studies International Journal of History, 5(2), 471-487.
- Vakıf Mimari Mirasımız. <https://acikerisim.fsm.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11352/1082/Neftci.pdf?sequence=1> Erişim Tarihi: 05.06.2024
- Vakıf ve Medeniyet. <https://tdv.org/tr-TR/vakif-ve-medeniyet/#:~:text=Hayır%20yapma%20ve%20sadaka%20verme,toplumlarda%20merkezi%20bir%20yer%20edinmişlerdir> Erişim Tarihi: 03.06.2024
- Vakıf ve Tarihi Gelişimi <https://acikerisim.fsm.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11352/466/Çağatay.pdf?sequence=1> Erişim Tarihi: 01.06.2024
- Vakıf. <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/vakif> Erişim Tarihi: 01.06.2024
- Vakıf. <https://islamansiklopedisi.org.tr/vakif> Erişim Tarihi 01.06.2024
- Vakıf. <https://sozluk.gov.tr> Erişim 01.06.2024
- Vakıflar Genel Müdürlüğü (2014). Bir Medeniyetin İzdüşümü Vakıflar. İstanbul:T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğü
- Yediyıldız, B. (2017). Vakıflar ve Sivil Toplum Üzerine Düşünceler. Vakıf ve Sivil Toplum içinde (15-32). Ankara: T.C.Vakıflar Genel Müdürlüğü BİLDİRİ
- Zaim, S. (1992). Vakıflarımızın İktisadi ve Sosyal Açından Değerlendirilmesi. Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, 38(1), 1-18.

AKILLI KENT VE DİJİTALLEŞME

Yıldız Atmaca¹¹⁰

Zeynep Karhan¹¹¹

ÖZET

20.yüzyıl sanayileşme ile birlikte kentsel nüfusun arttığı ve dünya nüfusunun iş imkânlarını değerlendirmek için kırdan kente yoğun olarak hareket ettiği bir yüzyıldır. Bu süreç kentleşme oranını arttırırken tıpkı insanlar gibi yaşayan bir varlık olarak değerlendirilen kentlerin, her geçen gün içinden çıkılması zor bir sürece girmesine sebep olmuştur. Zira fiziki sınırları belirli olmasına rağmen sürekli artan insan sayısı kentlerin dokusuna, tarihine, kaynaklarına ciddi ölçüde zarar vermiş, kentleri yaşanılabilir yerler olmaktan çıkarmaya başlamıştır. Bu noktada çözüm kenti fiziki sınırların dışına taşıyacak, mekândan bağımsız bilgilerle donatarak onu dijital bir kent haline getirmekte aranmıştır. Bu çalışmada akıllı ve dijital kavramlarının kentsel mekânla ilişkisi ve dijitalleşmenin kente entegrasyonu süreci incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Akıllı Kent, Dijitalleşme, Entegrasyon.

SMART CITY AND DIGITALIZATION

ABSTRACT

In 20th century people has began to move from rural areas to cities in order to use business oppurtunies with the help of industirisation . So urban population has began

110 Doç. Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, yildizatmaca@yyu.edu.tr, 0000-0001-6345-4745

111 Doktorant, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, zeynepkarhann@gmail.com, 0000-0001-6574-6936

to increase. This period not only has been increased the urbanization rate but also has led the cities to an inextricable way. Thus growing population has damaged cities' fabric, history and sources seriously, consequently cities have returned to be uninhabitable places. At this point, solution is to be seen to move cities away from their limits by equipping them with non-spatial information so they return to digital cities. In this study, the relationship between the concepts of smart and digital with urban space and entegration of digitalization have been researched.

Keywords: Smart City, Digitalization, Integration.

1. GİRİŞ

Dünya var olduğu günden itibaren sürekli bir değişim içindedir. Bu değişime dolaylı da olsa toplumları, yönetim şekillerini, yaşam alanlarını dâhil etmek mümkündür. Bu değişim teknolojinin beslediği bir dönüşümü de ifade etmektedir. Zira dijitalleşme çağı olarak adlandırılan 21.yüzyıl hayatın her alanına teknolojinin dâhil edilmesi olarak değerlendirilmektedir. Dijitalleşme ile birlikte bilginin her zamankinden farklı ve hızlı bir şekilde akışı kamu yönetiminin bu akışa ayak uydurması ve hizmet sunumunda değişimlerin yaşanmasına sebep olmaktadır. Gerek merkezi yönetim gerekse de yerel yönetimler teknolojinin getirdiği yeniliklere ayak uydurulmak zorunda kalmış ve bireylerden örgütlere yayılan dönüşüm hız kazanmıştır.

Dijitalleşmenin kentsel alanlarda kullanılmaya başlanması ile dünyanın birçok kentinde hizmet sunum kalitesini arttırmaya ve zaman ile mekândan bağımsız bir şekilde erişilebilir bir altyapı oluşturmaya yönelik çabaların bir sonucu olarak “akıllı kent” kavramı ortaya çıkmıştır. Akıllı kent kavramı aynı zamanda küreselleşmenin etkileriyle şekillenen bir üründür. Bu bağlamda küresel sistem içinde var olma çabası kentlerin ileri teknolojileri hızlı bir şekilde benimseyerek kent yaşamına entegre etmelerini zorunlu kılmaktadır. Bu çaba kentleri dünyanın birçok kenti arasından lider konuma getirecek ve kenti cazibe merkezine dönüştürerek rekabetçi konumunu koruyacaktır. Böyle bir durumda kentin fiziki dokusu teknolojik gelişmenin sonucu olarak değişmekle birlikte kentlilerin de kent ile olan ilişkileri farklı bir boyut kazanmaktadır.

21.yüzyıl kentsel alanların göç, savaş, küreselleşme gibi dünya düzenini değiştirici etkiye sahip dinamikler nedeniyle yoğun nüfus hareketlerine maruz kaldığı bir süreci ifade etmektedir. Bu süreç kentsel alanların birçok sorunla başa çıkma gerekliliğini

de zorunlu kılınmaktadır. Zira suç oranlarının artması, trafik, sağlık, su ve hava kirliliği altyapı problemleri ve çarpık kentleşme, kentlerin acil ve etkin çözümler beklenen kronik problemleri haline gelmiştir ve bu sorunların çözümü ancak yeni stratejilerin varlığına muhtaçtır. Bu bağlamda akıllı kent kavramının hem teknolojik gelişmeler hem de kentsel alanların sürekliliği perspektifinden değerlendirilerek, yaşam alanlarına teknolojinin adapte edilme mecburiyeti ile ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Bu noktada adaptasyon sürecinin ve uygulanan teknolojinin hızı arttıkça kentler kronikleşen sorunlardan daha hızlı bir şekilde sıyrılacak ve kentsel rekabetin kazananı olacaktır.

Bu bağlamda çalışmanın amacı dijitalleşme ve akıllı kent kavramları çerçevesinde kentlerin dönüşümünü incelemektir. Çalışmada öncelikle akıllı kent kavramına yer verilerek bu kavramın unsurları incelenecek; ardından dijital dönüşümün kentler üzerindeki etkileri ele alınacak ve dijital teknolojilerin kentsel yaşam üzerindeki rolüne değerlendirilecektir.

2. AKILLI KENT KAVRAMI VE BİLEŞENLERİ

İnsanoğlu tarafından yaşam alanları olarak var edilen kentler, yaşayan ve dinamik unsurları bünyesinde barındıran mekanlardır. Bu mekanların stabil bir yapıya sahip olması mümkün olmamakla birlikte dönemin şartları hem kentsel alanların sınırlarını hem de kentlere atfedilen işlevleri değiştirmektedir. Bu dönüşüm içinde “akıllı kentlerin” tanımı yapılırken bir kentin “akıllı” olarak ifade edilebilmesi için ihtiva etmesi gereken özelliklerin de farklılık arz ettiği, ortak bir fikir birliğine varılmış tek bir akıllı kent tanımının olmadığı görülmektedir.

Akıllı kent kavramının tüm dönemleri, disiplinleri ve bakış açılarını kapsayan genel nitelikli ve herkes tarafından kabul edilen ortak bir tanımı bulunmamaktadır. Bunun en temel nedeni, akıllı kent olgusunun sürekli bir gelişim halinde olması, gelişen teknoloji ve dönüşen talepler doğrultusunda kendisini yenilemeye devam etmesidir. Ayrıca akıllı kentin teknik ve sosyal birçok bileşeni olması nedeniyle aynı zamanda farklı disiplinler tarafından incelenmekte ve geliştirilmektedir. Her disiplin kendi inceleme alanına, bilimsel amaçlarına, uygulama tekniklerine ve bilimsel araçlarına göre kavrama yeni anlamlar ve içerikler yüklemektedir (Mecek, 2021: s.436).

Nitekim Holands (2008: s.310)'a göre akıllı kentler, bilgi ve iletişim teknolojileri kullanılarak sürdürülebilir kentleşmenin kentin sorunlarına çözüm bulabilecek mühendislik sistemine dönüştürülmesi şeklinde tanımlanırken, Barrionuevo vd. (2012: s.50) mevcut teknoloji ile bütün kaynakların, yaşanılabilir ve sürdürülebilir kentler oluşturmak amacıyla etkin bir biçimde kullanılması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu noktada Caragliu vd. (2011: s.70)'e göre akıllı kent, sürdürülebilir bir ekonomi ve yaşam kalitesinin yükseltilmesi amacıyla katılımcı yönetimi temel alarak, doğal kaynakların kentin altyapı, ulaşım ve iletişim ağlarının güçlendirilmesinde etkin bir şekilde kullanılmasını ifade etmektedir. Mecek (2021: s.436), akademik yazında yapılan tanımlardan yola çıkarak akıllı kent kavramını şu şekilde genelleyerek tanımlamıştır;

“Şehir için gerekli olan hizmetlerin rasyonel ve sürdürülebilir bir şekilde gerçekleştirilebilmesi ve kent sakinlerinin yaşam konforlarının artırılması amacıyla; kentin yönetilmesinde ve hizmet sunumlarında bilgi ve iletişim teknolojilerinin yardımı ile beşeri, fiziksel ve dijital unsurların bütünsel olarak bir araya getirildiği sistem ve uygulamalardır”

Akıllı kent kavramına yönelik yapılan çeşitli tanımların birleştiği temel nokta, bilişim teknolojileri kullanılarak kentin bütün sorunlarına kentin öz kaynakları ile çözüm bulunmasını öngören kentsel gelişim vizyonu olduğu yönündedir (Uçar vd., 2017: s.1786). Bu noktada belirtmek gerekir ki akıllı kent kavramı teknoloji temelli bir yaklaşım olmasından ötürü her geçen gün teknolojinin gelişimine bağlı olarak akıllı kente farklı misyonlar eklenmektedir (Köseoğlu ve Demirci, 2018: s.43).

Bir kentin “akıllı kent” olarak nitelendirilebilmesi için belirli alt sistemlerin ve bileşenlerin varlığı aranmaktadır. Bu bağlamda, akıllı kent kavramını alt sistem ve bileşenlerinin birbirine entegre olduğu organik bir yapı olarak değerlendirmek mümkündür (Chourabi vd., 2012: s.2290). Akıllı kent bileşenleri konusunda bugün Avrupa Birliği tarafından da benimsenen yaklaşım, Boyd Cohen tarafından geliştirilen “Smart Cities Wheel (SCW) (Akıllı Kent Çarkı)” modelidir. Bu modele göre “akıllı çevre, akıllı yönetim, akıllı ekonomi, akıllı yaşam, akıllı toplum ve akıllı ulaşım” olmak üzere altı temel bileşen, akıllı kentlerin sahip olması gereken temel bileşenler olarak tanımlanmaktadır (Cohen, 2013). Akıllı kentler ile ilgili 6 temel bileşen akademik yazında ve ulusal/uluslararası araştırmalarda önemli ölçüde kabul görmüş olmakla birlikte zaman zaman gerek temel bileşenlerde,

gerek alt bileşenlerde ve gerekse açıklayıcı bileşenlerde sayı ve içerik olarak farklı yaklaşımların ortaya konulduğu da görülmektedir (Mecek, 2021: s.439).

Cohen'in altı temel bileşenden müteşekkıl "Akıllı Kentler Çarkı" yaklaşımında üzerinde durulan temel nokta, bu bileşenlerin birbirlerini tamamlayan unsurlar olarak ele alınması gerektiğidir. Zira söz konusu bileşenlerden sağlanan veriler, ancak bütünsel bir yaklaşımla analiz edildiğinde hem maliyetlerin azaltılmasına hem de verimliliğin ve kentsel yaşam kalitesinin arttırılmasına katkı sağlayabilir (Çetin ve Çiftçi, 2019: s.137). Bu bağlamda bileşenlerin ne anlama geldiğinin doğru bir şekilde kavranması, akıllı kent olgusunun bütünsel olarak anlaşılabilmesi açısından büyük önem arz etmektedir.

- ✓ **Akıllı İnsan:** Akıllı kent bileşeninin en önemli aktörüdür. Akıllı insan, beşeri ve sosyal sermayenin yeterli ve kaliteli bir seviyeye ulaşması amacıyla hoşgörü, esneklik, kozmopolitik ve kamusal hayata katılım, yaratıcılık gibi özelliklere haiz bir toplumun inşasını amaçlar (Vanolo, 2014: s.887).
- ✓ **Akıllı Yönetişim:** Akıllı kentin en önemli aktörü olan akıllı insanın, karar alma sürecinde aktif rol oynaması, yönetim sistemlerinin ve kamu hizmetlerinin şeffaflığı ve ulaşılabilirliği, ülkedeki tüm idari birimlerin kurumsal kapasitesinin arttırılması ve e-yönetim uygulamalarının yaygınlaşması amaçlanmaktadır (Vanolo, 2014: s.887). Bu noktada akıllı kentlerin paydaşları kimdir sorusu cevaplanması önem arz eden bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Şüphesiz bu paydaşlar, akıllı kent uygulamalarının başarıya ulaşmasında önemli roller üstlenmektedir. Başta hükümet olmak üzere bölgesel ve yerel yönetimler, vatandaşlar, STK'lar, uluslararası birlik ve organizasyonlar, üniversiteler, çıkar grupları, büyük uluslararası şirket ve finans kuruluşları paydaşları oluşturmaktadır (Gürsoy, 2019: s.59).
- ✓ **Akıllı Ulaşım/Hareketlilik:** Bilgi ve iletişim teknolojilerinden faydalanarak ulaşım ağını öncelikle çevre dostu ve dezavantajlı grupları kapsayacak şekilde kullanarak trafik ve hava kirliliği sorunlarına çözüm geliştirmeyi amaçlamaktadır (Söylemez, 2018: s.91). Diğer taraftan kentin lojistik kapasitesinin arttırılması amacıyla coğrafi şartlardan dolayı yaşanan dezavantajları minimize etmek, gerçek zamanlı trafik bilgilerinin sürücüler ve yolcular tarafından öğrenilmesi adına gerekli alt yapının oluşturulması amaçlanmaktadır (Neirotti vd., 2014: s.28).

- ✓ **Akıllı Ekonomi:** Uluslararası piyasalara adapte olabilen ve bu platformlarda rekabetçi olması beklenirken iş piyasasında yerel düşünebilen, girişimcilik özelliklerine sahip, risk alabilen ve sürdürülebilir ekonomik kalkınma odaklı bir yapıyı işaret etmektedir (Uçar vd., 2017: s.1788; Smart Economy, 2017: s.13).
- ✓ **Akıllı Çevre:** Akıllı kentin diğer bileşenleri hayata geçirilirken her aşamada gözden geçirilmesi gereken ve düzenli olarak yenilenmesi gereken bileşen çevredir. Bu bağlamda ekolojik dengenin gözlemlenmesi, hava kirliliğinin azaltılması, yenilenebilir enerji kaynaklarının geliştirilmesi, akıllı şebeke ve sayaçlar, çevre dostu binalar, akıllı aydınlatma sistemleri ve akıllı su sistemlerinin geliştirilmesi hedeflenmektedir
- ✓ **Akıllı Yaşam:** Teknoloji temelli bütün akıllı kent bileşenlerinin nihai hedefi kent sakinlerinin sağlıklı ve konforlu bir hayat sürmelerini sağlamaktır (Çetin ve Çiftçi, 2019: 137). Artan nüfus kamu güvenliği ve suçla mücadelede kamera ve sesli takip sistemlerinin önemini arttırırken kentin afet ve acil durum yönetimi, itfaiye, sağlık hizmetleri, kültür ve turizm hizmetlerinde bilgi ve iletişim teknolojilerinden faydalanmayı amaçlamaktadır (Varol, 2017: s.55).

Akıllı kentler için ideal olan uygulama bu altı bileşenin gereklerine uyarak kenti imar etmektir. Fakat bu pratikte pek rastlanılan bir durum olmamakta bu bileşenlerden birine odaklanılarak bileşeni oluşturan akıllı insan bileşeninden uzaklaşmaktadır. Dolayısıyla bu yaklaşım kent sorunlarına bütüncül bir bakış açısıyla yaklaşılmasını engellemektedir (Cohen, 2018).

3. DİJİTALLEŞME VE KENTE ENTEGRASYONU

Dijitalleşme geleneksel yöntemler kullanılarak yapılan işlerin modern bir alan olan elektronik ortama taşınması olarak tanımlanmaktadır. Bu terim yeni olmamakla birlikte 17. yüzyıla kadar uzanan bir geçmişi vardır. Verilerin işlenmesi ve sonuçlandırılması mantığı çerçevesinde ikilik sayı düzeninde “1” ve “0” olarak adlandırılan ikilik sayı düzeninde “BİT” olarak adlandırılan terimler literatürde yar almaya başlamıştır. Teknolojinin gelişme ve değişme sürecinin her dönem daha da ileriye girmesi 17.yüzyıl gelişimine yeni teknolojilerin adapte edilerek veri işleme sistemleri çok daha ileriye taşınmıştır (Aksu, 2018: s.11). Dijitalleşme,

bilgisayarlar tarafından bilgi, belge ve dokümanların işlenebilir hale gelmesi olarak tanımlanmaktadır. Öte yandan bu bilgi, belge ve dokümanların dijitalleşme sürecini de ifade etmektedir.

Elektronik ortamda bilgi, belge ve dokümanların işlenmesi ve bu envanterlere istenildiği zaman ulaşılması toplumsal kalkınmanın temel taşıını oluşturmaktadır. Nitekim dijitalleşme fırsatı sağlayan internetin kullanımı ülkeler arası gelişmişlik seviyesi ile de doğrudan ilişkilidir. Aynı zamanda bu seviye kentler arası rekabetinde temel belirleyicisi olmuştur. Kentlerde dijitalleşmenin (e-belediye, e-fatura, mobil ulaşım) hizmete erişimin her zamankinden daha kolay olmasını sağlamanın yanın da kente duyulan aidiyetin belirgin oranda artması bakımından önemi büyüktür. Zira işlerin güvenle ve kolaylıkla yapılabilmesi kentlilik şuuru yüksek vatandaşların hem kent sorunlarına duyarlılığının artması hem de hizmet kalitesinin vatandaşlarca dijital ortamlarda rahatlıkla değerlendirilebilmesi hesap verebilirliğin de artmasına yol açmaktadır. Öte yandan teknolojinin herkesin eşit şekilde ulaşımı ve kullanımı konusunda ciddi handikaplar barındırdığı bir gerçektir. Kentler özelinde bu durum değerlendirilecek olursa internete erişim konusunda sıkıntı yaşayan dar gelirli vatandaş ile internet erişimine haiz olsa dahi teknolojiyi kullanma konusunda yeterli bilgiye sahip olmayan vatandaşlar dijital imkanlardan faydalanma konusunda ciddi anlamda sıkıntı yaşamakta ve dijitalleşmenin dezavantaj olarak değerlendirildiği bir alan açmaktadır.

Kent, yapı ve yaşam eksenı etrafında şekillenen bir olgu olması ile birlikte ne tek başına yapılar bütünü ne de tek başına kalabalık bir yaşam alanı olarak değerlendirilmektedir Bununla birlikte bu iki ögenin birbirine geçtiği, birbirinden ayrı düşünölemeyecek bir olgudur (Alver, 2012: s.1). Bu olgu yaşamı simgelemenin yanında yaşayan bir olgu olma özelliği de göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Yaşayan kent küreselleşme, iklim değışiklikleri, savaşlar, göçler, teknolojik ve bilimsel gelişmeler gibi dünyayı etkileyen her türlü gelişmenin doğrudan ya da dolaylı olarak etki alanı içine girmekle birlikte küreselleşme, iklim değışikliği, savaşlar ve göç gibi olayların olumsuz etkilerinden korunma yolu teknolojik gelişmelerde aranmaktadır. Bu noktada son dönemlerde dijital kentleşme kavramı literatürde sıklıkla kullanılmaya başlanmış ve kenti fiziki sınırların dışına çıkarak teknolojinin tüm imkânlarının kent lehine kullanılması amaçlanmıştır.

Dijital kent kavramı önceleri telematik kent (Lohmann, 1997: s.16) şeklinde kullanılsa da yaygın olarak e-kent (e- cities) olarak kullanımı kabul görmüştür (Çukurçayır, 2010). Dijital kent, yaşam kalitesinin yükseltilmesini gerekli kılmaktadır ve beraberinde mutlaka sürdürülebilirliği getirmektedir. Sürdürülebilirlik kavramı da ancak verimlilik kavramı ile birlikte hayat bulmaktadır. Bir örnekle açıklamak gerekirse kentin su dağıtım şebekesinde yapılacak dijital bir dönüşüm, öncelikle suyun kaçak kullanılmasının ve su borularında meydana gelen hasarların tespiti için kısa sürede anlaşılmasını ve gerekli önlemlerin alınmasını sağlarken diğer taraftan doğal kaynakların korunmasını ve nihai hedef olan vatandaşın sağlıklı su tüketimi ve daha düşük fiyata suya erişimini kolaylaştıracaktır (Armağan, 2018: s.390). Dijital bir dönüşüm sarmal halinde birçok fayda sağlasa da kentin bu dönüşüme sahip olması için taşınması gereken şartlar vardır. Bu şartlar tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1. Dijitalleşmenin Kente Entegrasyonu İçin Sahip Olunması Gereken Özellikler

VİZYON	Kenti dijitalleştirmek için gereken ilk adımdır. Zira vizyon olmadan sonraki adımlara geçmek mümkün değildir.
LİDERLİK	Dijital kent projelerini hayata geçirmek için bu projeleri yönlendiren Adanmış Şehir liderliği
BÜTÇE	Dijital kent için gerekli fonun bulunması
FİNANSAL TEŞVİKLER	Finansal teşvikler
Özel sektör katılımını etkin bir şekilde özendirmek için finansal teşvikler (örneğin; hibeler, yapılan ödemelerin bir kısmının iadesi, sübvansiyonlar, rekabetler)	Dijital kent işbirlikçi alana açıktır ve özel sektörün de sürece dahil edilmesi için hibe, vergi indirimleri, sübvansiyonlar
DESTEK PROGRAMLARI	Özel aktörlerin katılımını sağlamak için aynı yardımlar (örneğin; inkübatörler, etkinlikler, ağlar)
İNSAN ODAKLILIK	Kenti geleceğe taşıyacak dijitalleşme sürecinde insan odaklı davranma
İNOVASYON EKOSİSTEMİ	İnovasyonu sürdürülebilir hale getirmek için yenilikçilik yelpazesinin genişliği
AKILLI POLİTİKALAR	Dijital kent geliştirmek için akıllı politikalar geliştirme
GEÇMİŞ PERFORMANS	Dijitalleşen kent deneyimleri

Kaynak: Eden Strategy Institute, 2018.

Bilindiği üzere dijitalleşme vatandaşın hayatını kolaylaştıracak birçok yeniliği beraberinde getirmektedir. Bununla beraber dikkate alınması gereken önemli bir husus ise ticari sırların, devlet sırlarının, özel hayatın gizliliği ilkelerinin gözetilerek veri toplanması, verilerin işlenmesi ve depolanması aşamasında gerekli hukuki sınırların çizilmesidir. Diğer taraftan kentlerde uygulanan e-belediyeçilik uygulaması belediye personelinin de dijitalleşme konusunda uzman olmasını gerektirmektedir. Dijitalleşen kentlerde başta devlet olmak üzere yerel yönetimler, özel sektör, bilişim sektörü ve nihayet vatandaş katılımını sağlayacak esnek bir yapıya mevcuttur. Bunun sebebi kentteki dijitalleşme sürecinde sorunların esas kaynağı politikalar yapılırken karşılaşılan teknolojik sorunlar, yüksek maliyetler, uzmanlaşmış bir kadro, verilerin güvenliği gibi sorunların katılımcı bir bakış açısıyla çözülmeye muhtaç olmasıdır (Köseoğlu ve Demirci, 2018: s.54). Ayrıca teknolojinin akıllılık meselesi sürekli bir dönüşüm mecburiyetini de beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla kenti bugün akıllı kılan dijitalleşme bir süre sonra daha da akıllı bir kent ortaya çıkarma zorunluluğunu doğuracaktır. Bu bağlamda kentin altyapısı oluşturulurken teknolojik yeniliğe açık bir şekilde oluşturulmak zorundadır. Bu bağlamda Kumar, Sing, Gupta ve Madaan (ty, s.6) kent dijitalleşme sürecinin onu daha da akıllı kılacak dört aşamadan oluştuğundan bahsetmektedir. Bu adımlardan ilki planlamadır. Planlama var olan kaynakların değerlendirilmesi, kentin kalkınma önceliğinin tespiti, vatandaş katılımının sağlanması, politikaların belirlenmesi gibi adımlardan oluşmaktadır. İkinci aşama fiziki altyapının iyileştirilmesi gerektiğinden hareketle kentin ekonomik seviyesinin yükseltilmesi ve enerjinin yeniden yapılandırılmasıdır. Ayrıca çevre koruma, yeterli barınma gibi temel gereksinimlerin yeniden dizayn edilmesi gerekmektedir. Üçüncü aşama ise teknolojinin tek başına bir anlam ifade etmediği bu teknolojinin uygulanması için öncelikle ağ, donanım ve yazılım bileşenleri, siber güvenlik, veri analiz merkezi gibi teknolojik altyapının hazırlanması aşamasıdır. Son olarak ise tüm aşamaların eğitim, turizm, sağlık, acil durum gibi kamu hizmetlerine dönüşümü aşamasıdır. Böylelikle kent dijital bir kent hüviyetine kavuşacaktır.

4. SONUÇ

İnternet hayatın her alanına etki etmiş, gerek bireylerin gerekse de kurumların vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir. Hatta öyle bir hal almıştır ki internete erişimde kısa süreli de olsa bir sıkıntı yaşandığında yaşam durma noktasına

gelmektedir. Hal böyle olunca kentlerin bu teknolojiyen uzak kalması mümkün olmamaktadır. Zira son yüzyılın kentsel alanları hızlı nüfus artışı, iklim değışikliği, çevre kirliliği, çarpık kentleşme gibi birçok sorunla boğuşırken çözüm ancak teknolojinin kentlere adapte edilmesi ile mümkün olabilmektedir. Bu adaptasyon süreci kenti fiziki sınırların dışına çıkararak klasik kent görüntüsünden modern yaşam alanlarına çevirmekte bu süreç de vizyon, enerji, altyapı, teknoloji ekseninde büyük bir çabanın ürünü olmaktadır. Bu çaba aynı zamanda kentlerin sadece bugününü değil geleceğini de garanti altına alma çabasıdır. Zira toplum ihtiyaçları kapitalizm ve küreselleşmenin etkisi ile sürekli artmaktadır. Bu artış sınırlı olan kaynakların hızla tüketilmesine sebep olurken aynı hızda kentsel alanların yaşanılmaz yerler olmasına da neden olmaktadır. Bu bağlamda daha yaşanılır bir dünya ve dolayısı ile daha yaşanılır kentler için dijital kentler artık keyfi bir uygulamanın ötesinde zorunluluk olarak değerlendirilmektedir.

Teknolojinin kullanımı hizmet alım şeklini değıştirmenin yanında hizmet sunma şeklinde de önemli değışikliklere yol açmaktadır. Dijitalleşme vatandaşların yönetime elektronik ortamda hızla ulaşması anlamına gelmektedir ve bu durum yönetimde şeffaflık ve hesap verilebilirlik açısından önemli bir yol açmaktadır.

Dijital kentlerde nesnelerin interneti ve sensörlerle birlikte yükselen büyük veri; kentin ulaşım, çevre, ekonomi, enerji, konut sorunları, kent sakinleri ve yönetim anlayışını kısacası kente ait olan her şeyi teknolojiyle harmanlayarak başka bir boyuta taşımaktadır. Fakat bu dijitalleşme beraberinde birçok sorunu da getirmektedir. Konu güvenlik, devlet sırları, özel hayatın gizliliği bağlamında değerlendirilecek olursa siber güvenliği oluşturan ağ güvenliği, operasyonel güvenlik ve bilgi güvenliği altyapısının sağlam olmasını zorunlu kılmaktadır. Nihayetinde teknoloji her ne kadar gelişmiş olursa olsun, hala insan aklı tarafından yönetilmektedir. Bu bakımdan akıllı kenti inşa eden de onu sürdürülebilir kılan da teknolojiyen önce insandır. İnsana yapılan yatırım kente yapılan yatırım anlamına gelmektedir. Ancak, dijitalleşmenin hâkim olduğu günümüz dünyasında teknolojiye erişimde hâla önemli eşitsizliklerin var olduğu da göz ardı edilmemelidir. Bilgi eksikliği, maddi imkânsızlıklar ve fiziksel ya da zihinsel engeller, bazı bireylerin teknoloji kullanımında dezavantajlı konuma düşmesine yol açmaktadır. Bu nedenle, akıllı kent vizyonu, tüm dezavantajlı grupları kapsayan bütüncül bir yaklaşım çerçevesinde inşa edilmelidir. Bu bakımdan akıllı kent vizyonunu bütün dezavantajlı grupları da içine alan bir bütünlük içinde inşa etmek gerekmektedir.

Sonuç olarak kentlerin dijitalleşme süreci, yönetimden vatandaşa toplumun her kademesinde eğitimin önemini arttırmakta, yaşam boyu öğrenmeyi zorunlu kılmaktadır. Ancak bu şekilde “akıllı insan” yetiştirilebilecek ve dolayısıyla akıllı kentler oluşturmak mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA

- Aksu, H. (2018). *Dijiyopya Dijital Dönüşüm Yolculuk Rehberi*. İstanbul: Pusula Yayıncılık.
- Alver, K. (2012). Kent imgesi. *Kent Sosyolojisi*, 9-31.
- Armağan, V. (2018). Dijital Dönüşüm Sürecinde Akıllı Şehirler ve E-Devlet Platformu. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, (46).
- Barrionuevo, J. M., Berrone, P., ve Ricart, J. E. (2012). Smart cities, sustainable progress. *IESE Insight 14*: 50–57.
- Caragliu, A., Del Bo, C. and Nijkamp, P., (2011), Smart cities in Europe, *Journal of urban technology*, 18(2), 65-82.
- Chourabi, H., Nam, T., Walker S., Gil-Garcia, J. R., Mellouli, S., Nahon, K., Pardo, T. A. ve Scholl, H. J., (2012), “Understanding Smart Cities: An Integrative Framework”, In 45th Hawaii International Conference on System Sciences, 4- 7 January Maui, HI, s. 2289-229
- Cohen, B.(2013), The Smart City Wheel, <https://www.smart-circle.org/smart-city/boyd-cohen-smart-city-wheel/> (Erişim Tarihi: 16.03.2021)
- Cohen, B., (2018). Blockchain Cities and the Smart Cities <https://medium.com/iomob/blockchain-cities-and-the-smart-cities-wheel-9f65c2f32c36> (Erişim Tarihi: 16.02.2021).
- Çetin, M., Çiftçi, Ç., (2019). Literatüre Göre Dünya ve Ülkemizden Örneklerle Akıllı Kent Kavramının İrdelenmesi. *Ulusal Çevre Bilimleri Araştırma Dergisi*, 2(3), 134-143.
- Çukurçayır, M. A. (2010). Dijital Kentler ve Kent Yönetimi.
- Eden Strategy Institute (2018), Top 50 Smart City Governments , (https://static1.squarespace.com/static/5b3c517fec4eb767a04e73ff/t/5b513c57aa4a99f62d168e60/1532050650562/EdenOXD_Top+50+Smart+City+Governments.pdf) (Erişim Tarihi, 27.05.2021).
- Gürsoy, O. (2019), “Akıllı Kent Yaklaşımı ve Türkiye’deki Büyükşehirler İçin Uygulama İmkanları”, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Hollands, Robert G. (2008). Will the real smart city please stand up? *City: Analysis of Urban trends, culture, theory, policy, action*. City, Volume 12, 2008 - Issue 3, pp. 303-320.

- Köseoğlu, Ö. , Demirci, Y. (2018). Akıllı Şehirler Ve Yerel Sorunların Çözümünde Yenilikçi Teknolojilerin Kullanımı, Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi, C.4. S.2, ss 40-57
- Kumar, H., Singh, M. K., Gupta, M.P. ve Madaan, J. (?). Moving towards smart cities: Solutions that lead to the Smart City Transformation Framework, Technological Forecasting & Social Change (articile in Press). <https://doi.org/10.1016/j.techfore>. (Erişim Tarihi: 27.05.2021)
- Mecek, M. (2021). “Akıllı Yaşam ve Kent Aracı Olarak Yerel Yönetimlerin Güvenli Kent Uygulamaları”, Kurumsal Bilgi Yönetimi: Teknolojik Eğilimler (Ed. M. Kocaoglu, S. Usta), Eğitim Yayınevi, Konya, 433-456.
- Neirotti, P., De M., Alberto, C., Anna C., Mangano, G. , Scorrano, F. (2014), “Current Trends in Smart City Initiatives: Some Stylised Facts”, *Cities*, S.38, ss.25- 36.
- Söylemez, A. (2018). Akıllı Kentlerde Atık Yönetimi ve Dünya’dan Akıllı Atık Yönetimi Üzerine Örnekler. *Yasama Dergisi*, (37), 87-100.
- Uçar, A., Sühal, Ş. Nilüfer N. (2017). Avrupa Birliği Akıllı Kent Uygulamaları ve Türkiye’deki Yansımaları, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Kayfor 15 Özel Sayısı, Cilt 22, ss. 1785-1798.
- Vanolo, A. (2014). Smartmentality: The smart city as disciplinary strategy. *Urban studies*, 51(5), 883-898.
- Varol, Ç. (2017), “Sürdürülebilir Gelişme de Akıllı Kent Yaklaşımı : Ankara’daki Belediyelerin Uygulamaları”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, S.1, ss.43-58.

İLK TÜRK İSLAM DEVLETLERİNDE BÜROKRATİK YAPILANMA

Ferit İzci¹¹²

Davut Sular¹¹³

ÖZET

Bu çalışmada ilk Türk İslam Devletlerinin bürokratik yapılanması hakkındaki bilgiler Karahanlılar, Gazneliler ve Büyük Selçuklu Devleti bağlamında ele alınmıştır. Çalışmanın konusu dâhilinde nitel araştırma yöntemlerinden biri olan, metin/doküman analizi yönteminin kullanıldığı çalışmada, adı geçen devletlerin hakimiyet anlayışı, hükümdar ve sembolleri, saray görevlileri, adli ve askeri yapıları konuya dahil edilmiştir. Netice itibarıyla ilk Türk İslam devletlerinde bürokratik yapılanma ile hâkimiyet anlayışının İslamiyet öncesi Türk Devletleri ile Abbasi devletinden etkilenecek şekilde şekillendiği, dönemin ihtiyaçları doğrultusunda bir takım farklılıklar arz ettiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Bürokratik Yapılanma Geleneği, Hükümdarlık Sembolleri, Saray Görevlileri, Merkez Teşkilatı, Taşra Teşkilatı

ABSTRACT

In this study, information about the bureaucratic structure of the first Turkish Islamic States is discussed in the context of the Karakhanids, Ghaznavids and the Great Seljuk

112 Prof. Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, ferit.izci@yyu.edu.tr, 0000-0001-6383-1280

113 Doktorant, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, davutsular@gmail.com, 000-0001-9586-7018

State. In the study, where the text/document analysis method, which is one of the qualitative research methods within the scope of the study, was used, the sovereignty understanding, rulers and symbols, palace officials, judicial and military structures of the mentioned states were included in the subject. As a result, it was seen that the bureaucratic structure and the sovereignty understanding in the first Turkish Islamic states were shaped by the influence of the pre-Islamic Turkish States and the Abbasid State, and exhibited some differences in line with the needs of the period.

Keywords: Bureaucratic Structure Tradition, Symbols of Sovereignty, Palace Officials, Central Organization, Provincial Organization.

1. GİRİŞ

Türk tarihinin gelişiminde, Türklerin çeşitli inançlara sahip olmalarının büyük bir rolü vardır. Din, Türk tarihinde her kırılma anında belirgin bir etki bırakmış ve eski Türk medeniyetinin önemli bir unsurunu oluşturmuştur. Nitekim tüm medeniyetler arasında Türkler kadar din değiştirip dönemin koşullarına ayak uydurmayı beceren bir başka millet yoktur (Sarioğlu, 2023:90).

Türklerin İslam dinini kabul etmeleri açısından bir dönüm noktası sayılan (omu.edu.tr) Talas Savaşı'ndan sonra Abbasiler, Arap olmayan topluluklara daha iyi davranmaya başlayarak Horasan ve Maverünnehir'de İslamiyet'in yayılmasına destek olmuştur. 751 yılında gerçekleşen Talas Savaşı, Türklerle Müslüman Araplar arasında yakınlaşmayı teşvik ederek Türklerin İslamiyet'i benimsemesini sağlamıştır. Bu dönemde uygulanan ılımlı politikalar, İslamiyet'in Türk toplulukları arasında hızla yayılmasına zemin hazırlamıştır (Keleş, 2016:88).

Bu bağlamda, Türk-İslam sentezini ilk kez gerçekleştiren Karahanlılar Devletinin Türk- İslam tarihi açısından önemli bir konumu olup, İslamiyet'in kabulünden sonra kurulan devletler içerisinde hem Türk hem de İslam özelliklerini taşıyan bir yapıya sahip olmuştur (Burakgazi, 2012:3).

Dünya ve İslam tarihi açısından önemli bir yeri olan Gazneliler Devleti, Asya kıtasının önemli noktalarında hüküm sürmüş ve Hindistan'da İslamiyet'in kabul edilip yaygınlaşmasında kritik öneme sahip olmuştur. Ünlü Sultanları Gazneli Mahmut ile yaşadıkları zamanın bir döneminde Türk-İslam Dünyasının liderliğini üstlenmiş, kendilerinden sonra kurulacak olan Türk-İslam Devletlerinin temelini oluşturmaları açısından önem arz etmişlerdir (ankara.edu.).

Türkler, önceleri bireysel düzeyde İslâm medeniyetine katkıda bulunurken, devlet olarak İslâm'ı kabul ederek bu medeniyetin önemli aktörleri arasında yer almışlardır. Bu süreç, Karahanlılarla başlamış ve ardından gelen diğer Türk devletleriyle devam etmiştir. Halifelerle ilişkiler, Karahanlılar ve Gazneliler için daha çok yerel bir karakter taşıırken, Selçuklular tüm İslâm dünyasını etkileyen gelişmelere imza atmış, halifeyi Şii saldırısından kurtararak ona eski saygınlığını iade etmiş ve aynı zamanda Sünnî İslâm dünyasının siyasi lideri konumuna gelmişlerdir (ayk.gov).

Önemi ve özelliği kısaca ifade edilen Karahanlılar, Gazneliler ve Büyük Selçuklu Devleti'nin Türk İslam Devletleri ve yönetim anlayışı açısından etkisi dikkate alınarak bürokratik yapılanmaları çerçevesinde ele alınmıştır.

2. HÂKİMİYET ANLAYIŞI

Eski Türk hâkimiyet anlayışına göre hâkimiyet yetkisi Tanrı tarafından ilahi bir lütuf olarak hükümdara bağışlanmış olup, gökten alınan bu yetkinin başarılı olması Tanrı buyruğuna bağlanmıştır. Bilgili olması durumunda iktidara sahip olabilen hükümdara kismet, kader ve kut Tanrı tarafından bahşedilmiş ve bir bakıma Tanrı'nın yeryüzündeki vekili sayılmıştır (Okudan, 2006:62-63).

Müslüman olduktan sonra bile eski Türk gelenekleri ile İslami kuralları kaynaştırarak yeni bir devlet yapılanması oluşturan ilk Türk İslam devletleri, İslamiyet'i kabul etmelerine rağmen ilk Türk devletlerine bulunan kut anlayışı ve Türk cihan egemenlik anlayışı varlığını sürdürmüştür. Türk cihan egemenlik anlayışı İslamiyet'le birlikte cihat ve Allah'ın adını yüceltme şekline dönüşmüştür. Orta Asya'daki ilk Türk Müslüman Devleti olan Karahanlılar döneminde, devlet yönetiminin ilahi bir lütuf olarak Allah tarafından hükümdara verilen bir hak şeklinde algılanmıştır (tarıhbilimi.com).

Gerek Kaşgarlı Mahmut, gerekse Abbasi Halifesinin veziri İbn Müslim eserleri ve beyanlarında cihanşümül dünya görüşü ve egemenliğinin bulunduğunu göstermiş, sadece Türk topluluklarının değil dünyanın tüm milletlerinin idaresini kapsayan Türk dünya hâkimiyetini ifade etmişlerdir (altayli.net).

İslamiyet'in kabulüyle birlikte bu yeni inanç ve uygarlık Türk Devletlerinde siyasal, kültürel ve ekonomik alanları etkilemekle kalmamış aynı zamanda bu alanlarda büyük oranda egemen olmuştur. Yöneticiler, hizmet sunması amacıyla

İslam toplumu tarafından yetkilendirilmiş bir konumda olup, sahip olunan egemenlik anlayışı mutlak ve sınırsız değildir. İktidar sahiplerinin beşer olması dolayısıyla hata yapma eğilimlerinin olması mutlak egemen olarak Allah'ın kabul edilmesini sağlamıştır (Özdemir, 2006:112-113).

Orta Asya'daki ilk Türk İslam Devleti olarak kurulan ve Türklerin önemli bir kısmını barındıran Karahanlılar Devleti zamanında Yusuf Has Hacip tarafından yazılan Kutadgu Bilig isimli eserde Allah tarafından hakana kut ihsan edildiği böylece hükümdarı yücelttiği ifade edilmiştir (Okudan, 2019:58-59).

Karahanlılarla başlayan eski ve yeninin bağdaştırılması sürecinin Selçuklular döneminde tamamlandığı görülmektedir. Bu bağlamda, Orta Asya geleneği egemenlik anlayışının Selçuklular döneminde de devam ettiği aşıkardır. Ünlü Selçuklu veziri Nizamülmülk Siyasetnamesinde egemenliğin kaynağı ve iktidar hakkında, hükümdar olma niteliklerini taşıyan hanedan mensuplarının egemenlik kudretini Allah'tan aldığını ancak Allah adına adalet içinde hükmedebileceklerini belirtmiştir (Özdemir, 2006:115).

Gazneliler Devletinde, hükümdarın hükmetme yetkisini doğrudan Allah'tan alır ve O'nun adına hükmetme yetkisini kullanırdı. Allah'ın verdiği yetkiyle hâkimiyet yetkisinin kullanılmasına dair kaynaklar İslami, İrani veya Hindi geleneklere dayandırılrsa da bu esaslardan ziyade Türk hakimiyet anlayışından kaynaklamaktadır. Türklerin hâkimiyet anlayışı ile Hükümdarın, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi sıfatıyla hakimiyet sürdürmesi birbirlerine benzemektedir (Nuhoğlu, 1995:45).

Selçuklu sultanları devleti yönetme ve hükmetme yetkisinin kendilerine Tanrı tarafından verildiğine inanmış, bu inancı vizyonlarının temel dayanağı haline getirmişlerdir. Orhun kitabelerinde görülen kut anlayışı her zaman önemini korumuş, seçilmiş kişi olduğuna inanan Kağan'ın otoritesinin en az tartışılacak kavram olan Tanrı'ya dayandırılmıştır. Yüzyıllar boyunca varlığını koruyan bu anlayışı Selçuklular döneminde de uygulanmıştır (Sarıcı, 2023:6).

Selçuklu Devletinin ünlü veziri Nizamülmülk, Siyasetname adlı eserinde: *“Allahu Teâla her çağda halk arasından birini seçerek onu hükümdarlara yaraşır birtakım özelliklerle donatır. Dünya işleri ve cihan ahalisinin kamu düzeninden onu sorumlu kılarak fitne ve kargaşa kapısını onun eliyle kapatır. Adaleti sayesinde hoşça zaman geçirip kendilerini güvende hissetmeleri ve idaresine duacı olmaları*

için insanların gönlünde ve gözünde ona dair derin bir saygı uyandırır.” diyerek kut anlayışının devam ettiğini ifade etmektedir (Nizamülmük, 2009:11).

3. HÜKÜMDAR ve ALAMETLERİ

Temel görevi, halkın refahını ve huzurunu sağlamak, onları aç ve açıkta bırakmamak olarak kabul edilen Karahanlılar hükümdarı, bu görevlerini yerine getirmeyip kanun ve nizamı sağlamaz ise kendisine verilen kut'un geri alınacağına ve Tanrı katında hesap vereceğine inanırdı. Hükümdarların sahip olmaları gereken insani değerler ve ahlaki vasıflar arasında; cesaret, adalet, sabır, şeref, kahramanlık, bilgelik, cömertlik, doğruluk, affedicilik gibi birçok unsurla desteklenmiştir ve İslam öğretileriyle uyumlu hale getirilmiştir (Okudan, 2019:87).

Sultan unvanını kullanan Gazneli hükümdarları idari, askeri ve adli makamların görevlerini yürütmelerinde etkili güç olarak yer almakta, Sultanın ağzından çıkan söz kanun hükmünde sayılmaktadır. Hakimiyeti altında bulunan toprakların ve halkın sahibi konumunda olan Gazneli Sultanı, halkı üzerinde tasarruf hakkına sahip olmuştur (Okudan, 2020:80).

Türk-İslam siyasi teşekküllerinde, “sultan” unvanını taşıyan hükümdar devlet teşkilatının başında yer almaktaydı. “Sultan” kelimesi, Arapça kökenli olup ilk başlarda “otorite” veya “hükümet” anlamına gelirken, Abbasiler Devri'nde devlet görevlileri için kullanılmıştır. Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk'e göre, “sultan” unvanını ilk defa kullanan Gazneliler Hükümdarı Mahmûd'dur. Fakat bu durum şüphelidir; ancak imkânsız da değildir. Daha sonra bağımsız hükümdarlar için gayri resmi olarak kullanılan bu unvanı ilk resmi olarak alan ve anlam kazandıran hükümdar ise Büyük Selçuklu Devleti'nin kurucusu Tuğrul Bey'dir (altayli.net).

Türkler kurdukları ilk devletlerden beri farklı unvanlar ve hükümdarlık sembolleri kullanmışlardır. İslamiyet öncesi dönemde “Chanyu, Tanrı kut, kağan, kan, kadir, idikut, ilig” gibi unvanları kullanan Türk devletlerinde, Hükümdarlık alametleri arasında ise sancak ve davul başta olmak üzere, otağ, taht, başkent, ok, yarlıg, toy, mühür yer almaktaydı (Aka Kiyaga, 2022:1919).

İslamiyet'i kabul etmelerinden itibaren Abbasi devletiyle yakın diyalog içerisinde bulunan ilk Türk-İslam Devletleri, her ne kadar her alanda Abbasilerin zayıfladığı döneme denk gelmiş olsalar bile Abbasi Devleti manevi otoriteyi temsil ettiklerinden dolayı meşruiyetin kaynağı olarak kabul edilmişlerdir. Bu bağlamda

dönemin İslam devletleri içerisinde yönetimi elinde bulunduran devletlere bağımsızlık ve meşruiyetin belirtisi olarak Abbasiler tarafından hâkimiyet sembolleri gönderilmiştir. Bu semboller içerisinde bağımsızlığın en önemli manevi alameti olarak hutbe, maddi alameti olarak ise sikke yer almıştır. Ülkenin başına geçen hükümdar öncelikle kendi adına hutbe okutmuş daha sonra ise hâkimiyet sembolü olarak para bastırmıştır (Arslan, 2012:90).

Karahanlı Devletinde hükümdarın etkili bir yönetim ortaya koyabilmesi ve siyasi hâkimiyetini kabul ettirmesi amacıyla kullanmış olduğu bir takım hâkimiyet sembolleri ve hükümdarlık alametleri bulunmaktadır. Bunlar içerisinde; hutbe, sikke, otağ, taht, taç, çetr, bayrak, tuğ, nevbet, hil'at ve tıraz, kotuz, kemer, kılınç hançer, kamçı ok ve yay yer almaktadır (Okudan, 2019:68).

Gazneli Sultanı da maddi ve manevi semboller kullanmış olup, manevi semboller içerisinde unvan ve lakaplar yer almaktadır. Kullanılan bu semboller merkezi ve taşra teşkilatların idaresinin alametleri olarak kabul edilmektedir. Maddi ve manevi semboller arasında hutbe, sikke, hil'at, taht, taç, yüzük (hatm), bayrak, sancak, çetr, çadır, nevbet, gaşiye sayılabilmektedir (Okudan, 2020:79-98).

Selçuklu Devletinde hükümdarın manevi alametleri arasında hutbe okutulmakta, maddi alametler arasında ise taht, taç, sikke, çetr, nevbet, bayrak, tıraz, hil'at, gaşiye ok ve yay, yüzük, çadır, tevki ve tuğra yer almaktaydı (Boztaş, t.y. 201).

4. SARAY ÇALIŞANLARI

Hükümdarın işlerini yürütmek amacıyla sarayda resmi ve özel işlerle meşgul olan birçok görevli bulunmakta olup, bu kişiler hükümdarın şahsına bağlı olan güvenilir kişiler arasından seçilmekteydi (altayli.net). Bunlar arasında yer alan Hacıp, araya girmek, mani olmak, birinin bir yere girmesini engellemek; örtmek, gizlemek, bir kişinin bir yere girmesine engel olan kimse, kapıcı anlamlarını taşımaktadır. Bu unvan olarak Ortaçağ İslam devletlerinde saray teşkilatının başında ve maiyetinde bulunanlar için kullanılmaktaydı (Özdemir, 2019:8).

İbni Haldun, devletin geçirdiği gelişim ile bürokrasinin oluşum ve değişimine paralel olarak Hacıb'e ait görev ve yetkilerin de değiştiğini ifade etmiştir. İbni Haldun hacip ve görevlerini Mukkaddime adlı eserinde üç başlık altında ele almıştır. Birincisi, hacipliğin görevi anlamına gelen hicabah'ı kapı görevi makamı manasını taşımakta olup, bunların örtüşen gelişim ve değişimini ele almaktadır. İkinci başlık,

orijinal teriminde hicabah adını taşıyan hacipliğin kapıcılık görevini ele almaktadır. Üçüncü başlık ise perdeleme, sınırlama, gözden uzak olma olayı incelenmektedir (Hassan, 2019:286-287).

İbn Haldun'a göre, İslam devletinde başlangıçta kapıcılık gibi bir görev yer almazdı çünkü iş ve ihtiyaç sahipleri devlet kapısından geri çevrilmemektedir. Ancak halifelik saltanata dönüştükten sonra suikast tehlikesi ve halkın istediği zaman halifelik katına gelerek devlet işleyişini aksatacağı endişesiyle, halifeler kapıya bir memur atamış ve bu memura "hâcib" yani kapıcıbaşı adını vermiştir (Özdemir, 2019:8).

Hâcib, idarecilerin yönetilenlerle ilişkilerini düzenleyen bir görevli olarak işleri yürütmekte, devlet ve saray görevlilerinden gelen başvuruları kabul etmekte, yüksek rütbeli memurlardan zanaatkârlara kadar herkesi dinlemektedir. Özellikle fakir, dul, öksüz ve yetimlerin taleplerini hükümdara iletmek onların başlıca vazifesi arasında yer almaktaydı. Ayrıca, hak talebinde bulunanları Divan-ı Mezâlim'de yönlendirip hükümdarın huzuruna çıkaran Hâcib, aynı zamanda elçilerle ilgilenir, onları karşılar, uğurlar, dönüşlerine izin verir ve hediyelerini temin ederdi. Karahanlılar Devletinde olduğu gibi Büyük Selçuklu Devletinde de sarayda hükümdardan, bütün devlet işlerinde ise vezirden sonra gelen en yüksek rütbe sahibi hacip olmuştur (islamansiklopedisi.org). Muhafızlar emiri anlamına gelen Emir-i Hares, haciplikten sonra gelen her devirin önemli makamları arasında yer almıştır (Yıldız, 2002:53). Nizamülmülk Siyasetnamesinde aşağıdaki ifadelerle yer vererek makamın önemi ve sorumluluğuna değinmiştir (Nizamülmülk, 2009:199);

"Hares emirliği her devirde mühim makamlardan biri olagelmıştır. Padişahın gazap ve cezalandırmasından korkmayan kimse olmadığı emir-i hares de ceza işlerinden mesul olduğu için dergahta emir-i hacipten maada emir-i haresten muteberi olmamıştır. Padişah birini cezaya çarptırıp idam, sopa yahut zindan cezasını emrettiğinde bu işin icrası emir-i harese düşer. Diğer yandan insanlar da canlarını kurtarmak için mal ve mülklerini harcamaktan çekinmezler. Kendisini temsilen kos, alem ve nevbet olduğundan halk hükümdardan çok emir-i haresten korkardı. İçinde bulunduğumuz devirde bu makam gözden düşmüş ve eski itibarını yitirmiştir. Dergahta 20'sinin elinde altından, 20'sinin elinde gümüşten, 10'unun elinde büyük tahtadan sopa olmak üzere her zaman için asgari 50 cubdarm bulunması şarttır"

Bu iki makamın yanı sıra, sarayın mutfak, şaraphane, sultanın sofrası, tavlasi gibi işleri ile hükümdarın oğulları ve maiyetine ait işleri de takip eden Vekil-i Hass günlük işleri hükümdara rapor ederek, yapılacak yeni işler için hükümdarın görüşlerini alır ve bu doğrultuda uygulamaya geçerdi (altayli.net)

Sarayın tüm silahları ile padişahın silahlarından sorumlu olan silahtar (wikipedia.org), hükümdarın elbiselerini korumak ve taşımakla görevli Camedar, seyislerin ve hademelerin başında bulunan Emir-i Ahur, hükümdar ve sarayı korumakla görevli Emir-i Candar, hükümdarın sofrasına nezaret ederek yemeklerini kontrol eden Çaşnigir, hükümdarın silahlarını taşıyan ve silah depolarını gözetten Emir-i Silah, hükümdarın av işleriyle uğraşan Emir-i Şıkar da önemli görevliler arasında yer almaktaydı (fikriyat.com).

5. MERKEZ TEŞKİLATI

5.1. Vezirlik

Genellikle merkezi yönetimde önemli rol almış olan vezirlik müessesesi, tarih boyunca birçok imparatorluk ve krallıkta hükümdarın en güvendiği danışmanlarından oluşan bir kurum olarak yapılanmıştır. Vezirler, hükümdara danışmanlık yapmanın ötesinde yönetim, icra, adalet, mali işler, diplomatik ilişkiler gibi görevleri üstlenmişlerdir. Hükümdarın yerine geçebilir, devletin yönetimini üstlenebilir, ancak tarihsel olarak, vezirlerin güç ve yetkileri farklı imparatorluklarda ve krallıklarda değişiklik göstermiştir (Bayır ve Cığır, 2023:17)

Karahanlı Devleti merkez teşkilatının ve bürokrasinin başında vezir yani yüğruş bulunmaktaydı. Vezir olarak atanan kişiye tuğ, davul (Yusuf Has Hacıp, beyit 1036), zırh, hilat, süslü eğer takımı, at ve vezirlik mühür verilmekteydi. Vezirin başlıca görevleri arasında kanun ve nizamlar doğrultusunda ülke yönetimini sağlamak, huzur ortamı oluşturarak Hakan'ın adını iyilikle yaymak, ülkeyi genişleterek zengin bir hazine oluşturmak sayılabilmektedir (Huncan, 2018:117).

Gazneli Devleti'nde, muasır İslam devletlerinde olduğu gibi idari teşkilatta en yetkili makam vezaret divanıydı ve bu divanın başında Vezir yer almaktaydı. İcrai, teşrii ve kazai yetkilere sahip olan Vezir, hükümdarın vekili olarak devletin tüm işlerini yöneten en üst düzeydeki görevliydi. Oturduğu makam itibarıyla divan-ı vezaret, divan-ı hâce ve divan-ı vezir gibi adlarla anılmaktaydı (Nuhoğlu, 1995:228).

Büyük Selçuklular ‘da önemli bir yeri olan vezirlik, Abbasi, Sâmânî ve Gazneliler etkilerini en fazla yansıtan kurumdur. Bu durumun temel nedeni, Selçuklu sultanlarının söz konusu devletlerin izlediği yöntemleri benimseyerek genellikle İran kökenli devlet adamlarını vezir olarak atamalarıdır. İran kültürü ile yetişen vezirlerin Selçuklu Devletinin yönetim sistemine aynı şekilde İranlı vezirlerin hakim olduğu Abbasi Devleti’nin yönetim geleneğini yansıtmaları olağandır (Taneri, t.y. :82)

Büyük Selçuklu Devletinde en yüksek rütbeli devlet memuru olan vezir, Büyük Divan başkanı olarak hükümdarın vekili olarak görev yapmıştır. Sultanın fermanı ile göreve başlayan vezir, yasama, yürütme ve yargı yetkilerini elinde bulundurarak devletin tüm işlerini idare etmiştir. Ferman çıkarma yetkisine sahip olan vezir, sadece hükümdara karşı sorumludur, ancak icraatları sebebiyle zaman zaman hükümdarın isteğiyle sorgulanabilmiştir. Ülkenin huzur ve güvenliği, halkın refahı gibi sorumlulukların yanı sıra, devletin mali ve idari işlerini bürokratlar aracılığıyla yönetmiştir. Mali konularda geniş yetkilere sahip olan vezir, gelirleri artırma çabalarında halkın huzurunu gözetmiştir. İmar ve iskân faaliyetlerine katkıda bulunarak, divanda başkanlık eder, savaşlarda hükümdarın yanında yer alır, orduyu yönetir, memurları atar ve görevden alırdı. Devletin gelirlerini arttırmaya yönelik olarak vergi toplama ve para cezası uygulama yetkisine sahip olan vezirler, medreseler kurarak ilmin gelişmesine katkıda bulunabilir ve bu amaçla bütçe ayırabilir gerektiğinde kesilmesine karar verirlerdi. Vezirlerin gelir kaynakları arasında, maaşlarına ek olarak iktâ’lardan elde edilen gelir, ganimet payı, hediyeler, gayrimeşru gelirler, rüşvet ve müsadereler yer almaktaydı (Bardakçı, 2018:309).

5.2. Divanlar

Vezirin başkanlığında toplanan Saltanat Divanı, günümüz anlayışıyla dört bakanlıktan oluşmaktaydı. Bu divanlar (altaylı net, Nuhoğlu 1995, Hunkan, 2018:117, Cöhe, 2018:189-190);

➤ Tuğra ve İnşâ Dîvânı:

- Tuğrai veya tuğrakeş ile münşi unvanlı devlet adamlarının başında bulunduğu bu divan, tuğra ve inşa olmak üzere iki daireden oluşmaktaydı.
- Tuğra Dairesi, hükümdarın ferman, menşur, tevkî gibi emirnamelerinin başına tuğrasını çekme görevini yürütmektedir.

- İnşâ Dairesi, devletin iç ve dış yazışmalarını düzenlemekle sorumludur. Bu dairede görevli münşî sık sık hükümdarla görüşmekteydi.

➤ İstifâ Dîvânı:

- Günümüzdeki Maliye Bakanlığı'nın karşılığı olan bu divanda, Devletin gelir ve giderleri yönetilmekte ve başında müstevfi adı verilen devlet adamı bulunmaktaydı.
- Bu divana müstevfi, amid, amil gibi temsirciler tarafından vergiler toplanmaktaydı.

➤ Arz Divanı:

- Başında Arz'ul Ceyş veya emir-i arız yahut kısaca arız unvanı taşıyan devlet adamının yer aldığı ve günümüzde Millî Savunma Bakanlığı'nın görev ve sorumluluğunun yürütüldüğü divandır.
- Sefer öncesi ordunun teftişi ile askerlerin maaşları, terfileri, tahsisatları ve levazımatları gibi askeri işlerle ilgilenmekteydi.
- Yapılan teftişle teçhizatı ve fiziği açısından standartları taşımayan askerler ordunun kayıt defterinden silinmekteydi.

➤ İşraf Dîvânı:

- Devletin mali ve idari işlerini denetlemekle göreviydi.
- Başında müşrif adı verilen ve her vilayette memurları bulunan devlet adamı yer almaktaydı.
- Sıklıkla rüşvet gibi durumlarla karşılaşan müşrif genel olarak İstifâ Dîvânı'nın sorumluluğundaki mali işleri denetlerdi. Müşrif'in dürüst ve hesap işlerinde uzman olan kişiler arasından seçilmesine önem verilmekteydi.

6. TAŞRA TEŞKİLATI

Taşra vilayetleri, idari bakımdan birinci dereceden hanedan mensupları arasında *tâbi* sıfatıyla paylaşılmıştır. Daha alt derecedeki hanedan üyeleri ise *alt tâbi* sıfatı ile yönetimde bulunmaktadır. Tâbi ve alt tâbi kavramları İslam kaynaklarındaki karşılığı hakan adına yöneten nâib veya vali, hanedan mensubu, dihkan, üst düzey

komutan veya ulema sınıfından kişilere atıfta bulunmaktadır. Ancak, detaylı bilgi olmadığından, valinin vilayet yöneticisi mi yoksa bölge hâkimi mi olduğu açıklığa kavuşmamıştır. Şehirlerde güvenlik ve asayiş sağlamla sorumlu olan şihne ile göçebe topluluklara atanmış şihneler, taşra teşkilatının önemli bir unsuru olarak görev yapmıştır. Vilayet veya bölge hakimlerinin çevresinde, mahallî bir vezir mi yoksa merkez teşkilatına bağlı bir görevli mi oldukları konusunda belirsizlik bulunan Kethüda unvanlı kişilere rastlanmaktadır. Vali, nâib, şehir kadısı, hatîbi ve muhtesib gibi taşraya özgü unvanlar, şehir divanlarının varlığına da işaret etmekte olup, kalelerde ise mustahfız olarak bilinen kale komutanlarına rastlanmaktadır. Atlı posta işlerini yürütenlere eşkinci, köylerde haber taşıyanlara ise çalığ ismi verilmekteydi (Hunkan, 2018:117).

Gazneliler Devletinde, her eyalet, sivil, askeri ve adli olmak üzere üç önemli şubeden oluşan idari bölünmeye tabi olmuştur. Sivil idarenin başı, doğrudan vezire bağlı olan, vergi toplama ve yönetim işlerinden sorumlu olup eyalet ordusunun ihtiyaçlarını karşılamaktan da sorumlu Sahib-i Divan'dır. Eyalet ordusunun en yüksek askeri görevlisi sâlâr ya da sipehsâlâr, eyalet ordularının komutanı olup genellikle askeri vali konumundaydı. Ayrıca, halkı koruyarak onlara iyilikle muamele etmekle sorumlu olan sipehsâlâr, mezalim meclislerine başkanlık ederdi. Adli görevli olan Kadı'l-kudât, adalet hizmetlerini yürüten görevli idi ve her şehirde bir kadı, her eyalette bir kadı'l-kudât bulunurdu. Kadıların görevinde dürüst olmasını sağlamak amacıyla yüksek ücret ödenir ve dürüstlükleriyle bilinirlerdi. Sultan Mahmud, adalete büyük önem vermiş ve dürüst ve bilgili kadıları görevlendirmiştir. Bölge veya şehir yönetimi ise reis, kutval, şahne, za'am, muhtesib, hatib gibi görevliler tarafından yürütülmekteydi (Cöhce, 2018:190).

Gazneliler Devletinde bir reisin memuriyet sahasını oluşturan mahal ve sahalarla birlikte bir şehir yada farklı büyüklükteki yerleşim merkezi olan bölge idarelerinde yer alan görevliler arasında; bizatihi Sultan tarafından ataması yapılan yerli halkın soylu ailelerine mensup reis, şehirlerden daha küçük yerleşim birimlerinde reislik yapan Zaim, şehirleri koruyup asayiş sağlayan Şahne, şehir ve kasabaların mali işleriyle ilgilenen vergi tahsili yapan Amil, şehirlerde bayram ve Cuma günleri hutbeyi okuyup bazen de Cuma namazı kıldıran hatib gibi görevliler dışında muhtesip, Halife-i şehri, cenbaşan, kutval, nakib-i aleviyan da şehrin iş ve işlemleriyle ilgilenen görevliler arasında yer almaktaydı (Nuhoğlu, 1995:296-304).

Selçuklularda eyaletler taşra teşkilatının temelini teşkil ederken, eyaletler vilayetlerden meydana gelmekteydi. Eyaletlere melik unvanıyla şehzadeler veya sipehsâlar isimli komutanlar Nâib-i eyâlet unvanıyla vali olarak gönderilirdi. Vilayetlere ataması yapılan valiler de amid, reis veya şahne unvanlarını kullanmaktaydı. Ülkenin tarım deposu olan taşra yani eyaletler, köylünün tarımsal faaliyetleri sonucunda topraklardan iktâ vergisi tahsil edilmesini ve tarım ihtiyacının giderilmesini sağlamaktaydı. Eyalet yöneticileri arasında; Selçuklu tahtının mirasçı olan melik ünvanlı taşıyan şehzadeler yüksek gelirli büyük eyaletlere vali görevli atanmışlardır. Melikler belirlenen vergi oranında değişiklik yapamaz, vergilerin kurallara uygun olarak zamanında tahsil edilip edilmediğini kontrol etmek zorunda olup, emir ve memurlara ait maaşların belirleyerek vilayetlere şahne ve diğer memur atamalarını yapmaktaydı. Yetkileri melikle neredeyse aynı olan Naib-i Eyalet/ Vilayet sultan naibi olarak görev yapmaktaydı. Sivil valiler olarak görev yapan Amid, orduyu hazırlama ve şehri koruma, hac güzergahının asayişin sağlamak yahut divan-i mezalime başkanlık etme görevleri bulunmaktaydı. Şehrin güvenliğinden sorumlu olan şahne ve yerli halkın eşrafından seçilen en alt kademedeki reis de önemli görevliler arasında yer almaktaydı (Kucur, 2019:184-186).

7. ADLİ YAPI

İslami dönemde Türk devletlerinde, hükümdarlar Türkçesi Yuwuluk’us-Sultan olan Dîvânü’l-Mezâlim adlı yüksek mahkemelerde adalet sağlamış ve bu konuya büyük önem göstermişlerdir. Bu mahkeme, siyasi suçları inceleyen bir üst mahkeme olarak sultanın başkanlık ettiği bir kurum olarak çalışmıştır. Karahanlılar ve Gazneliler devletlerinde zulüm ve haksızlığa uğrayan halkın şikâyetlerini dinlemek üzere Dîvânü’l-Mezâlim toplantıları yapılmıştır. Selçuklularda büyük siyasi suçlarda sultan bizzat Divanü’l Mezalim’e nezaret ederdi. Ayrıca vezir Nizamülmülk de haftada iki gün söz konusu divana başkanlık yapmaktaydı (Şeker, 2017:81). Yusuf Has Hacıp Kutadgu Bilig isimli eserinde, adaleti bizzat devlet yöneticisiyle temsil ederek Karahanlılar Devleti döneminde adaletin önemine atıfta bulunmuştur.

Gazneli Devletine her şehirde bir kadı ve her eyalette kadı’l kudat (kadıların başı) bulunmuş olup, adalet teşkilatına büyük önem veren Sultan Mahmut bilgi ve dürüstlükleriyle nam salmış olan müftü ve fakihleri kadı olarak tayin etmiştir (islamansiklopedisi.org).

Büyük Selçuklu Devleti veziri Nizâmülmülk'e göre hüküm sahibi sultan olup, sultanın İslâm hukukunu bilmediği durumlarda nâib (vekil) tayin etmesi gerekmektedir. Kadılar, sultanın nâibleri olarak onun adına hükümde bulunurlardı. Selçuklularda adaletin, kazâ (şeriat mahkemeleri) ve vilayetlerde, yani ülkenin genelinde kadılar aracılığıyla yerine getirilmekteydi. Kadı'l Kudat ise adli teşkilatın başında bulunan kadıların liderliğinde bulunan kişilerdir. Kadı'l-kudât, sultan tarafından tayin edilir ve teorik olarak sultan ve dîvân-ı a'lâ'ya bağlı olmamasına karşın uygulamada sınırlı yetkilere sahiptir; sultanın emirlerini yerine getirir ve sultan tarafından azledilebilirlerdi. Eyalet veya vilayetlerde valiye bağlı olan kadılar genellikle âlimler ve fakîhler soyundan gelirler ve kadılık makamı genellikle babadan oğula geçmekteydi. Kadılar, din ve şeriatla ilgili işlerde yetkili olup örfi mahkeme işlerini de yürütmekteydi. Hukuki faaliyetlerinde kullandıkları kaynaklar arasında Kur'an, Hadis, İcmâ', eski âlimlerin ve İmâm-ı A'zam Ebû Hanife'nin koyduğu prensipler bulunurdu. Kadılar, günlük hayatla ilgili çeşitli konularda karar veren yegâne merci olarak görev yapmaktaydı. Ayrıca, Büyük Selçuklularda hassa ordu mensuplarıyla ilgili davalara bakan ve vakıflara da nezaret eden "kadıyı haşem ve leşker-i hazret" unvanını taşıyan başka bir kadı da bulunmaktaydı (Kucur, 2019:188).

8. ASKERİ YAPI

Karahanlılar devletinde dört ana unsurdan meydana gelen ordunun, savaşlar yahut düzenlenecek seferler esnasında tolum nüfusu çoğunlukla otuz bin ile elli bin arasında değişmekte olup, han toyu denilen ordu karargâhı mevcuttu. Sefer esnasında hamış (merkez), meymene (sağ kanat), meysere (sol kanat), yezek (öncü) ve artçı dahil olmak üzere beşli sistemle harekete geçerd. Sarayda gece nöbetleri tutan yatgak ile gündüz nöbetlerini tutan turgak saray muhafızlarını oluşturmakta başlarında ise sübaşı yer almaktaydı. Hakan ve diğer hanedan üyelerinin gulamları (oğlanları) arasından iyi nişancı, okçu, yaycı ile usul ve adaba hakim olanlar bu sınıfa alınmaktaydı. Türk gulamlardan meydana geldiği yönünde bilgiler bulunan hassa ordusu, komşu devletlere yönelik düzenlenecek savaşlarda yer alan hanedan mensupları, dihkanlar, gaziler ile unsurlara bağlı birlikler bulunmaktaydı. Ayrıca savaş zamanında başında bulunan beylerle beraber hakanın ordusunda destek veren boylardan oluşan kuvvetler de bulunmaktaydı. Ordunun savaş teçhizatları arasında ok, yay, kılıç, mızrak, balta, gürz, süngü, hançer, kalkan, zırh ve miğfer yer almaktaydı (Huncan, 2018:117-119)

İslami devletler genelde ordu gücü üzerine kurulduğundan, Gazneliler Devleti de güçlü orduya önem vermişlerdir. İlk dönemlerde ordunun devamlı olmasını sağlayacak bir sistemi kurma yeteneklerine sahip olmaları askeri açıdan başarılı bir hanedan olarak ön plana çıkmalarını sağlamıştır. Sultan ordunun başkumandanı olup önemli savaflara bizzat komutayı kendisi alırdı. Her an sefere hazır olan gulamlar, belirli seferlerde harp alanına yakın bölgelerde toplanan ve piyadelerden oluşan bölge kuvvetleri ve gaziler, cemiyet için zararlı olabilecek işsiz ve niteliksiz toplulukları yabancı diyarlara sevk etmenin aracı olan gönüllüler, kuzeyden ve daha çok Türkmenlerden alınan ücretli askerler ile vassal devletlerden gelen düzenli birlikler Gazneliler ordusunun insan unsurunu teşkil etmekteydi. Onlu sisteme göre atlı ve piyade birliklerinden meydana gelen ordu, ok, yay, kılıç, balta, gürz, zırh, mancınık gibi silahlar ile at, fil ve develeri kullanmaktaydı (Cöhce, 2018:191).

Türk devlet teşkilatının en önemli ve köklü kurumunu ordu oluşturmakta, Büyük Selçuklu Devletinin orduları gulam ve ikta askerleri olmak üzere iki ana unsur tarafından oluşturulmaktaydı. Satın alma, esir alma veya hediye yoluyla temin edilen ve ciddi bir eğitimen geçirilen farklı soylardan gulâmlar, özelliklerine göre sarayda, bürokraside ve orduda görevlendiriliyordu. Gulâmlar arasından seçilenler, sultanı ve sarayı koruyan muhafız birliği ile merkezdeki daimî ve profesyonel orduyu teşekkül etmekte olup bunlara Gulaman-ı saray denilmekteydi. Süvari ve tam teçhizatla donatılan, gösterişli, iyi giyimli seçkin 100 Horasan'lı, 100 Deylem'li olmak üzere 200 kişiden oluşan Müfredler savaş ve barışta daima hazır durumda bulunan dolgun maaşlı askerlerden oluşmaktaydı. Aynı şekilde her daim savafla hazır bulunan Hassa ordusu profesyonel askerlerin mevcut olduğu bir orduydu. İhtiyaç halinde yardıma gelen melik şehzadelerin ve diğer devlet adamlarının askerleri, ikta sistemi sonucunda temin edilen askerler, Selçuklu Devletinin bel kemiği sayılan Türkmenler ve tabi hükümdarların anlaşmalar gereği göndermiş oldukları yardımcı kuvvetler Büyük Selçuklu Devletini oluşturan unsurlar arasında yer almaktaydı (Kucur, 2019, 185-188).

Selçuklu ordusunda birlikler uzmanlık alanlarına göre ayrılmakta olup bunlar arasında gürzcüler, neftçiler, kementçiler, mancınıkçılar gibi gruplar yer almaktaydı. Ok, yay, kılıç, süngü, gürz, nacak, sapan, hançer, kamçı, kalkan, mancınık gibi teçhizatlar kullanılmaktaydı (altayli.net).

9. SONUÇ

İslamiyet’i kabul etmeleriyle birlikte bu dinin önemli bir parçası konumuna geçen ilk Türk-İslam Devletleri eski Türk devlet geleneği olarak kut anlayışını İslam’la sentezlemiş ancak önemli değişiklikler geçirmişlerdir. Bürokratik yapılanma olarak birçok açıdan birbiriyle benzeşen ilk Türk İslam devletlerinde; kut anlayışı yerini İslam’ın emirlerine bırakmış, halifelik makamı tarafından hükümdarlara birtakım unvanlar verilerek onaylanmışlardır. İslam’ın kabulüyle etkili olan kültür anlayışı sonucunda saray teşkilatı zengin bir yapıya bürünerek devlet işlerinin yürütülmesi amacıyla hükümdara yardımcı olacak çeşitli memurluklar kurulmuştur.

Bunun yanı sıra teşkilat yapısında kanun temelli yapılanma neticesinde siyasi, askeri, mali ve idari işlerin ele alındığı divanlar önemli kurumlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca taşra teşkilatları ile adli ve askeri yapıları açısından birbirinden etkilenen ilk Türk İslam devletlerinde devletlerin kendine özgü yönetim organları olmasına karşın genel olarak İslam hukuku ve yönetim anlayışının temel alındığı, İslam ve Türk geleneklerinin etkisiyle şekillenen devlet ve bürokratik yapılanma şeklide karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

- Aka Kiyağa, B. (2022). Padişah Şairde Saltanat Alametlerinin Kullanım Alanları: Muhibbî Divanı Örneği. Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi, 6 (4), 1917-1952.
- Arslan, İ. (2012). İlk Türk-İslam Devletlerinde Hükümdarlık ve Hakimiyet Sembolleri. EKEV Akademi Dergisi, 16(51), 73-92.
- Bardakçı, V.V. (2018). Osmanlı Devleti Öncesi Vezirlik. İstem, Yıl:16, sayı:32, 301-315.
- Bayır, D.M. ve Cığır, F.N. (2023). Selçuklularda Vezirlik Müessesesi. Bellek Journal of Hataya Mustafa Kemal University Faculty of Arts and Sciences Department of History, 5(1), 14-29.
- Boztaş, F.(t.y.). Kitabiyat. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/102160>
- Burakgazi, H. (2012). Selçuklu-Karahanlı İlişkileri (Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Cöhce, S. (2018). Gazneliler (Siyasi Tarihi, Devlet Teşkilatı, Kültür ve Medeniyet), Süleyman KUCUR (ed.). İlk Müslüman Türk Devletleri içinde (170-202). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi
- Gazneliler. <https://acikders.ankara.edu.tr/mod/resource/view.php?id=41647> Erişim Tarihi: 03.02.2024
- Gazneliler. <https://islamansiklopedisi.org.tr/gazneliler>. Erişim Tarihi:03.02.2024
- Hacib. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hacib>. Erişim Tarihi:03.02.2024
- Hassan, Ü. (2019). İbn Haldun Metodu ve Siyaset Teorisi. Ankara: Doğu-Batı Yayınları (7.baskı)
- Huncan, Ö.S. (2018). Karahanlılar (Türk Hakanlığı): İdari Teşkilat, Kültür ve Medeniyet, Süleyman KUCUR (ed.). İlk Müslüman Türk Devletleri içinde (114-137). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi
- İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilat. Prof.Dr. Salim KOCA. Türk Tarihi Araştırmaları <http://www.altayli.net>
- İlk Türk İslam Devletlerinde Yönetim Anlayışı İlk Türk İslam Devletlerinde Yönetim Anlayışı - Tarih Bilimi Erişim Tarihi 30.01.2024.
- İslam Devletlerinde Saray ve Hükümdarlara Hizmet Eden Görevliler. <https://www.fikriyat.com/galeri/tarih/islam-devletlerinde-saray-ve-hukumdarlara-hizmet-eden-gorevliler> Erişim Tarihi:03.02.2024
- İslam Tarihi II. <https://avys.omu.edu.tr/storage/app/public/ibalci/64907/unite1.pdf> Erişim Tarihi: 03.02.2024

- Keleş, B.(2016). Talas Savaşı'nın Türklerin İslamiyet'i Kabul Etmelerindeki Yeri ve Önemi. Türk Dünyası Araştırmaları, 225, 83-96.
- Kucur, S.S. (2019). Büyük Selçuklu Devlet, Gülay Öğün Bezer (ed.). Teşkilatı Büyük Selçuklu Tarihi içinde (172-192). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi
- Nizamülmülk (2009). Siyasetname. İş Bankası Yayınları (5.basım)
- Nuhoğlu, G. (1995). Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür. (Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Okudan, G. (2019).Karahanlı Devleti Sarayları ve Yönetim Algısı-Kut Anlayışı. Ekrem Kalan (Ed.). Sarayı, Askeri ve İdari Yönleriyle Karahanlı Devletinin Teşkilat Tarihi içinde (55-62). Ankara:İksad Publishing House
- Okudan, G. (2020). Afganistan ve Hindistan Fatih Sultan Gazneli Mahmut. Ankara: İksad Yayınevi.
- Özdemir, A. (2019). Selçuklu Saraylarında Hacılik (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi/Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
- Özdemir, G. (2006). Türklerde Egemenlik Anlayışı ve Yöneten Yönetilen İlişkisi (Osmanlı Dönemine Kadar). Uludağ Üniversitesi İİBF Dergisi, 25 (2), 103-124.
- Sarıcı, B.N. (2023). Büyük Selçuklularda Devlet-Yönetim Anlayışı ve İtaat Kavramı, 19, 1-28.
- Sarioğlu, A. (2023).Türklerin İslamiyete Geçiş Süreci ve Etkili Olan Faktörler. Dünya İnsan Bilimleri Dergisi, 2023 (1), 87-110.
- Selçukluların Selefilerine Göre Medeniyet Tarihindeki Yeri ve Önemi, Ahmet OCAK, <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/OCAK-Ahmet-M%C3%9CTAREKE-D%C3%96NEM%C4%B0%E2%80%99NDE%-C4%B0NG%C4%B0LTERE%E2%80%99N%C4%B0N-KARADEN%-C4%B0Z-POL%C4%B0T%C4%B0KASI.pdf> Erişim Tarihi: 03.02.2024.
- Silahtar <https://tr.wikipedia.org/wiki/Silahtar#:~:text=Saraydaki%20tüm%20silahlardan%20ve%20padişahın,merkezde%2C%20padişahın%20yanında%20yer%20alırlardı.> Erişim Tarihi: 03.02.2024
- Şeker, M. (2017). Ortaçağ Türk İslam Devletlerinde Hükümdarın Adalet Sembolü: Diwanü'l Mezalim. Humanitas Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 6(10), 77-89.
- Taneri, A. (tarih yok, t.y.). Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik, 75-186.
- Yıldız, H. D. (2002). Nizâmülmülk'ün Siyasetnamesine Selçuklu Devlet Teşkilatı Açısından Bakış: Emir-i Hares ve Emir-i Dad Örneği. Türklük Araştırmaları Dergisi 12, 41-72 2002 İstanbul
- Yusuf Has Hacıp (2020). Kutadgu Bilig. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları IX. Basım.

ESKİ TÜRK DEVLET GELENEĞİNDE KURUMLAR

Ferit İzci¹¹⁴

Hülya Berişbilal¹¹⁵

ÖZET

Eski Türk Devletleri gelenek görenekleri ile çağımızda yaşayan Türk devletlerinin idaresinde etkili olmuştur. Milattan önce atlı göçebe kültürünün etkisiyle yoğrulan devlet geleneği gittikçe kurumsallaşarak zamanla kurulan Türk devletlerinde, devletin sevk ve idaresinin şekillenmesine katkı sunmuştur. Bunun nedeni teşkilatlaşmış kurulan ilk Türk devletlerinde güçlü bir uygulamanın ve katı kuralların bulunması ve merkezi otoritenin korunmasıdır. Uygulama ve kurallar zamanla devletin sevk ve idaresi için oluşturulan soyut ve somut kurumlar ortaya çıkartmıştır. Töre, Toy, Hakan, Ayguci bu oluşturulan kurumlardan en önemlileri ve devletin yönetilmesinde birincil kaynaklardır. Tüm bu kurumlar, Eski Türk Devletlerinin güçlü ve uzun ömürlü olmasında etkili olmuştur. Bu çalışmada bu kurumlar ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hakan, Töre, Toy, Eski Türk Devletleri.

ABSTRACT

Ancient Turkish States have been effective in the administration of contemporary Turkish states with their traditions. The state tradition, which was shaped by the influence of the equestrian nomadic culture before Christ, has gradually become

114 Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İİBF, ferit.izci@yyu.edu.tr, 0000-0001-6383-1280

115 Doktorant, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İİBF, eski.hulyaa@gmail.com.tr, 0009-0006-2838-5418

institutionalized and has contributed to the formation of the state's command and administration in the Turkish states established over time. The reason for this is that there was a strong application and strict rules in the first organized and established Turkish states and the protection of the central authority. Applications and rules have created abstract and concrete institutions for the command and administration of the state over time. Töre, Toy, Hakan, Ayguci are the most important of these institutions and are the primary sources in the administration of the state. All these institutions have been effective in the strength and longevity of the Ancient Turkish States. These institutions will be discussed in this study.

Key Words: Hakan, Töre, Toy, Ancient Turkish State.

1. GİRİŞ

Kavramsal açıdan öncelikle kurum kelimesinin anlamı üzerinde durulması çalışmanın kapsamının kavranması açısından önem taşımaktadır. Kurum kelimesi TDK'ye göre "Evlilik, aile, ortaklık, mülkiyet gibi köklü bir yapıyı içeren, genellikle devletle ilişkisi olan yapı veya birlik; müessese" anlamına gelmektedir. Kurum resmi ya da resmi olmayan kuralların toplumsal yaşamda form bulmuş halleridir. Kurumlar toplumda bizzat insanlar tarafından oluşturulmuş ya da zamanla bilinçli ya da bilinçsiz kendiliğinden olagelmış kurallar bütünüdür. Hem soyut olabilirler hem de somut olabilmektedirler. Örneğin yazılı yasalar bir somut kurumlardır. Kültür ve etik, erdem dini inançlar gibiler ise soyut olarak alt değerlendirilebilir. Bierstedt'e göre kurumlar toplumsal yaşamı düzenleme sıra onu istikrarlı ve tahmin edilebilir hale getirme işlevine sahiptir (Aktan ve Aktan, 2019:68). Eski Türklerde devlet işleyişi içinde kurumları ele alırsak bunları devlet teşkilatı ve idaresi içinde önemli derecede etkisi olan soyut ya da somut kurumlar akla gelmektedir. Nitekim eski Türklerde devlet teşkilatlarının bir yazılı hukuk kuralları yoktu. Örneğin Göktürklerin kullandığı az sayıda alfabeden oluşan bir yazım düzenleri vardı. Orhun Abideleri eski Türklerle ışık tutan çok az sayıda birincil kaynak olarak bizlere ulaşmıştır. Bunun yanında Eski Türklerle ilgili atıf yapılabilecek Çin kaynakları da bizlere destek sunmaktadır.

Türkler tarih sayfasına adını yazdırmış ve bugüne kadar da varlıklarını sürdüren en eski uluslardan birisidir (Çağatay, 1996:504). Türklerin tarih sayfasına ilk olarak çıkışı milattan öncesine dayanmaktadır. M.Ö.1050 yılında Çin'de Çu Hükümdar Sülalesini kurarak çıkmışlar ve egemenliklerini M.Ö.247 yılına dek sürdürmüşlerdir

(Çağatay, 1996: 509). Türk toplumu geçmişten günümüze her zaman bir devlet kurarak varlığını sürdürmüştür. Bu manada Türklerde devlet olgusu diğer toplumlara göre çok daha önemlidir denebilir. Türk Siyasal hayatında devlet olgusu ile yapılan çalışmaların bazılarında devletin nitelikleri merkeze alınmış, bir kısmı Selçuklu ve Osmanlı dönemleri ile sınırlı kalmıştır. Selçukluların öncesine ait kaynakların azlığı İslamiyet öncesi dönem kapsamında çalışmaların kısıtlı olması dikkat çekerken bazılarında da Selçuklu İmparatorluğu öncesi Türk devletlerinin bir devlet niteliği taşımadığı düşünülmektedir (Çilliler, 2016:417). Bununla birlikte teşkilatlı olarak kurulan ilk Türk devleti Büyük Hun İmparatorluğu'ndan sonra 100'den fazla Türk Devleti kurulmuştur. Tarihte bu kadar sayıda devlet kuran başka bir millet bulunmamaktadır (Koca,2009:417). Uzun yıllar boyunca yıkılarak ya da kendi içlerinden ayrılarak başka bir devlet teşkilatı kuran kimlikler de uzun bir süredir uygulanan gelenek göreneklerden etkilenmektedir. Yeni kurulan Türk devletlerinde de bu gelenek ve görenekler kurumsallaşmakta ve adeta bir kimlik uygulaması içinde kök salmaktadır. Bu kapsamda uygulamada kurulan ya da uzun zamandır kadim bir gelenek içinde olan devlet teşkilatı içinde ortaya çıkmış soyut ya da somut kurumlar bulunmaktadır.

Eski Türk Devletlerinde etkili olan kurumlara bakıldığında bunların, töre, toy, hakan, hükümet gibi başlıklar altında toplanabileceği açıktır. Zamanla kurulan diğer Türk devletlerinde bu kurumların ismi değişmiş olabilir ancak kurumlar genel olarak özünü kaybetmemiştir. Örneğin Eski Türk Devletlerinde bulunan Ayguci Türk İslam devletlerinde vezir, modern Türk devletinde ise başbakan olarak anılmaya devam etmiştir. Ancak bu kurumun devlet içindeki etkisi ve önemi zaman içinde azalmamış, daha da kurumsallaşarak önemini korumuştur. Bahattin Ögel'e göre Türklerde öyle bir devlet anlayışı vardır ki İslamiyet'i kabulden sonra da bu devlet anlayışı ya da düşüncesi değişmemiştir. Bugün eski Türk Teşkilatlanmaları olmasa da onlardan gelen düşünceler bugün hayatımızı etkilemektedir. İslamiyet'ten önce devlet yönetiminde var olan kurumlar İslamiyet'ten sonra da adlarını değiştirerek varlıklarını devam etmişlerdir.

2. ESKİ TÜRK DEVLETLERİNDE TEŞKİLATLANMA

Devlet teşkilatlanmasında yapının bilinmesi zamanı okuma anlamında önem taşımaktadır. Devlet yapısının bilinmesi, o devleti oluşturan unsurların ve bu unsurların önemini anlamayı sağlamaktadır. İslam'dan önce ve sonra Orta Asya'da

kurulan Türk devletlerinin tamamında, devlet yapısının birinci unsuruna “aile”, ikinci unsuruna “urug”, üçüncü unsuruna “boy”, dördüncü bileşene “budun” yani millet adı verilmiştir. Bunlar aileden başlayıp birleşerek bir üst unsuru oluşturmaktadır. Yani aileler birleşip urugu, uruglar birleşip boyları boylar birleşip budunları yani milletleri oluşturmaktadır. Boylar siyasi bir örgüte bağlı olduklarında onlara “ok” adı veriliyordu. “Uruglar”ın başında babadan oğula geçen “Başbuğlar”, boyların başında ise “beyler” gelir. Budun milletin tepesindeki hükümdarlara, topraklarının uzunluğuna göre “Yagbu”, “Şad”, “İlteber” gibi lakaplar verilmiştir (Uslu, 2009: 6).

Eski Türk devletlerinde devlet teşkilatlanmasında önem atfedilen unsurlar bulunmaktadır. Bunlar: Devlet, Halk, Bağımsızlık ve töredir (Tekin, 2020: 34, Demirel, 2017). Ögel’e göre de devletin unsurlarının başında “aile”, “halk”, “toprak” ve “kağan” gelmektedir (Ögel, 1982: 17). Bu unsurlara kısaca değinilmenin gerekli olduğu düşünülmektedir. Devletin ortaya çıkışı insanların tarih sayfasında yer almasıyla başlamaktadır. Eski zamanlarda ortaya çıkan devletler, bugünkü manada dünya haritasındaki yerleri ile modern devletler olarak anlaşılmaya da bir yöneten ve yönetilenlerin olduğu, bir alanda yaşayan ve teşkilatlanmış küçük topluluklar olarak adlandırılabilir. Orhun Yazıtları’nda devlet kelimesinin karşılığı olarak “il” kelimesi kullanılmıştır (Akçakaya, 2018: 9). Devletin başı olan hakanın (kağan’ın) gücünü Tanrıdan aldığına (kut) inanılmakta ve Hakan Tanrı’nın verdiği bu gücü yerinde ve adaletli bir şekilde kullanmalıydı. Çünkü Aksi bir durumda verilen bu yetkinin hakandan geri alınacağı inancı hakimdi (Aytürk, 2019:2). Devletin unsurlarından bir diğeri ise halktır. Halk, devletin oluşmasına temel teşkil eden en önemli yapı taşıdır. Halkı, birbirlerine ve siyasi otoriteye (devlete) bağlı birçok nesebin bir araya gelerek oluşturduğu insan topluluğu olarak tanımlayabiliriz (Akçakaya, 2018:17). Eski Türklerinde halk, “kün”, “budun” ve “el” olarak nitelendirilmiştir (Demirel, 2017:431). Öte yandan Eski Türkler egemenlik kavramını “Oksızlık” yani bağımsızlık kelimesiyle ifade etmişlerdir. Egemenliğin zorunlu kıldığı bağımsızlık hissiyatı Türk milletlerinin karakteristik özelliklerinden biridir. Devlette hâkimiyet iki biçimde kendini göstermektedir. Bunlar iç hâkimiyet ve tam bağımsızlıktır (Koca, 2002: 82).

2.1. Töre

Devlet unsurlarından ele alabileceğimiz ve idarede bir kurum olarak görebileceğimiz bir diğer unsur ise töredir. Eski Türklerde devlet, devlet başında olan

hakanın töre yani kanunları/yasaları uygulamaya geçirmesi ile birlikte meşruiyet kazanmıştır (Aytürk, 2019:2). Eski Türk devletlerinde hâkimiyetin kaynağı olan Tanrı (Tengri), hâkimiyetini hakanlar aracılığıyla, hakan ise otoritesini töre yoluyla kullanırdı. Töre tüm toplumu, hatta hükümdarı da bağlayıcı objektif hukuk kuralları toplamıdır. (Arslan, 1990). Dolayısıyla Türklerde devletin varlığı ve sürekliliği töreye bağlıydı. Devlet töre hükümlerine uygun olarak yönetilmekteydi (Demirel, 2017: 9). Töre milletin birliğini ve dirliğini sağlamak adına bir düzen sağlayıcı işlev görmektedir. Hakanın yasa koyması, yasaları töre haline getirmekte, Hakanın yasası Türk toplumunun töresi olmaktadır. Orhun Yazıtları'nda töresiz bir devlet düzeninin düşünülemeyeceğinden söz edilmektedir. (Pamir, 2009). Töre, devletin temek kuruluşudur. Devletin ve milletin varlığı bu düzenin kalıcılığına bağlıdır. Türk töresinin içine aldığı başlıca konu devlet disiplini, topluluk ve aile düzenidir. Eski Türkler için töre hükümleri âdeta onların dini gibidir. Töre hükümleri zamanın şartlarına göre değiştirilebilirdi. Ancak törenin bazı hükümleri kesinlikle değişmez idi: Bunlar könilik (adalet), uzluk (iyilik, faydalılık), tüzük (eşitlik), kişilik (insanlık) idi. (Taşağıl, 2020: 8).

Töre bu görünümüyle bir hukuk sistemi örüntüsü göstermektedir. Töre devletin düzenliliği ve birliği için olmazsa olmaz bir koruma tahsis etmektedir. Töre uygulamasının sıkı bir şekilde denetlenmesi Eski Türk Devletlerinin geçmişten günümüze idare anlayışını aktarmasında etkili olmuştur.

2.2. Kağan / Hakan

Eski Türk Devletlerinde devlet idaresinde insan olarak en önemli kurum/kışı devletin başıdır. Eski Türklerde devletin başında olan kişiye “Hakan”, “Kağan”, “Tan Hu”, “Han”, “Yabgu” denmektedir. Çalışmada dil birliği için Hakan kelimesinin kullanılması düşünülmüştür. Eski Türklerde devlet geleneğinde devletin başında olan hakanlar önemli bir yer tutmaktadır. Kural ya da töre koyabilmesi, bazı istisnalar hariç bir yargıcı görevi görmesi savaşta ordunun başında olması onun Türk devletlerinde önemli bir kurum olduğuna işarettir. Hakan ilin yani devletin lideri idi ve devletin başına geçerek ülkeyi sevk ve idare eder yönetmektedir. Hakan'ın en esaslı görevi ülkeyi yönetmek halkını korumak ve sosyal düzeni sağlamaktır (Işık, 2018: 41-46). Türk devlet geleneğinde “devlet halka hizmetle yükümlüdür” anlayışı hâkimdir. Bu anlayıştan hareketle budunun/ milletin refahının sağlanması ve karnının doyurulması devletin ve Kağanın en önemli görevleri arasında bulunmakta

olup, Kağan bu konuda her türlü tedbiri almakla sorumlu kılınmıştır. Türk töresine göre; Kağan'ın en başta gelen görevi devletin birlik ve beraberliğini sağlamak ve korumak üzere ekonomik refahın, adaletin ve asayişin sağlanmasıdır. Bunun için Kağan'ın adil töreler yaparak bunları adaletle uygulaması yönetim hakkının devamlılığı ve halkın kendisine itaat etmesi için elzemdır. Aksi takdirde kutun Tanrı tarafından geri alındığı inancıyla Kağan'ın tahttan indirilmesi söz konusudur. Orta Asya Türk devlet geleneğinde kut bir Tanrı ihsanı olarak kabul edilirken, kut sahibi olan siyasal iktidar töre hükümleriyle sınırlandırılmıştır (Özdemir, 2009) Hakanın devleti yönetilmek için kendinde olması gereken vasıfları bulunmaktadır. Bunlar bilgili ve akıllı olması cesur ve yiğit de olması erdemli olmalıdır (Gömeç, 1996).

Eski Türklerde devlet hükümdar ve ailesinin ortak malı olarak görülmekte ve devlet yönetimi ülkenin büyüklüğüne bağlı olarak bölgelere ayrılmış ve geniş topraklar Kağanın kardeşleri ve oğulları arasında bölünerek yönetilmiştir. Devlet doğu/sol ve batı/sağ olarak iki ana yönetim birimine ayrılarak yönetilmesine rağmen yönetim merkeziyetçidir ve Kağan tek otoritedir (Uslu, 2009: 6). Selçuklu öncesine kadar devletin halktan ayrı olarak var olan bir tüzel kişilik olduğu, Selçuklu ve Osmanlı öncesinde ise ülkenin "hakan"ın şahsi mülkü olması nedeniyle bir devlet geleneğinin önüne sürülemeyeceği ifade edilmektedir (Çilliler, 2016:417)

Eski Türk devlet yönetim geleneğinde kadınlar bazı durumlar haricinde devlet yönetiminin çok dâhil edilmemiştir. Türk devlet yönetim tarihinde tarihin ilk kadın hükümdarı Tomris Hatun haricinde kadınlar doğrudan devlet başkanı olarak devlet yönetiminde bulunmamış, saltanat dönemlerinde kız çocuklarına veliahtlık hakkı verilmemiştir (Uslu, 2009:7)

Eski Türk Devletlerine ilişkin çok az sayıda yazılı kaynak vardır. Orhun Abideleri Hun İmparatorluğu soyundan gelen Göktürk devleti zamanında dikilmiş ve Türk tarihine ışık tutan nadide eserlerdendir. Abideleri 1983 yılında Danimarkalı Thomsen Orhun abidelerini çözümlemiş ve abidelerde yazılanlar tüm dünya ile paylaşmıştır. Abidelerde üç sütun şeklinde Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk adına inşa edilmiştir. Türk kağanlarının yiğitlikleri, başlarından geçen olayları ve milletlerine iletmek istedikleri erdemli mesajlar içermektedir. Bu abidelerden Türk kağanlarının bir yönetici olarak nasıl özelliklere sahip olduklarını ya da kağanların nasıl özelliklere sahip olmaları gerektiğini anlamaktayız. Öte yandan Türkler, Uygur, Orhon ve Sâmi kökenli olmak üzere alfabeler kullanmışlardır. Böylesine

değişik alfabeler kullanan ve gelişmiş bir ticarî yaşamları bulunan bu Türkler herhalde pek çok yazılı belge bıraktılar. Ama Moğol saldırısı ve yıkımı, Çinlilerle, Ruslarla, Araplarla ve birbirleriyle yaptıkları savaşlar, Asya'dan Anadolu'ya dek uzanan bölgelerde sürekli yer değiştirmeler yüzünden geride, Orhon, Yenisey anıtlarından başka pek birşey kalmamıştır (Çağatay, 1996: 511).

2.3. Toy

Eski Türk devletlerinde idarede etkili bir diğer kurum toy kurumudur. Toy meclis ya da toplantı anlamına gelmektedir. Kelimenin diğer anlamı ise bayram, ziyafet, eğlence ve yemektir. Ancak devlet anlamında toy bir anlamda yasama meclisi görevi görmektedir. Toy, Hakandan sonra devletin iç ve dış meselelerinin görüşülüp karara bağlandığı yüksek bir kurul organı olup, Hakan Toy'un kararlarının hepsine uymak zorunda değilse de onun kararlarını dikkate almak durumundadır. Toy uygulaması yürürlüğe koyan Mete Han'dır. Savaş ilanı ya da Hakanın ölümü gidi acil durumlar hariç yılda üç kere toplanırdı. Toplanma zamanları yılbası, sonbahar ve ilkbaharda gerçekleşmektedir (Kafesoğlu, 1997: 261).

Hakan'ın yöre koyması toy aracılığı ile gerçekleşmektedir. Bununla birlikte Toy kendisi töre koymaktadır. Hakan kanun teklifini toya yapılır ve toy tarafından kabul edilirse töre halini almaktadır. Eski Türklerde Hakan seçimi de bazen toyda gerçekleşmektedir. (Arsal, 1974: 270-271). Toy ismi yerine kurultay kelimesi de zaman zaman kullanılmıştır. Kurultay kelime olarak Moğolca ve Türkçe kelimeleri kaynaştırılarak elde edilmiştir. Kurul Türkçe tay ise Moğolca'dır. Özellikle 13. yüzyılın ortalarından itibaren kaynaklarda geçmeye kurultay ifadesi toy yerine kullanılmış ve, toy yemekli eğlence için kullanımda kalmaya devam etmiştir (Barthold, 1975: 279).

Bir devlet meclisi olan ve sayıları tam olarak bilinmeyen Toy'a başta hakan olmak üzere, hakanın karısı Hatun (Katun), Aygucı veya Üge, prensler ve buyruklar ile şadapıt (şadlar), apa(büyükler), erkin(bağımsız kişiler), tudun (yönetici), ilteber (boy başkanı) denilen beyler katılmaktadır (Seyitdanlıoğlu, 2009:6). Toylarda eski Türk örf adetlerine göre sıkı bir devlet protokolü ve disiplini bulunmaktaydı. Toylara devletin ileri gelenleri ve beylerinin yanı sıra halk da katılır töre yani kanun teklifi verebilirdi. Beylerin ve yabancı zümrelerin temsilcilerinin bizzat katılmış olmaları ise devlete bağlılıkları ya da yeni hükümdarı kabul ettikleri anlamına gelirdi. Aksi bir davranış isyan şeklinde yorumlanmaktaydı (İzgi, 1977: 31).

Toylar en genel manada karar alma ve meclis nitelikleriyle dini tören, festival, eğlence ve yarışmalarıyla idari, siyasi, askeri, ekonomik, sosyal ve kültürel yönlerden Türk toplumuna birleştirici ve yararlı işlevleri bulunmuştur (Seyitdanlıoğlu, 2009:10). Alınan kararların Töre'ye uygun olması sağlanarak geleneklerin korunması sağlanmaktaydı. Hülasa toy, Eski Türk toplumlarında hem yönetimi devam ettiren bir meclis hem de toplumun birlik ve beraberliğini pekiştiren bir kültürel yapı taşıydı.

2.4. Ayguci ve Ayuki

Eski Türk Devletlerinde devlet yönetimi, sadece hakanın şahsi otoritesine bağlı kalmaksızın çeşitli kurumsal yapılarla desteklenmiştir. Merkezde Hakanın yanında devlet işlerine yardımcı olmak üzere vezir ve bakanlıklar gibi kurumlar bulunmaktadır. Türk tarihinde devlet yönetiminde vezirler önemli bir yer tutmuştur. (Uslu, 2009:7). Toy'a kağan başkanlık eder ve kağanın katılmadığı durumlarda hanedan üyesi olmayan Başbakan/vezir (Ayguci) başkanlık etmektedir. Ayguciler toyda alınan kararların yürütülmesinden sorumlu kişilerdir. Hükümet “*ayuki*” adı verilen 9 bakandan oluşmaktadır. Ayguciler hanedan dışından, devlete yaptıkları yararlı hizmetlerle seçkinleşen, halkın sevip saydığı kişiler arasından seçilmektedir. Buyruklar içinde en yüksek mertebedeki baş vezirin unvanını taşıyan kişi, Kağan adına ordu komutanlığı yapmaktan diplomatik ilişkileri yürütmeye kadar geniş bir yelpazede yetki ve sorumluluk sahibidir (Öztürk, 1973:34). Bu bakımdan Ayguci merkezi idaredeki en önemli yapıtaşlarından biridir. Ayuki ve ayguci, Eski Türklerin örgütlü, kurumsal ve istişareye dayalı bir devlet anlayışına sahip olduklarını göstermesi bakımından oldukça değerlidir.

3. SONUÇ

Türklerin tarihte güçlü ve köklü bir devlet geleneği oluşturmalarının temelleri, Milattan hemen sonrasına dayanmaktadır. Bu süreçte kurulan Türk devletleri, yalnızca askeri başarılarıyla değil, aynı zamanda kurumsal yapıların tesis edilmesi ve yazılı ya da yazısız hukuk kurallarının oluşturulması yoluyla da devlet teşkilatı anlayışını geliştirmiştir. Günümüzde dahi, Eski Türk Devlet geleneğinin çeşitli izlerine hem toplumsal yaşamda hem de kamu yönetimi anlayışında rastlamak mümkündür. Bu bağlamda, erken dönemde oluşturulan kurumlar ve ortaya konulan ilkeler, devlet yönetiminde süreklilik ve istikrarın sağlanmasında büyük önem taşımıştır.

Tarihi süreç içerisinde kurulan veya uzun yıllar süregelen uygulamalar sonucunda şekillenen bu kurumlar, devlet mekanizmasının işleyişinde belirleyici olmuştur. Devletin başında bulunan hakanın liderliğinde yürütülen yönetim anlayışı, meclis benzeri yapılar aracılığıyla karar alma süreçlerini kapsayıcı hale getirmiştir. Özellikle “toy” olarak adlandırılan kurultaylar, boy beylerinin, komutanların ve bazen halk temsilcilerinin katılımıyla devlet işlerinin müzakere edildiği önemli platformlar olmuştur. Toy toplantılarında alınan kararların temelinde ise, toplumsal düzeni sağlayan ve kuşaktan kuşağa aktarılan “töre” kuralları yer almaktaydı. Türklerin yaşadığı geniş coğrafi alanlar dikkate alındığında, bu tür kurumsal düzenlemelerin ve hukukî ilkelerin, birliği koruma ve düzen sağlama ihtiyacından doğduğu düşünülebilir.

Bununla birlikte, tarihî örnekler göstermektedir ki, örf ve adetlerini koruyamayan ya da kurumlarını sürdüremeyen Türk devletleri zamanla zayıflamış, bazıları diğer devletlerin egemenliğine girmiş ya da tamamen ortadan kalkmıştır. Bu durum, kurumsallaşmanın ve töreye bağlı kalmanın, devletlerin devamlılığı için vazgeçilmez olduğunu bir kez daha ortaya koymaktadır.

Alan yazına bakıldığında, Eski Türk Devletleri üzerine yapılan çalışmaların oldukça geniş ve zengin bir literatüre sahip olduğu görülmektedir. Literatürün önemli bir kısmı, bu devletlerin koyduğu yasaların adalet anlayışını ve hakanların liderlik vasıflarını övgüyle dile getirmektedir. Ancak daha eleştirel bir perspektiften bakıldığında, toy kurumu özelinde bazı tartışmalı noktaların varlığı dikkat çekmektedir. Toyda alınan kararların hakan için mutlak bir bağlayıcılık taşımadığı, kararların daha çok dikkate alınması gereken öneriler niteliğinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, hakanın zaman zaman toy kararlarına bağlı kalmaksızın, kendi iradesi doğrultusunda — hatta kimi durumlarda keyfi denebilecek — kararlar almasına olanak tanımıştır. Böylece, toy kurumu her ne kadar katılımcı bir yapı izlenimi verse de, yönetimde nihai yetkinin hakanın elinde toplandığı gerçeği göz ardı edilmemelidir.

Sonuç olarak, Eski Türk Devletlerinde tesis edilen kurallar ve oluşturulan kurumlar, esasen devletin iç ve dış siyasetinde düzeni ve sürekliliği sağlamayı amaçlamıştır. Halk ile yönetici sınıf arasında kurulan bu kurumsal bağlar, devletin meşruiyetini güçlendirmiş ve toplumsal bütünlüğün korunmasına katkı sunmuştur. Bugün bile, modern Türk yönetim anlayışında bu köklü devlet geleneğinin etkilerinin dolaylı olarak sürdürüğü gözlemlenmektedir.

KAYNAKÇA

- Akçakaya, M. (2018). Türk-İslam Tarihinde Yönetim Uygulamaları, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Aktan, C. C., & Aktan, S. C. (2019). ORGANİZASYONLAR ve KURUMLAR Kuralları ve Kurumların Rolü, Fonksiyonları ve Önemi. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 11(1), 65-82.
- Arsal, S. M. (1974). Türk Tarihi ve Hukuk. İstanbul: İ.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Arslan, M. (1990). Eski Türk Devlet Anlayışı ve Çifte Hükümdarlık Meselesi, Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu, Elazığ, 223-239.
- Aytürk, N. (2019). *Türklerde Yönetim Sanatı-Lider Hükümdarlar*, Astana Yayınları:Ankara.
- Barthold, W. (1975) Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Ankara, 1975.
- Çağatay, N. (1996). Türklerin Tarihteki Yeri ve Milli Özellikleri. *Erdem*, 8(23), 503-528. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/688895#:~:text=T%C3%BCrkler%20ilk%20kez%20tarih%20alan%C4%B1na,olarak%20ortaya%20%C3%A7%C4%B1kt%C4%B1%C4%9F%C4%B1n%C4%B1%20biliyo%20ruz>.
- Çilliler, Y. (2016). Türk Siyasal Hayatında Devlet ve Hikmet-i Hükümet Geleneği/The State and Raison D’etat Tradition in Turkish Political Life. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(34).
- Demirel, D. (2017). Eski Türklerde Devlet Sisteminin Mutlak Monarşik Modelden Ayrılan Yönleri. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(16), 425-450.
- Gömeç, S. (1996). Kagan ve katun. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 18(29), 81-90.
- Işık, M. (2018). *Türklerin Kültür Kökeni*, Yediveren Yayınları: İstanbul,
- İzgi, Ö. (1977). “Hunlar ve Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceleri”. İ.Ü. Tarih Dergisi, Sayı: 31, ss.29-36.
- Kafesoglu, İ. (1981-1982), “Yanlış Kullanılan Türk Kültür Terimlerinden Birkaç Örnek: Ulus, Yasa, Kurultay”, Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı: 12 (, s. 249–258.
- Kafesoglu, İ. (1997). Türk Milli Kültürü, Dördüncü Baskı. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Koca, S. (2009). *Türk kimliği*. Özdemir, Ç. (Ed). Ötüken: İstanbul.
- Koca, S. (2002). “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”. *Türkler*, C.2, Yeni Türkiye Yayınları, ss.823-844.

- Ögel, B. (1971). Türk kültürünün gelişme çağları.
- Ögel, B. (1982). TürklerdeDevlet Anlayışı-13. Yüzyıl Sonlarına Kadar. Ötüken Neşriyat Yayınları: İstanbul.
- Özdemir, G. (2009). “Batı’da ve Türklerde Egemenlik Kavramı”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23, 123-137.
- Öztürk, A. (1973). Ötüken Türk Kitabeleri. İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Pamir, A. (2009). ORTA–ASYA TÜRK HUKUKUNDA “TÖRE” KAVRAMI. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 58(2), 359-376.
- Seyitdanlıoğlu, M. (2009). Eski Türklerde Devlet Meclisi “Toy” Üzerine Düşünceler. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28(45), 1-12.
- Taşagıl, A. (2020). Türk Düşünce Tarihi. Anadolu Üniversitesi Yayınları: Eskişehir.
- TDK (2024). Kurum Kelimesi. <https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: 25.01.2024.
- Tekin, G. (2020). *Türk devlet geleneğinde yönetim anlayışı ve teşkilat yapısındaki dönüşümün incelenmesi* (Master’s thesis, Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Uslu, A. (2019). Türklerde Devlet Yönetimi. *Türk Ekini*(3), 4-17.

ÇOCUK HAKLARI SÖZLEŞMESİ PERSPEKTİFİNDE AFETLERDE İNCİNEBİLİR GRUPLARDAN OLAN ÇOCUKLARIN REHABİLİTASYONU

Aytaç Duran¹¹⁶

ÖZET

Geniş bir çevrede hayati tehlikelere, kayıp ve hasarlara neden olan afetler çok sayıda insanı derinden etkilemekte ve kalıcı travmalara sebep olabilmektedir. Bu afetler karşısında sahip oldukları fiziksel ve bilişsel nitelikleri gereğince engelliler, yaşlılar, hamile kadınlar vb. çok daha fazla etkilenmektedir. İncinebilir gruplar olarak ifade edilen bu çevreler arasında yer alan çocuklar afetlerde önemli oranda can kaybına ve yaralanmaya maruz kalmakta, ruhsal travmalar yaşamakta ve davranış bozuklukları sergilemektedir. Çocukların afetlerden etkilenmeleri yalnızca bunlarla sınırlı kalmamakta, afet sonrasında kaçırılma ve cinsel istismar vakalarında da artış olmaktadır. Ayrıca afet sonrasında sağlık, barınma, eğitim gibi temel hizmetlere ulaşılmasından dolayı da çocukların mağduriyet yaşadığı ve zamanla dikkat dağınıklığı, depresyon, saldırganlık, madde kullanımı gibi davranışlar geliştirdiği gözlenmektedir. İncinebilir gruplar içerisinde yer alan çocukların afetler karşısındaki kırılganlığı dikkate alınarak ulusal ve uluslararası ölçekte yürütülen çabalar arasında Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin varlığı temel bir çerçeve çizmesi açısından önemli görülmektedir. Çocuğun korunmasına yönelik birçok düzenlemenin yer aldığı

116 Arş. Gör., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, aytacduran@yyu.edu.tr, 0000-0002-2420-0774

sözleşme bu amaç doğrultusunda taraf ülkelere de görevler yüklemektedir. Taraflar sözleşme gereğince afetlerden etkilenen çocukların rehabilitasyonuna yönelik çeşitli faaliyetler yürütme ve çocukların sağlıklı bir çevrede refah içerisinde yaşamlarını sağlama doğrultusunda çaba göstermekle yükümlüdür. Bu çalışmada afetlerden etkilenen ve incinebilir gruplar arasında kabul edilen çocukların uğradıkları fiziksel ve psikolojik zararın afet sonrasında iyileştirilerek giderilmesinde ve yaşama uyum sağlanmasında Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin hangi işleve sahip olduğu, bu kapsamda hangi faaliyetlerin gerçekleştirilmesi gerektiği ve hem Sözleşme'nin daha etkin uygulanmasında hem de faaliyetlerin daha etkili olmasında nelerin yapılabileceğinin tespit edilmek amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda BM Çocuk Hakları Sözleşmesi ile afet sonrasında çocuklara yönelik rehabilitasyon hizmetleri konusunda yayınlanan dokümanlar incelenmiş ve içerik analizi gerçekleştirilmiştir. Analiz neticesinde Sözleşme'nin taraflara yönelik yaptırım gücünün olmamasının önemli bir eksiklik olduğu ve keyfiyet sağladığı, devletlerin bu denli önemli bir sorun karşısında sorumluluklarını ne ölçüde yerine getirdiği konusunda belirsizliğin var olmasının ciddi bir sorun olduğu bu nedenle Sözleşme'nin yaptırım mekanizmalarının güçlendirilerek katı şekilde uygulanması gerektiği kanaati oluşmuştur.

Anahtar Kelimeler: Afet, Çocuk, Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Sözleşmesi, Rehabilitasyon.

1. GİRİŞ

Günümüzde literatürde üzerinde uzlaşılan ortak bir tanıımı olmayan çocuk kavramı farklı unsurları ön plana çıkarılarak çeşitli şartlar doğrultusunda tanımlanmaktadır. Bu şartlar arasında yaş, yetkinlik vb. unsurlar yer almakta ve ülkelerin bunlara verdiği öneme göre çocuk, aile ve toplum yaşamında farklı şekilde konumlanmaktadır. Fizyolojik ve psikolojik gelişimleri sırasında yaşadığı toplumda ve yerleşimde risk ve tehlikelerle karşı karşıya kalan çocukların korunması ve refah içerisinde bir yaşam sürdürmeleri için ulusal ve uluslararası ölçekte çalışmalar yürütülmektedir. Özellikle Endüstri Devrimi ile birlikte ağır koşullar altında çalıştırılan çocuk işçilerin fiziksel ve ruhsal açıdan yaşadığı olumsuzlukların giderilmesi ve tekrarlanmasının önüne geçilmesinde önce ulusal düzeyde sonra da uluslararası düzeyde yıllara yayılan bir mücadelenin yaşanması neticesinde çocuk hakları düzenlenerek kabul edilmiştir. Birleşmiş Milletler bünyesinde oluşturulan bu haklar çocukları birçok risk ve tehlikeye karşı korumak amacı doğrultusunda taraf ülkelere çok sayıda yükümlülük getirmektedir.

Çocukların sağlıklı bir çevrede refah içerisinde yaşamalarının önündeki risk ve tehlikeler arasında afetler birçok açıdan kalıcı veya geçici etkiler bırakması nedeniyle üzerinde ciddiyetle durulması gereken hususlardandır. Toplumlari derinden etkileyen afetler karşısında oluşacak hasar ve zararlara karşı psikolojik ve bilişsel durumundan kaynaklı olarak kendini koruyamayan ve tehlikelere açık olan çocuklar bu haliyle incinebilir gruplar arasında değerlendirilmektedir. Can kaybı ve yaralanmanın yanı sıra çeşitli hastalıklar (bulaşıcı, psikolojik vb.), kaçırılma, cinsel istismar gibi ciddi tehlikeler çocukların afetlere karşı korumasız olduğunu ve bu nedenle mutlak olarak korunması gerektiğini açığa çıkarmaktadır. Bu doğrultuda uluslararası alanda gerçekleştirilen çabaların en önemlilerinden olan Birleşmiş Milletler (BM) Çocuk Hakları Sözleşmesi çocukların afet öncesi, sırası ve sonrasında her türden olabilecek sorun ve tehlike karşısında taraf ülkelere kapsamlı görevler vererek çocukların kırılganlık kapasitelerini azaltmaya çalışmaktadır. Yalnızca yaşanan tehlikelere yönelik değil barınma, eğitim, sağlık gibi temel hizmetlere ulaşmaları konusunda da taraf devletlerin çeşitli stratejiler ve planlar ekseninde faaliyetler geliştirerek uygulamaları zarar görebilirliği azaltacaktır.

Bu çalışmanın amacı, yaşanan afetler karşısında incinebilir gruplar arasında kabul edilen çocukların uğradıkları fiziksel ve psikolojik zararın afet sonrasında iyileştirilerek giderilmesinde ve yaşama uyum sağlanmasında Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin hangi işleve sahip olduğu, bu kapsamda hangi faaliyetlerin gerçekleştirilmesi gerekliliği ve hem Sözleşme'nin daha etkin uygulanmasında hem de faaliyetlerin daha etkili olmasında nelerin yapılabileceğinin tespitidir. Bu amaç doğrultusunda BM Çocuk Hakları Sözleşmesi ile afet sonrasında çocuklara yönelik rehabilitasyon hizmetleri konusunda yayınlanan dokümanlar incelenmiş ve içerik analizi gerçekleştirilmiştir. Yapılan analiz bağlamında rehabilitasyona yönelik faaliyet önerileri, Sözleşme içeriğindeki ve uygulamadaki eksiklikler ve olumlu değişiklikler ile eksikliklerin giderilmesine yönelik önerilere vurgu yapılmıştır.

2. ÇOCUK KAVRAMI VE ÇOCUK HAKLARI

Geçmişten günümüze yaşanan değişimler neticesinde çok sayıda toplumda farklı şekillerde değerlendirilip konumlandırılan çocuk kavramının evrensel kabul görecekt tanımlama girişimlerine kültürel görelilik gibi gerekçelerle eleştiriler getirilmiş ve net bir açıklama yapılamamıştır. Bunun yanı sıra az gelişmiş ülkeler için çocuk kavramı, ailedeki ekonomik refahı artırmakla görevli işgücünü anlatmakta ve

zamanla aile için önemli bir gelir unsuruna dönüşmektedir. Gelişmiş ülkelerde ise çocuk, aile olgusunun oluşumundaki temel unsur olarak kabul edilmekte ve kendini gerçekleştirmesi için gelişimine yönelik önemli yatırımlar yapılırken iş hayatından uzak tutulmaktadır (Kulaksız, 2014: 97).

Çocuk kavramına yönelik farklı tanımların oluşmasındaki nedenlerden birisi de yaş faktörüdür. Literatürde farklı yaş aralıklarına göre çok sayıda çocuk tanımı yapılmaktadır. Örneğin, Williams, 12 yaşına kadar olan kişiler için çocuk kavramını kullanırken, 13 ile 18 yaş arasındakiler için genç kavramını tercih etmiştir (Williams, 2004: 6). Bununla birlikte Avrupa Birliği (AB) 15 yaş altındaki kişileri çocuk olarak, 15 ile 29 yaş aralığındakileri ise genç olarak kabul etmektedir (Heywood, 2003: 16). Çocuk kavramının belirli bir yaş aralığına göre değil, kazanılan yetkinliklere göre tanımlanması gerektiğini ifade eden bir başka görüşe göre, 18 yaşını tamamlamış olmasına rağmen kötü tutum ve davranışlara karşı kendisini savunamayacak derecede fiziksel veya zihinsel engeli olan kimseler de içinde bulundukları hassas durum dikkate alınarak çocuk statüsünde kabul edilmesi gerekmektedir (Bassell, 2009: 306).

Modern toplum yapısının esas unsurları arasında sayılan ve fiziksel ve ruhsal olarak devamlı bir gelişim içinde olan çocukların toplumsal düzeyde karşılaştıkları tehlike ve problemlerin dikkate alınması ve bunlardan korunması amacıyla çözümler üretilmesi daha sağlıklı bir hayat için kritik önem arz etmektedir. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren uluslararası düzeyde kabul gören bu çabanın temellerinin Endüstri Devrimine kadar götürülmesi mümkündür. Endüstri devriminin ilk zamanlarında kentlerin eğitim ve sağlık hizmetleri açısından ciddi yetersizlikleri barındırmasının yanı sıra çocukların ağır çalışma koşulları altında işçi olarak kullanılması ulusal düzeyde ilk yasal düzenlemelerin yapılmasına neden olmuştur. Sonraki yıllarda özellikle Birleşmiş Milletlerin (BM) kurulması ile ulusal düzeydeki bu çabalar (tıpkı insan haklarında olduğu gibi) uluslararası bir işbirliğine dönüşerek çocuk haklarının evrensel bir nitelik kazanmasına yol açmıştır. Bu sayede çocuk, hakkında özgürce tasarrufta bulunulan, devredilen ve satılan bir varlık olmaktan kurtarılmış ve evrensel düzeyde tanınan haklara sahip bir hukuk öznesine dönüşmüştür.

Temelleri evrensel insan haklarına dayanan ve onunla bölünemez nitelikte bir bütünü oluşturan çocuk hakları, günümüzde tüm ulusların kolektif sorumluluğunda, çocukların ortak iyiye ulaşması ve temel hak ve özgürlüklerinin bilincinde

kendilerini ilgilendiren süreçlere müdahil bireyler olmasını amaçlamaktadır (Roose ve De Bie, 2008: 38). Çocuk hakları kavramı, bir çocuğun fizyolojik, psikolojik, sosyolojik, ekonomik vb. bakımdan sağlıklı, güvenli, saygın ve normal koşullar altında bir yaşam sürdürebilmesi için kendisine hukuk kurallarıyla tanınan yetkiler ve korunan faydalarıdır (Akyüz, 2011: 18). Çocuklara hukuki bir statü sağlayan bu haklar, onları kişi ve kurumlara karşı korumakta ve kendilerini toplumu oluşturan önemli bir unsur olarak kabul etmelerini sağlamaktadır.

3. BİRLEŞMİŞ MİLLETLER ÇOCUK HAKLARINA DAİR SÖZLEŞME

Birleşmiş Milletlerin çocuk haklarını konu edinen düzenlemeleri arasında temel yasa olma niteliği ile ön plana çıkan Çocuk Haklarına Dair Sözleşme 20 Kasım 1989 tarihli BM Genel Kurul kararı ile kabul edilmiş ve 2 Eylül 1990 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Günümüzde 196 ülke Sözleşmeye taraf iken yalnızca Amerika Birleşik Devletleri 1995 yılında imzalamasına karşın onaylamayarak taraf olmamıştır. Bu açıdan bakıldığında BM sözleşmeleri arasında en fazla tarafı bulunan sözleşmeler arasındadır. Türkiye’de ise, Sözleşme (17, 29 ve 30. maddelerine çekince konularak), 14 Eylül 1990 tarihinde imzalanmış ve 4 Nisan 1995 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Çocuk haklarıyla ilgili önceki uluslararası düzenlemelerden farklı olarak tarafları bağlayıcı niteliğe sahip bir belge olan BM Çocuk Hakları Sözleşmesi, önsözün yanı sıra toplam üç bölümde düzenlenen elli dört maddeden meydana gelmiştir (United Nations, 1990).

Sözleşme’deki ilk 41 maddenin oluşturduğu birinci bölüm, temel ilkeleri, birçok konuda ayrıntılı biçimde düzenlenmiş çocuk haklarını ve bu hakların uygulanmasında taraf devletlere düşen görevleri içermektedir. Çocuk tanımının yapıldığı 1. maddeye göre, “... çocuğa uygulanabilecek olan kanuna göre daha erken yaşta reşit olma durumu hariç, on sekiz yaşına kadar herkes çocuk olarak kabul edilmiştir (UNICEF Türkiye Temsilciliği, 2004: 5). Sözleşme çocukluğun ne zaman sona ereceği ile ilgili azami bir yaş sınırı belirlemişken başlangıcını farklı kültürel bakış açılarından dolayı tarafların ulusal mevzuatlarına bırakmıştır. Sözleşme’de bazı haklar, diğer maddelere kılavuzluk eden ve çocuk haklarının etkili şekilde uygulanmasını taraf devletlerin keyfiyetine bırakmayan temel ilkeler niteliğindedir. Bu ilkeler, ayrımcılığın önlenmesi (madde 2), çocuğun yüksek yararının önceliği (madde 3), yaşama, hayatta kalma ve gelişme hakkı (madde 6), çocuğun düşüncelerinin dikkate alınması (madde 12) şeklinde ifade edilmektedir. Ayrımcılığın önlenmesi, çok sayıda

uluslararası insan hakları belgesinde yer alan temel bir ilke olarak tüm çocukların Sözleşme’de düzenlenen haklara sahip olmasını ve bütün farklılıklarına karşın bu haklardan eşit biçimde faydalanmasını anlatmaktadır. Ayrıca aynı maddenin ikinci bendinde çocukların ailelerinin, ailelerinin diğer üyeleri ve vasilerinin karşılaşacağı ayrımcılıktan etkileneceği, bu yüzden bu kişilere (yetişkinlere) yönelik ayrımcılığın da önlenmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu ilke, toplumlarda herhangi bir nedenle dezavantajlı konumda olan çocuklara (kız çocukları, engelli çocuklar) devletlerin pozitif ayrımcı yaklaşmasını engellemektedir. Ölçülü kalınması koşuluyla pozitif ayrımcı uygulamaların, bu toplumdaki dezavantajlı çocukların ayrımcılıktan korunmasına hizmet ettiği kabul edilmektedir (Akyüz, 2001: 6-8).

Sözleşme’nin temel ilkelerini meydana getiren hakların dışında, 7. ve 8. maddelerinde çocuğun doğumdan itibaren ismini, kimliğini, vatandaşlığını kazanma ve korunma hakkına sahip olduğunu ve taraf devletlerin bu kapsamda yükümlükleri olduğu belirtilmiştir. 21. madde, yetkili makamların koordinasyonunda çocuğun yüksek yararının gözetilmesi şartıyla evlat edinilmesini düzenlemiştir. 23. madde, zihinsel veya bedensel engelli çocukların toplumsal yaşamla bütünleşmelerini sağlayacak her türlü yardımın ve işbirliğinin taraf devletlerce gerçekleştirilmesini içermektedir. 32. madde, çocukların ekonomik açıdan sömürüldüğü, fizyolojik ve psikolojik açıdan tehlikeli, ahlaksal ve toplumsal açıdan gelişimlerine zararlı olacak işlere karşı devletlerin korumasını ve çocukların çalışma koşullarını kapsamaktadır. 40. maddede ise, suç isnat edilen bir çocuğun ceza ehliyetine sahip olup olmadığının tespiti, masumiyet karinesi, doğal hâkim güvencesi, özel hayatın gizliliğine saygı, çevirmen yardımı ve savunma hakkı gibi güvence ve haklara sahip olduğu düzenlenmiştir. Ayrıca Sözleşme 41. maddede, taraf devletlerin ulusal mevzuatlarında çocuk haklarına yönelik daha ileri bir düzenleme olması durumunda bu düzenlemenin uygulanması gerektiğini kabul etmiştir (UNICEF Türkiye Temsilciliği, 2004: 6, 9-10, 13, 16).

4. AFETLERİN ÇOCUKLAR ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Yerkürenin farklı coğrafyalarında çeşitli şekillerde ortaya çıkabilen afetler, fiziksel, ekonomik ve toplumsal kayıplara yol açabilen, psikolojik açıdan kalıcı ya da geçici etkiler bırakabilen, olağan yaşam akışını ve gündelik faaliyetleri aksatan veya durduran doğal, teknolojik ya da insan kaynaklı olaylardır (Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı-AFAD, 2013: 2). Toplumlara derinden etkileyen afetler

her yıl milyonlarca insanın evlerini terk ederek sağlıksız koşullarda yaşamlarını sürdürmelerine ve incinebilir gruplar arasına dâhil olmalarına neden olmaktadır. İçinde bulundukları fiziksel, ruhsal ve bilişsel durumları nedeniyle afet öncesi, sırası ve sonrasında diğer kişilere göre olası bir zarardan sakınamamayı ve doğal tehlikelerin riskine açık olmayı anlatan incinebilirlik durumu içerisinde, engelliler, yaşlılar, hamile kadınlar, çocuklar, sığınma arayanlar, evsizler vb. gruplar yer almaktadır (Pelling, 2003: 5). Bu gruplar arasında çocuklar, bilişsel ve fiziksel gelişme sürecini yaşamaları ve henüz afet kaynaklı zararları algılayamamaları gibi nedenlerle diğer gruplara oranla daha incinebilir ve korunmaya muhtaç konumdadır.

Çocuklar, afet anında ve afet sonrasında kriz aşamasında yaşanan olaylardan en fazla etkilenen, önemli oranda can kaybına ve yaralanmaya maruz kalan, ruhsal travma ve bunalım neticesinde davranış bozuklukları sergileyen gruplardır. Toplumun diğer tüm kesimleri ile karşılaştırıldığında afetlerden daha fazla etkilendiği gözlemlenen çocuklara yönelik yapılan araştırmalarda bu etki daha açık şekilde görülmektedir. 2015 yılında okul dönemindeki çocuklar için Bangladeş'te yapılan bir çalışma neticesinde çocukların %52'sinin ciddi düzeyde etkilenmeye maruz kaldıkları tespit edilmiştir (Akhter ve diğerleri, 2015: 148). Tsunami ve deprem gibi fiziksel hasara ve çok sayıda ölüm ve yaralanmaya yol açan afetlerin çocuklar üzerindeki etkilerinin araştırıldığı bir diğer çalışmada ise, Endonezya'da 2005 yılında gerçekleşen tsunamide 0-9 yaş aralığındaki çocuk ölüm oranı %19,8 ile diğer tüm yaş gruplarından fazla olmuştur. Aynı tsunami neticesinde Sri Lanka'daki 5 yaş altındaki çocuk ölüm oranı %31,8 iken 20-29 yaş arası yetişkinler için %7,4 olarak gerçekleşmiştir. Yine Pakistan'da yaşanan 2005 tarihli depremde yaklaşık 16 bin çocuk ve aynı yıl Filipinler'deki toprak kayması sonucu 200'ün üzerinde çocuk hayatını kaybetmiştir (Asian Disaster Preparedness Center, 2007:45-46). Can kayıplarının yanı sıra afet sonrasında çocuk kaçırma, yasal olmayan yollardan evlat edinme, kanun dışı çalıştırılma ve cinsel istismar gibi birçok suç teşkil eden olayda artış yaşandığı görülmektedir (Prieur, 2012: 13).

Afet sırasında ve sonrasında yaşanan yaralanmalara ek olarak süresi farklılık gösteren psiko-sosyal travmalar ve davranış bozuklukları da çocuklarda sıklıkla görülmektedir. Güvensizlik hali, korkma ve endişe etme, özgüven eksikliği, uykusuzluk, okuldan uzaklaşma, arkadaşlarla geçinememe vb. genellenebilecek psikolojik temelli sağlık sorunları olarak ortaya çıkmaktadır. Bebekler, afetleri ve yarattığı tahribatı anlamlandıramazken anne ve babanın endişeli ve güvensiz ruh

hali bebeklerde de tedirginlik yaratabilmekte ve bebek bakımında aksamalara yol açabilmektedir. Bu aksamalar, bebeğin gelişimini etkileyecek şekilde olağan uyku düzeninin bozulması, yemek alışkanlıklarının değişmesi ve ağlama krizlerinin sürekli hale gelmesi biçimde somutlaşabilmektedir (Akçanbaş, 2010: 122). Henüz okul çağına gelmemiş çocuklarda ebeveynlerine aşırı bağıllık, tek başına uyumak istememe, terk edilme ve yalnız kalma korkusu yaşanabilmektedir. Okul çağındaki çocuklar, olayları anlamlandırmaya başlar ve okula gitmek istememe, dikkat dağınıklığına bağlı başarısızlık, arkadaşlarına karşı saldırganlık ve depresyon gibi tepkiler göstermektedir (Coffman,1998: 380). Son olarak 12-18 yaş arası ergenlik dönemindeki çocuklarda ise, gelişimleri gereği yaşanan fiziksel, psikolojik ve sosyolojik değişikliklere uyum sağlama aşamasında yaşanan afetler bu sürecin daha zorlu geçmesine neden olmaktadır. Çevresine yönelik agresif ve saldırgan bir tutum sergileyebilen ergen çocuklarda, kendisini suçlu hissetme, toplum yaşantısından uzaklaşarak yalnızlaşma, sigara ve madde kullanımına yönelim, suça yakınlık ve hatta kendisine zarar verme gibi belirtiler izlenebilmektedir (Kar ve Bastia, 2006: 8).

Afetlerin çocuklar üzerinde can kaybı, yaralanma ve psiko-sosyal travma yaratma etkisinin yanı sıra bulaşıcı hastalıklara maruz kalma gibi önemli bir başka etkisi de bulunmaktadır. Çocukların özellikle bağışıklık sistemlerinin yetişkinler kadar gelişmemiş olması afet sonrası ortaya çıkabilecek hastalıklara karşı korunmasız durumda kalmalarına neden olmaktadır. Ayrıca az gelişmiş ülkelerde yetersiz kaynak ve altyapının varlığı, mevcut olan gıda ve su kaynaklarının temiz olmaması veya dağıtımında sorunlar yaşanması da çocukları olumsuz etkilemektedir (Waring ve Brown, 2005: 45). Afet bölgelerinde kurulan yaşam alanlarındaki yoğun nüfusu da dikkate alarak atık hizmetleri yönetiminin etkin şekilde gerçekleştirilememesi neticesinde daha fazla hareketliliğe sahip çocuklarda bulaşıcı hastalık görülme riski artmaktadır. Afetzedelerin bu hastalıklara yönelik yeterli bilgiye sahip olmamaları veya bilinçlendirme faaliyetlerinin yapılmaması ölüm hızında ve miktarında artışa neden olan bir başka etkendir (Watson ve diğerleri, 2007: 1-2). Ani bir şekilde belirti gösteren solunum yolu enfeksiyonlarının yanı sıra afet sonrasında çocuklarda sıtma, menenjit, kızamık, tifo, barsak hastalıkları, kolera gibi bulaşıcı özellikte birçok hastalık görülebilmektedir. Artan can kaybının engellenmesi ve bu tür hastalıkların kontrol altına alınabilmesi için gerekli olan sağlık hizmet altyapısının afet sırası ve sonrasındaki kriz anında aksaması ve hatta durması da hayati sonuçlara neden

olmaktadır. Sağlık kuruluşlarının çocuklara yönelik hizmetlerinin sınırlı olması, çocuklarla ilgilenme konusunda pediatrik uzmanlığa sahip sağlık personelinin yetersizliği, kurtarma faaliyetleri kapsamında çocuk bakımı konusunda eğitilmiş ve deneyimli kişilerin azlığı gibi etkenler de çocukları olumsuz etkilemektedir. Çocukların bakımı için gerekli olan sağlık ekipmanının yetişkinlerden farklı olduğu dikkate alındığında, kaynaklar konusunda kısıtlı kapasitenin ve alternatifin olması, var olan kaynakların ihtiyaca göre dağıtımını sağlayacak planlama ve koordinasyon ekiplerinin yetersizliği ve ilaç temininde yaşanan sorunlar çocukları afetlere karşı daha korumasız ve incinebilir hale getirmektedir (Argent ve Kisson, 2009: 396-398).

Çocukların afetler sonrasında yaşadıkları çok sayıda zorluk arasından son olarak eğitim konusuna değinmek gerekirse, özellikle okul öncesi ve okul çağı çocuklarının bu konuda ciddi düzeyde etkilendikleri görülmektedir. Çocukların kendilerini gerçekleştirebilmeleri ve gelişimlerini eksiksiz şekilde sürdürebilmeleri için önemli olan kesintisiz eğitim faaliyetleri, yaşanan afetler ile birlikte sekteye uğramakta ve çocuklar okuldan uzaklaşmaktadır (Ronan ve Towers, 2014: 4). Afetlerin eğitim merkezlerine zarar vermesinin yanı sıra afetlerde çocuklara verilecek eğitimin nitelik ve nicelik açıdan yetersiz personelle yürütülmesi de çocukları olumsuz etkilemektedir.

5. ÇOCUK HAKLARI SÖZLEŞMESİ KAPSAMINDA AFETZEDE ÇOCUKLARIN REHABİLİTASYONU

Afetlerin çocuklar üzerindeki etkileri çok çeşitli şekillerde ortaya çıkabilirken bu etkilerin azaltılması ve olağan yaşam düzenine geçilebilmesi için devletlere çok farklı alanda görevler düşmektedir. Devletlerin bu görev ve sorumlulukları çocuk haklarının düzenlendiği uluslararası birçok belgede de açıkça belirtilmiştir. Çocuğun korunması, kişiliğinin gelişimi ve yaşam koşullarının iyileştirilmesi gibi temel hedeflere yönelik BM Çocuk Hakları Sözleşmesi, bu belgeler arasında kapsam ve uluslararası kabul bakımından günümüzdeki hukuki standartları belirlemektedir. Bu standartlara bağlı kalınarak taraf devletler afetlerde incinebilir gruplardan olan çocukların rehabilitasyonuna yönelik azami çabayı göstermekle yükümlüdür.

Sözleşme kapsamında taraf devletlerin afetlerde çocuklara yönelik her türlü koruma, geliştirme ve iyileştirme faaliyetlerinin temelinde 6. maddede düzenlenen

yaşama hakkı bulunmaktadır. Madde 6/2' ye göre, taraf devletler çocuğun hayatta kalması ve gelişmesi için mümkün olan azami çabayı göstermekle yükümlüdür. Bu kapsamda her türlü tehlikeye karşı korumanın yanı sıra bedensel ve ruhsal sağlık, eğitim, sosyalleşme, katılım gibi konularda da çocukların yararlanabileceği geniş olanaklar sunmak zorundadır. Afetlerin etkilediği incinebilir gruplardan olan çocukların afet sonrasındaki kriz anı fırsat bilinerek kaçırılması, yasadışı şekilde evlat edinilmesi ve çalıştırılması gibi suçlar karşısında Sözleşme taraf devletlere çeşitli sorumluluklar yüklemektedir. Madde 21/a' ya göre, taraf devletlerde çocukların evlat edinilmesi ancak yetkili makamlar aracılığıyla olmaktadır. Madde 32'ye göre, çocukların sömürü ve tehlikenin var olduğu, eğitim ve sağlığına zarar verecek, fizyolojik ve psikolojik açıdan gelişimini olumsuz etkileyecek işlerde çalıştırılmasına karşı taraf devletler her türlü hukuksal, yönetsel, eğitsel önlemleri almakla yükümlüdür. Yine Sözleşme'nin 35. maddesi, taraf devletlere çocukların kaçırılmaları ve satılmalarına karşı her türlü önlemi almaları görevini yüklemektedir. Bu kapsamda afet sonrası arama kurtarma çalışmalarında çocukların mümkün olan en kısa sürede ebeveynleri ile buluşturulması sağlanmalı ve bu süre içerisinde çocuklara yönelik zarar verme veya kaçırma gibi suçların engellenmesi için kolluk kuvvetlerinin uyarılması ve afet bölgesinde görevlendirilmesi gerekmektedir.

Çocukların afet sonrasında yaşadıkları psiko-sosyal travmalar ve davranış bozukluklarının rehabilitasyonunda Sözleşme taraf devletleri sorumlu kılmıştır. Sözleşme'nin 24. maddesi, çocukların sağlıklı bireyler olması noktasında tıbbi bakım ve rehabilitasyon hizmetleri sunan merkezlerden faydalanma hakkını düzenlerken, 25. madde, taraf devletlere bedensel ve ruhsal tedavilerini gerçekleştirmek üzere çocukları sağlık merkezlerine yerleştirme görevini vermiştir. Bu kapsamda ilk olarak devletler ruhsal sorunlar yaşayan afetzede çocukların belirlenmesinde güvenilir metotlara sahip iyi örgütlenmiş bir tarama sistemi kurmalıdır. Yapılan tespitler neticesinde öncelikle çocuklarda güven duygusunun yeniden oluşmasına yönelik psiko-sosyal destek hizmetleri verilmelidir. Bu hizmetler çocukların incinebilir olmaları dikkate alınarak uzman personel tarafından verilmeli ve ihtiyaç doğrultusunda nitelikli personel istihdamı sağlanmalıdır. Ayrıca afet sonrasında ebeveynler arasında yaşanabilecek sorunlar dikkate alındığında ruh sağlığı hizmetlerinden çocuklarla birlikte ailelerin de yararlanması gerekmektedir. Özellikle ergenlik dönemindeki afetzede çocukların suça ve uyuşturucu madde kullanımına yönelmelerine karşın çocukların korunması için taraf devletlere Sözleşme'nin

33. maddesi ile yasal, sosyal, eğitsel nitelikte her türlü önlemin alınması görevi verilmiştir. Yapılacak ruh sağlığı hizmetlerine ek olarak sivil toplum kuruluşlarının ve yerel yönetimlerin destekleri ile çocukların rehabilitasyon süreçlerine dahil edilmesi ve okula dönüşlerinin sağlanması amaçlanmalıdır. Son olarak afetzedelere yönelik sağlık hizmetlerinin bütünlük arz etmesi gerektiğinden hareketle devletlerin psiko-sosyal sağlık hizmetleri ile temel sağlık hizmetlerini bütünləştirerek kolay ulaşılabilir hale getirmeleri gerekmektedir.

Son olarak afetzede çocukların rehabilitasyonunda eğitim hizmetlerine yönelik yapılabilecek değerlendirmede taraf devletler afet nedeniyle aksayan eğitimin en kısa sürede yeniden başlaması için çaba gösterilmelidir. Bu sürenin uzaması okul öncesi ve okul çağı çocuklarının eğitimden uzaklaşmalarına neden olabilmektedir. Okula geri dönüşle birlikte çocukların yaşamlarına normallik duygusu yeniden kazandırılarak psiko-sosyal refahları desteklenmelidir. Bu süreçte özellikle afetzede kız çocuklarının eğitim programlarına tam ve eşit katılımı için çaba gösterilmelidir. Sözleşme'nin 28. maddesinde devletler, çocukların eğitim hakkını tanıırken bu hakkın fırsat eşitliği temeli üzerinde gerçekleştirileceğini kabul etmektedir. Yine aynı maddede taraflar, eğitimin devamlılığının sağlanması ve okuldan uzaklaşmaya karşı gerekli önlemleri almakla yükümlüdür. Eğitim faaliyetlerinin devamlılığını sağlamak için afetten etkilenen eğitim tesislerinin ve iç donanımlarının en kısa sürede güvenli olacak şekilde onarılması veya yeniden inşa edilmesi gerekmektedir. Bu onarım ve inşa süreci tamamlanana kadar eğitimdeki aksamalara engel olmak için alternatif binalar veya geçici barınaklar kurulmalı ve buralarda nitelik ve nicelik açısından yeterli uzman personel istihdam edilmelidir. Ayrıca afetzede çocuklar için kıyafet ve okul malzemeleri desteği sağlanmalıdır (Kalin ve Holmes, 2008: 41-43).

6. SONUÇ

Tarihsel süreçte farklı bakış açıları ile değerlendirilen çocuk kavramı üzerinde çeşitli tanımlamalar yapılmış ve toplumsal, kültürel vb. nedenlerden dolayı fikir birliğine ulaşılamamıştır. Tanımlamadaki bu ayrışmaya karşı insan haklarında yaşanan gelişmeler 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çocuğun kendini gerçekleştirebilme amacına hizmet eden çocuk hakları kavramını ortaya çıkarmıştır. Tehlikelere açık, incinebilir bir yapıya sahip olmaları, kendilerine özgü bir bakış açısı geliştirmeleri ve ebeveynlerinden bağımsız bir değer olmaları dolayısıyla çocuklar ve çocuk hakları uluslararası insan haklarının önemli bir konusu haline gelmiş ve çok sayıda

düzenlemenin oluşturulmasına neden olmuştur. Bu düzenlemeler arasında sistemli ve temel olma özelliğine sahip BM Çocuk Haklarına Dair Sözleşme, çocukların temel haklar çerçevesinde korunmasını ve gelişimlerini gözeten, çocukları bir hak süjesi olarak kabul eden ve taraf devletlere bu doğrultuda görev ve sorumluluklar yükleyen bir belgedir. Her ne kadar raporlamadan ibaret zayıf denetim mekanizması 2012 yılında bireysel ve devlet başvurularının eklenmesi ile güçlendirilse de kişisel çıkar kayıplarını giderebilecek nitelikte bir yaptırım gücünün olmaması önemli bir eksikliktir. Özellikle kriz anlarında incinebilir yapıdaki çocukların korunması, gelişimlerinin gözetilmesi ve her türlü haktan yararlanmaları noktasında devletlerin sorumluluklarını ne ölçüde yerine getirdikleri yaptırımı tabi tutulmalıdır.

Çocuk Hakları Sözleşmesi'nde düzenlenen hakların taraf devletler için özellikle afet sonrası kriz anlarında afetzede çocukların rehabilitasyonunda yol gösterici olması beklenmektedir. Sözleşme, afetzede çocukların ruhsal ve bedensel açıdan yaşadıkları tüm olumsuzlukların etkilerinin mümkün olduğunca azaltılması ve ortadan kaldırılması ile sosyal yaşama kısa sürede yeniden adapte olmaları için gereken her türlü çabaya rehberlik edebilecek niteliktedir. Afetlerin en çok etkilediği incinebilir gruplar arasında sayılan çocuklara Sözleşmeyle tanınan haklar kriz sürecinin uzaması durumunda yetersiz kaynak ve kapasite gibi nedenlerden dolayı daha önemli hale gelmektedir. Çocuk Hakları Sözleşmesi afetzede çocukların rehabilitasyonuna yönelik çabaların entegre edilmesinde taraf devletlerin planlama ve uygulama süreçlerine kaynaklık eder. Ayrıca bu çabaların uluslararası işbirliği ile daha etkin şekilde yürütülmesini de teşvik etmektedir. Bu yüzden afet sonrası kriz aşamasında çocukların korunması ve gelişimine yönelik rehabilitasyon uygulamalarında uluslararası temel belge olma özelliğine sahip Sözleşme'nin yaptırım mekanizmasının güçlendirilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (2013). *Türkiye Afet Müdahale Planı (TAMP)*, https://www.afad.gov.tr/kurumlar/afad.gov.tr/2419/files/Afet_Mud_Pl_Res-miG_20122013.pdf, (08.03.2025).
- Akçanbaşı, M. (2010). *Afet ve Kurban Psikolojisi*, AKUT Yayınları, İstanbul.
- Akhter, S. R., Ratan, K. S., Mitul, D., Roxana, K. ve Nasima, A. (2015). “Reprint of: Issues With Families and Children in a Disaster Context: A Qualitative Perspective From Rural Bangladesh”, *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 14, 140-151.
- Akyüz, E. (2001). “Çocuk Hakları Sözleşmesi’nin Temel İlkeleri Işığında Çocuğun Eğitim Hakkı”, *Milli Eğitim Bakanlığı Dergisi*, 151, 1-19.
- Akyüz, E. (2011). “Çocuk Hukukunun Gelişimi ve Çocuk Koruma Sisteminin Değerlendirilmesi”, I. Türkiye Çocuk Hakları Kongresi Yetişkin Bildirileri Kitabı – II, Çocuk Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Argent, A. C. ve Niranjan. T. K. (2009). “The Needs of Children in Natural or Manmade Disasters” *Intensive and Critical Care Medicine*, Ed. Antonino Gullo ve Jose Besso, Springer, Verlag, 391-414.
- Asian Disaster Preparedness Center (2007). Module 6: Community Disaster Risk Reduction Implementation - Session 7 Child Focused Disaster Risk Reduction, World Vision Publishing.
- Bassell, S. (2009). “Children’s Participation in Decision-Making in The Philippines Understanding The Attitudes of Policy-Makers and Service Providers”, *Childhood*, 16, 299-316.
- Coffman, S. (1998). “Children’s Reaction to Disaster”, *Journal of Pediatric Nursing*, 13(6), 376-382.
- Heywood, C. (2003). *Baba Bana Topu At! : Batıda Çocukluğun Tarihi*, çev. Esin Hoşsucu, Kitap Yayınları, İstanbul.
- Kalin, W. ve Holmes, J. (2008). *Human Rights and Natural Disasters, Brookings-Bern Project*, Washington.
- Kar, N. ve Binaya, K. B. (2006). “Post-Traumatic Stress Disorder, Depression and Generalised Anxiety Disorder in Adolescents After a Natural Disaster: A Study of Comorbidity”, *Clinical Practice and Epidemiology in Mental Health*, 2(1), 1-7.
- Kulaksız, Y. (2014). “Yoksulluk Bağlamında Çocuk İşgücü”, *ÇSGB Çalışma Dünyası Dergisi*, 2(3), 91-111.

- Pelling, M. (2003). *The Vulnerability of Cities: Natural Disasters and Social Resilience*, Routledge Publising, London.
- Prieur, M. (2012). *Ethical Principles on Disaster Risk Reduction and People's Resilience*, Council of Europe Press, Strasbourg.
- Ronan, K. R. ve Briony, T. (2014). "System Education for a Sustainable Planet: Preparing Children for Natural Disasters", *Systems*, 2(1), 1-23.
- Roose, R. ve Bie, M. De B. (2008). "Children's Rights: A Challenge For Social Work", *International Social Work*, 51, 37-46.
- Unicef Türkiye Temsilciliği (2004). *Çocuk Haklarına Dair Sözleşme*, UNICEF Türkiye, Ankara.
- United Nations Treaty Collection (t.y.). "Covention on the Rights of Child", *Human Rights*, <https://treaties.un.org/doc/Publication/MTDSG/Volume%20I/Chapter%20IV/IV-11.en.pdf>, (05.03.2025).
- United Nations (t.y.). *Covention on the Rights of Child*, https://treaties.un.org/doc/Treaties/1990/09/19900902%200314%20AM/Ch_IV_11p.pdf, (05.03.2025).
- Waring, S. C. ve Bruce J. B. (2005). "The Threat of Communicable Diseases Following Natural Disasters: A Public Health Response", *Disaster Managment & Response*, 3(2), 41-47.
- Watson, J. T., Michelle Gayer ve Maire A. Connolly. (2007) "Epidemic After Natural Disasters", *Emerging Infectious Diseases*, 13 (1), 1-5.
- Williams, E. (2004). *Children's Participation and Policy Change in South Asia*, Chip Report No:6, Londra.

YEREL YÖNETİMLERDE TURİZM STRATEJİLERİ: ALANYA BELEDİYESİ ÖRNEĞİ

Mevlüt Uyar¹¹⁷

Hilmiye Kısa¹¹⁸

ÖZET

Yerel yönetimler, turizm planlaması ve politikalarının hazırlanıp uygulanmasında büyük bir potansiyel taşımaktadır ve bu potansiyelin görünür kılınması son derece önemlidir. Bu bağlamda, yerel yönetim birimleri içerisinde özellikle belediyeler; şehirlerin kalkınmasına katkı sağlama, sosyal ve ekonomik organizasyonlar düzenleme konularında öne çıkan güçlü aktörler arasında yer almaktadır. Dolayısıyla bu açıdan incelendiğinde belediyelerin diğer yerel yönetim birimlerine kıyasla daha belirleyici bir konumda olduğu söylenebilir. Bu doğrultuda çalışma alanı olarak önemli bir turizm destinasyonu olan Alanya seçilmiştir. Örneklem Alanya Belediyesi ile sınırlandırılmıştır. Araştırma verileri doküman incelemesi aracılığı ile toplanmıştır. Bu bağlamda Alanya, Alanya Belediyesi ve Alanya turizmi ile ilgili yazılı, görsel ve işitsel bütün dokümanlar taranmış ve içerik analizine tabi tutulmuştur. Araştırma sonuçları göstermektedir ki Alanya Belediyesi tarafından kentin turizm geleceğine ilişkin strateji ve politikalar geliştirilmiş, paydaşlar ve halk

117 Dr. Öğr. Üyesi., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, ALTSO Turizm Meslek Yüksekokulu, mevlut.uyar@alanya.edu.tr, 0000-0001-7259-8935

118 Öğr. Gör., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Gazipaşa Mustafa Rahmi Büyükbali Meslek Yüksekokulu, hilmiye.kisa@alanya.edu.tr, 0000-0002-4411-2106

ile paylaşılmıştır. Yerel yönetimlerin turizm destinasyonlarında bu tür çalışmalar kentin sürdürülebilirliği, turizm faaliyetlerinin geliştirilmesi, kültürel mirasın korunması, kent estetiğinin korunması ve geliştirilmesi, sosyo-kültürel faaliyetlerin geliştirilmesi ve çeşitlendirilmesi, destinasyonların alt yapılarının güçlendirilmesi gibi hayati konular açısından oldukça önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Turizm, Turizm Stratejisi, Alanya, Alanya Belediyesi.

ABSTRACT

Local governments possess significant potential in the preparation and implementation of tourism planning and policies, and making this potential visible is of great importance. In this context, municipalities, in particular, stand out as key actors among local government units due to their contributions to urban development and their role in organizing social and economic activities. Therefore, when evaluated from this perspective, it can be stated that municipalities hold a more decisive position compared to other local government entities. In line with this, the study focuses on Alanya, a prominent tourism destination, with the sample limited to the Alanya Municipality. The research data were collected through document analysis. Accordingly, all written, visual, and audio materials related to Alanya, the Alanya Municipality, and Alanya's tourism were reviewed and subjected to content analysis. The findings of the study reveal that the Alanya Municipality has developed and shared strategies and policies concerning the future of tourism in the city with stakeholders and the public. Such efforts by local governments in tourism destinations are highly significant in terms of ensuring urban sustainability, enhancing tourism activities, preserving cultural heritage, maintaining and improving urban aesthetics, developing and diversifying socio-cultural activities, and strengthening the infrastructure of destinations.

Keywords: Tourism, Tourism Strategy, Alanya, Alanya Municipality.

1. GİRİŞ

Turizm ve yerel yönetimler arasında güçlü bir bağ bulunmakla birlikte yerel yönetimlerin turizm potansiyelinin artırılmasında önemli etkileri ve rolleri olduğu bilinmektedir. Turizm faaliyetlerinin çeşitlendirilmesi, halkın bu alanda bilinçlendirilmesi ve özel sektör yatırımlarının teşvik edilmesi süreçlerinde, yerel yönetimler etkin görevler üstlenmektedir. İnsan merkezli bir yapıya sahip olan bu yönetim birimleri, toplumsal ve psikolojik sorunlara karşı etkili ve güçlü çözüm

önerileri sunabilmektedir. Benzer şekilde turizm sektörü de doğrudan insanla ilişkili bir alan olup farklı turizm türlerinin uygulanması sırasında sosyal katılım ve kamu desteği gerektiren etkinlikleriyle ön plandadır. Bu kapsamda yerel yönetimler, çeşitli kolaylıklar sunarak turizmin geliştirilmesi sürecine olumlu katkılar sağlamaktadır. Ayrıca şehirdeki turizm faaliyetlerinin gelişmesi için yerel yönetimlerin doğrudan sorumlu ve yetkili olduğu konular da bulunmaktadır. Destinasyondaki turizm faaliyetlerinin süreklilik kazanabilmesi için şehirdeki ulaşımın, iletişimin, konaklama tesisi, cadde-sokakların ve alt yapı unsurlarının geliştirilmesinin yanı sıra kent estetiğinin, kent kimliğinin ve mimarisinin korunması da yerel yönetimler tarafından sağlanması gerektiği düşünülmektedir (Kısa, 2024:150).

Turizm kapasitesinin artırılması ve arzın genişletilmesinde hem merkezi hem de yerel yönetimlerin önemli katkıları söz konusudur. Bu katkılar, turizm açısından cazibe unsurlarının daha etkili bir biçimde sunulmasına zemin hazırlamaktadır. Turistler, ziyaret ettikleri destinasyonlarda hem can hem de mal güvenliklerinin sağlanmasını, ihtiyaçlarının karşılanmasını, yerel kültürle etkileşime girmeyi ve doğal, tarihî, kültürel miras unsurlarını deneyimlemeyi arzu etmektedir. Bu bağlamda, yerel yönetimler söz konusu beklentilerin karşılanmasına yönelik çok sayıda uygulama ve hizmet geliştirmektedir. Bu bakımdan turizm politikalarının ve stratejik planların oluşturulması sürecinde yerel yönetimlerin rolü oldukça büyüktür. Bölgenin turizm potansiyelini belirleme, bu potansiyele yönelik planlamalar yapma ve uygun politikalar geliştirme noktasında aktif bir görev üstlenmektedirler. Turizm, ekonomik kalkınma ve bölgesel gelişme açısından önde gelen sektörlerden biri olarak değerlendirilmektedir. Mevcut turizm potansiyelinin fark edilmesi, sektörde ilerleme sağlanması, yaratıcı ve uygulanabilir fikirlerin geliştirilmesi, toplumun turizm konusunda bilinç düzeyinin artırılması ve destinasyonların ulusal ve uluslararası ölçekte tanıtımının etkili biçimde gerçekleştirilmesi süreçlerinde yerel yönetimler önemli roller üstlenmektedir (Çılgınoğlu ve Çam, 2021:48).

2. YEREL YÖNETİMLER

Türkiye'nin idari yapısı “*merkezden yönetim*” ve “*yerinden yönetim*” olmak üzere iki temel yapıya ayrılmaktadır. Merkezi yönetim olarak tanımlanan devlet, belirli bir nüfusun, belirli bir kara parçası üzerinde egemenlik kurarak oluşturduğu, hukuki kişiliğe sahip ve sürekli bir organizasyon olarak tanımlanmaktadır (Akipek, 1966:12; Gözler, 2007:6). Bu yapısıyla devlet, bireylerden bağımsız, bireylere eşit

mesafede tarafsız bir tüzel kişilik olarak faaliyet göstermektedir. Ayrıca devlet güvenlik ve adalet başta olmak üzere, çeşitli kamu hizmetlerinin sağlanmasında en üst sorumluluğa sahip kamu tüzel kişiliği olarak hareket etmektedir (Mecek ve Kocakula, 2019:196).

Türkiye'nin idari yapısında merkezi yönetim dışında yer alan ikinci grup “*yerinden yönetimler (adem-i merkezi yönetim)*” olarak adlandırılmaktadır. Bu yönetim modeli, kendi içerisinde “*yer (coğrafi) yönünden yerinden yönetimler (yerel yönetimler-mahalli idareler)*” ve “*hizmet yönünden (fonksiyonel) yerinden yönetimler (kamu kurumları-hizmet kuruluşları)*” şeklinde iki temel kategoriye ayrılmaktadır. Hizmet (fonksiyon) yönünden yerinden yönetimler (kamu kurumları) anayasa ve çeşitli kanun hükümleri ile şekillendirilmiştir. Kamu kurumları hakkında akademik yazında çeşitli sınıflandırmalar yapılmış olsa da bu yapıların hizmet sunduğu coğrafi bölgeye göre “yerel kamu kurumları”, “bölgesel kamu kurumları” ve “ulusal kamu kurumları” şeklinde sınıflandırılmasının daha uygun olduğu belirtilmektedir. Kamu kurumları, belirli bir veya birden fazla kamu hizmetini sağlamak amacıyla oluşturulmuş kamu tüzel kişileridir. Yer (coğrafi) yönden yerinden yönetimler ise, belirli bir bölgedeki mevzuat doğrultusunda, yerel ve ortak nitelikli kamu hizmetlerini sağlamak için kurulmuş kamu tüzel kişileridir. 1982 Anayasası'nın 123'üncü maddesinde “*idare, kuruluş ve görevleriyle bir bütündür... İdarenin kuruluş ve görevleri, merkezden yönetim ve yerinden yönetim esaslarına dayanır...*”, ekindeki hükümler yer almıştır. Bu hükümler ile birlikte “*idarenin bütünlüğü ilkesi*”, “*merkezden yönetim ilkesi*” ve “*yerinden yönetim ilkesi*” olmak üzere üç temel ilke anayasal düzeyde kabul edilmiştir. İdarenin bütünlüğü ilkesi, devlet yönetiminde hem merkezi yönetim hem de yerinden yönetim mekanizmalarının eş zamanlı ve bütüncül bir biçimde işlediğini ifade etmektedir. Bu iki yönetsel yapı arasında görev paylaşımı ve eşgüdüm esastır, her biri kamu idaresi sisteminin tamamlayıcı unsurları olarak bir bütünün parçaları şeklinde işlev görmektedir. Merkezi yönetim, yönetiminin temelini teşkil eden asli yapı olup genellikle devletin genel yönetimi biçiminde tanımlanmaktadır. Yerinden (adem-i merkezi) yönetim anlayışının coğrafi temeldeki yansıması olan mahalli idareler (yerel yönetimler) ise, kamu hizmetlerinin yerel düzeyde yürütülmesini sağlayan, karar organları halk tarafından seçilen, idari ve mali özerkliğe sahip kurumsal yapılardır. Bu çerçevede, yerel nitelikli ve müşterek ihtiyaçlara yönelik hizmetlerin, yerel yönetimler tarafından karşılanması hedeflenmektedir (Mecek ve Atmaca, 2020:2070).

Ülkemiz 20. yüzyıl boyunca hem ulusal hem de uluslararası ölçekte yaşanan değişim ve gelişmelerden etkilenmiştir. Bu gelişmeler, Türkiye'deki yönetim yapısında ve yerel idarelerde çeşitli değişimlere yol açmıştır. Özellikle 2000'li yılların başından itibaren, yerel yönetim sisteminde kapsamlı reformlara gidilmiş ve bu doğrultuda günümüzdeki yapısını kazanan yeni düzenlemeler yürürlüğe girmiştir. Yapılan değişikliklerle birlikte İl Özel İdareleri, Köyler, Belediyeler ve Büyükşehir Belediyeleri gibi yerel yönetim birimlerinin görev ve yetkileri yeniden tanımlanmıştır (Erbay ve Akgün, 2017: 275).

3. YEREL YÖNETİMLER VE TURİZM

Turizm sektörünün gelişmesi ve öneminin giderek artması, yerel yönetimlerin bu alandaki faaliyetlerde aktif bir rol üstlenmesini gerekli kılmaktadır. Turizm faaliyetleri, titizlikle planlanması ve yönetilmesi gereken bir süreçtir. Destinasyonlar uyguladıkları turizm stratejileri ile bölgesel farklılıkların azaltılması, kalkınmanın desteklenmesi ve tarihi ile kültürel değerlerin korunması gibi birçok avantaj elde edebilmektedir (Kurt, 2009:18). Bu nedenle turizm destinasyonlarını kalkınmasında merkezi ve yerel yönetimlerin iş birliği içinde çalışması büyük önem taşımaktadır.

Plansız ve kontrolsüz bir şekilde büyüyen turizm hareketleri, çevresel bozulmalara yol açarak uzun vadede turist sayısında düşüş yaşanmasına neden olabilecek tehditler oluşturabilmektedir. Turizm sektörü, birçok ülke açısından ekonomik kalkınmanın anahtar unsurlarından birisi olup yerel halkın yaşam standartlarını yükseltilmesinde de aktif rol oynamaktadır (Kızılgöl ve Erbaykal, 2008:354). Bu bağlamda kamu ve özel sektör temsilcileri; yerel topluma duyarlı, uygun istihdam olanakları sunan, çevreyi koruyan ve ziyaretçilere nitelikli deneyimler sunan sürdürülebilir bir turizm anlayışı doğrultusunda hareket etmekle yükümlüdür. Ancak birçok turistik destinasyon, gerekli planlamaları yapmaksızın ve söz konusu gelişmelerin toplum üzerindeki olası etkilerini dikkate almadan büyüme sürecini sürdürdüğü görülmektedir (Ceylan, 2001:175).

Yerel yönetim mekanizmaları içinde, turizm faaliyetlerinin geliştirilmesinde en kritik aktörlerden biri olarak belediyeler ön plana çıkmaktadır. Belediyelerin altyapı hizmetlerinden çevre temizliğine, ulaşım hizmetlerinden imar izni ve onay süreçlerine kadar birçok görevi doğrudan yerel halkı etkilediği gibi aynı zamanda turizm sektörünün gelişimi açısından da belirleyici niteliktedir (Kızılrırmak ve Mugan

Ertuğral, 2012:46). Belediyeler; kentte kurulması planlanan otel, motel, pansiyon gibi konaklama tesisleri için gerekli belgeleri düzenlemek, şehrin tanıtımını yapmak, ekonomi ve kalkınmayı desteklemek adına bu işletmeleri denetlemek, turizm ofisleri kurmak, tanıtım için afiş, broşür ve reklam gibi bütçe kalemleri ayırmak gibi görevleri üstlenmektedir. Ayrıca, yerel halkı turizm konusunda bilinçlendirmek için eğitim ve seminerler düzenlemek, şehrin değerlerine uygun festivaller organize etmek gibi görevleri de bulunmaktadır (Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, 2018). Belediyeler bu uygulama görevlerinin yanı sıra, planlama aşamaları da büyük önem taşımaktadır. Bu kapsamda, kültürel ve tarihi mirasın korunması, altyapı projelerinin ve imar kararlarının uzun vadeli etkileri dikkate alınarak merkezi idare ile eşgüdüm içerisinde hareket edilmeli ve sürdürülebilir turizm politikaları çerçevesinde şehir pazarlaması stratejileri geliştirilmelidir (Baş vd., 2007). Şehir/kent pazarlamasında markalaşmayı sağlamak için gerekli strateji, politika ve uygulamaları hayata geçirmelidir. Kent markalaşması, sadece kentin bir çekim merkezi haline dönüştürülmesi ve tanıtım çalışmalarından ibaret değildir. Gerçek bir değer oluşturma stratejik olarak planlanması ve uygulanmasıdır (Özkaynar ve Yolcu, 2022:222).

Yerel yönetimler ile turizm sektörü arasında karşılıklı bir etkileşim bulunmaktadır. Bir yandan yerel ve merkezi yönetimlerin hazırladığı planlar, politikalar ve sunduğu hizmetler turizm faaliyetlerini, gelirlerini ve sürdürülebilirliğini şekillendirirken diğer yandan turizm faaliyetleri de yerel yönetimlerin organizasyonu ve hizmet sunumunda etkili olmaktadır. Özellikle yaz ve kış aylarında yaşanan nüfus dalgalanmaları ile turistlerin ve turizm tesislerinin ihtiyaçları doğrultusunda, yerel yönetimlerin işleyiş ve hizmet kapasitelerinde yeniden yapılanma gereksinimi ortaya çıkmaktadır (Azaklı ve Özgür, 2004: 121). Turistler, ziyaret ettikleri bölgelerde yerel halkla etkileşime geçerek, onların yararlandığı hizmet ve ürünlerden faydalanmaktadır. Bakımlı ve temiz sokaklar, estetik meydanlar, düzenli hediyelik eşya satış noktaları, uluslararası standartlara uygun yönlendirme levhaları ve danışma ofisleri gibi unsurlar yerel yönetimlerin turizmle ilgili çalışmalarını ortaya koyan unsurlar arasında yer almaktadır (Gür, 1992: 103). Ayrıca yerel yönetimlerin turizmle bağlantılı faaliyetleri “*turizme yönelik hizmetler*” olarak adlandırılabilen sanat, kültür, spor, tanıtım ve rekreasyon hizmetleri; ile “*turizmi etkileyen hizmetler*” kapsamında değerlendirilebilecek ulaşım, temizlik, çevre düzenlemesi, konut ve imar hizmetleri şeklinde iki ana başlık altında da toplanabilmektedir (Azaklı ve Özgür, 2004: 122).

Yerel yönetimlerin bölgesel tanıtım faaliyetleri kapsamında düzenleyebileceği en etkili organizasyonlar arasında, kısa sürede yoğun turist hareketi yaratma potansiyeline sahip olan festivaller ve fuarlar öne çıkmaktadır. Geleneksel unsurların modern formlarla harmanlanabildiği bu tür etkinlikler, özellikle belediye yönetimlerinin liderliğinde yerel paydaşların katılımıyla gerçekleştirildiğinde, destinasyonların hem ulusal hem de uluslararası düzeyde tanıtımına büyük katkılar sağlamaktadır (Günersel, 1997: 126). Ayrıca, yerel yönetimler; bölgenin tanıtımını güçlendirmek, imajını geliştirmek ve kültürel, doğal, tarihî ve arkeolojik değerlerin ön plana çıkarılmasını sağlamak amacıyla, kamu kurumları ve üniversitelerle iş birliği ile sempozyumlar, kongreler ve paneller organize etmektedir. Tanınmış ve yabancı isimlere yönelik tatil olanaklarının sunulması ya da uluslararası çapta ses getirecek sinema yapımlarının teşvik edilmesi de bu kapsamda değerlendirilebilecek stratejik tanıtım faaliyetleri arasında yer almaktadır (Azaklı ve Özgür, 2004: 139).

Birçok kişi turizmi, bulundukları bölgenin kalkınma sorunlarına çözüm sunabilecek önemli bir araç olarak değerlendirmektedir (Tosun ve Jenkins, 1996: 519-531). Turizm faaliyetlerinin sağladığı ekonomik katkılar, özellikle yerel düzeyde kalkınmayı destekleyerek, yaşam standartlarının yükselmesine ve ekonomik refah düzeyini artırılmasına olanak tanımaktadır. Yerel yönetimlerin turizme destek vermesinin temelinde, turizm yoluyla yerel halkın istihdam olanaklarının genişlemesi, turistlerden ekonomik gelir elde edilmesi ve yerel yönetimlerin turizmden vergi geliri sağlaması düşüncesi yatmaktadır (Wong, 1996: 313-326). Ayrıca yerel yönetim organlarının bölge halkını turizm konusunda bilinçlendirmesi; doğal ve tarihi alanların korunarak cazip noktalar haline getirilip turizme kazandırılması; yeme-içme, konaklama ve ulaşım gibi hizmetlerin temel standartlarını belirleyip bu standartlara uygunluğu sağlaması da gerekmektedir (Kısa, 2022:48).

Turizmin sadece ekonomik büyümeye etkisiyle sınırlı kalmayıp, aynı zamanda yerel yönetim bütçelerine çeşitli vergi gelirleri yoluyla katkı sunduğu görülmektedir. Özellikle turizm bölgelerinde gayrimenkul değerlerinin yükselmesiyle birlikte, emlak vergilerindeki artış yerel idareler için ek bir gelir kaynağı oluşturmaktadır. Yerel yönetimlerin yetki ve sorumlulukları ülkeden ülkeye farklılık gösterse de genel bir bakış açısıyla ortak bazı sorumluluklara sahip oldukları görülmektedir (Geylanoğlu, 2014: 25-26). Holloway (1994: 225) çalışmasında yerel yönetimlerin turizmle ilgili sorumluluklarını şu şekilde özetlemektedir;

- Turistler için konferans salonları ve yerel halk için müzeler, tiyatrolar, spor alanları ile parklar gibi rekreasyon alanlarının planlanması ve etkinliklerin düzenlenmesi,
- Yerel düzeyde planlama faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi,
- Arazi kullanımı için denetim mekanizmalarının geliştirilmesi,
- Turistlere yönelik hizmetlerin sunuma hazır hale getirilmesi,
- Tur otobüsleri ve özel araçlar için park alanlarının belirlenmesi,
- Karavan kullanımına uygun alanların tahsis edilmesi,
- Bölgesel turizm örgütlerinin faydalanması için istatistikî verilerin toplanması,
- Halk sağlığının ve güvenliğinin temin edilmesi.
- Pazarlama ve tanıtım faaliyetlerinin yürütülmesi,
- Kültürel ve tarihî yapıların korunması,
- Güvenliğin sağlanıp halk sağlığının korunması.

Turizmin gelişmesinde yerel yönetimler kilit bir aktör olarak ön plana çıkmaktadır. Ancak, turizmin gelişimi üzerinde etkili oldukları bilinmesine rağmen, yerel yönetimler turizm politika ve planlamalarındaki rolleri açısından gereken ölçüde ilgi görememiştir (Hall, 1994; Baş vd, 2007). Yerel yönetimler, turizm planlaması ve politikalarının hazırlanıp uygulanmasında büyük bir potansiyel taşımaktadır ve bu potansiyelin görünür kılınması son derece önemlidir. Bu bağlamda, yerel yönetim birimleri içerisinde özellikle belediyeler; şehirlerin kalkınmasına katkı sağlama, sosyal ve ekonomik organizasyonlar düzenleme konularında öne çıkan güçlü aktörler arasında yer almaktadır. Dolayısıyla bu açıdan incelendiğinde belediyelerin diğer yerel yönetim birimlerine kıyasla daha belirleyici bir konumda olduğu söylenebilir.

Bu doğrultuda önemli bir turizm kenti olan Alanya destinasyonu incelendiğinde Alanya Belediyesi'nin kentin turizm faaliyetlerine katkı sağlayacak turizm planlamaları ve politikaları hazırlayarak turizm stratejileri geliştirdiği ve bu faaliyetlerini tüm paydaşlar ve halkla 5 yıllık stratejik planlar aracılığı ile paylaştığı görülmektedir. Bu doğrultuda öncelikle dış çevre analizi yapılmıştır. Politik, ekonomik, sosyo-kültürel, teknolojik ve yasal etkenler olmak üzere 5

başlık altında öncelikle tespitler, fırsatlar ve tehditler belirlenmiş daha sonra neler yapılması gerektiği üzerine çözüm önerileri geliştirilmiştir. Siyasi iktidarın yerel yönetim faaliyetlerine müdahalesi, yerel yönetim yetkilerinin kısıtlanması ve uluslararası krizlerin yol açabileceği sorunlar politik alanda ortaya konulan önemli tespitler olmuştur. Büyükşehir belediyesi ile olan siyasi ortaklık önemli bir fırsat olarak görülmektedir. Bürokratik engellerden kaynaklı kente hizmet sunumlarının kısıtlanması ve uluslararası krizlerden turizmin olumsuz etkilenmesi ise ön görülen önemli tehditler olmuştur. Ekonomik alanda yerel yönetimin aldığı pay miktarının yeterli olmaması sunulan hizmet içeriği ve kalitesinde önemli problemler yatabileceği öngörülmektedir. Kentin il olma durumu ve tarım potansiyeli ise gelirlerin artması açısından fırsat olarak görülmektedir. Turizm, göç, festival ve organizasyonlar, barınma sorunu, sosyo-kültürel etkinliklere düşük ve orta gelir gruplarının erişememesi sosyo-kültürel alanda öne çıkan tespitler olmuştur. Destinasyonda gerçekleştirilen faaliyetlerin önemli ölçekte turiste yönelik olması, toplumsal yapının bozulması, fırsatçılığın artması ve yerel yönetim açısından hizmet kapasitesinin aşılması turizm başta olmak üzere saptanan tespitlerin etkisi ile oluşabilecek tehditler olarak görülmektedir. Kültürel faaliyetlerin yaygınlaşması ve çeşitlendirilmesi, kültürel mirasın korunması, gelirlerin artması ve toplumsal yaşama katılımının artması ise destinasyonda öne çıkan fırsatlar olarak görülmektedir. Teknolojik alt yapının gelişmesi ve e belediyecilik hizmetine geçilmesi süreçlerin hızlanması, kaynak kullanımında verimliliğin artması gibi fırsatları beraberinde getirirken, farklı kurumlar arasında veri paylaşımı sıkıntıları ve nitelikli iş gücü kaynağının olmayışı olası tehditleri beraberinde getirebilecek tehditler olarak görülmektedir. Atık Yönetimi, İklim değişikliği ÇED Yönetimi ve SED, sosyal donatı alanlarının eksikliği, doğa ve toplum önceliğinin olmaması, sıfır atık projesinin geliştirilmesi, park ve güvenlik alanlarındaki güvenlik sorunu, kent estetiği, turizm ve kente yaşanan göçlerin etkisiyle ortaya çıkan çarpık kentleşme, engelsiz yaşam koşullarının arttırılması, doğal kaynakların verimli kullanımı, sunulan hizmetlerin iklim değişikliğine etkisinin dikkate alınması, evsel atık sorunu, ulaşım planı, deniz turizmi ve kıyı tahribatı, deniz kirliliği öne çıkan çevresel tespitler olmuştur. Destinasyonun alt yapısının yetersiz olması, yenilenebilir enerji için süre ve bütçe sıkıntılarının olması, çarpık yapılaşma ile birlikte ortaya çıkan uygunsuz yaşam koşulları ve kent estetiğinin bozulması, gürültü ve görüntü kirliliği destinasyon için öne çıkan çevresel tehditler olmuştur. Belediyenin alt

yapı konusundaki duyarlılığı ve tecrübesi, çevreye duyarlılık, yenilenebilir enerji kaynaklarının varlığı ve alternatiflerinin olması, temiz ve yaşanılabilir şehir dönüşümleri, sağlıklı ve sürdürülebilir yaşam kalitesi, uygulanabilir şehir planı ve yeşil alanların artırılması ise destinasyonun öne çıkan çevresel fırsatları olmuştur. Alanya Belediyesi Sürdürülebilir Enerji ve İklim Eylem Planının tamamlanması, deniz kirliliğinin kaynağı belli olmayan sebeplerinin araştırılması, ulaşımında ana hat olarak raylı taşıma sistemine geçilmesi, bisiklet yollarının oluşturulması ve kent ulaşımına entegre edilmesi, yeni rekreasyon alanlarının oluşturulması, evrensel atık ayrıştırma konusunda halkın bilinçlendirilmesi çalışmalarının yaygınlaştırılması, hava ve su ölçümü kalitesi ölçümlerinin yapılması ise çevresel alanda öne çıkan çözüm önerileri olarak görülmektedir (Alanya Belediyesi 2025-2029 Stratejik Planı, 2025).

Dış çevre analizi ile birlikte Alanya Belediyesi'nin iç çevre ve dış çevreye yönelik güçlü yönler, zayıf yönler, fırsat ve tehditlerin (SWOT) belirlenmesine yönelik bir analiz yaptığı ve stratejik plan aracılığı ile paydaş ve halk ile sonuçları paylaştığı görülmektedir. Kentte sportif, kültürel ve sanatsal etkinliklerin gelişmiş olması, tarihi kentler birliğine üye olunması ve kültürel mirası koruma bilinci, yenilenebilir enerji kullanımı bilinci, fiber alt yapısının güçlü olması ve e belediyecilik sistemine geçilmiş olması turizm faaliyetlerini etkileyebilecek öne çıkan güçlü yönler olarak görülmektedir. Alt yapı çalışmalarındaki yetersizlikler ve tarım arazilerinin imara açılması bu alandaki öne çıkan zayıf yönlerdir. Kentin uluslararası tanınırlığı, alternatif turizm alanlarının varlığı, yerleşik yabancılar, Alanya-Gazipaşa havaalanı ve yenilenebilir enerji kaynaklarının varlığı turizm faaliyetlerini doğrudan ve dolaylı olarak etkileyebilecek öne çıkan fırsatlar olarak görülmektedir. Alternatif turizm alanına yönelik yatırımların eksikliği, gürültü ve çevre problemleri, göç, deniz kirliliği ve ulaşım problemleri de kent için oluşabilecek öne çıkan tehditler olarak görülmektedir. Dış çevre ve SWOT analizi bağlamında geleceğe yönelik olarak strateji geliştirme çalışması yapmış; kaliteli ve ulaşılabilir Alanya, sürdürülebilir Alanya, eşsiz miras Alanya, yaşayan Alanya, üretken Alanya, paylaşan Alanya, finansal yönden sürdürülebilir Alanya ve kurumsal kapasitesi artan yenilikçi Alanya olmak üzere 8 adet tema geliştirilmiş, bu temalara ilişkin amaç ve hedefler ortaya koymuştur. Tema, amaç ve hedeflerin tümü tablo 1'de sunulmuştur (Alanya Belediyesi 2025-2029 Stratejik Planı, 2025).

Tablo 1. Tema, Amaç ve Hedefler

TEMA	AMAÇ KODU	AMAÇ	HEDEF KODU	HEDEF
Kaliteli ve Ulaşılabilir Alanya	A1	Nitelikli ve Fonksiyonel Yaşam Alanlarını Geliştirerek Kenti Güçlendirmek	H1	Kentli Olası Afetlere Hazırlamak ve Zararın Azaltılmasına Yönelik Tedbirler Almak
			H2	Mekânsal Dönüşüm ve Düzenlemeler ile Kentli Olası Afetlere Hazırlamak
			H3	Kent Estetiğini Sağlamak
			H4	Kentsel Dönüşüm Hizmetlerinin Geliştirilmesi ve Eski Yapı Stoğunun Yenilenmesi
			H5	İmar Uygulama ve Denetim Süreçlerini Etkin Yönetmek
			H6	Bütünlük Kent Bilgi Sistemlerinin Geliştirilerek Akıllı Şehir Uygulamalarının Etkin Kullanımı
	A2	Kent Güvenliğinin ve Ulaşım Sistemlerinin Geliştirilmesi	H1	Raylı Sistem Projesinin Geliştirilmesi ve Toplu Ulaşım Entegrasyonu
			H2	Toplu Taşımada Erişilebilirliği ve Kaliteyi Artırmak
			H3	Altyapı Kazı İşlerini En Az İndirmek İçin Yeni Yöntem- Teknoloji Uygulamaları ve Alt Yapı Yönetiminde Entegrasyonu Geliştirmek
			H4	Kent Güvenliğine Katkı Sağlayacak Uygulamaları Geliştirmek
Sürdürülebilir Alanya	A3	Sürdürülebilir Çevre ve Enerji Yönetimini Güçlendirmek	H1	Atık Yönetim Uygulamalarını Geliştirerek Geri Dönüşüm Oranını Artırmak
			H2	Yenilenebilir Enerji, Enerji Verimliliğini Artırmak
			H3	Yeşil Alanlar Oluşturmak, Korumak ve Miktarını Artırmak
			H4	İklim Değişikliği ile Mücadeleyi Yaygınlaştırmak ve Çevreyi Korumak
Üretken Alanya	A4	Kentın Ekonomik Değerinin Yükselmesine Katkı Sağlamak	H1	Alanya'nın Turizm Potansiyeline Mekânsal Dönüşüm ve Değişikliklerle Katkı Sunmak
			H2	Alanya'nın Turizm Potansiyelini Faaliyetlerle Desteklemek
			H3	Kentın Yaratıcı ve İnovatif Potansiyellerini Açığa Çıkarmak
			H4	Alanya Ekonomisine ve İstihdama Katkı Sunmak
			H5	Tarımsal Üretimi Desteklemek ve Kapasitesini Artırmak
Paylaşan Alanya	A5	Sosyal İhtiyaçları Karşılayan Paylaşan Bir Kent Oluşturmak	H1	Sosyal Destek ve Yardımların Çeşitliliğini, Etkinliğini, Verimliliğini Artırmak ve Kapsamını Genişletmek

			H2	Eşit Haklara Ulaşamayan Kesimlere Yönelik Hizmetleri Geliştirmek
Yaşayan Alanya	A6	Sosyal Yaşam Olanaklarının Geliştirildiği Yaşayan Bir Kent Oluşturmak	H1	Spor Hizmetlerinin Çeşitliliğini, Erişilebilirliğini Arttırarak Kentin Spor İmkanlarını Geliştirmek
			H2	Koruyucu Önleyici Sağlık Hizmetlerini Geliştirerek Erişilebilir, Kapsayıcı ve Etkin Hale Getirmek
			H3	Kentin Kütüphanelerini Nicelik ve Nitelik Yönünden Geliştirmek ve Kentin Entelektüel Yönünü Güçlendirmek
			H4	Sahipsiz Hayvan Refahını ve Korunmasını Artırmak ve Rehabilitasyon Sorununu Çözmek
			H5	Ruhsatlandırma ve Denetim Faaliyetlerini Eşit, Adil, Tarafsız Bir Şekilde Yönetmek
			H6	Kentin Sosyal Olanaklarını Arttırarak Kentsel Refahı Geniş Kesimlere Ulaştırmak
Eşsiz Miras Alanya	A7	Kültürel, Mimari ve Doğal Şehir Mirasını Korumak ve Geliştirmek	H1	Kültürel Mirası Korumak ve Kent Kültür İlişisini Güçlendirmek
Finansal Yönden Sürdürülebilir Alanya	A8	Finansal Sürdürülebilirliği Sağlamak	H1	Gayrimenkullerin Etkin ve Fonksiyonel Yönetimini Sağlamak
			H2	Yeni Gelir Kaynakları Oluşturmak, Mevcut Kaynakları Tasarruf ve Bütçe Disiplini ile Eşitlik ve Şeffaflık Çerçevesinde Yönetmek
			H3	Alternatif Finansman Kaynakları Geliştirmek
Kurumsal Kapasitesi Artan Yenilikçi Alanya	A9	Kurumsal Yapıyı ve İş Modellemesini Adil, Katılımcı ve Yenilikçi Yöntemlerle Geliştirmek	H1	Fiziksel Kaynakları Etkin ve Fonksiyonel Şekilde Yönetmek
			H2	Kurumsal ve Yönetmelik Yetkinlikler Doğrultusunda İnsan Kaynağı Yapısını ve Kapasitesini Güçlendirmek
			H3	Vatandaş Deneyimini Dikkate Alarak Karar Alma Süreçlerine Tüm Paydaşların Etkin Katılımını Sağlamak
			H4	Kurumsal Yapıyı Güçlendirmek
			H5	Kurumsal Bilgi Teknoloji Alt Yapısını Güçlendirmek

Kaynak: Alaya Belediyesi 2025-2029 Stratejik Planı, 2025: 124-125.

4. SONUÇ

Önemli bir turizm kenti olan Alanya destinasyonunda Alanya Belediyesi'nin kentin turizm faaliyetlerine katkı sağlayacak turizm planlamaları ve politikaları hazırlayarak turizm stratejileri geliştirdiği ve bu faaliyetlerini tüm paydaşlar ve halkla 5 yıllık stratejik planlar aracılığı ile paylaştığı görülmektedir. Bu doğrultuda belediye öncelikle dış çevre analizi ile mevcut durum üzerine tespitler yapmış, daha sonra bu tespitlere yönelik fırsatlar ve tehditleri saptamış ve bu bağlamda çözüm önerileri sunmuştur. SWOT analizi ile iç çevreye yönelik güçlü ve zayıf yönlerinin tespiti, dış çevreye yönelik olarak da fırsat ve tehditleri belirlemiştir. Bu saptamalar doğrultusunda da geleceğe yönelik olarak strateji geliştirme çalışması yapmış, temalar belirlemiş ve bu temalara ilişkin amaç ve hedefler ortaya koymuştur. Yapılan çalışmalar doğrultusunda görülmektedir ki kentin turizm geleceğine ilişkin strateji ve politikalar geliştirilmiş, paydaşlar ve halk ile paylaşılmıştır. Yerel yönetimlerin turizm destinasyonlarında bu tür çalışmalar kentin sürdürülebilirliği, turizm faaliyetlerinin geliştirilmesi, kültürel mirasın korunması, kent estetiğinin korunması ve geliştirilmesi, sosyo-kültürel faaliyetlerin geliştirilmesi ve çeşitlendirilmesi, destinasyonların alt yapılarının güçlendirilmesi gibi hayati konular açısından oldukça önemlidir. Bu tür örnek çalışmalar sadece kendi destinasyonları için değil ülke sınırları içerisinde diğer turizm destinasyonlarına örnek olması açısından ve ülke kaynaklarının korunması ve sürdürülebilirlik açısından da oldukça önemli olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Alaya Belediyesi, (2025). Alaya Belediyesi 2025-2029 Stratejik Planı, Alanya.
- Akgün, H. ve Erbay, Y. (2017). Türkiye’de ve Avrupa’da Yerel yönetimler. 2.Baskı., İstanbul: Akademik Yayıncılık.
- Akipek, İ. (1966), Devletler Hukuku, Başnur Matbaası, Ankara, 2. Cilt, 3. Baskı.
- Azaklı, S. ve Özgür, H. (2004). Belediyelerin Turizme Yönelik ve Turizmi Etkileyen Hizmetleri. A. Yüksel ve M. Hançer (Ed.) içinde, Turizm İlkeler ve Yönetim (s. 121-142).
- Baş, M., Kılıç, B. ve Güçer, E. (2007). Türkiye’de Yerel Yönetimler ve Turizm. Mevzuat Dergisi, 10 (119).
- Ceylan, T. (2001). Turizm ve Sürdürülebilir Gelişme. Turizm Araştırmaları Dergisi,1, 169-177.
- Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi. (2018, Temmuz 15). <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/19.5.4.pdf>.
- Çılgınoğlu, H. ve Çam, O. (2021). Turizm Potansiyelinin Geliştirilmesinde Yerel Yönetimlerin Rolü ve Etkisi: Kastamonu Örneği. Belediyelerin Genişleyen Ekosistemleri Üzerine Disiplinlerarası Çalışmalar, 47-76.
- Hall, C. M. (1994). Tourism and Politics: Policy, Power and Place. Chichester: John Wiley & Sons.
- Holloway, J. C. (1994). The Business of Tourism. (4th Edition). Londra: Pitman Publishing.
- Geylanoğlu, Ş. M. (2014). Yerel Yönetimlerin Turizm Faaliyetlerindeki Rolü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Aydın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Günersel, Ş. (1997). Türkiye’nin Turizm Tanıtımında Kültürel Değerlerin Kullanımı ve Önemine Bir Örnek: Festivaller. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Gür, T. (1992). Turizm Tanıtım ve Pazarlamasında Özel Sektörün ve Yerel Kuruluşların Roller. I. Tanıtım Şurası, 10-11 Nisan. Turizm Bakanlığı Tanıtma Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Gözler, K. (2007), Devletin Genel Teorisi, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa.
- Kısa, H. (2022). Alanya’da Yerel Turizm. M. Uyar ve Ö. Gölge (Ed.) içinde, Farklı Yönleriyle Alanya’da Turizm (s. 32-57).

- Kısa, H. (2024). Alanya’da Yerel Turizm Politikaları: Sorunlar ve Çözüm Önerileri. İzmir: Duvar Yayınları.
- Kızılgöl, A. ve Erbaykal, E. (2008). Türkiye’de Turizm Gelirleri ile Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bir Nedensellik Analizi. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 13(2), 351-360.
- Kızılırmak, D. ve Mugan Ertuğral, Y. (2012). Sosyal Turizmin Gelişiminde Yerel Yönetimlerin Rolü ve Yapılan Uygulamalar. Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 1(2), 33-53.
- Kurt, S. (2009). Turizm Yönetimi ve Pazarlama Stratejileri, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Çalışma Raporu. Ankara.
- Mecek, M.ve Kocakula, Ö. (2019), E-Devlet ve E-Yönetişimde İdari, Siyasi ve Etik Sorunlar. *E-Yönetişim: Kavramsal / Kuramsal Çerçeve, Ülke İncelemeleri ve Türkiye’ye Yansımaları* (Ed. B. Parlak, K. C. Doğan), Beta Yayınları, İstanbul, 195-230.
- Mecek, M. ve Atmaca, Y. (2020). Yerel Yönetimlerin İdari Yapısına İlişkin Mevzuat Analizi. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 19(76), 2068-2087.
- Özkaynar, K. ve Yolcu, T. (2022), “Yerel Yönetimler, Markalaşma ve Pazarlama. Kamu Yönetimi: Yerel Yönetimler, Yerel Demokrasi ve Kentleşme (Ed. K. A. Demir, A. Çiçek), Orion Yayınları, Ankara, 215-236.
- Tosun, C. ve Jenkins, C. L. (1996). Regional Planning Approaches to Tourism Development: The Case of Turkey. Tourism Management, 17(7), 519-531.
- Wong, J. D. (1996). The Impact of Tourism on Local Government Expenditures. Growth and Change, 27(3), 313-326.

KAMU VE ÖZEL SEKTÖR GİRİŞİMCİLİĞİNİN GELİŞTİRİLMESİNDE ÜST YAPILANMA MODELİ OLARAK İŞLETMELER BAKANLIĞI

Mehmet MECEK¹¹⁹

Özge KOCAKULA¹²⁰

ÖZET

Çalışmanın konusu, kamu ve özel sektör girişimciliğinin geliştirilmesinde üst yapılanma modeli olarak daha önce uygulanan işletmeler bakanlığının incelenerek bakanlık düzeyinde bir model önerisinin sunulmasıdır. Çalışma, devletin girişimcilik ile ilgili görev, yetki ve sorumluluklarını gerçekleştirebilmek için kendi içerisinde gerçekleştirdiği yönetsel yapılanmayı en üst düzey olan bakanlık seviyesinde incelemektedir. Bu kapsamda öncelikle Türkiye’de bu konuda görev, yetki ve sorumluluğa sahip mevcut yönetsel yapılanma ana hatları ile ele alınmıştır. Sonrasında ise ülke tarihinde iki defa uygulama alanı olan “*İşletmeler Bakanlığı*” hakkında bilgiler verilmiştir. Son olarak ise bu konuda nasıl bir üst düzey (bakanlık) yönetsel yapılanmaya gidilmesi konusunda öneriler sunulmuştur. Literatürde bu konuda yapılan çalışmaların sayısı yok denecek kadar az olup, bakanlık düzeyinde model önerisi sunulmasına da rastlanılmamıştır. Kamu yönetimindeki hızlı değişim ve dönüşüm ihtiyaçlarının olduğu günümüzde bu çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı

119 Öğr. Gör., Afyon Kocatepe Üniversitesi Emirdağ MYO, meceklife@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7173-8254

120 Doç. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sultanhisar MYO, ozgekocakula@adu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9710-492X

düşünülmektedir. Çalışmada bilimsel araştırma yöntemlerinden nitel araştırma yöntemi kullanılmış, bu kapsamda literatür taraması ve dokuman analizlerinden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Girişimcilik, Kamu Girişimciliği, İşletmeler Bakanlığı, Türkiye.

MINISTRY OF ENTERPRISES AS A MODEL OF SUPERSTRUCTURE IN THE DEVELOPMENT OF PUBLIC AND PRIVATE SECTOR ENTREPRENEURSHIP

ABSTRACT

The subject of the study is to examine the Ministry of Business Administration, which was previously implemented as a superstructure model in the development of public and private sector entrepreneurship, and to present a model proposal at the ministry level. The study examines the administrative structure that the state carries out within itself in order to fulfill its duties, authorities and responsibilities related to entrepreneurship at the highest level, the ministry level. In this context, first of all, the current administrative structure with duties, authorities and responsibilities in this regard in Turkey is outlined. Then, information is provided about the “Ministry of Business Administration”, which has been an area of application twice in the history of the country. Finally, suggestions are presented on how to go about a superstructure (ministry) in this regard. The number of studies conducted on this subject in the literature is almost non-existent, and no model proposals have been presented at the ministry level. It is thought that this study will contribute to the literature in today’s world where there are rapid changes and transformation needs in public administration. The study employed a qualitative research methodology, utilizing literature review and document analysis techniques within this scope.

Keywords: Entrepreneurship, Public Entrepreneurship, Ministry of Enterprises, Türkiye.

1. GİRİŞ

Son yıllarda küreselleşmenin hızlanması, teknolojik gelişmeler ve ekonomik rekabetin giderek sertleşmesi, ülkelerin ekonomik kalkınma politikalarını ve buna bağlı yönetsel yapılarını yeniden gözden geçirmelerini zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda, girişimcilik kavramı kamu politikalarının öncelikli alanlarından biri haline gelmiştir. Girişimcilik, yeni değer yaratma, ekonomik kalkınma sağlama, istihdamı artırma ve sosyal refahı yükseltme potansiyeli ile sadece özel sektörde

değil, kamu sektöründe de stratejik bir önem kazanmıştır (Hisrich ve Peters, 1998; Mazzucato, 2013).

Kamu sektörü, girişimciliği destekleyici politikalar yoluyla özel sektörün gelişmesini sağlayabileceği gibi, doğrudan ekonomik faaliyetlere girilerek kamusal hizmetlerin etkinliğini ve erişilebilirliğini de artırabilir (Mazzucato, 2013; Mecek ve Akın, 2015). Bu çerçevede, kamu ve özel sektör girişimciliğinin birbiriyle bütünleşik ve koordineli bir şekilde yönetilmesi ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Ancak birçok ülkede olduğu gibi Türkiye’de de girişimcilik politikalarının ve uygulamalarının farklı kurum ve kuruluşlara dağılması, politika ve uygulama etkinliğini azaltan önemli bir sorun olarak göze çarpmaktadır (Mecek, 2013).

Türkiye özelinde bakıldığında, kamu yönetiminde girişimcilik ile ilgili görev ve yetkilerin tarihsel süreç içinde farklı bakanlık ve kurumlar arasında sürekli yer değiştirdiği görülmektedir. Bu durum, politika sürekliliği ve koordinasyon eksikliği nedeniyle kaynakların verimsiz kullanımına, etkinlik ve sürdürülebilirliğin sağlanamamasına neden olmaktadır (Kepenek, 1990; Övgün, 2009). Bu bağlamda, girişimcilik faaliyetlerini tek merkezden koordine edebilecek bir üst yönetsel yapılanma ihtiyacı ortaya çıkmaktadır.

Türkiye tarihinde bu ihtiyaca yönelik olarak iki kez hayata geçirilen “*İşletmeler Bakanlığı*”, kamu girişimciliği politikalarının merkezileştirilmesi ve koordinasyonun sağlanması açısından önemli tarihsel deneyimler sunmaktadır. Ancak bu bakanlık uygulamaları kısa süreli ve sınırlı etkiye sahip olmuş, tam anlamıyla beklenen işlevi yerine getirememiştir (Uslu ve Özen Aytemur, 2021). Bununla birlikte, söz konusu bakanlığın varlığı, kamu girişimciliğinde üst yapılanma ve koordinasyon ihtiyacının tarihsel olarak da önemsendiğinin göstergesidir.

Bu çalışmanın amacı, kamu ve özel sektör girişimciliğini tek bir merkezde birleştirecek etkin bir üst yönetsel yapılanmanın gerekliliğini, tarihsel “*İşletmeler Bakanlığı*” deneyimi üzerinden incelemek ve günümüz ihtiyaçları doğrultusunda yeni bir yönetsel yapı önerisi geliştirmektir. Bu kapsamda, öncelikle Türkiye’de kamu ve özel girişimciliğin yönetiminde mevcut durum ortaya konulacak, ardından tarihsel uygulamalar ışığında İşletmeler Bakanlığı’nın güçlü ve zayıf yönleri değerlendirilecektir. Son olarak da bu analizlerin ışığında daha etkili bir üst yönetim modelinin temel unsurları belirlenecektir. Bu yönüyle çalışma, girişimcilik

politikalarının etkinliğini artırmaya yönelik teorik tartışmalara ve uygulama modellerine önemli bir katkı sağlamayı hedeflemektedir.

2. KURAMSAL ÇERÇEVE

Girişimcilik; işletme yönetimi, finans, ekonomi, psikoloji ve sosyoloji başta olmak üzere siyaset bilimi, kamu yönetimi, tarih ve diğer birçok bilim dalının ilgi ve araştırma odağı haline gelen çok boyutlu ve disiplinler arası bir kavramdır. Girişimcilik, toplumsal hayatta başta ekonomik yapı olmak üzere sosyo-kültürel yapıyı da etkileyen hatta yön veren bir etkiye sahiptir. Bu durum, bilim dallarının ve organizasyonların girişimciliğe verdiği önem ve katkının derecesini artırarak pekiştirmiştir. Bu farklılık ve önem nedeniyle de literatürde tüm disiplinleri kapsayan, genel kabul görmüş, ortak bir girişimcilik tanımı yapılamamıştır. Tüm disiplinleri kapsayan ortak bir tanım yapılmamasının bir diğer nedeni de tarihsel süreç içerisinde girişimciliğe atfedilen özelliklerin ve girişimciliğe olan bakış açısının değişim göstermesidir. Bu nedenlerden dolayı girişimciliği inceleyen her bilim dalınca kendi bilimsel teknik ve alanına uygun olarak girişimcilik tanımları geliştirilmiştir (Mecek, 2013:490-491).

Girişimcilik kavramı, ekonomi literatürüne ilk kez Cantillon (1755) tarafından getirilmiş, ardından Schumpeter (1942) ve Kirzner (1997) tarafından farklı perspektiflerle geliştirilmiştir. Schumpeter'e (1942) göre girişimcilik, ekonomik yenilik ve yaratıcılıkla ilişkilidir ve girişimciler yenilikçi ürün ve yöntemlerle ekonomik büyümeyi sağlayan temel aktörlerdir. Kirzner (1997) ise girişimciliği piyasa içindeki fırsatları görüp değerlendiren, piyasa dengesizliklerini gideren süreç olarak tanımlar. Modern teorilerde girişimcilik; fırsatların keşfedilmesi, değerlendirilmesi ve kaynakların etkin biçimde kullanılması olarak kavramsallaştırılır (Shane ve Venkataraman, 2000). Girişimcilik, aynı zamanda ekonomik büyüme, istihdam yaratma ve yenilikçilik kapasitesini artırma potansiyeli nedeniyle ekonomik ve sosyal politikaların merkezinde yer almaktadır (Hisrich ve Peters, 1998).

Diğer bilim dalları da dikkate alındığında girişimci ve girişimciliğe yüklenen anlamlar değişmektedir. Söz gelimi bir iş insanı için girişimci; bir tehdit unsuru, sıkı bir rakip anlamı taşıyabileceği gibi bir müşteri, stratejik bir ortak veya başkalarının refahı ve mutluluğu için çalışan bir birey anlamına gelebilmektedir. Bir psikolog açısından girişimci; bir şeyleri elde etme ya da ona ulaşma, deneyimler edinme,

başarma veya başkalarının muhtemel otoritesinden kaçma ya da otoriteye sahip olma ihtiyacı ve arzusu olan ve bu tür güdülerle harekete geçen bir birey olarak ele alınabilmektedir. Bir ekonomist için girişimci; kaynakları, iş gücünü, materyalleri ve diğer kaynakları bir araya getirerek mevcut değerlerinden daha büyük bir hâle getiren, aynı zamanda da değişimi, yenilikçiliği ve yeni bir düzen anlayışını ortaya koyan bir birey olarak tanımlanmaktadır (Hisrich ve Peters, 1998:9; Mecek, 2015:446; Kılıç Özkaynar, 2022:423).

Ancak girişimciliğin genel çerçevesini çizebilmek ve kavrama yüklenen anlamı ana hatları ile de olsa ortaya koyabilmek için genel bir tanıma ihtiyaç duyulmaktadır. Bu ihtiyaç ve amaç kapsamında girişimciliği genel olarak aşağıdaki gibi tanımlayabiliriz (Mecek, 2013:494-495):

“Belirli bir mal ya da hizmeti üretmek ve/veya pazarlamak amacıyla bazı fırsatları önceden görebilen, yeni teknik ve teknolojiler kullanarak ya da mevcut teknik ve teknolojileri geliştirerek, gerekli kaynakları tespit ve temin eden, birtakım beceriler (bireysel, yönetsel ve teknik) ile donatılmış gerçek veya tüzel kişinin (girişimcinin) kar ya da zarar etme riskini göze alarak hayata geçirdiği ekonomik, yönetsel ve psiko-sosyolojik süreçtir”

Tanımdan da anlaşılacağı üzere girişimcilik bir süreçtir. Belirli bir ekonomik amacı gerçekleştirme amacı vardır. Bu amacın gerçekleştirilmesinde başta teknoloji olmak üzere birçok araç ve beceri kullanılmaktadır. Girişimcilik, içeriğinde her zaman için ekonomik bir riski göze almayı barındırmaktadır. Ancak girişimcilik sadece ekonomik değil, aynı zamanda yönetsel ve psiko-sosyal boyutları da olan kapsamlı bir süreçtir. Toplumsal boyutta hem gerçek hem de tüzel kişileri kapsamaktadır. Buradan hareketle toplumun tüm kesimlerine yönelik olduğu için hem özel sektör hem de kamu sektörü açısından büyük bir öneme sahiptir.

2.1. Girişimcilik Kavramına Disiplinlerarası Yaklaşım: Kamu ve Özel Girişimcilik Ayrımı

Kamu ve özel sektör girişimciliği, temelde amaçları ve faaliyet yöntemleri açısından farklılıklar gösterir. Bu farklılıklar, her iki girişimcilik türünün kuramsal altyapıları bakımından özel olarak incelenmesini gerekli kılar.

Kuramsal temelleri bakımından kamu girişimciliği, Keynesyen ekonomi teorisine ve müdahaleci devlet anlayışına dayanır. Keynesyen yaklaşım, devletin

piyasa başarsızlıklarını gidermede aktif rol almasını öngörür (Keynes, 1936). Bu çerçevede kamu girişimciliği, özel sektörün yeterli olmadığı alanlarda ekonomiye doğrudan müdahale ederek altyapı yatırımlarını gerçekleştirme, kritik sektörlerde üretimi artırma ve sosyal refahı geliştirme gibi amaçları taşır (Mazzucato, 2013). Devletin ekonomik süreçlerde doğrudan veya dolaylı olarak yer aldığı, kamu yararını gözeterek piyasa eksikliklerini gidermeye yönelik faaliyetler kamu girişimciliğinin temelini oluşturmaktadır. Ekonomik kalkınma, sosyal adalet, bölgesel eşitlik ve kamu yararını maksimize etmek gibi sosyal hedefleri (Mazzucato, 2013). Bu süreçte kamu sektörü, özel sektörün yetersiz kaldığı alanlarda bizzat girişimci rolü üstlenebileceği gibi, özel sektörü destekleyici ve yönlendirici politikalar da geliştirebilir.

Özel girişimcilik ise klasik liberal ekonomi teorilerinden beslenir. Piyasa koşullarında fırsatların değerlendirilmesi, yenilik ve rekabet yoluyla kâr maksimizasyonu üzerine odaklanır. Özel sektör girişimciliğinin temel dinamiği, piyasa mekanizması içinde faaliyet gösterme ve piyasa dengesini yenilikçi yollarla geliştirme becerisidir (Kirzner, 1997). Bu doğrultuda kâr maksimizasyonu ve sürdürülebilir rekabet avantajı elde etme hedefleriyle hareket eden, piyasa mekanizması içinde fırsatları değerlendirip, riskleri üstlenerek ekonomik faaliyetlerde bulunan bireysel ya da kurumsal girişimleri kapsar (Kirzner, 1997) ve inovasyon, rekabet gücü ve finansal sürdürülebilirlik gibi temel ilkelere dayanır. Bu temel amaç farklılıkları, her iki girişimcilik türünün motivasyonlarını, başarı kriterlerini ve politika araçlarını da farklılaştırmaktadır.

Kamusal faaliyetlerin etkin yürütülmesi, devletin organizasyonel yapılanmasının doğru kurgulanmasına bağlıdır. Kamu yönetiminde etkinliğin sağlanması, kaynak israfının önlenmesi ve koordinasyonun güçlendirilmesi için yönetsel yapıların önemi kuramsal olarak vurgulanmıştır (Pollitt ve Bouckaert, 2011). Yeni Kamu İşletmeciliği (*New Public Management - NPM*) yaklaşımında, kamu sektörü işletmelerinin özel sektör mantığı ile yönetilmesi, etkinliğin artırılması ve bürokrasinin azaltılması gibi ilkeler ön plana çıkmaktadır (Hood, 1991). Üst yönetsel yapıların varlığı, farklı kamu kurumları arasındaki koordinasyonu sağlayarak kamusal politikaların tutarlılığını ve sürekliliğini artırır (Peters ve Pierre, 2003). Bu yapılar, karar alma süreçlerinde etkinlik, şeffaflık ve hesap verebilirliği güçlendiren, kamu yönetiminin kapasitesini yükselten mekanizmalar olarak görülmektedir (Christensen ve Lægheid, 2007).

Özel sektör için temel amaç, maksimum fayda/kâr (yarar) iken; kamu sektörü için temel amaç, kamu yararadır. Özel sektörün ekonomik faaliyetleri, ülke ekonomileri için ana ekonomik unsurlardır. Başta KOBİ'ler olmak üzere özel sektör girişimleri, gerçekleştirdikleri ekonomik faaliyetler ile piyasanın ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetleri üreterek bunların son tüketiciye ulaşmalarını sağlarlar. Bununla birlikte istihdam sağlarlar, kamu sektörünün en önemli gelir kaynağı olan vergileri ortaya çıkarırlar, ülkenin dış ticaret açığının kapatılmasına katkı sağlarlar, yabancı sermayenin ülke ekonomi politikaları ve genel siyaseti üzerinde kurabilecekleri olumsuz baskıyı azaltırlar. Ayrıca ülkelerin uluslararası arenadaki güç ve etkinliğinin artmasında önemli bir olumlu etkiye sahiptirler.

Başta devlet olmak üzere tüm kamu sektörü birimleri, özel sektör girişimciliğinin geliştirilmesi, korunması, donanımlarının artırılması, rekabet üstünlüklerinin geliştirilmesi, istihdam ve gelir düzeylerinin artırılması vb. gibi amaçlar ile kamu politikaları geliştirerek bunları uygularlar. Ayrıca özel sektörün girmedığı ekonomik alanları teşvik ederek girmelerini sağlarlar ya da bu alanlara kendileri girerek mevcut eksikliği giderirler. Bu perspektiften bakıldığında bir ülkede özel sektör ve kamu sektörü birbirinin rakibi değil, tamamlayıcısı konumundadır.

Ekonomik hizmetlerin üst düzeyde gerçekleştirilmesi için özel sektörün de güçlü, etkin ve verimli bir durumda olarak kamu sektörünü beslemesi gerekmektedir. Esasen her iki sektör de diğerini dolaylı olarak beslemekte ve karşısındakinden beslenmektedir. Örneğin devlet, sağladığı sübvansiyonlar ve destekler ile özel sektör girişimciliğinin artmasına ve büyümesine olanak tanıırken; özel sektörün de ek istihdam oranını yükseltmesiyle kamu sektörü üzerindeki sosyal ve ekonomik yükü hafifletmektedir. Yine gelir düzeyinin artması ile kamu sektörünün vergi gelirleri ve diğer ekonomik gelirlerinde de artışlar meydana gelmektedir. Diğer yandan ülkede ürün çeşitliliği ve türlerindeki artışlar, ithalâta ya da farklı bir anlatımla, dış piyasa koşullarına olan bağımlılığı da azaltarak ekonomik değerlerin ülke içerisinde kalmasına katkı sağlayacaktır. Ayrıca ihracatın artması ve ithal bağımlılığın azalması devletlerin uluslararası ilişkilerdeki etkinlik ve gücünü de arttırmaktadır (Mecek, 2021:54).

Dünyada küreselleşmeye bağlı olarak değişen ve gelişen teknolojik ilerlemeler ülkelerin kendilerini yenilemelerini zorunlu kılmıştır. Bu doğrultuda günümüzde devletler değişimi piyasa eliyle gerçekleştiren ve harcamaya dayalı olmaktan ziyade

üretimə ağırlıq vermək yoluyla gəlir sağlayıcı yönünü ön plana çıxaran bir boyuta gəlmişdir (Mecek və Akın, 2015:449). Dövlətlər ümumi olaraq artıq piyasa və sonuqlara yönəlmiş, toplum iyelikli, tükətici sürüşlü, rekabetçi, katalitik, katılımcı və girişimci bir anlayışa sahib olmuşlardır (Sakınç, 2012:61-65). Bu kapsamda dövlətlərin girişimcilik ilə olan ilişkisi “*Kamu Kurum ve İdarelerinin Doğrudan Girişimci Olması (Kamu Girişimciliği)*” və “*Kamu Kurum ve İdarelerinin Girişimciliği (KOBİ’leri) Desteklemesi*” olmak üzere iki şəkildə qarşıma çıkmaktadır;

- *Kamu Kurum ve İdarelerinin Doğrudan Girişimci Olması (Kamu Girişimciliği)*: Kamu sektorünün girişimci sıfatıyla aktif olaraq ekonomik faaliyette bulunması, kurdukları iktisadi kamu kurumları aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Ekonomik, mali, sosyal, kültürel, stratejik ve doğal kaynakları rasyonel bir şekilde kullanmak; dar boğazları açmak ve atıl kapasiteleri kullanmak; ekonomik gelişmeyi başlatmak ve/veya hızlandırmak ile kalkınmayı sağlamak; ekonomiye yön vermek ve düzenlemek; özel teşebbüse öncülük etmek ve özel kesimin girmediği veya başaramayacağı işleri gerçekleştirmek; özel təkellerin dövlətçe işlətilmesini sağlamak; güçlü ekonomik aktörler qarşısında ölkə ekonomisini və tükəticiyi korumak; bölgəsel denge sağlamak; teknoloji geliştirmek və çevre kirliliğini önlemek; gəlir və servet dağılımını düzenlemek; istihdam sağlamak; ihtiyaç duyulan və zor temin edilen hizmet və ürünlerin üretim və dağıtımını sağlamak gibi sosyo-ekonomik amaçlarla kurulan KİT’lerin kamu gəliri elde edilmesinde ve diğər kamusal hedeflərin gerçekleştirilmesinde önemli bir araçtır (Mecek, 2013:494-495). Bu işletmelerin bazıları her ne kadar stratejik amaçlar için təkəl niteliğinde bırakılsalar da bazıları özel sektorün karsız bulduğu ve yatırım yapmadığı ve/veya yeterli yatırım yapmadığı sektorlerdeki eksikliği gidermişlerdir. Özellikle kurtuluş savaşı sonrasındaki olumsuz ekonomik-mali atmosferde ölkə ekonomisini yönlendirmiş, özel sektöre cesaret vermiş, ekonominin gelişmesindeki en önemli katalizör görevini yerine getirmişlerdir (Mecek və Akın, 2014:98). 1980 yılı itibarıyla dünyada gelişen neo-liberal ekonomi politikalarının etkisiyle birçok KİT özelleştirilmiş, kamu tarafından gerçekleştirilen birçok kamu hizmetleri de özelleştirilerek, özel sektör mantığıyla yürütülmesi esas alınmıştır. Dövlət doğrudan girişimci olmak yerine daha çok girişimciyi ve girişimciliği destekleyen bir yapıya

dönüştürülmüştür. Devletler, artık doğrudan piyasaya müdahale etmek yerine piyasayı düzenleyen ve denetleyen kurumlar (bağımsız idari otoriteler) kurarak dolaylı olarak piyasaya etki etmeye başlamışlardır (Mecek ve Akın, 2015:450).

- *Kamu Kurum ve İdarelerinin Girişimciliği (KOBİ'leri) Desteklemesi:* Devletler girişimci sıfatıyla ekonomik hayatta aktif olarak yer almasının yanı sıra sermaye birikiminin sağlanması, özel teşebbüslerin özendirilmesi, girişimci sınıfının büyümesi, girişimci sayısının ve niteliğinin artırılması ile sosyal ve ekonomik dönüşümün daha hızlı ve güçlü sağlanabilmesi amacıyla bir takım destek, yardım, yatırım, teşvik, regülasyon ve özendirme politikaları uygulamaktadır. Nakit hibe destekleri, sübvans edilmiş borçlar, borç garantileri, nakit istihdam yardımları, vergi muafiyetleri, vergi istisnaları, vergi indirimleri, ithalat ve ihracata yönelik gümrük uygulamaları, düşük faizli veya faizsiz krediler, enerji destekleri, arazi tahsisleri, makine-teçhizat yardımları, hammadde teminine yönelik yardımlar, işgücü eğitimleri, KOBİ'lere danışmanlık ve bilgi sağlama hizmetleri, Ar-Ge destekleri, kuluçka merkezleri kurulması, satın alma garantileri ve destekleme alımları yapılması gibi destek, yardım ve teşvik türlerine uygulamada sıklıkla karşılaşılmaktadır (Mecek, 2013:496-497).

Kamu sektörünün girişimcilik ile ilgili belirtilen görev ve sorumluluklarını yerine getirebilmesi için bu konuda yetkilendirilmiş organik yapılanmalara, mevzuattaki düzenlemelere, finans ve insan kaynaklarına ihtiyacı bulunmaktadır. Kamu sektörünün baş aktörü olan devlet yani merkezi idare, tüm bu ihtiyaçların gerçekleştirilmesinde temel görevli olan kamu idaresidir. Yerel yönetimlere ve kamu kurumlarına göre daha asli görev, yetki ve sorumluluklara sahiptir. Bu nedenle devlet idaresi içinde girişimcilik ile ilgili görev, yetki ve sorumlulukların yerine getirileceği organik yapılar (teşkilat-örgüt) kurması gerekmektedir. Farklı bir ifade ile devletin, kendi içerisinde girişimcilik ile ilgili görev, yetki ve sorumluluklarını gerçekleştirebileceği yönetsel birim(ler) oluşturması gerekmektedir.

Tablo 1. Ölçütlərə Göre Kamu və Özel Sektör Girişimciliği

Ölçüt	Kamu Girişimciliği	Özel Girişimcilik
Temel Amaç	Kamu yararı, sosyal adalet, kalkınma	Kâr maksimizasyonu, pazar payı artışı
Başarı Kriterleri	Sosyal fayda, istihdam artışı, bölgesel eşitlik, sürdürülebilir kalkınma	Kâr oranları, büyüme oranları, pazar payı ve rekabet avantajı
Kaynak Yönetimi	Vergiler, devlet fonları ve sübvansiyonlar	Özel sermaye, kredi ve özel fonlar
Risk Yönetimi	Toplumsal maliyet ve siyasi sorumluluk ile sınırlı risk alma eğilimi	Finansal riski göze alma, yüksek risk-yüksek getiri prensibi
Karar Alma Süreci	Politik süreçlere ve bürokratik yapılara bağlı, daha uzun süreli ve karmaşık süreçler	Esnek, hızlı ve piyasa odaklı kararlar

Kaynak: Tablo yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Kamu ve özel girişimcilik arasındaki temel farkların anlaşılması, politika yapıcılar açısından önemlidir. Tablo 1, farklı ölçütler temelinde kamu ve özel sektör girişimciliği arasındaki benzerlik ve farklılıkları ana hatlarıyla ortaya koymaktadır. Buna yönelik kamu politikalarının oluşturulması sürecinde her iki girişimcilik türünün de kendine özgü ihtiyaçları ve koşulları göz önünde bulundurulmalıdır.

Kamu girişimciliğinde politikalar, uzun vadeli ve sosyal hedeflere yönelik altyapı yatırımları, eğitim programları, bölgesel kalkınma projeleri ve düşük faizli krediler gibi geniş kapsamlı araçlar içerir. Özel girişimcilikte ise, daha çok Ar-Ge desteği, vergi indirimleri, yatırım teşvikleri, ihracat kredileri ve sermaye piyasalarına erişimi kolaylaştıran uygulamalar ön plana çıkar.

Performans ölçütü bakımından kamu girişimciliği sosyal fayda, bölgesel eşitlik ve istihdam yaratımı gibi ölçütleri temel alırken; mali başarı, pazar payı artışı ve yenilikçilik kapasitesi özel girişimcilikteki temel kriterlerdir. Bu nedenle kamu girişimleri için performans kriterlerinin belirlenmesinde sosyal faydanın niceliksel ve niteliksel değerlendirilmesi önem kazanır.

Kamu girişimciliğinde yönetsel süreçlerin siyasi ve idari mekanizmalara bağlı olması nedeniyle etkin yönetim ve şeffaflığın sağlanması önemlidir. Özel girişimlerde ise esneklik, hızlı karar alma ve bürokratik engellerin azaltılması temel politik öncelikler olarak öne çıkar. Kamu ve özel girişimcilik arasındaki ayrımın net olarak anlaşılması ve politika tasarımı bu farklılıkların göz önünde tutulması, kamu yönetiminde daha etkin ve sürdürülebilir sonuçlar elde edilmesine imkân tanıyacaktır. Bu perspektiften bakıldığında, Türkiye gibi girişimcilik potansiyeli yüksek ekonomilerde bu ayrımın stratejik olarak değerlendirilmesi ve kamu politikalarının buna göre şekillendirilmesi önem arz etmektedir.

Bu çalışma, devletin girişimcilik ile ilgili görev, yetki ve sorumluluklarını gerçekleştirebilmek için kendi içerisinde gerçekleştirdiği yönetsel yapılanmayı devletin hiyerarşik oluşumunda en üst düzeyde bulunan bakanlık seviyesinde incelemektedir. Bu kapsamda öncelikle Türkiye’de bu konuda görev, yetki ve sorumluluğa sahip mevcut yönetsel yapılanma ana hatları ile ele alınmıştır. Sonrasında ise ülke tarihinde iki defa uygulamaya alınmış olan “*İşletmeler Bakanlığı*” hakkında bilgilere yer verilmiştir. Son olarak bakanlık olarak üst düzeyde nasıl bir alternatif yönetsel yapılanmaya gidilebileceğine ilişkin çıkarımlarda bulunarak öneriler sunulmuştur. Literatürde bu konuda yapılmış olan çalışmaların sayısı son derece sınırlı olup, bakanlık düzeyinde model önerisi sunan herhangi bir araştırmaya rastlanmamıştır. Bu yönüyle, günümüzde kamu yönetimindeki hızlı değişim ve dönüşüm ihtiyaçlarının varlığını da göz önünde bulundurarak, bu çalışmanın literatürde önemli bir boşluğu dolduracağı düşünülmektedir.

3. TÜRKİYE’DE GİRİŞİMCİLİĞİN GELİŞTİRİLMESİNDE KAMU YAPILANMASI

Girişimciliğin Türkiye’deki başlangıcını Cumhuriyet tarihi ile özdeşleştiren yazarların yanı sıra bu tarihi Osmanlı’nın son dönemleri, Sultan Abdülmecit’in ilk dış borç alımı sonucu oluşan Hayriye Tüccarları, ahilik teşkilatının kuruluşu, Anadolu’nun fethi, hatta cıvalı taş devrine geçişe kadar öncesine götüren yazarlara rastlanılmaktadır (Mecek, 2013:497). Girişimciliğin geçirdiği tarihsel süreç dikkate alındığında ilk girişimcilik örneklerinin ya da girişimciliğin ilk şekillerinin cıvalı taş devrine kadar gitmesi fikri diğer yakın tarihli görüşlere göre çok daha isabetli olduğu düşünülmektedir. Çünkü girişimcilik, bir fikir ve süreç olarak insanlık tarihi ile eşleştirilebilecek kadar eskidir. Bu nedenle tarihsel olarak insanlık tarihine

eşdeğer bir geçmişe sahip olduğu kabul edilmelidir. Bu konudaki diğer fikirler ise girişimciliği başlangıcını değil, girişimciliğin Türkiye’de geçirdiği gelişim ve dönüşüm süreçlerini ifade etmektedir (Mecek, 2013:498).

Dar anlamda girişimcilik, geniş anlamda ise ekonomi, ülkelerin varlıklarını devam ettirebilmek için korumak ve geliştirmek ile sorumlu oldukları temel bir alandır. Bu nedenle tarihsel süreçte devletler bu kapsamda politikalar geliştirmiş ve birçok uygulamayı hayata geçirmiştir. Bu kapsamda hukuki düzenlemeler yapmış, piyasayı denetlemiş ve birçok kez piyasayı yönlendirmiştir. Bunları gerçekleştirmek için de yönetsel birimler kurmuşlardır.

Türkiye açısından da bu durum, aynı bağlamda gerçekleşmiştir. Farklı hükümet dönemlerinde girişimcilik ile ilgili görev, yetki ve sorumluluklar doğrudan ve/veya dolaylı olarak birçok yönetsel birim tarafından koordineli bir şekilde birlikte gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte girişimcilik ve bu kavram ile ilişkili olan “*ticaret*”, “*sanayi*”, “*ekonomi*”, “*kalkınma*” vb. konularda mutlaka en az bir bakanlık merkezinde bu görev, yetki ve sorumluluklar hayata geçirilmiştir. Genellikle bu kapsamda birden fazla bakanlığın görevlendirildiği görülmüştür. Bakanlıkların görev ve yetki paylaşımları ile alt birimlerinin yapılandırılmasında da değişiklikler gözlemlenmiştir. Hatta bakanlıkları bile tarihsel süreçte sürekli olarak değişikliklere uğramıştır. An itibarıyla de bu bakanlıkların isimlendirmelerinin mevcut halleri ile aynı şekilde uzun yıllar devam etmeyeceği düşünülmektedir. Çünkü çalışma konusu ile yetki ve görevlerinin kapsamı bakımından bakanlık teşkilatlarının henüz kurumsallaşma süreçlerini tamamlamadıkları görülmektedir. Bu nedenle de gelişen olaylar, koşullar ve ihtiyaçlara göre bu değişim ve dönüşümlerin devam edeceği öngörülmektedir.

Türkiye’de an itibarıyla girişimcilik ile ilgili olarak görev, yetki ve sorumluluklar sadece bir yönetsel yapılanmada toplanmamıştır. Bu kapsamdaki görev, yetki ve sorumluluklar devlet idaresi içerisindeki muhtelif yönetsel birimler tarafından koordineli bir şekilde yerine getirilmektedir. Ayrıca yerel yönetimler ve devlet tüzel kişiliğinden ayrı kamu tüzel kişiliğine sahip olan kamu kurumlarının da girişimcilik ile ilgili faaliyetleri, dolayısıyla da kurmuş oldukları yönetsel yapılanmaları da bulunmaktadır. Bununla birlikte çalışma konusu, merkezi idare olan devlet ile sınırlı olduğu için diğer kurum ve idareler inceleme kapsamına alınmamıştır.

Günümüzde Türkiye’de merkezi idare olan devletin yönetsel yapılanması 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile gerçekleştirilmiştir. Söz konusu kararname, cumhurbaşkanlığının yapılanması ve bağlı/ilgili/sorumlu olan alt yönetsel birimlerin (bakanlıklar, kurullar, ofisler, başkanlıklar, müdürlükler, temsilcilikler vs.) kuruluşlarını, teşkilatlanmalarını, görevlerini, yetkilerini ve sorumluluklarını tesis etmektedir.

1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi incelendiği zaman doğrudan girişimcilik ile ilgili görev, yetki ve sorumluluğu bulunan yönetsel yapılar ile bu birimlerin girişimcilik kapsamındaki doğrudan görev, yetki ve sorumluluklarının bazıları aşağıdaki gibidir;

- Ticaret Bakanlığı’nın görevlerinin düzenlendiği 441-(1)-ü maddesinde *“ülkemin ticaret ve gümrük hizmetlerine ilişkin ana politikalarının etkinliğinin artırılması ve ekonomik faaliyetlerin dış ticarete dönük yapılandırılması için kamu kurum ve kuruluşları, üniversiteler, özel sektör ve sivil toplum kuruluşlarıyla teknoloji ve girişimcilik odaklı proje, bilimsel çalışma ve eğitim alanında işbirliği faaliyetlerini yürütmek”*, hükmü ile düzenleme yapılmıştır.
- Ticaret Bakanlığı’nın hizmet birimlerinin (teşkilat yapısının) düzenlendiği *“Esnaf, Sanatkarlar ve Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü”* başlıklı 453-(1)-k ve l maddelerinde *“k) Kooperatiflere ve üst kuruluşlarına yol göstermek ve çalışmalarında yardımcı olmak, yeni alanlarda kooperatif girişimlerinin geliştirilmesine yönelik özendirici ve destekleyici çalışmalar yürütmek, bireysel tasarrufların uygun kooperatif girişimcilik modelleri ile ekonomiye kazandırılmasını sağlamak, l) Tarım satış kooperatifleri ve birlikleri tarafından kullanılan ürün alım kredilerine ve kadın giriřimi üretim ve işletme kooperatiflerince kullanılan kredilere faiz desteği sağlamak ve bu kredilerin amacına uygun olarak kullanılıp kullanılmadığını denetlemek”*, hükümleri ile düzenleme yapılmıştır
- Ticaret Bakanlığı’nın hizmet birimlerinin (teşkilat yapısının) düzenlendiği *“Personel Genel Müdürlüğü”* başlıklı 457-(1)-ç maddesinde *“ülkemin ticaret ve gümrük hizmetlerine ilişkin ana politikalarının etkinliğinin artırılması ve ekonomik faaliyetlerin dış ticarete dönük yapılandırılması için kamu kurum ve kuruluşları, üniversiteler, özel sektör ve sivil toplum*

kuruluşlarıyla teknoloji ve girişimcilik odaklı proje, bilimsel çalışma ve eğitim alanında işbirliğı faaliyetlerini yürütmek”, hükmü ile düzenleme yapılmıştır.

- Hazine ve Maliye Bakanlığı’nın hizmet birimlerinin (teşkilat yapısının) düzenlendiğı “*Finansal Piyasalar ve Kambiyo Genel Müdürlüğü*” başlıklı 225/A-(1)-b maddesinde “*finansal araç ve piyasalar ile girişimcilik ekosisteminin geliştirilmesine ve tasarrufların artırılmasına ilişkin çalışmalar yürütmek, girişim sermayesi fonları ile üst fonlara Bakanlık bütçesinden kaynak aktarılmasına ilişkin usul ve esasları belirlemek, bireysel katılım sermayesine ilişkin yasal altyapı çalışmalarını yürütmek, bu uygulamaların gelişmesi ve desteklenmesi amacıyla gerekli koordinasyonu sağlamak ve bu kapsamda diğer iş ve işlemleri yürütmek*”, hükmü ile düzenleme yapılmıştır.
- Hazine ve Maliye Bakanlığı’nın teşkilat yapısının ve görevlerinin düzenlendiğı “*Bireysel Katılım Sermayesi*” başlıklı 253/(1)- (1)a ve (1) b maddelerinde “(1) Yüksek risk içermesi nedeniyle finansmana erişimde sıkıntı yaşayan başlangıç veya büyüme aşamasındaki girişimler için finansal bir araç olan bireysel katılım sermayesinin desteklenmesine, bireysel katılım yatırımcılarının ve bu maddeye tabi kişi, kurum ve kuruluşların faaliyetlerinin izlenmesine, denetlenmesine ve sona ermesine ilişkin olarak Bakanlık; a) Kişisel varlıklarını ve/veya tecrübe ve birikimlerini başlangıç veya büyüme aşamasındaki girişimlere aktaran gerçek kişi bireysel katılım yatırımcılarının kapsamını belirlemeye, vergi dâhil kamu tarafından sağlanan her türlü menfaati ifade eden Devlet desteklerinden yararlanması amacıyla bireysel katılım yatırımcılarına lisans vermeye ve verilen lisansı iptal etmeye, b) Bu kapsamda, girişimcilerin bireysel katılım yatırımcıları ile bir araya geldiğı bireysel katılım yatırımcıları tarafından kurulan bireysel katılım yatırımcısı ağlarını akredite etmeye yetkilidir”, hükümleri ile düzenlemeler yapılmıştır.
- Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı’nın görevlerinin düzenlendiğı 385-(1)- d ve e maddelerinde “d) Ekonominin verimlilik esaslarına uygun olarak geliştirilmesi amacıyla, verimlilik politika önerileri ve stratejileri oluşturmak, sanayi işletmelerinin verimliliğini artırmaya yönelik çalışmalar yapmak, temiz üretim ve verimlilik projelerini desteklemek, e) Ekonomik etki düzeyi yüksek ve birden çok sektörde gelişimi hızlandırma potansiyeline sahip ileri

teknolojiler ile büyük veri, yapay zekâ, siber güvenlik gibi kritik alanlarda bireylerin ve işletmelerin ar-ge ve üretim yetkinliklerinin artırılması amacıyla politika önerileri ve stratejiler oluşturmak, belirlenen politika ve stratejilerin uygulanmasını sağlamak, ilgili alanlarda ar-ge ve yatırım faaliyetlerini ve girişimleri desteklemek, ilgili alanlara ve desteklere dair düzenleme ve denetlemeler yapmak”, hükümleri ile düzenleme yapmıştır.

- Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı’nın hizmet birimlerinin (teşkilat yapısının) düzenlendiği “*Milli Teknoloji Genel Müdürlüğü*” başlıklı 388/A-(1)-m ve n maddelerinde “*m) Türkiye’de bilimsel ve teknolojik araştırma, geliştirme, tasarım ve yenilikçilik faaliyetlerini ve girişimlerini teşvik etmek; bu faaliyetler sonucu ortaya çıkan ürünlerin patenti, yatırımı ve pazarlanması konusunda gerçek ve tüzel kişilere destek vermek; bunlarla ilgili düzenlemeler yapmak, usul ve esasları belirlemek, n) Bilimsel ve teknolojik araştırma, geliştirme, tasarım ve yenilikçilik faaliyetlerini ve girişimlerini geliştirmek amacıyla, uygulamalar, programlar ve projeler yürütmek; çeşitli etkinlikler düzenlemek ve düzenlenmesini desteklemek; yazılı, görsel ve elektronik ortamlarda yayınlar yapmak ve yaptırmak*”, hükümleri ile düzenleme yapılmıştır.
- Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı’nın hizmet birimlerinin (teşkilat yapısının) düzenlendiği “*Ar-Ge Teşvikleri Genel Müdürlüğü*” başlıklı 389-(1)-d, e, f, g ve ğ maddelerinde “*d) İşletmelerin rekabet edebilirliğini artırmak amacıyla, üniversiteler, kamu kurum ve kuruluşları, sektörel birlikler, sivil toplum kuruluşları ve firmalar arasında teknolojik gelişim odaklı işbirliğini teşvik etmek; işbirliği mekanizmaları için destek programları hazırlamak, uygulamak ve izlemek; desteklere ilişkin usul ve esasları belirlemek, e) Ar-ge ve yenilik faaliyetlerinin yaygın bir şekilde gelişmesini sağlamak üzere, arayüz veya platform tabanlı destek ve teşvik modelleri geliştirmek, bunlara ilişkin usul ve esasları belirlemek ve uygulamak, f) Sanayi alanındaki araştırma, geliştirme, yenilikçilik ve girişimcilik faaliyetleri ile teknolojik gelişmeleri takip etmek, desteklemek ve teşvik etmek amacıyla sanayi kuruluşları, üniversiteler, araştırma merkezleri ve enstitüler ile işbirliği yaparak bu kurumların teknolojik araştırma ve geliştirmeye aktif katılımını sağlayacak programlar ve projeler geliştirmek ve uygulanmasını sağlamak, g) Teknoloji geliştirme bölgeleri, ar-ge ve tasarım merkezleri ile kümelenme gibi teknoloji odaklı işbirliği mekanizmalarında teknolojik araştırma,*

geliştirme, tasarım, girişimcilik ve yenilikçilik program ve projelerinin desteklenmesi ve teşviki ile ilgili düzenlemeler yapmak, bunların sonuçlarını izlemek ve değerlendirmek; yapılan düzenlemeler çerçevesinde Bakanlık bütçesinden yapılacak harcamaları belirlemek, gerçekleştirmek ve amacına uygun olarak kullanılıp kullanılmadığını denetlemek, ğ) Teknoloji geliştirme bölgeleri, ar-ge ve tasarım merkezleri ile kümelenme gibi teknoloji odaklı işbirliği mekanizmalarında teknoloji, araştırma, geliştirme, yenilikçilik ve girişimcilik kültürünün geliştirilmesi için eğitim, kongre, seminer ve toplantılar düzenlemek ve düzenlenmesini desteklemek; ulusal ve uluslararası fuarlara katılımı desteklemek”, hükümleri ile düzenleme yapılmıştır.

- Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı’nın hizmet birimlerinin (teşkilat yapısının) düzenlendiği *“Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü”* başlıklı 395-(1)-c maddesinde *“diğer ülkelerle sanayi, teknoloji, yenilikçilik, girişimcilik, bölgesel gelişme, yatırım konularında işbirliğinin geliştirilmesi, yeni işbirliği alanlarının oluşturulması ve gelişmelerin takip edilmesi amacıyla komisyon, komite ve çalışma grupları oluşturmak; bunların çalışmaları ile ilgili olarak gerektiğinde ülke ve Bakanlık düzeyinde koordinasyonu sağlamak”,* hükmü ile düzenleme yapılmıştır.
- Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı’nın hizmet birimlerinin (teşkilat yapısının) düzenlendiği *“Çocuk Hizmetleri Genel Müdürlüğü”* başlıklı 69/(1)-ğ maddesinde *“Özel surette korunması gereken çocuklara yönelik hizmetler konusunda kamu kurum ve kuruluşlarıyla gönüllü kuruluşlar arasında işbirliği ve koordinasyonu sağlamak, bu alandaki gönüllü girişimleri teşvik edici mekanizmaları geliştirmek ve uygulamak”,* hükmü ile düzenleme yapılmıştır.
- Gençlik ve Spor Bakanlığı’nın görevlerinin düzenlendiği 184/(1)-ı maddesinde *“bakanlık hizmetlerini destekleyici arsa ve arazi temin etmek, bina ve tesis yapmak, yaptırmak, satın almak, kiralamak, devretmek, devrilmek ve bu hizmetlerle ilgili her türlü mali ve ekonomik girişimde bulunmak”,* hükmü ile düzenleme yapılmıştır.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı’nın hizmet birimlerinin (teşkilat yapısının) düzenlendiği *“Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü”* başlıklı 281/(1)-g maddesinde *“her türlü imkan ve araçtan faydalanarak, koruma*

kültürünün geliştirilmesini sağlamak, kültür yatırımları ve girişimlerinin belgelendirme işlemlerini ilgili birimlerin koordinasyonunda yürütmek, bunların faaliyetlerini denetlemek, kültür varlıklarının tahsis, restorasyon, restitüsyonlarıyla ilgili ihale ve kontrollük işlerini yapmak veya yaptırmak”, hükmü ile düzenleme yapılmıştır.

- *Kültür ve Turizm Bakanlığı’nın hizmet birimlerinin (teşkilat yapısının) düzenlendiği “Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü” başlıklı 285/(1)-1 maddesinde “Bakanlığın hizmetlerine bağlı olarak ihtiyaç duyduğu üstyapılar ile Bakanlık birimlerinin yatırım programında bulunan yapı, tesis, büyük onarımlar ve bunlarla ilgili proje, keşif, ihale ve kontrollük işleri ile kültür merkezlerine ilişkin yatırımların ve girişimlerin belgelendirilmesine ve denetlenmesine yönelik işlemleri yapmak veya yaptırmak”, hükmü ile düzenleme yapılmıştır.*
- *Millî Savunma Bakanlığı’nın hizmet birimlerinin (teşkilat yapısının) düzenlendiği “Askeri Fabrikalar Genel Müdürlüğü” başlıklı 339-B-(1)-b maddesinde “askeri fabrikaların atıl kapasitelerinin değerlendirilmesi için yeni iş modelleri geliştirmek, bu maksatla gerekli ticari girişimlerde bulunmak, imkân ve kabiliyetlerini tanıtıcı faaliyetler gerçekleştirmek”, hükmü ile düzenleme yapılmıştır.*
- *Milli Savunma Bakanlığı’nın hizmet birimlerinin (teşkilat yapısının) düzenlendiği “Tersaneler Genel Müdürlüğü” başlıklı 339-H-(1)-b ve c maddelerinde “b) Tersanelerin atıl kapasitelerinin değerlendirilmesi için yeni iş modelleri geliştirmek, bu maksatla gerekli ticari girişimlerde bulunmak, imkân ve kabiliyetlerini tanıtıcı faaliyetler gerçekleştirmek, c) Temininde güçlük çekilen malzeme ve hizmetlerin milli imkânlarla üretilmesi için gerekli iyileştirme ve geliştirme faaliyetlerini yürütmek, bakım, onarım ve yenileştirme süreçlerinde kullanılan malzeme ve hizmetleri üretmek veya ürettirmek”, hükmü ile düzenleme yapılmıştır.*
- *Sağlık Bakanlığı’nın görevlerinin düzenlendiği “Tıbbi Ürün ve Hizmetlerin Üretiminin Teşvik Edilmesi” başlıklı 381-(1) ve (2) maddelerinde “(1) Bakanlık, ileri teknoloji gerektirenler başta olmak üzere, ülkenin sağlık sektöründeki tıbbî cihaz, ürün, hizmet ve ilaç sanayisinin geliştirilmesine ve desteklenmesine yönelik politikalarının belirlenmesi amacıyla çalışmalar*

yapar. Bu amaçla girişimcileri yönlendirir, yerli sanayiye malî ve diğer teşvikleri uygulayabilir, yerli sanayinin teknolojik altyapı ve yeteneklerini araştırır, bunların geliştirilmesine yönelik önlemleri alır, gerektiğinde yurtdışından yerli sanayiye teknoloji transferi yapılmasını sağlar. (2) Bakanlık ve bağlı kuruluşları, sağlık hizmeti sunumunda ihtiyaç duyulan tıbbî cihaz, ilaç ve diğer ürün ve hizmetlerin alımında mümkün olduğunca yurtiçi sanayi imkanlarından faydalanır, bu amaçla yurtiçi firmalara araştırma, geliştirme, prototip ve seri üretim faaliyetlerini yaptırır. İhtiyaç halinde yerli ve yabancı gerçek ve tüzel kişilerle alım garantili sözleşmeler yapılabilir ve yedi yıla kadar gelecek yıllara yaygın yüklenmeye girişilebilir”, hükümleri ile düzenleme yapılmıştır.

- Bilim, Teknoloji ve Yenilik Politikaları Kurulu’nun görevlerinin düzenlendiği 23/(1)-g maddesinde “girişimcilik kültürünün yaygınlaştırılması için araştırmalar yapmak ve öneriler oluşturmak”, hükmü ile düzenleme yapılmıştır.
- Cumhurbaşkanlığı İnsan Kaynakları Ofisi’nin yapılanmasının ve görevlerinin düzenlendiği “İnsan Kaynakları Ofisinin Hizmet Birimleri ve Görevleri” başlıklı 527-E-(1)-d-2 maddesinde “araştırma, geliştirme, girişimcilik, yenilikçilik ve verimlilik ile ilgili projeler yapmak, gerekli görülen projelerde ilgili kurum ve kuruluşlarla işbirliği kurmak veya desteklemek”, hükmü ile düzenleme yapılmıştır.
- Cumhurbaşkanlığı Yatırım Ofisi’nin yapılanması ve görevlerinin düzenlendiği “Yatırım Ofisinin Hizmet Birimleri ve Görevleri” başlıklı 527/G-(1)-b-1, 2 ve 3 maddelerinde “b) Kamu-Özel Sektör İşbirliği Dairesi Başkanlığı: 1) Kamu-özel sektör işbirliği ile gerçekleştirilen altyapı projeleri ile özelleştirme kapsamındaki projelere yönelik Ofisin yürüteceği tanıtım faaliyetlerine katkı sağlamak. 2) Kamu-özel sektör işbirliği projeleri ile özelleştirme programı kapsamındaki projeler için destek talebinde bulunan yatırımcıların destek süreçlerini yönetmek. 3) Kamu-özel sektör işbirliğinin geliştirilmesine yönelik öneriler geliştirerek ilgili merciler nezdinde girişimde bulunmak”, hükümleri ile düzenleme yapılmıştır.
- Cumhurbaşkanlığı Yatırım Ofisi’nin görevlerinin düzenlendiği “Yatırım Ofisinin Görevleri” başlıklı 527/F-(1)-a, b ve c maddelerinde “(1) Yatırım

Ofisinin görevleri şunlardır: a) Ülkenin ekonomik kalkınmasında ihtiyaç duyulan yatırımların artırılması için Türkiye’de yatırım yapılmasını özendirmeye yönelik çalışmalar yapmak. b) Kamu kurum ve kuruluşları ve özel sektör kuruluşlarınca yürütülen uluslararası düzeydeki yatırım ortamı tanıtım faaliyetleri kapsamında kurum ve kuruluşlar arasında koordinasyon sağlamak. c) Yatırımcıların karşılaşılabilecekleri engel ve sorunları tespit ederek sorunların çözümü konusunda ilgili merciler nezdinde girişimde bulunmak”, hükümleri ile düzenleme yapmıştır.

1 sayılı cumhurbaşkanlığı kararnamesinde “*girişimcilik*” teriminin doğrudan geçtiği görev, yetki ve sorumluluklar ile ilgili yukarıda belirtilen örnekler dışında doğrudan ya da dolaylı olarak girişimcilikle ilgili birçok hüküm daha mevcuttur. Kamu girişimciliği faaliyetinde bulunmak ve/veya girişimciliği desteklemek, korumak, geliştirmek ve yönlendirmekle ilgili birçok görev, yetki ve sorumluluk dağıtım olarak yönetsel birimler arasında dağıtılmıştır. Türkiye’de bakanlık düzeyinde görevlendirilen üst yönetsel birimler en başta “*Ticaret Bakanlığı*” ile “*Hazine ve Maliye Bakanlığı*” olarak tesis edilmiştir. Bununla birlikte diğer bakanlıkların neredeyse tamamının kendi görev alanları içerisinde girişimcilik ile ilgili görev, yetki ve sorumlulukları bulunmaktadır.

4. TÜRKİYE’DE İŞLETMELER BAKANLIĞI UYGULAMASI

Türkiye’nin yönetim tarihi içerisinde “*girişimcilik*” ile ilgili görev, yetki ve sorumlulukları zaman zaman “*Ekonomi Bakanlığı*”, “*Ticaret Bakanlığı*”, “*Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı*”, “*Kalkınma Bakanlığı*”, “*Hazine ve Maliye Bakanlığı*”, “*Çalışma Bakanlığı*” ve “*İşletmeler Bakanlığı*” gibi bakanlıklar tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu bakanlıkların birçok kez muhtelif zamanlarda kendi içerisinde farklı modeller ve adlar altında birleştirilmiştir. Ayrıca diğer bakanlıkların birçoğunun da kendi görev ve faaliyet alanları içerisinde doğrudan ya da dolaylı olarak girişimcilik ile ilgili görev, yetki ve sorumluluklarının olduğu görülmüştür.

İşletmeler Bakanlığı, Türkiye’de “*girişimcilik*” konusunda doğrudan görev, yeti ve sorumluluk sahibi olan bir bakanlık olarak uygulama alanı bulmuştur. Ülke tarihinde iki kez, farklı dönemlerde tesis edilerek faaliyette bulunmuştur. Her iki süreçte de kısa ömürlü olan bakanlık, her defasında tüm varlığı ile başka bakanlıklara devredilerek varlığı sonlandırılmıştır. Varlığının sonlanması ile söz

konusu bakanlığa bağlı faaliyetler başka yönetsel birimler tarafından devralınarak devam ettirilmişdir. İşletmeler Bakanlığı uygulamasının kısa süreli uygulanması akıllara verimsiz ve etkin olmaması konusunda düşüncelerin oluşmasına neden olmaktadır. Bu konuda fikir sahibi olabilmek adına öncelikle bu bakanlığın kısa tarihi ve faaliyetleri hakkında ana hatları ile bilgi sahibi olunması gerekmektedir.

İşletmeler Bakanlığı ilk olarak 16 Ocak 1949 tarihinde Şemsettin Günaltay tarafından kurulan 18. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile faaliyetlerine başlamıştır. Daha önce Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı içerisinde yer alan Sümerbank, Etibank, Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü (MTA), Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Ortaklığı ile Makine ve Kimya Endüstrisi A.Ş. (MKE) gibi kamu işletmelerinin (İktisadi Devlet Teşekkülleri- İDT) düzenleyici üst kuruluşu olarak kurulmuştur. İlk defa kurulan bakanlığa bir hukukçu olan ve daha önceki iki hükümette Millî Savunma Bakanlığı görevini üstlenen Mustafa Münir Birsəl bakan olarak atanmıştır.

16 Şubat 1950 tarih ve 7434 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanan 5528 sayılı “*İşletmeler Bakanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun*” ile bakanlığın teşkilatlanması, görevleri, yetkileri, sorumlulukları vd. çalışma esasları sistematize edilmiştir. 11 maddeden oluşan bu kısa kanunun ilk maddesinde bakanlığın görevleri üç başlık altında toplanmıştır. Bu görevler şunlardır;

- Kurulmuş veya kurulacak Devlet İşletme ve tesislerinden veyahut İktisadi Devlet Teşekküllerinden kendisine bağlanacakların faaliyetlerini düzenlemek, denetlemek ve takip etmek.
- Devlet sermayesinin iştirakiyle kurulmuş veya kurulacak ortaklıklardan ilgili kanun ve statülerinde yazılı yetki ve görevlerin kullanılması ve yapılması ödevi Bakanlar Kurulu kararı ile kendisine verilecek olanlar için bu yetki ve görevleri kullanmak ve yürütmek.
- Devletin tesis ve işletme maksadıyla üzerine aldığı veya alacağı iktisadi işlerden kendisine bağlanacakların veya Hükümetçe lüzum görülecek bu gibi işlerin plân, program ve etütlerini yapmak.

İlgili madde hükümlerine göre İşletmeler Bakanlığı devlete ait olup, kendisine bağlanan ve ileride bağlanacak olan işletmelerin faaliyetlerini düzenlemek, planlamalarını yapmak, programlarını oluşturmak, etütlerini gerçekleştirmek,

denetlemek ve takip etmek ile görevlendirilmiştir. Bu açıdan bakanlığın görevi, doğrudan kamu girişimciliği ile sınırlı tutulmuştur.

Uslu ve Özen Aytemur'un (2021:27) da aktardığı üzere ilgili kanunun hazırlanma sürecinde hazırlanan 15.12.1949 tarih ve 154 sayılı “*İşletmeler Bakanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun Tasarısı ve Ekonomi ve Bütçe Komisyonları Raporları (1/640)*” içerisinde ilgili bakanlık bir “*Devlet İşletmeleri Bakanlığı*”, kanunun ikinci maddesinde geçen “*birinci maddenin (A) ve (B) fıkralarında yazılı işletme, tesis, teşekkül ve ortaklıkların idare ve denetleme veya işletmecilik faaliyetlerine ait olarak evvelce başka bakanlıklara verilmiş bulunan yetki ve görevler İşletmeler Bakanlığına devrolunmuştur*” düzenlemesi ile bakanlığın kamu girişimleri ile ilgili yetkileri tek elde (kendisinde) toplanmıştır.

Türkiye’de ekonomik faaliyetlerin devlet eliyle yürütülmesinde koordinasyonu sağlamak ve kamu girişimciliğinin etkinliğini artırmak amacıyla farklı dönemlerde kurulan İşletmeler Bakanlığı, tarihsel açıdan önemli deneyimler ortaya koymuştur. Bakanlığın iki farklı dönemdeki uygulamaları, politika öncelikleri, karşılaşılan sorunlar ve başarısızlık nedenleri açısından önemli dersler içermektedir.

4.1. İlk İşletmeler Bakanlığı Dönemi (1949-1957)

Cumhuriyet tarihinde ilk İşletmeler Bakanlığı yukarıda da ifade edildiği üzere, 16 Ocak 1949 tarihinde, Şemsettin Günaltay tarafından kurulan 18. Hükümet döneminde oluşturulmuştur. Bakanlığın kuruluşunda temel amaç; daha önce Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı bünyesinde faaliyet gösteren büyük kamu işletmelerinin faaliyetlerini daha etkin koordine etmek, planlamak ve denetlemektir. Özellikle Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren uygulanan devletçi ekonomi politikalarından, II. Dünya Savaşı sonrası dönemin liberal ekonomi anlayışına geçiş süreci içerisinde, bu bakanlığın kritik bir rol üstlenmesi beklenmiştir (Eroğul, 1990; Özmen, 1967).

İşletmeler Bakanlığı’nın ilk dönemdeki faaliyetleri genel olarak “1950 öncesindeki devleti işletmeci konuma sokan girişimlerin değişmesi gerektiği, İDT’lerin özel sektöre yakınlaştırılması ve yakın zamanda da bunların özel sektöre dâhil edilmesi gerekliliği” şeklindeki ekonomik yönelim ile yürütülmüştür (Uslu ve Özen Aytemur, 2021:28). Liberal ekonomiye geçiş dönemi olarak da adlandırılan bu dönemde tarıma ağırlık verilmiş, altyapı yatırımlarında artış sağlanmış,

özel girişimin sanayideki payı %70'e çıkmış, kredi imkânları ile girişimcilerin desteklenmesi için Sınai Kalkınma Bankası (1950) ve Denizcilik Bankası (1952) kurulmuştur (TÜGİAD, 1993:19).

İşletmeler Bakanlığı, 22 Mayıs 1950 yılında Adnan Menderes tarafından kurulan 19. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti zamanında da varlığını devam ettirmiştir. Bu dönemde bir iktisat – İşletme profesörü olan Mehmet Muhlis Ete bakanlık görevini yürütmüştür. Bakanlık, daha sonraki dönemlerde yine Adnan Menderes tarafından kurulan 20. ve 21. Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri içerisinde de varlığını devam ettirmiştir. Bu süreler içerisinde sırasıyla İsmail Hakkı Gedik (işletme)¹²¹, İbrahim Sıtkı Yırcalı (hukuk), Fethi Çelikbaş (hukuk) ve Abdüssamet Ağaoğlu (hukuk) bakan olarak görev yapmışlardır.

Bu dönemde devletçilik politikalarında önemli bir dönüşüm yaşanmıştır. Kamu işletmelerinin zarar etmesi nedeniyle özel sektör girişimciliği teşvik edilmiş, yeni kamu işletmesi kurmak yerine özel sektör girişimciliğinin desteklenmesine öncelik verilmiştir (Eroğul, 1990:13; Özmen, 1967:191), kamu girişimlerinden özel sektöre önemli kaynak aktarımları gerçekleştirilmiştir (Kazgan, 1981:20-29). Ancak özel sektörün ekonomiyi sürükleyecek güce sahip olmamasının anlaşılması üzerine 1953 yılı itibarıyla kamu girişimlerinin sayısı arttırılmaya başlanmıştır (Övgün, 2009:70). Et ve Balık Kurumu (1952), Amortisman ve Kredi Sandığı (1953), Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları - TCDD (1953), Türkiye Çimento Sanayi Türk A.Ş. (1953), Posta ve Telefon Teşkilatı - PTT (1954), Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı - TPAO (1954), Azot Sanayi Türk A.Ş. (1954), Devlet Malzeme Ofisi – DMO (1954), Türkiye Gübre Sanayi A.Ş. (1955), Türkiye Selüloz Kâğıt Fabrikaları - SEKA (1955), Türkiye Demir Çelik İşletmeleri A.Ş. - TDÇİ (1955), Türkiye Yapağı ve Tiftik A.Ş. (1955), Yem Sanayi Türk A.Ş. (1956) ve Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü (1956) gibi önemli kamu işletmeleri kurularak faaliyete geçirilmiştir.

Bu dönemde kurulan kamu girişimleri, 1930'lu yıllardakilerden farklı olarak farklı sektörleri de kapsamaktadır. Ayrıca hem özel sektörü desteklemek hem de ekonomideki boşluğu doldurma amacı gütmektedir (Kepenek, 1990:33). Sümerbank, Etibank, Türkiye Şeker Fabrikaları, Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü

121 Daha sonrasında yaklaşık 10 ay süre ile Nuri Özsan (hukuk) bakanlığa vekâlet etmiştir.

(MTA) ve Makine Kimya Endüstrisi Kurumu (MKE) gibi önemli kamu iktisadi kuruluşları bu dönemde bakanlığa bağlanan temel işletmeler arasında bulunmuştur.

Başlangıçta liberal ekonomiye geçiş ve özel sektör girişimlerini teşvik etme politikası izlenmiştir. Ancak dönemin özel sektörünün henüz ekonomik büyümeyi tek başına üstlenebilecek güce ulaşamadığı görülünce, kamu girişimciliğinin önemi tekrar ön plana çıkmıştır. Bu doğrultuda 1950'lerin ilk yarısında çok sayıda yeni kamu işletmesi kurularak ekonomik kalkınmanın devlet öncülüğünde yürütülmesine devam edilmiştir. Bu dönemde Türkiye Petrolleri A.O., Et ve Balık Kurumu, SEKA gibi yeni işletmeler ekonomik büyümeyi desteklemek ve özel sektörü teşvik etmek üzere hayata geçirilmiştir (Kepenek, 1990). Ancak Bakanlık etkin koordinasyon ve merkezi bir yönetim anlayışını hayata geçirmede sınırlı kalmıştır. İşletmelerin büyük ölçüde bağımsız hareket etmesi, merkezi kararların etkin biçimde uygulanamaması, kaynak israfına ve politika etkinliğinin azalmasına yol açmıştır. Sonuçta, 1957 tarihinde Adnan Menderes tarafından kurulan 22. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile İşletmeler Bakanlığı uygulamasına son verilmiştir. Bakanlığın sona ermesi ile kendisine bağlı olan kuruluşlar Sanayi Bakanlığı'na aktarılmıştır.

4.2. İkinci İşletmeler Bakanlığı Dönemi (1978-1979)

İşletmeler Bakanlığı ikinci olarak 5 Ocak 1978 tarihinde Bülent Ecevit tarafından kurulan 42. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile faaliyetlerine başlamıştır. 12 Kasım 1979 tarihinde Süleyman Demirel tarafından kurulan 43. Türkiye Cumhuriyeti Hükümetine kadar da varlığını devam ettirmiştir. İşletmeler Bakanlığı'nın kurulma sürecinde Devlet Planlama Teşkilatının ilgili bakanlığın yeniden kurulması yönündeki tavsiyesi ve yine başta akademisyenler olmak üzere kamuoyunda bu konuda bir talebin ortaya çıkmasının önemli katkıları olduğu düşünülmektedir. Ancak o dönemki meclis oturumları ve basın haberlerinden yola çıkarak transfer edilen milletvekilleri için bakanlık verme amacıyla kurulduğu yönünde de yoğun bir kamuoyu düşüncesi hâkimdir. Bu süre içerisinde ekonomist ve hukukçu olan Yusuf Kenan Bulutoğlu bakan olarak görev yapmıştır. Bakanlığın sona ermesi ile birlikte İşletme Bakanlığı tasarrufundaki kuruluşlar Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı'na aktarılmıştır.

Bu dönemde Türkiye, ekonomik krizler, yüksek enflasyon, döviz darboğazı ve siyasi istikrarsızlıklarla mücadele etmekteydi. Dönemin ekonomik koşulları altında

kamu işletmelerinin daha etkin yönetimi ve ekonomiye katkısının artırılması amacıyla bakanlık yeniden kurulmuştur. Ancak bu dönemde, siyasi saiklerle bazı milletvekillerine bakanlık pozisyonları yaratmak amacıyla kurulduğu yönünde yoğun eleştiriler söz konusu olmuştur (Uslu ve Özen Aytemur, 2021). İkinci İşletmeler Bakanlığı'nın kuruluşunda kapsamlı ve sistematik bir hukuki düzenleme yapılmamıştır. Bakanlığın görev, yetki ve teşkilatlandırılması net olmayan, kısmi bir Başbakanlık tezkeresi ile düzenlenmiştir. Bu durum, faaliyetlerin yürütülmesinde ve sorumlulukların belirlenmesinde büyük belirsizlikler yaratmıştır. Bakanlığa bağlı işletmeler arasında Sümerbank, Halk Bankası, Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası gibi finansal kuruluşlar ile Türk Motor Sanayi ve bazı sanayi işletmeleri bulunmuştur. Ancak Etibank gibi bazı işletmelerin sadece kısmen bağlanması, görev ve yetki karmaşasını artırmış, bakanlığın etkinliğini zayıflatmıştır.

Yeni hükümette İşletmeler Bakanlığı yeniden kurulmuş olmasına rağmen, ilk dönemdeki gibi sistematik ve kurumsal bir şekilde faaliyetlerine başlayamadığı görülmektedir. Bakanlığa bağlı birimler 15 Şubat 1978 tarih ve 16201 sayılı Resmî Gazetede yayınlanarak yürürlüğe giren 1/1-1979 sayılı Başbakanlık Tezkeresinde belirtilmiştir. Tezkereye göre Sümerbank, Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası, Halk Bankası ve Halk Sandıkları, Devlet Yatırım Bankası, Etibank'ın Bankacılık Dairesi Başkanlığı, Takım Tezgâhları Sanayii ve Ticaret A.Ş., Türk Motor Sanayii ve Ticaret A.Ş., Gerede Çelik Konstrüksiyon ve Teçhizat Fabrikası Sanayi ve Ticaret A.Ş. ile Türkiye Elektromekanik Sanayii A.Ş. işletmeleri bakanlığa bağlanmıştır. Mevcut liste, o dönemdeki kamu işletmelerinin tamamını kapsamamaktadır. Hatta Etibank gibi bazı işletmeler bir bütün olarak değil, kısmi olarak bankaya bağlanmıştır. Halen daha birçok kamu işletmesi diğer bakanlıkların uhdesi altında faaliyetlerine devam etmişlerdir. Bu durum İşletme Bakanlığının varlık ve faaliyet amacına uygun değildir.

Bakanlığın kuruluş, görev ve çalışma esaslarının bir kanun ya da kanun hükmünde kararname (KHK) yerine bir başbakanlık tezkeresi ile yapılması hukuki açıdan bazı sorunlar ortaya koyduğu gibi kamuoyunda dillendirilen koltuk bulma (bakan atama) amacını doğrular niteliktedir. İlk dönemde 5528 sayılı kanunla bir düzenleme yapılmışken, başbakanlık tezkeresi sadece bakanlığa bağlanan birimleri listelemek ile sınırlı kalmıştır. İlgili bakanlığın teşkilatlandırılması ve çalışma esaslarına burada yer verilmemiştir.

441 sayılı Devlet Yatırım Bankası Kanununda (md.1) ilgili işletmenin ilgili olduğu bakanlık “*Maliye Bakanlığı*” olarak belirtilmiştir. Ancak normlar hiyerarşisinde kanundan çok daha alt düzeyde olan bir norm (tezkere) ile bu kurum İşletmeler Bakanlığı tasarrufuna devredilmiştir. Ancak ilgili kanun metninde bir değişiklik yapılmamıştır. Bu durum hukuki açıdan bir sorundur. Bu gibi örnekler bakanlığın kurulmasındaki özensizliği ortaya koymaktadır. Açıklanan bu gibi nedenler dolayısıyla kamuoyunda bakanlığa karşı olumlu bir yargının gelişmesi çok mümkün olmamıştır. Hükümet değişikliği ile ilk kez kurulan “Yerel Yönetimler Bakanlığı” gibi, İşletmeler Bakanlığının da varlığı sona erdirilmiştir. Bu tarihten sonra da bir daha kurulmamıştır.

Bakanlık, görev alanında net bir koordinasyon sağlayamamış, kuruluş amacına uygun kapsamlı ve bütüncül bir politika oluşturamamıştır. Ayrıca siyasi saiklerin ön planda olması nedeniyle kamuoyunda ve diğer devlet kurumlarında bakanlığa yönelik güven ve destek zayıf kalmıştır. Bunun yanında hukuki altyapısının zayıf olması, işletmelerin bakanlıkla olan ilişkilerini zora sokmuştur. Nihayetinde bu faktörlerin birleşmesi sonucu Bakanlık 1979 yılında kapatılmış ve görevleri Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı’na devredilmiştir.

Her iki dönemdeki İşletmeler Bakanlığı uygulaması, kamu girişimciliğinde merkezileşmenin önemini vurgulamakla birlikte, etkili ve şeffaf bir yönetim mekanizmasının oluşturulmasının gerekliliğini de ortaya koymaktadır. Bu tarihsel analizler, gelecekte oluşturulacak üst yönetsel yapıların daha etkin ve verimli olması için gerekli hukuki ve kurumsal altyapının önemi konusunda değerli ipuçları sağlamaktadır.

5. SONUÇ

Türkiye tarihinde iki defa ihdas edilen İşletmeler Bakanlığı kamu girişimciliğinde bir takım standartların yakalanması, etkin girişimcilik uygulamalarının hayata geçirilmesi açısından önemli bir fırsat olmuştur. Özellikle ilk dönem daha uzun sürekli faaliyette bulunması ve birden çok bakan değişikliği olması nedeniyle olumlu ve olumsuz yönleri biraz daha iyi gözlemlenebilmektedir.

Bakanlığın ilk uygulanmasında sadece kamu girişimciliğinin tek merkezden yönetilmesi yani bir nevi Devlet İşletmeleri Bakanlığı şeklinde bir modellemenin ortaya konduğu görülmektedir. Bakanlık esasen yönetici ve belirleyici olmaktan

ziyade koordine edici bir rol üstlenmiştir. Bu gibi roller o dönemdeki devlet bakanlıkları tarafından da yerine getirilmekteydi. Dolayısıyla bir hizmet bakanlığı tesis etmenin ayrıcalığı tam olarak ortaya çıkartılamamıştır. Bakanlığa bağlı/ilgili işletmelerin kendi içinde bağımsız olması, merkezi bir planlama ve eşgüdüm içinde hareket edememesi, özel sektör ilkelerini ve çalışma esaslarını tam olarak içselleştirememeleri başarı önündeki diğer engeller olduğu görülmektedir.

İşletmeler Bakanlığı, bir hizmet bakanlığı olarak ihdas edilmiş olmasına rağmen çalışma esasları, faaliyetleri ve yapılması dikkate alındığında bir devlet bakanlığı gibi faaliyette bulunabildiği görülmektedir. Liberal ekonomiye geçiş döneminin yaşanması, özel sektörün yeterli güç ve etkinliğe sahip olamaması, uluslararası siyasetteki hareketlilikler, ekonomideki birtakım olumsuzluklar, kamu yönetiminin yeterince kurumsallaşamaması vb. gibi çevresel nedenler de bu olumsuzluğun ortaya çıkmasında etkili olmuşlardır.

İşletmeler Bakanlığı ile ilgili en büyük eksikliklerden birisi de sadece kamu işletmelerin üst yapı kuruluşu olma ve onları koordine etme, denetleme ve bazı düzenlemeler yapma ile ilgili dar bir çerçeveye oturtulmasıdır. Özel sektörün çok dinamik olmadığı bu dönemde girişimciliğin desteklenmesi, iç ve dış piyasalar ile ilgili faaliyetlerde bulunulması, özel sektörün yönlendirilmesi, piyasa denetiminin gerçekleştirilmesi, üretim maliyetlerinin azaltılması, dış ticaret açığının azaltılması vd. gibi konuların da bakanlığın görev, yetki ve sorumluluğuna bırakılması hiç şüphesiz bakanlığın etkinliğini daha çok artıracaktı. Daha geniş bir perspektifle, daha kurumsal bir teşkilatlanma, daha etkin bir personel istihdamı, daha geniş yetkiler ve görev sahası içerisinde daha fazla kaynak yönetimi ile çok daha etkin bir faaliyet performansı ortaya koyabilirdi.

İşletmeler Bakanlığının ikinci kez kurulması, ilk dönem kadar etkin ve verimli olamamıştır. Bakanlığın kurulma amacının kamu girişimciliğini geliştirmekten çok bazı kimselere bakanlık koltuğu vermek adına oluşturulmuş sembolik bir uygulama olması düşüncesinin gölgesi altında kalmıştır. Bakanlığın kuruluşu, görevleri, teşkilatlanması, çalışma usul ve esasları ile ilgili bütüncül ve sistematik bir kanun ya da kanun hükmünde kararname ihdas edilmemiştir. Hukuk açıdan sorunlu ve siyasi açıdan yetersiz olan çok kısa bir tezkere ile düzenleme yapılması da bakanlıktan beklentilerin çok da önemli olmadığı görüşünü desteklemektedir.

İşletmeler Bakanlığının ikinci kez kurulmasında ilkinden alınan tecrübeler ile daha sistematik ve etkin olması beklenirken, ilki kadar sistematik ve etkin olmadığı görülmektedir. Kendi içerisinde birçok tutarsızlığa sahip olup, bir hizmet bakanlığının sahip olması gereken asli unsurlardan çok uzaktır. Bu durum da bakanlığın sürdürülebilir bir başarı elde etmesine engel oluşturmıştır.

Günümüz Türkiye'sinde girişimciliğin geliştirilmesi ve dünya ile rekabette üstünlük elde etmesi etkin bir yönetsel yapılanma ve süreç yönetimi ile mümkün olabilecektir. Bu da görev, yetki ve sorumlulukların dağınık halde olmadan tek bir merkezde toplanması ile çok daha etkin ve verimli olabilecektir.

Kamu hizmetlerinin tür ve sayı olarak çok olması, ihtiyaç duyulan yönetsel yapıların sayısını da arttırmaktadır. Kaynak tasarrufu sağlamak, etkinlik ve verimliliği arttırmak için de bakanlık sayılarının ve alt birim sayılarının minimum düzeyde tutulması gerekmektedir. Bu nedenle günümüzde tarihsel süreçteki gibi kamu işletmelerinin koordinasyonu ile sınırlı bir görevi olacak ayrı bir hizmet bakanlığına ihtiyaç bulunmamaktadır. Ancak dar perspektifte kamu girişimciliği, geniş perspektifte ise tüm sektörler için girişimciliğin, dolayısıyla da ticaret, ekonomi ve kalkınmanın geliştirilebilmesi için bakanlık düzeyinde bir yönetsel yapılanmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Dolayısıyla girişimcilik, ticaret, ekonomi, kalkınma vb. alanlarda bütünsel bir yönetsel yapılanmanın oluşturulması gerekmektedir. Bu alanlarda görev ve yetkiye sahip olan bakanlıkların koordineli bir şekilde çalışması yerine tek bir bakanlık çatısı altında toplanması daha yerinde olacağı düşünülmektedir. 2011 yılında ihdas edilen Ekonomi Bakanlığının 2018 yılında kaldırılarak Ticaret Bakanlığına aktarılması bu bağlamda önemli bir gelişmedir.

Mevcut bakanlığın devlete ait olan ve tasarrufa konu olabilecek tüm malların yönetiminden sorumlu olması bir yandan uygulamada birlik ve bütünlüğü tesis ederken, diğer yandan kaynak israfını ve hantallaşmanın da önüne geçeceği düşünülmektedir. Bu bağlamda Maliye Bakanlığının bütçe faaliyetleri, vergi vb. gelirlerin elde edilmesi, bu kapsamda piyasa denetimlerinin yapılması ve uygulamaların gerçekleştirilmesi ile sınırlandırılması daha yerinde olacaktır. Dolayısıyla bakanlığın ikinci kısmını oluşturan “*Hazine*” birimlerinin “*Ekonomi Bakanlığı*” gibi kapsayıcı tek bir bakanlık çatısı altında olması çok daha isabetli olacaktır.

Daha önce Maliye Bakanlığına bağlı olup 2018 yılında Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığına bağlanan Milli Emlak Genel Müdürlüğü ve taşra teşkilatları bilindiği üzere kamu mallarının yönetilmesinden sorumludur. Her ne kadar Maliye Bakanlığı ile belirli bir bağları olduğu düşünülse de bu birimlerin yine Ekonomi Bakanlığı içerisinde olması çok daha uygun olacaktır. İlgili birimlerin bağlı bulunduğu bakanlık ile çok fazla görev ilişkisi bulunmamaktadır.

Cumhurbaşkanlığı ve diğer bakanlıklar ile alt birimleri tarafından gerçekleştirilen tasarruf işlemlerinin ve ekonomik faaliyetlerin yine bu bakanlık tarafından gerçekleştirilmesi etkinlik ve verimliliğin sağlanmasına önemli bir katkı sağlayacaktır. Aynı perspektifte cumhurbaşkanlığı ve bakanlıklar uhdesinde bulunan ve ekonomik faaliyet ile tasarrufların gerçekleştirildiği birimlerin de bakanlık tasarrufunda toplanması bütünselliğin elde edilmesi açısından oldukça önemlidir. Bu bağlamda cumhurbaşkanlığına bağlı olan Türkiye Varlık Fonu gibi yönetsel yapıların da bakanlığa bağlanması isabetli olacaktır.

Elbette ki girişimcilik, ticaret, ekonomi, kalkınma vb. alanlardaki görev, yetki ve sorumluluklar ile bunları gerçekleştirecek yönetsel birimlerin, finansal kaynakların, demirbaşların ve insan kaynaklarının tek bir bakanlıkta toplanması bir yandan yararlı olacağı gibi bürokrasiyi arttırma, etkin yönetsel kapasite sınırını aşma, fiziksel ortamların oluşturulması için ek maliyetlere katlanma, mevzuat değişiklikleri yapma, yönetsel kadroları yeniden tesis etme, insan ve finansal kaynaklarda uyum ve etkinliği gerçekleştirme gibi birçok sorunu da beraberinde getirecektir. Kısa vadede ortaya çıkan bu sorunların liyakat ve yerindelik ilkelerine uygun bir şekilde orta vadede çözüme kavuşturulması ile uzun vadede çok büyük kazanımlar elde edileceği düşünülmektedir.

Ülkeler için çok önemli olan ekonomi yönetiminin tek elde toplanmasının olumlu yönlerinden yararlanırken, olumsuz sonuçları ile ilgili yeni uygulama ve tedbirleri hayata geçirerek bu olumsuzlukları bertaraf etmek ülkenin ekonomik ve siyasal geleceği açısından büyük bir kazanım elde edilmesine katkı sağlayacaktır. Kamu ve özel sektör girişimciliğinin geliştirilmesine ve etkinliğinin arttırılmasına önemli katkılar sunacaktır. Görev ve yetki kargaşalarını ortadan kaldırarak daha hızlı karar alma ve uygulamaları hayata geçirme konusunda önemli bir adım atılmış olacaktır. Kısa vadede ek kaynaklar gerektirse de orta ve uzun vadede kaynak israfını azaltarak maliyet kazanımları ortaya koyacaktır.

Özel ve kamu girişimciliğın geliştirilmesi açısından ÷lke tarihinde iki defa uygulamaya konulmuş olan İşletmeler Bakanlığı hakkında maalesef yeterince bilimsel çalışmalar yapılmamıştır. Yapılan literatür taramasında bu konuda yapılmış sadece bir çalışmaya rastlanılmıştır. Bu kapsamda bir yapısal model önerisi sunulmasına ise hiç rastlanılmamıştır. Bu nedenle yapılan çalışma ilk yönüyle ikinci, diğır yönü ile de alanında ilk olma özelliğine sahiptir. Bu nedenle de literatürdeki çok önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

Çalışmanın bir tebliğ formatında olması nedeniyle birçok alt konu kısaca ele alınmak zorunda kalınmıştır. Bu nedenle ileride bu alt unsurlar ile ilgili daha detaylı yeni çalışmaların yapılması literatüre katkı sağlayacaktır. Yine öneri formatındaki bakanlık modellemesi çok daha teknik ve detaylı olarak ele alacak yeni çalışmaların yapılması bu alanda önemli kazanımlar ortaya koyacaktır.

KAYNAKLAR

- CANTILLON, Richard (1755), **Essai sur la Nature du Commerce en Général**, Fletcher Gyles Press, Paris.
- CHRISTENSEN, Tom ve LÆGREID, Per (2007), **Transcending New Public Management: The Transformation of Public Sector Reforms**, Ashgate Publishing, Farnham.
- EROĞUL, Cem (1990), **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, İmge Kitabevi, Ankara, 2. Baskı.
- HISRICH, Robert D. ve PETERS, Michael P. (1998), **Entrepreneurship**, McGraw-Hill Book Publisher, New York, Fourth Edition.
- HOOD, Christhopher (1991), “*A Public Management for All Seasons?*”, **Public Administration**, S.69(1), ss.3-19.
- KAZGAN, Haydar (1981), **Kamu iktisadi Teşebbüsleri: Gelişimi, Sorunları ve Çözüm Yolları**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti Yayınları, İstanbul.
- KEPENEK, Yakup (1990), **Türkiye’de Kamu İktisadi Teşebbüsleri: Gelişimi, Sorunları ve Özelleştirilmeleriyle**, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- KEYNES, J. Meynard (1936), **The General Theory of Employment, Interest, and Money**, Harcourt Brace Publishing, New York.
- KILIÇ ÖZKAYNAR, Gülnaz (2022), “*Ahilik Teşkilatı ve Kariyer Çapalarının Keşif Noktaları*”, **Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi**, S.5(2), ss.418-429.
- KIRZNER, Israel M. (1997), “*Entrepreneurial Discovery and the Competitive Market Process*”, **Journal of Economic Literature**, S.35(1), ss.60-85.
- MAZZUCATO, Mariana (2013), **The Entrepreneurial State: Debunking Public vs. Private Sector Myths**, Anthem Press, New York.
- MECEK, Gülsevil (2021), “*Türkiye’de KOBİ’lerin Teşvik Edilmesi ve Desteklenmesi*”, **Premium E-Journal of Social Sciences – PEJOSS**, S.5(11), ss.53-65.
- MECEK, Mehmet (2013), “*Kamu Kurumları ve Kamu İdarelerinin Tarihsel Süreç İçerisinde Girişimcilik Üzerine Etkileri*”, **Uluslararası Girişimcilik ve Kariyer Sempozyumu Bildiriler Kitabı** (Ed. Mehmet Marangoz, Kübra Karaosmanoğlu, Selda Tezören, Ümit Manat), 1-3 Aralık 2013 – Muğla, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayını, Muğla, ss.487-509.
- MECEK, Mehmet ve AKIN, Fehmi (2014), “*Kamu İdarelerinin Girişimcilik Aracı Olarak Kamu İşletmeleri*”, 6. Uluslararası Girişimcilik Kongresi Bildiriler Kitabı,

- 24-26 Nisan 2014 – Bişkek (Kırgızistan), Uluslararası Atatürk – Alatau Üniversitesi Yayını, Bişkek (Kırgızistan), ss.89-99.
- MECEK, Mehmet ve AKIN, Fehmi (2015), “*Türkiye’de Yerel Yönetimler Girişimciliği*”, **İdari ve Mali Açından Türkiye’de Yerel Yönetimler** (Ed. Mehmet Meccek, Mesut Doğan, Bekir Parlak), Bekad Yayınları, Antalya, ss.443-468.
- ÖVGÜN, Barış (2009), **Türkiye’de Kamu İktisadi Teşebbüsü Olgusu**, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayını, Ankara.
- ÖZMEN, Selahattin (1967), **Türkiye’de ve Dünyada İktisadi Devlet Teşekkülleri**, Sevinç Matbaası, Ankara.
- PETERS, B. Guy ve PIERRE, Jon (2003), **Handbook of Public Administration**, Sage Publications, Washington DC.
- POLLITT, Christopher ve BOUCKAERT, Geert (2011), **Public Management Reform: A Comparative Analysis - New Public Management, Governance, and the Neo-Weberian State**, Oxford University Press, Oxford.
- SAKINÇ, Süreyya (2012), **Yerel Yönetimler Maliyesi: Teori -Politika - Uygulama**, Orion Kitabevi, Ankara.
- SHANE, Scott ve VENKATARAMAN, Sankaran (2000), “*The Promise of Entrepreneurship as a Field of Research*”, **Academy of Management Review**, S.25(1), ss.217-226.
- SCHUMPETER, Joseph A. (1942), **Capitalism, Socialism and Democracy**, Harper & Brothers Publisher, New York.
- TÜGİAD (1993), **Ekonomik Kalkınmada Girişimciliğin Önemi ve Değişen Girişimcilik Nitelikleri**, TÜGİAD Yayını, İstanbul.
- USLU, Serdar ve ÖZEN AYTEMUR, Janset (2021), “*Türkiye’de Devlet İşletmeciliğinin İdare ve Kontrolünde İki Dönem Tek Aktör: İşletmeler Bakanlığı*”, **4. İşletme Tarihi Konferansı Bildiriler Kitabı** (Ed. Yasin Şehitoğlu), 15 Ekim 2021 – İstanbul, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayını, İstanbul, ss.26-36.
- 441 sayılı **Devlet Yatırım Bankası Hakkında Kanun** (21.03.1964 tarih ve 11662 sayılı Resmi Gazete).
- 5528 sayılı **İşletmeler Bakanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun** (16.02.1950 tarih ve 7434 sayılı Resmi Gazete).
- 1 sayılı **Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi** (10.07.2018 tarih ve 30474 sayılı Resmi Gazete).

1/1-1979 sayılı **Başbakanlık Tezkeresi** (15.02.1978 tarix və 16201 sayılı Rəsmi Gazetə).

154 sayılı **İşletmələr Bakanlığı Kuruluş və Görevləri Hakkında Kanun Tədarısı və Ekonomi və Bütçə Komissyonları Raporları** (15.12.1949 tarix və 154 sayılı (1/640) Rapor).

KAMU VE ÖZEL SEKTÖRDE KURUMSAL SESSİZLİK: YÖNETİMSEL YAKLAŞIMLAR VE ÇALIŞAN DAVRANIŞLARI ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ

Özge KOCAKULA¹²²

Mehmet MECEK¹²³

ÖZET

Kurumsal sessizlik, örgütsel iletişim dinamiklerinin en az ifade edilen ama en çok etkileyen boyutlarından biridir. Bu çalışma, kurumsal sessizlik olgusunu kamu ve özel sektör bağlamlarında karşılaştırmalı olarak ele alarak, literatürde eksik kalan sektörel farklılık temelli sessizlik analizine katkı sunmayı amaçlamaktadır. Alanyazında genellikle tekil sektör odaklı yürütülen çalışmaların aksine, bu araştırma, sessizlik türlerini bütüncül bir şekilde sınıflandırmakta ve bunların örgütsel yapı, liderlik anlayışı, kültürel normlar ve çalışan tutumları ile olan ilişkisini çok boyutlu olarak tartışmaktadır. Literatür taraması yöntemiyle gerçekleştirilen çalışmada, sessizlik davranışlarının bireysel değil, yapısal ve bağlamsal faktörlerin keşişiminde şekillendiği ortaya konmuştur. Kamu sektöründe sessizlik daha çok sistematik ve normatif nitelikler taşıırken; özel sektörde stratejik ve bireysel yönelimler öne çıkmaktadır. Bu çalışma, yalnızca kurumsal sessizliğin türlerine değil, aynı zamanda

122 Doç. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sultanhisar Meslek Yüksekokulu, ozgekocakula@adu.edu.tr, 0000-0001-9710-492X

123 Öğr. Gör., Afyon Kocatepe Üniversitesi Emirdağ MYO, meceklife@gmail.com, 0000-0001-7173-8254

sektörel koşulların bu türler üzerindeki biçimlendirici etkisine de ışık tutmakta ve bu yönüyle alana teorik bir katkı sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kurumsal Sessizlik, Kamu Yönetimi, Özel Sektör, Örgütsel Davranış, Liderlik.

ABSTRACT

Organizational silence remains one of the most underexplored yet impactful dimensions of workplace communication. This study addresses a critical gap in the literature by offering a comparative exploration of silence across public and private sector organizations. While most previous studies have treated organizational silence within isolated contexts, this research approaches the phenomenon through a multi-dimensional lens, analyzing silence types in relation to organizational structures, leadership styles, cultural norms, and employee behavior. Utilizing a systematic literature review methodology, the study reveals that silence is not merely a personal choice, but a reflection of broader contextual forces. The findings suggest that silence in the public sector is often institutionalized and norm-driven, whereas in the private sector it appears more strategic and individually motivated. By highlighting the sector-specific dynamics that shape different forms of silence, this study provides theoretical insight and practical relevance to ongoing discussions in organizational behavior and public management research.

Keywords: Organizational Silence, Public Administration, Private Sector, Organizational Behavior, Leadership.

1. GİRİŞ

Kurumlar, değişim ve öğrenme süreçlerini sürdürebilmek için çalışanlarının bilgi, görüş ve deneyimlerinden faydalanmaya ihtiyaç duyar. Ancak bu potansiyel çoğu zaman etkin biçimde kullanılamaz. Çalışanların yaşadıkları sorunları, gözlemlerini ya da geliştirme önerilerini dile getirmek yerine bilinçli olarak sessiz kalmayı tercih ettikleri durumlar, örgütsel düzeyde önemli bir engel olan **kurumsal sessizlik** (*organizational silence*) kavramını gündeme getirmektedir (Morrison & Milliken, 2000). Kurumsal sessizlik, çalışanların düşüncelerini, fikirlerini veya endişelerini sakladıkları ve kuruluş içinde iletişim ve katılım eksikliğine yol açtığı kolektif olguyu ifade eder. Çalışanların örgütsel sorunlar, aksaklıklar veya gelişim önerileri hakkında görüş ve düşüncelerini ifade etmekten kaçındıkları bir iletişim davranışı biçimi olarak tanımlanır (Morrison & Milliken, 2000). Bu sessizlik hali,

özellikle çalışanların üst yönetime karşı fikirlerini ifade etmekte tereddüt etmesi, örgütsel öğrenmeyi ve gelişimi doğrudan engeller (Tangirala & Ramanujam, 2008). Bu nedenle sessizlik olgusu yalnızca bireysel bir suskunluk durumu değil, aynı zamanda örgütsel kültürün, yönetim anlayışının ve liderlik tarzlarının şekillendirdiği yapısal bir iletişim sorunu olarak değerlendirilir (Detert & Edmondson, 2011). Bu olgu, örgütsel değişimin, öğrenmenin ve yenilikçiliğin önünde ciddi bir engel teşkil eder. İlk olarak Morrison ve Milliken'in (2000) kuramsal çerçevesinde yer bulan kavram, daha sonraki çalışmalarda çok boyutlu, çok aktörlü ve bağlamsal bir olgu olarak ele alınmıştır (Van Dyne, Ang & Botero, 2003; Brinsfield, 2013). Bu kavram, bireysel düzeyde bir fenomen olan çalışan sessizliğinden farklıdır (Kim & Wang, 2024). Örgütsel sessizliğin teorileri ve tanımları, araştırmacıların sessizliğin çeşitli boyutlarını ve türlerini tanımlamasıyla zaman içinde gelişmiştir.

Sessizlik davranışı, kimi zaman çalışanların çatışmadan kaçınma eğilimi (Pinder & Harlos, 2001), kimi zaman da örgüt içinde cezalandırıcı veya duyarsız liderlik biçimlerinin etkisiyle ortaya çıkabilir (Premeaux & Bedeian, 2003). Bireysel düzeyde korku, güvensizlik veya işe yönelik ilgisizlik gibi nedenlerden; örgütsel düzeyde ise otoriter yönetim anlayışı, hiyerarşik yapı, iletişim kanallarının kapalı olması veya adalet algısının zayıf olması gibi etkenlerden kaynaklanabilir (Van Dyne, Ang & Botero, 2003; Edmondson, 1999; Brinsfield, 2013). Sessizliğin yaygın olduğu örgütlerde hataların tekrarı, inovasyon eksikliği ve çalışan tükenmişliği gibi olumsuz sonuçlar ortaya çıkabilmektedir (Milliken, Morrison & Hewlin, 2003; Morrison, 2014). Çalışanlar genellikle sessiz kalmayı, kişisel çıkarlarını veya iş güvenliğini koruma stratejisi olarak benimserler (Pinder & Harlos, 2001). Bu bağlamda kurumsal sessizlik, bireysel düzeyde “quiescent” (pasif kabullenici) ve “acquiescent” (istem dışı kabullenici) türlere ayrılmıştır. Van Dyne ve arkadaşları (2003), sessizlik davranışını üç kategoriye ayırarak — *acquiescent silence* (kaçınma), *defensive silence* (korunma), ve *prosocial silence* (örgüte zarar gelmemesi için sessizlik) — farklı motivasyonları vurgulamıştır. Örgütsel düzeyde ise sessizliğin kökeni, özellikle otoriter liderlik tarzı (Detert & Edmondson, 2011), düşük psikolojik güven ortamı (Edmondson, 1999), ve dikey iletişim kanallarının kapalı olmasıyla ilişkilendirilir (Milliken et al., 2003). Sessizliğin hâkim olduğu örgütlerde çalışanlar, cezalandırılma, küçümsenme ya da dışlanma korkusuyla konuşmaktan kaçınırlar (Premeaux & Bedeian, 2003; Tangirala & Ramanujam, 2008).

Kurumsal sessizlik, örgütlerin sadece inovasyon kapasitesini değil, aynı zamanda etik karar alma süreçlerini ve çalışan refahını da doğrudan etkiler (Milliken et al., 2003; Kish-Gephart et al., 2009). Sessizliğin hâkim olduğu iş yerlerinde, hatalar tekrar edilmekte, öğrenme döngüsü kırılmakta ve psikolojik tükenmişlik artmaktadır (Morrison, 2014). Ayrıca, örgütsel adalet algısı düşük olan ortamlarda çalışanların sessizlik eğilimleri daha yüksektir (Chiaburu, Peng, & Oh, 2013). Liderlik tarzı, yöneticinin açıklığa verdiği önem ve örgütsel iklim, sessizliği doğrudan etkileyen faktörler arasındadır (Özkaynar & Öncül, 2019). Transformasyonel liderliğin psikolojik güven ortamını teşvik ederek sessizlik yerine “voice” davranışını artırdığı bulunmuştur (Detert & Burris, 2007). Öte yandan, otoriter ya da narsistik liderlik davranışları, sessizliği tetikleyen faktörler arasındadır (Vakola & Bouradas, 2005; Liang, Farh, & Farh, 2012). Bununla birlikte, sessizlik sadece “negatif” bir davranış değildir. Örgüt yararına düşünülerek yapılan “prosocial silence” türü, bazı durumlarda stratejik bir sessizlik anlamına gelebilir (Van Dyne et al., 2003; Morrison & Rothman, 2009). Bu nedenle sessizlik, bağlama bağlı olarak hem olumlu hem olumsuz sonuçlar doğurabilir.

Kamu ve özel sektörler arasında sessizlik davranışlarının ortaya çıkış biçimleri farklılık göstermektedir. Van Dyne ve arkadaşlarının (2003) geliştirdiği sessizlik sınıflandırmasına göre, çalışanlar farklı motivasyonlarla sessiz kalmaktadır. Bu sessizlik biçimlerinin ortaya çıkmasında liderlik tarzı, örgütsel iklim ve yönetsel değerler temel belirleyicilerdir (Vakola & Bouradas, 2005; Detert & Burris, 2007). Liderin açık iletişimi teşvik etmesi, çalışanların fikirlerini cezalandırılmadan dile getirebileceklerine dair bir güven ortamı oluşturması önemlidir (Edmondson, 1999). Ancak kamu sektöründe bu tür açıklık normlarının yerleşik olmaması, sessizliğin daha yapısal bir karakter kazanmasına neden olabilir (Milliken et al., 2003). Özel sektörde ise daha esnek iletişim kanalları bulunsa da işten çıkarma tehdidi veya itibar kaygısı sessizlik yaratabilmektedir (Morrison, 2014). Kamu sektöründeki katı hiyerarşi, bürokratik yapı ve politik etkiler, çalışanların sessiz kalma eğilimlerini artırırken (Miceli & Near, 1992; Park & Keil, 2009), özel sektörde performans baskısı, işten çıkarılma kaygısı ve rekabetçi atmosfer sessizlik motivasyonlarını güçlendirmektedir (Knoll & van Dick, 2013; Brinsfield, 2013).

Kurumsal sessizlik üzerine yapılan çalışmaların önemli bir bölümü özel sektör bağlamında yürütülmüştür. Ancak kamu sektörü ile özel sektör arasında yönetsel yapı, motivasyon mekanizmaları, hesap verebilirlik düzeyleri ve örgütsel kültür

bakımından ciddi farklar bulunmaktadır (Boyne, 2002; Rainey & Bozeman, 2000). Bu bağlamda, kamu sektöründe daha baskın olan hiyerarşik yapı, bürokrasi ve politik etkiler; çalışanların kendilerini ifade etmeleri önünde engel teşkil edebilmektedir (Miceli & Near, 1992; Park & Keil, 2009). Öte yandan, özel sektörde performans baskısı, iş güvencesi kaygısı ve yoğun rekabet ortamı benzer sessizlik davranışlarını farklı motivasyonlarla doğurabilmektedir (Knoll & van Dick, 2013; Brinsfield, 2013). Bu bağlamda çalışanların neden ve nasıl sessiz kaldıklarını anlamak için kurumsal sessizliğin kamu ve özel sektör bağlamında karşılaştırmalı olarak ele alınması hem teorik hem de pratik açılardan önemli bir boşluğu ortaya koymaktadır. Özellikle liderlik tarzları, psikolojik güven ortamı ve örgütsel adalet algısı gibi yönetsel faktörlerin bu bağlamda nasıl farklılaştığı sorusu, çalışmanın odak noktasını oluşturmaktadır (Detert & Edmondson, 2011; Tangirala & Ramanujam, 2008).

Bu çalışma, kurumsal sessizlik literatürünü kamu ve özel sektör bağlamlarında yönetsel yaklaşımlar ve çalışan davranışları açısından karşılaştırmalı olarak incelemeyi amaçlamaktadır. Literatür taraması yöntemiyle yürütülecek olan bu çalışmada özellikle şu sorulara yanıt aranacaktır;

- Kurumsal sessizlik, kamu ve özel sektör örgütlerinde hangi yapısal faktörlerle ortaya çıkmaktadır?
- Liderlik tarzları, örgütsel adalet ve psikolojik güven gibi faktörler bu bağlamlarda nasıl farklılaşmaktadır?
- Sessizliğin sonuçları kamu ve özel sektörde ne tür farklılıklar göstermektedir?

Bu karşılaştırmalı yaklaşım, yöneticilere ve politika yapıcılara kurumsal sessizlikle başa çıkma stratejileri geliştirme konusunda daha bütüncül bir bakış açısı sunmayı hedeflemektedir.

2. KURAMSAL ÇERÇEVE

Sessizlik, insanlık tarihi boyunca bireysel, toplumsal ve kültürel bağlamlarda farklı anlamlar taşısa da (Kocakula, 2020), örgütsel davranış literatüründe sistematik biçimde ele alınması görece yeni bir olgudur. Örgütlerde sessizlik, yalnızca bireylerin pasifliğiyle açıklanamayacak kadar karmaşık, çok boyutlu ve bağlamsal bir davranıştır. Bu doğrultuda “kurumsal sessizlik” kavramı, çalışanların

örgütsel sorunlara, liderliğe, uygulamalara ya da işleyişe yönelik düşüncelerini, önerilerini veya eleştirilerini dile getirmekten bilinçli olarak kaçınmalarını ifade eder ve ilk kez Morrison ve Milliken (2000) tarafından kuramsal bir çerçeveye oturtulmuştur. Bu yaklaşıma göre kurumsal sessizlik, bireysel düzeydeki korkuların ötesinde, örgütün liderlik anlayışı, yapısal özellikleri, hiyerarşik düzeni ve iletişim kültürüyle iç içe geçen sistemsel bir iletişim problemidir. Sessizlik, burada yalnızca bireylerin suskunluğu değil, aynı zamanda örgüt içindeki güç dinamiklerinin, normların ve ilişkilerin de bir sonucudur. Morrison ve Milliken'in modelinde özellikle liderlerin geri bildirimine açık olmaması, cezalandırıcı tepki verme olasılığı, üst-alt statü farklarının belirginliği ve çalışanların katkılarının değersizleştirilmesi gibi etmenlerin, sessizlik kültürünün kurumsallaşmasına zemin hazırladığı ifade edilmektedir. Bu bakış açısı, Hirschman'ın (1970) "exit-voice-loyalty" modelinin ötesine geçerek, örgütten çıkmadan veya açıkça ses vermeden gösterilen bir uyum ve direnç biçimi olarak sessizliği teorileştirmiştir.

Kurumsal sessizliğin literatürdeki gelişimi, bu davranış biçiminin tek bir neden ya da form üzerinden açıklanamayacağını ortaya koymuş ve araştırmacılar zamanla sessizlik davranışını farklı türlerde sınıflandırma yoluna gitmişlerdir. En çok kabul gören sınıflama Van Dyne, Ang ve Botero (2003) tarafından önerilmiş ve bu sınıflama sessizlik motivasyonuna dayalı üç kategori üzerinden yapılandırılmıştır. Bunlar; *savunmacı sessizlik*, *ilgisiz (apathetic) sessizlik* ve *yarar sağlayan (prososyal) sessizlik*dir. Savunmacı sessizlik, çalışanların cezalandırılma veya dışlanma gibi tehdit algıları nedeniyle fikirlerini gizlemesiyle ortaya çıkar. Bu tür davranışın psikolojik güvenin düşük olduğu, otoriter liderliğin baskın olduğu örgütlerde yaygın olduğu saptanmıştır (Edmondson, 1999). İlgisiz sessizlik ise çalışanların örgütsel süreçlere karşı umursamazlık, duygusal kopukluk ya da tükenmişlik nedeniyle iletişime katılmaması durumudur. İş doyumunun düşük olduğu, anlamın kaybolduğu ve katkı hissinin zayıf olduğu bağlamlarda sıklıkla görülür (Brinsfield, 2013). Yarar sağlayan sessizlik ise örgüt veya bireylerin zarar görmesini önlemek amacıyla bilgi saklamaya dayanır; bu yönüyle diğer türlerden farklı olarak niyet bakımından yapıcı olabilir ve genellikle etik kaygılarla ilişkilendirilir. Sonraki araştırmalar bu sınıflamayı daha da ayrıntılandırmıştır. Knoll ve van Dick (2013), yukarıdaki üç tipe ek olarak "fırsatçı sessizlik" (*opportunistic silence*) adını verdikleri yeni bir kategori önermiştir. Bu türde çalışanlar, kişisel çıkarlarını korumak ya da başkalarının zararına olacak şekilde bilgi paylaşımını

bilinçli olarak engellemekte, örneğin terfi rekabetinde avantaj elde etmek için bilgi saklamaktadır. Brinsfield (2013) ise sessizliğin çok boyutlu bir yapıya sahip olduğunu ve davranışsal niyetlere dayalı olarak daha hassas ölçüm araçlarıyla değerlendirilmesi gerektiğini öne sürerek literatürde ölçek geliştirme çalışmaları gerçekleştirmiştir. Böylece kurumsal sessizlik, yalnızca edilgen bir direnç ya da korku davranışı değil, örgütsel iklim, kişilik özellikleri ve liderlik etkileşimiyle biçimlenen sosyal bir iletişim stratejisi olarak kavranmıştır.

Tablo 1. Sessizlik Türleri ile İlişkili Faktörler

Sessizlik Türü	Bireysel Faktörler	Yapısal Faktörler	Yönetsel Faktörler
Savunmacı	Kaygı, düşük özgüven, geçmişte olumsuz deneyim	Katı hiyerarşi, ceza kültürü, kapalı iletişim	Otoriter liderlik, cezalandırıcı geri bildirim
İlgisiz	Tükenmişlik, örgütsel yabancılaşma	Tekrarlayan işler, anlam yitimi, yüksek stres	İlgisizlik, şeffaf olmayan yönetim, düşük tanıma
Yarar sağlayan	Empati, öz-denetim, aidiyet duygusu	Güvene dayalı ilişkiler	Etik liderlik, açıklık ve sorumluluk kültürü

Kaynak: Tablo yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Kurumsal sessizliğin ortaya çıkmasında etkili olan nedenler, bireysel, yönetsel ve yapısal faktörlerin etkileşimiyle açıklanmaktadır. Bireysel düzeyde özgüven eksikliği, geçmişte yaşanmış olumsuz deneyimler, cezalandırılma korkusu, kişilik yapısı ve örgütsel kimlik duygusunun zayıflığı gibi nedenler öne çıkmaktadır. Yönetsel düzeyde ise otoriter liderlik tarzları, iletişime kapalı yöneticiler, adaletsiz uygulamalar, çalışanların katkılarının dikkate alınmaması gibi faktörler sessizliği beslemektedir. Yapısal düzeyde ise örgüt içindeki hiyerarşinin sertliği, geri bildirim sınırlılığı, katılımcı yönetim eksikliği, bürokratik engeller ve örgütsel değişime karşı direnç önemli nedenler arasında yer almaktadır. Ampirik bulgular bu değerlendirmeleri desteklemektedir. Örneğin Milliken, Morrison ve Hewlin (2003), çalışanların önemli bir bölümünün yöneticilerinin olumsuz tepkilerinden korktuğu için fikirlerini dile getirmediğini belirtirken; Detert ve Edmondson (2011), çalışanların “konuşmanın yersiz olduğunu varsayarak” sessizliği tercih ettiklerini göstermiştir. Yunanistan bağlamında yürütülen bir çalışmada Vakola ve Bouradas

(2005), otoriter liderliğin ve zayıf iletişim ikliminin sessizliğin temel belirleyicileri arasında yer aldığını saptamışlardır. Türkiye bağlamında ise Çınar ve Karcioğlu (2015), kurumsal sessizliğin örgütsel vatandaşlık davranışını azalttığını ve örgütsel bağlılıkla negatif ilişki içinde olduğunu ortaya koymuştur.

Sessizlik yalnızca nedenleriyle değil, sonuçlarıyla da örgütsel performans, etik kültür ve çalışan refahı açısından ciddi etkiler barındırmaktadır. Morrison ve Milliken (2000), kurumsal sessizliği “örgütsel miyopi” olarak adlandırmakta ve bu durumun örgütlerin kendi hatalarını görememelerine, öğrenme süreçlerinin zayıflamasına ve değişime karşı direnç oluşmasına neden olduğunu belirtmektedir. Sessizlik ortamlarında, inovatif fikirler bastırılmakta, örgüt içi sorunlar dile getirilmediği için çözümsüz kalmakta ve hata tekrarı artmaktadır. Yıldız’ın (2021) özel sektör çalışanları üzerinde yaptığı çalışmada, sessizlik davranışının iş doyumunu olumsuz etkilediği ve duygusal tükenmişliği artırdığı bulunmuştur. Kish-Gephart ve arkadaşları (2009), sessizliğin etik dışı uygulamaların görünmez kalmasına ve sürdürülebilir hale gelmesine neden olduğunu vurgulamışlardır. Bu bağlamda, kurumsal sessizliğin karşısı olan seslilik (*voice*) davranışı, örgütlerin gelişimi ve sürdürülebilirliği açısından kritik bir önem taşımaktadır. Seslilik, çalışanların örgüte yönelik fikir, öneri ve eleştirilerini yapıcı biçimde ifade etmeleri anlamına gelir ve açık iletişime dayalı liderlik tarzlarının etkisiyle gelişmektedir (Morrison, 2011). “En arkaik duyulardan biri olan sesin, toplumsallığın sınırlarını belirlemek gibi mekân kurucu bir işlevi vardır. Bu nedenle sese egemen olabilen örgütler, toplumsallığın sınırlarını kendi açılarından yönetilebilir boyutlarda çizerek sesi kendi denetimlerine alırlar” (Kocakula, 2020: 170). Bu doğrultuda yapılan araştırmalar dönüşümcü, destekleyici ve etik liderlik biçimlerinin seslilik davranışını artırdığını; otoriter ve cezalandırıcı yönetim yaklaşımlarının ise sessizlik kültürünü derinleştirdiğini doğrulamıştır (Detert & Burris, 2007; Liang et al., 2012). Dolayısıyla kurumsal sessizlik ve seslilik, örgütsel sağlığı belirleyen iki uç davranış biçimi olarak değerlendirilmeli; çalışanların sesini duyurabilecekleri güvenli, adil ve katılımcı ortamların inşası yönetsel bir öncelik olarak ele alınmalıdır.

3. KAMU VE ÖZEL SEKTÖR AÇISINDAN SESSİZLİĞİN DİNAMİKLERİ

3.1. Kamu Sektöründe Kurumsal Sessizlik

Kurumsal sessizlik olgusu, kamu sektöründe özel sektöre kıyasla daha sistematik ve kalıcı biçimde örgütlenme eğilimi göstermektedir. Bu durum, kamu kurumlarının sahip olduğu yapısal ve kültürel özelliklerden, mevzuata dayalı işleyişten ve yönetsel karar alma süreçlerinin doğasından kaynaklanmaktadır. Literatürde kamu sektörü, özellikle bürokratik yapılanma, katı hiyerarşik örgüt yapıları, siyasi müdahaleye açıklık ve sınırlı katılım imkânı gibi faktörler nedeniyle, çalışanların düşüncelerini açıkça ifade etmelerini engelleyen yapısal koşullara sahip bir alan olarak tanımlanmaktadır (Milliken et al., 2003; Vakola & Bouradas, 2005).

Kamu örgütleri çoğunlukla **rasyonel-bürokratik yapılar** olarak organize edilmiştir. Bu yapılar, kuralcılık, mevzuata sıkı bağlılık ve formaliteye dayalı süreçlerle tanımlanır. Bu özellikler, karar alma süreçlerinde katılımı sınırlamakta ve çalışanların yalnızca kendilerine verilen görevleri yerine getirmeye odaklandığı bir çalışma iklimi yaratmaktadır. Weberyen anlamda bürokratik sistemler, öngörülebilirliği ve düzeni sağlamaya hizmet etse de modern kamu yönetimi bağlamında bu yapıların yenilikçilik, öğrenme ve çalışan sesliliği açısından olumsuz sonuçlar doğurduğu ileri sürülmektedir (Pugh et al., 1968; Milliken & Morrison, 2003). Özellikle karmaşık hiyerarşik katmanların ve aşırı kuralcılığın hâkim olduğu yapılarda, çalışanların fikirlerini ifade etmeleri bürokratik bariyerlere takılmakta ya da yönetsel “filtrelerden” geçerken etkisini yitirmektedir.

Kamu sektöründeki **hiyerarşi, mevzuat baskısı ve siyasi etkiler**, kurumsal sessizliği pekiştiren diğer temel faktörlerdir. Hiyerarşik yapıların katılığı, çalışanların üst yönetimle doğrudan iletişimini sınırlamakta ve karar alma süreçlerinden dışlanmış hissetmelerine neden olmaktadır (Edmondson, 1999). Mevzuata dayalı yönetim biçimi ise, inisiyatif alma ve yaratıcı çözüm önerme davranışlarını baskılamaktadır. Bunun yanında, kamu kurumlarının siyasi otoriteye bağlılığı ve yöneticilerin siyasal referanslarla atanması gibi uygulamalar, çalışanların fikir beyanında bulunmaları durumunda politik olarak yanlış anlaşılma ya da dışlanma kaygısı taşımalarına neden olabilmektedir (Demirel & Seçkin, 2021). Bu durum, özellikle politik istikrarın düşük olduğu ortamlarda yöneticilerde olduğu kadar

çalışanlarda da “risk almaktan kaçınma” davranışını pekiştirmekte; bu bağlamda yönetsel karar alma süreçleri “kapalı kapılar ardında” şekillenmektedir.

Kamu çalışanları açısından bu koşullar, **otosansür** uygulamalarını yaygınlaştırmakta ve fikirlerin henüz dile getirilmeden bastırılmasına yol açmaktadır. Çalışanlar, kurum içi fikir ayrılıklarını dile getirmenin kariyer açısından risk oluşturacağı ya da yönetsel cezaya dönüşebileceği algısına sahiptir. Bu nedenle ifade özgürlüğü, yalnızca yasal düzlemde güvence altına alınmış bir hak olarak kalmakta, pratikte ise çeşitli normatif baskılar nedeniyle kullanılmamaktadır (Pinder & Harlos, 2001). Bu bağlamda kamu sektöründe kurumsal sessizlik, bireysel suskunluk değil, yapısal olarak teşvik edilen ve yönetsel olarak yeniden üretilen bir örgütsel davranış biçimi hâline gelmektedir.

Kamuya özgü örgütsel kültür, sessizlik davranışlarının normatif olarak içselleştirilmesine yol açmaktadır. Emir-komuta zincirine dayalı yönetim anlayışı, karar alma süreçlerinin merkezileşmesi ve ast-üst ilişkilerinin hiyerarşik yapısı, sessizliği bir tür “uyum” göstergesi hâline getirmektedir (Vakola & Bouradas, 2005). Bu bağlamda kamu çalışanı, örgütsel sadakati ve meslek etiğini sessizlikle özdeşleştirme eğilimindedir. Literatürde kamu sektöründe “proaktif çalışan davranışı”nın özel sektöre kıyasla daha düşük düzeyde olduğu, bunun da yönetsel destek eksikliği ve riskten kaçınma kültüründen kaynaklandığı belirtilmiştir (Tangirala & Ramanujam, 2008).

Liderlik tarzları, kamu kurumlarında sessizlik davranışlarının biçimlenmesinde belirleyici bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Otoriter liderlik tarzının yaygınlığı, yöneticilerin çalışanlardan yalnızca itaat beklmeleri ve geri bildirimi kişisel eleştiri olarak algılamaları, sessizlik kültürünü güçlendirmektedir (Demirel & Seçkin, 2021). Ancak etik liderlik, güçlendirici liderlik ve açık iletişimi teşvik eden yönetsel yaklaşımlar, kamu kurumlarında dahi sessizlik davranışlarını azaltma potansiyeline sahiptir (Hassan et al., 2019). Özellikle psikolojik güvenin sağlandığı ortamlarda kamu çalışanlarının fikirlerini ifade etme eğiliminin arttığı gözlemlenmektedir.

Bu çerçevede literatür, kamu sektöründe kurumsal sessizliğin çok boyutlu nedenlere dayandığını ve bu sessizliğin bireysel düzeyde yalnızlık, tükenmişlik ve memnuniyetsizlikle; örgütsel düzeyde ise öğrenme, inovasyon ve hizmet kalitesinde azalma ile sonuçlandığını ortaya koymaktadır (Milliken et al., 2003; Yıldız, 2021). Türkiye bağlamında yapılan çalışmalar da kamu kurumlarında sessizlik düzeyinin

özel sektöre göre daha yüksek olduğunu göstermektedir (Çınar & Karcıoğlu, 2015). Sonuç olarak, kamu kurumlarının iç iletişim yapılarında şeffaflık, liderlik tarzlarında etik yaklaşım ve çalışan katılımını teşvik eden yönetsel mekanizmalar geliştirilemediği sürece, sessizlik kültürü varlığını sürdürecektir.

3.2. Özel Sektörde Kurumsal Sessizlik

Kurumsal sessizlik, yalnızca kamu sektöründe değil, özel sektörde de farklı biçimlerde ve nedenlerle ortaya çıkmakta; ancak kamu sektöründen farklı olarak daha esnek ve rekabetçi yapılar içinde şekillenmektedir. Özel sektör örgütlerinde sessizlik genellikle yapısal katılıktan ziyade, rekabet baskısı, performans odaklılık, iş güvencesizliği ve bireycilik temelli örgüt kültürleri ile ilişkilidir. Bu bağlamda özel sektörde sessizlik, çoğu zaman çalışanın bireysel çıkarlarını, kariyer hedeflerini ve kurumdaki konumunu koruma içgüdüsünden kaynaklanan bir iletişim stratejisine dönüşebilmektedir (Brinsfield, 2013).

Özel sektör organizasyonları, kamuya kıyasla daha yatay yapılanmalara ve daha hızlı karar alma mekanizmalarına sahip olsalar da bu esneklik her zaman çalışanların seslerini özgürce ifade edebilecekleri anlamına gelmemektedir. Literatürde özel sektörde sessizliğe yol açan en temel nedenlerden biri, **iş güvencesinin zayıflığı** ve **yüksek performans beklentisidir**. Çalışanlar, performanslarının değerlendirme süreçlerine doğrudan etkisi olduğu ortamlarda, yönetime yönelik eleştirilerde bulunmayı riskli görerek sessiz kalmayı tercih etmektedir (Tangirala & Ramanujam, 2008). Bu durum özellikle kısa vadeli kârlılık hedeflerinin baskın olduğu, insan kaynakları politikalarının stratejik olmaktan ziyade operasyonel düzeyde kaldığı kurumsal yapılarda yaygındır. Ayrıca özel sektör çalışanları arasında yaygın olan **rekabet kültürü** ve bireysel başarı odaklılık, iş arkadaşlarıyla bilgi paylaşımı ya da sorunlara kolektif çözüm üretme davranışlarını sınırlandırmakta; bu da sessizlik davranışlarını artırmaktadır. Knoll ve van Dick (2013) tarafından tanımlanan “fırsatçı sessizlik” türü, özel sektör bağlamında daha sık karşılaşılan bir sessizlik biçimidir. Bu sessizlik, bireylerin bilgi paylaşmaktan özellikle kaçındığı, kendi kariyer avantajlarını korumak adına bilinçli sessizlik stratejileri geliştirdikleri durumları ifade eder.

Özel sektörde sessizlik davranışlarını etkileyen bir diğer önemli unsur, **örgütsel bağlılık ve anlamlılık duygusudur**. İşin anlamlı bulunmadığı, bireyin

kendi katkısının dəğərli görülmediğı ya da etik olarak sorguladığı ortamlarda, çalışanların ilgisiz (apathetic) sessizlik davranışlarına yöneldiğı gözlemlenmektedir. Brinsfield (2013), bu tür sessizlik davranışlarının örgütsel yabancılaşma, duygusal tükenmişlik ve düşük iş tatmini ile yakından ilişkili olduğunu belirtmiştir. Örgütsel adaletin ve şeffaflığın eksik olduğu özel sektör yapılarında, özellikle orta kademe yöneticiler, yukarıya dönük iletişimde risk almadıkları için “yatay sessizlik” kalıpları oluşmakta, sorunlar yalnızca sınırlı düzeyde dile getirilmektedir (Detert & Edmondson, 2011). Bununla birlikte özel sektörde sessizlik davranışlarını azaltan dinamiklerin, kamu sektörüne kıyasla daha görünür ve erişilebilir olduğu da söylenebilir. Literatür, dönüşümcü liderlik, destekleyici liderlik ve psikolojik güven ortamının özel sektör örgütlerinde sessizlik yerine seslilik (voice) davranışlarını teşvik ettiğini göstermektedir (Detert & Burris, 2007; Liang et al., 2012). Özellikle açık kapı politikaları, fikir geliştirme platformları, geri bildirim kültürü ve yenilikçi düşünceye değər veren yönetim yaklaşımları, özel sektörde çalışanların kendilerini ifade etmeleri için zemin oluşturmaktadır. Bu tür ortamlar, savunmacı sessizlik eğilimini kırmakta ve prososyal seslilik davranışlarını artırmaktadır (Morrison, 2011).

Türkiye bağlamında yapılan çalışmalar, özel sektörde sessizlik düzeyinin kamuya göre daha düşük olduğunu göstermekle birlikte, sessizlik davranışlarının biçimi ve nedeni açısından anlamlı farklar bulunduğunu ortaya koymuştur. Örneğin Yıldız (2021), özel sektörde çalışan bireylerde sessizlik davranışının daha çok ilgisizlik ve duygusal tükenmişlikten kaynaklandığını; performans baskısı altında çalışanların örgütle duygusal bağ kurma ihtiyacının zayıfladığını belirtmiştir. Öte yandan Demirel ve Seçkin (2021), özel sektör çalışanlarının liderlerine duyduğu güvenin, fikir paylaşımı üzerindeki etkisini vurgulamış; etik liderliğin varlığında çalışanların sessizlik yerine seslilik sergilediklerini saptamıştır. Sonuç olarak özel sektörde kurumsal sessizlik, kamu sektöründeki gibi kurumsallaşmış bir norm değil, daha çok bireysel stratejiye dayalı bir davranış biçimi olarak değerdendirilmektedir. Ancak bu durum, özel sektörün sessizlikten bağışık olduğu anlamına gelmemektedir. Liderlik tarzlarının açıklık ve katılımı desteklediğı, çalışanların psikolojik güven içinde oldukları ve örgütsel destek algısının yüksek olduğu kurumlarda sessizlik önemli ölçüde azalmakta; tersi durumlarda ise sessizlik, rekabetin ve güvencesizliğin gölgesinde yeniden üretilmektedir.

4. KAMU VE ÖZEL SEKTÖRDE KURUMSAL SESSİZLİK: KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ

Kurumsal sessizlik, kamu ve özel sektör bağlamlarında farklı biçimlerde ortaya çıkan ve farklı nedenlerle sürdürülebilir çok boyutlu bir örgütsel davranış biçimidir. Her iki sektörde de sessizlik çalışanların fikir, öneri veya eleştirilerini ifade etmekten kaçındığı ortak bir olgu olsa da bu sessizliğin arkasındaki yapısal, yönetsel ve psikolojik dinamikler sektörel bağlama göre önemli ölçüde farklılaşmaktadır. Bu farklılıklar, örgütlerin işleyiş biçimlerinden liderlik anlayışlarına, çalışan beklentilerinden kurumsal normlara kadar pek çok faktörün etkisiyle şekillenmektedir.

Kamu sektöründe kurumsal sessizlik, büyük ölçüde yapısal katılığa ve normatif düzenlemelere dayalı olarak kurumsallaşmış bir nitelik taşır. Bürokratik yapının hâkimiyeti, katı hiyerarşik düzen, mevzuat odaklı yönetim anlayışı ve siyasi etkiler, kamu çalışanlarının ifade özgürlüğünü sınırlayan başlıca etkenlerdir. Bu ortamda sessizlik, çoğu zaman savunmacı nitelik taşır; çalışanlar olası yaptırımlardan ya da yanlış anlaşılma riskinden korunmak amacıyla sessiz kalmayı tercih ederler. Özellikle yönetsel şeffaflık eksikliği, fikirlerin üst yönetim tarafından duyulma olasılığını azaltmakta ve çalışanlar arasında otosansür davranışlarını yaygınlaştırmaktadır. Sessizlik bu yönüyle, yalnızca bireysel değil, aynı zamanda yapısal olarak üretilen bir davranış biçimi hâline gelmektedir.

Özel sektörde ise sessizlik daha çok bireysel motivasyonlara, performans baskısına ve iş güvencesi kaygılarına dayalı olarak ortaya çıkmaktadır. Rekabet odaklı iş ortamlarında, çalışanlar eleştirel görüşlerini dile getirmenin kariyerlerini riske atabileceğine inanmakta ve bu nedenle ya savunmacı sessizliği tercih etmekte ya da ilgisiz sessizlik biçimlerine yönelmektedir. Ayrıca bireysel başarı ve performans değerlendirmelerinin ön planda olduğu yapılarda, bilgi paylaşımı yerine stratejik sessizlik davranışları (örneğin fırsatçı sessizlik) daha sık gözlemlenmektedir. Ancak özel sektör yapılarının daha yatay ve esnek olması, aynı zamanda dönüşümcü ve destekleyici liderliğin daha yaygın biçimde uygulanabilmesi, sessizlik yerine sesliliği teşvik eden ortamların oluşturulmasına da olanak tanımaktadır.

Tablo 2. Farklı Kriterlere Göre Kamu ve Özel Sektörde Kurumsal Sessizlik

Kriter	Kamu Sektörü	Özel Sektör
Sessizlik Türlerinin Yaygınlığı	Savunmacı, ilişkisel	İlgisiz, fırsatçı, savunmacı
Sessizliğin Temel Nedenleri	Hiyerarşi, mevzuat, siyasi baskı, otosansür	Performans baskısı, güvencesizlik, rekabet
Yapısal Özellikler	Bürokratik, kuralcı, merkeziyetçi	Esnek, rekabetçi, performans odaklı
Liderlik Tarzları	Otoriter, kapalı, geleneksel	Dönüşümcü, destekleyici (değişken)
İfade Etme Risk Algısı	Yüksek – politik ve hiyerarşik risk	Orta – kariyer ve performans kaygısı
Örgütsel Kültür	Normatif uyum, sadakat vurgusu	Bireysel başarı, sonuç odaklılık
İfade Edilmeyen Bilginin Niteliği	Yönetim eleştirisi, yapısal sorunlar	Yenilikçi fikirler, performans eleştirileri
Sesliliği Teşvik Eden Faktörler	Etik liderlik, katılımcı yönetim, yönetsel şeffaflık	Psikolojik güven, etik iklim, geri bildirim sistemleri

Kaynak: Tablo yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Her iki sektörde de liderlik tarzı belirleyici bir değişken olarak öne çıkmaktadır. Otoriter ve kapalı liderlik tarzları, kamu sektöründe daha baskın olup sessizliğin pekişmesine neden olurken; özel sektörde liderlik tarzları kurumdan kuruma değişebilmekte ve yer yer çalışanların seslerini duyurabilecekleri daha açık iletişim ortamları sağlanabilmektedir. Etik liderlik, psikolojik güven, örgütsel destek ve adalet algısı gibi değişkenler ise her iki sektörde de sessizlik davranışlarının zayıflaması ve çalışanların daha açık biçimde iletişime geçmesi açısından koruyucu faktörler olarak değerlendirilmektedir.

Bu karşılaştırmalı çerçevede, kurumsal sessizliğin kamu sektöründe daha sistematik, normatif ve yapısal; özel sektörde ise daha bireysel, stratejik ve rekabet odaklı nedenlerle ortaya çıktığı görülmektedir. Kamu sektöründe sessizlik, genellikle statükoyu koruyan, değişim ve inovasyonu engelleyen bir direnç biçimi olarak görünürken; özel sektörde sessizlik çoğunlukla görünmeyen bir kopuş, örgütsel bağlılıktaki zayıflama veya kişisel stratejilere dayalı bir koruma davranışı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu farklılıklar, sessizlikle mücadele stratejilerinin de sektörel bağlama özgü biçimde tasarlanması gerektiğine işaret etmektedir. Kamu

sektöründe daha fazla yönetsel şəffaflıq, katılımcı karar alma mexanizmaları və etik liderlik uygulamaları öncelikli müdahale alanları olarak belirirken; özel sektörde çalışan bağlılığını artırmaya yönelik uygulamalar, iş güvencesine dair algının güçlendirilmesi ve performans odaklılıkla insan odaklılığın dengelenmesi önemli stratejiler arasında yer almaktadır. Tablo 3, temel değişkenler açısından kamu ve özel sektörde yürütülmüş olan araştırmaları farklı bağlamlarda ortaya çıkan bulgular üzerinden değerlendirmektedir.

Tablo 3. Kurumsal Sessizlik Üzerine Çalışmalar

Yazar(lar) ve Yıl	Araştırma Bağlamı	Temel Değişkenler	Sektör	Temel Bulgular	Ülke
Hassan et al. (2019)	Kamu kurumları	Güçlendirici liderlik, çalışan sessizliği	Kamu	Güçlendirici liderlik, sessizliği azaltır; güven ortamı belirleyici	ABD
Pacheco & Webber (2016)	Literatür taraması	Psikolojik güvenlik, örgütsel sessizlik	Genel	Psikolojik güvenlik, sessizliği azaltan kilit faktördür	Çoklu
Çınar & Karcioğlu (2015)	Erzurum'daki kamu ve özel kuruluşlar	Örgütsel vatandaşlık davranışı, sessizlik	Karma	Sessizlik arttıkça ÖVD azalıyor	Türkiye
Yıldız (2021)	Spor merkezleri (özel sektör)	İş tatmini, iş performansı, sessizlik	Özel	Sessizlik iş tatmini ve performansı olumsuz etkiliyor	Türkiye
Karabay & Koyuncu (2020)	Kamu kuruluşları	İnovasyon, sessizlik	Kamu	Sessizlik, yenilikçi davranışları engelliyor	Türkiye
Leeman (2023)	Karşılaştırmalı analiz	Değişime direnç, sessizlik	Kamu vs. Özel	Kamu sektöründe direnç daha yüksek; özelde sessizlik rekabete bağlı	İngiltere
Demirel & Seçkin (2021)	Belediyelerde saha araştırması	Etik liderlik, sessizlik	Kamu	Etik liderlik sessizlikle negatif ilişkili	Türkiye

Kaynak: Tablo yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

4.1. Sessizlik Türlerine Göre Kamu ve Özel Sektör Karşılaştırması

Kurumsal sessizlik kavramı, sadece bireylerin fikirlerini ifade etmeme davranışıyla sınırlı olmayan, aynı zamanda bu davranışın altında yatan psikolojik, yapısal ve yönetsel nedenlerin çeşitliliğiyle şekillenen karmaşık bir olgudur. Literatürde sessizlik farklı şekillerde sınıflandırılmış; bu sınıflamalar çalışanların sessiz kalma motivasyonlarına göre çeşitlenmiştir. Sessizliğin türlerine ilişkin bu farklılıklar, aynı zamanda örgütlerdeki yönetim tarzı, örgütsel iklim ve yapısal koşullarla da yakından ilişkilidir. Aşağıdaki tablo, kurumsal sessizlik literatüründe sıkça atıf yapılan üç temel sessizlik türü -savunmacı, ilgisiz ve yarar sağlayan (prososyal) sessizlik- üzerinden yürütülen çalışmaları, tematik olarak özetlemektedir. Bu tematik sınıflama, her bir sessizlik türünün hangi bireysel, yapısal ve yönetsel koşullar altında öne çıktığını, bu sessizlik biçimlerinin sonuçlarını ve örgütlerdeki etkilerini görselleştirmek amacıyla yapılandırılmıştır.

Tablo 4. Sessizlik Türlerine Göre Tematik Literatür Özeti Tablosu

Yazar(lar) ve Yıl	Sessizlik Türü	Temel Değişkenler	Sektör	Temel Bulgular	Ülke
Van Dyne et al. (2003)	Savunmacı Sessizlik	Korku, liderlik tarzı	Genel	Çalışanlar cezalandırılma korkusuyla bilgi saklar	ABD
Brinsfield (2013)	İlişkisel Sessizlik	Sosyal çatışmalar, iletişim bariyerleri	Genel	Takım içi ilişkiler zayıfsa sessizlik artar	ABD
Knoll & van Dick (2013)	İlgisizlik Sessizliği	İşe yabancılaşma, örgütsel bağlılık	Genel	Düşük bağlılık, ilgisizlik temelli sessizliği artırır	Almanya
Çınar & Karcıoğlu (2015)	Savunmacı ve İlişkisel Sessizlik	Lider desteği, örgütsel adalet	Kamu & Özel	Kamu çalışanlarında savunmacı sessizlik daha yaygın	Türkiye
Demirel & Seçkin (2021)	Savunmacı Sessizlik	Etik liderlik, psikolojik güven	Kamu	Etik liderlik, savunmacı sessizliği azaltır	Türkiye
Yıldız (2021)	İlgisizlik Sessizliği	İş tatmini, tükenmişlik	Özel	Düşük iş tatmini ilgisizliği artırıyor	Türkiye
Leeman (2023)	Tüm Türler	Kurumsal yapı, değişim algısı	Kamu & Özel	Kamu sektöründe savunmacı sessizlik baskın, özelde ilgisizlik daha belirgin	İngiltere

Kaynak: Tablo yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Tablodan elde edilen bilgiler, sessizlik türlerinin hem içerik hem de bağlam açısından belirgin farklılıklar taşıdığını açıkça ortaya koymaktadır. **Savunmacı sessizlik**, düşük psikolojik güven, cezalandırıcı liderlik ve otoriter yönetim gibi yapısal ve yönetsel faktörlerle tetiklenmekte; bu tür sessizlik, çalışanların zarar görme korkusuyla fikirlerini dile getirmemesi sonucunu doğurmaktadır. **İlgisiz sessizlik**, işin anlamını kaybetmiş çalışanlarda, tükenmişlik yaşayan bireylerde ve destek görmeyen örgütsel ortamlarda ortaya çıkmakta; örgütsel yabancılaşma ile doğrudan ilişkilidir. Buna karşın **prososyal sessizlik**, çalışanların etik kaygılarla, kurumun ya da bireylerin yararını gözeterek bilinçli olarak sessiz kalmalarını ifade eder. Bu tür, psikolojik güvenin ve örgütsel bağlılığın yüksek olduğu durumlarda görülmektedir. Bu farklılıklar, sessizliğe neden olan faktörlerin sadece bireysel düzeyle sınırlı kalmadığını, aksine çok düzeyli ve bağlamsal bir yaklaşımla ele alınması gerektiğini göstermektedir. Dolayısıyla sessizlik türlerinin analizine dayalı politika ve müdahale önerilerinin de her bir türün arka planındaki motivasyonel yapıyı dikkate alacak şekilde özelleştirilmesi gerekmektedir.

4.2. Liderlik Tarzlarına Göre Kurumsal Sessizlik

Liderlik tarzları, kurumsal sessizliği doğrudan etkileyen önemli yönetsel faktörler arasında yer alır. Özellikle dönüştürücü, etik ve güçlendirici liderlik gibi “katılımcı” tarzlar çalışanların fikirlerini ifade etmeleri için uygun psikolojik ortam yaratırken, otoriter veya mesafeli liderlik biçimleri savunmacı sessizliğin artmasına neden olmaktadır (Detert & Burris, 2007; Demirel & Seçkin, 2021; Liang et al., 2012). Aşağıdaki tablo, farklı liderlik tarzlarının hangi sessizlik türleriyle ilişkili olduğunu göstermektedir.

Tablo 5. Liderlik Tarzlarına Göre Kurumsal Sessizlik

Yazar(lar) ve Yıl	Liderlik Tarzı	Sessizlik Türü	Sektör	Temel Bulgular	Ülke
Detert & Burris (2007)	Dönüşümcü	Savunmacı Sessizlik	Özel	Açık iletişimi teşvik eden liderlik, sessizliği azaltır	ABD
Demirel & Seçkin (2021)	Etik Liderlik	Savunmacı Sessizlik	Kamu	Etik liderlik, çalışan güvenini artırarak sessizliği azaltır	Türkiye
Vakola & Bouradas (2005)	Otoriter Liderlik	Savunmacı Sessizlik	Kamu	Otoriter liderlik tarzı, çalışanların geri bildirim verme isteğini baskılar	Yunanistan
Hassan et al. (2019)	Güçlendirici Liderlik	Prososyal & Savunmacı Sessizlik	Kamu	Güçlendirici liderler, özellikle kamu sektöründe sessizlik davranışlarını azaltır	ABD
Liang et al. (2012)	Otantik & Etik Liderlik	Tüm türler	Özel	Etik iklimin oluşması, sessizliği anlamlı biçimde düşürür	Çin
Tangirala & Ramanujam (2008)	Destekleyici Liderlik	Savunmacı Sessizlik	Özel	Psikolojik güven ortamı, lider desteğiyle birlikte arttığında sessizlik azalır	ABD

Kaynak: Tablo yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Bu bulgular, kamu ve özel sektör ayrımında da anlamlıdır. Kamu sektöründe otoriter ve bürokratik liderlik biçimlerinin daha yaygın olması, savunmacı sessizliği tetiklemektedir. Özel sektörde ise dönüşümcü veya destekleyici liderliğe sahip kurumlarda, çalışanlar daha fazla fikir beyan edebilmektedir.

4.3. Yapısal Faktörlere Göre Kurumsal Sessizlik

Kurumsal sessizlik sadece liderlikle değil, örgütün yapısal özellikleriyle de yakından ilişkilidir. Bürokratik yapı, hiyerarşik engeller, iletişim kanallarının kapalı olması ve psikolojik güven eksikliği sessizliği teşvik eden başlıca yapısal faktörlerdir (Milliken et al., 2003; Edmondson, 1999). Bulgular, kamu sektöründe

bürokratik yapı, hiyerarşik engeller ve katılımcı yönetim eksikliği gibi faktörlerin, çalışanların kendilerini ifade etmelerini ciddi biçimde sınırlandırdığını ortaya koymaktadır (Milliken et al., 2003; Yılmaz & Kılıç, 2022). Özel sektörde ise yapısal olarak daha yatay ve rekabetçi yapıların bulunduğu gözlemlense de **iletişim eksikliği, adil olmayan karar mekanizmaları ve psikolojik güvenin eksikliği**, sessizlik davranışını tetiklemektedir (Knoll & van Dick, 2013; Edmondson, 1999). Aşağıdaki tablo, bu yapısal faktörlerin sessizlik türleriyle ilişkisini göstermektedir.

Tablo 6. Yapısal Faktörlere Göre Kurumsal Sessizlik

Yazar(lar) ve Yıl	Yapısal Faktör	Sessizlik Türü	Sektör	Temel Bulgular	Ülke
Milliken et al. (2003)	Bürokratik Yapı	Savunmacı & İlişkisel	Kamu	Bürokrasi, üst yönetime karşı sessizlik eğilimini artırıyor	ABD
Edmondson (1999)	Psikolojik Güven	Savunmacı	Genel	Psikolojik güven ortamı oluşmadığında çalışanlar fikirlerini dile getirmiyor	ABD
Pacheco & Webber (2016)	İletişim Engelleri	İlişkisel Sessizlik	Genel	Açık iletişim eksikliği, ilişkisel sessizliği besliyor	Çoklu
Karabay & Koyuncu (2020)	İnovasyon Kültürü Eksikliği	İlgisizlik Sessizliği	Kamu	Sessizlik kültürü, inovatif davranışı bastırıyor	Türkiye
Knoll & van Dick (2013)	Güven & Adalet Algısı	İlgisizlik Sessizliği	Genel	Güvensizlik, ilgisizlik temelli sessizliğin temel nedeni	Almanya
Park & Keil (2009)	Hiyerarşi & Karar Yapıları	Savunmacı Sessizlik	Kamu	Hiyerarşik yapı ve merkeziyetçilik sessizliği derinleştiriyor	ABD
Yılmaz & Kılıç (2022)	Katılımcı Yönetim Eksikliği	İlişkisel Sessizlik	Kamu	Örgütsel demokrasi eksikliği, kamu çalışanlarında iletişim çekingenliğini artırıyor	Türkiye

Kaynak: Tablo yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo, özellikle **kamu sektöründe** sessizlik davranışının sistemsel olduğunu göstermektedir. Özel sektörde daha esnek ve yenilik odaklı yapılar sayesinde sessizlik eğilimi sektörel olarak daha farklı nedenlerle ortaya çıkabilmektedir.

4.4. Kamu ve Özel Sektörde Kurumsal Sessizlik: Benzerlikler ve Farklılıklar

Kurumsal sessizlik, örgütsel bağlamlarda sadece bireylerin iletişim tercihleriyle değil, aynı zamanda yapısal, kültürel ve yönetsel faktörlerin etkisiyle biçimlenen çok katmanlı bir olgudur. Bu nedenle, farklı sektörlerde sessizliğin ne şekilde ortaya çıktığını, hangi türlerde baskınlaştığını ve hangi örgütsel koşullarla desteklendiğini anlamak, sessizliğe müdahaleyi kolaylaştıran önemli bir adımdır. Aşağıda sunulan tablo, kamu ve özel sektör bağlamlarında kurumsal sessizlik dinamiklerinin sistematik bir karşılaştırmasını yaparak bu karmaşık yapıyı daha görünür kılmayı amaçlamaktadır. Tablo, kamu ve özel sektörde kurumsal sessizlik davranışlarını şekillendiren temel faktörleri sekiz tematik başlık altında karşılaştırmalı biçimde sunmaktadır. Bu başlıklar arasında sessizlik türlerinin yaygınlığı, sessizliğe yol açan nedenler, yapısal özellikler, liderlik tarzları, risk algısı, örgütsel kültür, ifade edilmeyen bilginin niteliği ve sesliliği teşvik eden faktörler yer almaktadır. Her iki sektörde sessizlik benzer iletişim sonuçlarına yol açsa da altında yatan yapısal mantık ve psikolojik güdüler büyük farklılıklar göstermektedir. Tablo, bu farkları analitik olarak sunarak sessizlikle mücadelede sektörel bağlama duyarlı stratejilerin gerekliliğini vurgulamaktadır.

Tablo 7. Kamu ve Özel Sektörde Kurumsal Sessizliğin Ortak Yönleri

Kriter	Kamu Sektörü	Özel Sektör	Ortak Noktalar
Sessizlik Türü	Savunmacı, İlişkisel	İlgisizlik, Savunmacı	Hepsinde birden görülebilir, ancak baskın tür değişir
Yaygın Sessizlik Nedenleri	Bürokrasi, hiyerarşi, siyasi etkiler	İşten çıkarılma korkusu, performans baskısı, rekabet	Güvensizlik, iletişim eksikliği
Yaygın Liderlik Tarzı	Otoriter, klasik kamu yöneticiliği	Dönüşümcü, rekabet odaklı	Liderlik tarzı sessizlikte belirleyici
Liderliğin Sessizliğe Etkisi	Etik/güçlendirici liderlik olumlu etkili ancak yaygın değil	Dönüşümcü/destekleyici liderlik sessizliği azaltabilir	Etik ve katılımcı liderlik sessizliği azaltır
Yapısal Faktörler	Katı hiyerarşi, düşük katılım, yasal sorumluluklar	Esnek yapılar ama performans baskısı yoğun	İletişim kanallarının açıklığı kritik

Kriter	Kamu Sektörü	Özel Sektör	Ortak Noktalar
Sessizlik Sonuçları	Karar alma yavaşlığı, düşük yenilikçilik, kamu hizmet kalitesinde düşüş	Düşük bağlılık, inovasyon kaybı, yüksek devir	Örgütsel verimlilik ve çalışan refahında olumsuz etki
Psikolojik Güven	Daha zayıf; statü farkları belirgin	Yer yer güçlü ama iş güvencesizliği olumsuz etki yaratabilir	Yüksek psikolojik güven sessizliği azaltır
Çalışan Motivasyonu	İstikrar ve kamu yararına hizmet odaklı	Performans ve kariyer odaklı	Motivasyon biçimi sessizlik nedenlerini etkiler

Kaynak: Tablo yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Tabloda görüldüğü üzere, kamu sektöründe kurumsal sessizlik büyük ölçüde savunmacı ve ilişkisel bir biçimde ortaya çıkmakta; bunun arkasında otoriter liderlik, hiyerarşik katılık ve siyasi/kurumsal baskılar yer almaktadır. Özel sektörde ise sessizlik daha çok ilgisizlik, fırsatçılık ve bireysel korunma stratejileri üzerinden şekillenmektedir. Kurumun yapısal niteliği (bürokratik ya da esnek), çalışanların risk algısını doğrudan etkileyerek hangi sessizlik türünün baskınlaşacağını belirlemektedir. Liderlik tarzı ve örgüt kültürü, her iki sektörde de sessizliğin yönünü tayin eden başlıca faktörler arasında yer almakta; psikolojik güvenin varlığı sessizliği azaltmada kilit rol oynamaktadır. Genel olarak değerlendirildiğinde, **savunmacı sessizlik** kamu sektöründe hiyerarşik ve siyasi baskıların sonucu olarak öne çıkarken; **ilgisiz ve fırsatçı sessizlik** türleri, özel sektörde performans ve kariyer odaklı baskıların bir ürünü olarak daha belirgin hâle gelmektedir. Prososyal sessizlik ise her iki sektörde de bağlamsal olarak yer bulsa da daha çok yüksek bağlılık ve etik ortamın sağlandığı durumlarda gözlemlenmektedir. Bu bulgular, sessizlik türlerinin yalnızca bireysel değil, örgütsel ve sektörel faktörlerin kesişiminde ortaya çıktığını göstermektedir.

5. TARTIŞMA

Bu çalışma, kamu ve özel sektör bağlamlarında kurumsal sessizlik olgusunun nasıl farklılık gösterdiğini anlamaya yönelik olarak gerçekleştirilen sistematik bir literatür taramasına dayanmaktadır. Elde edilen bulgular, kurumsal

sessizliğin yalnızca bireysel düzeydeki çekingenlik ya da iletişim eksikliğiyle açıklanamayacağını; bunun ötesinde, örgütsel yapı, liderlik tarzı, iletişim kültürü ve psikolojik güven düzeyi gibi çok boyutlu faktörlerle şekillenen karmaşık bir olgu olduğunu ortaya koymaktadır. Kamu ve özel sektör, yapısal ve kültürel açıdan önemli farklar taşıdığından, sessizlik davranışlarının ortaya çıkış nedenleri, biçimleri ve sonuçları da bu bağlamlara göre belirgin şekilde değişmektedir. Kamu sektöründe kurumsal sessizlik, özellikle savunmacı ve ilişkisel yönleriyle öne çıkmakta; çalışanların cezalandırılma, dışlanma veya terfi kaybı gibi algıladığı riskler nedeniyle fikirlerini ifade etmekten kaçındığı görülmektedir. Bu durum, kamu kurumlarının genel olarak hiyerarşik, merkeziyetçi ve bürokratik yapısının bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Literatürde sıklıkla vurgulandığı üzere (örneğin, Milliken et al., 2003; Vakola & Bouradas, 2005), kamu örgütlerinde yöneticilerin otoriter tutumları, katılım kanallarının sınırlı olması ve politik etki altındaki karar mekanizmaları, çalışanların kendilerini ifade edebileceği güvenli bir ortamın oluşmasına engel teşkil etmektedir.

Buna karşın, özel sektör örgütlerinde kurumsal sessizlik genellikle ilgisizlik ve yabancılaşma temelli bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Performans baskısı, yoğun rekabet, kısa vadeli hedefler ve iş güvencesizliği, çalışanların örgüte bağlılıklarını ve katkı sunma motivasyonlarını azaltmakta; bu da sessizlik davranışlarının daha kayıtsız, edilgen ve prososyal olmayan türlerini tetiklemektedir. Özel sektördeki sessizlik davranışlarının arka planında, çalışanların fikirlerinin değer görmeyeceği ya da dikkate alınmayacağı yönündeki inançları da önemli rol oynamaktadır (Brinsfield, 2013; Yıldız, 2021). Bununla birlikte, dönüşümcü, destekleyici ya da güçlendirici liderlik tarzlarının özel sektörde daha yaygın biçimde uygulandığı örneklerde, çalışanların fikirlerini dile getirme düzeyinin arttığı ve sessizlik davranışlarının azaldığı yönünde bulgular da literatürde mevcuttur (Detert & Burris, 2007; Tangirala & Ramanujam, 2008).

Hem kamu hem de özel sektör bağlamlarında ortak olarak öne çıkan bulgu ise, liderlik tarzlarının ve psikolojik güven ortamının kurumsal sessizlik üzerinde belirleyici etkiler taşıdığıdır. Özellikle etik, dönüşümcü ve güçlendirici liderlik biçimlerinin, çalışanların fikir beyan etmelerini desteklediği, açık iletişim iklimi oluşturduğu ve örgütsel adalet algısını güçlendirdiği görülmektedir. Bu liderlik yaklaşımları, çalışanlara seslerinin duyulabileceği, cezalandırılmayacakları ve katkılarının değerli olduğu hissini vererek sessizlik davranışlarının yerine

sesliliği (voice) teşvik etmektedir (Hassan et al., 2019; Demirel & Seçkin, 2021). Buna karşılık, otoriter, mesafeli veya kontrolcü liderlik biçimleri, özellikle kamu sektöründe daha yaygın olup savunmacı sessizliğin yerleşik hâle gelmesine neden olmaktadır. Bu noktada liderliğin, sadece bir yönetsel değişken değil, aynı zamanda örgüt kültürünü şekillendiren temel bir etki alanı olduğu unutulmamalıdır.

Bir diğer önemli bulgu ise, psikolojik güven düzeyinin sessizlik üzerinde evrensel bir belirleyici olmasıdır. Örgütte farklı fikirlerin, eleştirilerin ve önerilerin açıkça ifade edilebildiği bir güven ortamı, sessizlik davranışlarının ortaya çıkmasını önemli ölçüde engellemektedir. Psikolojik güven, örgütsel düzeyde yenilikçiliği, bağlılığı ve öğrenmeyi artıran kritik bir unsur olarak değerlendirilmektedir (Edmondson, 1999; Morrison, 2014). Bu açıdan bakıldığında, sektörel farklılıklardan bağımsız olarak, çalışanların kendilerini güvende hissetmedikleri her bağlamda sessizlik eğiliminin arttığı söylenebilir.

Tüm bu bulgular ışığında, kurumsal sessizlik olgusunun yönetilebilmesi için yalnızca bireylerin cesaretlendirilmesi yeterli değildir. Bunun yanı sıra, yönetsel pratiklerin ve örgütsel yapıların da dönüştürülmesi gerekmektedir. Kurumların katılımcı yönetim anlayışını benimsemeleri, iletişim kanallarını açık tutmaları, çalışanlara geri bildirim fırsatları sunmaları ve özellikle etik liderlik normlarını güçlendirmeleri, sessizlik kültürünü kırmak adına atılabilecek en etkili adımlar arasında yer almaktadır.

6. SONUÇ

Kurumsal çerçevede ele alınan çok sayıda çalışma üzerinden yapılan analizler temelinde, kamu sektöründe kurumsal sessizlik çoğunlukla **savunmacı** ve **ilişkisel** biçimlerde ortaya çıkmaktadır. Hiyerarşik yapının katılığı, karar alma süreçlerine katılım eksikliği, bürokratik düzenin etkisi ve zaman zaman siyasal baskılar, kamu çalışanlarını fikirlerini dile getirmekten alıkoymaktadır. Sessizlik, bu bağlamda bireyin yalnızca kendisini koruma stratejisi değil, aynı zamanda kurumsal kültürün ve yönetim tarzının doğrudan bir yansıması hâline gelmektedir. Etik liderliğin ve açıklık ilkesine dayalı yönetim uygulamalarının sınırlı oluşu, bu sessizlik türlerinin kurumsallaşmasına zemin hazırlamaktadır. Buna karşın özel sektör bağlamında sessizlik daha çok **ilgisizlik**, **tükenmişlik** ya da **bağlılık eksikliği** ile ilişkilendirilmektedir. Rekabet baskısı, yüksek performans

beklentisi, iş güvencesizliğı ve sonuç odaklı yönetim biçimleri, çalışanların fikirlerini ifade etmelerine yönelik motivasyonlarını zayıflatmaktadır. Ancak dönüşümcü, destekleyici ya da güçlendirici liderlik biçimlerinin uygulandığı özel sektör örneklerinde, çalışanların daha yüksek sosliliğı yönelindikleri ve sessizlik davranışlarının azaldığı da görölmektedir. Bu durum, liderlik tarzlarının sektörel farklılara rağmen kurumsal sessizlik üzerinde belirleyici etkiler yarattığını ortaya koymaktadır. Sektörel farklılıklar olmakla birlikte, her iki bağlamda da sessizlik davranışlarının merkezinde **lider-çalışan ilişkisi, örgütsel adalet algısı, iletişim açıklığı** ve özellikle **psikolojik güven** yer almaktadır. Bu alışma, etik liderlik anlayışının ve katılımcı yönetim uygulamalarının, sessizlik davranışlarını önemli ölçüde dönüştürebileceğini ortaya koymakta; yöneticilerin çalışan sesine nasıl tepki verdiklerinin, örgütsel iklimin belirleyici bir unsuru olduğunu göstermektedir. Öne çıkan ortak bulgulardan biri, **psikolojik güven ortamının** kurumsal sessizlik üzerindeki dönüştürücü rolüdür. Sektör fark etmeksizin, örgüt içinde açık iletişim kurulabileceğine, fikirlerin cezalandırılmayacağına ve bireyin değer göreceğine dair hissedilen güven düzeyi, sessizlik davranışlarını önemli ölçüde azaltmaktadır. Bu nedenle etik liderlik, adil yönetim ve katılımcı karar alma pratikleri, çalışan sosliliğini destekleyen temel faktörler olarak değerlendirilmelidir.

Bu bulgular, yalnızca mevcut durumu ortaya koymakla kalmamakta; aynı zamanda örgütsel müdahale ve yönetsel dönüşüm stratejileri açısından da önemli ipuçları sunmaktadır. Özellikle kamu kurumlarında katılımı teşvik eden yapılar inşa edilmediğı sürece, sessizliğin yalnızca bireysel bir tercih değil, sistemik bir davranış biçimi olarak kalıcı hâle gelmesi riski bulunmaktadır. Özel sektörde ise çalışan bağlılığını artırmaya yönelik bütünsel insan kaynakları politikaları, psikolojik sözleşmenin güçlendirilmesi ve etik iklimin tesisi sessizlik davranışlarını önlemede etkili olacaktır. Çalışmanın bulguları, aynı zamanda literatürdeki bazı sınırlılıkları ve araştırma boşluklarını da görünür kılmıştır. Öncelikle, bu çalışma ikincil veriler üzerinden yürütölmüş olup, doğrudan gözleme ya da saha verisine dayalı çıkarımlarda bulunmamaktadır. Bu durum, kavramsal düzeyde bir bütönlük sağlasa da sessizlik davranışlarının dinamiklerini ampirik olarak test etme olanağı sunmamaktadır. Ayrıca, analiz edilen çalışmalar çoğunlukla Anglo-Sakson ölkeler ve Türkiye bağlamına odaklanmıştır; bu da kültürel farklılıkların sessizlik üzerindeki etkilerini kapsamlı biçimde tartışmayı sınırlandırmaktadır. Alt sektörler düzeyinde

derinlemesine ayrımlar yapılmamış olması da kurumsal sessizlik olgusunun bağlamsal çeşitliliğini tam olarak yansıtmaktan uzak bir yapı oluşturmaktadır.

Tüm bu sınırlılıklar göz önünde bulundurulduğunda, gelecekte yapılacak araştırmaların hem kavramsal hem de ampirik düzeyde çeşitlendirilmesi gerektiği açıktır. Özellikle kamu ve özel sektör çalışanlarının sessizlik davranışlarını, örgütsel adalet, liderlik tarzı ve psikolojik güven gibi değişkenler çerçevesinde ölçen karşılaştırmalı saha araştırmaları, literatüre önemli katkılar sunacaktır. Bunun yanında, kültürel farklılıkların sessizlik türleri üzerindeki etkisini değerlendiren uluslararası karşılaştırmalı çalışmalar, örgütsel sessizliğin evrensel ve bağlamsal boyutlarını birlikte anlama olanağı sağlayacaktır. Son olarak, örgütlerde sessizlikle mücadeleye yönelik geliştirilecek etik liderlik eğitimleri, açık iletişim politikaları ve katılımcı yönetim modelleri üzerine yapılacak uygulamalı araştırmalar, teorik bilgiyi pratik stratejilere dönüştürme potansiyeline sahiptir. Gelecekte yapılacak araştırmalarda, kurumsal sessizliğin sektörel farklılıkları, liderlik tarzları, örgütsel adalet algısı ve psikolojik güven gibi faktörlerle nasıl etkileşime girdiği niteliksel ve niceliksel veriyle test edilmelidir. Ampirik karşılaştırmalı saha çalışmaları, özellikle kamu ve özel sektör bağlamında yönetsel uygulamaların sessizlik davranışına olan etkilerini somutlaştırmada önemli bir katkı sağlayacaktır. Ayrıca örgüt içi sessizliğe karşı geliştirilen uygulamaların (liderlik eğitimleri, etik atölyeler, iletişim kanalları vb.) etkililiğini ölçen deneysel araştırmalar, bu konuda uygulanabilir stratejilerin geliştirilmesine olanak sunacaktır.

Bu çalışma, kamu ve özel sektörde kurumsal sessizlik olgusunu karşılaştırmalı bir yaklaşımla ele alarak hem literatürdeki kavramsal boşluklara ışık tutmuş, hem de yöneticiler ve karar vericiler için uygulanabilir politika önerileri sunmuştur. Kurumsal sessizlik, yalnızca örgütsel iletişimin eksikliği değil, aynı zamanda yönetsel yapıların, kültürel kodların ve bireysel psikolojinin kesişiminde oluşan sistemsel bir sorundur. Sessizliği kırmak, sadece bireyleri cesaretlendirmekle değil; aynı zamanda daha açık, adil ve katılımcı örgüt kültürleri inşa etmekle mümkün olacaktır. Dolayısıyla çalışanların “konuşma hakkı” kadar, onların sesinin duyulacağı ve değer göreceği örgütsel ortamları yaratmak, çağdaş yönetim anlayışının temel sorumluluklarından biri hâline gelmelidir.

KAYNAKÇA

- Boyne, G. A. (2002). Public and private management: What's the difference? *Journal of Management Studies*, 39(1), 97–122. <https://doi.org/10.1111/1467-6486.00284>
- Brinsfield, C. T. (2013). Employee silence motives: Investigation of dimensionality and development of measures. *Journal of Organizational Behavior*, 34(5), 671–697. <https://doi.org/10.1002/job.1829>
- Chiaburu, D. S., Peng, A. C., & Oh, I.-S. (2013). Antecedents and consequences of employee organizational cynicism: A meta-analysis. *Journal of Vocational Behavior*, 83(2), 181–197. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2013.03.007>
- Çınar, O., & Karcıoğlu, F. (2015). Örgütsel sessizlik ve örgütsel vatandaşlık davranışı ilişkisi üzerine bir araştırma. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(1), 93–108.
- Demirel, Y., & Seçkin, Z. (2021). Etik liderliğin çalışan sesliliği üzerindeki etkisinde psikolojik güvenin aracılık rolü: Bankacılık sektörü örneği. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(1), 1–21.
- Detert, J. R., & Burris, E. R. (2007). Leadership behavior and employee voice: Is the door really open? *Academy of Management Journal*, 50(4), 869–884. <https://doi.org/10.5465/amj.2007.26279183>
- Detert, J. R., & Edmondson, A. C. (2011). Implicit voice theories: Taken-for-granted rules of self-censorship at work. *Academy of Management Journal*, 54(3), 461–488. <https://doi.org/10.5465/amj.2011.61967925>
- Dyne, L. V., Ang, S., & Botero, I. C. (2003). Conceptualizing employee silence and employee voice as multidimensional constructs. *Journal of management studies*, 40(6), 1359–1392.
- Edmondson, A. (1999). Psychological safety and learning behavior in work teams. *Administrative Science Quarterly*, 44(2), 350–383. <https://doi.org/10.2307/2666999>
- Hassan, S., Wright, B. E., & Park, J. (2019). The role of employee voice and silence in the effectiveness of transformational leadership. *Public Administration Review*, 79(4), 518–529. <https://doi.org/10.1111/puar.13065>
- Hirschman, A. O. (1970). *Exit, voice, and loyalty: Responses to decline in firms, organizations, and states*. Harvard University Press.
- Karabay, M. E., & Koyuncu, M. (2020). Sessizliğin sesliliğe evrimi: Örgütsel seslilik üzerine kavramsal bir değerlendirme. *Öneri Dergisi*, 14(54), 355–374. <https://doi.org/10.14783/maruoneri.vi.630066>

- Kim, T. Y., & Wang, Y. (2024). Employee voice in the digital era: Integrating technology use and psychological safety. *Human Resource Management Review*, 34(1), 100912. <https://doi.org/10.1016/j.hrmr.2023.100912>
- Kish-Gephart, J. J., Detert, J. R., Treviño, L. K., & Edmondson, A. C. (2009). Silenced by fear: The nature, sources, and consequences of fear at work. *Research in Organizational Behavior*, 29, 163–193. <https://doi.org/10.1016/j.riob.2009.07.003>
- Kocakula, Ö. (2020). *Yönetim ve Dinin Lacancı Psikanalizi*. Urzeni Yayınevi.
- Knoll, M., & van Dick, R. (2013). Do I hear the whistle...? A first attempt to measure four forms of employee silence and their correlates. *Journal of Business Ethics*, 113(2), 349–362. <https://doi.org/10.1007/s10551-012-1308-4>
- Leeman, R. (2023). Organizational silence: Theorizing employee noncommunication. *Management Communication Quarterly*, 37(2), 135–165. <https://doi.org/10.1177/08933189221127131>
- Liang, J., Farh, C. I. C., & Farh, J. L. (2012). Psychological antecedents of promotive and prohibitive voice: A two-wave examination. *Academy of Management Journal*, 55(1), 71–92. <https://doi.org/10.5465/amj.2010.0176>
- Miceli, M. P., & Near, J. P. (1992). *Blowing the whistle: The organizational and legal implications for companies and employees*. Lexington Books.
- Milliken, F. J., Morrison, E. W., & Hewlin, P. F. (2003). An exploratory study of employee silence: Issues that employees don't communicate upward and why. *Journal of Management Studies*, 40(6), 1453–1476. <https://doi.org/10.1111/1467-6486.00387>
- Morrison, E. W. (2011). Employee voice behavior: Integration and directions for future research. *Academy of Management Annals*, 5(1), 373–412. <https://doi.org/10.5465/19416520.2011.573506>
- Morrison, E. W. (2014). Employee voice and silence. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 1, 173–197. <https://doi.org/10.1146/annurev-orgpsych-031413-091328>
- Morrison, E. W., & Milliken, F. J. (2000). Organizational silence: A barrier to change and development in a pluralistic world. *Academy of Management Review*, 25(4), 706–725. <https://doi.org/10.5465/amr.2000.3707697>
- Morrison, E. W., & Rothman, N. B. (2009). Silence and the dynamics of power. In J. Greenberg & M. Edwards (Eds.), *Voice and silence in organizations* (pp. 111–133). Emerald Group Publishing.

- Özkaynar, G. K., & Öncül, M. S. (2019). İşgörenlerin Önderlik Algılarının Örgütsel Sessizliğe Etkisi. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 20(2), 335-355.
- Pacheco, D. F., & Webber, S. S. (2016). The conflict of ethical voice: The role of justice and the effect of fear. *Journal of Business Ethics*, 137(3), 505–519. <https://doi.org/10.1007/s10551-015-2562-x>
- Park, C., & Keil, M. (2009). Organizational silence and whistle-blowing on IT projects: An integrated model. *Decision Sciences*, 40(4), 901–918. <https://doi.org/10.1111/j.1540-5915.2009.00252.x>
- Pinder, C. C., & Harlos, K. P. (2001). Employee silence: Quiescence and acquiescence as responses to perceived injustice. *Research in Personnel and Human Resources Management*, 20, 331–369. [https://doi.org/10.1016/S0742-7301\(01\)20007-3](https://doi.org/10.1016/S0742-7301(01)20007-3)
- Premeaux, S. F., & Bedeian, A. G. (2003). Breaking the silence: The moderating effects of self-monitoring in predicting speaking up in the workplace. *Journal of Management Studies*, 40(6), 1537–1562. <https://doi.org/10.1111/1467-6486.00390>
- Rainey, H. G., & Bozeman, B. (2000). Comparing public and private organizations: Empirical research and the power of the a priori. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 10(2), 447–469. <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.jpart.a024276>
- Pugh, D. S., Hickson, D. J., Hinings, C. R., & Turner, C. (1968). Dimensions of organization structure. *Administrative Science Quarterly*, 13(1), 65–105. <https://doi.org/10.2307/2391262>
- Tangirala, S., & Ramanujam, R. (2008). Exploring nonlinearity in employee voice: The effects of personal control and organizational identification. *Academy of Management Journal*, 51(6), 1189–1203. <https://doi.org/10.5465/amj.2008.35732719>
- Vakola, M., & Bouradas, D. (2005). Antecedents and consequences of organizational silence: An empirical investigation. *Employee Relations*, 27(5), 441–458. <https://doi.org/10.1108/01425450510611997>
- Van Dyne, L., Ang, S., & Botero, I. C. (2003). Conceptualizing employee silence and employee voice. *Journal of Management Studies*, 40(6), 1359–1392. <https://doi.org/10.1111/1467-6486.00384>
- Yıldız, A. (2021). Örgütsel sessizlik ile iş tatmini ve duygusal tükenmişlik arasındaki ilişkiler: Lojistik sektöründe bir araştırma. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 17(4), 888–901. <https://doi.org/10.17130/ijmeb.977303>

POSTKOLONIAL DÖVLƏTLƏRDƏ İNZİBATİ SİSTEMLƏRİN FORMALAŞMASI VƏ MODERNLƏŞMƏSİ

Vəsilə Möhsümovə¹²⁴

XÜLASƏ

Postkolonial dövlətlərin formalaşma mərhələsində inzibati sistemlərin qurulması və modernləşdirilməsi prosesləri, tarixi, siyasi və institusional kontekstlərdən güclü şəkildə təsirlənmişdir. Kolonial idarəetmə mirası, bir çox hallarda patrimonializmin, mərkəzləşdirilmiş bürokratiyanın və qeyri-şəffaf inzibati münasibətlərin dominant olmasına səbəb olmuşdur. Bu dövlətlər müstəqillik qazandıqdan sonra idarəetmə strukturlarını modernləşdirmək və səmərəli dövlət qurumları yaratmaq məqsədilə müxtəlif islahatlara başlamışlar. Lakin bu keçid prosesi tez-tez xarici donorlar, beynəlxalq təşkilatlar və struktur islahat proqramlarının təsiri altında baş vermiş, bəzən yerli kontekstə uyğun gəlməyən modellərin tətbiqi ilə müşayiət olunmuşdur. Məqalədə qeyd olunur ki, postkolonial dövlətlərdə inzibati modernləşmə yalnız texniki yanaşmalarla deyil, həm də siyasi iradə, institusional yaddaş və sosial-mədəni faktorların nəzərə alınması ilə həyata keçməlidir. Texnokratik idarəetməyə keçid, şəffaflıq, hesabatlılıq və effektiv xidmət yönümlü idarəetmə modellərinin təşviqini tələb edir. Tədqiqat göstərir ki, davamlı və dərinləşdirilmiş inzibati islahatlar olmadan postkolonial dövlətlərdə demokratikləşmə və dayanıqlı inkişaf çətin əldə oluna bilər.

124 Siyasi Elmlər üzrə Elmlər Doktorluğu Dissertantı, Naxçıvan Dövlət Universiteti, vasilamhsmv@gmail.com, 0009-0003-4895-3660

Açar Sözlər: Postkolonial Dövlətlər, İnizibati Sistemlər, Patrimonializm, Texnokratik İdarəetmə, İnizibati İslahatlar.

FORMATION AND MODERNIZATION OF ADMINISTRATIVE SYSTEMS IN POSTCOLONIAL STATES

ABSTRACT

The processes of establishing and modernizing administrative systems in the formation of post-colonial states have been greatly influenced by historical, political and institutional contexts. The legacy of colonial administrations has in many cases led to the dominance of patrimonialism, centralized bureaucracy and non-transparent administrative relations. After gaining independence, these states initiated various reforms in order to modernize their administrative structures and create effective state institutions. However, this transition process has often taken place under the influence of foreign donors, international organizations and structural reform programs, and sometimes models that do not fit the local context have been implemented. The article states that administrative modernization in postcolonial states should be carried out not only with technical approaches, but also by taking into account political will, institutional memory and socio-cultural factors. The transition to technocratic management requires the promotion of transparency, accountability and effective service-oriented management models. Studies show that democratization and sustainable development in postcolonial states are difficult to achieve without sustainable and deepened administrative reforms.

Keywords: Postcolonial States, Administrative Systems, Patrimonialism, Technocratic Management, Administrative Reforms.

1. GİRİŞ

XX əsrin ortalarından etibarən postkolonial və keçid iqtisadiyyatlarında inzibati sistemlərin təkamülü həm irsi institusional irslərin qalıqlarını, həm də müasir modernləşmənin imperativlərini əks etdirən idarəetmədə əsaslı dəyişikliyi təmsil edir. Dekolonizasiyadan və ya mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatların parçalanmasından dərhal sonra bir çox millətlər şəxsi sədaqət, himayə şəbəkələri və qeyri-rəsmi təcrübələrdə dərin kök salmış patrimonial inzibati strukturları miras aldılar. Bu cür sistemlər tez-tez müstəmləkə idarəçiliyi modellərinin və ya sosialist rejimlərinin əlavə məhsulu kimi ortaya çıxdı, burada mərkəzləşdirilmiş hakimiyyət

tez-tez kodlaşdırılmış bürokratik proseslər vasitəsilə deyil, fərdiləşdirilmiş münasibətlər vasitəsilə saxlanılırdı (Mamdani, 1996, s. 172; Herbst, 2000, s. 174).

Lakin sonrakı inkişafılar dövlət idarəçiliyinin texnokratik modellərinə doğru tədricən yenidən istiqamətlənmənin şahidi oldu. Qlobal integrasiya, hesabatlılıq və səmərəlilik üçün daxili təzyiqlərlə birləşərək, bu dövlətləri idarəetmə təcrübəsinə, şəffaflığa və ən yaxşı beynəlxalq təcrübələrin qəbuluna üstünlük verən islahatçı strategiyaları qəbul etməyə sövq etdi. Bu texnokratik dəyişiklik dövlət siyasəti islahatında və neoliberal iqtisadi restrukturizasiyada daha geniş qlobal tendensiyanı əks etdirir ki, bununla da idarəetmə getdikcə daha çox meritokratik prinsiplərə və prosedur rasionallığa əsaslanır (Åslund, 2007, s. 92-93).

Üstəlik, bu kontekstlərdə inzibati strukturların transformasiyası tarixi irislərlə formalaşmaqda olan qlobal normalar arasında dinamik qarşılıqlı əlaqəni vurğulayır. Bir tərəfdən, ata-baba təcrübələrinin ətaləti (çox vaxt diskresion qərarların qəbulu və müştəri şəbəkələri ilə xarakterizə olunur) möhkəm institusional çərçivələrin yaradılmasına mane ola bilər. Digər tərəfdən, qloballaşan iqtisadiyyatın tələbləri və beynəlxalq təşkilatların və donor agentliklərin təsiri bu xalqları daha standartlaşdırılmış, qaydalara əsaslanan idarəetmə sistemlərinə yönləndirərək hərtərəfli islahatları sürətləndirdi. Bu cür islahatlar təkcə dövlət idarəçiliyinin daxili dinamikasını dəyişməyib, həm də dövlət və onun vətəndaşları arasında münasibətləri yenidən formalaşdırıb, müasir dövlət idarəçiliyinin tələblərinə daha çox cavab verən idarəetmə paradigmasını gücləndirib.

Postkolonial və keçid iqtisadiyyatlarında müşahidə olunan inzibati transformasiya tarixi irslərin və müasir imperativlərin təsiri altında olan daha geniş struktur dəyişikliklərinin simvoludur. Patrimonial sistemlərin davamlılığı qısa müddətdə idarəçiliyin davamlılığını təmin etsə də, uzunmüddətli trayektoriya texnokratiyaya doğru qaçılmaz miqrasiyadan xəbər verir - bu dəyişiklik dövlət potensialı, hesabatlılıq və iqtisadi inkişaf üçün təsirləri ilə bağlı elmi müzakirələri stimullaşdırmaqda davam edir.

Postkolonial inzibati çərçivələrin təkamülü bir irsi əks etdirir ki, burada dövlət institutlarının əsas istiqaməti hərtərəfli inkişafın təşviqinə deyil, resursların çıxarılmasına yönəlmişdir. Abernethy (2000, s. 112) iddia edir ki, bir çox postkolonial dövlətlər qəsdən sosial-iqtisadi inkişafı dəstəkləmək üçün deyil, gəlir axını təmin etmək və müstəmləkə nizamını qorumaq üçün nəzərdə tutulmuş

bürokratik strukturları miras almışdır. Bu ekstraksionist oriyentasiya imperiya layihəsinin davam etdirilməsində effektiv olsa da, yeni müstəqil dövlətlərin inkişaf problemlərinin həlli üçün yararsız olduğunu sübut edən dövlət təcrübələri üçün zəmin yaratdı.

Əvvəllər müstəmləkə olmuş bir çox xalqlarda dövlətçiliyin formalaşma illərinə müstəmləkə dövründə tətbiq edilən inzibati təcrübələr böyük təsir göstərmişdir. Məsələn, Nigeriyada Britaniyanın dolayı hakimiyyəti yerli başçıları müstəmləkə hakimiyyətləri ilə yerli əhali arasında vasitəçi kimi institutlaşdırdı. Mamdani (1996, s. 45) iddia edir ki, bu strategiya müstəmləkə nəzarəti məqsədləri üçün səmərəli olsa da, müstəqillikdən sonrakı dövrə qədər davam edən parçalanmış hakimiyyət sistemini möhkəmləndirdi. Ənənəvi güc brokerlərinə güvənmək bölünmüş idarəetmə irsi yaratdı, burada yerli liderlərə sədaqət çox vaxt mərkəzləşdirilmiş dövlətə sadıqlıyı əvəz etdi.

2. ÖLKƏ NÜMUNƏLƏRİNDƏ TƏHLİL

Seneqalda fransızlar daha mərkəzləşdirilmiş və guya bərabərlikçi idarəetmə sistemini təşviq edən assimilyasiya siyasətini qəbul etdilər. Bununla belə, Cooperin (2002, s. 89) qeyd etdiyi kimi, bu yanaşma ikitərəfli idi. Mərkəzləşmə zahirən vahidliyi və vahid milli kimliyin yetişdirilməsini vəd etsə də, siyasət eyni zamanda inklüziv institusional təcrübələr yarada bilmədi. Əvəzində bu, yerli aktorların marginallaşması və alternativ hakimiyyət formalarının boğulması ilə nəticələndi. Müxtəlif sosial qrupların integrasiyası üçün mexanizmlərin olmaması hakimiyyətin məhdud elitanın əlində cəmləşdiyi bir mühit yaratdı.

Bu fərqli müstəmləkəçilik praktikaları postkolonial dövlətləri ata-baba idarəçiliyinin inkişafı qarşısında xüsusilə həssas buraxdı. Müstəmləkəçilər tərəfindən qurulan hasilat yönümlü bürokratiyalar çox vaxt yerli elitaların hakimiyyəti cəmləşdirə bildiyi əvvəlcədən mövcud olan iqamətgahı təmin edirdi. Bu elitalar irsi müstəmləkə şəbəkələrindən istifadə etməklə institusional meritokratiyaya deyil, şəxsi loyallığa və himayəçiliyə əsaslanan təcrübələri davam etdirə bildilər (Abernethy, 2000, s. 112). Bu kontekstdə dövlətin rolu neytral arbitr rolundan rəqabətli resurs bölgüsü arenasına keçdi, burada siyasi dəstəyin maddi nemətlərə mübadilə edildiyi və hakimiyyətin müştəri şəbəkələri vasitəsilə saxlandığı bir sahə oldu.

Belə mərkəzləşdirilmiş və hasilata yönəlmiş bürokratik sistemlərə tarixi etibar möhkəm, əhatəli institutların yaranmasına mane oldu. Bir vaxtlar müstəmləkə maraqlarının idarə olunmasında mühüm rol oynayan inzibati təcrübələr müstəqillik əldə etdikdən sonra da uzun müddət idarəçilik dinamikasını formalaşdırmağa davam etdi. Nəticədə, yaranmaqda olan dövlətlər tez-tez miras qalan institutların yenidən qurulmasının ikili problemi ilə mübarizə aparır, eyni zamanda elit qrupların köklü maraqları ilə qarşılaşdılar. Nəticə etibarlı ilə patrimonializmlə səciyyələnən idarəetmə modeli dövlətin potensialına, demokratik konsolidasiyaya və sosial-iqtisadi inkişafa uzunmüddətli təsir göstərmişdir.

Ümumilikdə, resurs hasilatı və müstəmləkə nəzarətinin irsi bürokratik irsi postkolonial dövlətlərin inzibati trayektoriyalarına dərinədən təsir göstərmişdir. Həm Britaniyanın dolayı idarəetmə modeli, həm də Fransa'nın assimilyasiyaçı yanaşması Nigeriya və Seneqal kimi ölkələrin siyasi və inzibati konturlarında qalıcı izlər buraxmışdır. Bu miraslar, institusional inklüzivlikdən daha çox şəxsi sədaqət və elit konsolidasiyaya üstünlük verməklə, bu dövlətləri ata-baba praktikalarına həssas etdi - bu, effektiv, ədalətli idarəetmə strukturlarının inkişafını məhdudlaşdırmağa davam edən bir dinamikaadır.

3. REJİMLƏRƏ GÖRƏ VƏZİYYƏT

SSRİ və Şərq Bloku ölkələrindəki sosialist rejimləri iqtisadi və sosial məsələlərə dövlət nəzarətini həyata keçirmək üçün çevik olmayan, mərkəzləşdirilmiş bürokratiyaların yaradılması ilə fərqlənirdi. Bu sistemlər yuxarıdan aşağı idarəetmə və hərtərəfli planlaşdırma ilə səciyyələnirdi, burada qərar qəbulətmə səlahiyyəti yüksək dərəcədə mərkəzləşdirilmiş aparatda cəmləşmişdir. 1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılmasından sonra inkişaf etməkdə olan keçid iqtisadiyyatları sərt, dövlət tərəfindən planlaşdırılan sistemləri sökmək və siyasi və inzibati həyata hakim olan uzun müddət kök salmış nomenklatura şəbəkələrinin təsirini cilovlamaq kimi nəhəng ikili problemlə qarşılaşdılar (Kornai, 2000, s. 154).

Sosialist rejimlərində dövlət aparatı bazar səmərəliliyi deyil, mərkəzləşdirilmiş nəzarət prinsipləri ətrafında təşkil olunurdu. Bu struktur təkcə iqtisadi dinamizmi əngəlləmir, həm də siyasi elitaların imtiyazlı təbəqəsini təcrid edirdi. Sadıq kadrları təminatlı vəzifələr və əhəmiyyətli diskresiya səlahiyyətləri ilə təmin edən nomenklatura sistemi bu bürokratik çərçivənin tərkib hissəsini təşkil edirdi. Siyasi

liberallaşmanın ardınca bu irsi şəbəkələr islahatlara əhəmiyyətli maneələr yaratdı, çünki onlar əhəmiyyətli təsirlərini saxladılar və inzibati mədəniyyətə dərinədən daxil oldular (Kornai, 2000, s. 156).

Əvvəllər sosialist idarəçiliyi altında olan ölkələrdə 1991-ci ildən sonrakı keçid dövrü komanda iqtisadiyyatının bazara əsaslanan iqtisadiyyata çevrilməsi zərurəti ilə yadda qaldı. Bu transformasiya təkcə iqtisadi deyil, həm də dərin siyasi xarakter daşıyırdı, çünki o, dövlət strukturlarının yenidən qurulmasını və hakimiyyətin yenidən bölüşdürülməsini nəzərdə tuturdu. Bir çox hallarda, bazar rəqabətini gücləndirmək məqsədi daşıyan özəlləşdirmə prosesi keçmiş partiya elitalarının dövlət aktivlərini əldə etməklə öz güclərini möhkəmləndirdiyi mexanizmə çevrildi. Çox vaxt uzunmüddətli bürokratik himayə aparatına birbaşa çıxışı olan bu şəxslər formalaşmaqda olan oliqarx sinfinin nüvəsinə çevrildilər. Zənginliyi və siyasi təsiri ilə müəyyən edilən bu yeni sinif post-sosializm mənzərəsində soydaşlıq təcrübələrinin davamlılığının simptomatik idi (Hoff & Stiglitz, 2004, s. 72).

Özəlləşdirmə prosesi, Rusiyada müşahidə olunduğu kimi, diqqətəlayiq nümunə kimi xidmət edir. Dövlət aktivlərini ədalətli şəkildə bölüşdürmək və ya rəqabətli bazarı təşviq etmək əvəzinə, mülkiyyətin sürətlə ötürülməsi siyasi cəhətdən əlaqəli olan insayderlərə sərvət toplamağa imkan verdi. Möhkəm hüquqi və institusional təminatların olmadığı bir şəraitdə həyata keçirilən bu özəlləşdirmə regionun siyasi iqtisadiyyatı üçün davamlı nəticələrə səbəb olmuşdur. O, ikili nəticə yaratdı: bazar islahatları mərkəzləşdirilmiş planlaşdırmanın müəyyən aspektlərini sıradan çıxarsa da, eyni zamanda siyasi himayədarlığı ictimai resursların özəlləşdirilməsi ilə uyğunlaşdırmaqla iqtisadi bərabərsizlikləri möhkəmləndirdi (Hoff & Stiglitz, 2004, s. 72).

Sosialist idarəçiliyindən bazar iqtisadiyyatına keçid təkcə iqtisadi inqilab deyil, həm də siyasi hakimiyyətin köklü şəkildə yenidən qurulması ilə nəticələndi. SSRİ və Şərq blokunun sərt bürokratik strukturları mərkəzləşdirilmiş nəzarəti və köklü nomenklatura ilə postsosializm islahatlarını çətinləşdirən miras qoydu. İslahatın çətinlikləri özəlləşdirmə prosesi ilə daha da ağırlaşdı, bu proses çox vaxt ata-baba təcrübələrini gücləndirdi və oliqarx sinfinin yaranmasına kömək etdi. Mərkəzləşdirilmiş nəzarət və elitanın konsolidasiyasının bu ikili mirası keçmiş sosialist dövlətlərinin siyasi və iqtisadi trayektoriyalarına təsir etməkdə davam edir.

Zəif formal institutlarla səciyyələnən kontekstlərdə soydaşlıq təcrübələrinin davamlılığı tarixi irsin müasir idarəetmə strukturlarına dərin təsirini göstərir. Qanunun aliliyinin və institusional potensialın zəif inkişaf etdiyi mühitlərdə fərdiləşdirilmiş şəbəkələr və loyallığa əsaslanan mübadilələr inkişaf etməyə meyllidir və bununla da meritokratik inzibati sistemlərin qurulmasına xələl gətirir. Bu fenomen xüsusilə əvvəlki siyasi təcrübələrin qalıqlarının iqtisadi və siyasi trayektoriyaları formalaşdırmağa davam etdiyi postkolonial və keçid dövlətlərində özünü göstərir.

Məsələn, postkolonial Qanada Kvame Nkrumah rejimi bir liderin hakimiyyəti möhkəmləndirmək üçün sosialist ritorikasını himayə əsaslı siyasətlə necə birləşdirə biləcəyini nümunə göstərdi. Nkrumah administrasiyası strateji olaraq dövlət müqavilələrini və digər resursları loyalçılara ayırdı və bununla da siyasi sədaqətin institusional inkişaf hesabına mükafatlandırıldığı bir sistemi gücləndirdi. Nugentin (2004, s. 203) izah etdiyi kimi, ideoloji öhdəliyin və müştəri praktikalarının bu birləşməsi təkcə rejimin sabitliyini qorumağa xidmət etmədi, həm də möhkəm inzibati institutların təkamülünə mane olan davamlı asılılıq nümunələri yaratdı.

Sürətli özəlləşdirmə prosesinin Staniszkisin (1991, s. 64) “siyasi kapitalizm” adlandırdığı şeyin meydana gəlməsini kataliz etdiyi Polşada erkən post-kommunist dövəründə paralel dinamika müşahidə oluna bilər. Bu dövrdə keçmiş kommunist aparatı ilə əlaqəsi olan şəxslər özəlləşdirilmiş müəssisələr üzərində nəzarəti təmin edə bildilər. Aktivlərin bu transferi yalnız bazar prinsiplərinə və ya rəqəbatlı tenderlərə əsaslanmaq əvəzinə, insayder münasibətlərinin ciddi şəkildə təsirinə məruz qalmış və beləliklə, loyallıq və şəbəkə mənsubiyyətinin təcrübə və bazar səmərəliliyi üzərində imtiyazlı olduğu sistemi institusionalaşdırmışdır. Nəticə iqtisadi qərarların qəbulu və resursların bölüşdürülməsinin siyasi cəhətdən əlaqəli elitanın maraqlarına tabe olduğu idarəetmə çərçivəsi oldu.

Hər iki nümunə araşdırması daha geniş nəzəri məqamı vurğulayır: formal institutlar zəif və ya inkişaf etmədikdə, siyasi mənzərədə ata-baba təcrübələri hakim ola bilər. Bu cür sistemlər sistematik olaraq şəxsi sədaqəti meritokratik iş qəbul və performansdan üstün tutur və bununla da iqtisadi artımı boğur və dövlət mexanizmlərinə ictimai inamı azaldır. Patronaj şəbəkələrinə etibar təkcə iqtisadi stimulları təhrif etmir, həm də institusional tənəzzül dövrünü davam etdirir və inkişaf

etməkdə olan dövlətlərin şəffaf, hesabatlı və səmərəli idarəetmə strukturlarına keçidini getdikcə çətinləşdirir.

Postkolonial Qana və post-kommunist Polşadan əldə edilən sübutlar patrimonializmin dövlət quruculuğu proseslərinə davamlı təsirini vurğulayır. Sadıqlıyı səriştədən daha çox mükafatlandırmaq meyli bu cəmiyyətlərin siyasi və iqtisadi strukturunda silinməz izlər buraxaraq, davamlı inkişafı və institusional islahatları təşviq etməyə yönəlmiş səylərə əhəmiyyətli problemlər yaradır.

İqtisadi böhranlar ata-baba idarəetmə sistemlərinin səmərəsizliyinin aşkar edilməsində həlledici rol oynamışdır. Məsələn, 1980-ci illərin Latın Amerikası borc böhranı və 1997-ci ilin Asiya Maliyyə Böhranı göstərdi ki, dərin kök salmış, loyallığa əsaslanan inzibati təcrübələr ağır iqtisadi gərginlik dövründə effektiv dövlət idarəçiliyinə xələl gətirə bilər. Evans (1995, s. 231) iddia edir ki, bu böhranlar davamlı iqtisadi inkişafı təşviq etmək və ya qeyri-sabit qlobal bazarlara uyğunlaşmaq üçün deyil, daha çox resurs hasilatı və siyasi nəzarət üçün nəzərdə tutulmuş patrimonial institutların struktur məhdudiyyətlərini ortaya qoyur.

Bu zəifliklərə cavab olaraq, Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və Dünya Bankı kimi beynəlxalq maliyyə institutları (BMİ) daxili siyasət çərçivələrinə əhəmiyyətli təsir göstərməyə başladılar. Bu təşkilatlar maliyyə yardımını ciddi struktur tənzimləmə proqramları ilə əlaqələndirirdilər ki, bu proqramlara adətən dövlət müəssisələrinin geniş şəkildə özəlləşdirilməsi və dövlət qulluğunda geniş islahatların aparılması üçün mandatlar daxildir (Dünya Bankı, 1997, səh. 12). Belə şərtlilik bazar yönümlü və ləyaqətə əsaslanan idarəetmə təcrübələrini tətbiq etməklə köklü himayəçilik dövrəsini qırmaq məqsədi daşıyırdı. Bu islahatların həyata keçirilməsi idarəetmə sistemlərinin daha şəffaf, hesabatlı və qlobal iqtisadi standartlara uyğun şəkildə yenidən qurulmasına yönəlmişdi.

Bu xaricdən tətbiq edilən islahatlarla paralel olaraq qloballaşma qüvvələri daxili tənzimləyici bazaların beynəlxalq normalara uyğunlaşdırılmasını zəruri etdi. Qloballaşma sərmayə və inkişaf üçün milli dövlətlər arasında rəqabəti gücləndirməklə yanaşı, siyasətin formalaşmasında texnokratik təcrübənin rolunu da yüksəltdi. Fourcade (2006, s. 155) iddia edir ki, bu proses vurğunu ənənəvi, loyallığa əsaslanan inzibati təcrübələrdən texnokratik səriştələrin və sübuta əsaslanan siyasətlərin getdikcə daha çox ön plana çıxdığı idarəetmə modelinə çevirib. Bu tendensiya dövlət institutlarının uyğunlaşma qabiliyyətinin qlobal miqyasda

tənzimləmə ardıcılığına və iqtisadi səmərəliliyə nail olmaq üçün yönləndirildiyi daha geniş transformasiyanı əks etdirir.

Beləliklə, iqtisadi böhranların tandem təsiri və beynəlxalq maliyyə institutlarının göstərdiyi təzyiqlər və qloballaşma dövlət idarəçiliyində əhəmiyyətli transformasiyaya səbəb olmuşdur. Bu qüvvələrin apardığı restrukturizasiya səyləri, texniki ekspertiza, bazara əsaslanan islahatlar və tənzimləmənin uyğunlaşdırılmasını prioritetləşdirən çərçivələrlə ata-baba səmərəsizliyini əvəz etmək məqsədi daşıyır. Bununla belə, bu islahatlar tez-tez kök salmış maraqların müqaviməti ilə qarşılaşıb, modernləşmə üçün xarici təzyiqlər və soy-nəticə idarəçiliyinin davamlı mirası arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəni vurğulayır.

Texnokratik islahatlar partizan siyasətin siyasətin formalaşmasına təsirini azaltmağa çalışan depolitikləşdirilmiş idarəetmə üslubunun təşviqində mühüm rol oynamışdır. Bu kontekstdə bu cür islahatlar dövlət sektorunda səmərəliliyi və şəffaflığı gücləndirmək üçün nəzərdə tutulmuş meritokratik təcrübələrin institusionallaşdırılması və fəaliyyət göstəricilərinin birləşdirilməsi üzərində cəmlənmişdir.

Bu yanaşmanın əsas nümunəsi 1961-ci ildə yaradılmış Sinqapurun İqtisadi İnkişaf Şurasıdır (İİB). İİB sürətlə texnokratik siyasətin qurulmasının nümunəsi kimi ortaya çıxdı və iqtisadi planlaşdırma üçün yönəlmiş mandatı siyasi mənsubiyyətdən daha çox ləyaqətə əsaslanan ekspertlərin işə cəlb edilməsi öhdəliyini birləşdirdi. Qərarların sübuta əsaslanan meyarlara və uzunmüddətli strateji hədəflərə əsaslandığı bir mühit yaratmaqla İİB Sinqapurun iqtisadi transformasiyası və davamlı inkişafı üçün mühüm mühərrikə çevrildi. Sinqapur nümunəsi siyasətdən kənarlaşdırılmış bir qurumun bürokratik səyləri inkişaf məqsədlərinə doğru necə effektiv şəkildə yönəldə biləcəyini və bununla da himayə siyasəti ilə bağlı təhrifləri azalda biləcəyini vurğulayır.

Fərqli geosiyasi kontekstdə Mərkəzi və Şərqi Avropanın keçid iqtisadiyyatları sosialist rejimlərinin dağılmasından sonra sürətli transformasiyanın zəruriliyi ilə üzləşdi. Məsələn, Polşada “şok terapiyası” kimi tanınan şeyin tərəfdarları, o cümlədən iqtisadçı Leszek Balcerowicz, səmərəsiz dövlət tərəfindən idarə olunan strukturların sökülməsi vasitəsi kimi bazarın liberallaşdırılması siyasətinin qəfil həyata keçirilməsini dəstəklədilər. Bu tədbirlər təkcə dövlət aktivlərinin sürətlə özəlləşdirilməsini deyil, həm də dövlət idarəçiliyinin bazar yönümlü təcrübənin

xeyrinə köklü şəkildə yenidən qurulmasını nəzərdə tuturdu. Sürətli islahatlar onunla əsaslandırıldı ki, onlar rəqabətli bazar qüvvələrinin yaranmasına kömək edəcək və kök salmış siyasi şəbəkələrin geniş təsirini məhdudlaşdırmaqla ictimai etimadı bərpa edəcək. Qəfil liberallaşma ilə bağlı xas risklərə baxmayaraq, Polşa təcrübəsi postsosializm kontekstində texnokratik idarəçiliyin yaradılmasının potensial faydalarının və əhəmiyyətli çətinliklərinin sübutu kimi geniş istinad edilmişdir.

Eynilə, texnokratik islahatların həyata keçirilməsi 1994-cü il soyqırımından sonra Ruandada münafişədən sonrakı yenidənqurma sahəsini əhatə etdi. Milli barışıqın təşviq edilməsi və parçalanmış dövlət aparatının yenidən qurulması kimi ikili imperativlərlə üzləşən Ruanda siyasətçiləri dövlət sektorunun peşəkarlaşdırılmasına yönəlmiş bir sıra islahatlara başladılar. Bu islahatların əsas elementi performans əsaslanan metriklərin yaradılması üçün zəruri olan texniki təcrübəyə və idarəetmə bacarıqlarına malik olan Qərbdə təhsil almış elitaların işə cəlb edilməsi idi. Bu cür tədbirlər səriştəni nəsil və ya siyasi bağlılıqdan üstün tutmaqla idarəetməni siyasətdən salmaq məqsədi daşıyırdı və bununla da daha şəffaf və hesabatlı idarəetmə sistemi üçün zəmin yaradırdı (Booth & Golooba-Mutebi, 2012, s. 385). Əslində, Ruandanın 1994-cü ildən sonrakı təcrübəsi texnokratik islahatların həm institusional yeniləşmə, həm də inkişafda irəliləyiş üçün katalizator rolunu oynama qabiliyyətini vurğulayır, hətta dərin sosial-siyasi pozulma ilə qeyd olunan kontekstlərdə belə.

Kollektiv olaraq, bu nümunələr texnokratik islahatların - istər Sinqapur kimi inkişaf edən bir dövlətin inkişaf imperativlərindən, istər post-sosialist Polşada sürətli bazar keçidlərindən, istərsə də Ruandada münafişədən sonra yenidənqurma söylərindən asılı olmayaraq - depolitik idarəetmə mexanizmlərini tənqid edən daha geniş nəzəri arqumenti nümayiş etdirir. Texniki təcrübəyə üstünlük vermək və ciddi performans standartlarını tətbiq etməklə, bu təşəbbüslər ənənəvi himayədarlıq şəbəkələrini daha ədalətli və səmərəli dövlət idarəçiliyi rejimi ilə əvəz etməyə çalışır. Bununla belə, bu cür islahatların uğuru çox vaxt bir çox şərti amillərdən, o cümlədən mövcud siyasi mədəniyyətdən, institusional irsin gücündən və bu islahatların daxil olduğu daha geniş sosial-iqtisadi mühitdən asılıdır.

Həm Qanada, həm də Polşada idarəetmənin təkamülü iqtisadi və siyasi keçid dövrlərində milli problemlərin həllində ata-baba və siyasiləşmiş inzibati sistemlərdən texnokratik modellərə keçidin necə əsas ola biləcəyini göstərir. Bu ölkələrin ətraflı nümunələri bu cür islahatların idarəçilik, iqtisadi göstəricilər və sosial bərabərliyə olan mürəkkəbliklərini və çoxşaxəli təsirlərini ortaya qoyur.

Qananın himayədarlığa əsaslanan idarəetmə modelindən pragmatik texnokratiya ilə xarakterizə olunan idarəetmə modelinə çevrilməsi qlobal iqtisadi yenidənqurma şəraitində postkolonial dövlətlərin üzləşdiyi təzyiqlərin simvoludur. Jerry Rawlings-in rəhbərliyi altında Müvəqqəti Milli Müdafiə Şurası əvvəlcə institusional potensialdan daha çox sədaqəti vurğulayan inqilabi ritorika və təcrübələr vasitəsilə dəstəyi səfərbər etdi. Bununla belə, iqtisadi qeyri-sabitlik artdıqca, Rawlings rejimi tədricən xaricdən idarə olunan islahatları qəbul etdi. Məsələn, Beynəlxalq Valyuta Fondunun müdafiə etdiyi struktur düzəliş proqramlarına uyğun olaraq, hökumət iqtisadiyyatı sabitləşdirməyə və himayəçiliklə bağlı səmərəsizliyi azaltmağa yönəlmiş siyasətlər qəbul etdi (Herbst, 2000, s. 77).

4. MÜASIR DÖVRƏ YAXINLAŞARKƏN

2000-ci illərin əvvəllərində bu islahatçı impulsar fiskal intizamı prioritetləşdirən inzibati elitanın meydana çıxması ilə institutionallaşdı. Əsas texnokratlar, xüsusən də Maliyyə Naziri Kvesi Boçvey, Qananın iqtisadi sistemini sabitləşdirməyə və modernləşdirməyə kömək edən siyasət innovasiyalarına rəhbərlik edirdi. Təşəbbüslər dövlət maliyyə idarəçiliyinin əsaslı şəkildə yenidən qurulmasını və daha böyük hesabatlılığa doğru hərəkəti əhatə edirdi. Bu irəliləyişlərə baxmayaraq, qalıq uyğunsuzluqlar, xüsusən də kənd-şəhər bölgüsü - texnokratik islahatların makroiqtisadi göstəriciləri artırma bilsə də, bölüşdürmə ədaləti və sosial bərabərlik məsələlərini avtomatik həll etmədiyini göstərir (Dünya Bankı, 2001, səh. 104).

Bunun əksinə olaraq, 1990-cı illərdə Polşanın təcrübəsi postsosializm islahatlarının çoxşaxəli xarakterini vurğulayır. Polşanın mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatdan keçidinin əvvəlində təqdim edilən Balcerowicz Planı sürətli özəlləşdirmə və bazarın liberallaşdırılmasına cəsarətli öhdəliyi qeyd etdi. Bu “şok terapiyası” yanaşması köhnə sistemin səmərəsizliyini rəqabətli bazarları və şəffaf qərar qəbul etmə proseslərini inkişaf etdirmək üçün nəzərdə tutulmuş mexanizmlərlə əvəz etməyə çalışan texnokratik normalarla dəstəklənirdi (Balcerowicz, 1995, s. 59).

Bu islahatların möhkəmləndirilməsində mühüm element dövlət siyasətinin etibarlılığını gücləndirən müstəqil institutların yaradılması idi. Məsələn, Polşanın Mərkəzi Statistika İdarəsi kimi qurumların yaradılması qərarların qəbulunu istiqamətləndirmək üçün nəinki etibarlı məlumatları təmin etdi, həm də postsosializm dövründə yaranan yeni, qaydalara əsaslanan nizamın simvolu kimi xidmət etdi. Bu

cür tədbirlər siyasi motivli qərarların qəbul edilməsinin təsirini azaltmaq və dövlət qurumlarının texniki səriştəsini artırmaq məqsədi daşıyırdı. Buna baxmayaraq, bu islahatların sürəti və ciddiliyi həm də iqtisadi sabitləşmə üçün zəruri olan qənaət tədbirlərinə ictimai reaksiya doğurdu və bununla da texnokratik səmərəlilik və demokratik hesabatlılıq arasındakı gərginliyi vurğuladı (OECD, 2003, s. 132).

Kollektiv olaraq, bu nümunə araşdırmaları göstərir ki, soydaş idarəçiliyindən texnokratiyaya keçid nadir hallarda xətti və ya eyni dərəcədə faydalıdır. Qanada fiskal intizam və peşəkar idarəetməyə doğru irəliləyiş xeyli makroiqtisadi sabitləşmə əldə etdi, baxmayaraq ki, regional bərabərsizliklərin davam etməsi texniki islahatların sosial inklüzivliyin artırılmasına yönəlmiş siyasətlərlə tamamlanmalı olduğunu göstərir. Eyni zamanda, Polşanın “şok terapiyası”nı mənimsəməsi daha şəffaf və rəqabətədavamlı iqtisadi nizamın qurulmasına kömək etdi, hətta sürətli islahatların sosial xərcləri təcrübə və demokratik legitimlik arasında tarazlıq üzərində davam edən müzakirələrə səbəb oldu.

Bu təcrübələr vurğulayır ki, texnokratik islahatlar dövlətin səmərəliliyini və siyasətin etimadını artırmaq qabiliyyətinə malik olsa da, onların uğuru nəticə etibarı ilə onların ədalətlik və iştirakçı idarəetmə mülahizələrini inteqrasiya etmək bacarığından asılıdır. Beləliklə, texniki təcrübə və siyasi hesabatlılıq arasında qarşılıqlı əlaqə dərin sistem transformasiyasından keçən ölkələr üçün əsas problem olaraq qalır.

5. NƏTİCƏ

Mərkəzləşdirilmiş və yuxarıdan aşağı qərar qəbulu ilə xarakterizə olunan texnokratik rejimlər çox vaxt vətəndaşların idarəetmə proseslərində iştirakını məhdudlaşdırmaqla onları özlərindən uzaqlaşdırmaq riski daşıyır. Bu idarəetmə üsulu tez-tez təkmilləşdirilmiş makroiqtisadi performans və inzibati səmərəliliklə əlaqəli olsa da, eyni zamanda sosial-iqtisadi bərabərsizlikləri gücləndirə və demokratik legitimliyi sarsıda bilər.

Məsələn, İndoneziyada Suhartonun Yeni Nizamı zamanı, xalq arasında “Berkli mafiyası” kimi tanınan iqtisadçılar qrupu makroiqtisadi göstəricilərdə nəzərəcarpacaq irəliləyişlər əldə edən siyasət islahatlarının istiqamətləndirilməsində mühüm rol oynadı. Bununla belə, bu texnokratik müdaxilələr bərabərsizliyin dərinləşməsinə də kömək etdi, çünki texniki ekspertiza və bazar səmərəliliyinə diqqət çox vaxt geniş

sosial inklüzivlik hesabına həyata keçirilirdi. İndoneziya nümunəsi texnokratik strategiyaların qəbulunun necə əlverişli iqtisadi nəticələr verə biləcəyini və eyni zamanda cəmiyyətin daha az imtiyazlı təbəqələrini marginallaşdırdığını göstərir.

Eynilə, Ukraynada Maydandan sonrakı dövr iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsinə və dövlət idarəçiliyinin modernləşdirilməsinə yönəlmiş texnokratik islahatlara doğru sürətli irəliləyişin şahidi oldu. Buna baxmayaraq, bu islahatlar texnokratik idarəçiliyə xas artan şəffaflıq və hesabatlılığın maraqları ilə təhdid edilən kök salmış oliqarx şəbəkələrinin əhəmiyyətli müqaviməti ilə üzləşdi. Bu cür müqavimət nəinki islahatların sürətinə mane oldu, həm də siyasi dinamikanı formalaşdırmaqda davam edən köhnə güc strukturlarının davamlı təsirini vurğuladı. Bu kontekstdə texnokratik təcrübəyə güvənmək neoliberal gündəmləri ört-basdır etmək və islahat proseslərinin daha demokratik şəkildə cavabdeh olmasını təmin edə biləcək iştiraklı idarəetmə formalarını kənarlaşdırmaq üçün tənqid olunur.

Tənqidçilər iddia edirlər ki, texnokratiyanın apolitik görünən fasadı çox vaxt neoliberal siyasət çərçivələrinə daha dərin bağlılığı gizlədir. Səmərəliliyə və bazar yönümlü tədbirlərə üstünlük verməklə, texnokratik rejimlər istər-istəməz vətəndaşların səsini marginallaşdırır, bununla da mövcud bərabərsizlikləri möhkəmləndirir və həqiqi demokratik iştirak üçün vacib olan sosial quruluşu zəiflədə bilər. Bu tənqid müasir idarəetmədə daha geniş gərginliyi vurğulayır: texnokratik islahatlar sürətli iqtisadi düzəlişlərə və siyasətin etibarlılığını artırma bilsə də, vətəndaşlar qərar qəbul etmə prosesindən kənarda olduqlarını hiss etdikdə demokratik defisitə səbəb ola bilər.

Xülasə, texnokratik rejimlər ekspert biliklərinə və sadələşdirilmiş inzibati prosedurlara əsaslanaraq əhəmiyyətli siyasət və iqtisadi təkmilləşdirmələrə nail ola bilsələr də, eyni zamanda, həddindən artıq mərkəzləşdirilmiş və istisnai idarəetmə üsulları vasitəsilə vətəndaşların özgəninkiləşdirilməsi riskini daşıyırlar. Bu cür dinamika islahatların faydalarının geniş şəkildə paylaşılmasını və dövlət institutlarının legitimliyinin qorunub saxlanmasını təmin etmək üçün texniki səmərəlilik və demokratik inklüzivlik arasında diqqətli tarazlığın yaradılmasını tələb edir. Patrimonializmdən texnokratik qaydaya doğru təkamül rəasional-hüquqi hakimiyyətə doğru daha geniş qlobal tendensiyaları əks etdirir. Texnokratik islahatlar səmərəliliyi artırırsa da, onlar demokratik imperativlər və bərabərlik problemləri ilə uzlaşmalıdırlar.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

- Åslund, A. (2007). How Russia became a market economy. Brookings Institution Press.
- Abernethy, D. B. (2000). The dynamics of global dominance. Yale University Press.
- Balcerowicz, L. (1995). Economic transformation in Poland: From plan to market (p. 59). MIT Press.
- Booth, D. & Golooba-Mutebi, F. (2012). Developmental patrimonialism? African Affairs, 111(444), 379-403. <https://doi.org/10.1093/afraf/ads026>
- Cooper, F. (2002). Africa since 1940: The past of the present. Cambridge University Press.
- Evans, P. (1995). Embedded autonomy: States and industrial transformation. Princeton University Press.
- Fourcade, M. (2006). The construction of a global profession. American Journal of Sociology, 112(1), 145–194.
- Herbst, J. (2000). States and power in Africa: Comparative lessons in authority and control. Princeton University Press.
- Hoff, K. & Stiglitz, J. E. (2004). After the Big Bang? American Economic Review, 94(2), 68–72.
- Kornai, J. (2000). The socialist system: The political economy of communism (p. 156). Princeton University Press.
- Mamdani, M. (1996). Citizen and subject: Contemporary Africa and the legacy of late colonialism. Princeton University Press.
- Nugent, P. (2004). Africa since independence. Palgrave Macmillan.
- Staniszkis, J. (1991). The dynamics of the breakthrough. University of California Press.
- OECD (2003). Reviews of public governance: Poland (p. 132). OECD Publishing.
- World Bank (1997). World development report 1997: The state in a changing world. World Bank Publications.
- World Bank (2001). Ghana: From stabilization to growth (p. 104). World Bank.

ERMƏNI DIASPORU VƏ ERMƏNİLƏRİN XARİCDƏN SSRİ-Ə KÖÇÜRÜLMƏSİ

Məleykə Mahmudova¹²⁵

XÜLASƏ

Məqalədə SSRİ-nin Türkiyə siyasəti və erməni diasporunun SSRİ-rəhbərliyi ilə iş birliyi barədə məlumatlarla yanaşı SSRİ-nin sərhəd məsələlərinin möhkəmləndirilməsi üçün xristian erməni əhalisinin Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazilərinə yerləşdirilməsi və erməni diasporunun bu sahədə fəaliyyəti barədə məlumatlar işıqlandırılmışdır. Həmçinin erməni din xadimlərinin bu sahədə fəaliyyəti və köçürülən erməni əhalisinin vəziyyəti barədə də məlumatlar verilmişdir. Erməni müəlliflərinin SSRİ-nin erməni köçkünlərinə verdiyi vədlərə necə əməl etmələri barədə fikirləri də yer almışdır. Burada həm də xaricdən SSRİ ərazisinə köçürülən erməni ailələrinin gəldikləri ölkələrə qayıtmaları üçün can atmaları, hətta dövlət səviyyəsində müraciətləri barədə də məlumatlar verilmişdir. SSRİ rəhbərliyinin xaricdən gələn ermənilərə münasibəti ilə bağlı fikirlər də bu məqalədə öz əksini tapmışdır.

Açar Sözlər: Erməni Diasporu, Repotransiya, SSRİ Rəhbərliyi, Köçürmə.

1. GİRİŞ

I Dünya müharibəsinin gedişində Osmanlı dövlətinin ərazisində yaşayan və o dövlətin vətəndaşı olan ermənilər xarici dövlətlərlə müharibəyə girən Osmanlı dövlətinə xəyanət edərək xarici ölkələrə həm cəsusluq etdilər, həm də dəstək

125 Naxçıvan Dövlət Universitetinin doktorantı, maleyka001@mail.ru, 0009-0005-7875-6208

verməklə özləri üçün xarici dövlətlərdən dəstək almaq məqsədi ilə Osmanlı dövlətinin əraziləri hesabına bir erməni dövləti qurmaq xülyasına düşdülər. Bunun nəticəsi olaraq Osmanlı dövlətinə xəyanət edən ermənilər Osmanlı dövlətinin ərazisini tərk etməli oldular.

Dünyanın ayrı-ayrı dövlətlərinin ərazisinə gedən ermənilər bu o ölkələrdə fəaliyyət göstərən erməni diasporlarının nəzarətin altında fəaliyyət göstərməyə başladılar. Ən çox ermənilər Balkan ölkələrində (Yunanıstan, Bolqarıstan, Rumıniya), Yaxın Şərqdə (Suriya, Livan, Misir), Gürcüstanda, İranda, Rusiyada (Şimali Qafqaz, Qara dəniz regionu), ABŞ-da, Fransada, Latin Amerikasını ölkələrində (Uruqvay, Argentina) kimi ölkələrə getmişdilər.

İran, Misir, Suriya və Livan kimi o dövr üçün geridə qalmış ölkələrdə erməni qaçqınları daha asan məskunlaşdılar və çox keçmədən orada yaşayan ermənilərin köməyi ilə iş taparaq işləməyə başladılar. ABŞ və Fransa kimi daha inkişaf etmiş ölkələrdə isə dil bilmədən, dövlətdən sosial dəstək ala bilməyən ermənilər isə erməni diasporları tərəfindən dəstəklənərək diasporun işinə cəlb edilirdilər. Bununla erməni diasporu həm öz sıralarını genişləndirir, həm də narazı ermənilərdən silah kimi istifadə etməyə başlayırdılar. Bu ermənilər arasında sonradan erməni diaspor başçıları tərəfindən yetişdirilən neçə-neçə erməni terrorçu yetişdirilmiş və terrorçuluq fəaliyyəti ilə məşğul olmuşlar.

I Dünya müharibəsinin bitməsindən sonra Osmanlı dövlətinin ərazisində erməni dövləti yaratmağın mümkünsüz olduğunu görən erməni diaspor başçıları, Bolşevik hökuməti ilə Osmanlı dövləti, sonradan Türkiyə Cümhuriyyəti arasında olan yumşaq münasibətləri görüb, Çar Rusiyasının devrilməsi ilə hakimiyyətə gələn bolşeviklərlə əlaqə yaradaraq ermənilərin yeni yaranmış Sovet Rusiyasının yəni, 1918-ci ildə Qafqazda ilk dəfə 9 min kv.km-də elan edilmiş Ararat (Ermənistan) Respublikasının ərazisinə ermənilərin kütləvi köçürülməsini təşkil etməyə başladılar.

Belə ki, 1921-ci ilin sonunda erməni diasporunun bolşeviklərlə razılaşması nəticəsində İraqdan olan ilk ermənilər Sovet Ermənistanına göndərildi. 1925-1926-cı illərdə Yunanıstan, Fransa və İrandan Ermənistanına 20 minə yaxın erməni göndərildi. Ümumilikdə 1921-ci ildən 1936-cı ilə qədər erməni diasporlarının iştirakı və köməyi ilə 42 mindən çox erməni Ermənistan SSRİ-nin ərazisinə göndərilmişdi [7].

Xaricdən Qərbi Azərbaycan (keçmiş Ermənistan SSRİ) ərazisinə köçürülən ermənilər kənd yerlərində təsərrüfat işləri ilə, şəhərlərdə isə əsasən sənətkarlıqla məşğul olmağa başladılar. İrəvan yaxınlığında köçürülərək məskunlaşdırılan, ermənilər tərəfindən Qərbi Azərbaycanın (Ermənistan SSRİ-nin) şəhər və kəndlərinin - Ərəbkir, Butaniya, Malatiya, Zeytun və s. adları ilə adlandırılan yeni qəsəbələri yaradıldı [7].

1920-1930-cu illərdə isə ermənilərin SSRİ ərazisinə Qərbi Azərbaycana yeni köçü başladı: Türkiyədən, Yunanıstandan, Bolqarıstandan, Fransadan və digər ölkələrdən bir çox erməni SSRİ-yə köçmək istəyini bildirdi. Hakimiyyət buna müdaxilə etmədi ermənilərin köçürülməsi variantını da nəzərdən keçirdi, “SSRİ hökumətinin ermənilərə onların məsul nümayəndələri ilə razılaşaraq torpaq verməyə tam hazır olduğunu bəyan etdi. 1921-ci ildən 1940-cı ilə qədər 100 minə yaxın erməni ayrı-ayrı ölkələrdən SSRİ-yə köçüb əsasən Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistanda) məskunlaşdı.

İkinci Dünya Müharibəsinin başlaması ilə SSRİ rəhbərliyi yenidən ermənilərin Qərbi Azərbaycan ərazisinə köçürülməsi barədə düşünməyə məcbur etdi. Çünki müharibədən dərhal sonra SSRİ rəhbərliyi Türkiyəyə qarşı ərazi iddiaları qaldırmağa başladı.

1945-ci il iyunun 7-də Moskvada Türkiyə səfiri ilə görüşdə SSRİ Xarici İşlər Naziri Molotov Sovet-Türkiyə sərhədinə yenidən baxılması tələbini irəli sürdü. Bu iddialara haqq qazandırmaq üçün Yalta konfransı başa çatdıqdan dərhal sonra Stalin başda olmaqla sovet rəhbərliyi Ermənistan SSR-in əhalisinin sayını artırmağa təşəbbüs göstərdi və xaricdən ermənilərin Ermənistan ərazisinə köçürülməsinə başladı [1]. Bu, Stalinin təşəbbüsü ilə Türkiyəyə qarşı ərazi iddiaları üçün “humanitar” əsaslandırma yaratmaq məqsədi daşıyan ictimai kampaniyanın bir hissəsi idi [3].

1945-ci ildə qalib dövlətlərin Potsdam konfransında SSRİ rəhbərliyi Türkiyənin Qərbi Ermənistanın erməni ərazilərini qaytarması məsələsini qaldırdı. Bu tələblərə dəstək olaraq Sovet Ermənistanının rəhbərliyi müxtəlif ölkələrin icmalarında erməni diasporunun öz vətənlərinə kütləvi şəkildə qaytarılmasını təşkil etmək üçün geniş iş aparırdı. Erməni diasporlarının ictimai təşkilatları tarixi ədalətin bərpası və Qərbi Ermənistan ərazilərinin erməni xalqına qaytarılması xahişi ilə ABŞ, Fransa, İngiltərə, SSRİ və BMT hökumətlərinə çoxsaylı müraciətlər etmişlər. SSRİ-nin

xalq qarşısında nüfuzunun artması və öz hərəkətləri ilə dünya ictimaiyyətini erməni xalqının hüquqlarını müdafiə etməyə inandırmaq ümidi erməni diasporlarının Sovet Ermənistanına repatriasiyaya razılıq vermələrinə səbəb oldu.

Müttəfiqlərin Türkiyəni təslim etmək niyyəti yox idi, lakin Stalin də öz tələblərindən geri çəkilmək istəmirdi. Qarşıdan gələn ilhaq ermənilərə münasibətdə tarixi ədalətin bərpası kimi elan olunduğundan, yeni torpaqları tez bir zamanda məskunlaşdırmaq üçün SSRİ-nin sərəncamında bu xalqın kifayət qədər nümayəndələri olmalı idi. 1946-cı il noyabrın 21-də SSRİ Xalq Komissarları Soveti “Xarici ermənilərin Sovet Ermənistanına qaytarılması ilə bağlı tədbirlər haqqında” qərar qəbul etdi. Ermənilərin guya ki, öz tarixi vətənlərinə qaytarılması üçün yeni kampaniya başlandı.

Qərara əsasən SSRİ Xalq Xarici İşlər Komissarlığı Köçkünlərə Yardım üzrə Erməni Diasporu ilə birlikdə ermənilərin siyahılarını tərtib etməli və eyni zamanda Sovet Ermənistanına qayıtmaq ideyasını təbliğ etməli idi. Repatriasiya ilə bağlı tədbirlər haqqında qərarın icrası üçün Ermənistan Xalq Xarici İşlər Komissarlığına yuxarıda qeyd olunan ölkələrin hər birinə iki nümayəndə göndərməyə icazə verildi. SSRİ-nin ABŞ, Fransa, Misir, Türkiyə və İraqdakı nümayəndəliklərinə Sovet Ermənistanına köçmək və Sovet vətəndaşlığını qəbul etmək istəyən ermənilərin siyahılarını hazırlamaq tapşırığı verildi. Eyni zamanda repatriantlar arasında əmək qabiliyyətli ermənilərə və onların ailə üzvlərinə xüsusi diqqət yetirilməli idi. Bundan əlavə, xarici erməni təşkilatlarının köçkünlərə yardım fondu üçün vəsait toplamağa başlamaq təşəbbüsünü dəstəkləmək qərara alınıb. Livandan gəmi ilə Batumiyə yola düşmüş ilk repatriant karvanı 1946-cı il iyunun sonunda Ermənistana çatdı. Oktyabr ayına qədər daha bir neçə karvan Ermənistana gəldi. Kütləvi repatriasiya 1947-1948-ci illərdə davam etdi. Ümumilikdə bu illər ərzində Ermənistana 12 ölkədən 90 minə yaxın erməni gəlib. Repatriasiya 50-60-cı illərdə belə kütləvi miqyasda deyil, davam etdi. Repatriantlara mənzillər və ya mənzil tikintisi üçün kreditlər, pulsuz peşə hazırlığı, müxtəlif güzəştlər verilirdi. ABŞ, Fransa, Rumıniya, Misir, Bolqarıstan, Livan və Suriya da daxil olmaqla 12 ölkədən 360 minə yaxın insan SSRİ-yə mühacirət etmək arzusunda olduğunu bildirib. Lakin soyuq müharibə artıq vüsət alırdı, ABŞ Türkiyənin ərazi bütövlüyünü qətiyyətlə müdafiə etdi və Moskva ciddi fəsadlar olmadan Araratı qaytarmağın mümkün olmayacağını anlamağa başladı.

SSRİ hökumətinin bu qərarını alqışlayan erməni diasporu və din xadimləri SSRİ rəhbərliyinə təşəkkür məktubu ünvanladı. Həm də erməni diasporu köçürülən ermənilər üçün kilsələr tikdirir, məktəblər açır, qəzetlər çıxarırdılar. Qaçqınlara yardım göstərmək üçün diasporda ictimai təşkilatlar yaradılırdı. Bunlardan ən təsirlişi məktəbləri, xəstəxanaları, sığınacaqları maliyyələşdirən, qaçqınları işlə təmin etmək üçün sənətkarlıq emalatxanaları və fabriklər yaradan Erməni Ümumi Xeyriyyə Birliyi (AGBU) və Ermənistana Yardım Komitəsi (AMK) olmuşdur. Erməni diasporu ilə yanaşı erməni din xadimləri də bu işlərdə fəal iştirak edirdilər.

Bütün ermənilərin katolikosu VI Georginin SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin sədri İ.V.Stalinə teleqramından, 3 dekabr 1945-ci il [5] yazırdı ki, erməni kilsəsinin bütün ruhaniləri və erməni dindarları, bütün ermənilərin katolikosu VI Georgi Katolikosluq adından dərin minnətdarlıq hissi ilə ermənilərin xaricdə öz müqəddəs vətənlərinə köçürülməsinə icazə verilməsi haqqında tarixi qərarı hərərətlə alqışlayırlar. Nəhayət, dünyanı dolaşan erməni xalqının oğul və qızlarının əziz arzusu gerçəkləşir...

VI Gevork Stalinə diaspora ermənilərinin repatriasiyası və Türkiyədəki erməni torpaqlarının geri qaytarılmasını dəstəkləyən məktub göndərdi[2]. Lakin Soyuq Müharibənin gəlişi və Türkiyənin ABŞ-ın rəhbərlik etdiyi Qərb ittifaqına inteqrasiyası istənilən sərhəd dəyişikliyi qeyri-mümkün etdi.

Bütün bunlarla yanaşı SSRİ rəhbərliyi xəyanatkar ermənilərə inanmırdı. Hələ 29 may 1944-cü ildə Lavrenti Beriya Stalinə belə bir məktub göndərmişdi. “Simferopol şəhərində, – Beriya yazırdı, – keçmiş daşnak generalı Dronun başçılıq etdiyi “Dromedar” alman kəşfiyyat təşkilatı var idi, o, Qırmızı Orduya qarşı kəşfiyyat işlərini istiqamətləndirdi və bu məqsədlə Qırmızı Ordunun arxa cəbhəsində casusluq və təxribat işləri aparan və erməni milli legionerlərinə köməklik göstərən bir neçə erməni komitələri yaratdı. Berlindən və İstanbuldan gələn mühacirlərin fəal iştirakı ilə komitələr “müstəqil Ermənistan”ın təbliği istiqamətində iş aparırdılar. Ermənilər arasında dini və siyasi məsələlərlə yanaşı, ticarət və kiçik sənayenin təşkili ilə də məşğul olan qondarma “erməni dini icmaları” da var idi. Həm də, SSRİ-yə qarşı müharibədə faşist Almaniyası hərbi əsirlərdən istifadə etməyə çalışır, milli legionlar təşkil edirdi. Dro, Njde və başqa ermənilər Almaniyanın himayəsi altında erməni legionunun təşkilində iştirak edirdilər. Onlar öz hərəkətləri ilə SSRİ-nin məğlubiyyətini və Türkiyənin müharibəyə girməsini ehtimal edərək ermənilərin

almanlardan müdafiəsini təmin etməyə çalışırdılar. Bu ermənilərin daim istifadə etdikləri satqınlıq və xəyanətə bəraət qazandırmaları idi. Həm də SSRİ rəhbərləri artıq erməni köçkünləri arasında Amerika kəşfiyyatçılarının da olduğunu güman etməyə başlamışdır.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 14 sentyabr 1948-ci il tarixli qərarı ilə əcnəbi ermənilərin SSRİ-yə repatriasiyası tamamilə və dərhal ləğv edildi və köçkünlərin haradan gəlməsindən asılı olmayaraq, erməni köçkünlərinin Ermənistan SSR-ə qəbulu qadağan edildi. Buna baxmayaraq 1948-ci il oktyabrın 6-da Ümumittifaq Kommunist Partiyası (bolşeviklər) Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosu ABŞ-dan 260 erməni repatriatının SSRİ-yə daxil olmasına istisna hal kimi icazə vermək barədə qərar qəbul etdi, çünki cəmi üç həftə əvvəl xarici ermənilərin SSRİ-yə repatriasiyası tamamilə qadağan edilmişdi və I.V. Stalin qəti şəkildə buna təkid edirdi. İstisna olaraq, ABŞ-dan 260 erməninin repatriasiyası ilə razılaşmaya. Molotov, Beriya, Malenkov, Voznesenski, Kaqanoviç və Kosıgin “lehinə” səs verdilər.

Erməni diaspor nümayəndələri isə SSRİ rəhbərliyini inandırmağa çalışırdı ki, Ermənistana daha çox ixtisası olan, necə və nə etmək istədiklərini bilən 20-40 yaş arası iqtisadi fəal insanlar müraciət edirlər. Coğrafiya genişdir – Suriya, ABŞ, Rusiya, Livan, İran, Kanada və s. Onların bəziləri Ermənistanın keçmiş sakinləri və ya övladlarıdır, bəziləri Ermənistanda heç vaxt yaşamamışdır – üçüncü və ya dördüncü nəsil ermənilərdir, bəziləri dördüdə biri ermənidir, bəziləri isə ümumiyyətlə erməni deyil [6].

SSRİ daxili işlər naziri, general-polkovnik S. N. Kruqlovun məruzəsinə əsasən, 1948-ci ilin iyununa qədər SSRİ-yə xaricdən 86.346 erməni köçürülmüşdür.— “Tarix” [2]. 1953-cü ildə Stalinin ölümündən sonra SSRİ Xarici İşlər Nazirliyi Sovet Ermənistanı və Gürcüstan xalqlarının artıq Türkiyəyə qarşı ərazi iddialarının olmadığını bəyan etdi [3] lakin Türkiyəyə qarşı ərazi iddialarının irəli sürülməsi ilə birlikdə ermənilərin köçürülməsi baş verdi. Hələ 1945-ci ilə qədər, 1929-1937-ci illər ərzində Ermənistan SSR-ə artıq 16 mindən çox erməni köçürülmüşdü. Köçürülənlər əsasən Avropadan idi və köçürülmə tamamilə sovet hökuməti tərəfindən maliyyələşdirilirdi [1].

SSRİ dövrü də erməni diasporu dayanmadan iş aparırdı. Diaspordan olan erməni alimləri ilə Ermənistan SSR-də olan elmi mərkəzlər arasında əməkdaşlıq və elmi əlaqələr qurur, mühazirə oxumaq və elmi araşdırmalar aparmaq üçün mütəxəssislər

mübadiləsi aparırdı. Diaspordan çoxlu alimlər Ermənistan Elmlər Akademiyasının akademiki seçiliblər. 1964-cü ildə Ermənistanda Diasporla Mədəni Əlaqələr Komitəsi yaradıldı, diasporda və vətəndə baş verən hadisələri işıqlandıran “Ayreniki Dzayn” (Vətənin səsi) qəzeti nəşr olunmağa başlamışdı [7].

Bütün bunlara baxmayaraq xaricdən köçürülən ermənilər Ermənistan SSR ərazisini tərk etməyə çalışır öz vətənlərinə doğulduğu ölkələrə getməyə can atırdılar. Bununla bağlı SSRİ rəhbərləri yazırdı ki, hazırda 1000-dən çox ailə rəsmi olaraq xaricə qayıtmaq üçün ısrarla qeydiyyatdan keçib. Bəzi köçkünlər ifrat yolu tuturlar onlar ölkəni qeyri-qanuni tərk etməyə çalışırlar. 1946-cı ildən indiyədək 80-dən çox mühacirlər İran və Türkiyəyə qaçıblar. Qeyri-qanuni olaraq ölkəni tərk etmək niyyətində olan daha 40 nəfər müəyyən edilib. SSRİ Nazirlər Sovetinin 12 avqust 1961-ci il tarixli qərarı ilə ermənilərin repatriasiyası davam edir, lakin əvvəllər olduğu kimi, gələn köçkünlər arasında pensiya üçün qeydiyyatda olan və sovet dövləti hesabına yaşayan qocalar, xaricdə yaşayarkən yaxşı təmin olunmuş insanlar SSRİ-yə gəldikdən sonra işdən yayınır.

SSRİ rəhbərliyi həm də “SSRİ-dən ayrı-ayrı erməni repatriantların qayıdışından xaricdəki təşkilatlar tərəfindən antisovet təbliğatında istifadə oluna biləcəyindən” ehtiyat edərək ermənilər arasında mühacirət əhval-ruhiyyəsi ilə mübarizə aparmağa çalışırdılar və nəhayət, 1967-ci ildə onlara viza verilməsini praktiki olaraq dayandırdılar. Lakin tezliklə qaydalar yenidən yumşaldıldı və mühacir axını yenidən sürətlə artmağa başladı.

1963-cü ilə qədər daimi yaşamaq üçün xaricə getmək icazələri, bir qayda olaraq, yalnız sosialist ölkələrinə verilirdi. 1960-1963-cü illərdə dövlət təhlükəsizlik orqanları 25 ərizəçiyə kapitalist ölkələrinə getməyə icazə veriblər

Erməni diasporu isə zaman-zaman ermənilərin xarici ölkələrdən bu günkü Qərbi Azərbaycan (Ermənista) ərazisinə köçürülməsi işini davam etdirirlər. Son illər ərzində Suriyada vətəndaş müharibəsi başlayandan bəri təkcə Suriyadan əsasən erməni əsilli 15 000 suriyalı qaçqın döyüş bölgəsindən Qərbi Azərbaycana (Ermənistana) köçürülüb [3].

2. NETİCƏ

Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün xaricdə olan diasporadakı ermənilərin sayı Ermənistan Respublikasında yaşayanların sayından xeyli çoxdur. Onların sayı 5

milyon insana çatır. Onlardan 2,5 milyonu Rusiya Federasiyasında, 0,5 milyonu MDB respublikalarında, 1 milyonu ABŞ-da, 1 milyonu isə dünyanın digər ölkələrində yaşayır. 2003-cü ilin əvvəlinə olan rəsmi siyahıyaalma məlumatlarına görə, Ermənistanın özündə cəmi 3 milyon 210 min 300 nəfər yaşayır [7].

1964-1966-cı illərdə baxılan bütün müraciətlərin orta hesabla 50%-i təmin edilib. 1967-ci ildə xaricdən ermənilərin “repatriasiyası” siyasəti, eləcə də SSRİ-dən olan ayrı-ayrı erməni “repatriantlar”ın qayıdışından xaricdəki mürtəcə təşkilatlar tərəfindən antisovet təbliğatında istifadə oluna biləcəyi qorxusu əsasında ölkədən gedənlərin sayı 6%-ə endirildi. Sonrakı illərdə onların sayı yenidən artdı. 1973-cü ildə xaricdə daimi yaşamaq üçün vətəndaşların müraciətlərinin 67%-i təmin edilmişdir...

Beləliklə, 1946-1949-cu illərdə erməni diasporunun “böyük repatriasiya” adlandırdığı ermənilərin Ermənistan SSR-ə köçürmə nəticəsində Sovet Ermənistanına dünyanın 12 ölkəsindən nəzərdə tutulan 360-400 min nəfər əvəzinə cəmi 90 min nəfər köçürə bilmişlər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Ermənilər: milli kimliyin formalaşmasında keçmiş və indi, Qafqaz dünyası, QAFQAZ DÜNYASI. QAFQAZ XALQLARI. Qafqaz xalqları seriyası. Edmund Herzig, Marina Kurkchiyan. Routledge, 2005, 255. S. 119. https://books.google.com/books?id=Sypt9wkqYqAC&pg=PA119&dq=stalin+kars+repatriation+of+armenians&as_brr=3&ei=JRaESrukFIvvyATj2O3ZDQ&hl=ru#v=onepage&q=&f=false, Archi, Way16-da
2. TASS-ın “Pobeda gəmisində qəza” hesabatından, 4 sentyabr 1948-ci il. [https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycanl%C4%B1lar%C4%B1n_Erm%C9%99nistanndan_deportasiyas%C4%B1_\(1948%E2%80%931953\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycanl%C4%B1lar%C4%B1n_Erm%C9%99nistanndan_deportasiyas%C4%B1_(1948%E2%80%931953))
3. Suny, R. G. Gürcü millətinin yaranması / R. G. Suny. - 2-ci nəşr. - [Bloomington, IN]: Indiana University Press, 1994. - S. 285. - 418 s
4. Süni məskunlaşdırılmış Suriya ermənilərinin Qarabağda gələcəyi yoxdur. <https://apa.az/az/siyasi/suni-meskunlasdirilmis-suriya-ermenilerinin-qarabagda-geleceyi-yoxdur-tehlil-708568>
5. Аблажей Н.Н. Репатриация и депортация армян во второй половине 1940-х годов, 2011 г. <https://vestnik.nsu.ru/historyphilology/files/084620331de9b78bf74a70341748d7f4.pdf>
6. УРЯДОВА А.В. ЭМИГРАЦИЯ АРМЯН ИЗ СССР. РОССИЯ И АРМЕНИЯ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ. Сборник научных статей. Ярославль, 2024, Страницы: 45-52.
7. Хачикян А.Э. История Армении. Краткое эссе. Издательство «Эдит Принт», Ереван – 2009, 264 с.

İNGİLİS DİLLİ MEDIA DİSKURSUNDA TÜRK DÜNYASININ REPREZENTASIYASI (XARİCİ MEDIA RESURSLARI ƏSASINDA)

Günay Əliyeva Dünyamalı qızı¹²⁶

XÜLASƏ

Bu məqalə ingilisdilli media diskursunda “Türk dünyası”nın necə təmsil olunduğunu geniş şəkildə araşdırır. Məqalə öncə regionun geosiyasi əhəmiyyətini, xüsusən Türk Dövlətləri Təşkilatı, Orta dəhliz və COP29 kimi təşəbbüsləri vurğulayır. Sonra hər bir ölkənin ingilis mediasında müsbət və mənfi çərçivələrdə təqdim olunması təhlil edilir: Azərbaycanın Qarabağ zəfəri, geosiyasəti, neft siyasəti, Türkiyənin Aİ münasibətləri və “Türk modeli”, Qazaxıstanın çoxvektorlu diplomatiyası və “Borat” stereotipləri, Özbəkistanın islahatları, insan haqları və əlifba dəyişiklikləri haqqında məlumatlar təqdim olunur. Məqalə həmçinin vahid Türk subyekti obrazının - TDT-nin regional nüfuz blokuna çevrilməsinin - ingilisdilli mediada necə formalaşdığını göstərir. Qərb və Şərq ingilisdilli mənbələrin yanaşma fərqləri, stereotiplərin təkrarlanması və türk dövlətlərinin öz reaksiyaları gələcək tədqiqatlar üçün müqayisəli analiz imkanları yaradır.

Açar Sözlər: Türk Dünyası, Ingilisdilli Media, Geosiyasi Diskurs, Türk Dövlətləri Təşkilatı, Regional Təsirlər.

126 NDU-nun German dilləri ixtisası üzrə doktorantı, g.d.aliyeva88@gmail.com, 0009-0001-0438-8327

1. GİRİŞ

“Türk dünyası” termini əsasən Anadolu, Qafqaz və Orta Asiyada yayılmış, dil, mədəniyyət və tarixi bağları olan müxtəlif ölkələr qrupunu əhatə edir. Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan və Özbəkistanla yanaşı, Qırğızıstan və Türkmənistan kimi digər ölkələr də türk dilləri və orta q tarixi təcrübələrə əsaslanan ümumi irsə malikdirlər. Son illərdə Türk dünyasının geosiyasi əhəmiyyəti artmaqdadır ki, buna artan əməkdaşlıq və Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT) kimi regional integrasiya layihələrini misal göstərmək olar. Əvvəllər Türk Şurası kimi tanınan bu təşkilat, xüsusən 2020-ci ildə İkinci Qarabağ müharibəsi və 2022-ci ildə Rusiyanın Ukraynaya tammıqyaslı müdaxiləsi kimi hadisələrdən sonra daha böyük əhəmiyyət kəsb etdi ki, bu da Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan və Özbəkistanın Ukraynanın ərazi bütövlüyünə dəstək ifadə etməsinə səbəb oldu. Region, həmçinin Asiya və Avropanı birləşdirən mühüm nəqliyyat və ticarət marşrutu olan “Orta dəhliz” kimi də meydana çıxdı ki, bu da onun qlobal əhəmiyyətini daha da artırır. Türk dövlətləri arasında artan həmrəylik Avrasiyada dəyişən geosiyasi dinamikaya uğurlu strateji regional cavab kimi qiymətləndirilir.

Türk dünyasının artan əhəmiyyətini nəzərə alaraq, onun qlobal mediada necə təmsil olunduğunu anlamaq çox vacibdir. Buna görə də məqalədə sözügedən məsələyə nəzər salmağa çalışacağıq.

Geniş yayılmış təsirə malik olan ingilisdilli media bu regionun beynəlxalq səviyyədə mühüm mərkəzlərdən biri kimi formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu məqalə ingilisdilli media diskursunda Türk dünyasının təmsil olunmasını araşdırmağı, Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Tacikistanın fərdi ölkə kimi təmsil olunması, həmçinin vahid türk subyekti kimi ortaya çıxan narrative diqqət yetirməyi məqsəd qoyur. Əsas mövzuları, çərçivələri və potensial çağırışları təhlil etməklə, məqalədə strateji cəhətdən mühüm olan bu regionun ingilisdilli auditoriyaya necə təqdim olunduğuna dair hərtərəfli bir baxış təqdim etməyə çalışacağam.

İndi isə ölkəmiz də daxil olmaqla Türkiyə, Qazaxıstan və Özbəkistan təcrübəsində türk dövlətlərinin sözügedən kontekstdə ayrı-ayrılıqda fəaliyyətinə nəzər salaıq. İngilis media diskursunda **Azərbaycan** adı tez-tez onun siyasi sistemi, təbiəti, adət-ənənələri, insan hüquqları və Qarabağ üzərindəki uzun sürən münaqişə ətrafında cəmlənmişdir. Uzun illər Freedom House və Human Rights Watch kimi təşkilatların

hesabatlarında ölkəmizə qarşı müntəzəm qarayaxma kampaniyaları aparılmış, əsas azadlıqlara qoyulan məhdudiyyətlərlə bağlı qərəzli yazılar dərc olunmuşdur.

Qarabağ münaqişəsi isə ingilis mediasında əhəmiyyətli və təkrarlanan bir mövzu olmuşdur. Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınan ərazilərini güc yolu ilə azad etməsi ilə nəticələnən 2020-ci il vətən müharibəsi, geosiyasi nəticələrə diqqət yetirərək, ciddi beynəlxalq diqqət çəkmişdir. Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin müharibə zamanı bir sıra xarici media nümayəndələrinə verdiyi müsahibələr, Azərbaycanın hərbi meydanı ilə yanaşı qlobal mediada paralel mübarizəsi müasir Azərbaycan tarixində ingilis dilli mediada ölkənin təmsil olunmasının ən parlaq nümunəsi hesab oluna bilər. Bundan başqa Türkc dövlətləri arasında artan əməkdaşlıq, xüsusən Qarabağ qələbələri zamanı Türkiyənin Azərbaycana siyasi və mənəvi dəstəyi də Azərbaycanın Türkc Dövlətləri Təşkilatındakı rolunu gücləndirən amil kimi qeyd edilməlidir. Azərbaycanın COP29-a ev sahibliyi etməsi onun iqlim siyasətinin ingilis dilli mediada geniş şərh olunmasına səbəb olmuşdur. Bununla yanaşı bəzi qərb media resurslarında ölkəmizin neft gəlirlərinə güvənməsi və iqlim tədbirlərinə sadıqlığı ilə bağlı qərəzli məlumatlar da dərc olunmuşdur. Buna cavab olaraq, Azərbaycan dövləti konfrans ərəfəsində qərəzli mətbuata qarşı müsbət imic yaratmaq üçün beynəlxalq obyektiv media qurumları ilə fəal şəkildə əməkdaşlıq etmişdir.

Siyasi və münaqişə ilə bağlı mövzulardan əlavə ingilis dilli media Azərbaycana aid stereotiplərə də toxunmuşdur. Bir çox mətbuat orqanları ölkəmizin şəfqət və qonaqpərvərlik kimi müsbət xüsusiyyətlərini vurğulamış, ənənəvi və şərq xalqlarına məxsus ailə dəyərlərinə sadıqlıq qeyd olunmuşdur. İngilis dilli mediada Azərbaycanın, xüsusən Qarabağ münaqişəsi və onun artıq yekunlaşmış həlli ilə bağlı qərb mediasına nüfuz və ictimai rəy formalaşdırması barədə məlumatlar verilmişdir. Azərbaycan ölkə başçısının timsalında aparıcı ingilis dilli mediada Qarabağ münaqişəsinin artıq mövcud olmadığını, münaqişənin Azərbaycanın öz imkanları hesabına həll etməsi ilə bağlı sabit və möhkəm mövqenin təşəkkül tapmasına nail olmuşdur. Bununla yanaşı Ermənistan yönümlü bəzi qərəzli qərb media resurslarında Azərbaycanın tarixi faktları təhrif etməsi və anti-erməni təbliğatı aparması ittihamları da ortaya çıxmışdır. Bu qərəzli hesabatlarda Azərbaycan tədris materiallarında ermənilər haqqında mənfi fikir və rəylər yaymaqda ittiham olunur.

İngilisdilli media diskursunda **Türkiyənin** təmsil olunması onun mürəkkəb geosiyasi mövqeyini və tarixi trayektoriyasını əks etdirən çoxşaxəli bir məsələdir. Bu təmsilçiliyin əhəmiyyətli bir aspekti Türkiyənin Avropa İttifaqı ilə uzunmüddətli münasibətləri ətrafında cəmlənir. Uzun müddət Türkiyənin Aİ-yə potensial gələcək üzvlüyü, türklər və digər avropalıları arasındakı mədəni və dini fərqlər, həmçinin onun Avropa qitəsindən kənarda bir ölkə kimi ümumi imici xeyli müzakirələrə səbəb olmuşdur. Bu müzakirələrdə Türkiyə tez-tez tərəfdaş, müttəfiq və ya qəbul edilən təhlükə kimi qiymətləndirilmiş, xəbər mediasında plüralist fikirlər yaratmışdır. Bu tənqidi və konstruktiv müzakirələr kontekstdən asılı olaraq Türkiyənin mübahisəli obrazlarını yaradan dominant siyasi və mədəni narrativləri əks etdirir.

2005-2010-cu illər arasında The Guardian, Financial Times və Daily Telegraph kimi nüfuzlu qəzetlərin Britaniya redaksiyaları Türkiyə ilə bağlı müxtəlif arqumentləri və məsələləri əhatə etmişdir. Əhəmiyyətli bir mövzu Türkiyə - Avropa İttifaqı münasibətləri idi. Redaksiyalar tez-tez Türkiyənin üzvlük istəklərini dəstəkləyir, ölkəni Qərbi və Məşərqi Şərqi birləşdirən fundamental siyasi oyunçu kimi görürdülər. Türkiyənin daxili siyasəti də daima əsas diqqət mərkəzində olmuşdur. Dünyəvi və islamçı fraksiyalar arasındakı davamlı gərginlik daima gündəmdə olan bir mövzu idi. Lakin xüsusilə son 10 illikdə AKP-nin və Rəcəb Tayyib Ərdoğanın yüksəlişi və nailiyyətləri ümumiyyətlə müsbət təsvir olunur, iqtisadi sabitləşmə və islahatlar vurğulanır. Şimali İraqdakı PKK məsələsi və İsrailə pisləşən münasibətlər kimi qonşu ölkələrlə münaqişələr də bir qədər diqqət çəkmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə Türkiyənin uğur hekayəsi və yeni regional güc kimi qəbul olunması da diqqət mərkəzindədir.

2016-cı ildəki uğursuz hərbi çevriliş cəhdi Türkiyənin Britaniya mediasındakı təmsilinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdi. Çevrilişdən sonra Türkiyə hökuməti tərəfindən həyata keçirilən bir sıra ciddi islahatlar media diskursunda artan diqqətə səbəb oldu. BBC News-un 2016-cı ilin dekabrından 2018-ci ilin iyununa qədər olan xəbərlərinin təhlili Türkiyəyə beynəlxalq mediada necə təzyiq edildiyini daha da aydın nümayiş etdirirdi. “Türkiyə”, “Ərdoğan”, “Suriya” və “çevriliş” kimi açar sözlər google trendlərində görünürdü. Bu da təbii ki, Ərdoğanın rəhbərliyi altında hərbi çevrilişdən uğurla çıxan Türkiyənin ildən-ilə növbəti regionda, habelə dünyada sürətlə artan nüfuzu ilə bağlı idi.

Tarixən Qərb diskursu türklərin müəyyən stereotipləri, ən çox da “dəhşətli türk” və “döyüşkən türk”lə xarakterizə olunmuşdur. Osmanlı İmperiyasının Xristian Avropa ilə qarşılaşmalarından qaynaqlanan bu stereotiplər türkləri cəsarət və döyüşkən ruhla əlaqələndirmişdir və müasir kinematoqrafik materiallarda da görünməkdə davam edir. Müasir ingilisdilli mediada Türkiyə həmçinin məşhur turizm məkanı, habelə səyahət bloglarında ekzotik və risksiz ölkə kimi müsbət imic qazanmaqdadır. Xüsusilə Türkiyənin son illər süni intellekt texnologiyalarına əsaslanan SİHA hərbi texnologiyaları terror təhdidini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmışdır ki, bu da sözügedən tendensiyanın yaranmasında mühüm rol oynamışdır.

Türkiyəli şərhçilər tez-tez Qərb mediasında, xüsusən siyasi inkişaf və demokratiya ilə bağlı qərəzli reportajlar və qarayaxma kampaniyaları ilə bağlı narahatlıqlarını ifadə edirlər. Bu baxışlar yanlış təmsil olunma hissini və qərb media narrativlərinin ideoloji qərəz və geosiyasi maraqlar aspektindən idarə olunduğu qənaətini göstərir. Əksinə, türk tarixi filmləri qərb mediasında, xüsusən ərəb dünyasında yayılmış müsəlmanların stereotipik obrazlarına meydan oxuyaraq, islami dəyərləri və tarixi hadisələri canlandırmaqda mədəni bir qüvvə kimi ortaya çıxmışdır.

İngilis dilli media diskursunda **Qazaxıstanın** imici əsas siyasi və sosial-iqtisadi hadisələr tərəfindən əhəmiyyətli dərəcədə formalaşmışdır. 2022-ci ilin yanvar ayında yanacağın qiymətinin artması ilə başlayan etirazlar, Qazaxıstanın Avropa və Asiya ölkələri ilə güclü diplomatik əlaqələri olan nüfuzlu lideri, Prezident Tokayevin rəhbərliyi altında bir ölkə kimi təsvir edilərək, xeyli beynəlxalq diqqət çəkmişdir. Bu etirazlara qarşı hökumət tərəfindən sərt tədbirlərin həyata keçirilməsi bəzi qərb mətbuatında mənfi məlumatların yayılmasına səbəb olmuşdur. Bu dövrdə ingilis dilli onlayn medianın təhlili göstərdi ki, elmi və mədəni nailiyyətlər haqqında məlumatlar zamanı müsbət imic zirvəyə çatmış, siyasi təzyiq kimi daxili məsələlərin işıqlandırılması ilə isə mənfi informasiyalar da artmışdır.

Qazaxıstanın ingilis dilli mediada işıqlandırılması tez-tez onun mürəkkəb xarici siyasətinə, xüsusən Rusiya və Çinlə münasibətlərinə toxunur. Qazaxıstanın Rusiya ilə sıx tarixi və iqtisadi əlaqələrini Çin və Qərb ilə artan əməkdaşlığına qarşı tarazlaşdıran “çoxvektorlu” xarici siyasət yürütməsi təkrarlanan bir mövzudur. Ukraynadakı müharibə bu incə tarazlığı daha da artırmışdır. Qazaxıstanın paytaxtının ingilis onlayn xəbərlərində təsviri tez-tez onu müasir, sürətlə inkişaf

edən bir şəhər kimi təsvir edir, ölkənin Avropaya integrasiyası istəklərini Avrasiya kimliyini qoruyaraq simvolizə edir.

Qazax mədəniyyəti, ənənələri və köçəri irsi haqqında stereotiplər də ingilis mediasında, o cümlədən ədəbiyyatda mövcuddur. Ölkənin zəngin mədəni irsi və unikal regional ənənələri bəzən vurğulansa da, inkişaf edən gender rolları və ənənəvi normalara qarşı çıxışlar da daxil olmaqla, müasir sosial inkişaf haqqında artan məlumatlar da var. İngilis dilinin Qazaxıstanda artan əhəmiyyəti ingilis mediasının qeyd etdiyi başqa bir aspektdir ki, bu da ölkənin qlobal integrasiya ambisiyasını və hökumətin üçdillilik siyasətini təşviq etməsini əks etdirir.

Qazaxıstanın ingilis mediasındakı imici populyar mədəniyyət tərəfindən də formalaşmış və bəzən təhrif edilmişdir. Məsələn, “Borat” filmi Qazaxıstana əhəmiyyətli beynəlxalq diqqət gətirmiş, lakin həm də yanlış və tez-tez mənfəəti stereotipləri davam etdirmişdir.

Özbəkistan haqqında ingilis dilli media diskursu tez-tez onun siyasi sisteminə, insan hüquqları vəziyyətinə, bəzən isə aparılan islahat prosesinə diqqət yetirir. Özbəkistan bəzən qərb mediasında əsas azadlıqlara məhdudiyyətlər qoyulmuş dövlət kimi təsvir edilir. 2016-cı ildən bəri Prezident Mirziyoyevin təşəbbüsü ilə həyata keçirilən ciddi hüquqi və iqtisadi islahatlar qəbul edilsə də, məcburi əmək və ifadə azadlığı kimi məsələlərlə bağlı bu dəyişikliklərin dərinliyi və davamlılığı ilə bağlı hələ də mənfəəti məlumatlar da paylaşılr. Təklif olunan konstitusiya dəyişiklikləri nəticəsində yaranan 2022-ci il Qaraqalpaqıstan iğtişaşları kimi hadisələr də ingilis mediasında geniş işıqlandırılmışdır. Şərq ingilis dilli mediada isə Özbəkistanın balanslı siyasəti, orta dəhlizin formalaşmasında və inkişafındakı mühüm rolu, şərqlə qərb arasındakı tarazlaşdırılmış siyasi kursu daha geniş şərh olunur.

Özbəkistanın xarici siyasəti və Rusiya, Çin və Qərb də daxil olmaqla regional və qlobal güclərlə münasibətləri tənzimləmək söyləri də ingilis media işıqlandırılmasında qeyd olunur. Ölkənin Orta Asiyadakı strateji mövqeyi onun geosiyasi mövqeyini maraq mövzusu edir. Özbək mədəniyyəti haqqında, tez-tez qonaqpərvərliyi və ənənəvi dəyərləri vurğulayan stereotiplər ingilis mediasında görünür. Özbəkistan daxilində medianın özbək dilini və milli kimliyi qorumaq və təbliğ etməkdəki rolu, xüsusən qloballaşma və əlifba islahatları fonunda, ingilis mediasında əhatə olunan başqa bir aspektdir.

Türk dövlətlərinin Türk Dövlətləri Təşkilatına (TDT) daha sıx integrasiyası nəticəsində ingilis dilli media diskursunda vahid “Türk dünyası” konsepsiyası getdikcə daha çox diqqət çəkir. İngilis dilli media orqanları getdikcə TDT-ni artan geosiyasi və iqtisadi təsirə malik əhəmiyyətli regional blok kimi tanıyır, bir sıra hallarda isə bu güc mərkəzinin yaranmasını narahatlıqla ifadə edirlər. Bu işıqlandırmanın diqqət mərkəzində tez-tez iqtisadi integrasiya, xüsusən Türk İnvestisiya Fondunun yaradılması ilə bağlı müzakirələr yer alır. Azərbaycan və Türkmənistan kimi ölkələrin Avropaya qaz tədarükündə mühüm rol oynadığı enerji təhlükəsizliyi də diqqət mərkəzindədir.

Son illər vahid Türk dünyasının güclənməsinin geosiyasi nəticələri də ingilis dilli mediada geniş araşdırılır. Türk dövlətləri arasında əlaqələrin güclənməsi bəzən Avrasiyada artan böyük güclərin rəqabətinə strateji cavab kimi təsvir edilir. Orta Asiyada Rusiya və Çin təsirinə potensial bir tarazlıq təklif edir. Bəzi analitiklər TDT-ni Avropa İttifaqı və Amerika Birləşmiş Ştatları kimi xarici aktorlar üçün regionla əməkdaşlıq etmək və Rusiya təcavüzündən yaranan qeyri-müəyyənlikləri azaltmaq üçün bir fürsət kimi də görürlər.

2. NETİCƏ

Türkiyənin Türk dünyasının integrasiyasının mərkəzi hərəkətverici qüvvəsi kimi rolu ingilis dilli mediada davamlı olaraq vurğulanır. Mədəni və dil yaxınlığını, həmçinin nisbətən güclü iqtisadiyyatını nəzərə alaraq, Türkiyə tez-tez türk dilində danışan ölkələr arasında əməkdaşlığı və birliyi təşviq etməkdə aparıcı rol oynayan ölkə kimi təsvir edilir. Azərbaycanın isə vətən müharibəsindən sonra geosiyasi mövqeyinin güclənməsi və beynəlxalq nüfuzunun artması türk dövlətləri arasında əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi prosesində Türkiyə ilə bərabər aparıcı mövqe qazanmasına səbəb olmuş və bu proses, xüsusilə Azərbaycanın geosiyasi mövqeyi baxımından ingilis dilli mediada geniş şərh olunmaqdadır.

İngilis dilli media diskursunda Türk dünyasının yeri bir neçə əsas tendensiya ilə diqqət çəkməyi zəruri edir. Xüsusilə, Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan və Qırğızıstan üzrə ingilis dilli medianın əhəmiyyətli bir hissəsi geopolitik mərkəzin yaradılması, idarəetmə, demokratik proseslərlə bağlı yazılar, habelə həm tarixi, həm də müasir stereotipləri ehtiva edir. Türk dünyasının kollektiv bir subyekt kimi ortaya çıxması, xüsusən Türk Dövlətləri Təşkilatı vasitəsilə, getdikcə daha çox geosiyasi

nüfuz qazanmaqdadır. Şərq ingilis dilli mediada isə Avrasiyada onun geosiyasi və iqtisadi əhəmiyyətinə daha çox diqqət yetirilir.

Azərbaycanın COP29-a ev sahibliyi etməsi onun beynəlxalq media resursları tərəfindən ümumilikdə qiymətləndirilməsi, idarəetmə, insan hüquqları, tarixi və milli adət ənənələrinə dair məlumatların yayılmasına diqqəti gücləndirmişdir. Ümumilijdə “Vahid Türk dünyası” məfhumu inglis dilli mediada daima inkişafdadır, Türkiyə və o cümlədən Azərbaycan mərkəzi aktor kimi qeyd olunmaqdadır.

Gələcək tədqiqatlar müxtəlif ingilisdilli media orqanlarının, xüsusilə qərb və şərq ingilis dilli media orqanlarının Türk dünyasını necə təsvir etməsinə dair müqayisəli təhlildən faydalana bilər. Bundan əlavə, sözügedən fenomenin Qərb ölkələrindəki siyasi qərarlara və ictimai rəyə təsirini araşdırmaq bu diskursların daha geniş nəticələri haqqında dəyərli məlumatlar verəcəkdir. Düşünürəm ki, Türk dünyasının özünün də bu diskursu necə qəbul etdiyini və onlara necə cavab verdiyini müəyyənləşdirmək də gələcək araşdırmalar üçün mühüm bir sahə ola bilər.

İSTİNADLAR

1. The Rise of the Turkic World in Eurasian Geopolitics | Wilson Center, <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/rise-turkic-world-eurasian-geopolitics>
2. ANALYSIS - From Turkic-speaking countries to Turkish states - Anadolu Ajansı, <https://www.aa.com.tr/en/analysis/analysis-from-turkic-speaking-countries-to-turkish-states/2422657>
3. Turkey's representation in the European media: A glimpse to France, Germany and Britain, https://www.researchgate.net/publication/358786022_Turkey's_representation_in_the_European_media_A_glimpse_to_France_Germany_and_Britain
4. Perceptions of the Other: The Ottoman Empire/Turkey and the West - The Media Line, <https://themedialine.org/mideast-streets/perceptions-of-the-other-the-ottoman-empire-turkey-and-the-west/>
5. How do Turks view western media representation of Turkish culture? (specifics in the post description) : r/AskTurkey - Reddit, https://www.reddit.com/r/AskTurkey/comments/16qumv7/how_do_turks_view_western_media_representation_of/
6. ANALYSIS - Western media perpetuates misperceptions about Turkey - Anadolu Ajansı, <https://www.aa.com.tr/en/analysis/analysis-western-media-perpetuates-misperceptions-about-turkey-/1579196>
7. Azerbaijan - IREX, <https://www.irex.org/sites/default/files/pdf/media-sustainability-index-europe-eurasia-2001-azerbaijan.pdf>
8. Azerbaijan suspends local BBC News operation - MTV Lebanon, <https://www.mtv.com.lb/en/News/International/1550368/azerbaijan-suspends-local-bbc-news-operation>
9. The Rise of the Turkic Bloc Marks its 15th Anniversary - TRENDS Research & Advisory, <https://trendsresearch.org/insight/the-rise-of-the-turkic-bloc-marks-its-15th-anniversary/>
10. 2020Armenia-Azerbaijan:Nagorno-Karabakhconflict|BBCNews-YouTube,<https://www.youtube.com/playlist?list=PLS3XGZxi7cBXKCFBldwrogWIHcHNL94Kx>
11. AZERBAIJAN - Mine Action Review, https://www.mineactionreview.org/assets/downloads/Azerbaijan_Clearing_the_Mines_2023.pdf
12. The Forgotten War Between Armenia and Azerbaijan | ENDEVR Documentary - YouTube, <https://www.youtube.com/watch?v=cCok1Jvterw>

13. The key takeaways from COP29, and other climate news from the past week | World Economic Forum, <https://www.weforum.org/stories/2024/11/cop29-key-takeaways-nature-climate-stories-news/>
14. COP29: Key outcomes agreed at the UN climate talks in Baku - Carbon Brief, <https://www.carbonbrief.org/cop29-key-outcomes-agreed-at-the-un-climate-talks-in-baku/>
15. Azerbaijan: A modern Muslim nation openly defies stereotypes, befriends Israel - JNS.org, <https://www.jns.org/azerbaijan-a-modern-muslim-nation-openly-defies-stereotypes-befriends-israel/>
16. Azerbaijan's Opinion-Shaping Campaign Reaches 'The New York Times', <https://www.rferl.org/a/azerbaijan-lobbying-western-media-brenda-shaffer/26592287.html>
17. Shusha Forum insights: confronting fake news | Opinion - Daily Sabah, <https://www.dailysabah.com/opinion/op-ed/shusha-forum-insights-confronting-fake-news>
18. Portrayal of Kazakhstan: Sentiment and Topics in Online Media (2022-2023), <https://jltr.academypublication.com/index.php/jltr/article/view/8323>
19. EXPLAINER: What's behind unrest rocking oil-rich Kazakhstan | AP News, <https://apnews.com/article/business-europe-russia-moscow-kazakhstan-3349e68089ccd-bcd08e76a5e8fd4a909>
20. The Representation of the Capital of Kazakhstan in Central Asia Online News Coverage: a Corpus-Assisted Analysis - Biblioteka Nauki, <https://bibliotekanauki.pl/articles/2171448.pdf>
21. Stereotypes about KAZAKHSTAN: true or not? | Visiting the capital Astana - YouTube, https://www.youtube.com/watch?v=IBUN5IesVM0&pp=0gcJCfcAhR29_xXO
22. English in Azerbaijan: Developments and Perspectives | English Today | Cambridge Core, <https://www.cambridge.org/core/journals/english-today/article/english-in-azerbaijan-developments-and-perspectives/758DD6F9A57903A68F850D-D8E388E89E>
23. How Perceptions of the English Language Have Changed in Kazakhstan: A Narrative Analysis | Central Asia Program, https://centralasiaprogram.org/wp-content/uploads/2022/03/how-perceptions-of-the-english-language-have-changed-in-kazakhstan_-a-narrative-analysis.pdf
24. Uzbekistan: Nations in Transit 2022 Country Report | Freedom House, <https://freedomhouse.org/country/uzbekistan/nations-transit/2022>

25. Reporter's Notebook: What's behind Uzbekistan's deadly unrest? - Al Jazeera, <https://www.aljazeera.com/news/2022/7/4/reporters-notebook-whats-behind-uzbekistans-deadly-unrest>
26. English Impact Report - Uzbekistan - British Council, https://www.britishcouncil.org/sites/default/files/british_council_english_impact_report_-_uzbekistan_min.pdf
27. Disinformation in Turkey: poisoned public opinion | Heinrich Böll Stiftung, <https://tr.boell.org/en/2021/09/17/disinformation-turkey-poisoned-public-opinion>
28. AN ANALYSIS OF THE TURKIC WORLD VISION 2040 Received: 02.04.2023 A - Eurasian Research Journal, <https://erj.eurasian-research.org/yonetim/icerik/makaleler/240-published.pdf>
29. Ambassador: Turkic World must become a more effective platform against external influence, <https://en.apa.az/foreign-policy/ambassador-turkic-world-must-become-a-more-effective-platform-against-external-influence-466701>
30. Turkic World project - very important and valuable media platform that to benefit region and world, Turkish president's senior advisor says - AzerNews, <https://www.azernews.az/nation/194399.html>
31. For Turkey, can Turkic OTS be an alternative to BRICS? - AL-Monitor, <https://www.al-monitor.com/originals/2024/11/turkey-can-turkic-ots-be-alternative-brics>
32. Turkic world rising toward unified future | Opinion - Daily Sabah, <https://www.dailysabah.com/opinion/op-ed/turkic-world-rising-toward-unified-future>

AZƏRBAYCANIN MÜASİR DÜNYADA GEOSİYASI MÖVQEYİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Mirəli Seyidov Mirabdulla¹²⁷

XÜLASƏ

Bu məqalədə Azərbaycanın müasir dövrdə regional və qlobal səviyyədə geosiyasi əhəmiyyəti, enerji siyasətindəki rolu və beynəlxalq münasibətlərdəki mövqeyi təhlil edilir. Strateji yerləşməsi, enerji ehtiyatları və müstəqil xarici siyasət kursu onun beynəlxalq arenada önəmli aktora çevrilməsinə şərait yaratmışdır. Məqalədə həmçinin Azərbaycanın regional təhlükəsizlikdəki rolu, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı və xarici siyasətinin praktik nəticələri də qiymətləndirilir.

Açar Sözlər: Azərbaycan, Geosiyasi Mövqe, Enerji Siyasəti, Xarici Siyasət, Beynəlxalq Münasibətlər.

1. GİRİŞ

Müasir dövrdə Azərbaycanın geosiyasi mövqeyi həm regional, həm də qlobal səviyyədə müzakirə olunan əsas məsələlərdən biridir. Ölkənin Asiya ilə Avropa arasında yerləşməsi ona strateji körpü rolunu oynamaq imkanı verir. Bu coğrafi yerləşmə, Azərbaycanın enerji və nəqliyyat sahələrində önəmli tranzit ölkəsinə çevrilməsinə şərait yaradır. Xəzər dənizi və Qafqaz bölgəsinə yaxınlıq, ölkənin təbii resurslar və beynəlxalq ticarət yolları baxımından əhəmiyyətini artırır. Bu səbəbdən

127 Doktorant, Naxçıvan Dövlət Universiteti Beynəlxalq Münasibətlər, Miraliseyidov@outlook.com, 0000-0001-9806-5440

Azərbaycanın geosiyasi rolu yalnız regional çərçivədə deyil, həm də qlobal güclər üçün xüsusi maraq doğurur.

Ölkənin zəngin neft və qaz ehtiyatları onun dünya enerji bazarındakı mövqeyini möhkəmləndirir. Xüsusilə, “Cənub Qaz Dəhlizi” layihəsi Azərbaycanın Avropaya enerji ixracında əsas vasitə olduğunu bir daha sübut edir. Bu layihə nəticəsində Azərbaycan, Avropa üçün strateji qaz təchizatçısına çevrilmişdir. Eyni zamanda, ölkənin həyata keçirdiyi enerji siyasəti, enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması və beynəlxalq tərəfdaşlarla strateji münasibətlərin formalaşdırılması baxımından olduqca vacibdir.

Azərbaycanın geosiyasi rolu onun regionda sabitliyin təmin olunmasındakı mövqeyi ilə də bağlıdır. Gürcüstan, Türkiyə və İran kimi qonşularla strateji əlaqələr, regionda siyasi və iqtisadi integrasiyanı gücləndirir. Cənubi Qafqaz və Xəzər bölgəsində baş verən hadisələr, Azərbaycanın təhlükəsizlik və inkişaf məqsədlərinə birbaşa təsir edir. Qarabağ münaqişəsinin həllində fəal iştirakı, Azərbaycanın bu bölgədə vasitəçi rolunu daha da ön plana çıxarır.

Ölkənin Avropa İttifaqı, NATO və BMT kimi beynəlxalq təşkilatlarla qurduğu münasibətlər də onun geosiyasi mövqeyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Azərbaycan müstəqil xarici siyasət aparmaqla, müxtəlif beynəlxalq güclər arasında tarazlığı qorumağa çalışır. Bu siyasət ölkənin müstəqilliyini gücləndirməklə yanaşı, beynəlxalq səviyyədə nüfuzunun artmasına və xarici investisiyaların cəlb edilməsinə xidmət edir.

Geosiyasi əhəmiyyət həmçinin ölkənin güclü iqtisadi və hərbi potensialı ilə də bağlıdır. Son illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatın diversifikasiyası və müdafiə qabiliyyətinin artırılması istiqamətində əhəmiyyətli islahatlar həyata keçirmişdir. Bu addımlar, Azərbaycanın regiondakı və dünyadakı strateji mövqeyini daha da möhkəmləndirmişdir.

Araşdırma zamanı mövzu ilə bağlı bir sıra tədqiqatçıların elmi işləri təhlil edilmişdir. Bu işin əsas məqsədi Azərbaycanın geosiyasi mövqeyini, enerji və xarici siyasət sahələrindəki rolunu təhlil etmək və bu faktorların regional və beynəlxalq təsirlərini qiymətləndirməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir;

- Azərbaycanın müstəqillik yolu və siyasi sisteminin təşəkkülü

- Daxili sabitlik və həyata keçirilən demokratik islahatlar
- Regional münaqişələrin daxili siyasətə təsirləri
- Xarici siyasətin əsas prioritetləri və məqsədləri
- Beynəlxalq və regional təşkilatlarda Azərbaycanın rolu
- Enerji sahəsində Azərbaycanın Avrasiya məkanındakı mövqeyi
- Sosial-iqtisadi islahatların xarici siyasətə təsiri
- Regional təhlükəsizlikdə Azərbaycanın funksiyası
- Qlobal siyasi arenada Azərbaycanın mövqeyi və perspektivləri.

Tədqiqatın obyektı Azərbaycanın geosiyasi mövqeyi, enerji siyasəti və xarici əlaqələrdəki inkişaflardır. Predmet isə, bu mövqenin və enerji resurslarının qlobal və regional səviyyədəki əhəmiyyətini və təsirlərini əhatə edir.

Tədqiqat prosesində məlumatların toplanması, təhlili və müqayisəli analiz kimi müxtəlif elmi üsullardan istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın informasiya bazasını yerli və xarici müəlliflərin elmi əsərləri, internet resursları və mövzu ilə bağlı nəşrlər təşkil edir.

Tədqiqat nəticələri Azərbaycanın geosiyasi mövqeyindən və enerji potensialından daha səmərəli istifadə olunmasına töhfə verir. Enerji ixracı sahəsində əldə olunan nailiyyətlər, Azərbaycanın beynəlxalq ticarət yollarında əsas aktor kimi çıxış etməsinə səbəb olmuşdur. Bu həmçinin, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və beynəlxalq əlaqələrin gücləndirilməsi baxımından mühüm rol oynayır.

Ölkənin həyata keçirdiyi təhlükəsizlik strategiyaları və qonşu ölkələrlə münasibətlərin inkişafı, uzunmüddətli regional sülhün təmin olunmasına şərait yaradır. Xarici siyasətin praktik tətbiqi, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi və qlobal güclərlə balanslı əlaqələrin qurulması istiqamətində özünü göstərir. Nəticə etibarilə, Azərbaycan həm regional, həm də qlobal kontekstdə strateji əhəmiyyətə malik olan bir aktora çevrilmişdir.

2. GEOSIYASI MÖVQEYİN STRATEJİ ÜSTÜNLÜKLƏRİ

Azərbaycan, coğrafi mövqeyinə görə Qafqaz regionunun və Xəzər dənizinin vacib aktorlarından biridir. Bu mövqe, ölkəni Şərqlə Qərb arasında körpü

funksiyasını yerinə yetirməyə imkan verir. Xüsusilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) neft kəməri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz boru xətti və “Cənub Qaz Dəhlizi” layihəsi Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyində və Avropa bazarına integrasiyasında mühüm rol oynayır.

2.1. Enerji Siyasəti və Qlobal Təsirlər

Azərbaycanın zəngin neft və qaz ehtiyatları onu enerji ixracatçısı kimi ön plana çıxarır. Bu resurslar sayəsində ölkə yalnız iqtisadi baxımdan deyil, siyasi baxımdan da strateji tərəfdaşa çevrilmişdir. “Cənub Qaz Dəhlizi” layihəsi Azərbaycanın Avropaya qaz nəql edən əsas ölkələrdən biri kimi çıxış etməsinə şərait yaratmışdır. Bununla yanaşı, enerji sahəsində xarici investisiyaların artması ölkənin iqtisadi sabitliyini və dayanıqlılığını təmin edir.

2.2. Xarici Siyasət və Beynəlxalq Əlaqələr

Azərbaycanın müstəqil xarici siyasəti balanslaşdırılmış və çoxşaxəli xarakter daşıyır. Ölkə, Avropa İttifaqı, NATO, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və BMT kimi beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edir. Bu qurumlarla münasibətlər Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunu artırmaqla yanaşı, xarici investisiya axınını da gücləndirir. Azərbaycan, həmçinin regiondakı münaqişələrin həllində vasitəçi rolunu oynayır və sülh təşəbbüslərində fəal iştirak edir.

2.3. Regional Sabitlik və Təhlükəsizlik Strategiyaları

Azərbaycanın regional sabitliyin qorunmasında oynadığı rol danılmazdır. Gürcüstan, Türkiyə və İranla olan strateji tərəfdaşlıqlar, bölgədə iqtisadi və siyasi integrasiyanı gücləndirir. Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində atılan addımlar, ölkənin sülhün təmin olunmasında təşəbbüskar olduğunu göstərir. Həmçinin, hərbi gücün artırılması və müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi, ölkənin təhlükəsizlik strategiyasının əsas prioritetləri sırasındadır.

2.4. Sosial-iqtisadi İslahatlar və Beynəlxalq Təsir

Azərbaycan son illərdə iqtisadiyyatın diversifikasiyası istiqamətində ciddi addımlar atmışdır. Rəqəmsallaşma, kənd təsərrüfatının inkişafı və qeyri-neft sektorunun gücləndirilməsi kimi istiqamətlər ölkənin uzunmüddətli inkişafında

mühüm yer tutur. Bu islahatlar, Azərbaycanın xarici siyasətində də yeni imkanlar yaradaraq, beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməsinə şərait yaradır.

2.5. Elmi Yenilik və Nəticələrin Tətbiqi

Bu məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın geosiyasi və enerji siyasəti birgə və kompleks şəkildə təhlil olunaraq onların qarşılıqlı təsiri göstərilmişdir. Eyni zamanda, Azərbaycanın balanslaşdırılmış xarici siyasətinin praktik nəticələri və regional sabitlikdəki rolu bir-biri ilə əlaqəli şəkildə qiymətləndirilmişdir.

Əldə olunan nəticələr göstərir ki, Azərbaycanın geosiyasi əhəmiyyəti təkcə fiziki-coğrafi yerləşmə ilə deyil, həyata keçirdiyi strateji siyasətlə də bağlıdır. Bu siyasət həm ölkənin beynəlxalq mövqeyini gücləndirir, həm də qlobal miqyasda strateji tərəfdaş kimi çıxış etməsinə zəmin yaradır.

3. NƏTİCƏ

Azərbaycanın müasir dünyada geosiyasi mövqeyi onun regional və qlobal sistemdə mühüm aktor kimi formalaşmasına səbəb olmuşdur. Enerji ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi, xarici siyasətin müstəqil və balanslı kursu, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq və regional təhlükəsizliyə yönəlik strategiyalar ölkənin mövqeyini davamlı olaraq gücləndirir. Bu xüsusiyyətlər Azərbaycanın Cənubi Qafqazda və daha geniş beynəlxalq müstəvidə mühüm güc mərkəzi kimi çıxış etməsinə zəmin yaradır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT VƏ MƏNBƏLƏR

1. Aslanlı, A. (2021). Azərbaycanın enerji siyasəti və Cənub Qaz Dəhlizi layihəsi. Bakı: Qanun Nəşriyyatı.
2. Cornell, S. E. (2011). Azerbaijan Since Independence. New York: M.E. Sharpe.
3. İsmayılov, E., & Papava, V. (2006). Geopolitics of the South Caucasus: Problems of Integration into the Globalizing World. Central Asia and the Caucasus, No. 1(37).
4. SOCAR – State Oil Company of Azerbaijan Republic. (2024). Annual Report 2023. www.socar.az
5. European Commission. (2022). EU-Azerbaijan Strategic Partnership on Energy. <https://ec.europa.eu>
6. Əliyev, İ. (2020). Azərbaycanın xarici siyasəti: tarixi və müasir mərhələ. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
7. United Nations Development Programme (UNDP). (2023). Azerbaijan: Human Development Indicators. www.undp.org
8. Guliyev, F. (2020). Oil, democracy, and development in Azerbaijan. Democratization, 27(1), 54–72.
9. BMT Təhlükəsizlik Şurasının Qarabağ münaqişəsinə dair qətnamələri. (1993).
10. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi (SAM). (2022). Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik və integrasiya meyilləri.

RƏQƏMSAL DIPLOMATİYADA BLOKÇEYN TEKNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ

Şəbnəm Zeynalova¹²⁸

Xülasə

Bu məqalədə blokçeyn texnologiyalarının rəqəmsal diplomatiyada tətbiqi və onun potensial təsirləri araşdırılır. Blokçeyn məlumatların təhlükəsiz, şəffaf və dəyişdirilməz şəkildə saxlanmasını təmin edir, bu da diplomatik əlaqələrdə etimadın və şəffaflığın artırılmasına kömək edir. Məqalədə blokçeyn texnologiyalarının diplomatik sənədlərin autentifikasiyası, məlumat mübadiləsi və beynəlxalq razılaşmaların icrası sahələrindəki rolu müzakirə olunur. Həmçinin, burada blokçeyn texnologiyalarının diplomatik proseslərə gətirdiyi yeni perspektivlər və problemlər təhlil edilir.

Açar sözlər: blokçeyn, rəqəmsal diplomatiya, təhlükəsizlik, şəffaflıq, məlumat mübadiləsi, beynəlxalq münaasibətlər

Abstract

This article examines the application of blockchain technologies in digital diplomacy and their potential impacts. Blockchain ensures secure, transparent and immutable storage of data, which helps to enhance trust and transparency in diplomatic relations. The article discusses the role of blockchain technologies in the authentication of diplomatic documents, data exchange and the implementation of international agreements. Additionally, it analyzes the new opportunities and challenges that blockchain technologies bring to diplomatic processes.

128 Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin dosenti.
e-mail: shabnamzeynalova@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0002-2665-4753>

Keywords: *blockchain, digital diplomacy, security, transparency, data exchange, international relations*

Giriş

Rəqəmsal inkişaf dövründə texnoloji tərəqqi diplomatiyanın mahiyyətini dəyişdirmişdir. Rəqəmsal diplomatiya dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların internet, sosial media və digər rəqəmsal platformalar vasitəsilə kommunikasiya və əlaqələrini daha effektiv şəkildə idarə etmələrini təmin edir. Bu yeni yanaşma diplomatik münasibətlərdə sürət, səmərəlilik və şəffaflıq kimi faktorların ön plana çıxmasına imkan yaradır. Rəqəmsal diplomatiyanın əsas xüsusiyyətlərindən biri məlumatların asanlıqla paylaşılma və müxtəlif formalarda (mətn, görüntü, video) təqdim oluna bilən bir mühitdə saxlanmasıdır. Bu isə diplomatik prosesləri daha çevik və müasir edir.

Blokçeyn texnologiyası rəqəmsal diplomatiyanın inkişafına yeni bir perspektiv qazandırır. Bu texnologiya məlumatların təhlükəsiz, şəffaf və dəyişdirilməz şəkildə saxlanmasını təmin edir ki, bu da diplomatik münasibətlərdə etimadın artırılması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Blokçeyn mərkəzləşdirilməmiş və şifrələnmiş məlumatların idarə edilməsinə imkan yaradır, beləliklə, diplomatlara və dövlətlərə məlumatların mübadiləsi zamanı riskləri minimuma endirmək imkanı verir. Bu xüsusiyyətlər diplomatik sənədlərin autentifikasiyasını, dövlətlərarası razılaşmaların icrasını və informasiya mübadiləsini daha təhlükəsiz və şəffaf edə bilər.

Bununla yanaşı, blokçeyn texnologiyalarının tətbiqi diplomatların və dövlətlərin qarşılaşdığı yeni çağırışlarla da müşayiət olunur. Məsələn, hüquqi məsələlər, standartların olmaması və texnologiyaların geniş yayılması ilə bağlı problemlər bu yeni yanaşmanın uğurlu tətbiqini çətinləşdirə bilər. Diplomatik proseslərin səmərəli olması üçün bu problemlərin öhdəsindən gəlmək vacibdir.

Bu məqalədə blokçeyn texnologiyalarının rəqəmsal diplomatiyada tətbiqi, onun yaratdığı perspektivlər və qarşıya çıxan problemlər haqqında geniş tədqiqat aparılmışdır. Məqalənin məqsədi blokçeyn texnologiyalarının diplomatik proseslərə təsirini və bu dəyişikliklərin beynəlxalq münasibətlərdə olan rolunu araşdırmaqdır.

1. Blokçeyn texnologiyasının əsas prinsipləri və xüsusiyyətləri

Blokçeyn məlumatların təhlükəsiz, şəffaf və dəyişdirilməz şəkildə saxlanmasına imkan yaradan bir texnologiyadır. Bu sistem mərkəzləşdirilmiş serverlərdən fərqli olaraq, məlumatların bir neçə iştirakçı arasında bölüşdürülməsi və qeydiyyatının həyata keçirilməsi prinsipi ilə işləyir.

Blokçeyn sistemləri məlumatların bir mərkəzi idarəetmə nöqtəsi olmadan saxlanmasına imkan verir. Bu, istifadəçilərin məlumatları müstəqil şəkildə idarə etməsinə və paylaşmasına imkan yaradır. Mərkəzləşdirilməmiş struktur məlumatların daha az riskə məruz qalmasını təmin edir, çünki bir mərkəzi serverin mühafizə olunması ilə bağlı təhlükələr aradan qaldırılır. Bu xüsusiyyət diplomatlar üçün daha etibarlı bir mühit yaradır və məlumatların və sənədlərin mərkəzi serverlərdə saxlanmasının yaratdığı risklər minimuma endirilir.

Blokçeyn hər bir əməliyyatın unikal bir qeydin yaradılması və saxlanması prinsipinə əsaslanır. Hər bir əməliyyat “blok” adlanan bir məlumat vahidinə yazılır və bu bloklar zəncirvari şəkildə birləşdirilir. Bu sistemdəki bütün əməliyyatlar açıq şəkildə görünə bilər və hər kəs tərəfindən yoxlana bilər və bununla da diplomatik sənədlərin yaradılması, paylaşılması və icrası prosesləri daha şəffaf olur. Dəyişdirilməzlik prinsipi bir dəfə yazılmış məlumatların geri alınma bilməməsinə təmin edir və diplomatik razılaşmaların etibarlılığını artırır.

Blokçeyn sistemləri məlumatların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün müasir şifrələmə metodlarından istifadə edir. Hər bir blok əvvəlki blokun məlumatları ilə birləşdirilir və bu, blokçeyn zəncirinin bütövlüyünü təmin edir. Şifrələmə məlumatların yalnız müəyyən istifadəçilər tərəfindən oxuna bilməsini təmin edir. Bu xüsusiyyət diplomatların və dövlətlərin məlumat mübadiləsi zamanı məlumatların təhlükəsizliyini artırır, çünki yalnız icazə verilmiş tərəflər məlumatlara daxil ola bilər.

Blokçeyn texnologiyaları smart müqavilələr (smart contracts) vasitəsilə avtomatlaşdırılmış proseslərin həyata keçirilməsinə də imkan yaradır. Smart müqavilələr müəyyən şərtlərin yerinə yetirildiyi zaman avtomatik olaraq icra olunan proqram təminatıdır. Diplomatiyada bu, beynəlxalq razılaşmaların avtomatik icrası, öhdəliklərin yerinə yetirilməsi və məlumatların paylaşılması proseslərini asanlaşdırır. Smart müqavilələrin istifadəsi mübahisələrin azaldılmasına və

əməliyyatların sürətlənməsinə kömək edir.

Blokçeyn texnologiyaları eyni zamanda rəqəmsal identifikasiya və doğrulama proseslərini asanlaşdırır. Diplomatlər və dövlətlər üçün şəxsiyyətlərin və təşkilatların doğrulanması üçün daha etibarlı bir yol təqdim edir. Məlumatların və identifikasiya sistemlərinin təhlükəsizliyi diplomatların işini asanlaşdırır və doğrulama prosesləri daha sürətli və etibarlı olur. Bu xüsusiyyət diplomatik münasibətlərdə şəffaflığın artırılmasına və etimadın bərqərar olunmasına kömək edir.

Blokçeyn texnologiyaları diplomatiyada bir çox müxtəlif sahələrdə tətbiq oluna bilər. Bunlara diplomatik sənədlərin autentifikasiyası, beynəlxalq razılaşmaların icrası, məlumat mübadiləsi və ictimai diplomatiya daxil ola bilər. Məsələn, blokçeyn vasitəsilə diplomatik sənədlərin imzalanması və yoxlanması prosesləri daha səmərəli və təhlükəsiz olur. Həmçinin, beynəlxalq razılaşmaların icrası zamanı tərəflərin öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini izləmək üçün blokçeyn sistemlərinin istifadəsi müqavilələrin icrasının şəffaflığını artırır.

Bu prinsiplər blokçeyn texnologiyalarının müasir diplomatiyada əhəmiyyətli rol oynaya biləcəyini aydınlaşdırır. Rəqəmsal diplomatiyanın inkişafı ilə yanaşı, blokçeyn texnologiyalarının istifadəsi diplomatik fəaliyyətlərin fundamental prinsiplərini dəyişdirə bilər, etimadı artırır və beynəlxalq münasibətləri daha effektiv hala gətirə bilər.

2.Rəqəmsal diplomatiyada blokçeyn texnologiyalarının tətbiqi

Blokçeyn texnologiyası rəqəmsal diplomatiyanın müasir proseslərinə yeni imkanlar açır. Diplomatik əlaqələrdə sənədlərin doğruluğu və etibarlılığı son dərəcə vacibdir. Blokçeyn texnologiyası diplomatik sənədlərin autentifikasiyası üçün effektiv bir vasitə təqdim edir. Məlumatların dəyişdirilməzliyi və şəffaflığı diplomatik sənədlərin saxtalaşdırılmasının qarşısını alır. Hər bir sənəd blokçeyn sisteminə daxil edildikdə unikal bir identifikator alır və onun tarixi izlənilə bilər. Beləliklə, diplomatik sənədin yaradılması, dəyişdirilməsi və imzalanması prosesi daha etibarlı olur və bu da diplomatların və dövlətlərin hüquqi mübahisələrini azaltmağa və razılaşmaların icrasını asanlaşdırmağa kömək edir.

Blokçeyn texnologiyası beynəlxalq razılaşmaların icrasını izləmək üçün də güclü bir platforma təqdim edir. Smart müqavilələr vasitəsilə razılaşmanın şərtləri avtomatik olaraq yerinə yetirilə bilər. İki dövlət arasında imzalanan bir müqavilə

müvafiq öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün smart müqavilələr tərəfindən avtomatik icra edilə bilər. Nəticədə, bu proses diplomatik münasibətlərdə şəffaflığın artırılmasına və mübahisələrin azaldılmasına kömək edir.

Bundan əlavə, blokçeyn texnologiyası tərəflərin öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini real vaxtda izləməyə də imkan yaradır, dövlətlərin beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirərkən daha məsuliyyətli olmalarını təmin edir və mübahisələrin qarşısını almağa kömək edir.

Rəqəmsal diplomatiya dövlətlər arasında məlumat mübadiləsinin də daha səmərəli və təhlükəsiz olmasını təmin edir. Blokçeyn texnologiyası diplomatlara və beynəlxalq təşkilatlara məlumatların paylaşılması zamanı təhlükəsizliyi artırmağa kömək edir. Mərkəzləşdirilməmiş sistemdə məlumatlar bir neçə tərəf arasında bölüşdürülə bilər, bu da məlumatların tamlığını və doğruluğunu təmin edir. Məsələn, blokçeyn vasitəsilə beynəlxalq təşkilatlar arasında kooperasiya və məlumat mübadiləsi daha asan və şəffaf olur. Dövlətlər müəyyən bir məsələyə dair məlumatları blokçeyn üzərindən paylaşıqda, bu da məlumatların doğruluğu və etibarlılığı artır. Beləliklə, diplomatlar daha yaxşı qərarlar qəbul edə bilər və beynəlxalq məsələlərə daha effektiv yanaşma göstərə bilərlər.

Blokçeyn texnologiyası ictimai diplomatiyada da özünəməxsus imkanlar yaradır. Diplomatik nümayəndələrin və beynəlxalq təşkilatların tanınması üçün rəqəmsal identifikasiya sistemləri blokçeyn vasitəsilə daha etibarlı və şəffaf bir şəkildə həyata keçirilə bilər və bu da ictimai diplomatiya çərçivəsində diplomatların tanınmasını və etimadın artmasını təmin edir.

Rəqəmsal identifikasiya diplomatların və dövlətlərin onlayn mühitdə daha aktiv olmalarına şərait yaradır. Sosial media platformaları və digər rəqəmsal kanallar vasitəsilə dövlətlər öz siyasətlərini və mövqelərini daha geniş auditoriyaya çatdırı bilərlər. Blokçeyn bu məlumatların doğruluğunu təmin etməklə yanaşı, ictimaiyyətlə münasibətlərin gücləndirilməsinə də kömək edir.

3. Blokçeyn texnologiyalarının gələcək perspektivləri və problemləri

Blokçeyn texnologiyaları diplomatik proseslərin daha səmərəli və şəffaf olması üçündür, lakin bu texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı müəyyən çağırışlar da vardır. Məsələn, hüquqi çərçivənin olmaması, standartların müəyyənəşdirilməməsi və texnologiyanın geniş yayılmasına dair problemlər blokçeyn sistemlərinin uğurlu

tətbiqini çətinləşdirə bilər.

Bununla belə, müasir diplomatiyada blokçeyn texnologiyalarının tətbiqi gələcəkdə diplomatik proseslərin fundamental prinsiplərini dəyişdirə bilər. Diplomatiyə əlaqələrin daha çevik, şəffaf və etibarlı olması bu texnologiyaların inkişafı ilə birgə mümkün olacaqdır. Diplomatlar və dövlətlər blokçeyn texnologiyalarının gətirdiyi imkanlardan faydalanaraq müasir problemlərlə mübarizə qabiliyyətini artırmağa və beynəlxalq münasibətləri daha effektiv şəkildə idarə etməyə hazır olmalıdırlar. Beləliklə, blokçeyn texnologiyaları rəqəmsal diplomatiyanın inkişafında müasir çağırışlara cavab vermək üçün güclü bir vasitə kimi ortaya çıxır. Diplomatiyə fəaliyyətlərin səmərəliliyini artırmaq və beynəlxalq əlaqələri daha güclü etmək məqsədilə, dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar bu innovativ yanaşmaları öyrənməli və tətbiq etməlidir.

Blokçeyn texnologiyası sürətli inkişaf edən bir sahədir və gələcəkdə diplomatiya sahəsində də yeni perspektivlər açmağa davam edəcək. Onun tətbiqi ilə diplomatik əlaqələrdə daha çox şəffaflıq, etibar və səmərəlilik gözlənilir. Blokçeyn vasitəsilə diplomatik proseslərin avtomatlaşdırılması mümkün olacaq, bu da insan faktoru ilə bağlı səhvləri azaltmağa kömək edəcəkdir.

Gələcəkdə diplomatların və dövlətlərin daha səmərəli qərarlar qəbul etmələri üçün daha inkişaf etmiş analitik alətlər və məlumat bazaları ilə birgə blokçeyn sistemlərinin istifadəsi artacaq. Məlumatların daha təhlükəsiz mübadiləsi və daha az vaxt sərf etməklə qərarların qəbul edilməsi diplomatiyanın gələcəyini daha dinamik və çevik hala gətirəcəkdir. Bu, dövlətlərin beynəlxalq məsələlərə daha sürətli və effektiv yanaşmasına səbəb olacaq.

Bununla yanaşı, blokçeyn texnologiyalarının diplomatiyada geniş şəkildə qəbul edilməsi üçün müəyyən çətinliklər də vardır. Diplomatiyə praktikalar ənənəvi sistemlərə əsaslanır və yeni texnologiyaların tətbiqi zamanı hüquqi və bürokratik maneələr ortaya çıxmaqla yanaşı, həmçinin, diplomatik işçilərin və dövlətlərin blokçeyn texnologiyalarını effektiv şəkildə istifadə etmələri üçün təlim və təhsil proqramlarının həyata keçirilməsi zəruridir.

İnnovasiyaların qəbulu həmçinin etibar və şəffaflıq məsələlərinə də təsir edə bilər. Diplomatiyə mühitdə etimad ən vacib amillərdən biridir ki, yeni texnologiyaların tətbiqi ilə bu texnologiyaların düzgün istifadə edilmədiyi hallarda diplomatların və

dövlətlərin bir-birinə olan etibarını azala bilər. Blokçeyn sistemlərinin təsdiqlənməsi və müvafiq standartların müəyyənəşdirilməsi bu cür çətinliklərin aradan qaldırılmasına gətirər.

Diplomatik strategiyalar da blokçeyn texnologiyalarının tətbiqi ilə dəyişə bilər. Dövlətlər yeni texnologiyaları istifadə edərək daha səmərəli diplomatik yanaşmalar hazırlaya bilərlər. Məsələn, dövlətlər arasında aparılan müzakirələrdə blokçeyn sistemlərindən istifadə edərək razılaşmaların icrası daha asan ola bilər və nəticədə dövlətlərin qarşılıqlı anlaşmaları güclənərək mübahisələrin azalmasına şərait yaranar.

Eyni zamanda, blokçeyn texnologiyaları müasir ictimai diplomatiya fəaliyyətlərini də formalaşdırır bilər. Dövlətlər ictimaiyyətlə əlaqələrini gücləndirmək üçün blokçeyn sistemlərini istifadə edərək müasir kommunikasiya kanallarında daha aktiv olmalıdırlar. Nəticədə, bu amil diplomatik məlumatların düzgün çatdırılmasını və ictimaiyyətin dövlətin xarici siyasəti barədə məlumatlılığını artırmağa kömək edəcək.

Beynəlxalq təşkilatlar da eyni zamanda blokçeyn texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı müxtəlif təşəbbüslərə liderlik edə bilərlər. Məsələn, Birləşmiş Millətlər və digər beynəlxalq təşkilatlar diplomatik əlaqələrin şəffaflığını artırmaq üçün blokçeyn sistemlərinin istifadəsini sürətləndirə bilərlər, bu sistemlərin istifadəsi də dövlətlər arasında etibarın artırılmasına və beynəlxalq razılaşmaların daha effektiv icra edilməsinə kömək edəcək.

Gələcəkdə blokçeyn texnologiyaları diplomatik prosesləri fundamental şəkildə dəyişdirə bilər. Blokçeyn sistemlərinin inkişafı ilə diplomatiya daha çevik, şəffaf və səmərəli olacaqdır. Dövlətlər bu texnologiyaların gətirdiyi imkanlardan faydalanaraq müasir çağırışlarla mübarizə qabiliyyətini artırmalı və beynəlxalq münasibətləri daha effektiv şəkildə idarə etməlidir. Beləliklə, blokçeyn texnologiyaları müasir diplomatiyada yalnız bir texnoloji yenilik deyil, eyni zamanda diplomatik fəaliyyətlərin fundamental prinsiplərini dəyişdirə biləcək bir gücə malikdir.

Ədəbiyyat siyahısı

- Bock, T. J. (2021). Blockchain Technology and International Relations: An Overview. *Journal of Digital Diplomacy*, 4(2), 45-60.
- Dabbagh, M., & Makhdoom, I. (2022). The Role of Blockchain in Enhancing Diplomatic Transparency. *International Journal of Diplomatic Studies*, 8(1), 22-35.
- Kim, Y., & Lee, J. (2020). Exploring the Potential of Blockchain for Digital Diplomacy. *Asian Journal of International Relations*, 6(3), 55-70.
- Martínez, A. R. (2019). Blockchain Technology and Its Impact on Public Diplomacy. *Global Affairs Review*, 5(4), 15-30.
- Rahman, M. M., & Ghosh, A. (2023). Blockchain as a Tool for Securing Diplomatic Communications. *International Journal of Security and Diplomacy*, 11(1), 100-120.
- Smith, J. D. (2020). Digital Diplomacy in the Age of Blockchain: Challenges and Opportunities. *Journal of International Communication*, 26(2), 85-101.
- Wang, X., & Zhang, H. (2021). The Future of Diplomacy: Integrating Blockchain Technologies. *Journal of World Politics*, 14(3), 33-48.
- Zeller, C. (2019). Innovations in Diplomacy: How Blockchain is Changing International Relations. *Diplomatic Studies Journal*, 12(1), 78-92.

РЕФОРМЫ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ (1993-1995): СОЗДАНИЕ ОСНОВ НЕЗАВИСИМОГО ГОСУДАРСТВА И ПРАВОВОЙ СИСТЕМЫ

Alivardiyeva Tarana Alivardi¹²⁹

Резюме

Реформы, проведённые Гейдаром Алиевым в период с 1993 по 1995 годы, стали важным этапом в укреплении государственной системы управления Азербайджаном. В условиях политической нестабильности, экономического кризиса и военных угроз, Гейдар Алиев сумел не только стабилизировать ситуацию в стране, но и значительно модернизировать ключевые государственные институты.

Одним из самых значимых достижений стало укрепление исполнительной власти и создание эффективной централизованной президентской системы управления, что способствовало решению социально-экономических проблем и обеспечению политической стабильности. Важнейшей частью реформ было улучшение работы правоохранительных органов, что позволило бороться с организованной преступностью, коррупцией и укрепить правопорядок.

Также в рамках реформ была проведена модернизация судебной системы, направленная на обеспечение её независимости и повышение эффективности.

129 Baku State University taranaalivardiyeva@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0004-4354-673X> 051-333-90-00

Принятие Конституции в 1995 году стало важным юридическим шагом в направлении укрепления правового государства. Реформа прокуратуры и создание новой правовой базы обеспечили независимость и прозрачность её работы.

Реформы Гейдара Алиева также способствовали интеграции Азербайджана в международную правовую систему и укреплению его позиций на мировой арене. В результате проведённых изменений Азербайджан стал стабильным и независимым государством, которое успешно справилось с вызовами своего времени и подготовило основу для дальнейшего развития.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Азербайджан, Постсоветский период, Государственная система управления, Исполнительная власть, Конституция Азербайджана, Реформы, Карабахская война, Политическая стабильность, Судебная система, Прокуратура, Правоохранительные органы.

Abstract

The reforms carried out by Heydar Aliyev between 1993 and 1995 marked a crucial stage in strengthening the state governance system of Azerbaijan. Amid political instability, economic crisis, and military threats, Heydar Aliyev not only managed to stabilize the situation in the country but also significantly modernized key state institutions.

One of the most notable achievements was the consolidation of executive power and the establishment of an effective centralized presidential system, which contributed to addressing socio-economic challenges and ensuring political stability. A critical component of these reforms was the enhancement of law enforcement agencies, which enabled a more effective fight against organized crime and corruption, and reinforced the rule of law.

The reforms also encompassed the modernization of the judiciary, aimed at ensuring its independence and improving its efficiency. The adoption of the Constitution in 1995 was a significant legal milestone in the process of strengthening the rule of law. The reform of the Prosecutor's Office and the establishment of a new legal framework ensured its independence and transparency.

Heydar Aliyev's reforms also facilitated Azerbaijan's integration into the international legal system and strengthened its position on the global stage. As a result of these transformations, Azerbaijan emerged as a stable and independent state,

capable of overcoming the challenges of its time and laying the foundation for future development.

Keywords: Heydar Aliyev, Azerbaijan, Post-Soviet period, State governance system, Executive power, Constitution of Azerbaijan, Reforms, Karabakh war, Political stability, Judiciary, Prosecutor's Office, Law enforcement agencies.

Основная часть

Процесс формирования государственной системы управления в Азербайджане в постсоветский период был крайне сложным и многогранным. В условиях политической нестабильности, войны в Карабахе, экономического кризиса и угроз сепаратизма, Азербайджан столкнулся с серьезными вызовами. Однако, после прихода к власти Гейдара Алиева в 1993 году, страна сделала значительный шаг вперед в своем развитии. Реформы, инициированные им в этот период, стали основой для укрепления суверенитета, восстановления порядка в стране и формирования современных государственных институтов.

1. Укрепление исполнительной власти

Одним из первых и наиболее значимых шагов, предпринятых Гейдаром Алиевым, было усиление и централизация исполнительной власти. В условиях обострения внутренней ситуации в Азербайджане, когда на фоне Карабахской войны и кризиса государственные структуры оказались под угрозой, Гейдар Алиев пришел к выводу, что только сильная и централизованная власть может обеспечить эффективное управление и восстановление стабильности.

После распада Советского Союза, Азербайджан столкнулся с огромными проблемами в управлении, вызванными нестабильностью и отсутствием четких институтов власти. Гейдар Алиев принял решение укрепить президентскую систему, что позволило централизации власти и более оперативному решению внутренних и внешних проблем. Одним из важнейших шагов стал введенный Гейдаром Алиевым принцип сильного государства, в котором исполнительная власть будет не только стабилизировать политическую ситуацию, но и работать на развитие национальной экономики и социальной инфраструктуры.

Принятие Конституции Азербайджанской Республики в 1995 году стало важнейшим шагом в этом процессе. Конституция закрепила принципы

правового государства, независимости судебной власти и разделения властей. Важно отметить, что именно благодаря Конституции были установлены четкие механизмы взаимодействия между исполнительной, законодательной и судебной властью, что способствовало политической стабильности в стране.

Кроме того, Гейдар Алиев активно занимался укреплением местного самоуправления, расширяя полномочия региональных и местных исполнительных органов. Это позволило обеспечить более эффективное решение социальных и экономических проблем на местах и способствовало улучшению качества жизни граждан. В рамках реформ, направленных на децентрализацию власти, особое внимание было уделено улучшению качества управления на местах и повышению уровня ответственности местных властей перед населением.

2. Реформа правоохранительных органов

В условиях обострения внутренней ситуации в Азербайджане, включая Карабахскую войну и рост организованной преступности, Гейдар Алиев принял решение о реформировании правоохранительных органов. В 1993-1995 годах было проведено несколько крупных спецопераций, направленных на нейтрализацию незаконных вооруженных формирований, активизировавшихся в стране. Полиция страны активно боролась с преступными группировками, участвовала в восстановлении правопорядка в крупных городах, таких как Баку, Гянджа и Сумгаит. Эти усилия сыграли ключевую роль в обеспечении безопасности и стабильности в стране.

Особое внимание Гейдар Алиев уделил модернизации правоохранительных органов. Для того чтобы гарантировать успех в борьбе с преступностью, полицейские органы должны были стать более профессиональными и эффективными. Было принято решение о проведении масштабной реформы, которая включала в себя как улучшение материально-технической базы полиции, так и реформирование кадрового состава. Важной частью реформ стала подготовка сотрудников правоохранительных органов в соответствии с международными стандартами. В 1994 году были разработаны новые образовательные программы для работников органов внутренних дел,

ориентированные на повышение их квалификации и умение работать с новыми вызовами в области безопасности.

В этот период также было сделано много для борьбы с коррупцией в правоохранительных органах. Разработанные и внедренные меры позволили значительно повысить прозрачность работы полиции, а также значительно уменьшить уровень коррупции в её рядах. Гейдар Алиев также поддержал внедрение механизмов гражданского контроля за деятельностью правоохранительных органов, что способствовало улучшению отношений между полицией и обществом.

3. Реформа судебной системы

Гейдар Алиев понимал, что для эффективного управления страной и стабилизации внутренней ситуации необходимо было также реформировать судебную систему. Принятая в 1995 году Конституция обеспечила независимость судебной власти, что стало важнейшим шагом на пути к правовому государству. Для этого были разработаны и внедрены новые законы, которые устанавливали более четкие стандарты работы судов, а также защиту прав граждан.

Принятие Конституции также закрепило принцип независимости судебной власти, что является основой правового государства. Благодаря этому, суды в Азербайджане получили возможность принимать решения без вмешательства исполнительной власти, что повысило доверие к судебной системе со стороны граждан.

В этот период была также проведена реформа в судебной кадры. Для повышения профессионализма судебных работников были внедрены новые программы подготовки судей, а также обучающие курсы и стажировки, которые позволяли судейскому корпусу ознакомиться с лучшими международными практиками. Важно отметить, что судебные органы начали активно сотрудничать с международными организациями, что помогло привнести в судебную систему элементы западного правосудия, такие как открытость и прозрачность.

4. Реформа прокуратуры

Особое внимание Гейдар Алиев уделил реформированию прокуратуры. После восстановления независимости Азербайджана в 1991 году, прокуратура продолжала работать на основе прежней советской модели, что порождало множество проблем, включая коррупцию и недостаточную независимость. Гейдар Алиев инициировал создание комиссии по реформированию системы прокуратуры и внес изменения в законодательство, расширив полномочия прокуратуры.

Важным шагом стало принятие в 1994 году закона «О прокуратуре», который существенно повысил роль прокуратуры в обеспечении законности и правопорядка. Прокуратура приобрела больше полномочий в расследовании преступлений и обеспечении правопорядка, а также получила право на независимые расследования. Важно отметить, что эти реформы позволили повысить эффективность работы прокуратуры и снизить уровень политического вмешательства в её деятельность.

Вместе с этим были предприняты меры по повышению квалификации прокуроров. В 1994 году была запущена программа подготовки кадров для прокуратуры, в том числе с использованием международного опыта. Прокуроры начали проходить стажировки в зарубежных странах, а также участвовать в образовательных программах, направленных на повышение их профессиональных навыков и знаний.

5. Социально-экономические реформы

Реформы в области правосудия и правоохранительных органов не были единственными важными изменениями в период правления Гейдара Алиева. Он также начал проводить масштабные социально-экономические реформы. В 1993 году была введена новая налоговая система, которая способствовала росту налоговых поступлений и улучшению финансовой стабильности в стране. Эти изменения позволили государству более эффективно управлять бюджетом, что в свою очередь способствовало улучшению социального обеспечения и инфраструктуры.

Гейдар Алиев также активно привлекал иностранные инвестиции, что сыграло важную роль в модернизации экономики и улучшении инфраструктуры.

Благодаря проведенным экономическим реформам Азербайджан стал более привлекательным для иностранных инвесторов, что способствовало росту экономической активности и созданию новых рабочих мест. В рамках экономической политики были сделаны шаги для диверсификации экономики, с акцентом на развитие нефтяной и газовой промышленности, что обеспечило стабильный рост экономики страны.

6. Международная интеграция и дипломатические успехи

Одним из важнейших аспектов политики Гейдара Алиева было развитие международных отношений. С момента его прихода к власти началась активная дипломатическая деятельность, направленная на укрепление позиций Азербайджана на международной арене. Гейдар Алиев наладил отношения с международными организациями, такими как ООН, Совет Европы и Организация Исламского Сотрудничества, а также расширил дипломатические связи с соседними странами.

Важным достижением этого периода стало признание независимости Азербайджана международным сообществом, что укрепило его суверенитет и международную позицию. Также важным шагом стало активное участие Азербайджана в международных переговорах по вопросам безопасности и стабильности в регионе.

Заключение

Реформы, проведенные Гейдаром Алиевым в период с 1993 по 1995 годы, стали основой для устойчивого и гармоничного развития Азербайджана в постсоветский период. Преодоление политической нестабильности, экономического кризиса и угрозы внешних и внутренних конфликтов стало возможным благодаря проведению комплексных изменений в государственном управлении и правовой системе.

Одним из важнейших достижений этого периода стало укрепление исполнительной власти, что позволило навести порядок в управлении и эффективно решать социальные и экономические проблемы страны. Внедрение сильной централизованной президентской системы позволило стабилизировать политическую ситуацию и создать фундамент для

дальнейшего развития государства. Под руководством Гейдара Алиева были сделаны шаги, направленные на улучшение работы местных исполнительных органов власти, что также способствовало улучшению жизни на местах и решению актуальных проблем граждан.

Не менее значимым этапом стали реформы в правоохранительных органах, которые включали в себя модернизацию полиции, борьбу с организованной преступностью, наркоторговлей и коррупцией. Принятые меры по улучшению работы правоохранительных органов, включая кадровые изменения и проведение крупных операций по нейтрализации преступных группировок, привели к значительному улучшению ситуации с правопорядком в стране. Эти реформы обеспечили эффективное функционирование правоохранительных структур и внесли вклад в восстановление общественного доверия к государству.

Реформа судебной системы, направленная на обеспечение независимости судов и повышение их эффективности, стала ключевым шагом в укреплении правового государства в Азербайджане. Принятие Конституции в 1995 году, которая закрепила независимость судебной власти и право граждан на справедливое судебное разбирательство, стало важным юридическим достижением. Это также открыло путь для дальнейших улучшений в правовой сфере, укрепив основы правового государства и способствуя защите прав человека.

Реформа прокуратуры, усиление её независимости и повышение профессионализма сотрудников также сыграли важную роль в поддержании правопорядка и законности в стране. Работы прокуратуры, направленные на защиту прав граждан, улучшение взаимодействия с обществом и повышение прозрачности её деятельности, значительно повысили доверие к этому институту. Появление новой правовой базы, в том числе новых законов, таких как «О прокуратуре», также обеспечило более чёткие и прозрачные правила работы этого органа, что способствовало улучшению ситуации в сфере правопорядка и правосудия.

Интеграция в международную правовую систему и соблюдение международных стандартов в правовой сфере стали важными аспектами реформ в Азербайджане. Активное сотрудничество с международными

правовыми институтами, такими как ООН и Совет Европы, позволило модернизировать правовую систему страны и укрепить её позиции на международной арене. Это не только способствовало повышению доверия к государству, но и обеспечило условия для расширения дипломатических и экономических отношений Азербайджана с другими странами.

Таким образом, реформы, проведённые Гейдаром Алиевым, стали основой для создания стабильного и независимого государства, которое смогло справиться с вызовами своего времени и заложить фундамент для будущего прогресса. Политическая и правовая стабильность, укрепление институтов власти, повышение эффективности правоохранительных органов и судебной системы сыграли ключевую роль в укреплении независимости и суверенитета Азербайджана. Эти реформы стали поворотным моментом в истории страны, открыв новые возможности для её развития и успешного взаимодействия с мировым сообществом.

Список использованной литературы:

- 1.Алиев Г. Наша независимость вечна, Том 1. Баку: 1999,
- 2.Алиев Г. Наша независимость вечна, Том 2. Баку: 2000,
- 3.Алиев Г. Наша независимость вечна, том 3, Баку. 2001.
- 4.В Академии полиции прошла церемония по случаю 95-летия со дня создания Полиции Азербайджана. В церемонии принял участие Президент Ильхам Алиев. // «Халг газети».-2013.- 3 июля.-№142.-С.1-2.
- 5.Гусейнли И. Государственная позиция Полиции Азербайджана в обеспечении стабильности и развития всегда решительна и непоколебима. // «Азербайджан».-2014.-1 июля.-N 137.-С.5.
- 6.Мамедов Ф. ЮСТИЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА НА ПУТИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ. // «Судебная власть» 11 (129) ноября 2014, стр.3
- 7.Набиева Ф. Реформы в судебной системе служат обеспечению высокого уровня прав граждан. // «Халг газети», 21 ноября 2019, стр. 6.

ГРУЗИЯ В УСЛОВИЯХ ГЕОПОЛИТИЧЕСКОГО НОВОПОРЯДКА НА КАВКАЗЕ

Доцент Гусейнова Айнур Гардаш гызы¹³⁰

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена анализу внешнеполитического курса Грузии в условиях формирования нового геополитического порядка на Южном Кавказе. Рассматриваются отношения с НАТО, ЕС и Россией, а также влияние внутренних политических процессов на стратегические ориентиры страны. Затрагиваются последствия конфликта 2008 года, роль Грузии в региональном сотрудничестве и ограничения, связанные с нерешёнными территориальными вопросами. Обобщаются ключевые факторы, определяющие место Грузии в современной международной системе.

Ключевые слова: Грузия, геополитика, евроинтеграция, внешняя политика, региональная безопасность, территориальные конфликты

ABSTRACT

The article analyzes Georgia's foreign policy course in the context of the emerging new geopolitical order in the South Caucasus. It examines Georgia's relations with NATO, the EU, and Russia, as well as the impact of domestic political developments on the country's strategic direction. The consequences of the 2008 conflict, Georgia's

130 Доцент кафедры История Кавказских народов, Бакинский Государственный Университет. E-mail: aynurhuseynova8888@gmail.com, 0000-0003-0950-788X

role in regional cooperation, and the limitations posed by unresolved territorial issues are discussed. Key factors shaping Georgia's position in the modern international system are summarized.

Keywords: Georgia, geopolitics, European integration, Russia, foreign policy, regional security, territorial conflicts

1. ВВЕДЕНИЕ. ЭТАПЫ СТАНОВЛЕНИЯ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ ГРУЗИИ: ОТ ПОСТСОВЕТСКОГО ВЫБОРА ДО ЕВРОАТЛАНТИЧЕСКОЙ ОРИЕНТАЦИИ

В условиях усиливающейся турбулентности международных отношений и трансформации глобального баланса сил противостояние между ведущими мировыми державами за формирование нового миропорядка приобретает всё более острый и комплексный характер. Будущее этого порядка — однополярного, многополярного или даже фрагментированного — во многом определяется не только действиями крупных акторов, но и позицией малых и средних государств, их способностью отстаивать национальные интересы, обеспечивать суверенитет и гибко адаптироваться к меняющимся условиям.

В этом контексте особую значимость приобретает внешнеполитический курс постсоветских государств, в частности Грузии, оказавшейся на пересечении интересов таких мощных региональных и глобальных сил, как Россия, Турция, Евросоюз и США. Одним из ключевых направлений внешней политики Грузии в постсоветский период стали отношения с Североатлантическим альянсом, в которых прослеживается динамичная и противоречивая эволюция — от осторожных попыток сближения до стремления к полноправному членству. Эта трансформация обусловлена совокупностью факторов, включая внутреннюю политическую конъюнктуру, вопросы безопасности, региональные конфликты и внешнее давление, оказываемое как с Запада, так и с Востока.

Цель данной статьи — проанализировать внешнеполитические ориентиры Грузии в условиях формирования нового геополитического порядка на Южном Кавказе, выявить закономерности её взаимодействия с НАТО, ЕС и Россией, а также оценить перспективы и вызовы, стоящие перед грузинской государственностью в XXI веке.

В первые годы после обретения независимости внешняя политика Грузии прошла этап переосмысления и корректировки. От ярко выраженной антироссийской риторики периода правления Звиада Гамсахурдия страна перешла к более гибкой и прагматичной дипломатии при Эдуарде Шеварднадзе, стремившемся выстроить баланс в отношениях с Россией и Западом. Несмотря на попытки сохранить сотрудничество с Москвой, включая надежды на её участие в урегулировании внутренних конфликтов, уже к концу 1990-х годов грузино-российские отношения заметно ухудшились. Одним из обостряющих факторов стал контроль над Панкисским ущельем, где, по заявлениям российской стороны, укрывались чеченские боевики. На фоне застоя в процессе разрешения конфликтов в Абхазии и Южной Осетии руководство Грузии всё более ориентировалось на прозападный вектор внешней политики. [7]

Следует особо подчеркнуть, что после распада СССР наблюдался не только стремительный поворот внешней политики Грузии в сторону Запада, но и устойчивый встречный интерес со стороны западных стран к установлению политического партнёрства с Тбилиси. Причем в начале XXI века интерес со стороны Запада вырос не только к самой Грузии, но и к Южному Кавказу в целом. Грузия имеет выгодное стратегическое положение на восточном берегу Черного моря и своей территорией формирует коридор Восток – Запад, который обеспечивает доступ Запада к Каспийскому морю и Центральной Азии. Это один из старейших имире. В окружении трех держав – Ирана, России и Турции, расположенный на стыке Европы и Азии, регион Южного Кавказа после окончания холодной войны оказался в центре геополитического соперничества [4 с. 38].

На этом фоне Грузия активизировала курс на евроатлантическую интеграцию. Уже в 2002 году парламент страны объявил вступление в НАТО приоритетом внешней политики, а на пражском саммите того же года представители Тбилиси официально выразили стремление к членству в Альянсе. После «революции роз» 2003 года сотрудничество с НАТО приобрело устойчивый и институционализированный характер. В 2004 году был утверждён Индивидуальный план действий партнёрства, в рамках которого грузинские вооружённые силы начали участвовать в международных миссиях, включая операцию ISAF в Афганистане. В развитие этого курса, в 2005 году по

указанию президента была создана Государственная комиссия по реализации плана действий — межведомственная структура под руководством премьер-министра, координировавшая выполнение обязательств перед Альянсом. В том же году в Грузию был назначен офицер связи НАТО по Южному Кавказу, что свидетельствовало о возрастающем военно-политическом интересе блока к региону.

В 2005 году Грузия приняла один из ключевых стратегических документов — Концепцию национальной безопасности, в которой были зафиксированы основные ориентиры внешней и внутренней политики государства. В частности, в документе подчёркивалось, что Грузия рассматривает себя как неотъемлемую часть европейского политического, экономического и культурного пространства, а стремление к интеграции в Европейский союз и НАТО отражает волю большинства населения страны. Эти положения во многом отражали внешнеполитическую линию, проводимую президентом Михаилом Саакашвили, для которого приоритетом выступала глубокая и долгосрочная европейская и евроатлантическая интеграция.[4, с. 39]

Продолжением этого курса стало решение о начале так называемого Интенсивного диалога с НАТО. На неформальной встрече министров иностранных дел стран — членов Организации Североатлантического договора, проходившей 21 сентября 2006 года в Нью-Йорке, было принято решение начать интенсивный диалог с Грузией по вопросам членства в НАТО. Явление, которое обозначается термином «Интенсивный диалог», — это традиционно повышение статуса страны, которая сотрудничает с НАТО, и повышение уровня кооперации. Присоединение Грузии к интенсивному диалогу явилось очередным важным этапом в плане перехода от формата партнерства к формату кандидата в члены. [4, с. 40].

Если все страны Кавказа в той или иной степени следуют политике балансирования, то Грузия уже более чем десятилетие планомерно движется по пути евроатлантической интеграции в современном геополитическом контексте. [3, с. 68]

Интенсивный диалог с НАТО стал важным этапом сближения Грузии с Альянсом и подготовкой к возможному переходу к Плану действий по членству (ПДЧ). Поддержка этого курса внутри страны была подтверждена

на референдуме 5 января 2008 года: более 72% участников высказались за вступление в НАТО. Внешнеполитическая стратегия Михаила Саакашвили строилась на укреплении прозападного вектора и мобилизации общества вокруг идеи евроатлантической интеграции. Однако активизация грузино-натовского взаимодействия вызывала резкую негативную реакцию Москвы, где перспективу членства Грузии в НАТО рассматривали как прямую угрозу национальной безопасности. Обострение отношений достигло критической точки в августе 2008 года, когда вспыхнул вооружённый конфликт, завершившийся признанием Россией независимости Абхазии и Южной Осетии.

2. КОНФЛИКТ 2008 ГОДА И ЕГО ПОСЛЕДСТВИЯ: УГЛУБЛЕНИЕ ПРОТИВОРЕЧИЙ И ГЕОПОЛИТИЧЕСКАЯ ПЕРЕОРИЕНТАЦИЯ

Военный конфликт августа 2008 года и последующее признание Россией независимости Абхазии и Южной Осетии, несмотря на их статус автономий в составе Грузии, привели к окончательному разрыву дипломатических отношений между Тбилиси и Москвой. Грузинская сторона обозначила эти территории как «оккупированные Россией» и усилила дипломатическую активность на западном направлении. Уже в сентябре 2008 года была учреждена Комиссия Грузия – НАТО, задачей которой стало углубление политического диалога и содействие дальнейшей интеграции страны в евроатлантические структуры. [4, с. 40]

Параллельно с активизацией интеграционных процессов Грузии в направлении ЕС и НАТО, Россия усилила продвижение собственных региональных инициатив. В ответ на сближение Тбилиси с Западом Москва предприняла шаги по усилению влияния на постсоветском пространстве, в том числе за счёт институционального укрепления Евразийского экономического союза (ЕАЭС), призванного стать альтернативным центром притяжения для стран бывшего СССР. [3, с. 69]

В 2009 году Грузия представила новую внешнеполитическую стратегию, в которой евроатлантический курс вновь был обозначен приоритетным, а Россия после событий 2008 года названа агрессором. Эти установки подтвердились и в Концепции национальной безопасности 2011 года. Однако внутри страны

усилилось недовольство авторитарным стилем правления М. Саакашвили и «Единым национальным движением», что совпало с критикой со стороны Запада. На этом фоне в политической жизни страны укрепила позиции партия «Грузинская мечта», сменившая прежнего лидера на ключевых постах. [4, с. 40]

Переориентация грузинской внешней политики на Запад объяснялась не только идеологическими установками, но и прагматическими расчётами: значительная часть политической элиты рассматривала тесное сотрудничество с США, ЕС и структурами евроатлантической безопасности как способ укрепить позиции государства, сохранить контроль над внутренними процессами и заручиться поддержкой в урегулировании конфликтов. В свою очередь, страны НАТО проявляли интерес к Южному Кавказу как к стратегическому коридору к Каспийскому региону и Центральной Азии, поощряя стремление Грузии к сближению. Однако, рассчитывая на поддержку Альянса, президент М. Саакашвили пошёл на силовое решение проблемы в Цхинвальском регионе — что не встретило ожидаемой реакции Запада и завершилось признанием Россией независимости Абхазии и Южной Осетии. [4, с. 41]

Подписание Соглашения об ассоциации с ЕС в 2014 году и предоставление Грузии статуса кандидата в члены Союза в декабре 2023 года обозначили новый этап европейской интеграции страны. Однако на фоне усилившегося внешнего давления, внутренних политических разногласий и признаков внешнего вмешательства Грузия вновь оказалась в центре геополитического противостояния. Её стратегическое положение превращает страну в арену конкуренции глобальных и региональных игроков. Внутри общества также наблюдается раскол: одна часть населения поддерживает полное сближение с Европой, другая выступает за сохранение национального суверенитета при умеренной евроинтеграции. [1]

На парламентских выборах осенью 2024 года правящая партия «Грузинская мечта» сохранила большинство, несмотря на обвинения со стороны западных партнёров в фальсификациях, подкупе и давлении на наблюдателей. Вскоре после выборов власти объявили о приостановке переговоров по вступлению в ЕС до 2028 года, что вызвало волну протестов в Тбилиси и

усилило общественную поляризацию. Политическая напряжённость в стране продолжает нарастать, отражая нарастающий разрыв между внутренними настроениями и внешнеполитическим курсом. [5]

На протяжении последних двух десятилетий Грузия рассматривалась США и ЕС как стратегический партнёр и потенциальный противовес российскому влиянию на Южном Кавказе. В условиях текущей нестабильности внешние игроки стремятся сохранить влияние на Тбилиси, усиливая политическое и информационное давление. Однако, несмотря на это, Грузия демонстрирует растущую субъектность, отказываясь вовлекаться в военные сценарии. Попытки приравнять её к Украине и подтолкнуть к открытому конфликту с Россией не привели к желаемому результату: Тбилиси подчёркнуто сохранил курс на приоритет национальных интересов и отказался от идеи «второго фронта». Такая сдержанная политика отражает осознание существующих рисков — от нерешённых территориальных конфликтов до отсутствия дипломатических отношений с Россией — и стремление сохранить внутреннюю стабильность, несмотря на возможное охлаждение со стороны западных партнёров.

Политический курс правительства Грузии на евроинтеграцию в целом находит понимание у большинства европейских государств. Однако в международной прессе прослеживаются попытки интерпретировать внутренние процессы как стремление изменить политическое руководство Грузии в пользу менее ориентированного на стратегический союз Азербайджан–Грузия–Турция, что потенциально может дестабилизировать ситуацию на Южном Кавказе. Победа партии «Грузинская мечта» на парламентских выборах и избрание Михаила Кавелашвили президентом подтвердили приверженность Тбилиси курсу на региональное сотрудничество и устойчивость внутрикоалиционного консенсуса. При этом, как подчеркнул после выборов премьер-министр Ираклий Кобахидзе, Грузия по-прежнему стремится к членству в Европейском союзе, но готова к этому пути только на условиях сохранения суверенитета, независимости и территориальной целостности. [6]

Современная Грузия стремится проводить самостоятельную и взвешенную политику, избегая сценариев, способных дестабилизировать страну. В отличие от украинского пути, Тбилиси делает ставку на сохранение внутренней стабильности и государственного суверенитета, рассматривая мирное

развитие как ключ к обеспечению долгосрочной безопасности и благополучия всего Южного Кавказа.[1]

Армения сегодня идёт по тому пути, с которого Грузия уже свернула, — в сторону евроинтеграции. При этом Тбилиси официально продолжает декларировать приверженность европейскому курсу, полагая, что вернётся к нему позже — после устранения влияния теневых структур и при более благоприятной международной обстановке. Эти ожидания напрямую связываются с завершением войны в Украине, хотя на сегодняшний день это кажется отдалённой перспективой. Идея расширить формат регионального сотрудничества до трёхстороннего с участием Армении пока выглядит маловероятной: и в Грузии, и в Армении сохраняется внутренний кризис, а доверие между сторонами ограничено. Кроме того, нынешнее армянское руководство вряд ли пересмотрит свою жёсткую конституционную позицию в отношении Азербайджана или перейдёт к более прагматичному диалогу с Россией.[2]

Интерес ЕС к Южному Кавказу во многом продиктован ресурсным потенциалом региона — доступом к углеводородам, воде и стратегическим коридорам. Это порождает критику навязываемых политических моделей в обмен на экономическое вовлечение. Грузия не вступила в НАТО главным образом из-за нерешённых конфликтов и нежелания Альянса обострять отношения с Россией. При этом грузино-российские отношения постепенно приобретают более прагматичный характер, позволяя сохранять каналы взаимодействия несмотря на существующие разногласия. Сложившееся в грузино-российских отношениях положение полностью отражает происходящий в мире сложный процесс становления нового мирового порядка. [3, с.71]

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведение многовекторной внешней политики, диверсификация экономических связей и участие Грузии и России в региональных транспортных, энергетических и инфраструктурных проектах с привлечением внешних партнёров могут способствовать снижению напряжённости и постепенному восстановлению диалога. Такая модель взаимодействия способна заложить

основу для долгосрочной политической стабилизации в двусторонних отношениях, что особенно актуально в условиях формирующегося нового геополитического порядка на Южном Кавказе.

В условиях трансформации геополитического порядка на Южном Кавказе Грузия выступает в роли ключевого актора, находящегося на пересечении интересов глобальных и региональных сил. Её стратегическое положение, тесные связи с Западом и стремление к евроатлантической интеграции определяют внешнеполитический курс страны. Вместе с тем стабильное развитие требует от Тбилиси гибкого баланса между взаимодействием с западными партнёрами и соседними государствами — Россией, Турцией и Ираном. В этих условиях приоритетами остаются сохранение внутренней устойчивости, углубление реформ и расширение международного сотрудничества. Именно от взвешенной и прагматичной политики зависит роль Грузии в будущем устройстве региона.

Список литературы:

- Алиев Н. Сложный выбор 15.12.2024 URL: <https://regionplus.az/ru/articles/view/8545> Дата обращения: 11.05.2025
- Бабазаде А. На оси политических координат. Бакинский рабочий / 14 апреля 2025 <https://br.az/politics/79166/na-osi-politicheskikh-koordinat>
- Квициани Дж.Дж.. Грузино-российские отношения. Научная мысль Кавказа. М. 2024. № 4, с. 68
- Леушкин Д.В., Сухиашили Д.Т.. Эволюция и основные этапы отношений Грузии и НАТО. Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, 2019, № 1, с. 38
- Халтурина И. В «бурлящем» году 01.01.2025 URL: <https://regionplus.az/ru/articles/view/8559> Дата обращения: 04.05.2025
- Al Jazeera. Georgia to suspend EU accession talks until 2028. 2024, November 28. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2024/11/28/georgia-to-suspend-eu-accession-talks-until-2028> Retrieved on: 09.03.2025
7. Nichol, J. Georgia's Pankisi Gorge: Russian concerns and U.S. interests. Congressional Research. March, 2006. URL: https://www.everycrsreport.com/files/20030306_RS21319_bb7cf52b928cc1e18ac27876f0e2f43d71b8dc5e.pdf Retrieved on: 13.02.2025

TURAN BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANSI

(Türk Dünyası Dünən,
Bugün və Sabah)

Elmi Redaktorlar (Editörler):

Prof. Dr. Hüsəmettin İNAÇ
t.e.d. Prof. Dr. İbrahim KAZIMBƏYLİ
Samir HÜMBƏTOV
Elnur PAŞA

 YÖNETİM
YAYINLARI